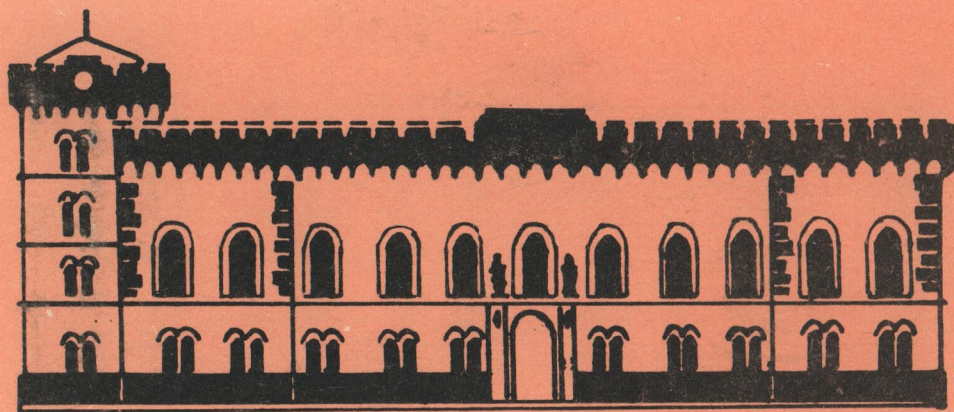

**MUZEUL BANATULUI
TIMIȘOARA**

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE — ISTORIE II

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE — ISTORIE

II

I.S.B.N. 973-95902-1-7

MUZEUL BANATULUI
TIMIȘOARA

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

II

*Omagiu profesorului
Marius Moga la a 80-a
aniversare*

EDITURA MUSEION

București, 1993

COLEGIUL DE REDACȚIE:

FLORIN MEDELEȚ, *redactor șef, responsabil de număr*

FLORIN DRAȘOVEAN, *secretar de redacție*

MIRCEA MARE, ALEXANDRU RĂDULESCU, VASILE DUDAȘ, *membri*

Vigneta copertei: WILIAM VASTAG

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

— *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 1872—1918

— *Gemina*, 1923

— *Analele Banatului*, 1928—1931

— *Tibiscus*, 1971—1979

Orice corespondență se va adresa Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, 1900, Timișoara.

Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, 1900, Timișoara, Roumanie.

Please send any mail to the following address: Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, 1900, Timișoara, Romania.

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse: Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, 1900, Timișoara, Rumänien.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

Profesorul Marius Moga la cea de-a 80-a aniversare

Muzeul Banatului, redacția revistei „Analele Banatului” și Asociația Muzeografilor din Banat și-au asumat plăcuta îndatorire de a dedica acest volum profesorului Marius Moga cu prilejul aniversării celui de-al 80-lea an de viață.

Marius Moga s-a născut în 28 august 1913 la Blaj, urmînd în acest centru de cultură și emulație romîncască școala primară și liceul. Atras din adolescență de științele istorice, Marius Moga s-a înscris la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din Cluj unde, sub conducerea unor iluștri profesori, între care se numărau D. M. Teodorescu, I. Lupaș, Al. Lapedatu, C. Daicoviciu, M. Roska și alții, a dobîndit solide cunoștințe în domeniul istoriei și arheologiei și unde s-a integrat natural grupului de tineri pasionași într-ale

arheologiei și studiilor clasice (I. I. Russu, Oct. Floca, M. Macrea, Z. Szekely, K. Horedt) ce se încheagase în jurul profesorului C. Daicoviciu.

Încă din 1934, în timpul studiilor, a fost angajat practicant la Institutul de Studii Clasice al Universității clujene, participînd la cercetările arheologice de la Turdaș și de la Ulpia Traiana, sub conducerea regretaților profesori Vladimir Dumitrescu și Constantin Daicoviciu și conducînd apoi, în 1937, cercetările arheologice de la Subcetate și Teiuș. În aceiași ani de studenție publică în prestigioase reviste de specialitate (Dacia, AISC, ACMIT) importante studii de preistorie și antichitate clasică, prețuite de Senatul Universității clujene, care i-a atribuit în anii 1935 și 1936 premiul „Vasile Pârvan”.

După absolvirea facultății în 1938 este angajat imediat preparator suplinitor la Institutul de Studii Clasice din Cluj. Este perioada cînd îi apar mai multe studii privind vestigii preistorice neolitice, de epoca bronzului și de epocă scitică în annarele Institutului de Studii Clasice și ale Muzeului din Alba Iulia, între care se numără și importantul depozit de bronzuri de la Berzasca, din Banat.

Timeinica pregătire în arheologia preistorică și clasică, ca și în domeniul numismatic pe care o dovedea înăruul cercetător l-a determinat pe profesorul C. Daicoviciu să-l detașeze în 1939 la Timișoara pentru reorganizarea științifică și inventarierea colecțiilor de arheologie ale muzeului bănățean, dezorganizate după 1918 și pentru realizarea unei expoziții moderne de arheologie în sălile pe care muzeul le dobândise în Palatul cultural — Opera Română de azi din Timișoara. Apreciind activitatea lui Marius Moga, cărturarul bănățean Ioachim Miloia, directorul muzeului, a cerut prelungirea repetată a acestei detașări. La imboldul profesorului C. Daicoviciu, atașat sufletește de Banat, se plănui se strategia cercetării arheologice sistematice a ținutului, utilizându-se atît Muzeul Banatului ca bază operațională, cît și capacitatea, entuziasmul și energia înăruului, pe atunci, arheolog Marius Moga. Situații similare se petreceau în acei ani la Deva, în sudul Transilvaniei și Sf. Gheorghe în estul Transilvaniei, unde se stabiliseră profesorii Octavian Floca și Zoltan Szekely, care și-au asumat pentru înținse zone transilvănene sarcinile cercetării arheologice, iar pentru muzeele din ținuturile respective sarcina organizării și dezvoltării lor. Începutul acestor cercetări arheologice în Banat a fost făcut în vara lui 1939, la marea cetate preistorică de pămînt de la Jadani (azi Cornesti). Răpirea unei părți a Transilvaniei prin Dictatul de la Viena, mutarea vremelnică a Institutului de Studii Clasice la Sibiu, moartea neașteptată a lui Ioachim Miloia, dar mai cu seamă chemarea sub armie încă din 1939 a lui Marius Moga întrerup programul de cercetări abia început.

Pînă în mai 1942 Marius Moga luptă pe front ca ofițer într-un batalion de vîndătorl de munte, fiind decorat cu ordinele „Coroana României cl. a V-a cu spade și panglică de Virtute Militară”, „Steaua României cl. a V-a cu spade și panglică de Virtute Militară” și „Coroana României cl. a IV-a cu spade și panglică de Virtute Militară”. În acei ani de război la direcția Muzeului Banatului e numit maestrul Aurel Ciupe, refugiat de la Tîrgu Mureș, în vreme ce patrimoniul muzeului zăcea ascuns în galeriile de la Șistarovăț și în cazematele cetății Timișoara.

Reîntors de pe front, Marius Moga e numit în mai 1942 preparator provizoriu la Institutul de Studii Clasice al Universității din Cluj (Sibiu), iar în mai 1945 devine șeful nou-înființatei stațiuni de cercetări a Muzeului Banatului, prefigurîndu-se astfel posibilitatea organizării moderne a muzeului, întreruptă în 1948, o dată cu introducerea modelului sovietic de organizare.

În anii 1945—1947 Marius Moga conduce cercetările arheologice de la Parța, Dejani, Nerau și Sinpetru German și participă, împreună cu regretații săi colegi și prieteni, profesorii M. Macrea și I. I. Russu, la cercetările arheologice din castrul roman de la Mehadia, inițiate în 1943 de M. Macrea și la o amplă cercetare a Banatului răsăritean, care a permis să constatarea stării existente în muzeele ce ființaseră în Banatul dintre cele două războaie mondiale.

Săpăturile de la Parța i-au prilejuit lui Marius Moga descoperirea unei piese de excepțională valoare științifică și muzeală: „Femeia care strigă”, vas neolitic aflat azi în Muzeul Național de Istorie din București, piesă de referință pentru spiritualitatea neoliticului european agrar. În acești ani publică și importantul depozit de bronzuri de la Guraslău, în revista „Dacia”.

Între 1948 și 1950 Marius Moga a îndeplinit funcția de șef al secției de istorie a Muzeului Banatului, al cărui director devine în 1950, conducîndu-l neîntrerupt, cu înțelepciune, pasiune și competență, pînă în 1974. În 1948 întreprinde importante cercetări — în premieră pentru Banat — în stațiunea preistorică din peștera de la Românești. În 1949 este desemnat responsabil al șantierului arheologic din castrul de la Porolissum, iar considerațiile din raportul de săpătură îi atrag condamnarea publică pentru deviere de la ideologia marxist-leninistă din partea unuia din figurile de tristă amintire ale perioadei comuniste — Mihai Roller.

În Timișoara profesorul Marius Moga izbutește, în bună măsură datorită eforturilor și sacrificiilor personale, să dobândească pentru Muzeul Banatului castelul Huniade, aflat pînă atunci în proprietatea Ministerului de Război. În paralel duce o activitate neobosită și multilaterală de salvare a patrimoniului cultural mobil al Banatului, izbutind, în acei ani de proletcultism, ignoranță ideologizată și ocupație rusească, să păstreze numeroase valori culturale, pe care le-a conservat în Muzeul Banatului. În depozitele și expozițiile acestuia s-au concentrat astfel un număr important de obiecte de artă decorativă, mobilier, sculptură, pictură, colecții arheologice și obiecte de artă populară, între care și Lupa capitolina din bronz, donată de orașul Roma orașului Timișoara.

În acești ani, 1950—1952, alături de Z. Szekely și O. Floca, Marius Moga primește sarcina verificării stării expoziționale și patrimoniale a muzeelor transilvănene și bănățene, contribuind atât la păstrarea patrimoniului acestora, cît și la organizarea modernă a expozițiilor muzeale de arheologie, cu respectarea tipologiei științifice, de multe ori neglijată pînă atunci.

Vreme de mai bine de un deceniu, profesorul Marius Moga s-a preocupat de reorganizarea Muzeului Banatului în castelul Huniazilor, contribuind decisiv la structurarea celor patru secții distincte de istorie, etnografie, artă și științele naturii. Alături de lucrările enorme de reamenajare constructivă a clădirii și de reinventariere a patrimoniului secțiilor, Marius Moga s-a aplecat asupra întocmirii tematicilor și a realizării expozițiilor de bază ale muzeului cu ajutorul mai multor specialiști, dintre care îi amintesc pe regretații Ion Dihor, Fr. Fendt, Fr. Ferch, D. Linția, R. Mührl, E. Nadra, D. Spătaru, ca și pe M. Anochi, I. H. Crișan, Fr. König, E. Lăpăduș, S. Radu, O. Radu, F. Stratul, N. Tărașu și alții. Călătoriile de documentare în muzeele din U.R.S.S. și Franța, însoțite de o muncă asiduă și de o extraordinară cunoaștere a patrimoniului muzeului i-au permis profesorului Marius Moga să imprime coerență nu numai expoziției de arheologie și celei de istorie a Timișorii, ci și celor de științele naturii, unde a contribuit direct la realizarea dioramelor și a expozițiilor de antropologie și cosmogonie. Bun cunoscător al satelor bănățene, Marius Moga a inițiat o vastă activitate de achiziții a unui valoros fond etnografic, care a devenit nucleul secției și expoziției de etnografie, inexistente pînă atunci la Muzeul Banatului. Încă de la sfîrșitul deceniului al șaselea profesorul Marius Moga proiectase întemeierea la Timișoara a unui muzeu al tehnicii populare, idee preluată apoi și realizată de Cornel Irimie la Sibiu. Gustul său estetic și vasta sa cultură au precumpănit în panotarea primelor expoziții de artă românească și universală ale muzeului, într-o ordonare ce a rămas practic valabilă pînă azi.

În acest deceniu, dar și în cel următor profesorul Marius Moga a contribuit la refacerea sau înființarea a numeroase muzee din Banat, la păstrarea și îmbogățirea patrimoniului acestora, ca și la organizarea expozițiilor muzeale din numeroase localități. Amintesc muzeele din Lugoj, Reșița, Lipova, Arad, Caransebeș, dar și pe cele din Jimbolia, Găvojdia, V. V. Delamarina, Lenauheim, Deta sau Sinnicolaul Mare.

Fiindcă, în această perioadă de reorganizare muzeală, care a avut drept principal rezultat transformarea modestului muzeu bănățean al orașului Timișoara în Muzeul Banatului, de importanță națională, cercetările arheologice au fost neglijate aproape în întregime și atunci cînd au fost reluate s-au subordonat încă ani de zile necesității de a completa golurile cronologice și de civilizație din expoziția de bază a Muzeului Banatului. În 1956 o săpătură de salvare de la Pădurea Verde — Timișoara îi prilejuiește profesorului Marius Moga descoperirea renumitului vas solar de la sfîrșitul bronzului tracic, rămas definitiv o piesă de referință în expoziția de bază a Muzeului

Banatului. Săpăturile de salvare din 1958 și 1959 din importante necropole tracice de la Cruceni și Bobda, cele din stațiunea neolitică și necropola feudal timpurie de la Hodoni, cele din așezarea neolitică de la Giulvăz și din cea daco-romană de la Lenauheim au permis adunarea unui important material reprezentativ pentru milenii de istorie a ținuturilor bănățene. Lor li se adaugă cercetările arheologice din 1961—1963 de la Berzovia, Râmna, Bocșa Română — „Colțani“, menite să permită constituirea unui patrimoniu inițial al nou-înființatului muzeu din Reșița.

Începînd din 1963, înfrîmpînd greutăți deosebite pentru a redobîndi rezervația arheologică națională de la Tibiscum — Jupa, profesorul Moga a reluat cercetările arheologice sistematice ale acestui municipiu și castru roman de lângă Caransebeș, fiind în același timp primul restaurator și conservator al monumentelor dezvelite. Cercetările de la Tibiscum au fost conduse de profesorul Marius Moga pînă în 1978. Acestea li se adaugă îndrumările cercetărilor de la Orșova, Șoimoș, Jdioara, Remetea Mare și Cornești, conduse de colaboratori de-ai săi.

După 1964 profesorul Marius Moga a depus o activitate concertată pentru dezvoltarea Muzeului Banatului. Începută cu dobîndirea terenului necesar muzeului satului bănățean la Pădurea Verde, continuată cu dobîndirea Bastionului cetății și organizarea în el a secției de etnografie și cu dobîndirea unei clădiri pe Bd. Victoriei 47 pentru secția de artă, din care aceasta a fost evacuată brutal de către partidul comunist în 1978, această reorganizare, chiar dacă încă neîncheiată, a transformat practic Muzeul Banatului, în preajma centenarului său sărbătorit în 1973, într-un grup de muzee cu bune perspective de dezvoltare, pe măsura dezvoltării orașului Timișoara.

Paralel, în toți acești ani profesorul Marius Moga a desfășurat o asiduă activitate pedagogică, susținînd cursul de istorie veche în cadrul facultății de la Universitatea din Timișoara.

Începînd din 1971, la inițiativa lui Marius Moga a reapărut anuarul Muzeului Banatului, intitulat vreme de un deceniu „Tibiscus“. partidul comunist interzicînd în acea vreme reluarea numelui său interbelic de „Analele Banatului“. Sînt anii cînd profesorul Moga publică mai multe tezaure dacice din Banat și cînd, alături de studii referitoare la Tibiscum, se preocupă de vestigiile paleocreștine din Banat și semnalează pentru prima dată într-un important studiu etnografic existența în arhitectura populară bănățeană a sculpturii în lemn. Tot acum publică împreună cu profesorul I. I. Russu primul catalog sistematic al unei colecții integrale din Muzeul Banatului, cel al lapidariului de epocă romană.

Cei care i-am fost elevi și colaboratori și am învățat de la profesorul Marius Moga știința complexă a muzeografiei cu și multe din tainele arheologiei am deprins totodată de la dînsul să iubim cu pasiune istoria și ținutul Banatului, ca părți ale istoriei românilor și a țării lor. I-am preluat cunoștințele enciclopedice pe care le împărtășea cu generozitate celor cu adevărat dornici de cunoaștere, ca și tăria de caracter în înfruntările purtate ani de zile cu mulțimea tot mai mare de semidocși științifici și oportuniști nocivi, cărora le lipsea ceea ce profesorul Marius Moga a păstrat neștirbită de-a lungul vieții sale: conștiința de păstrător, chezaș, al unei părți din tezaurul inestimabil, cultural al istoriei civilizației românilor. Ne-am bucurat să fim alături de el în această luptă, rostind asemeni lui Vergilius: Labor omnia vincit improbus.

La sfîrșitul acestei scurte note, alături de toți cei care îl prețuiesc și au colaborat cu domnia sa, îi urăm profesorului din inimă și cu dragoste.

AD MULTOS ANNOS!

Florin Medele

Bibliografie

1. *Un nouveau dépôt de la fin de l'âge du bronze découvert en Transylvanie*, în *Dacia*, V–VI 1935–1936, 235–237.
 2. *Un presupus monument funerar în muzeul din Cluj*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, Cluj, 1936.
 3. *Paleoliticul inferior în Transilvania*, în *ACMIT.* IV, 1932–1936, Cluj, 1937, 20 p.
 4. *Cercetări și comentarii privitoare la localizarea Sarmizegetusei*, în *Sargelia*, *Buletinul Muzeului Județean Hunedoara*, II, 1941, 14 p.
 5. *Noi descoperiri scitice în Transilvania*, în *Apulum*, *Buletinul Muzeului regional Alba Iulia*, I, 1939–1942, 8 p.
 6. *Depozitul de bronz de la Berzasea*, în *AISC*, IV, 1941–1943, 262–266.
 7. *O precizare în legătură cu depozitul de bronz de la Săplac–Sălaj*, în *AISC*, IV, 1941–1943, 267–273.
 8. *Contribuție la studiul minierelor cu bucle*, în *AISC*, IV, 1941–1943, 274–278.
 9. *Vase de cult cu picior din regiunea dunăreană*, în *Apulum*, III, 1946–1948, 14 p.
 10. *Dépôt de Guraslău (dep. de Sălaj)*, în *Dacia*, XI–XII, 1945–1947, București, 1948, 257–264.
 11. *Cercetări arheologice în două localități din Banat*, în *Studii*, I, an 2, 1949, 95–97.
 12. *Muzeul Regional al Banatului*, în *Timișoara, 1944–1954, culegere de articole*, Editura Sfatului Popular al orașului Timișoara, 1954, 75–77.
 13. *Muzeul Regional al Banatului*, în *Rev. Muz.*, 3, 1964, 204–296.
 14. *Garnizoana romană de la Tibiscum*, în *ActaMN*, VIII, Cluj, 1970, 135–149. p.
 15. *Castrul Berzobis*, în *Tibiscus*, I, Timișoara, 1970, 51–55.
 16. *Tibiscum*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 2, an XL, București, 1971, 55–56.
 17. *Tezaurul de monede republicane romane de la Secusigiu, jud. Arad*, în *Revista Muzeelor*, VIII, 4, București, 1971, 321–325.
 18. *Decorul în arhitectura populară românească bănățeană*, Timișoara, 1971, 52 p.
 19. *Lapidariul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timișoara, 1971, 104 p. (în colaborare cu I. I. Russu).
 20. *Noi tăblițe votive de la Tibiscum închinat cavalerilor danubieni*, în *Tibiscus*, II, 1972, 39–51.
 21. *Vestigii paleocreștine în Banat*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, 259–266.
 22. *Știri noi despre garnizoana militară de la Tibiscum, (sat Jupa, Oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin)*, în *Tibiscus*, III, 1974, 129–132.
 23. *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului*, în *Tibiscus*, IV, 1975, 129–146. (în colaborare cu N. Gudea).
 24. *Tezaurul de monede republicane romane descoperit la Jdioara*, în *Tibiscus*, IV, 1975, 75–90.
 25. *Contribuții la cunoașterea culturii Tisa I în lumina descoperirilor de la Hodoni (1959–1960)*, în *Studii și Comunicări*, II, Caransebeș, 1977, 231–239. (în colaborare cu O. Radu).
 26. *Unelte agricole romane descoperite la Tibiscum*, în *Studii și Comunicări*, II, Caransebeș, 1977, 321–329. (în colaborare cu D. Benea).
 27. *Tibiscum și războaiele marcomanice*, în *Tibiscus*, V, 1979, 133–140. (în colaborare cu D. Benea).
 28. *Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiș)*, în *Tibiscus*, V, 1979, 159–168. (în colaborare cu A. Bejan).
 29. *Cercetările din castrul Tibiscum*, în *Materiale*, XIII, Oradea, 1979, 215–218. (în colaborare cu O. Benea, Fl. Medeleț și R. Petrovsky).
- Bibliografia a fost întocmită de Florin Medeleț.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

Creșterea animalelor domestice în cursul epocii neolitice pe teritoriul Banatului

EUGEN COMȘA

Cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii, într-un număr destul de mare de așezări din epoca neolitică, de pe întinsul Banatului, au dus la îmbogățirea apreciabilă a cunoștințelor referitoare, între altele, la ocupațiile practicate de către membrii acelor comunități străvechi.

În lucrarea noastră ne vom referi la ocupația creșterii animalelor domestice în cursul epocii neolitice pe teritoriul Banatului.

Documentarea actuală cu privire la această îndeletnicire nu este prea bogată, dar, oricum, considerăm oportună stringerea datelor și prezentarea lor în ordine cronologică, precum și interpretarea lor din punct de vedere istoric, pentru a reda stadiul actual al cercetărilor.

Cu toate că în Banat s-au descoperit și cercetat destul de multe așezări aparținând purtătorilor culturii Starčevo, datele publicate despre fauna documentată în cuprinsul lor sînt încă puține. Din această cauză ne putem referi numai la două complexe.

Cel mai vechi este complexul descoperit în „Cuina Turcului” de lângă localitatea Dubova, județul Mehedinți¹. În cadrul acestuia au fost delimitate trei niveluri cu materiale de tip Starčevo, unele dintre ele, de la baza depunerilor, fiind corespunzătoare fazei Starčevo I, din zona Dunării bănațene.

Este de reținut faptul că, în cel mai vechi nivel, printre oasele de animale domestice recoltate, predomină cele de suide. În același nivel s-au găsit și oase de ciine.

În cel de-al doilea nivel se aflau diferite oase de animale. Lotul respectiv se caracterizează prin predominarea oaselor de bovine. Procentual urmează oasele de suide, ovicaprine și ciine.

Din ultimul nivel, care corespunde fazei Starčevo III, s-a strîns un lot de oase în cadrul căruia predomină oasele de bovine, urmate procentual de cele de suide, de ovicaprine și de ciine².

Cu ocazia săpăturilor de la Gornea, județul Caraș-Severin, din punctul numit „Locurile Lungi”, unde se află o așezare datînd din faza Starčevo III, s-au strîns, de asemenea, diverse oase de animale. În cadrul lotului sînt reprezentate, în ordine procentuală, oasele de bovine, ovicaprine și porc³.

Sondajele de la Svinița, județul Mehedinți, din punctul „Islaz”, de pe malul Dunării, de la gura văii Trescavăț, au dus la descoperirea, la 2,75 m adîncime, a cîtorva cioburi de tip Starčevo și a unor fragmente de dinți de bovine⁴.

Pe teritoriul Banatului, culturii Starčevo i-a urmat cultura Vinča. Din vremea acestei culturi dispunem de mai multe loturi de oase de animale, ceea ce permite o cunoaștere mai amănunțită a preocupărilor din acea vreme în privința creșterii animalelor domestice.

Cu ocazia săpăturilor din punctul „Căunița de Sus“, de lângă satul Gornea, județul Caraș-Severin, s-a cercetat o așezare din faza Vinča A. Din cuprinsul stratului respectiv s-au strîns numeroase oase de animale care, în ordine procentuală, sînt de bovine, ovicaprine, porc și cîine⁵. Subliniem faptul că în lotul de oase amintit se menține aceeași succesiune ca și în perioada de la sfîrșitul culturii Starčevo.

Din faza următoare, Vinča B 1, avem unele informații că în așezările de la Zorlențu Mare, Ohaba Mîtnic, Ruginosu și Balta Sărată (județul Caraș-Severin) s-au găsit numai dinți de bovine⁶. Într-un raport publicat, consacrat rezultatelor săpăturilor din așezarea din punctul Balta Sărată, din faza amintită, se arată că o ocupație importantă a fost și aceea a creșterii animalelor domestice, dar nu se fac alte precizări⁷.

Din fazele mijlocii ale culturii Vinča datează și lotul de oase de animale care provine din săpăturile noastre, efectuate în complexul neolitic din punctul „Ornița“, în apropierea satului Liubcova⁸ (județul Caraș-Severin).

În porțiunile săpate de noi au fost delimitate două straturi de cultură Vinča.

Primul (cel inferior), datînd din faza numită de noi Ornița (= Vinča B 1), a fost subîmpărțit în trei niveluri. Pe cel de-al doilea l-am numit faza Ornița Vest (= Vinča C).

Precizăm că în timpul săpăturilor au fost strînse toate oasele de animale, care apoi au fost expediate la Iași pentru a fi studiate de specialiștii în paleofaună⁹. Determinările au fost făcute de către prof. Olga Necrasov, ajutată de Maria Știrbu și de Maria Iacob.

Lotul de oase analizat, găsit în complexul de la Liubcova (aparținînd ambelor faze), este alcătuit din multe mii de piese de paleofaună întregi și fragmentare. Dintr-un prim lot au făcut parte și 4 779 oase determinate de la diferite specii de animale, dintre care 3 436 piese (= 71,97%) sînt de la animalele domestice și 1 338 piese (= 28,02%) de la animalele sălbatice¹⁰.

Ținînd seama de rezultatele determinărilor făcute de specialiștii în paleofaună s-a ajuns la concluzia că în cursul celor două faze, în zona studiată, creșterea animalelor domestice juca un rol important între îndeletnicirile acelor comunități.

Din punct de vedere procentual, oasele de animale domestice provenite din stratul corespunzător fazei Ornița, din cele trei niveluri ale sale, variază între 64,49% și 73,32%, iar în stratul din faza Ornița Vest ele reprezintă 71,55%.

În așezarea de tip Vinča de la Liubcova s-au găsit oase de la următoarele specii de animale domestice: bovine, caprine, ovine, porci și ciini. Procentual, numărul oaselor lor diferă de la perioadă la perioadă.

În cadrul complexului analizat, în cursul celor două faze au predominat oasele de bovine (printr-un total de 2 017 piese). În privința acelor animale, specialiștii fac precizarea că erau puternic gracilizate¹¹, ca și bovinele din arealul culturii Boian. Ținînd seama de calculele făcute se poate afirma că în nivelul inferior, cu materiale datînd din faza Ornița, oasele de bovine reprezintă 74% din categoria oaselor de animale domestice. Procentual, numărul acelor oase scade în cel de-al treilea nivel al fazei, pînă la 56%, iar mai tîrziu, în timpul fazei Ornița Vest, din cuprinsul așezării, a ajuns din nou pînă la 74%¹². Analiza datelor menționate conduce la concluzia că creșterea bovinelor, predominantă la începutul fazei Ornița, a suferit apoi o scădere procentuală în favoarea celorlalte animale domestice (în special a porcinelor), urmată de o nouă creștere procentuală a oaselor de bovine, în cea de-a doua fază documentată la Liubcova.

Cantitativ, pe locul secund se plasează ovicaprinele, cu 692 piese. La baza depunerilor, corespunzătoare primului nivel al fazei Ornița, oasele de ovicaprine

s-au dovedit a fi destul de puține, reprezentând numai 14%. În cuprinsul celui de-al treilea nivel din faza Ornița, acele oase au ajuns să reprezinte 20%. În sfârșit, în cursul fazei Ornița Vest, procentul lor a ajuns până la 21%¹³. Se cuvine, în privința acestei categorii de oase, să subliniem creșterea accentuată, aproape dublarea procentuală a oaselor de ovicaprine. Aceasta reflectă, în mod evident, faptul că în acea perioadă, în sudul Banatului, la purtătorii culturii Vinča, din fazele mijlocii, s-a produs o intensificare a creșterii ovicaprinelor. S-a mai făcut observația că majoritatea oaselor din categoria menționată provin de la oi, care erau foarte gracile.

Analiza oaselor de capră a condus la constatarea că în cadrul lotului sînt reprezentate, în mod cert, două tipuri: *Capra hircus* I. și *Capra aegagrus* Gmel¹⁴.

Dintre oasele de animale domestice s-au determinat și 644 oase de porc (*Sus scrofa domesticus* L). Dacă sînt repartizate procentual pe niveluri rezultă că în nivelul inferior din faza Ornița astfel de oase reprezintă numai 10% din total. În cuprinsul nivelului 3 din faza Ornița, procentul lor aproape s-a dublat, ajungînd pînă la 19%. Oasele de porc s-au menținut cantitativ (19%) și în cursul fazei Ornița Vest, din așezarea de la Liubcova. Majoritatea oaselor de porc găsite în așezare au aparținut unor exemplare tinere¹⁵.

Dacă ținem seama de datele referitoare la ovicaprine sîntem în măsură să formulăm concluzia de ordin istoric că în acea zonă, în perioada la care ne referim, s-a intensificat și creșterea porcilor.

Subliniem că în ambele faze documentate în așezarea de la Liubcova s-a menținut, cu procentaje deosebite, aceeași ordine de preferință în privința diferitelor categorii de animale domestice: bovine, ovicaprine și porcine. Aici ar trebui avut în vedere faptul că dacă s-ar separa oasele de ovicaprine în cele două categorii (oi și capre), atunci, în realitate, pe locul secund, în succesiunea de mai sus, ar trece porcii.

Din ultima categorie de oase fac parte cele de cîine. S-au scos la iveală și au fost determinate numai 83 piese. Toate au aparținut cîinilor din specia *Canis palustris* Rüt¹⁶.

O altă așezare din cuprinsul căreia s-au strîns destul de multe oase de animale este aceea de la Parța (județul Timiș). Materialele de paleofaună au fost studiate și determinate de Alexandra Bolomey¹⁷, din lucrarea căreia am reținut următoarele date.

Sînt documentate în ordine procentuală:

- bovine (30—40%); se remarcă faptul că oasele provin, în general, de la animale tinere.

- ovicaprine, care nu depășesc 10%; subliniem că din această categorie de oase face parte și o piesă deosebită, un craniu acornut; de asemenea, sînt menționate și oasele unui mascul robust; printre ovicaprinele reprezentate prin oase sînt documentate și piese de la indivizi înalți și grași.

- oasele de porc ajung pînă la 11,26%; pe ansamblu, ele provin de la animale tinere (pînă la șapte luni).

- din același lot fac parte și unele oase izolate de cîine.

Se face și precizarea că, în cuprinsul sanctuarului de la Parța, lângă „altar“ s-au găsit și unele oase de bovine și oaie¹⁸.

Cercetările întreprinse la Hodoni (județul Timiș), într-o așezare de tip Tisa I, au dus la dezvelirea resturilor unei locuințe de suprafață, prevăzută cu podea-platformă, de pe care s-au adunat și numeroase oase de animale, între care predomină cele de bovine. Din cadrul lotului de oase se distinge și o mandibulă de cîine¹⁹.

În timpul săpăturilor arheologice de la Parța s-au mai cercetat și alte așezări neolitice, din cuprinsul cărora s-au strins și oase de animale. Astfel, în așezarea numită de arheologi „Tellul I“, în cadrul căreia este documentat un strat bogat în materiale atribuit culturii Banatului, cu elemente de tip Tisa, s-au scos la iveală și diferite oase de bovine, ovicaprine și porcine²⁰.

Săpăturile de la Parța, din punctul „Canal“, au permis studierea unui complex aparținând grupului cultural Bucovăț târziu, cu elemente de tip Tisa. Oasele de animale au fost strinse și determinate. Cu acest prilej s-a făcut o observație interesantă, și anume că în perioada respectivă se constată o schimbare a taliei bovinelor²¹.

În așezarea de la Bucovăț (județul Timiș), în stratul corespunzător grupului cultural Bucovăț, s-au descoperit diverse oase de animale. Lotul celor domestice este alcătuit din oase de bovine, ovicaprine și porcine²².

Cercetările mai vechi din Peștera Haiducilor de la Băile Herculane (județul Caraș-Severin) au dus la descoperirea unui lot de oase de animale domestice, despre care nu s-a putut preciza dacă aparțin culturii Tisa sau Sălcuța. Sînt menționate, în ordine, oase de ovine, bovine și porcine²³.

În așezarea de la Parța există și un strat cu materiale de tip Tiszapolgar din cuprinsul căruia s-au strins numeroase oase de animale. S-a făcut observația că, în raport cu celelalte categorii de materiale arheologice, oasele se întîlnesc într-o proporție mai mare decît în alte complexe mai vechi. S-a constatat, de asemenea, că în zonă a continuat reducerea taliei bovinelor²⁴.

Ultima descoperire la care ne referim aparține purtătorilor culturii Sălcuța, faza Sălcuța II. Comunitățile din acea perioadă au pătruns din vestul Olteniei în sud-estul Banatului, mai ales de-a lungul Dunării. Din așezarea de acest tip de la Cuptoare Sfogea (județul Caraș-Severin) s-au strins 163 piese de paleofaună, din care 135 erau oase de animale, determinabile. Din analiza făcută de G. Trîncă rezultă că din acestea 69 provin de la animalele domestice (51,12 %) și 66 de la cele sălbatice (48,88%)²⁵. Se cuvine remarcat procentajul aproape egal al celor două categorii de oase, explicabil, probabil, prin caracteristicile mediului natural.

În cadrul lotului de oase de animale domestice predomină cele de bovine (45 piese de la 4 indivizi). Oasele lor fiind fragmentare nu s-au putut aprofunda o serie de probleme. Se apreciază totuși că bovinele aveau o talie specifică relativ mică și că au fost sacrificate la diferite vîrste. Prin urmare nu exista o anumită regulă sau preferință în această privință.

— Oasele de porc se plasează pe locul secund (14 piese de la 4 indivizi). Animalele au fost sacrificate, conform precizării specialistei, la vîrste extrem de diferite. Reținem și observația că majoritatea fragmentelor de maxilare au aparținut femelelor.

— Oasele de ovicaprine sînt reprezentate prin 9 piese de la 2 indivizi, între care genul *Capra* este atestat printr-un fragment de corn. Sînt și oase sigure de oaie.

— Un fragment de mandibulă, fără dinți, a aparținut unui cîine.

S-a făcut și observația că pe o serie de oase se observă urme de gheare sau roșături, datorate probabil cîinilor²⁶.

După cum am amintit, documentarea în privința ocupației creșterii animalelor domestice nu este prea bogată pentru zona Banatului, dar interpretarea datelor respective permite formularea unor concluzii de ordin istoric, reflectînd stadiul actual al cercetărilor. Din datele de mai sus rezultă că am avut în vedere informații despre loturi mai mari sau mai mici de oase de animale domestice din 16 com-

plexe neolitice de pe teritoriul Banatului. Loturile respective aparțin tuturor culturilor neolitice reprezentate în ținuturile studiate aici.

Două complexe aparținând purtătorilor culturii Starčevo atrag atenția prin componența loturilor de oase de animale domestice. Este interesant de subliniat că în nivelul cel mai vechi, reprezentat la Cuina Turcului, predomină oasele de porc. În nivelurile următoare, din aceeași așezare, devin predominante oasele de bovine, urmate de cele de porc și apoi de ovicaprine. În schimb, în așezarea de la Gornea, după bovine urmează ovicaprinele și pe locul trei se plasează procentual oasele de porc.

Procentajele de oase de animale domestice din complexele purtătorilor culturii Vinča din Banat sînt clare. Ele dovedesc că în toate așezările la care ne-am referit predomină oasele de bovine, cu o anumită variabilitate în cadrul nivelurilor de la Liubcova (74%—56%—74%). Se constată că în complexul de la Liubcova bovinele sînt gracilizate.

Se cuvine subliniat faptul că în nivelurile tîrzii Vinča, de la Liubcova, se constată aproape o dublare a procentului oaselor de ovicaprine și de porc.

De asemenea, remarcăm faptul că atît la Liubcova, cît și la Parța, în complexele de tip Vinča, procentajele privind oasele de ovicaprine și de porc sînt similare.

Nu încercăm să interpretăm datele despre celelalte complexe menționate în lucrare, deoarece ele sînt izolate și sînt reprezentate prin puține materiale de paleofaună.

10 ianuarie 1990

Note

1. Alexandru Păunescu, *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului Dubova (jud. Mehedinți)*. În: Tibiscus, 5, Timișoara, 1979, pp. 11—56.
2. *Ibidem*, p. 29.
3. Informație de la Gh. Lazarovici, căruia îi mulțumim și pe această cale.
4. Sondaje Eugen Comșa.
5. Informații de la Gh. Lazarovici.
6. Informație de la Gh. Lazarovici.
7. L. Groza, *Așezarea de la Balta Sărată*. În: Banatica, I, Reșița, 1971, p. 62.
8. Săpături Eugen Comșa.
9. Olga Necrasov, M. Bulai și M. Iacob, *Paleofauna neolitică de la Liubcova (jud. Caraș-Severin) și unele aspecte ale ocupațiilor locuitorilor din complexul cultural Vinča-Turdaș*. În: Studii și cercetări de antropologie, 14, 1977, pp. 11—77.
10. *Ibidem*, p. 12.
11. *Ibidem*, p. 12.

12. Determinări prof. Olga Necrasov și colab; Eugen Comșa, *Données concernant la civilisation Vinča du sud-ouest de la Roumanie*. În: Dacia, XIII, 1969, p. 17.
13. Olga Necrasov și colab., *op. cit.*, pp. 12, 14.
14. *Ibidem*, pp. 12, 14.
15. *Ibidem*, pp. 12—15.
16. *Ibidem*, pp. 12, 15.
17. Alexandra Bolomey, *Dale preliminare asupra resturilor de animale neo- și eneolitice din stațiunea de la Parța, jud. Timiș*. Comunicare prezentată la „A XVIII-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1983”, ținută la 26 martie 1984, la Alba Iulia.
18. *Ibidem*.
19. Marius Moga și Ortansa Radu, *Contribuție la cunoașterea culturii Tisa I în lumina descoperirilor de la Hodoni (1959—1960)*. În: St. Com. Caransebeș, 2, 1977, pp. 231—239.
20. Informație de la Gh. Lazarovici.
21. Informație de la Gh. Lazarovici.
22. Informație de la Gh. Lazarovici.
23. C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *Șantierul arheologic Cerna-Olt*. În: SCIV, VI, 1955, 1—2, p. 143.
24. Informație de la Gh. Lazarovici.
25. G. Trîncă, *Studiu preliminar asupra resturilor de faună din așezarea neolitică de la Cuptoare Sfogea*. În: Banatica, 6, Reșița, 1981, pp. 51—58.
26. *Ibidem*, pp. 51—58.

L'élevage des animaux domestiques pendant l'époque du néolithique sur l'aire erritoire du Banat

RÉSUMÉ

Les plus anciens ossements des animaux domestiques appartiennent à la culture Starčevo. On doit remarquer le fait que la majorité des ces ossements proviennent des bovines suivies par celles des porcines et ovicaprines.

Des lots plus riches des ossements ont été trouvé dans les agglomérations de la culture de Vinča. Par exemple dans l'agglomération auprès du village de Liubcova, ont été trouvé milles des pièces osseuses des quelles environs 64—71% appartiennent aux animaux domestiques. Dans ce lot prédominent les ossements des bovines, suivies par celles des ovicaprines, porcines et enfin le chien.

Dans autres agglomérations appartenantes à la culture de Vinča, les ossements des bovines ont de même la prépondérance.

En suite l'auteur mentionne encore les données sur les ossements des animaux mis au jour dans les agglomérations appartenantes à la culture du Banat et aux cultures de: Tisa, Sălcuța, Tiszapolgar, ainsi qu'au groupe de Bucovăț.

Contribuții la problema modelelor de cuptoare în cultura Starčevo-Criș

SABIN ADRIAN LUCA

Apariția unei lucrări consacrate cuptoarelor în neolitic¹ ne prilejuiește semnarea și interpretarea unor descoperiri inedite — sau mai noi — de modele miniaturale pe care le reprezintă, avînd în vedere faptul că un capitol al lucrării mai sus citate se ocupă tocmai de această problemă².

În campania anului 1985, vizînd studierea sitului neolitic de la Liubcova-Ornița,

în urma cercetării nivelului V (Starčevo-Criș III B³), a fost scoasă la lumină o piesă care, în acel moment, reprezenta pentru noi — ca formă ceramică — un semn de întrebare (fig. 1 și 2).

Săpăturile anului 1986 ne-au dat prilejul studierii sistematice a sitului neolitic de la Pojejena-Nucet⁴ ce aparține tot culturii Starčevo-Criș. Aici au fost recuperate două piese (fig. 3/1 și 4) care, în același timp, ne-au ajutat la formarea imaginii asupra tipului de obiect, și anume modelul de cuptor.

Toate aceste descoperiri la care ne vom referi în continuare se află localizate în Clisura Dunării (Djerdap). Vom căuta să analizăm și alte descoperiri noi din această zonă⁵.

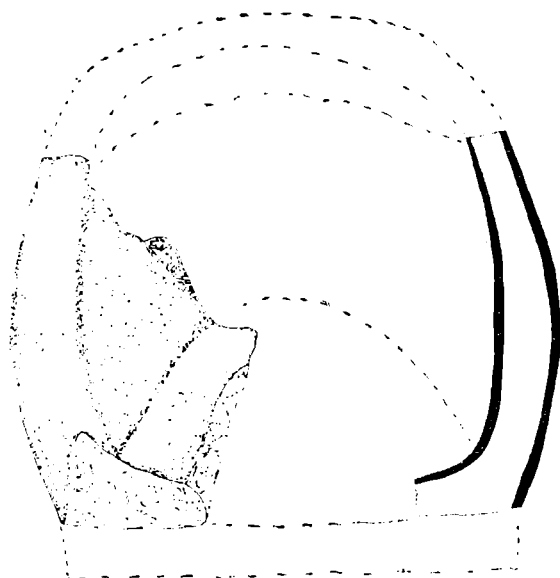

Fig. 1. Model de cuptor. Liubcova-Ornița. Cultura Starčevo-Criș

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. Liubcova-Ornița (județul—Caraș-Severin). Secțiunea S I/1985, caroul c 19, adîncimea 2,15 m, nivel V, fig. 1, 2.

Modelul de cuptor este realizat dintr-o pastă bine frămîntată, în amestec cu pleavă și puțin nisip. Exteriorul piesei este de culoare cărămizie, fiind netezit, iar interiorul, brun-cărămiziu, foarte bine lustruit. Se pare că piesa era așezată (sau lipită) pe un postament. Arderea se realiza în maniera caracteristică culturii, ceea ce explică culoarea neagră a miezului piesei, copt. Înălțimea piesei este de 10 cm.

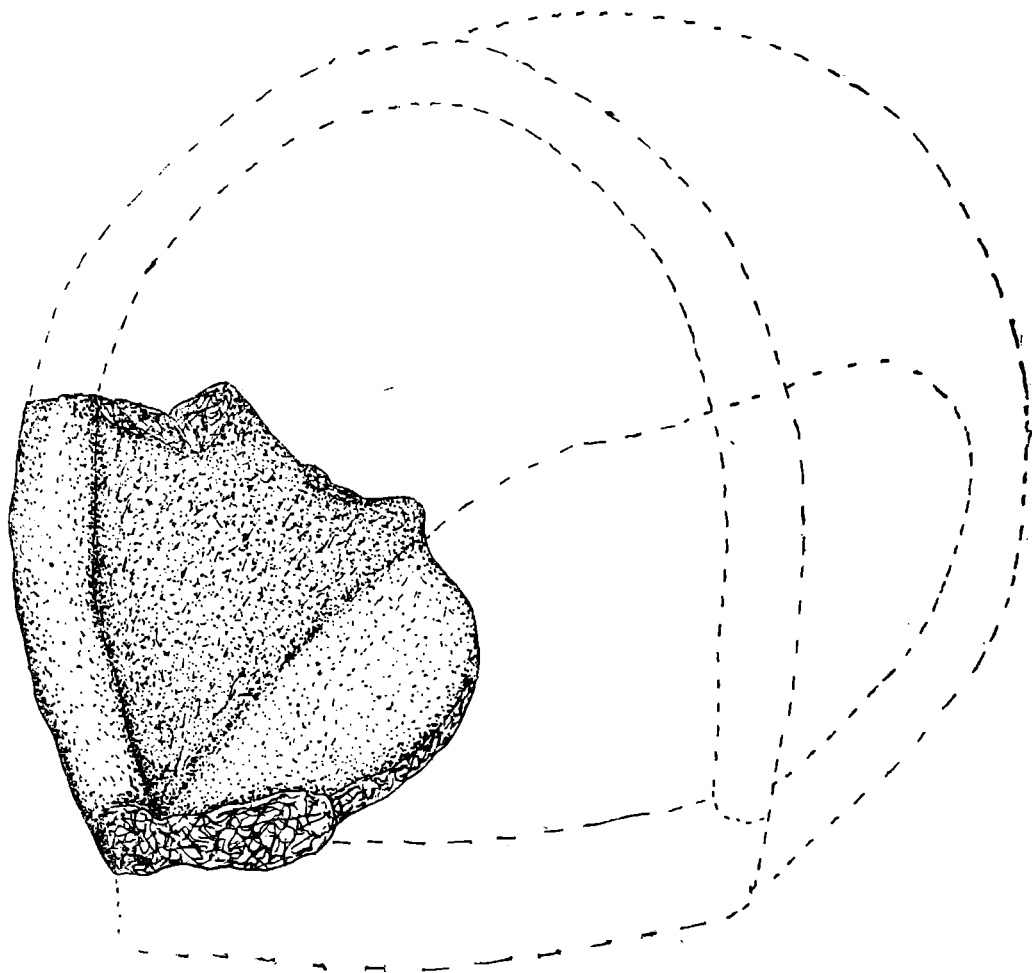

Fig. 2. Model de cuptor. Liubcova-Ornița. Cultura Starčevo-Criș

2. Pojejena—Nucet (județul Caraș-Severin). Secțiunea S II/1986, caroul c 3, adâncimea 0,50 m, nivel II, fig. 3.

Fragmentul ceramic este cenușiu, foarte bine ars, în amestecul pastei găsin-du-se pleavă și nisip în procent mai mare decât la piesa anterioară (nisipul). Modelul de cuptor este ornamentat cu ciupituri organizate în „spic de grâu”, puțin oblice. Buza fragmentului este ornamentată cu impresiuni făcute, după cât se pare, cu degetul. Postamentul piesei este rupt din vechime, înălțimea sa este de 9,5 cm.

3. Pojejena—Nucet (județul Caraș-Severin). Secțiunea S II/1986, caroul c3, adâncimea 0,90 m, nivel II, fig. 4.

Piesa a avut un postament, ca și cele de mai sus. Pasta este foarte bine frământată, amestecul fiind degresat cu pleavă, nisip și pietricele, în mare procent. Fragmentul este zgrunțuros la pipăit, culoarea sa fiind cărămizie. Înălțimea piesei este de 8,7 cm.

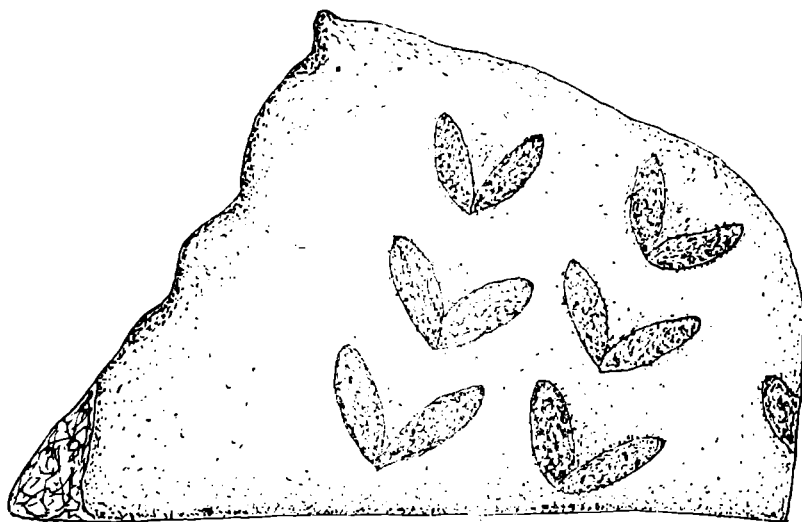
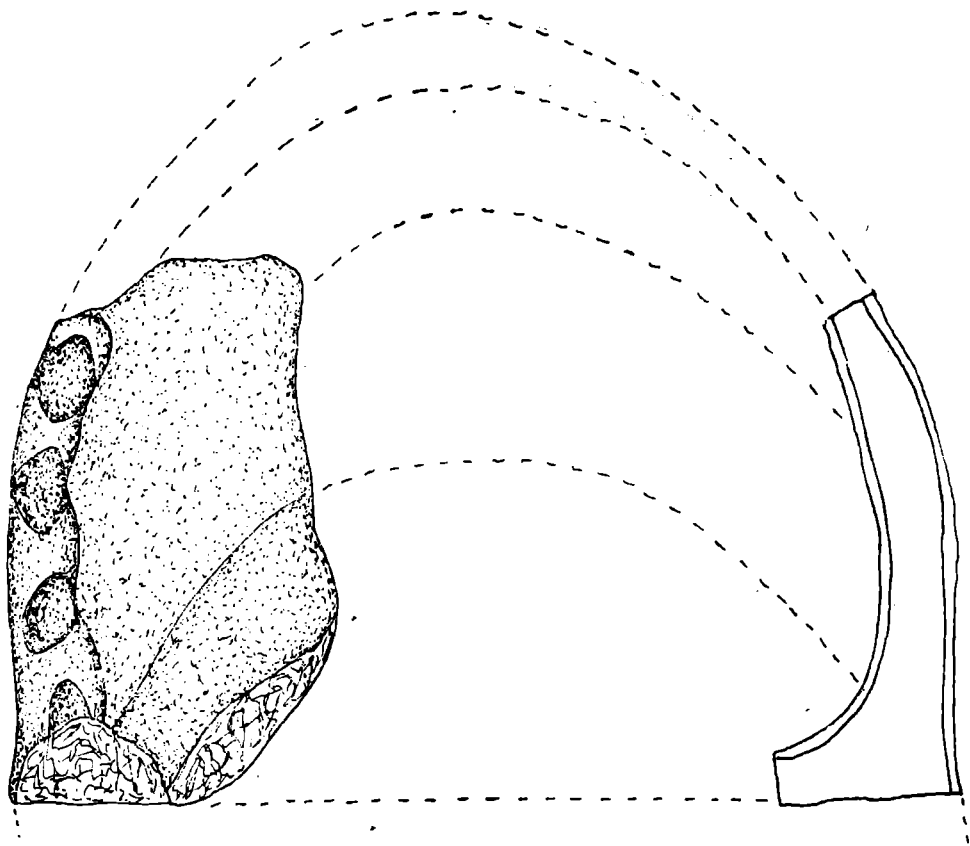

Fig. 3. Model de cuptor. Pojejena-Nucet. Cultura Starčevo-Criș

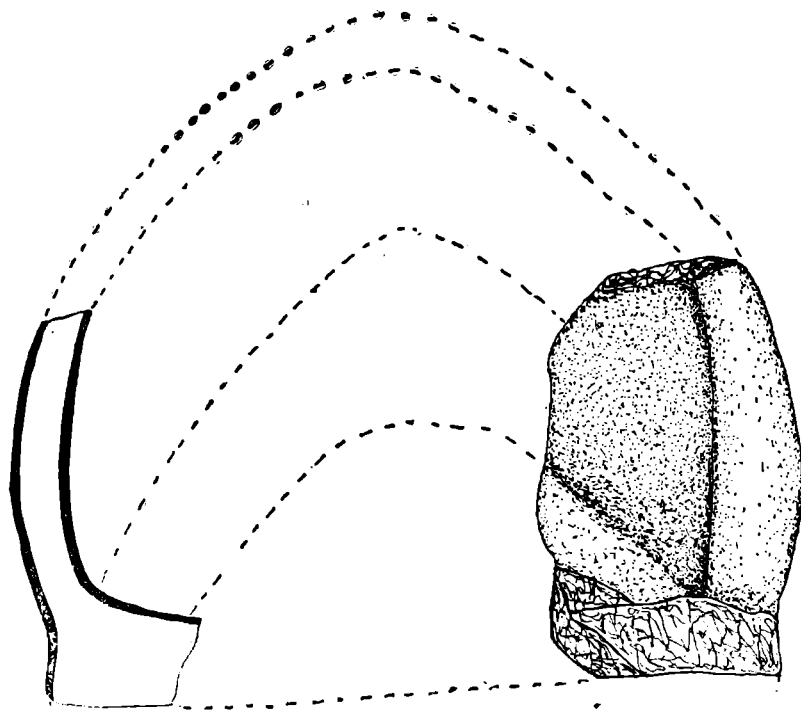

Fig. 4. Model de cuptor. Pojejena-Nucel. Cultura Starčevo-Criș

Am mai găsit alte două astfel de modele neincluse în lucrarea mai sus citată, aflate tot în Clisura Dunării:

1. Din literatura de specialitate cunoaștem un alt model de cuptor, de astă dată întreg, din localitatea Ajmara (Mala Vrbica)⁶. Această piesă este ornamentată în maniera celei de la fig. 3.

2. Un model de cuptor din lut este și cel de la Cuina Turcului⁷.

INTERPRETAREA PIESELOR

După cum sesiza J. Petrasch în subcapitolul 3 al lucrării sale (*Rationale und irrationale Bedeutung der Öfen*)⁸, în epoca neolitică exista un dezvoltat cult al vetrei, cuptorului. Asupra modului în care, prezumtiv, a evoluat acest cult nu credem că este locul aici să insistăm. Ne vom mărgini, deocamdată, la câteva observații cu privire la modelele de cuptoare aparținând complexului cultural Starčevo-Criș găsite, după cum am mai afirmat, în Clisura Dunării. După cum se poate lesne observa, gama tipologică a acestor modele este foarte restrînsă în perioada mai sus menționată. Ele reprezintă cuptoare simple, cu calotă circulară, avînd postamentul puțin diferențiat și gura foarte largă. Uneori, acestea sînt ornamentate în maniera specifică culturii Starčevo-Criș, prezentînd ornamente ciupite, organizate sau cu decor alveolat pe „buza” (marginea) lor. Tipul de cuptor fără posibilități de aeraj, cu mari pierderi de căldură datorate gurii largi⁹, ne duce cu gîndul la cuptoarele de copt pîine¹⁰, în acest caz punîndu-se problema existenței unui cult al cuptorului legat de tradiții agrariene; dată fiind arderea slabă (coacerea),

în cele mai multe cazuri, a ceramicii acestei culturi, nu excludem posibilitatea folosirii aceluiași tip de cuptoare și la arderea ceramicii.

În sfârșit, e de presupus că s-a respectat realitatea în redarea proporțiilor și formei — prin miniaturizare — modelelor de cuptoare descrise mai sus, cu mențiunea că în neoliticul dezvoltat se diversifică mult cultul cuptorului-focului¹¹, remarcându-se nu numai forme noi din punct de vedere tipologic (în legătură și cu diversificarea constructivă a cuptoarelor reale), ci și preocupări diferite, o dată cu neoliticul dezvoltat și neoliticul timpuriu¹².

Descoperirea modelelor de cuptoare în multe dintre siturile aparținând culturii Starčevo-Criș din Clisura Dunării (Djerdap) creează impresia perpetuării — cel puțin aici — unui cult dezvoltat al focului-vetrei-cuptorului, ce a evoluat prin asimilarea elementelor mai vechi.

Note

1. Jörg Petrasch, *Typologie und Funktion neolithischen Öfen in Mittel- und Südosteuropa*. În APA, 18, Berlin, 1986, pp. 33—83.
2. *Idem*, pp. 60—72.
3. S. A. Luca, *Așezarea Starčevo-Criș de la Liubcova-Ornița*, În: Banatica, IX, 1987, pp. 13—23.
4. Pentru referiri mai vechi vezi Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.
5. B. Stalio, *Le site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica*. În: Cahiers de Portes de Fer, III, Beograd, 1986, fig. 13; Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în zona Porților de Fier (Clisura)* În: Banatica, VII, 1983, fig. 2/16.
6. B. Stalio, *op. cit.*
7. Gh. Lazarovici, *idem*.
8. J. Petrasch, *op. cit.*, pp. 57—58 (în legătură cu cuptoarele funcționale).
9. Gura cuptorului trebuie în mod obligatoriu acoperită cu un capac de lemn pentru a se evita pierderile excesive de căldură și a se asigura, cit de cit, o temperatură constantă în vederea coacerii plinii. La acest tip de cuptor, forma și modul de închidere a gurii sint pînă astăzi aceleași.
10. Datorită atributelor specificate în text, ca și în nota anterioară, nu poate fi folosit decît în acest scop.
11. J. Petrasch, *op. cit.*, pp. 67—72; a se vedea evoluția lor în planșele acestui articol.
12. O dată cu venirea comunităților Vinča C se constată apariția constantă a cuptoarelor cu reverberație — chiar dacă acest lucru se întrevede și mai devreme, o dată cu apariția ceramicii policrome Starčevo-Criș.

Some contributions in the matter of the ovens' patterns in the Starčevo-Criș culture

SUMMARY

The publication of a special writing in connection with the ovens in the Neolithic period^{1-2,8} brings us the possibility of the publication of some ovens' patterns from the Danube's Clisura (Djerdap)³⁻⁷. We have dealt with the signing of this category in the settlements which belongs to the Starčevo-Criș culture. In a few lines we try to give a proper interpretation to this category of pieces⁹⁻¹¹.

Așezarea neolitică de la Satchinez (județul Timiș)

FLORIN DRAȘOVEAN

În anul 1987, datorită lucrărilor de investiții ale SPP Șandra în zona Satchinez-Biled-Șandra, au fost efectuate cercetări de teren privind depistarea și cartarea obiectivelor arheologice din perimetrul supus investițiilor¹. Cu acest prilej a fost descoperită și așezarea de la Satchinez care a fost codificată cu cifra nouă roman (IX). Situl în discuție se află la circa 300 m sud-vest de localitate, pe o terasă care înaintează în fosta baltă a comunei, astăzi secată.

Încă din anul 1987, lucrări de excavații au distrus pe mai bine de 1 000 m² zona locuită, iar în anul 1988, pe încă 200 m². În această situație, în anul 1989 au fost efectuate săpături de salvare care au avut ca scop cercetarea zonei ce urma să fie dizlocată de lucrările de investiții. Pentru aceasta a fost deschisă o suprafață de 12×4 m, orientată paralel cu frontul de excavare care a reliefat următoarea stratigrafie: 0—0,20 m — humus actual de culoare brun-neagră; 0,20—0,35 m — strat negru-cenușiu cu aspect granulos care aparține culturii Basarabi; 0,35—0,55 m — strat gălbui-cenușiu granulos care aparține culturii Vinča (fig. 1).

COMPLEXELE ARHEOLOGICE

Groapa nr. 1, distrusă parțial de lucrări, se află la capătul vestic al suprafeței cercetate (fig. 2). Este un bordei de formă ovală, cu diametrul maxim de 1,80 m, care are pardoseala din lut bătut păstrată foarte bine. În partea de sud, lipitura coboară pe pereții gropii nr. 3 care este, probabil, o groapă de provizii.

Groapa nr. 2 se află în carourile 3—4. Este de formă ovală, cu diametrul de 3,20 m și, la fel ca groapa 1, este pardosită cu lut. Materialul descoperit în aceste complexe aparține culturii Basarabi².

Groapa nr. 4 este de formă circulară, cu diametrul de 3 m. Pe fundul ei a fost descoperit un strat gros de circa 35 cm, format din lut gălbui amestecat cu nisip fin, care se diferențiază net de sterilul ce are o culoare roșiatică și conține concrețiuni calcaroase. Pe baza acestor date considerăm că în această groapă era preparat lutul din care se modelau vasele.

Groapa nr. 5 are un diametru de circa 3,6 m. Este un bordei în care s-a descoperit o mare cantitate de ceramică, precum și majoritatea utilajului litic și a uneltelor din os scoase la lumină de cercetările din anul 1989. Acest complex este intersectat de o groapă (nr. 5 a) în umplutura căreia a existat mult chirpici de dimensiuni variabile, de la bucăți cu un diametru de 10—12 cm pînă la praf, care a făcut ca delimitarea acesteia, prin culoarea roșie a pămîntului, să nu ridice probleme. Puținele fragmente ceramice din această groapă (am luat în discuție doar cele găsite pe fundul ei, care penetrează sterilul, și nu cele de pe margine,

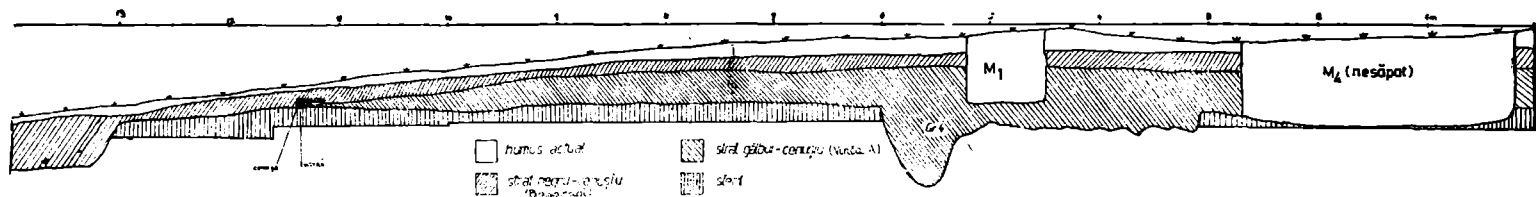

Fig. 1. Profilul peretelui de nord al suprafeței nr. I

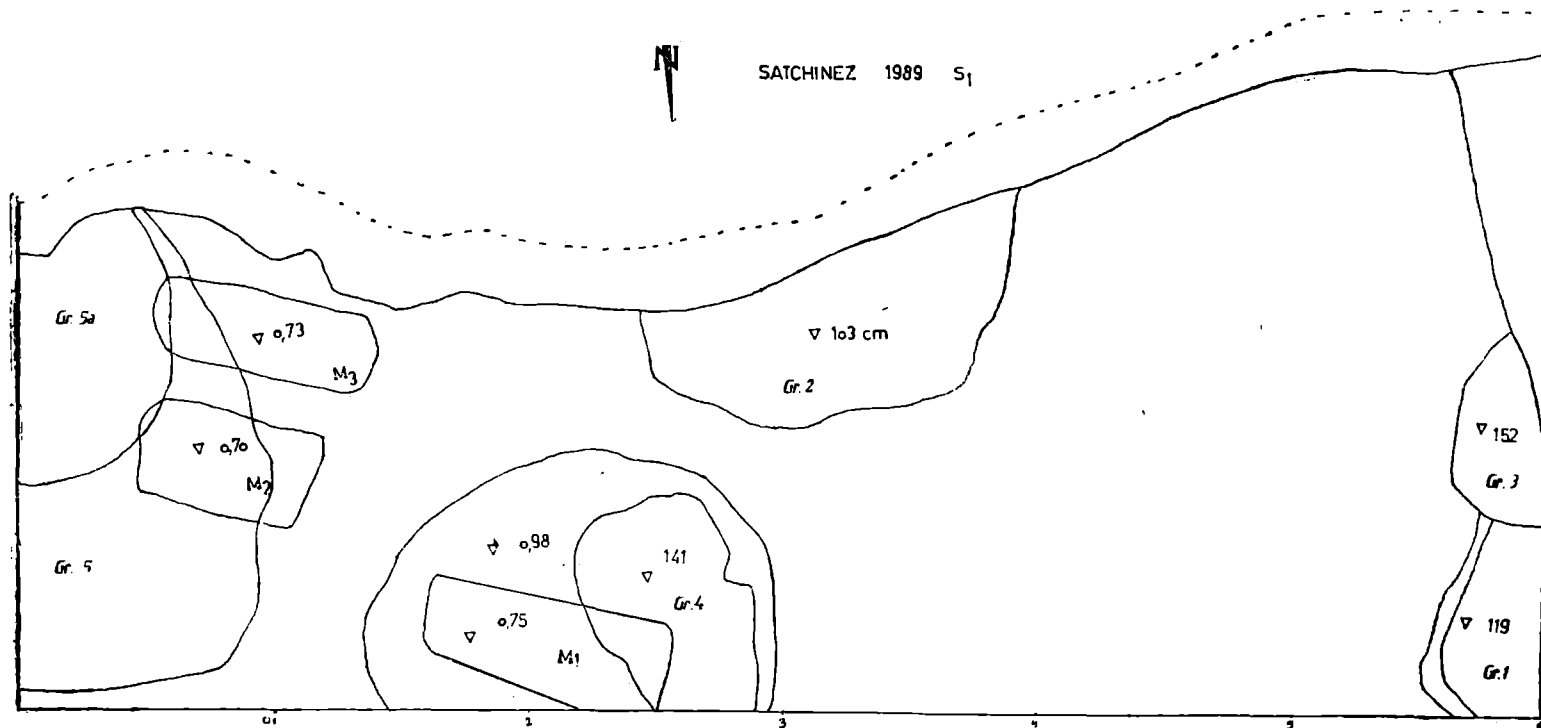

Fig. 2. Grundriss-ul suprafeței nr. 1

zonă în care ar fi posibil un amestec) se leagă de groapa nr. 5 și aparțin culturii Vinča.

*Unelte*le sînt reduse numeric, fiind descoperite în groapa nr. 5 trei spatule din os (pl. I/4; V/8; VI/9), lame dintre care două din hidrocalcedonie alb-mată (pl. III/6, 8), una din silex maroniu (pl. VI/2) și una din obsidiană (pl. VI/7)³. Din același complex, cercetările au scos la lumină și trei topoare din piatră șlefuită (pl. II/2; III/10, 12).

CERAMICA

Specia grosieră are în compoziție nisip și pleavă, pleavă și cioburi pisate sau pietricele, este arsă bine atunci cînd are ca degresant nisip sau cioburi pisate și incomplet cînd se folosește pleava. Culoarea predominantă a ceramicii uzuale acoperă o paletă de brun cu nuanțe de gălbui sau cărămiziu.

Formele sînt reprezentate de oale cu pereți arcuiți (fig. 3, tip C 1 a: pl. I/8; III/5, 7), oale globulare (tip C1e: pl. II/1, 3), cu buza evazată (tip C1b: pl. II/8, 9; III/9) și oale bitronconice (tip C1 Va: pl. II/5, 6; VIII/4, 10).

Ornamentele (fig. 4) sînt compuse din alveole simple dispuse sub buza vasului (tip A1: pl. II/5) sau duble (tip A4: pl. II/8), alveole și creștături pe buză (tip A6: pl. I/7; III/2 5, 7; VIII/9; tip A: pl. III/4) și creștături executate pe și sub buză (tip A9: pl. II/3). O altă categorie de decoruri sînt cele în relief, formate din barbotină neorganizată (p. I/8; III/2) sau organizată în șiruri paralele verticale (tip B1: pl. II/9), oblice (tip B2: pl. II/1) sau orizontale (tip B4: pl. VIII/10). Într-un singur caz creștele barbotinei sînt spatulate, creînd impresia unor brîuri alveolate (tip B3: pl. III/5). Tot în categoria ornamentelor în relief pot fi incluse și brîurile alveolate (tip B11: pl. II/7), butonii semisferici dispuși pe corpul vasului (tip D9: pl. III/9) și toarele creștele (tip B9: pl. VII/7), ultimele două tipuri avînd, probabil, și un rol funcțional.

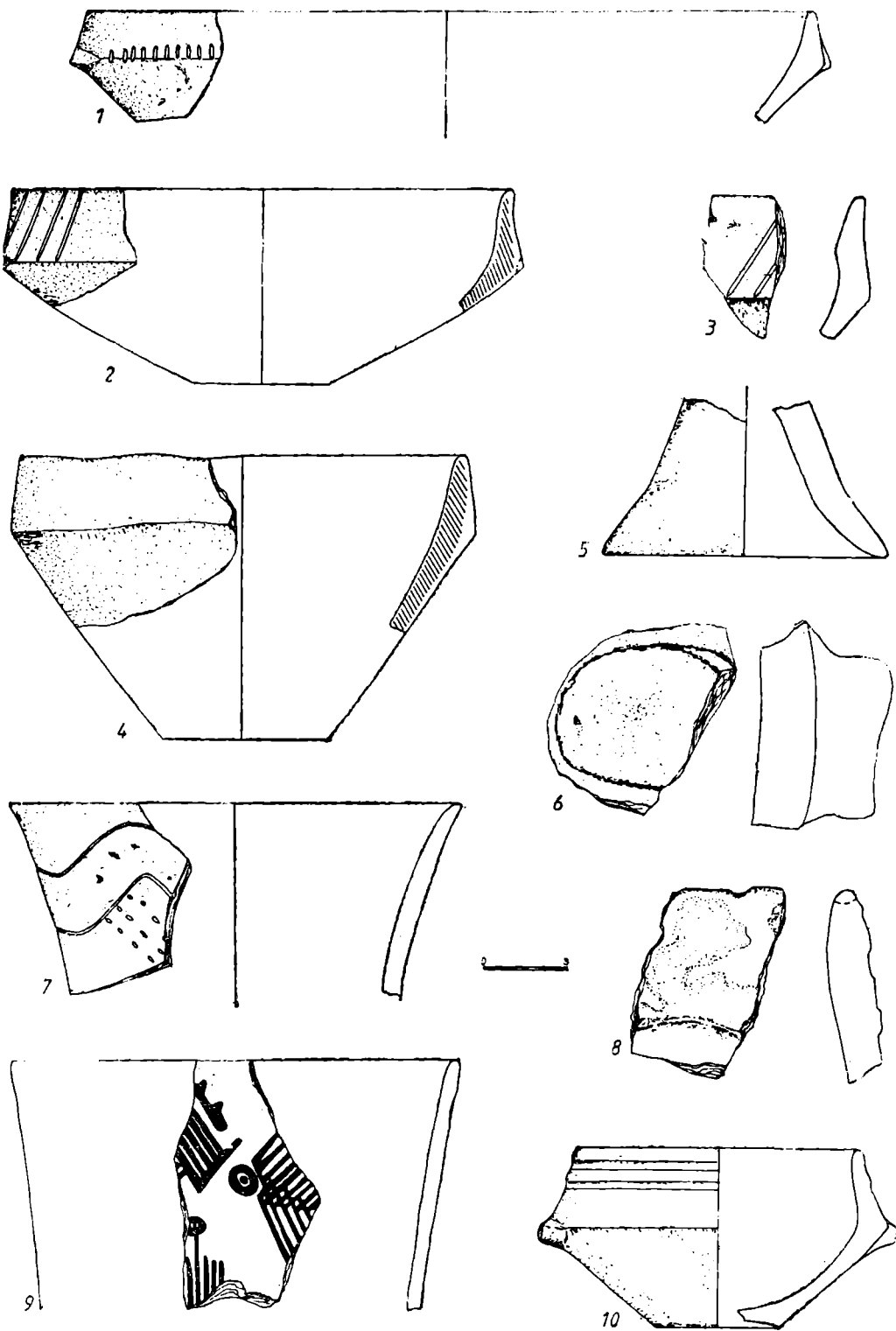
După cele două categorii de ornamente realizate prin impresiune sau creștare și cele în relief urmează decorurile executate prin scrijelare. Din această sferă menționăm inciziile paralele dispuse pe partea superioară a vaselor (tip D 12: pl. III/7; tip D 13: pl. VIII/6), volutele realizate adînc în pastă, mărginite de o bandă punctat-incizată (tip D 1: pl. VI/6) sau o simplă incizie plasată sub buză (tip D 9: pl. III/9). La două fragmente ceramice (pl. V/6; VII/6) care pot face parte din același vas, inciziile sînt incrustate cu o substanță alb-văroasă, spațiile dintre acestea fiind pictate după ardere cu o culoare brun-roșcată.

Specia semifină este mai redusă numeric în comparație cu cea uzuală. Lutul, bine frămîntat, are în compoziție atît nisip fin, cît și, în unele cazuri, materie organică și cioburi pisate, pasta fiind densă, bine arsă și lustruită. Atunci cînd amestecul este format din materie organică bine mărunțită, suprafața vaselor, bine lustruită, este poroasă. Culoarele predominante ale ceramicii semifine sînt cele negre-cenușii și cenușii.

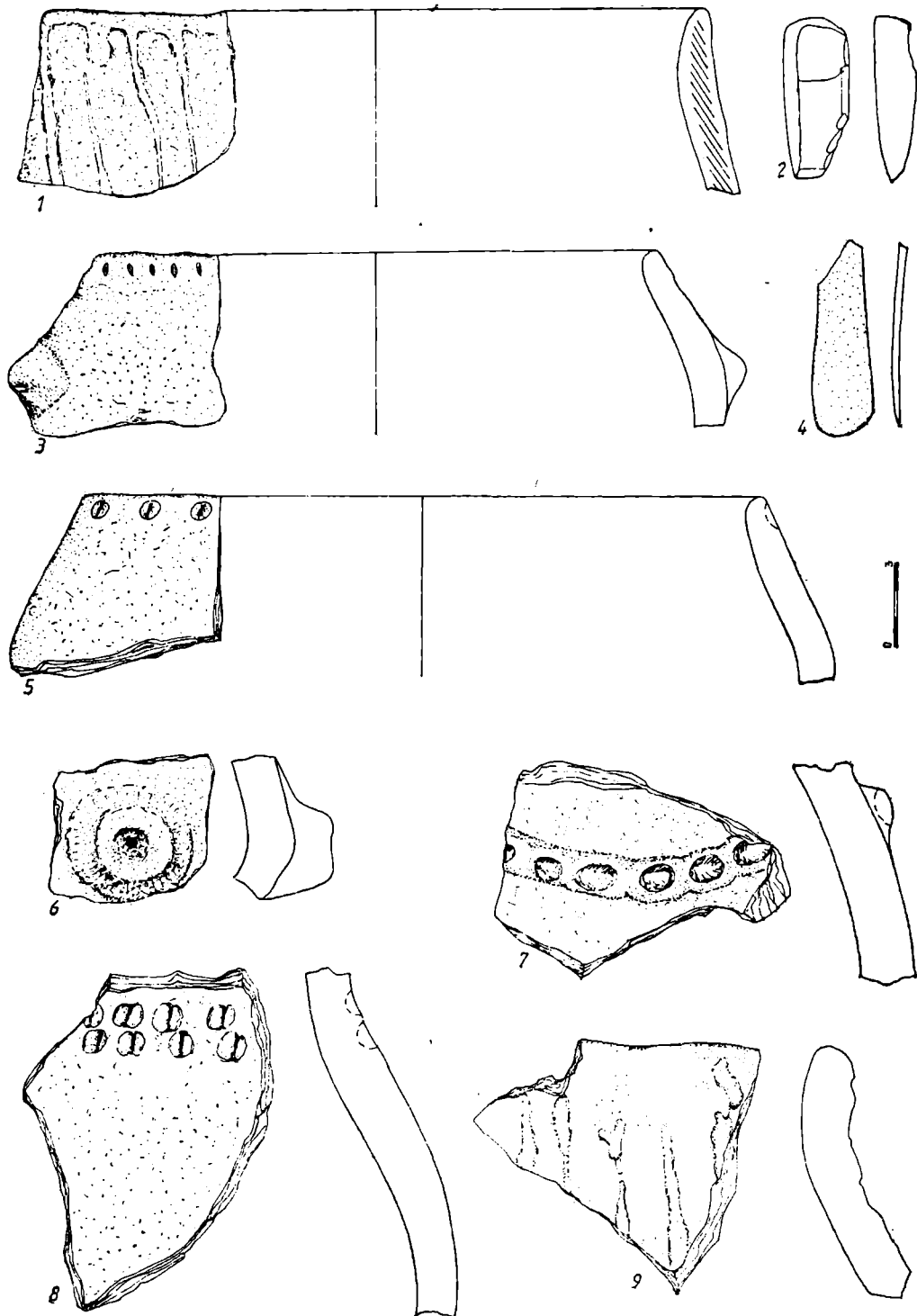
Formele întîlnite la această specie sînt: strachina tronconică (tip A IIa: pl. VIII/5; tip A II b: pl. VII/1, 3); tip A 3: pl. VII/2, 4, 9; tip A 4: pl. VI/6), strachina profilată (tip BVIII 1 b: pl. V/4; tip BVIII 2 b: pl. VIII/1), oala (tip C1a: pl. III/3; V/2; tip CIVc: pl. I/4; V/7; VI/7) și amfora (pl. I/7).

Ornamentele pot fi încadrate în două categorii: în relief (tip B) și scrijelate (tip D). Pe un singur fragment se constată o combinație între pictura cu roșu care este aplicată în spațiul dintre incizii (tip D23: pl. I/7).

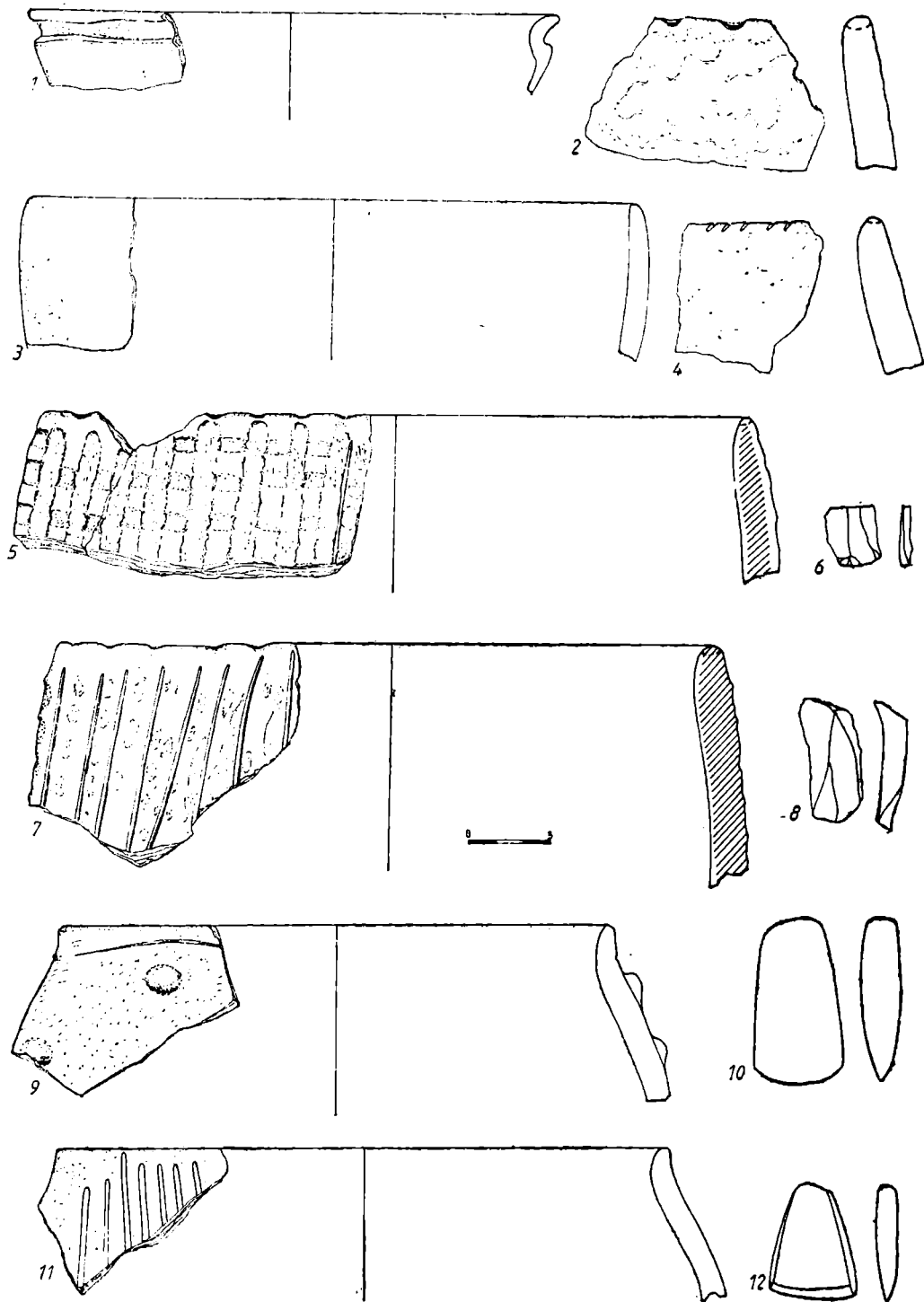
Decorurile în relief, care pot avea și un rol funcțional, sînt reprezentate prin toarele-buton (pl. I/1; VII/5) care, în unele cazuri, au vîrfurile albiat (tip B6: pl. V/7).

Pl. 1. Satchinez IX 1-8 — ceramică din groapa nr. 4; 9-10 — ceramică din groapa nr. 5.

Pl. II. Satchinez IX — groapa nr. 5 — 1, 3, 5-9 — ceramică; 2 — topor din piatră șlefuită;
4 — fragment dintr-o spatulă de os

Pl. III. Satchinez IX — groapa nr. 5—1—5, 7, 9, 11 — ceramică; 6, 8 — lame din hidrocalcedonie alb-mată; 10, 11, 12 — topoare din piatră șlefuită

Ornamentele realizate prin incizare sînt reprezentate de linii în zig-zag care formează sub buza vasului cimpuri triunghiulare umplute cu impresiuni (tip D 28, 29: pl. VII/2, 9), de benzi spiralice umplute cu împunsături (tip D 22: pl. V/2; tip D 33: pl. VI/10) și de drepte paralele (pl. IV/4; VIII/5) care se pot constitui într-un decor meandric. Pe lângă acestea, specia semifină este decorată cu incizii fine — dispuse vertical sau oblic pe partea superioară a vaselor bitronconice — care apoi au fost lustruite (pl. I/3; VI/4). Uneori, buza este subliniată printr-o incizie lustruită (pl. VII/4). Pe un singur fragment (pl. I/1), în zona umărului, sînt executate creștături care au fost lustruite.

Specia fină are în compoziție nisip fin, lutul este bine frământat și ars. Suprafața vaselor, puternic lustruită, are un luciu metalic. Ceramica aparținînd acestei specii este de culoare cenușie, neagră-cenușie și neagră. În unele cazuri, datorită tehnicii de ardere, partea superioară a vaselor este neagră sau neagră-cenușie, iar cea inferioară cenușie sau, mai rar, brună. Picioarele de cupe sînt pictate înainte de ardere cu o culoare roșie-sîngerie și sînt foarte bine lustruite. Cîteva fragmente care au în compoziție și materie organică bine mărunțită prezintă o suprafață — lustruită — poroasă.

Formele sînt dominate de strachina profilată (tip B Ia: pl. VI/1; tip B II: pl. V/3; VIII/7; tip B III: pl. V/5; tip B VIII a1: pl. IV/9; tip B VIII a2: pl. IV/1, 7; tip B VIII 1b: pl. V/4, 7; VI/6; tip B VIII 2b: pl. I/2; IV/3; VIII/1), fiind urmate de strachina simplă (tip A 4: pl. VIII/2), oală (tip C Ib: pl. III/11) și de amforă (pl. I/9). Cupele, alții cit au putut fi reconstituite, sînt bitronconice (pl. IV/5), iar picioarele acestora sînt înalte (pl. IV/6, 8; VIII/11; I/5), cu o concavitate pronunțată a postamentului (pl. I/5; IV/6; VIII/11).

Ornamentele ceramicii fine sînt formate din pliseuri fine realizate oblic pe umărul vasului (tip C 9; pl. V/3), canelură paralelă cu buza (tip C 2: pl. I/10), din incizii al căror traiect este lustruit, dispuse oblic (tip C 8: pl. IV/5, 7; VI/3 6) sau „în căpriori“ (tip C 13, 14: pl. IV/1, 3; VI/4).

În groapa nr. 5 a fost descoperit un fragment dintr-un fund de vas în interiorul căruia se află un ornament compus din dungi paralele dispuse în V, realizate prin lustruire (pl. VI/11). Tot din acest complex provine și o buză a unei anforete al cărei decor este realizat — pe un slip brun foarte fin lustruit — în tehnica picturii cu o culoare brun-roșcată aplicată înainte de ardere (tip E 1: pl. I/9).

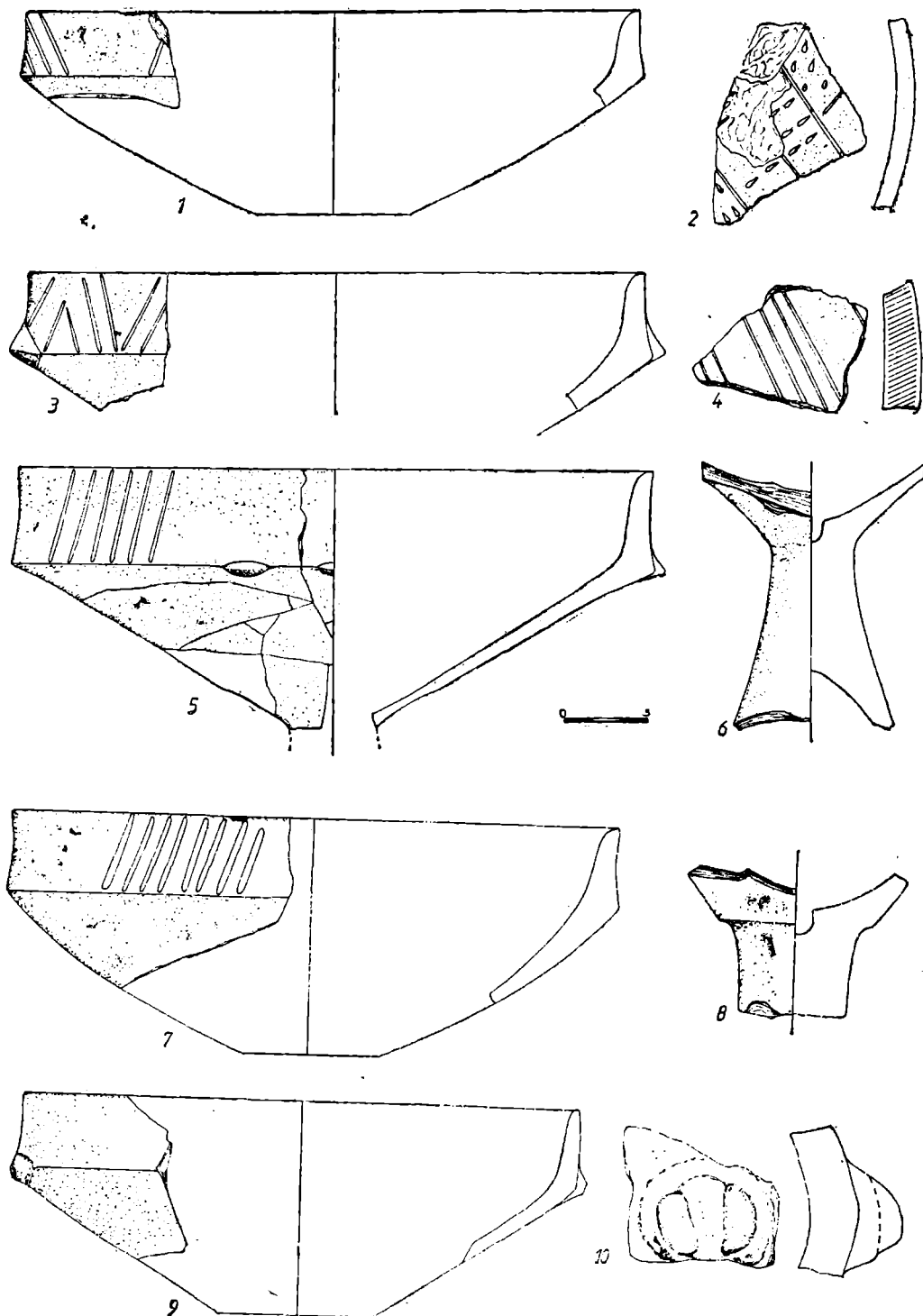
PLASTICA

În groapa nr. 5 a fost descoperit și un fragment dintr-un idol antropomorf feminin, lucrat dintr-o pastă omogenă, bine arsă și lustruită. Ochii — despărțiți de o creștătură scurtă, verticală — sînt redați prin două umflături dreptunghiulare cu colțurile rotunjite pe care se află cite o incizie orizontală pl. VI/5).

ÎNCADRARE CULTURALĂ ȘI CRONOLOGICĂ. CONCLUZII

Materialele arheologice descoperite în gropile 4, 5 și 5a din așezarea de la Salchinez ne oferă elemente de datare și, totodată, ridică unele probleme privind relațiile cu o serie de civilizații care marchează începutul neoliticului dezvoltat din spațiile geografice vecine Banatului.

Factura ceramicii semifine și fine, compoziția, arderea și lustruirea de foarte bună calitate care conferă vaselor un luciu metalic prezintă analogii, în cadrul culturii Vinča, cu fazele A1 și A2 din așezarea de la Gornea⁴. Spre deosebire de

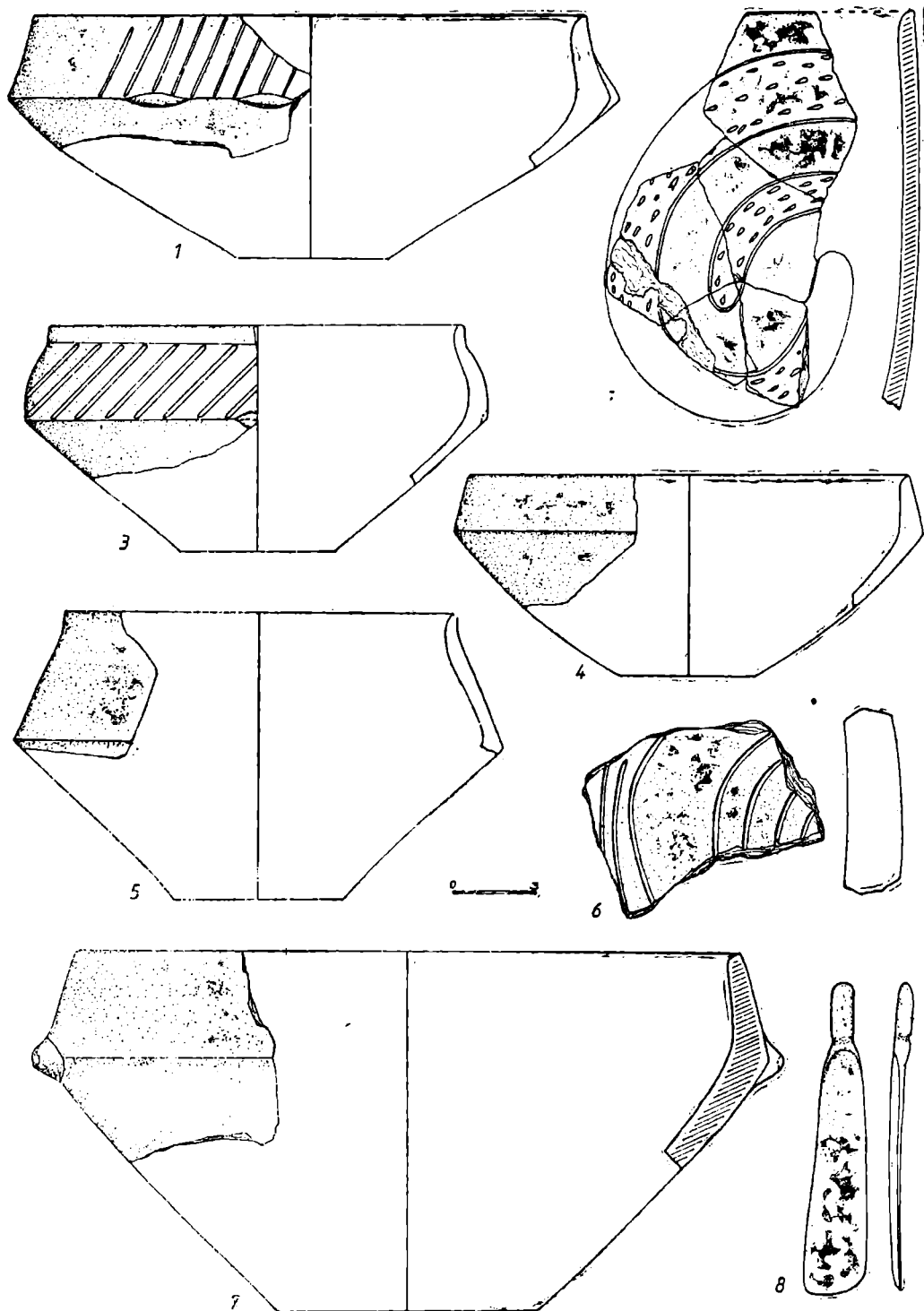
Pl. IV. Satchinez IX — groapa nr. 5 — 1-10 ceramică

această stațiune, la Satchinez, ceramica *black lopped* nu se întâlnește, materialele care amintesc această tehnică fiind, în zona buzei, negre-cenușii, iar în partea inferioară, cenușii sau brune. O altă diferență față de stațiunea de la Gornea⁵ se constată în privința ceramicii cenușii care se află într-un procentaj mare în raport cu cea neagră. În sudul Peninsulei Balcanice, ceramica cenușie — însoțită de ceramica neagră — caracterizează primele impulsuri ale calcoliticului balcano-anatolian, fiind asociată cu ornamente canelate, forme bitronconice, cupe cu picior înalt și figurine cu față triunghiulară⁶. În zona dunăreană — în stațiunile de fază A1 de la Gornea⁷ și Liubcova⁸, materialele ceramice se detașează de cele descoperite în așezarea de la Satchinez, iar creșterea procentajului ceramicii cenușii asociată cu o dezvoltare a ornamentelor incizate și încrustate de la Gornea⁹, în faza A2, ne conduce la ipoteza că această categorie ceramică ar putea caracteriza al doilea val vinciian care ajunge aici, fiind mai timpuriu decât orizontul A2 de la Gornea și mai târziu decât cel de fază A1, așa cum a fost definit pe baza complexelor 13 și 21 b¹⁰.

Aceste aspecte sînt completate de formele vaselor în special de tipurile BVIII 1a BVIII 2a, BVIII 1b, BVIII 2b care prezintă analogii la Gornea în complexe din fazele A1¹¹ și A2¹² ale culturii Vinča. Spre deosebire de Gornea și Liubcova, la Satchinez lipsesc tipurile caracteristice etapei A1 (BVI, BVII a b), sugerindu-ne un orizont A2, în nici un caz mai târziu, datorită facturii de foarte bună calitate a ceramicii. Aceste forme au, aproape în totalitate, analogii în așezarea de la Kremenik, în nivelurile V—VI (Kremenik II)¹³ care se detașează prin multe elemente de nivelurile anterioare, cu toate că și acestea din urmă se leagă de fenomenul calcoliticului balcano-anatolian prin ceramica cenușie lustruită¹⁴, canelura oblică intersectată¹⁵, și idoli cu față triunghiulară¹⁶, cu analogii la Vršnik II¹⁷ și prin canelura în zig-zag cu similitudini în Karanovo II¹⁸. Kremenik II a fost paralelizat de către descoperitori cu Paradimi, Sitagroi I, Dimini Tsangli și Arapi și Vinča A¹⁹.

Alături de caracteristicile tehnologice și forme, picioarele de cupe înalte și goale în interior (tip DIa, DIb) ne oferă repere pentru datare. Astfel, la Gornea, aceste tipuri se întâlnesc în toate cele trei etape ale culturii Vinča A²⁰, dar sînt însoțite de picioare mai puțin albiate (tip DIc) în fazele A1²¹ și A3²² — mai rare în A2²³ —, iar absența acestora în așezarea de la Satchinez ne sugerează un paralelism cu faza A 2 a culturii Vinča.

Ornamentele ilustrate descoperite în complexe sînt deosebit de importante atît pentru precizarea filierei genetice a comunității de la Satchinez, cît și pentru reliefarea rolului jucat în evoluția unor civilizații din cîmpia Alföldului și din Transdanubia. În această ordine de idei, inciziile paralele, oblice sînt întâlnite, începînd cu faza a III-a a culturii Starčevo-Criș²⁴ și se înmulțesc o dată cu primele contacte dintre aceasta și purtătorii culturii Vinča, faza timpurie²⁵. Acest decor, prezent atît în complexe Starčevo-Criș²⁶, Körös²⁷, vinciene de fază A²⁸, cît și liniar-timpurii²⁹ poate fi plasat la orizont Starčevo-Criș III B—IV A—Vinča A 1—A 2. Inciziile late paralele, grupate cîte trei pe partea superioară a vaselor (pl. VIII/8), există în decorul liniarului timpuriu transdanubian³⁰, la fel ca și ornamentele spiralieră³¹ (pl. V/6), care apar și pe ceramica fazei I a grupului Bucovăț³². La originea lor ar putea sta unele descoperiri din Tracia turcă, unde aceste motive³³ sînt însoțite de altare triunghiulare³⁴, ornamente cu incizii și benzi punctat-incizate³⁵, forme bitronconice cu buza scurătă³⁶, uneori cu *lippenrand*³⁷ și pliseuri³⁸, sau este posibilă și o transpunere în tehnica inciziei a unor decoruri pictate din Bulgaria³⁹. Tot spre o lume sudică ne conduce și încrustarea cu alb a inciziilor⁴⁰. De asemenea, motivul din pl. V/2, realizat din benzi spiralice punctat-incizate este, la acest stadiu al cercetărilor, un unicat pentru cultura Vinča, timpurie, ca idee ornamentală regăsindu-se în Karanovo I⁴¹ și, mai târziu, în liniarul din centrul Euro-

Pl. V. Satchinez IX — groapa nr. 5 1—7 — ceramică; 8 — spatulă din os

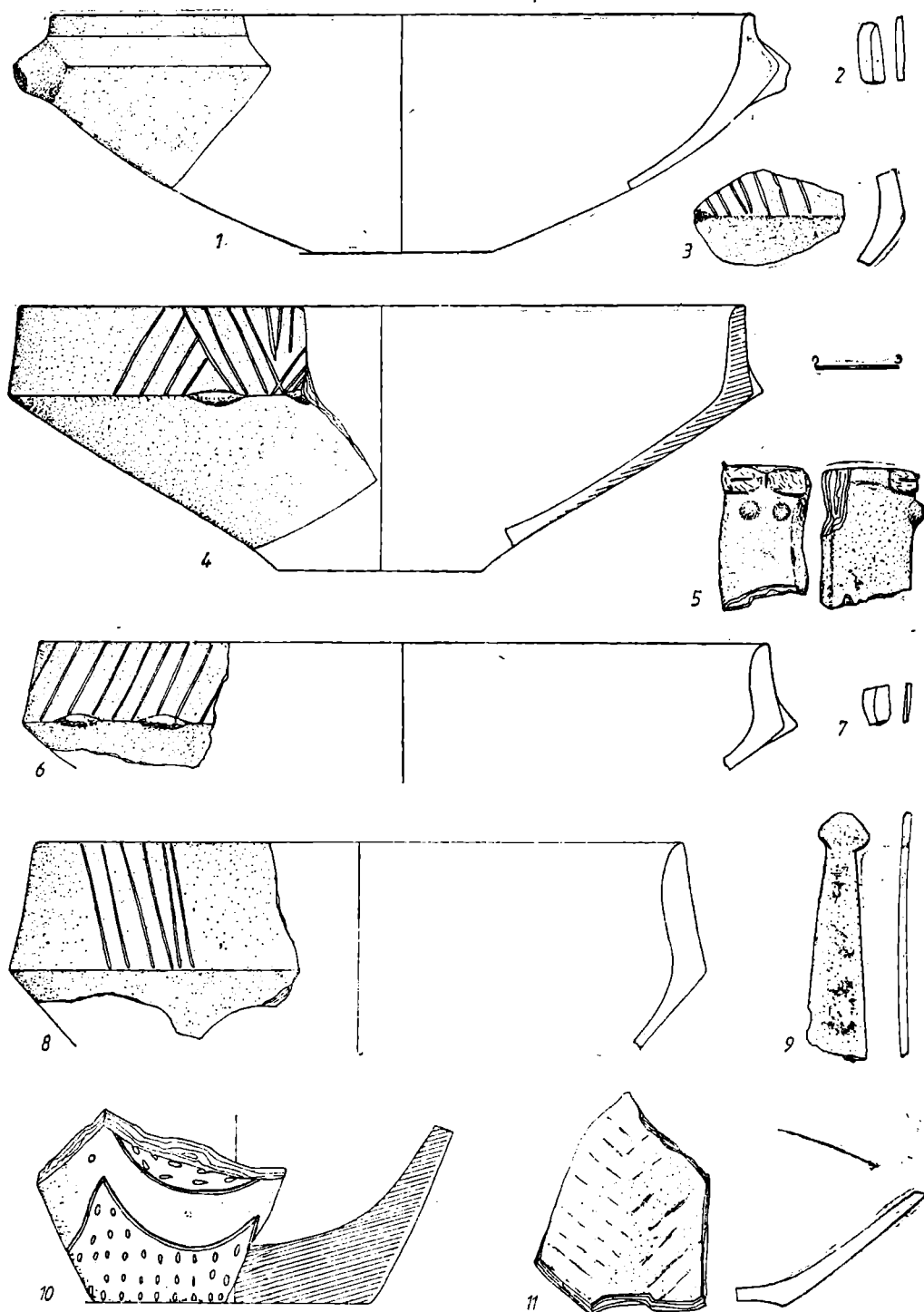
pei⁴² și în cultura Holnita, faza I⁴³. Totodată, un decor similar, din care lipsesc împunsăturile, poate fi constatat și pe ceramica liniarului timpuriu din Transdanubia⁴⁴ și Slovacia de vest⁴⁵. Paleta ornamentală este completată și de incizia dispusă sub buza vasului (pl. III/9), cu analogii în mediu Starčevo-Criș, IVA⁴⁶, Vinča, A2⁴⁷, Satmar I⁴⁸ (după terminologia cercetătorilor maghiari) și Pișcolt I⁴⁹. La Satchinez, acest motiv este însoțit de butoni de mici dimensiuni plasați pe gîtul oalei, cu similitudini în Körös⁵⁰ și Pișcolt I⁵¹. Din același complex provine și un fragment de culoare cenușie, bine lustruit, care are buza subliniată printr-o incizie lustruită (pl. V/4), întâlnită în nivelul II de la Cavdar⁵² și în Satmar II⁵³. Singurul decor format din incizii vălurate (pl. I/7) a fost descoperit în groapa nr. 4 alături de materiale de orizont Vinča A 2 și prezintă analogii în grupa Satmar II—Pișcolt I⁵⁴ și, mai târziu, în cultura Alföld⁵⁵. În sud, un motiv compus din linii în zig-zag mărginite de împunsături este cunoscut în faza Anza IV⁵⁶.

Din cele expuse mai sus se desprind — pe lângă o serie de corespondențe tehnologice și tipologice cu lumea balcanică de care această comunitate este legată genetic — și unele similitudini cu liniarul timpuriu transdanubian și grupa Satmar. În sudul Alföldului, la Marosele Pana, în groapa nr. 3, există ceramică cenușie lustruită⁵⁷, forme bitronconice⁵⁸ și incizii lustruite⁵⁹. Acest complex a fost paralelizat cu cele mai timpurii materiale liniare din Transdanubia și, totodată, cu faza tîrzie a grupei Satmar⁶⁰, sincronizată, la rîndul ei, cu Starčevo-Criș IVA—Vinča A2⁶¹. În nordul cîmpiei ungare, la Kőtelek și Rétközberencs-Paramdomb, descoperiri atribuite fazei Satmar II⁶², formele bitronconice⁶³ sînt însoțite de buze subliniate printr-o incizie lustruită⁶⁴ care au analogii în materialele de la Satchinez. Tot în această fază sînt întîlnite incizii vălurate⁶⁵, similare celor din groapa nr.4. Deoarece în factura ceramicii de la Satchinez nu există elemente care să ne sugereze o influență din partea liniarului timpuriu transdanubian și a Satmarului, ci, dimpotrivă, în aceste civilizații sînt prezente forme, ornamente și ceramică cenușie care individualizează și caracterizează inventarul de la Satchinez, considerăm că acest tip de comunități vehiculează elementele amintite pe care le transmit în zona panhonică, fiind una dintre componentele genetice ale liniarului timpuriu transdanubian și, în același timp, determinînd schimbarea aspectului grupei Satmar I, aflată pe același palier cronologic⁶⁶. Aceste fenomene se petrec la orizont de Vinča A 2.

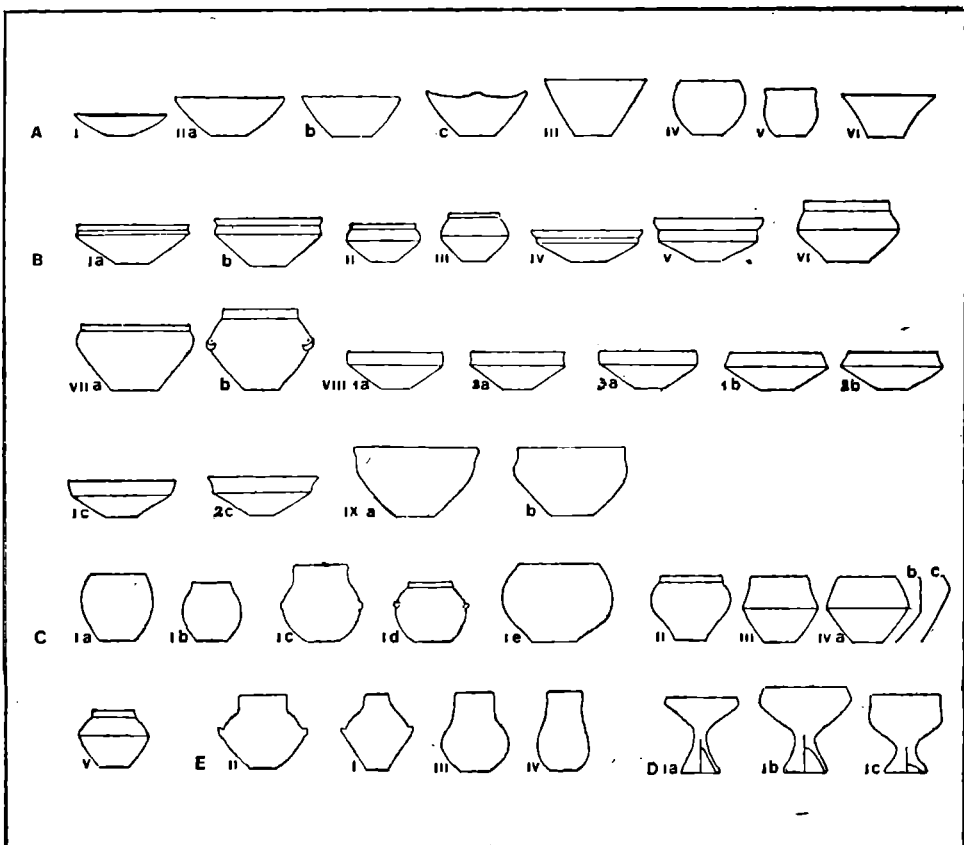
Ceramica fină este decorată cu pliseuri (pl. V/3), incizii al căror traiect este lustruit și cu ornamente realizate prin lustruirea suprafeței vasului (pl. VI/11). Pliseurile au corespondențe în așezări vinčiene de fază A⁶⁷, iar ornamentele lustruite sînt întîlnite în cultura Vinča, fazele A1⁶⁸, A 2 și A 3⁶⁹, precum și în cultura Dimini, etapele timpurii⁷⁰. Inciziile lustruite, care reprezintă 89% din totalul ornamentelor ceramicii fine, nu au analogii în lumea vinčiană, ele legîndu-se de fenomenele policromiei⁷¹, de cultura Karanovo II⁷² și Paradimi⁷³. Din păcate, cercetătorii care s-au ocupat de aceste probleme nu au făcut diferențieri între inciziile lustruite, caneluri și pliseuri. Acestea vor fi preluate de liniarul timpuriu din Transdanubia⁷⁴ și Slovacia de vest⁷⁵.

În groapa nr. 5 a fost descoperit și un fragment ceramic pictat (pl. I/9) — după toate aparențele un import — care are analogii în așezarea de la Gradesnica, în faza C⁷⁶ și mai aproape în grupa Esztar^{76a}.

B. Nikolov a sincronizat toate cele trei faze (A—C) de la Gradesnica cu Karanovo I, Kremikovci I, Cavdar I⁷⁷. J. Pavuk și M. Cochadziev, într-un studiu recent, paralelizează Gradesnica A2—C cu Karanovo II, Starčevo II a—III (după sistemul Garašanin), Anzabegovo—Vršnik II—III⁷⁸, iar M. Garašanin plasează pe același palier cronologic Karanovo II cu Vršnik II⁷⁹.

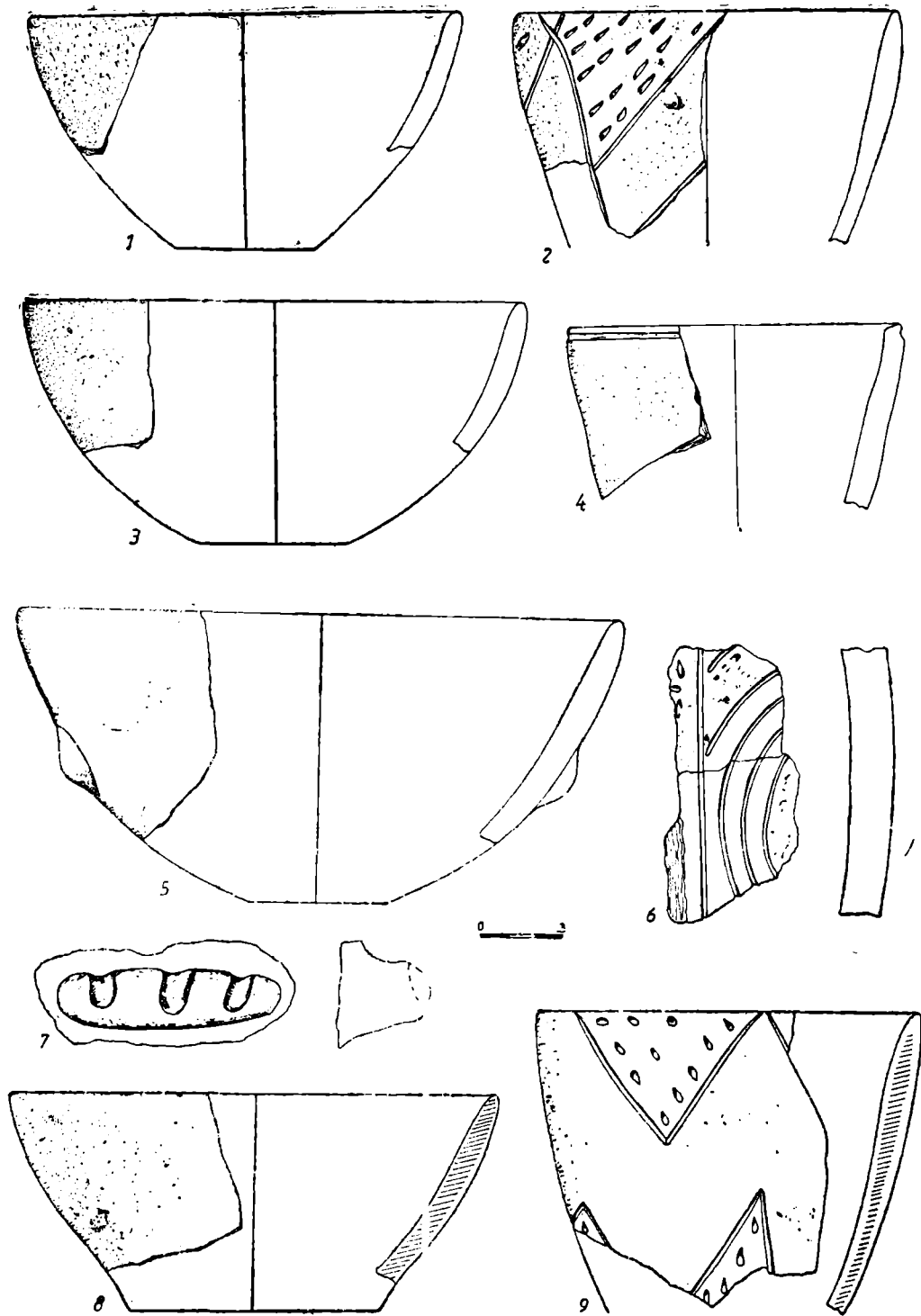

Pl. VI. Satchinez IX — groapa nr. 5—1, 3, 4, 6, 8, 10, 11 — ceramică; 2 — lamă din silex maroniu; 7 — lamă din obsidian; 5 — fragment dintr-o figurină antropomorfă; 9 — spatulă din os

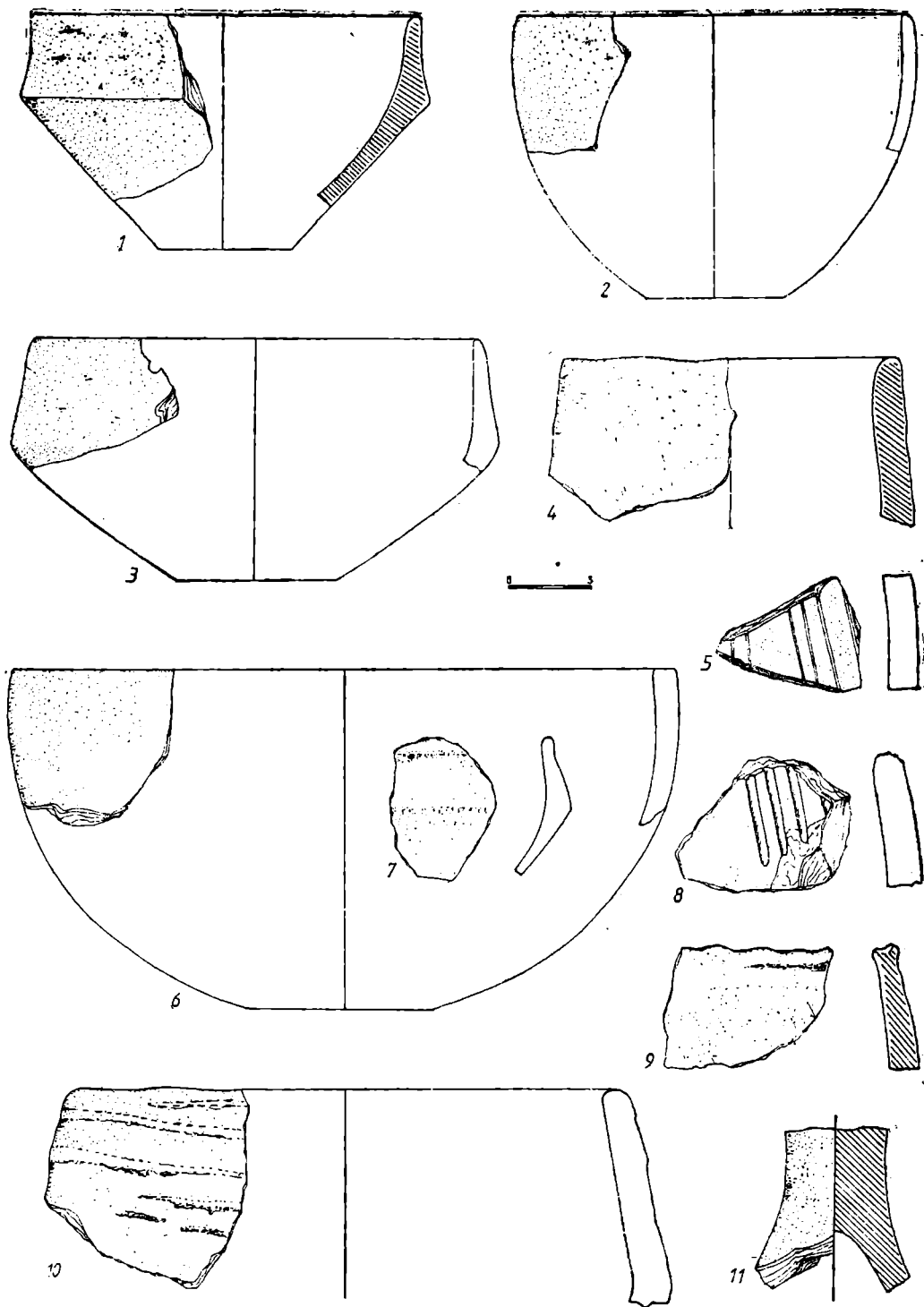

Tip	Sit	Tip																							
		A1	IIa	IIb	IIc	III	IV	V	VI	VIa	VIb	VIc	VIId	VIIa	VIIb	VIIc	VIIId	VIIIf	VIIIf	VIIIf	VIIIf	VIIIf	VIIIf	VIIIf	VIIIf
GORNEA	B13																								
	B21																								
	B21b																								
	B9																								
	B10																								
	B11																								
FREIDORF SATCHINEZ	B15																								
	G4																								
	G5																								
	G5a																								
	B1																								
	B2																								

Fig. 3. Tipologia formelor descoperite la Gornea în complexe din faza Vinča A₁ și A₂; răspândirea lor în nordul Banatului

Pl. VII. Satchinez-IX — g'oapa nr. 5 — materiale ceramic

Pl. VIII: Satchinez IX — groapa nr. 5 — materiale ceramic

La Vršnik, în faza a II-a, există ceramică cenușie și neagră⁸⁰, forme bitronconice⁸¹, ornamente canelate⁸² și idoli cu față triumphiulară⁸³, elemente care nu pot fi desprinse de fenomenele calcoliticului balcano-anatolian. Prin canelura intersectată⁸⁴, Vršnik II se leagă de Kremenik I, unde sînt prezente și caneluri în zigzag⁸⁵ similare celor din Karanovo II⁸⁶. Pe această bază putem paraleliza Vršnik II cu Kremenik I și Karanovo I/II, toate sincrone, parțial, cu primele impulsuri din Peninsula Balcanică ale calcoliticului balcano-anatolian⁸⁷.

În așezarea de la Gradesnica, în faza C, există pictură policromă spiralieră⁸⁸, forme bitronconice⁸⁹ și altar triumphiular⁹⁰ (care este prezent în toate cele trei faze, A—C⁹¹), ultimele avînd analogii apropiate în cultura Vinča A⁹². Acest nivel suprapune nivelul B, în care decorul pictat în culori întunecate este mărginit de buline albe⁹³, cu similitudini în așezarea de la Cavdar, în nivelurile de locuire VI și V⁹⁴, unde, de asemenea, figurinele cu față triumphiulară⁹⁵ și vasele cu față umană⁹⁶ se leagă de fenomenul vinčian⁹⁷.

În nivelul IV din această așezare sînt menționate caneluri și ornamente lustruite⁹⁸ care sînt însoțite de motive incizate încrustate cu alb⁹⁹. Un decor similar, compus din linii paralele care formează meandre, umplute cu tăieturi transversale (tip D 6), a fost descoperit în bordeiul nr. 15 de la Gornea¹⁰⁰ care aparține fazei Vinča A 2¹⁰¹ și ne sugerează un sincronism dintre aceasta și nivelul IV de la Cavdar.

În așezarea de la Liubcova, într-un complex datat în faza Vinča A 1¹⁰², a fost descoperit un fragment ceramic decorat cu spirale terminate cu protuberanțe în forma unor degete¹⁰³. Un ornament similar a fost descoperit la Starčevo și încadrat în faza Spiraloid A (Starčevo III B)¹⁰⁴, la Cîrcea, în faza Cîrcea II c¹⁰⁵, la Gălăbniș în nivelul III¹⁰⁶ și la Amzabegovo, în faza Anza II¹⁰⁷. La Gălăbniș, în același nivel (III), există și decoruri spiraliere¹⁰⁸ care au analogii la Gradesnica, nivelul A¹⁰⁹.

Pe baza celor menționate mai sus presupunem următoarele sincronisme: Spiraloid A (Starčevo III B) — Vinča A1 — Cîrcea II c — Gălăbniș III — Gradesnica A, Gradesnica B — Cavdar, nivelul VI — V, Gradesnica C — Vinča A 1/A 2 și Vinča A2 — Cavdar, nivelul IV.

Din cele analizate desprindem, cu prudența izvorită din faptul că materialele discutate provin, în majoritate, dintr-un singur complex, următoarele concluzii:

1. Comunitatea de la Satchinez este de origine sudică și păstrează elemente, unele genetice, iar altele pe care le preia de la comunitățile cu care a venit în contact: incizii lustruite, încrustația cu alb, pictură *crusted*, decoruri incizate spiraliere și vălurate. Din punct de vedere cultural, materialele descoperite în această stațiune se încadrează în fenomenul vinčian și pot fi plasate cronologic după complexele 13 și 21 b de la Gornea (atribuite fazei A 1) și începutul fazei A2.

Deoarece în descoperirile de la Gornea, dateate în faza Vinča A 2, nu sînt elemente de tip Satchinez (incizie lustruită, pictură *crusted*, decoruri spiraliere și vălurate), ci sînt continuate organic multe dintre caracteristicile etapei A 1, considerăm că locuirea care aparține fazei A 2 se dezvoltă dintr-un A 1, primind însă influențe din partea unor comunități de gen Satchinez care vor determina creșterea procentajului ceramicii cenușii și apariția ornamentelor încrustate cu alb, pe de-o parte, iar pe de altă, involuția constatată pe materialele din faza A2 din această stațiune.

2. Comunități similare celei de la Satchinez vor influența și o serie de așezări Körös din sudul Ungariei. Astfel, la Marosele Pana, pe lângă elementele menționate din groapa nr. 3, în groapa nr. 4 există ceramică cenușie, cu nisip fin în

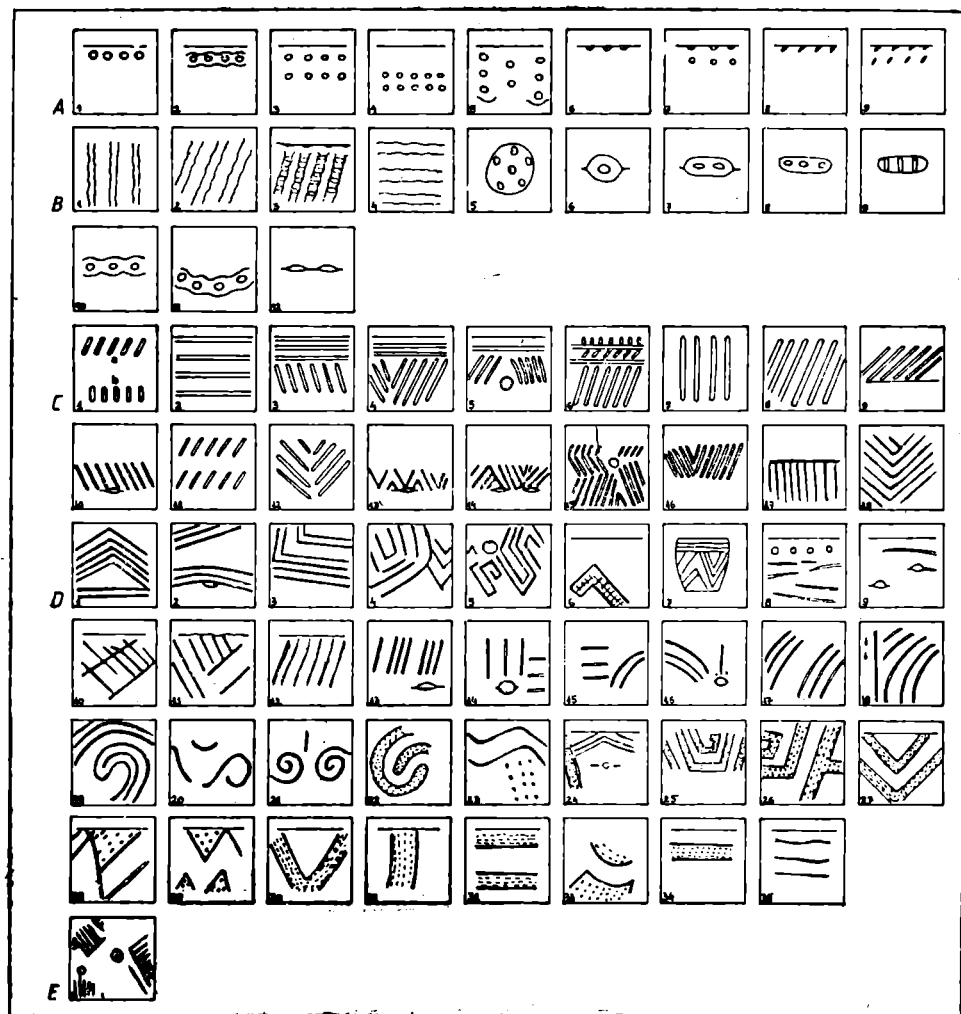

Fig. 4. a, b, Tipologia ornamentelor din complexele Vinča A₁ și A₂ și răspindirea lor în mediul vinčian, al culturii Banatului I și al liniarului timpuriu transdanubian și vest-slovac.

compoziție, bine arsă și lustruită¹¹⁰ care, la acest moment cronologic și la acest stadiu al cercetărilor, nu poate fi derivată decât din descoperiri de gen Satchinez.

Într-o altă stațiune, aflată în același areal geografic, la Oszentiván VIII, ceramica neagră este însoțită de ceramică cenușie, iar formele se leagă, aproape în totalitate, de cele de la Satchinez. De asemenea, piciorul de cupă ilustrat de noi în planșa IV/8 este identic cu o piesă similară descoperită la Oszentiván VIII¹¹¹.

Aceste așezări sînt mai tîrzii decît complexele cercetate la Satchinez, ele situîndu-se spre finalul fazei Starčevo-Criș IV A—Vinča A2, dar mai timpurii decît așezarea de la Tiszasiget unde prezența fragmentelor Alföld, etapa timpurie¹¹², presupune un palier cronologic Vinča A3.

3. Comunități de tipul celor de la Satchinez vor avea un rol important în geneza liniarului timpuriu din Transdanubia, a cărei evoluție începe la orizont de Vinča A2 și vor influența faza tîrzie a grupei Satmar.

4. În nordul Banatului, în acest stadiu al cercetărilor, sînt greu de precizat devenirea acestor comunități și rolul pe care l-au avut în geneza Culturii Banatului, cu toate că unele elemente de la Freidorf I și IV ar putea deriva din descoperiri de gen Satchinez.

5. Importul pictat (pl. I/9) paralelizează faza timpurie a grupei Esztar cu Vinča A₂—A₃.

Note

1. Din colectivul de cercetare perieghetică au făcut parte, alături de autorul acestor rinduri, D. Bencea, A. Rădulescu, M. Mare, R. Găvan, I. Davițoiu, A. Fota. Referiri: *Drașovean* 1989. Atunci am emis, sub titlu de ipoteză, ideea că materialele descoperite fortuit în această așezare ar putea aparține Culturii Banatului, faza IB, opinie care, în acest moment, nu mai poate fi susținută.
2. Descoperirile Basarabi au fost cedate spre publicare colegului Marian Gumă de la Muzeul din Reșița.
3. Determinările au fost efectuate de către geologul Iuliu Boboș de la Institutul de Cercetări Geologice din București.
4. *Lazarovici* 1975, 13—14; *Lazarovici* 1977, 72, 106, 112; *Lazarovici* 1981, 173.
5. La Gornea, în faza A2, ceramica cenușie este în proporție de 3%; *Lazarovici* 1977, 57; fiind mai redusă numeric în comparație cu subspecia neagră: *Lazarovici* 1979 a, 62.
6. *Milojčić* 1949, 39, 44, 45 și pl. 15/1—6; pl. 17; *Garašanin* 1959, 109 nota 570, 113—114; *Garašanin* 1961, 39 și fig. 9, 11, 26, 27, 31, 36; *Garašanin* 1971, 77—78, 80—82; *Garašanin* 1981, 8—10; *Weinberg* 1954, 97—98; *Weinberg* 1965 599—601; *Weinberg* 1966, 297—298; *Garašanin* 1976, 116; *Georgiev* 1961, 63; *Georgiev* 1981, 85—86, 103—105; *Georgiev* 1986, 121 și urm.; *Lazarovici* 1975, 13—14; *Lazarovici* 1979, 72, 74; *Lazarovici* 1979 a, 57 și urm.
7. *Lazarovici* 1975, 13—14; *Lazarovici* 1977, 55—57; *Lazarovici* 1979, 106—112.
8. Săpături recente efectuate de către Sabin A. Luca, prin bunăvoința căruia am studiat materialele de fază A1 descoperite în această stațiune.
9. *Lazarovici* 1979, 112 și informații verbale.

10. Vezi *supra* nota 7.
11. *Lazarovici* 1977, în B13: pl. XXXV/8, 10; *Lazarovici* 1979, 109 și pl. XIII/4–8.
12. *Lazarovici* 1977, în B13: pl. XXXV/2, 4, 9, 11; B10: pl. XXXV/4, 11, 12; B15: pl. XXXV/2; *Lazarovici* 1979, 113 și pl. XIVA/11–13; XIVB/12; XIVE/17; XIVF/10, 11.
13. *Georgiev* 1986, fig. 16 și 17. Acestea sînt însoțite de ornamente cancelate (*Georgiev* 1986, 129–130) și altare triunghiulare decorate cu incizii încrustate cu alb (*Georgiev* 1986, 142–145 și fig. 28), cu analogii în Tracia turcă (*Özdoğan* 1986, fig. 5/1; 8/b).
14. *Georgiev* 1986, 121.
15. *Georgiev* 1986, 121 și fig. 11 sus.
16. *Georgiev* 1986, 137 și fig. 20. Idolul din fig. 19 are analogii în așezarea de la Freidorf I, la un orizont Vința A. (*Drașovean* 1989, pl. IV/10).
17. *Garašanin* 1961, fig. 27, 31, 36.
18. *Georgiev* 1961, pl. VIII/6, IX/1 și planșa color.
19. *Georgiev* 1986, 150.
20. *Vasić* 1936, 11, fig. 8 nr. 111–118; *Lazarovici* 1977, 56, 58, 60; *Lazarovici* 1979, 109, 113, 114.
21. *Lazarovici* 1977, în B 13; pl. XXXV/15; *Lazarovici* 1979, 109, tip D III.
22. *Lazarovici* 1977, 66; *Lazarovici* 1979, 114.
23. Au fost descoperite numai în B 9: *Lazarovici* 1977, pl. XLI/18; *Lazarovici* 1979, pl. XIVA/1i. Restul provin din complexe de orizont A 2–3; *Lazarovici* 1977, pl. XLVII/16; *Lazarovici* 1979, pl. XIVF/1–3.
24. *Dimitrijević* 1974, pl. XI/6, XIX/1, 12, 14–16; *Lazarovici* 1975, pl. V/12; *Lazarovici* 1977, 44 și pl. XXII/10, LIX/4; *Lazarovici* 1979, 49; *Ursulescu* 1984, pl. 29/17, 43/6–10.
25. *Lazarovici* 1977, 4; *Lazarovici* 1979, 51; *Lazarovici* 1984, 67.
26. *Dimitrijević* 1974, pl. XI/6, XIX/1, 12, 14–16 (din faza Spiraloid B); *Lazarovici* 1975, pl. V/12; *Lazarovici* 1981 a, fig. 5/1–3, 9, 7/6, 8/5; *Lazarovici* 1984, 67 și fig. 6/7, 8/2, 4.
27. *Kulzian* 1944, pl. VI/11, XIII/11, XVIII/9, XXVIII/5, XL/11; *Trogmayer* 1964, fig. 12/1. *Raczky* 1976, fig. 4/2, 9/3, 13/6.
28. *Vasić* 1936, pl. V, sl. 36; *Lazarovici* 1977, 57, 59, pl. LV/18, XLIII/2; *Lazarovici* 1979 113, pl. XLVII/33.
29. *Trogmayer* 1964, fig. 6/5; *Makkay* 1978, pl. XVII/19; *Kalicz* 1979, pl. 8/1; *Pavúk* 1980, fig. 42/2; *Kaufmann* 1981, fig. 4/5.
30. *Makkay* 1978, pl. XVII/19; *Kalicz* 1979, pl. 8/1.
31. *Kalicz* 1972, fig. 3/9; *Makkay* 1978, pl. XVII/18, 13, XI/4 a–c.
32. *Lazarovici* 1983, fig. 4/7, 8.
33. *Özdoğan* 1984, fig. 2/11, 3/13; *Özdoğan* 1986, fig. 5/12; *Özdoğan* 1987, fig. 6/stînga sus.
34. *Özdoğan* 1986, fig. 5.
35. *Özdoğan* 1986, fig. 5/1, 8/b (incizii în rețea), iar benzi punctat-incizate în fig. 5/2, 3–5, 8/a).
36. *Özdoğan* 1986, fig. 5/22, 8/f; *Özdoğan* 1987, fig. 5, 6/jos.
37. *Özdoğan* 1986, fig. 6/12–15. Aceste forme au analogii la Gornea la orizont Vința A 2: *Lazarovici* 1977 pl. XXXV/11–13; *Lazarovici* 1979, pl. XIV A/17, 20–21, 23.
38. *Özdoğan* 1985, fig. 3/1, 2, 4; *Özdoğan* 1986, fig. 5/22, 6/1, 7/3.
39. *Georgiev* 1986, fig. 38, 42/c.
40. *Georgiev* 1981, fig. 29/b; *Weinberg* 1965, 598; *Georgiev* 1961, 65 și *Beilage*; B *Georgiev* 1986, 142 și fig. 28; *Özdoğan* 1986, fig. 5; *Bakalakis* 1981, 57/3, 59/141, 22/b 4.
41. *Georgiev* 1961, *Beilage* B.
42. *Reinecke* 1978, fig. 6/5, 10/4, 11/1.
43. *Nikolov* 1975, pl. II/2, 5, 7, III/7, V/5, VI/1, 2, 6, 7; *Stanev* 1982, pl. 15/1, 16/2; *Stanev* 1985, pl. 4/4.
44. *Makkay* 1978, pl. XI/4 a–c, XVII/13, 14.
45. *Pavúk* 1962, fig. 1/1; *Pavúk* 1980, fig. 35/3–5, 7, 10, 36/5. Ornamentele citate sînt identice cu decoruri realizate în tehnica picturii întîlnită în grupa Čavdar: *Georgiev* 1981, fig. 39 a, sus.

46. *Lazarovici* 1980, fig. 2/6; *Lazarovici* 1981 b, fig. 8/5; *Lazarovici* 1983 a, 25 și fig. 1/6.
47. *Lazarovici* 1977, pl. LII/1.
48. *Kalicz* 1972 a, fig. 2/12, 13; *Kalicz* 1977, pl. 162/13.
49. *Lazarovici* 1983 a, fig. 7/7, 9, 9/2, 4, 7–9, 10/4, 5, 11/8, 11, 13, 16, 19.
50. *Raczky* 1976, fig. 8/1.
51. *Lazarovici* 1983 a, fig. 9/1.
52. *Georgiev* 1981, fig. 32/d. Decorul citat este o șănțuire lată care circumscribează vasul.
53. *Kalicz* 1977, pl. 5/3, 9, 10, 16, 11/2–6, 8–11, 12, 14–16, 168/1; *Raczky* 1983, fig. 18/6
54. *Korek* 1977, fig. 15/1, 2, 22/1, 2, 4, 9, 22; *Lazarovici* 1983, fig. 3/14; *Lazarovici* 1983 a pl. VII/3.
55. *Lichardus* 1964, fig. 257/7; *Lichardus* 1972, fig. 3/2, 5, 8; *Kalicz* 1977, pl. 22/4, 16; *Lazarovici* 1983, fig. 2/11, 4/7; *Lazarovici* 1985, fig. 8/4.
56. *Gimbutas* 1976, fig. 82.
57. *Trogmayer* 1964, 85.
58. *Trogmayer* 1964, fig. 4/5, 6, 6/1, 2;
59. *Trogmayer* 1964, fig. 6/4, 7/2, 5.
60. *Pavúk* 1980, 71 și urm.; *Raczky* 1983, 193, 194.
61. *Lazarovici* 1979 b, 844; *Lazarovici* 1980, 28.
62. *Kalicz* 1977, 22, 151; *Raczky* 1983, 192–194.
63. *Kalicz* 1977, pl. 165/10–11; *Raczky* 1983, fig. 12/1, 14/2, 4–11, 13–16, 18/5, 6. Forma din fig. 18/6 este identică cu cea ilustrată de noi în pl. V/3.
64. *Kalicz* 1977, pl. 11/2–6, 8–11, 12, 14–16; *Raczky* 1983, fig. 18/6. Incizii lustruite dispuse sub buză sînt și pe materialele de la Tiszacsege – *Sandgrube*: *Kalicz* 1977, pl. 5/3, 9, 10, 11, 16, 168, 1, 5, 10.
65. *Korek* 1977, fig. 15/1, 2, 22/1, 2, 4, 9, 22.
66. *Lazarovici* 1979b, 844; *Lazarovici* 1980, 28.
67. *Vasić* 1936, tabla IV, sl. 20, 21, VIII/30 b; *Lazarovici* 1975, 13–14 și fig. VI/4, 7, 13; *Lazarovici* 1977, 57, 59, 61; *Lazarovici* 1979, 111, 113, 114.
68. *Lazarovici* 1975, pl. VI/2; *Lazarovici* 1977, pl. XLIV/21; *Lazarovici* 1979, p. XIII D/23.
69. *Vasić* 1936, p. 15, sl. 22.
70. *Hauptmann* 1969, pl. 7/10, 11, 3/5, tabel 1/24–26. Ornamentul din pl. 3/5 din nivel Tsangli este identic cu cel descoperit la Satchinez în groapa nr. 5.
71. *Nica* 1977, fig. 11/4–6; *Zaharia* 1964, 25 și fig. 5/1–2.
72. *Georgiev* 1961, pl. VIII/6, IX/2; *Georgiev* 1981, fig. 29 a mijloc, sus, 33 b, 40 b stînga sus; *Georgiev* 1986, fig. 11 mijloc dreapta.
73. *Bakalakis* 1981, pl. 50/1, 57/3, 59/1–4, 60/9. La ornamentele încrustate, la care a căzut materia albă, se observă tot incizii lustruite.
74. *Makkay* 1978, pl. VII, VIII, IX, X/1, XI/5, 6, XII, XIII/1, 2, 4, XV/1, 2, XVII/12; *Kalicz* 1979, pl. 3/2, 5/2, 10/1.
75. *Pavúk* 1980, fig. 5/1–5, 6/1.
76. *Nikolov* 1975 a, fig. 11.
76. a *Máthé* 1979, 36, fig. 1.
77. *Nikolov* 1975 a, 40.
78. *Pavúk* 1984, tabel 1.
79. *Garašanin* 1971, 80–81; *Garašanin* 1973, 120–121, tabelul II.
80. *Garašanin* 1961, 37–40.
81. *Garašanin* 1961, fig. 26, 27, 29, 36.
82. *Garašanin* 1961, 38, 39 și fig. 26, 27, 36.
83. *Garašanin* 1961, fig. 31.
84. *Garašanin* 1961, fig. 27.
85. *Georgiev* 1986, fig. 11.
86. *Georgiev* 1961, pl. IX/1 și Beilage B.
87. *Lazarovici* 1971, 38. Aceste impulsuri ale calcoliticului balcano-anatolian sînt mai timpurii decît faza A1 a culturii Vinča din zona Dunării.

88. *Nikolov* 1975 a, fig. 7 b.
89. *Nikolov* 1975 a, fig. 9 b, 10 c.
90. *Nikolov*, 1975 a, fig. 14 d.
91. *Nikolov* 1975 a, fig. 14. Prezența acestor tipuri de altare, începînd cu faza cea mai veche: ne sugerează o contemporaneitate cu faza timpurie a culturii Vința. De altfel și în Karanovo I există altare triunghiulare, acesta fiind unul dintre elementele care l-au determinat pe Gh. Lazarovici să-și exprime rezerve față de o datare timpurie a fazei Karanovo I: *Lazarovici* 1971, 38.
92. *Lazarovici* 1977, coperla și pl. LXIV/1, 4; *Lazarovici* 1979, 35, 103, pl. XXC/5.
93. *Nikolov* 1975 a, fig. 8, mijloc.
94. *Georgiev* 1981, 87—88 și fig. 46, 47 / dreapta mijloc, 48 / stînga sus.
95. *Georgiev* 1987, fig. 57.
96. *Georgiev* 1987, fig. 58/e, 59/a—b.
97. *Lazarovici* 1979, 35, 103.
98. *Georgiev* 1981, fig. 29/a.
99. *Georgiev* 1981, fig. 29/b.
100. *Lazarovici* 1977, pl. LIVB/2.
101. *Lazarovici* 1979, 113.
102. *Luca* 1987, 21.
103. *Luca* 1987, 21 și fig. 6/12.
104. *Dimitrijević* 1974, 104 și pl. VII/21, 22.
105. *Nica* 1987, 33 și fig. 2/12.
106. *Pavúk* 1984, fig. 12/1.
107. *Gimbutas* 1974, fig. 20 a; *Gimbutas* 1976, fig. 30/1.
108. *Pavúk* 1984, fig. 9/4, 11/11.
109. *Nikolov* 1975 a, fig. 5 b / stînga jos.
110. *Trogmayer* 1964, 85, precum și alte materiale descoperite în gr. 4, aflate în muzeul din Szeged pe care am avut ocazia să le studiez prin bunăvoința domnului dr. Otto Trogmayer, căruia îi mulțumesc și pe această cale.
111. Materiale din colecțiile muzeului din Szeged.
112. Mulțumim domnului dr. Ferenc Horvath pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție spre studiere inventarul arheologic descoperit în aceste stațiuni.

Lista prescurtărilor bibliografice

- BAKALAKIS 1981 — Bakalakis, G., Sakelariou, A., *Paradimi*. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans. Monographien. Bd. 2. Mainz am Rhein.
- DIMITRIJEVIĆ 1974 — S., *Das Problem der Gliederung der Starčevo—Kultur mit besonderer Rücksicht auf den Beitrag der südpannonischen Fundstellen zur Lösung dieses Problems*. In: *Materijali*, X, Belgrad, pp. 93—121.

- DRAȘOVEAN 1989 — *Considerații pe marginea unor materiale arheologice inedite privind raporturile dintre culturile Starčevo-Criș Vinča A și lumea liniară în nordul Banatului*. În: *Apulum* XXVI, 1989, pp. 9–40.
- GARAŠANIN 1959 — M., *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*. În: *BerRGK*, 39, pp. 3–190.
- GARAŠANIN 1961 — M., *L'habitat néolithique de Vršnik près de Tarinić*. În: *Zborštip*, 11, pp. 39–40.
- GARAŠANIN 1971 — M., *Genetische und chronologische Probleme des Frühkeramische Neolithikum auf dem Mittleren Balkan*. În: *Actes Beograd*, tom I, pp. 73–84.
- GARAŠANIN 1973 — M., *Praistorija na Ilu SR Srbije*, vol. I, Belgrad, 1973.
- GARAŠANIN 1976 — M., Spasovska, G., *Neue Grabung in Zelenikovo bei Skoplje*. În: *Macedonia AA* 2, Prilep, pp. 115–117 (rez. în limba germană).
- GARAŠANIN 1981 — M., *Considérations sur les rapports du sud-est européen et de l'Anatolie aux époques néolithique et énéolithique*. În: *AI*, XX–XXI, Belgrad, 1980–1981, pp. 7–11.
- GEORGIEV 1961 — G., *Kulturgruppen der Jüngstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*. În: *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, pp. 45–100.
- GEORGIEV 1981 — G., *Die neolithische Siedlung bei Cavdar, Bezirk Sofia*. În: *Cultures préhistoriques en Bulgarie*, Sofia, pp. 63–109.
- GEORGIEV 1986 — G., Nikolov, V., Nikolova, V., Cohadžiev, S., *Die neolithische Siedlung Kremnik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil*. În: *Studia Praehistorica*, 8, Sofia, pp. 108–151.
- GIMBUTAS 1974 — M., *Anza, ca. 6500–5000 B.C.: A Cultural Yardstick for the Study of Neolithic Southeast Europe*. În: *JFA*, 1, pp. 27–66.
- GIMBUTAS 1976 — M., *Neolithic Macedonia, as reflected by Excavation at Anza Southeast Yugoslavia*, Los Angeles.
- HAUPTMANN 1969 — H., Milojević, V., *Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi Magula, Thessalien*, Bonn.
- KALICZ 1972 — N., Makkay, J., *Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens*. În: *AFB, Szekesfehervár*, pp. 93–105.
- KALICZ 1972 a — N., Makkay, J., *Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene*. În: *AFB, Szekesfehervár*, pp. 77–96.
- KALICZ 1977 — N., Makkay J., *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapesta.
- KALICZ 1979 — N., *Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien*. În: *Mitt-AI* 8/9, Budapesta, pp. 13–46.
- KAUFMANN 1981 — D., *Neue Funde der Ältesten Linienbandkeramik von Eilsleben, Kreis Wanzleben*. În: *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*, I, Berlin, pp. 129–143.
- KOREK 1977 — J., *Die Frühe und Mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theissrücken*. În: *AAH*, 29, 1–2, Budapesta, pp. 3–17 (rezumat în limba germană).
- KUTZIAN 1944 — I., *The Körös Culture*. În: *DissPann*, ser. II, 23.
- LAZAROVICI 1975 — G., *Unele probleme ale neoliticului din Banat*. În: *Banatica*, III, pp. 7–24.
- LAZAROVICI 1971 — G., *Disfuziunea unor civilizații neolitice în regiunea Dunării de Jos*. În: *Pontica*, IV, pp. 31–38.
- LAZAROVICI 1977 — G., *Gornea. Preistorie*, Caiete Banatica, Reșița.
- LAZAROVICI 1979 — G., *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj-Napoca.
- LAZAROVICI 1979 a — G., *Legăturile fazei Vinča A cu zona nord-thesalică și sud-baleanică*. În: *Tibiscus*, V, pp. 57–65.
- LAZAROVICI 1979 b — G., în: *ActaMN*, XVI, pp. 841–844.
- LAZAROVICI 1980 — G., *Citeva probleme privind sfârșitul neoliticului timpuriu în nord-vestul României*. În: *ActaMN*, XVII, pp. 13–29.
- LAZAROVICI 1981 — G., *Die Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien*. În: *PZ*, 56, 2, pp. 169–196.
- LAZAROVICI 1981 a — G., *Săpăturile de la Zăuan — campania 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord-vestul României*. În: *ActaMN*, XVIII, pp. 13–43.

- LAZAROVICI 1983 — G., *Die Vinča-Kultur und ihre Beziehungen zur Linienbandkeramik*. În: *NNU*, 52, pp. 131—176.
- LAZAROVICI 1983 a — G., Némethi, I., *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României (Sălajul, Sătmăruș și Clujul)*. În: *ActaMP*, VII pp. 18—60.
- LAZAROVICI 1984 — G., *Neoliticul timpuriu din România*. În: *ActaMP*, VIII, pp. 49—104.
- LAZAROVICI 1985 — G., *Sincronisme etno-culturale în neoliticul timpuriu din Sălaj și din vestul României*. În: *ActaMP*, IX, pp. 69—92.
- LICHTARDUS 1964 — J., *Beitrag zur Linearbandkeramik in der Ostslowakei*. În: *AR*, XVI, 6, pp. 841—879.
- LICHTARDUS 1972 — J., *Beitrag zur chronologischen Stellung der Östlichen Linearbandkeramik in der Slowakei*. În: *AFB*, pp. 107—122.
- LUCA 1987 — S., A., *Așezarea Starčevo-Criș de la Liubcova-Ornița (Săpăturile din anul 1985)*. În: *Banatica*, IX, pp. 13—23.
- MAKKAY 1978 — J., *Excavation at Bicske. I The early Neolithic — the earliest Linear Band Ceramic*. În: *Alba Regia*, XVI, pp. 9—60.
- MÁTHÉ 1979 — Sz., *Neusteinzeitliche Siedlung im fundgebiet Berettyószentmarton — Morotva*, in Derii M. Évkönyve, 1978/1979. pp. 35 — 56.
- MILOJČIĆ 1949 — Vl., *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin.
- NIKOLOV 1975 — V., *A neolithic site in Gorna Oriahovitsa*. În: *Studenski Proučivanja*, tom III, Sofia, pp. 23—40.
- Nikolov 1975 a — B., *Site du néolithique ancien près du village Gradešnica, dép. Vraca*. În: *Arheologija*, 17, 1, Sofia, p. 40 (rezumat în limba franceză).
- NICA 1977 — M., *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*. În: *Dacia N. S.*, XXI, pp. 13—53.
- NICA 1987 — M., *Sur la plus ancienne céramique peinte de l'époque néolithique de Roumanie (Les découvertes de Circea et Grădinile)*. În: *La civilisation de Cucuteni en contexte européenne*, BAI, I, Iași, pp. 29—46.
- ÖZDOĞAN 1985 — M., *1984 Yılı Trakya ve doğu Marmara araştırmaları*. În: *Araştırma sonuçları toplantısı*, III, Ankara, pp. 409—420.
- ÖZDOĞAN 1986 — M., *Trakya bölgesinde Yapılan terihöncesi araştırmaları*. În: *IX Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım*, Ankara, pp. 29—39.
- ÖZDOĞAN 1987 — M., *1986 Yılı Trakya ve Marmara bölgesi araştırmaları*. În: *Araştırma sonuçları toplantısı*, V, Ankara, pp. 157—173.
- PAVÚK 1962 — J., *Gliederung der Volutenkeramik in der Slowakei*. În: *ŠtZvesti*, 9, pp. 5—20.
- PAVÚK 1990 — J., *Ältere Linearkeramik in der Slowakei*. În: *StArch*, XXVIII—1, pp. 7—88.
- PAVÚK 1984 — J., Čochadziev, M., *Neolithische Tellsiedlung bei Gălăbnik in Westbulgarien*. În: *StArch*, XXXII—1, pp. 195—226.
- RACZKY 1976 — P., *Funde der Körös-Kultur in Tiszajenő*. În: *AR*, 103, 2, pp. 188—189 (rezumat în limba germană).
- RACZKY 1983 — P., *Questions of Transition between the Early and Middle Neolithic in the Middle and Upper Tisza Region*. În: *AE*, 110, 2, pp. 192—194 (rezumat în limba engleză).
- REINECKE 1978 — K., *Linearbandkeramische Forschungen im unteren Aitrachtal*. În: *Der Storchenturm*, 13, 26, pp. 48—83.
- STANEV 1982 — P., *Stratigraphie und Periodisierung der neolithischen Objecte und Kulturen in Jantrabecken*. În: *Godisnik-Sev Bălgaria*, VIII, p. 15 (rezumat în limba germană).
- STANEV 1985 — P., *Kultur- und Wechselbeziehungen Ursprung, relative und absolute Chronologie der neolithischen Kulturen in Zentralen Nordbulgarien*. În: *Godisnik-Sev Bălgaria*, XI, p. 29 (rezumat în limba germană).
- TROGMAYER 1964 — O., *Remarks to the Relative Chronology of the Körös Group*. În: *AE*, 91, 1, pp. 67—86.
- URSULESCU 1984 — N., *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava.
- VASIĆ 1936 — M., M., *Preistoriska Vinča*, vol. IV, Belgrad.

WEINBERG 1954 — S., *The Relative Chronology of the Aegean in the Neolithic Period and the Early Bronze Age*. In: *Chronologies in Old World Archaeology*, ed. R. Erich, University of Chicago Press, pp. 86—107.

WEINBERG 1966 — S., *The Stone Age in the Aegean*. In: *CAH*, I, cap. X, Cambridge.

WEINBERG 1966 — S., *The Relative Chronology of the Aegean in the Stone and Early Bronze Ages*. In: *Chronologies in Old World Archaeology*, Copyright 1966, pp. 285—320.

The neolithic settlement from Satchinez (Timiș county)

SUMMARY

The settlement was discovered in 1987, the first excavations beeing made in 1988. A trench of 12×4 m. gave the folowing stratigraphic evidence (Fig. 1): 0—0,20 m., recent brown-black humus; 0,20—0,35 m., black-grey stratum that belongs to the Basarabi Culture; 0,35—0,55 m., yellow-grey stratum that belongs to the Vinča Culture.

From a group of 6 excavated pits, neolithic pottery was discovered in the 4th, 5th and 5th pits. This pottery is related to the Balkano-Anatolian phenomenon and may be asigned to the A 2 horizon of the Vinča Culture.

Due to a series of elements (the grey pottery, smoothed incisions, spiral ornamentations) the communities of Satchinez type should be considered at the basis of the Transdanubian Early Linear Band Pottery whose genesis draws back to the Vinča A 2 chronologic horizon. At the same time, similar communities to those of Satchinez trace their influences upon Körös and Szatmar II communities from Hungary. Thus the grey pottery, the bioconical bowls and the smoothed incisions made on the pots or under their rims may be transfered to those communities. These phenomena are assigned to the chronological horizon of Vinča A 2.

We established a parallel between Gradesnica C and Vinča A 2 culture through the painted import sherd presented on the plate I/9 with the bests analogies to the Gradesnica C phase, or Esztar group.

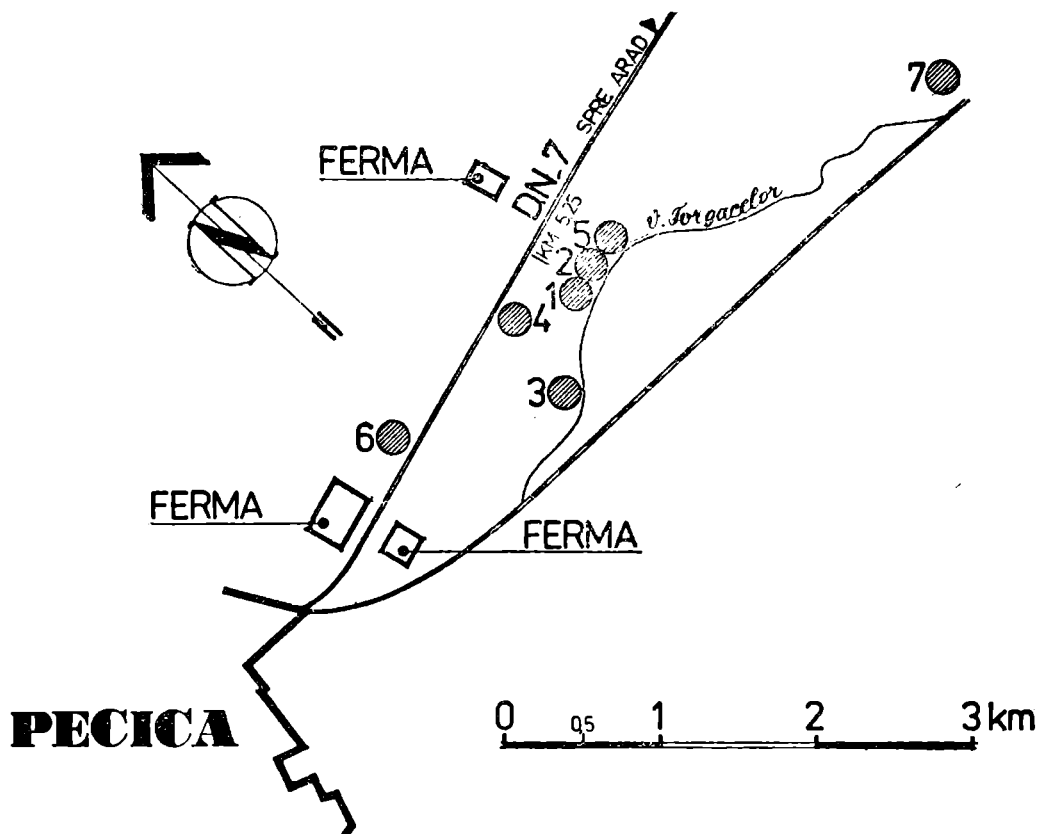
Observații privind faza clasică a culturii Bodrogkeresztúr în România. Așezarea de la Pecica-Forgaci (județul Arad)

SABIN ADRIAN LUCA

Cercetările privind epoca neo-eneolitică din județul Arad, întreprinse în anul 1989, au avut ca rezultat descoperirea mai multor așezări. În hotarul comunei Pecica. Ele formează un complex de locuiri situate în estul localității, pe malul unui fost braț al Mureșului, actualmente numit Valea Forgacelor. Pe lângă cercetările de teren au fost efectuate și cercetări sistematice într-o zonă ce se află la 5,250 km est de comună, la aproximativ 200 m sud de șoseaua națională Nădlac—Arad (D.N. 7). Acest punct a intrat în literatura de specialitate sub denumirea de „Forgaci” încă din anul 1982¹ (planul 1), când se face și prima descriere — în urma perieghazelor — a așezărilor 1 și 2² (planul 2). Se impun câteva precizări în legătură cu aceste două situri. Ambele sînt, conform aparențelor, fortificate, prima avînd o formă circulară, iar a doua ușor ovală. Așezarea 2 este fortificată — observația s-a efectuat în urma cercetării sistematice — cu șanț, val și palisadă în secolul al X-lea (planul 4). Asupra primeia emitem ipoteza fortificării pe baza observațiilor de teren³. Credem că ridicarea actuală a mamelonului acestei așezări se datorează în mare parte aducerii pămîntului rezultat din excavarea șanțului din jurul său. De altfel, este evidentă separarea prin șanț a „tellului” de restul terasei mai înalte a fostului braț de apă. S-a dovedit, prin sonda de control stratigrafică excavată aici, că suprainălțarea datorată depunerii de resturi arheologice este doar de aproximativ 0,90 m, acestea aparținînd (și ne referim exclusiv la așezarea 1) în totalitate culturii Bodrogkeresztúr. Ulterior locuirii eneolitice tirzii se situează un mormînt de înhumăție din secolul al V-lea e.n. ce străpunge depunerile mai vechi, fiind săpat exact în mijlocul secțiunii noastre de control stratigrafică⁴.

DESCRIEREA SĂPĂTURILOR (planurile 2—4)

Pentru a ne edifica cu privire la realitățile stratigrafice care caracterizează stațiunile 1 și 2 de pe Valea Forgacelor am practicat două secțiuni cu caracter de control stratigrafic după cum urmează: secțiunea S 1/1989, cu dimensiuni de 2,00 × 10,00 m, avînd drept scop cunoașterea sitului aparținînd culturii Bodrogkeresztúr (așezarea 1). Am surprins un număr de două nivele de locuire aparținînd acestei culturi, numerotate în ordinea descoperirii (planul 3). Nivelul I (de sus) este mai frămîntat, din el pornînd mai multe gropi—stilpi de pari sau cu alte întrebuițări; în final, am ajuns cu sondajul în apropierea unei locuințe. Există și complexe ce pornesc dintr-un prezumtiv subnivel I a (în zona carourilor 4—5 către profilul de est și în zona caroului 4 către profilul de vest). Prima dintre zonele citate în paranteza de mai sus poate fi rezultanta unei tasări a pămîntului într-o

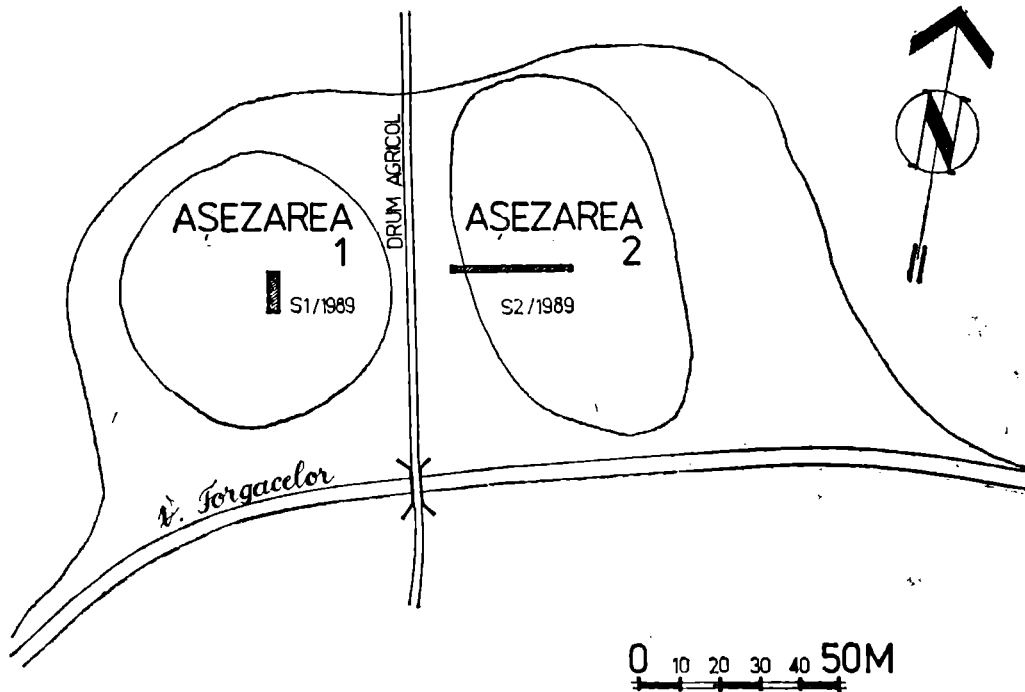
Planul 1. Plan de situație a punctelor. Pecica, zona *Forgaci* — 1. Așezarea Bodrogkeresztúr; 2. Așezarea fortificată medievală timpurie; 3. Așezarea de secol al XIV-lea; 4. Așezarea preistorică neprecizată; 5. Așezare de secol al XII-lea; 6. Așezare Baden (tumul?); Material de secol IV. 7. Așezare de secol IV; construcție de secol al XVIII-lea.

groapă (semibordei?) ce se află dedesubt. Umplutura gropilor ce aparțin subnivelului Ia este formată dintr-un pământ negru cu multe fragmente de chirpici mărunți. Se pare că acest subnivel a fost în întregime distrus de lucrările agricole, deosebit de intense, din zona cercetată. Gropile de pari-stâlpi din zona gropii (semibordei?) sînt în legătură fățișă cu această posibilă construcție.

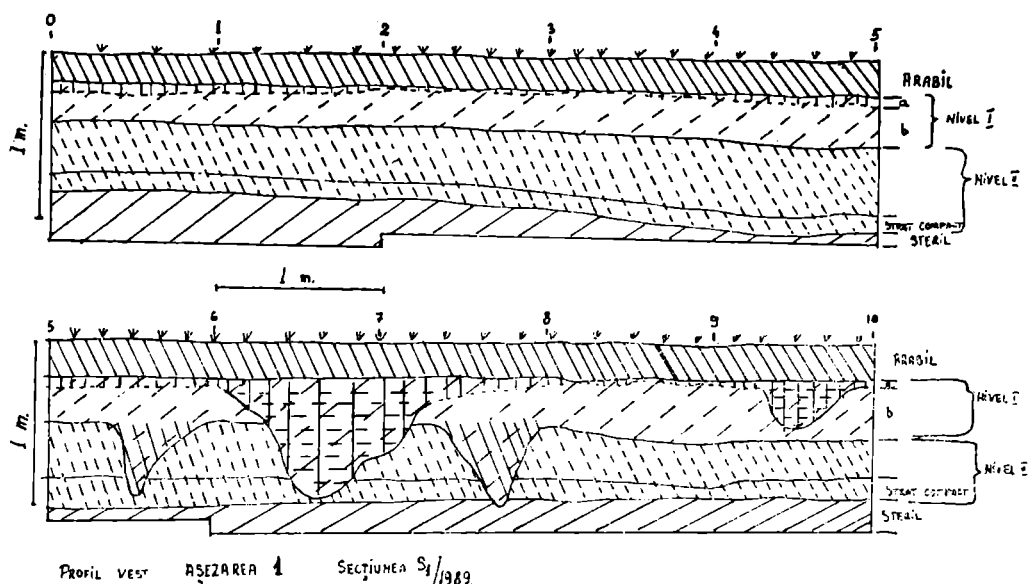
În zona carourilor 1 și 2 a fost surprinsă marginea unei gropi ce intră în profilul de est, golită de material arheologic în totalitate, al cărei pământ de umplutură nici nu se tasase încă, săpată, credem, tocmai pentru preluarea materialului arheologic, în zilele noastre.

Nivelul II (cel mai vechi) nu este caracterizat — cel puțin în secțiunea noastră de control stratigrafic — de complexe majore. Observația stratigrafică cea mai importantă este cea potrivit căreia la baza acestui nivel se află o depunere arheologică foarte densă, formată din fragmente de vase și oase, groasă de aproximativ 20 cm, avînd uneori cîte trei straturi distincte de depunere. Acesta reprezintă, după noi, nivelul primar de amenajare a mamelonului pentru locuire, lucru necesar datorită excesivei umidități a zonei.

Pămîntul nivelului este compact, cu multă cenușă, de unde rezultă și culoarea lui cenușie. De altfel, diferența dintre nivelul I și II este dată doar de un nivel de călcare, cu material arheologic foarte bogat, aflat la aproximativ 0,45—

Planul 2. Schița topografică a siturilor 1 și 2 și amplasarea secțiunilor. Pecica-Forgaci.

Planul 3. Stratigrafia verticală a secțiunii S1/1989. Așezarea 1. Cultura Bodrogkeresztúr. Peretele de vest. Pecica-Forgaci.

0,55 m de la suprafața actuală a solului. Am observat că rîndurile de fragmente ceramice și oase mai sus amintite (situat la baza nivelului II) sînt depuse *direct* pe sterilul arheologic. Sterilul prezintă, la rîndul său, unele caracteristici mai rar întîlnite. Are o culoare neagră și este foarte compact. Ceea ce îl deosebește este apariția unor concrețiuni calcareoase care, din cauza unor depuneri sau pigmentări cu fier, au luat culoarea roșcat-gălbuie. Din această cauză, uneori, la o cercetare neatență, se poate confunda sterilul cu fragmente de chirpici.

În ceea ce privește secțiunea S 2/1989 (așezarea 2), cu dimensiuni de 32×1 m, ne mărginim să afirmăm că situația stratigrafică este mult mai complexă decît în S 1/1989. Complexele din planul 4 aparțin unei fortificații cu val — între metrii 2,5 și 6; șanț-groapă Gr. 1; palisadă — groapa Gr. 3 și un bordei — B 1, între metrii 30,5—32 — încadrabil, cel mai tîrziu, în secolele XI—XII. Aici am surprins stratigrafic un nivel I, foarte sărac din punct de vedere arheologic, cu materiale de secolul al XII-lea. Între metrii 12 și 22 există o lentilă cu materiale hallstattiene care provine, după toate probabilitățile, de la resturile unei locuințe. Nivelul II este, la rîndul său, foarte sărac în materiale arheologice, acestea aparținînd, după noi, începutului perioadei de tranziție. Asistăm la apariția unui mare număr de gropi (Gr. 5, 6, 7, 8, 9) ce par a fi gropi de morminte jefuite-translate. Afirmăm acestea datorită formei lor, umpluturii deosebite și faptului că nu au inventar — o excepție constituind-o un fragment ceramic ce pare a fi din secolul al IV-lea, aflat în groapa Gr. 5, precum și un fragment dintr-un femur uman, aflat, în groapa Gr. 7. Groapa Gr. 4 este una de împrumut, după toate probabilitățile.

Dat fiind caracterul studiului nostru, ne vom ocupa în continuare doar de materialele arheologice rezultate în urma excavării secțiunii S 1/1989, editînd doar materialele caracteristice sfîrșitului epocii eneolitice. Mormîntul M 1, aparținînd populațiilor migratoare, a fost cedat spre publicare colegilor M. Barbu și Pascu Hurezan de la muzeul din Arad.

DESCRIEREA MATERIALULUI ARHEOLOGIC

Specificăm, în primul rînd, că materialul arheologic este de o bogăție și varietate rar întîlnite. Ne-a surprins marele număr al resturilor osteologice, ceea ce denotă o deosebit de intensă creștere a animalelor. Din păcate, nu dispunem de date privind specificul numeric și categorial al speciilor de animale de aici, materialul fiind în curs de prelucrare⁵.

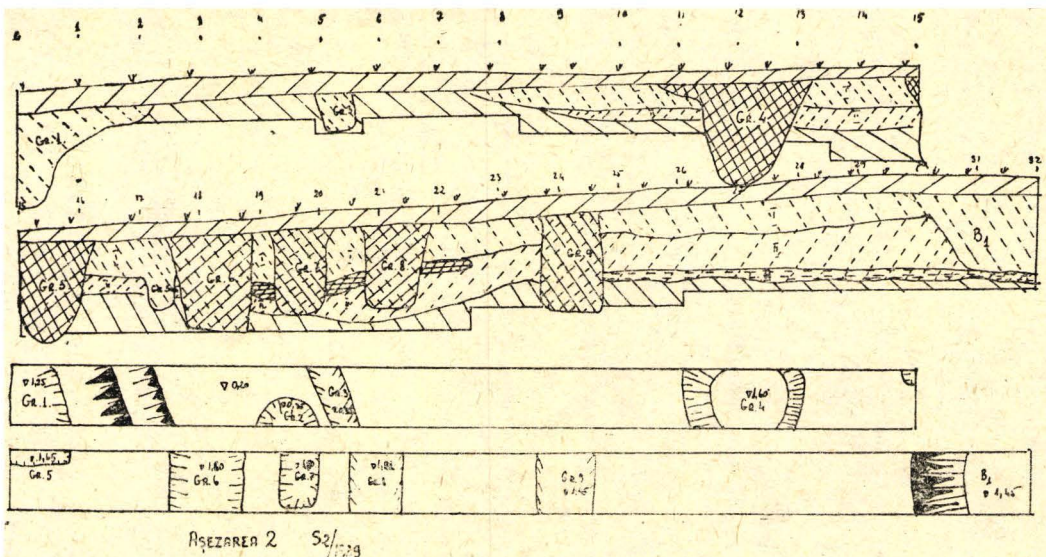
Pentru o cît mai bună înțelegere a situației arheologice ce caracterizează acest sit, vom face descrierea materialului arheologic începînd cu nivelul cel mai vechi (II).

NIVELUL II (DE JOS); fig. 4, 6—11

Au fost prelucrate mai multe unelte ce aparțin acestui nivel: un fragment dintr-un topor de piatră cu gaură de înmănușare, de tip evoluat (fig. 6/9)⁶. Acesta este obținut dintr-o rocă compactă de culoare negru-cenușiu, bine lustruită. Am descoperit, de asemenea, un ac de undiță din os, creat prin decupare din peretele unui os mare (fig. 4/4)⁷. Acesta este foarte bine lustruit. Mai amintim aici și un fragment dintr-o greutate de lut, foarte bine arsă, cu perforație mică (fig. 11/30).

Podoabele sînt reprezentate de două obiecte: o mărgică din lut bine frămîntat, ales și ars (fig. 4/6) și o amuletă obținută prin decuparea și perforarea din două părți a unui perete de vas (fig. 11/3).

Ceramica este categoria arheologică cea mai bine reprezentată. Cele mai multe forme prezente sînt străchinile (fig. 4/15), 19—20; 6/1, 3, 7, 19; 7/1—3; 9/1—5, 6, 8, 10—12, 14, 17—19, 24—25, 33, 36—37, 39; 10/1, 4, 6; 11/2, 3—7, 9, 18—19,

Planul 4. Stratigrafia verticală și orizontală a secțiunii S 2/1989. Așezarea 2. Pecica-Forgaci.

28—29); vasele cu umăr profilat (fig. 4/11; 9/9, 13, 16, 26, 30, 38; 10/2; 11/8); oala (fig. 4/8; 6/3, 13; 9/15, 20—21, 27—29, 31—32, 38, 40); oala de lapte (fig. 6/20; 7/6—7, 9; 10/3; 11/7); cupa cu picior mai mult sau mai puțin înalt, uneori perforat (fig. 7/5, 12; 8/7—9) și diferite vâscioare (fig. 6/10—11, 17 — cu protomă, 18). Se remarcă apariția — într-adevăr mai rară — a vaselor patruletate (fig. 6/12; 11/1), a tăvilor de pește (fig. 11/10) și a capacelor (fig. 10/5).

Reprezentative pentru definirea culturală a nivelului sînt ornamentele. Cele mai timpurii — ca poziție stratigrafică — sînt redată în fig. 4/1—3, 5, 8.

Ornamentele incizate sînt reprezentate de spiralele îmbrucate (fig. 4/7, 6/14); meandrul format din 3—4 linii paralele (fig. 4/12, 15); spații largi în alternanță cu spații înguste hașurate (fig. 4/9, 13—14, 19—21; 6/3, 12; 7/1, 3, 8), unele fiind ornamentate și cu impresiuni cu trestia sau făcute cu alte obiecte, între spațiile hașurate (fig. 4/10, 22; 6/4, 15, 16); porțiuni din ornamente complexe, dispuse triunghiular (fig. 4/1—3, 17, 18 — este de fapt spatele lui 17; 6/2, 5; 7/2 — și pe spate); incizii paralele (fig. 4/2 — triunghiuri hașurate dispuse sub formă de ghirlande; 4/8 — hașurate simplu; 4/11 — cu inciziile tăiate de altele scurte; 6/6, 6/18 — cu trasee unghiulare). Alte ornamente formate din linii paralele ce pot, de altfel, să formeze meandre, sînt cele de la fig. 8/7.

Ornamente rar întîlnite sînt canelurile prezente pe ceramica uzuală (fig. 4/16) sau pe cea fină (fig. 10/6). Alt ornament (?) este obținut prin „vălurirea” accentuată a peretelui vasului în partea sa exterioară (fig. 7/4).

Observăm în continuare și deosebita varietate a toartelor. Pentru o cit mai comprimată exprimare semnalăm apariția tipurilor mari, precum toartele neperforate (fig. 9/13, 20; 10/2—3; 11/10, 14—15, 21); neperforate, obținute prin impresarea din patru părți (fig. 11/20); neperforate crestate (fig. 11/24); pseudoperforate și ornamentate cu o impresiune pe vîrf în manieră Tiszapolgár (fig. 8/5); perforate, reprezentate de o mare varietate de tipuri (fig. 8/4; 9/22, 26, 28, 30, 33, 40; 11/3, 5, 11—13, 16—17, 22—23, 25—27, 29) și, în sfîrșit, toarte de manieră sălcuțeană,

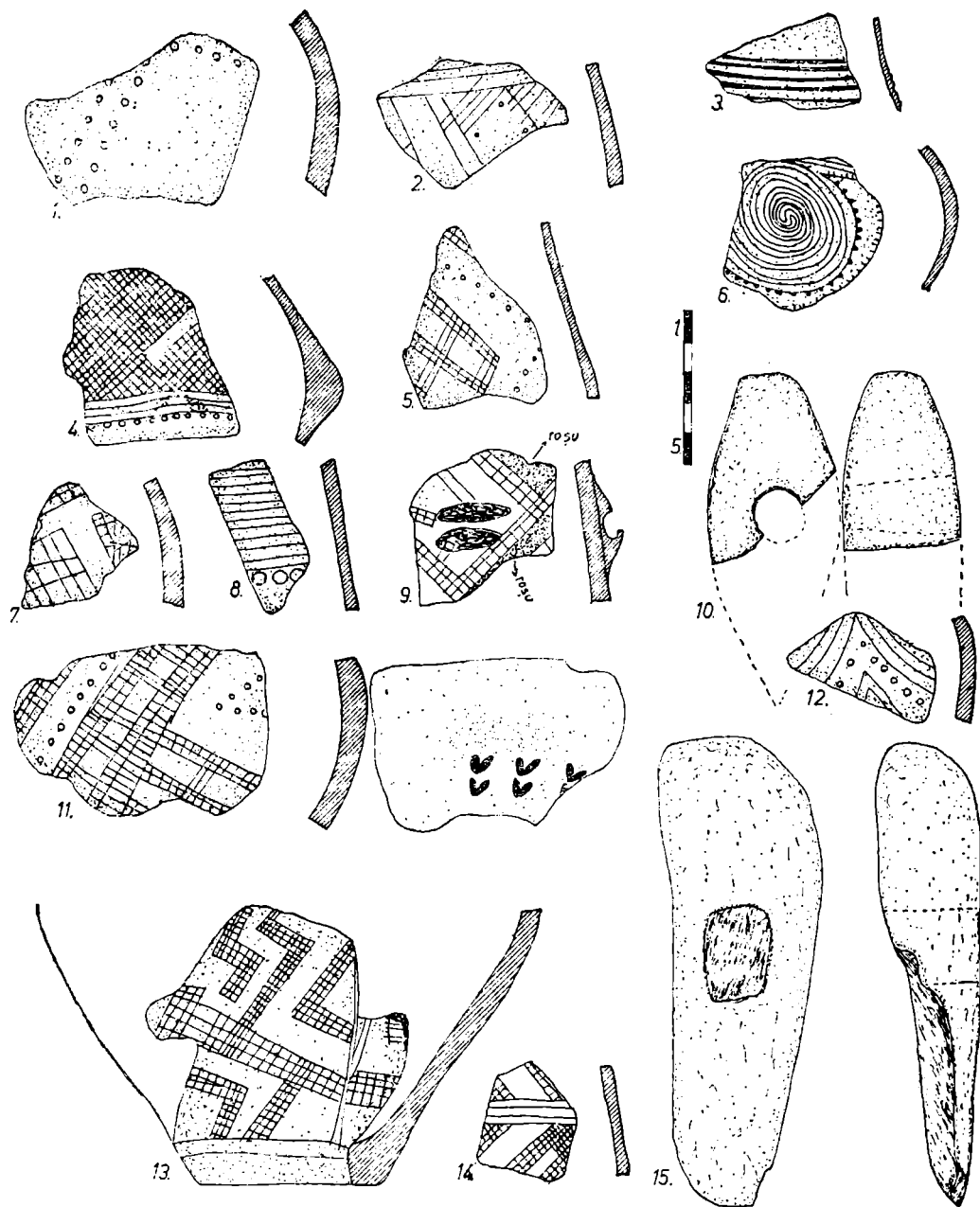

Fig. 1. Nivel I. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

precum cea din fig. 8/2. Tot aici amintim și apariția lobilor la buza vaselor, fenomen care se pare că este una dintre caracteristicile culturii.

Reprezentative pentru a demonstra diversitatea și complexitatea deosebită a ornamentelor culturii Bodrogkeresztúr din nivelul II — cel mai vechi — de la Pecica sînt „oalele de lapte” (fig. 7/6—7, 9; 8/6 a—b). Dacă am fi fost puși în fața

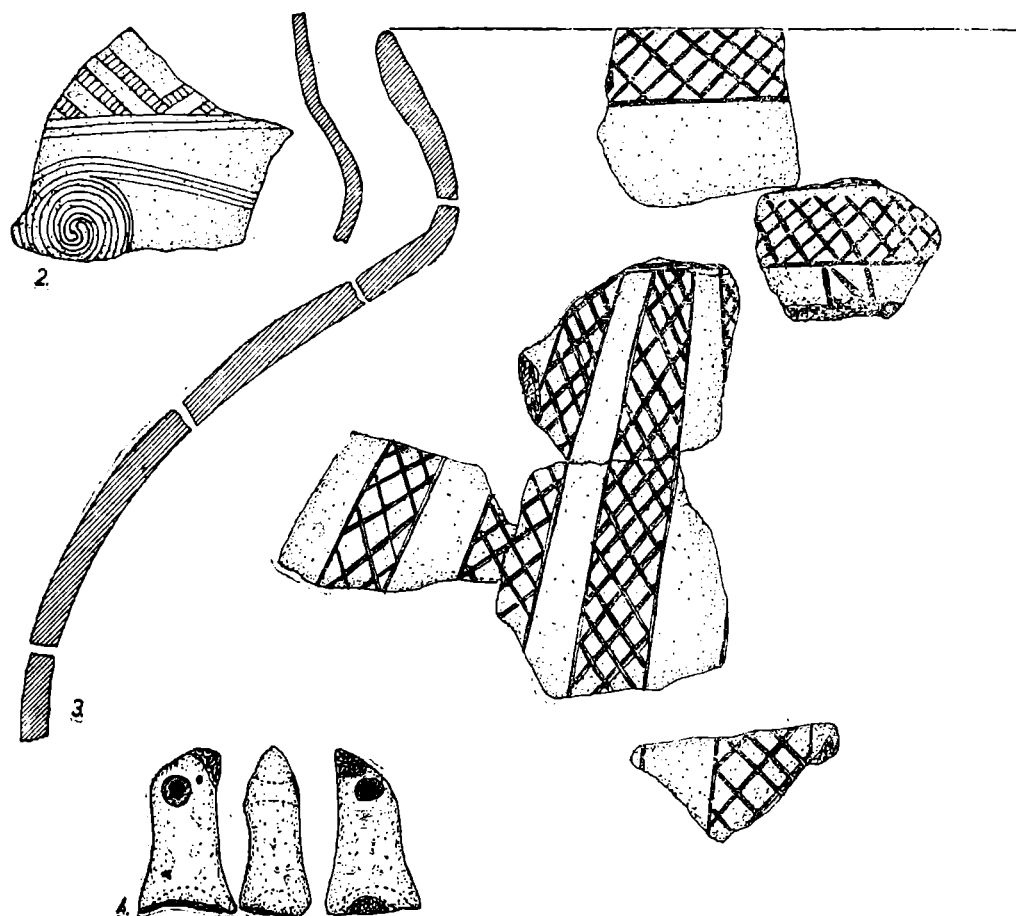
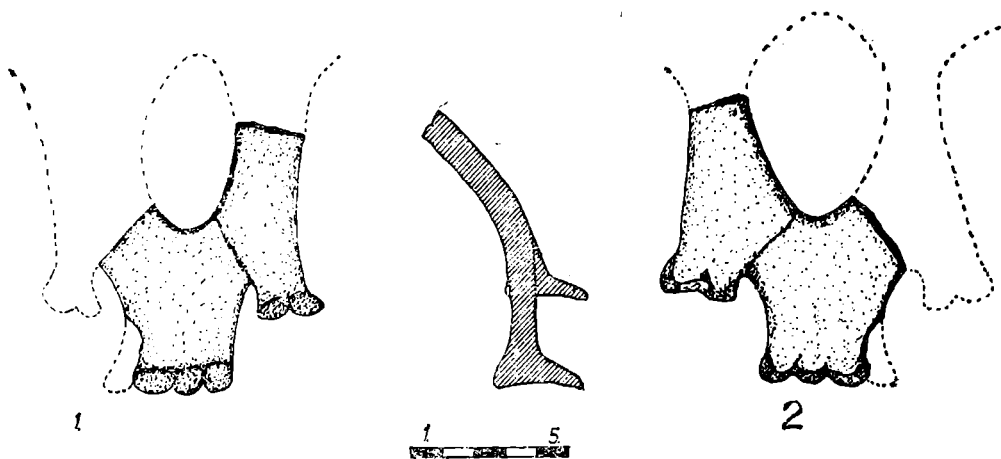

Fig. 2. Nivel 1. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

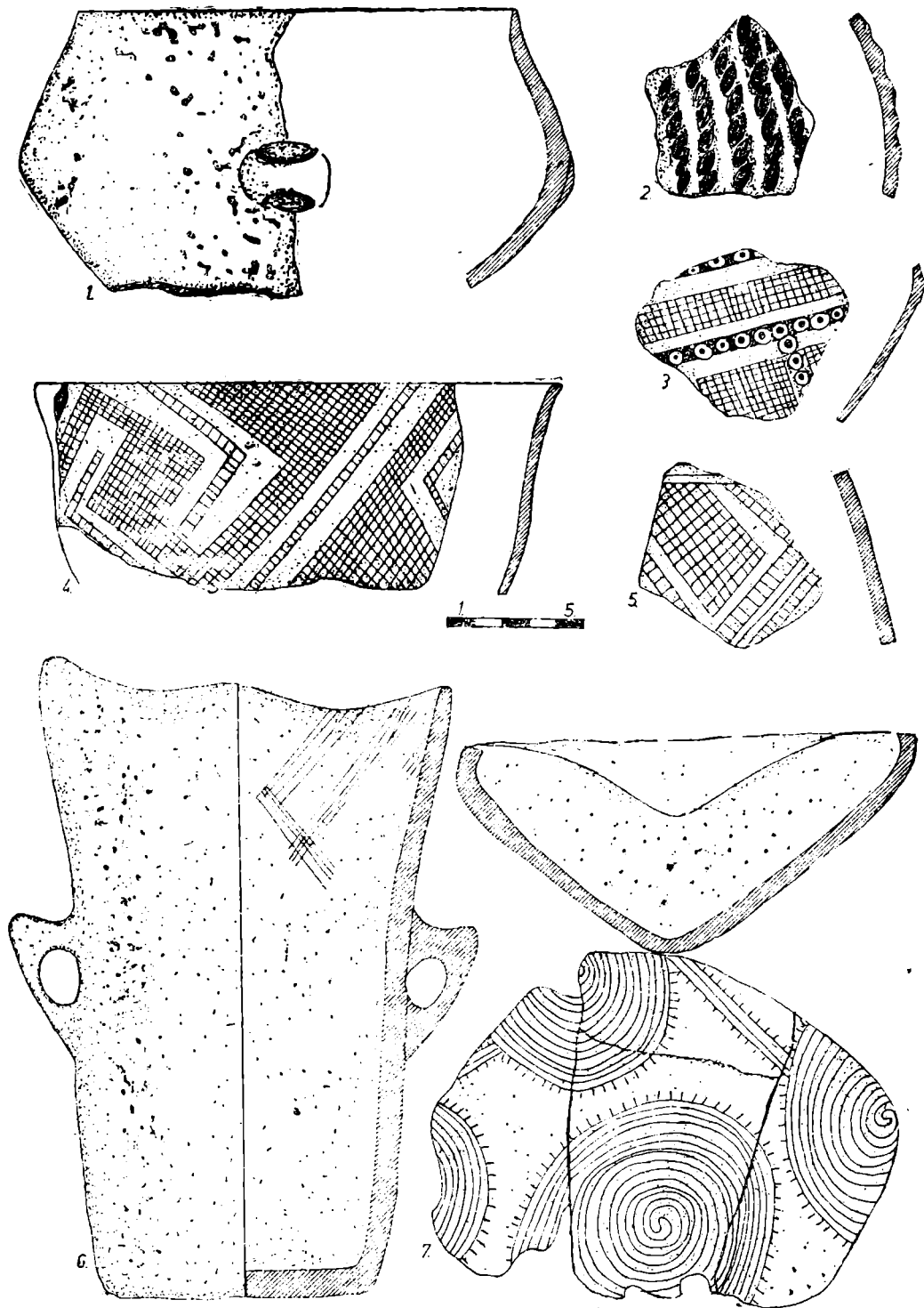

Fig. 3. Nivelul I. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

unor fragmente mai mici, am fi analizat separat fiecare ornament, cum am făcut mai sus. Datorită faptului că fiecare „cală de lapte” reprezintă un tip ornamental distinct, am hotărât să analizăm ornamentul fiecărui astfel de vas ca pe un tip deosebit, după cum urmează:

Tip A (fig. 7/6). În primul rând, constatăm, în toate aceste cazuri, evitarea sistematică a spațiilor neacoperite cu ornamente. Între meandrele ce străbat vasul, în acest caz, există spații triunghiulare hașurate simplu în alternanță cu spații largi hașurate în X. Zonele ornamentate dintre aceste spații sînt umplute cu pătrate hașurate sau pătrate în interiorul cărora s-a executat o impresiune cu trestia.

Tip B (fig. 7/7). Variantă a ornamentului de la Tip A, *ca mod de acoperire a spațiului*, de astă dată meandrele fiind mărginite cu puncte impresate cu alt obiect decît trestia. Benzile de incizii sînt terminate cu spirale geometrice.

Tip C (fig. 7/9). Ornamentul este accentuat prin mărginirea sa cu puncte impresate. În partea inferioară, acesta se prezintă ca o organizare a unor benzi unghiulare, pe cînd partea sa superioară este ornamentată cu meandre unghiulare hașurate, simple.

Tip D (fig. 8/6 a—b). Din benzi formate din cîte șapte sau opt linii paralele se incizează meandre largi și, poate, spirale geometrice. Între acestea există impresiuni cu degetul, maniera în care sînt executate amintindu-ne de cea a culturii Tiszapolgár. Tot la această cultură ne duce cu gîndul și factura generală a vasului.

La toate tipurile se observă, ca element comun, oprirea ornamentului în partea inferioară a vasului, în dreptul butonilor așezați aici. Gîtul este întotdeauna departajat de restul vasului printr-o bandă incizată, același lucru sesizîndu-se și în partea superioară, în dreptul toartelor.

Nu putem abandona capitolul vaselor incizate fără să remarcăm faptul că spațiile dintre incizii — registre decorative — sînt în cvasitotalitate lustruite foarte bine, inciziile sau impresiunile fiind, de cele mai multe ori, incrustate cu o pastă albă. Culorile vaselor sînt în majoritate gălbui, cenușii, brune, nelipsind culoarea neagră, în special la specia fină. Arderea este bună. lăsînd, nu de puține ori, un miez de altă culoare. Pasta este nisipoasă. Vasele au — în cele mai multe cazuri — un slip exterior și, uneori, interior. La specia uzuală apare o categorie rudimentară cu multă pleavă în pastă. Vasele acestei categorii au pereții foarte groși. Tot de acest nivel aparțin și altarele portative care, nefiînd restaurate, nu au putut fi publicate în acest studiu.

O deosebită importanță o prezintă pentru acest nivel apariția vasului patru-later, incizat, din fig. 6/12. Ornamentele reprezintă benzi unghiulare și late, hașurate în X și din benzi înguste unghiulare sau meandrice, hașurate, dispuse între cele late. După cum am mai afirmat, vasul este patru-later, cu laturile ușor arcuite. La colțuri erau fixate protome sau lobi simpli care, din păcate, s-au pierdut.

Importante sînt, prin unicitatea lor în mediul cultural Bodrogkeresztúr, altarele. Piciorul de la fig. 7/8 este ornamentat în maniera vasului patru-later mai sus descris. Nu excludem posibilitatea ca piciorul să provină tocmai de la acest vas în cazul în care era dispus pe picioare înalte. Cele mai importante picioare de altar par a fi cele de la fig. 6/15—16 și 8/3. Acestea au analogii într-un mediu Petrești foarte tîrziu, în anumite zone transilvane⁸.

Un fragment ceramic interesant este cel de la fig. 6/8. Acesta este de culoare neagră, amestecul pastei fiind de bună calitate, iar netezirea și lustruirea bună. Toarta este lată, pseudoperforată. Aceasta poate reprezenta una dintre aparițiile timpurii ale epocii bronzului⁹.

De remarcat faptul că există un număr de vase care, după factură și formă, aparțin unei faze evaluate a culturii Sălcuța. Acestea sînt redată în fig. 9/16, 30; 10/4, 6; 11/5—6, poate și 29.

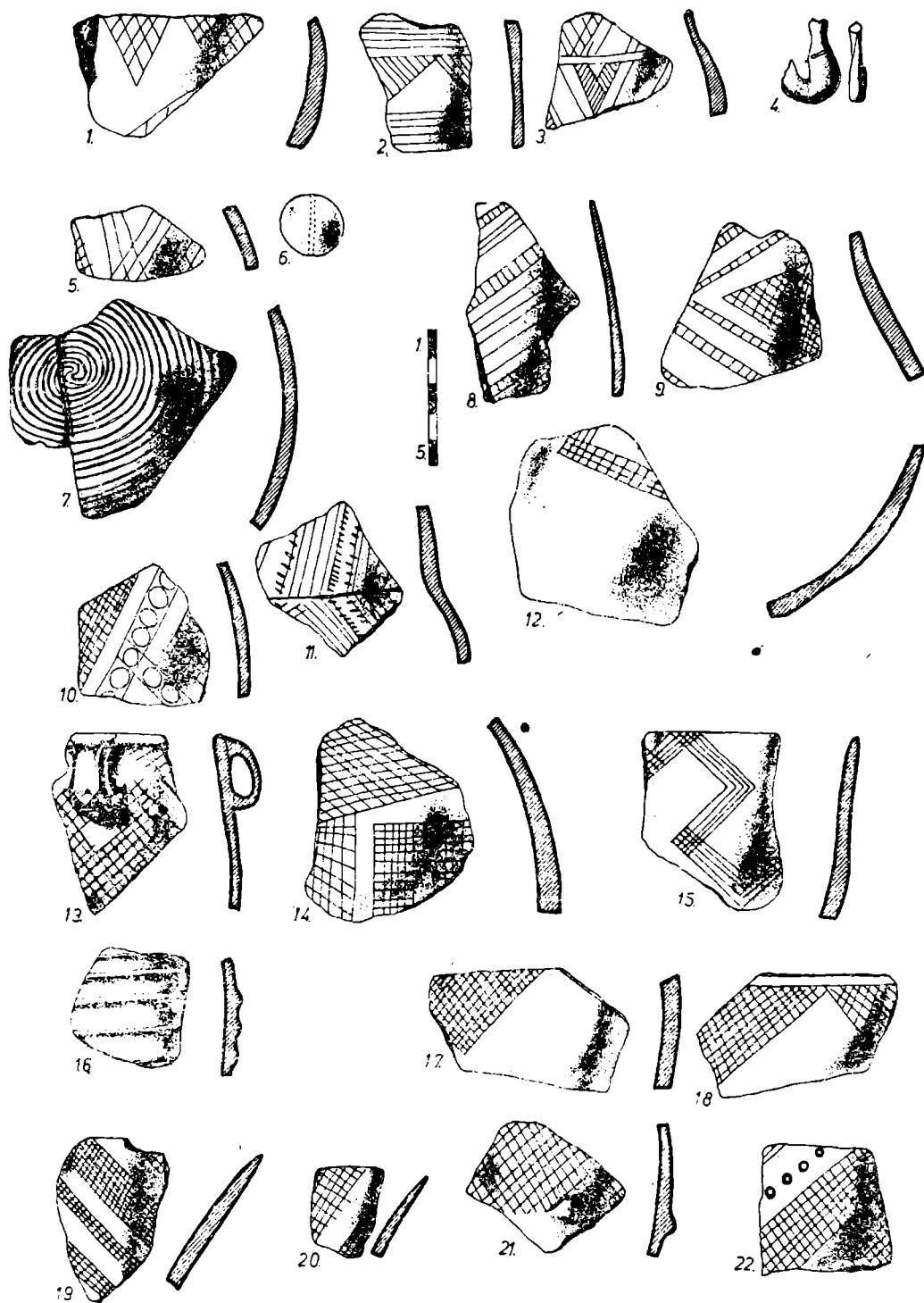

Fig. 4. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

Reprezentativ pentru orizontul compozit din care rezultă cultura de care ne ocupăm este și vasul de la fig. 10/3, ornamentat în maniera specifică culturii Tiszapolgár, cu impresiuni executate cu trestia, organizate în triunghiuri cu vârful în jos, pornind dintr-o bandă de impresiuni de același gen, dispusă în zona de contact între gîtul și burla vasului.

Un ornament deosebit este cel obținut prin pictare. Pictura este realizată prin aplicarea, sub forma unor benzi, a unei paste albe, utilizîndu-se tehnica „crusted” după ardere. Motivele sînt fie unghiulare (fig. 7/5. 14) — remarcînd aici faptul că vasul pe care s-a aplicat pictura este o cupă, mai precis piciorul acesteia, cu perforații rotunde și pătrate —, fie spiraliere, geometrice (fig. 7/13). Asupra genezei și influențelor ce au generat acest mod de pictare în cultura Bodrogkeresztúr s-au purtat multe discuții, fără a exista un consens la ora actuală¹⁰.

Nu putem încheia descrierea materialului arheologic aparținînd nivelului II — cel mai vechi — fără a specifica faptul că la baza stratului de cultură, în evidentă poziție secundară, a fost descoperit un fragment ceramic reprezentînd cultura Starčevo-Criș, faza a II-a de dezvoltare. Fragmentul ceramic este de factură fină, ars în maniera specifică acestei culturi. Suprafața exterioară este pictată cu roșu pe toată extensiunea sa, fiind și lustruită. Apariția acestui fragment ceramic ne face să ne gîndim la o eventuală locuire anterioară a zonei împrejmuitoare.

NIVELUL I (DE SUS); fig. 1—3, 5, 12—15

Uneltele descoperite în acest nivel sînt un „topor” de os (fig. 1/15), caracteristic epocii cuprului de mai apoi, și un fragment dintr-un topor de piatră identic cu cel descoperit în nivelul II — cel mai vechi (fig. 1/10).

Ceramica este din nou materialul arheologic reprezentativ. Caracteristicile pastei sînt identice cu cele din nivelul anterior. În plus, apar uneori fragmente ceramice cu multe pietricele mari în pastă, chiar și la specia semifină. Specia uzuală, cu pleavă multă în pastă, este, după observații libere, nematematice, mai puțin abundentă decît în nivelul vechi.

Formele ceramice sînt bitronconice (fig. 3/1; 14/5; 15/23); vasele pot avea și lobi (fig. 3/6; 14/6; 15/4); un vas este cu fundul ascuțit și cu patru împingeri din interior la lățimea maximă a burții (fig. 3/7; poate și 2/2); străchini (fig. 3/4; 5/3—4, 8; 12/2; 15/12, 14—15, 17—18, 21—24, 29—31); unele cu perețele arcuit (fig. 5/14—15; 15/10—11, 19); altele cu proeminente pe buză (fig. 5/13); vase „S” (fig. 5/6); oala de lapte (fig. 5/1, 12); „tavă de pește” (fig. 5/13); vâscioare (fig. 5/11; 13/3); ceașcă (fig. 5/5); oală (fig. 15/13, 16, 27—28, 29); vase ce posedă împinsături proeminente din interior (fig. 14/7); cupe, reprezentate în principal de picioarele acestora (fig. 12/4—6, 10—14).

Ornamentele incizate și impresate sînt, din nou, cele mai caracteristice. Inciziile pot să fie formate din benzi paralele (fig. 1/3), uneori subliniate cu impresiuni cu trestia sau alt obiect ascuțit (fig. 1/8; 13/3, 5). Alteori, impresiunile sînt organizate cîte două, în șiruri unghiulare (fig. 1/1). Inciziile pot fi executate în benzi mari, hașurate (fig. 1/4; 14/3), sau benzi înguste, meandrice, hașurate (fig. 1/9, 13—14), uneori subliniate, între spațiile hașurate, cu impresiuni cu trestia (fig. 1/5, 11). Alte ornamente sînt inciziile organizate în ghirlande, subliniate cu puncte (fig. 1/12), sau spațiile hașurate (fig. 1/7). Ca și în nivelul de jos, se întîlnesc spiralele, subliniate prin crestarea inciziei de la extremitatea exterioară cu tăieturi scurte, spirala fiind îmbucată (fig. 1/6; 2/2) sau simplă (fig. 3/7). Un ornament care pare, ca și factura și forma vasului, străin de acest nivel, este cel format din benzi hașurate prin incizie foarte adîncă, recipientul fiind de factură

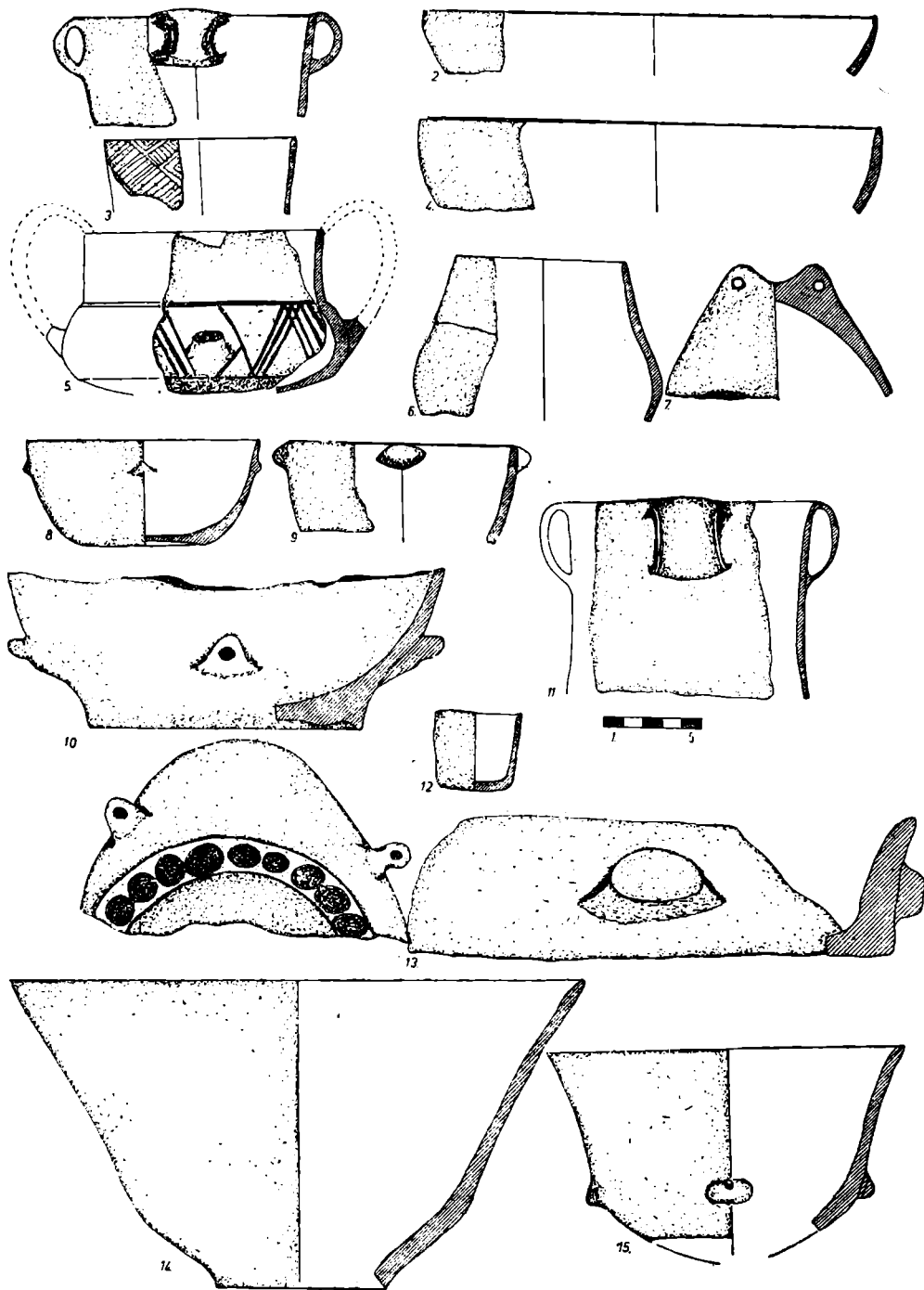

Fig. 5. Nívelul I. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

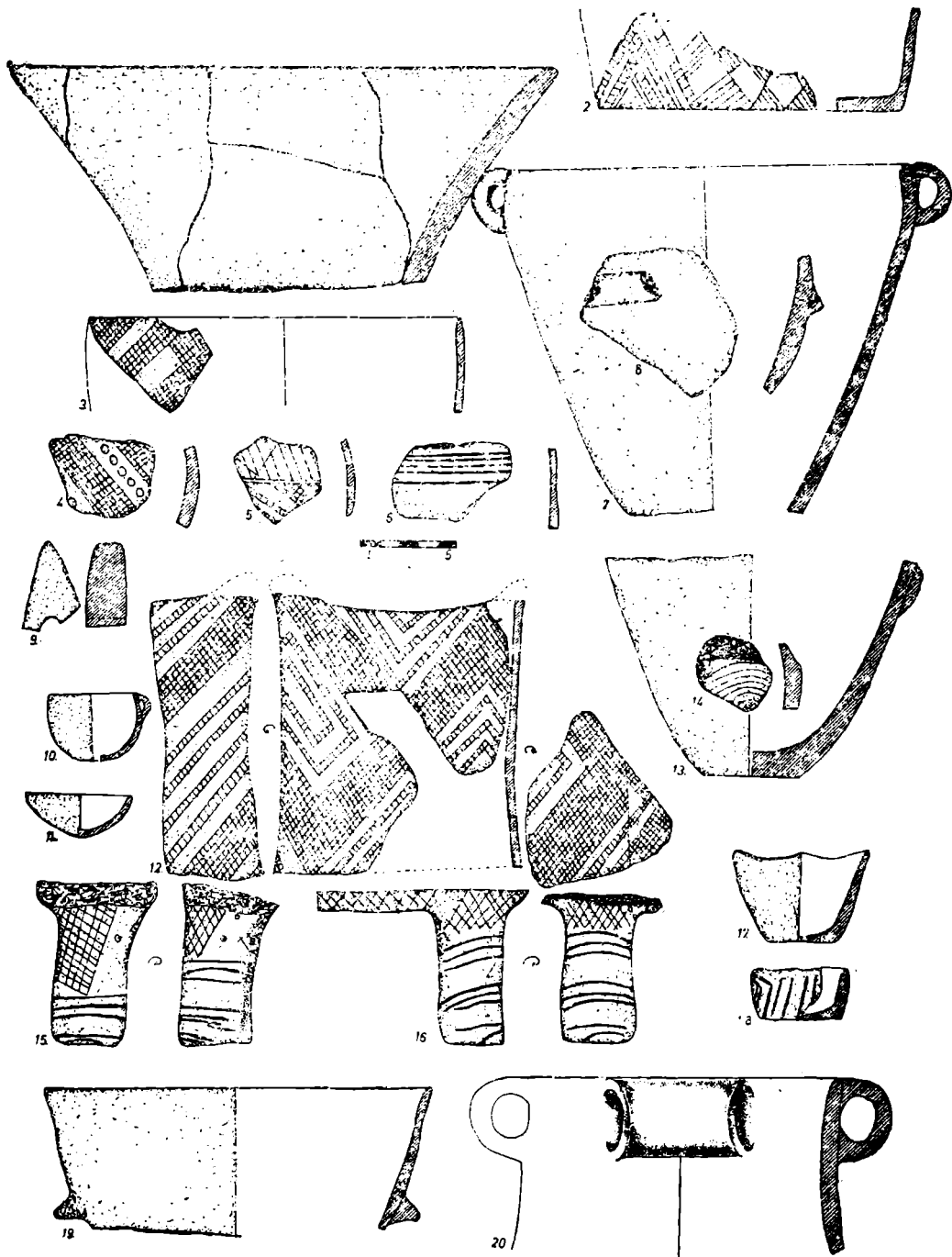

Fig. 6. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

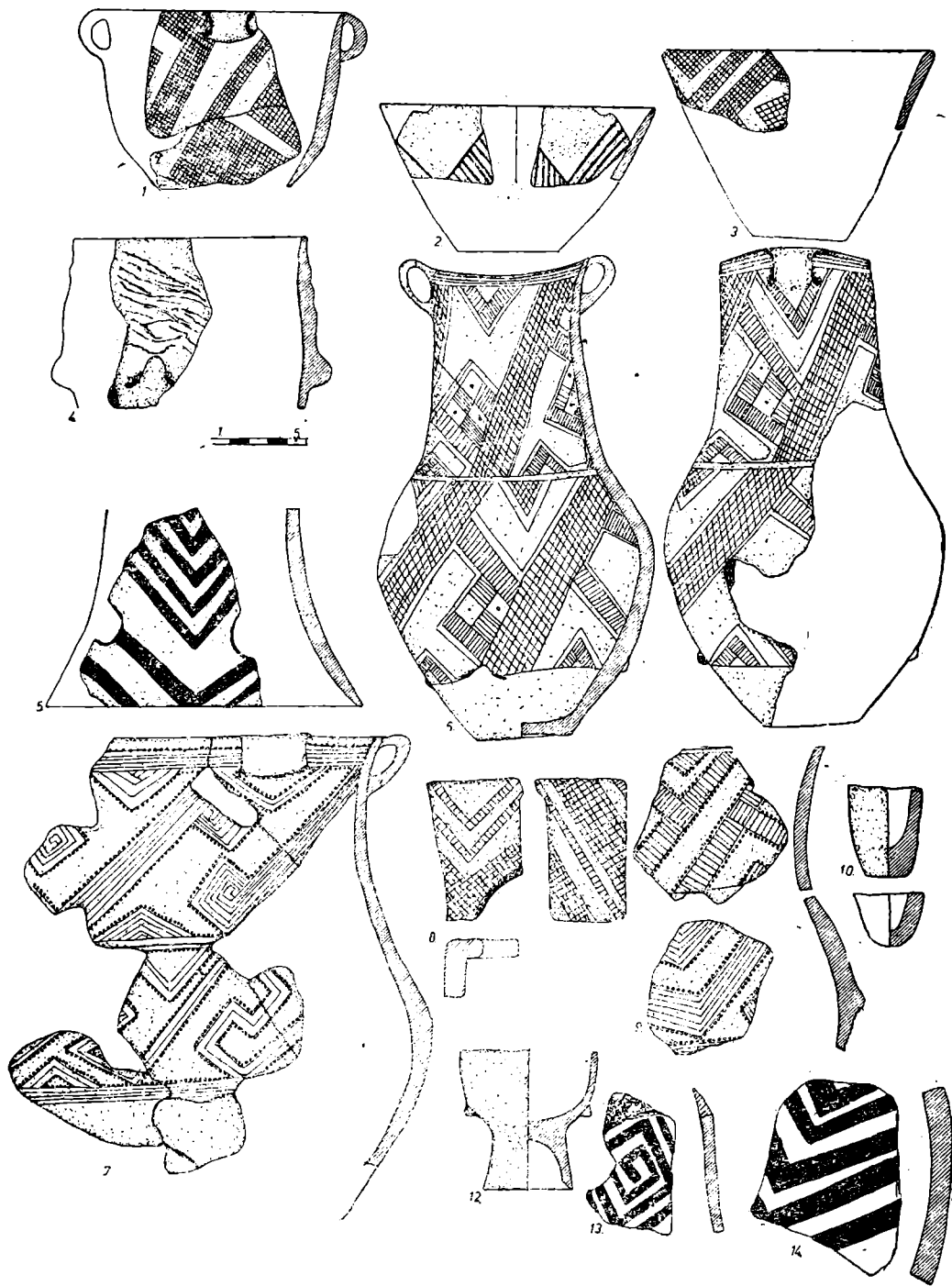

Fig. 7. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

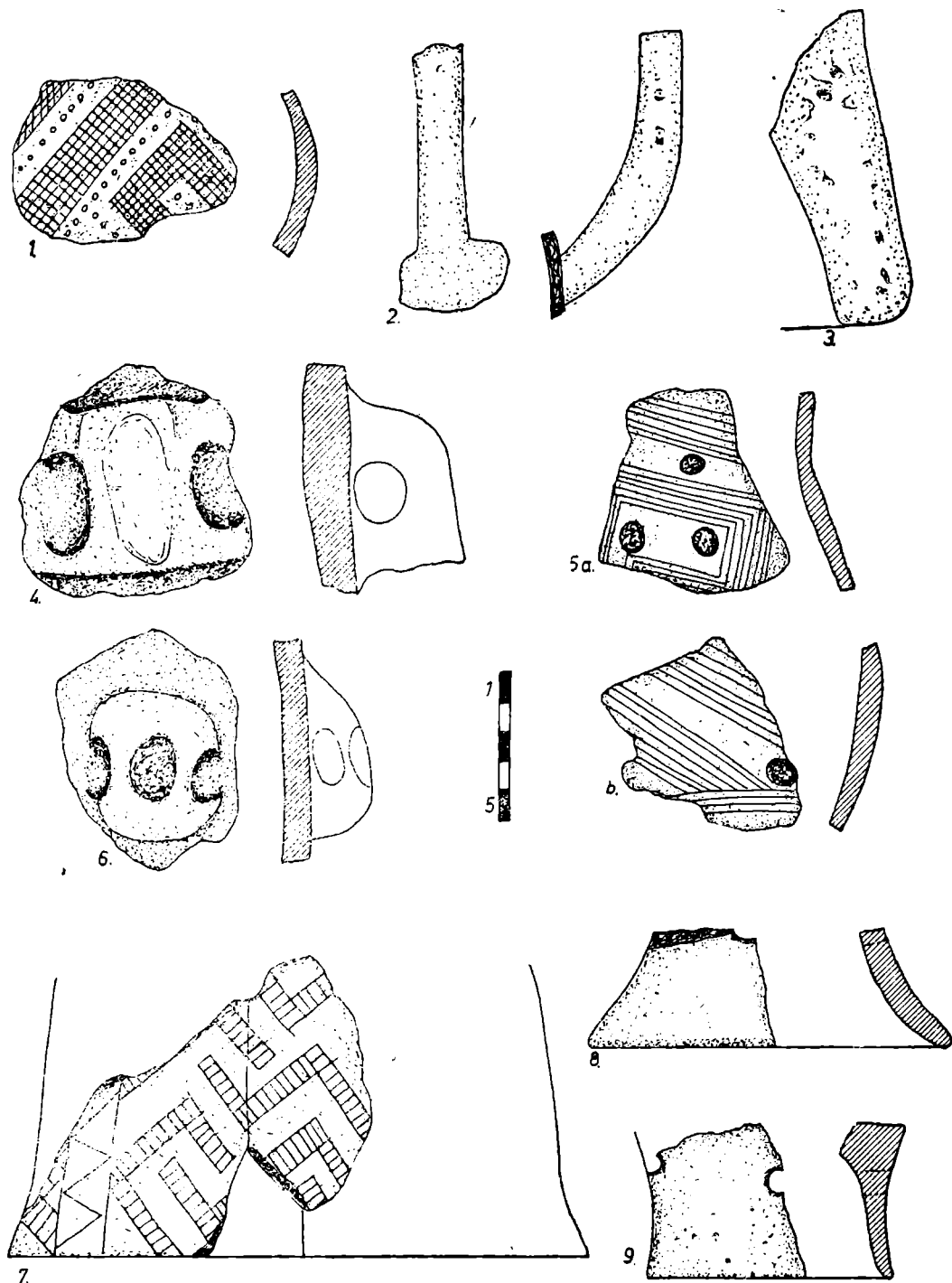

Fig. 8. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

uzuală, poroasă, cu pasta bine frământată și arderea executată la roșu (fig. 2/3)¹¹. Alt ornament incizat este cel de la fig. 3/6, format din grupuri de incizii fine, intersectate; delimitarea cu împunsături adânci a spațiilor hașurate (fig. 3/3); benzi înguste între spații hașurate (fig. 3/4—5); benzi hașurate simplu (fig. 5/3); triunghiuri hașurate simplu (fig. 1/2), accentuate cu impresiuni rotunde; pliseuri organizate în triunghiuri „în câpriori” (fig. 5/5)¹².

Ornamentele executate prin impresiune sînt reprezentate de ciupiturile cu unghia, organizate, în interiorul vasului (fig. 1/11) sau realizate în șiruri paralele dese, ce creează un efect prezent în epocile mai vechi (cultura Starčevo-Criș) sub denumirea de „spic de grâu”¹³ (fig. 3/2; 13/1); alteori, ciupiturile apar pe buza vasului, ca în fig. 14/4. Pe partea interioară a unui fund de vas sînt realizate un șir de impresiuni rotunde (fig. 5/10), toarte-apucători ale aceluiași vas fiind ornamentate, în partea lor inferioară, cu cîte o impresiune. Într-un caz (fig. 15/31), impresiunile au fost executate pe buza vasului, într-o manieră specifică altor fenomene culturale. Alte tipuri de toarte-apucători sînt cele de la fig. 13/4, 6; 15/1—6, 8. Toarta din fig. 13/6 este ornamentată cu o protomă animalieră. Tot ornamente sînt și bulonii de fig. 15/7, 9, ce reprezintă, se pare, o manieră caracteristică de decorare a culturii Bodrogkeresztúr¹⁴.

Vase realizate într-o manieră deosebită sînt cele din fig. 14/8, 9, ce prefigurează recipiente caracteristice etapei imediat următoare, precum și vasul din fig. 14/5, ornamentat într-o manieră compozită. Foarte important este capacul de vas din fig. 13/8, demonstrînd influența culturilor anatoliene în epocă (avînd pastă gălbuie cu scoică în ea)¹⁵.

Alt capac este ilustrat în fig. 15/7, cu pastă roșie de factură semifină, făinoasă la pipăit.

Pictura cu alb în tehnică „crusted” reprezintă ornamente întîlnite și în nivelul inferior. Suprafețele pictate sînt situate pe exteriorul vasului (fig. 14/1) sau în interiorul acestuia (fig. 13/2). Cu motive străine de nivelul discutat, dar în aceeași tehnică, este pictat vasul din fig. 5/5. Motivele pictate pe acest vas sînt o bandă în zona exterioră a buzei și spațiile dintre pliseurile „în câpriori”, triunghiurile formate de acestea sînt umplute cu aceeași pastă albă. Foarte importantă este pictarea cu roșu, în aceeași tehnică, a spațiilor dintre incizii (fig. 1/9). Amintim și faptul că marea majoritate a fragmentelor ceramice incizate sînt încrustate cu o pastă albă în spațiul adîncit de incizie. Uneori există și tendința acoperirii întregii suprafețe a vasului cu aceeași pastă albă.

Poate că din cauza condițiilor de păstrare în sol, materialele acestui nivel sînt afectate în sensul că, nu de puține ori, pictura, încrustația, uneori și slipul vasului s-au exfoliat. Menționăm faptul că, la fragmentele ceramice la care se păstrează încă slipul, spațiul dintre incizii este lustruit.

Plastica este reprezentată prin două piese de excepție. Prima este o protomă, după cîte se pare, ce reprezintă un cap de pasăre, realist modelat, care are reprezentate ciocul, ochii și chiar una dintre fosele nazale (fig. 2/4).

O piesă ce ar putea fi considerată un unicat — și aceasta ar fi propunerea noastră de reconstituire — este un vas-suport care se sprijinea pe o talpă umană (?) stilizată. Vasul-suport posedă ferestre ovale (fig. 2/1). După părerea noastră, acesta reprezintă unul din seria celor întîlnite în aria culturii Cucuteni și supra-numite „hore”.

Pentru a avea o imagine cît mai complexă asupra materialului arheologic din acest sit, vom evidenția, sintetic, principalele caracteristici ale nivelelor;

— În primul rînd sesizăm caracterul unitar al celor două nivele.

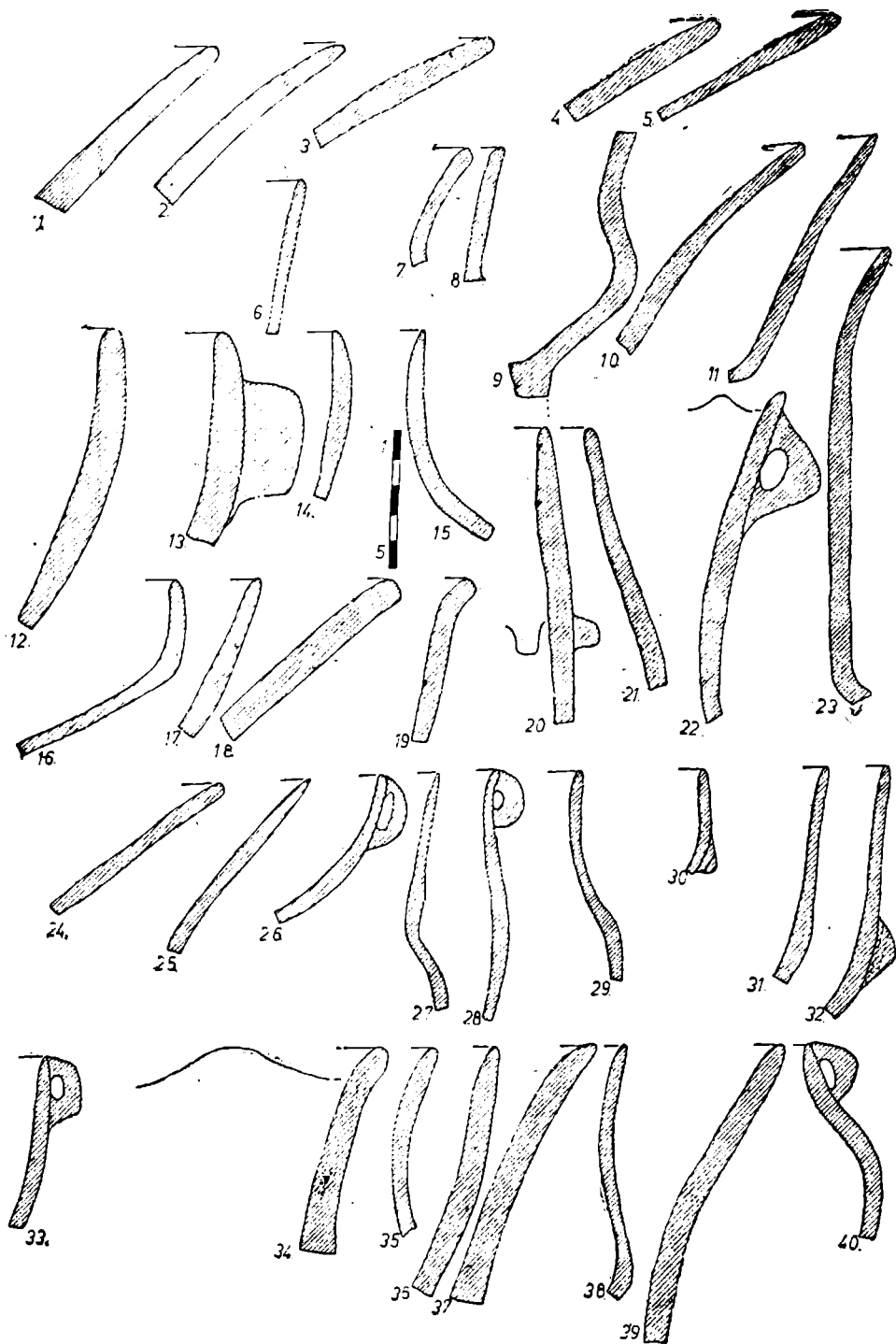

Fig. 9. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

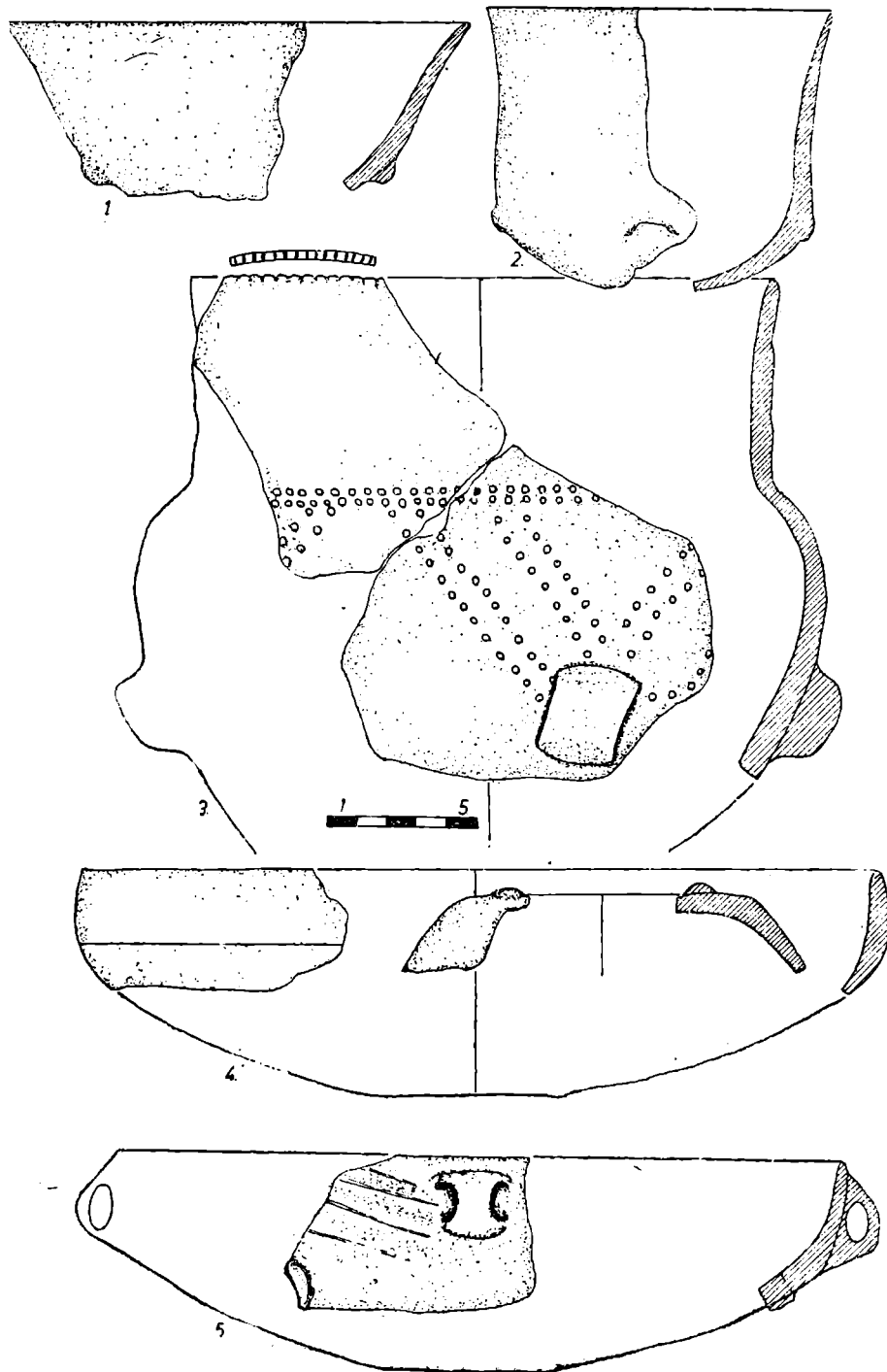

Fig. 10. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

— Formele ceramice sînt, în linii mari, aceleași în ambele nivele; apar diferențe la oalele de lapte, care sînt mai numeroase în nivelul inferior, la fel ca și formele caracteristice culturii Sălcuța și Tiszapolgár, citate la descrierea nivelului II (cel mai vechi).

— Unitară este și ornamentația incizată a ceramicii; sesizăm o oarecare diversificare a acesteia în nivelul superior, I; cele mai vechi par a fi spațiile triunghiulare, hașurate, dispuse sub forma unor ghirlande în exteriorul și interiorul vasului; se observă o evoluție a ornamentației în sensul că se înmulțesc în nivelul de sus cele meandrice sau spiraliere-geometrice ce se diversifică în același nivel.

— Ciupituri și impresiuni cu unghia apar numai în nivelul de sus.

— Pictura păstrează aceleași caracteristici între cele două nivele în ceea ce privește stilul și dispoziția ornamentală; în nivelul superior apar motive ornamentale străine — suprafețe triunghiulare — sau pictura cu roșu.

— Din punctul de vedere al încrustației și al lustruirii spațiului dintre incizii, cele două nivele sînt aproape identice.

— Sesizăm similitudini și în factura generală a ceramicii din cele două nivele; în nivelul superior apar anumite fragmente ceramice cu scoică în pastă și făinoase la pipăit.

— Unellele, cel puțin cele de piatră, nu prezintă variante tipologice.

INCADRAREA CULTURALĂ ȘI CRONOLOGICĂ A STAȚIUNII

Pentru a înțelege cît mai bine fenomenele care se petrec la Pecica-*Forgaci*, așezarea 1, credem că, metodologic, sîntem obligați a preciza punctul nostru de vedere în amplasarea culturală și cronologică relativă a culturii Bodrogkeresztúr în cadrul marelui complex cultural de tip Tisa, ce acoperă din punct de vedere cronologic întregul interval de timp atribuit eneoliticului, în vremea sa de extensiune. De la bun început sesizăm că au existat și există două păreri cu privire la împărțirea în etape a acestui mare complex cultural. După prima părere, susținută de profesorii D. Berciu¹⁶ și Vl. Dumitrescu¹⁷, aceasta se împarte în trei subfaze (Tisa I, Tisa II — Tiszapolgár — și Tisa III — Bodrogkeresztúr). După cea de-a doua, împărțirea s-ar face în patru subfaze (Tisa I, Tisa II, Tisa III — Tiszapolgár — și Tisa IV — Bodrogkeresztúr), părere împărtășită de un grup de cercetători¹⁸.

Pentru începutul fenomenului de tip Tisa I se propunea, în cele mai multe cazuri, o datare Vinča B 1 sau — cel mai târziu — B 2¹⁹. Noile descoperiri din Banat, între care se detașează cele ce sintetizează, prin observații stratigrafice, raporturile acestei culturi (Tisa I) cu Vinča desemnează Vinča C drept cel mai timpuriu orizont de contemporaneitate²⁰. Elemente Tisa I formate întîlnim către finele acestui orizont la Lipova-*Hodaie*²¹ și, izolat, pe Valea Mureșului, în zona Ilia-Deva, în stațiunea de la Mintia-*Gerhat*, în același context cronologic și cultural²².

În consecință, *cultura Tisa I nu poate fi datată mai timpuriu de faza C a culturii Vinča*!

Noile descoperiri din Banat, între care cele de la Slatina Timiș²³, arată că o locuire Vinča C este suprapusă de una sălcuțeană, relația dintre acestea nefiind tocmai clară. Se poate însă afirma că există o depunere de mixtură între Tiszapolgár și Sălcuța, sesizată, de altfel, și în așezarea de la Cuptoare-*Sfoga*²⁴. Într-o altă așezare din aceeași zonă a fost descoperit un cap de ac din lut ce ne arată o eventuală conviețuire — sau existența unor elemente tîrzii Vinča C — cu o locuire Tiszapolgár timpurie²⁵. Toate aceste relații stratigrafice — mai puțin ultima — ne fac să credem într-o contemporaneitate — fie ea chiar și parțială — între Tiszapolgár clasic și Sălcuța II. Acest moment cronologic se află într-o fază în care

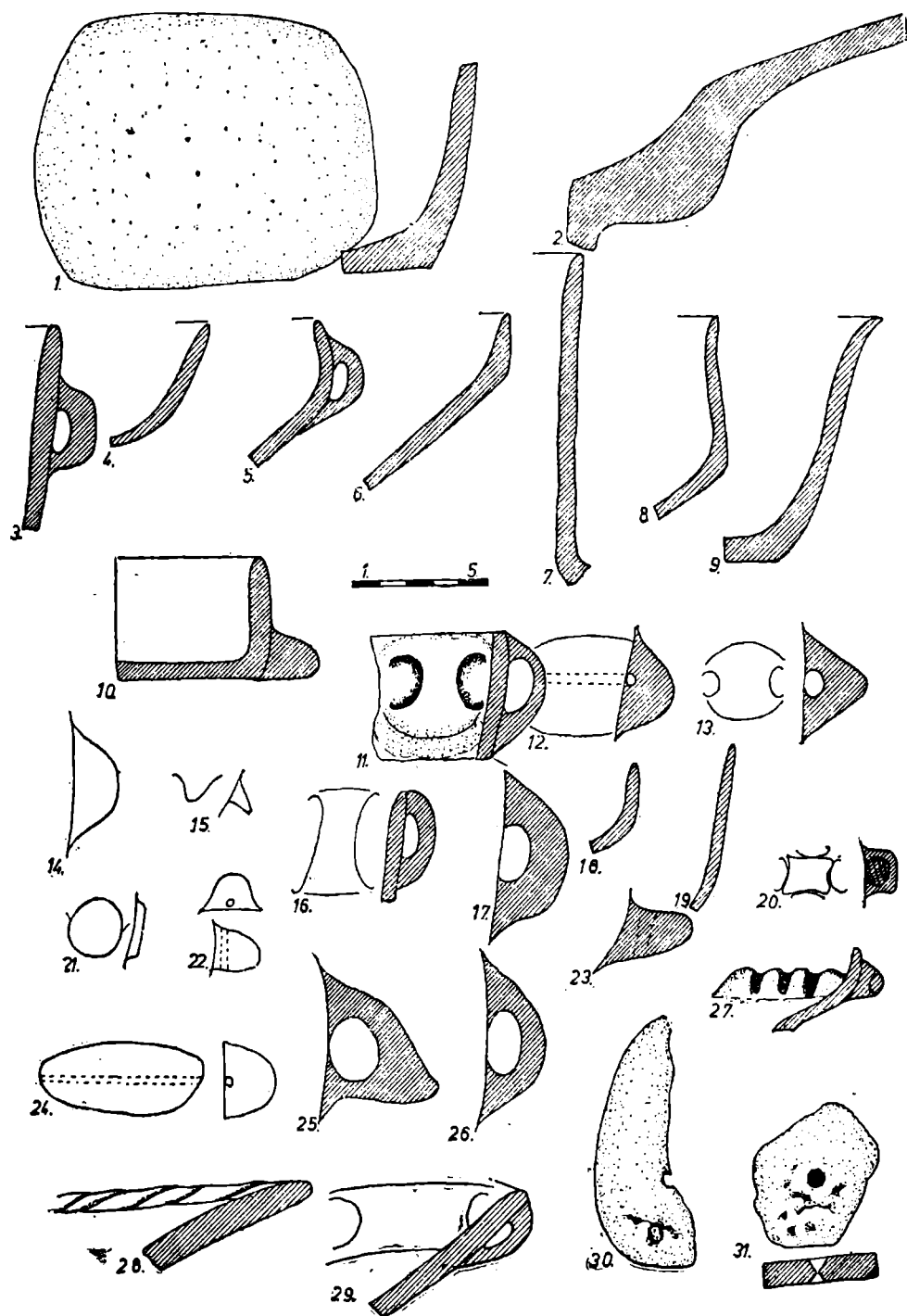

Fig. 11. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

mai dăinuiesc elemente Vinča C întârziate, situate în timp la orizont Vinča D 1²⁶. Acest punct de vedere, întemeiat, după câte se vede, pe studiul comparat al unor realități stratigrafice și culturale din mai multe situri, ne face să afirmăm că, cel puțin pentru Banat, *faza a II-a a culturii Tisa este cvasiinexistentă!* Cea mai bună argumentație în acest sens ne-o dă situl de la Parța-Tell II, unde există o deosebit de intensă locuire Vinča C timpurie și, doar la suprafață, alte elemente²⁷. Oricum, noi am surprins stratigrafic²⁸ relația dintre Vinča C și Petrești A la Mintia-Gerhat²⁹. Potrivit unuia dintre articolele mai sus citate, semnat de Gh. Lazarovici „... peste un strat de depuneri de cca 2 m cu ceramică Vinča (la Parța-Tell II, n.n.) urmează sporadice urme Petrești AB sau poate B și numai în cele din urmă Tiszapolgár care aparțin fazei II și III”³⁰. Reținem de aici deosebit de intensă locuire a Tell-ului de la Parța. Nu putem fi de acord cu amplasarea stratigrafică a unor materiale recoltate de la suprafață. Afirmăm aceasta știind situația descoperirilor de la Parța și, în al doilea rând, neputând fi de acord cu paralelizarea culturii Tiszapolgár cu Bodrogkeresztúr³¹!

Ca să ajungem la ultima fază (a treia după noi) a complexului Tisa — și anume cultura Bodrogkeresztúr — trebuie să revenim, pentru scurt moment, la stațiunea de la Slatina Timiș, unde s-a descoperit și o grupă ceramică, a cincea, ce prezintă caracteristici necunoscute (poate Bodrogkeresztúr?). Observăm starea de evoluție spre Bodrogkeresztúr a anumitor materiale³². Această constatare, precum și existența unui orizont Bodrogkeresztúr foarte timpuriu la Ilidia — *Funii*³³ și, nu în ultimul rând, observația lui P. Roman de la *Peștera Hoților* din Herculane, după care „Primele depuneri (eneolitice, n.n.) se datorează unei comunități Sălcuța III în care se resimt influențe Tiszapolgár târzii sau Bodrogkeresztúr”³⁴ ne arată faptul că, din punct de vedere cronologic, cultura Bodrogkeresztúr este, la limita sa de jos, cvasicontemporană cu cultura Sălcuța, faza a treia. Altă relație cronologică relativă ar fi cea propusă de I. Paul, după care această cultură ar fi contemporană, în faza sa cea mai timpurie, cu perioada imediat următoare fazei Petrești B³⁵. Mergînd mai departe spre est, ajungem în arealul cultural de tip Ariușd, unde sesizăm relații de mixtură între cultura Bodrogkeresztúr și cea mai înaintă citată³⁶. Alte relații importante pot fi stabilite dacă ținem seama de apariția idolilor „en violon” atît în arealul culturii de care ne ocupăm, cît și în acela al culturii Cucuteni³⁷, în care vedem transpunerea unor motive incizate din cultura Bodrogkeresztúr în cele pictate și anumite influențe în forme³⁸. Foarte importantă este relația stabilită de profesorul Vl. Dumitrescu în Moldova pentru relația Cucuteni — toarte pastilate³⁹.

Mergînd mai departe, reținem ca importantă, pentru extinderea în timp a stațiunii de la Pecica-*Forgaci*, observația după care nu au apărut elemente specifice toartelor pastilate în acest sit. În zona comunei Pecica, la *Șanțul Mare*, au apărut astfel de elemente⁴⁰, desigur mai târzii decît descoperirile noastre.

Pentru descoperirile de la Pecica-*Forgaci* există multe analogii, între care cele de la Ilidia-*Funii*⁴¹, Tirgu Mureș⁴², Ostrovul Corbului⁴³, *Peștera Hoților I—II*⁴⁴, Deva-*Ceangăi*⁴⁵, Reci⁴⁶. În ceea ce privește zonele învecinate considerăm așezarea de la Tiszaug-Kisrépart⁴⁷, ca și anumite elemente din așezările de la Kunszentmárton-Érpárt I⁴⁸ și Kunszentmárton III⁴⁹ drept cele mai timpurii manifestări ale elementelor Bodrogkeresztúr. Aceleași elemente le vedem și la Szelevény-Kisasszonypart II⁵⁰, ca și vasul de la Örvény-Temetődöm⁵¹. Toate aceste descoperiri din Ungaria sînt parțial contemporane cu nivelul II (cel mai vechi) de la Pecica-*Forgaci*, unele dintre acestea regăsindu-se în acest nivel.

Considerăm descoperirile de la Kétegyhaza-Kurgan I, 4⁵² ca pe o fază evoluată a culturii (Pecica-*Forgaci* I), deoarece nu apar încă toarte pastilate. Sesizăm diferențieri ale materialelor pe complexe și la Tiszavalk-Tetes⁵³, după cum ur-

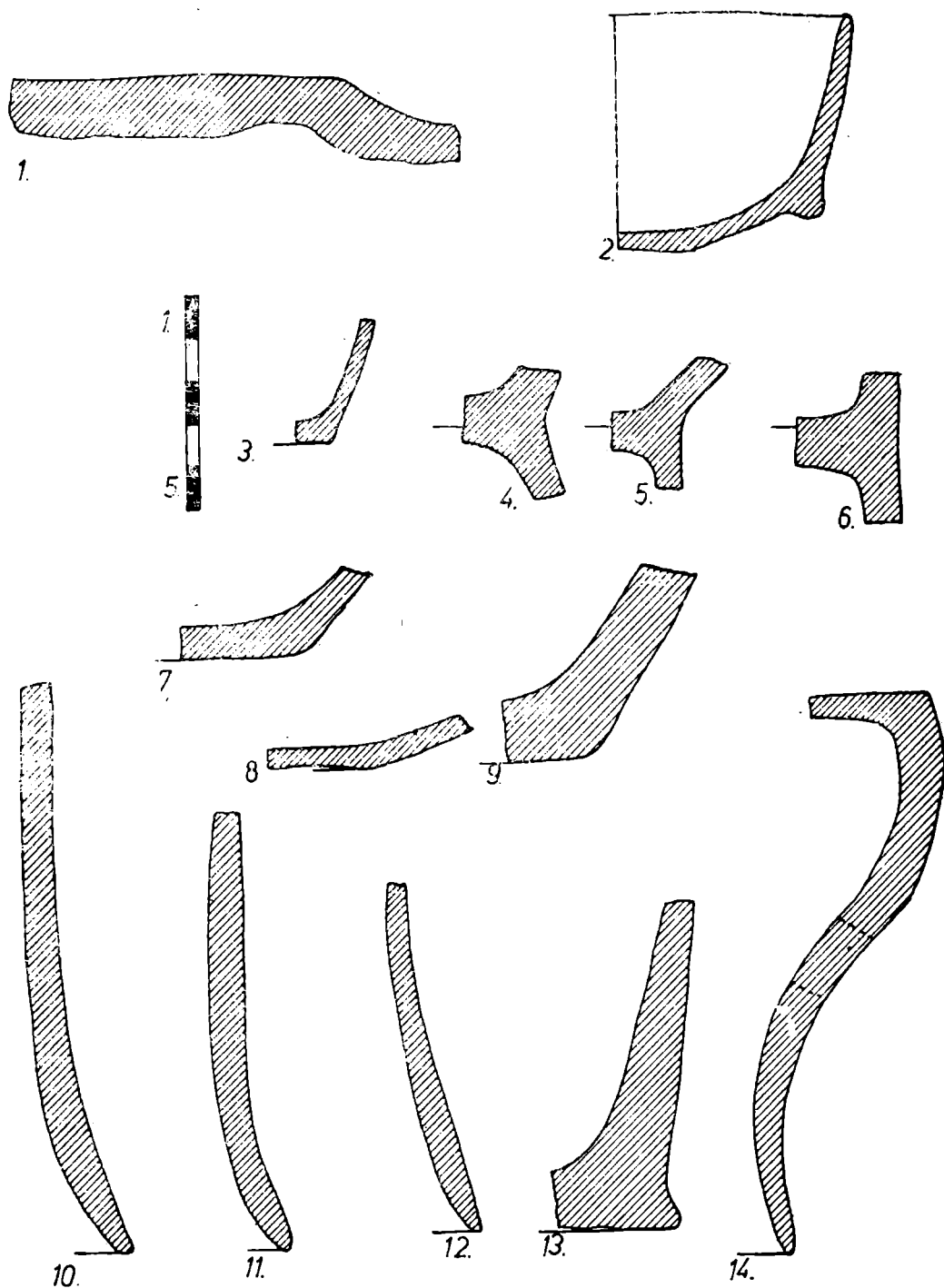

Fig. 12. Nivelul II. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

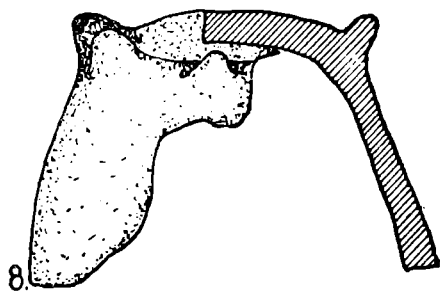
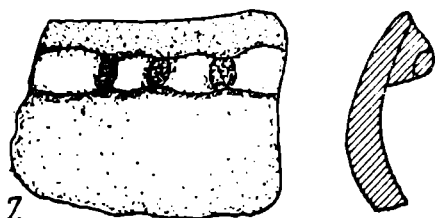
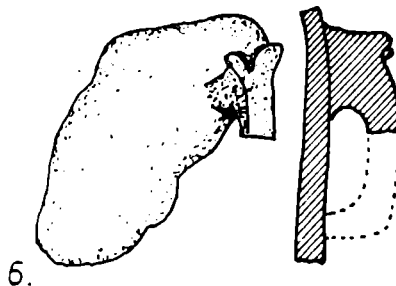
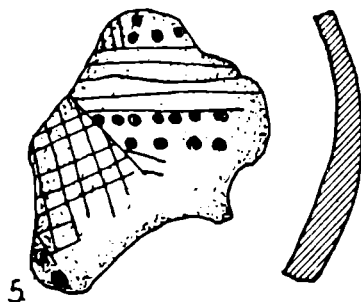
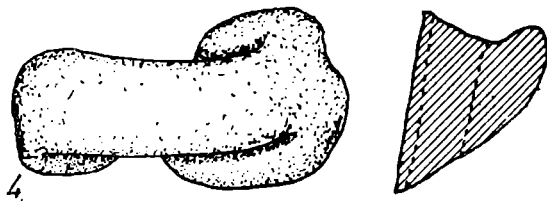
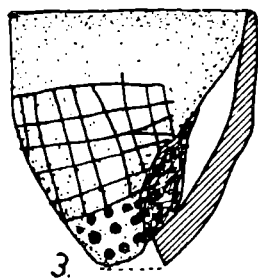
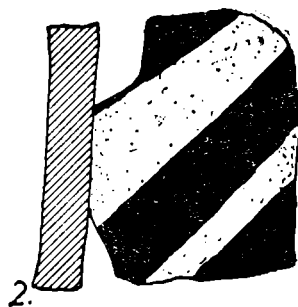
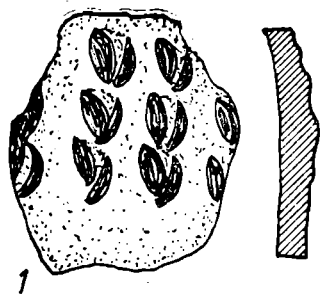

Fig. 13. Nivelul I. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

mează: groapa V/2 (Abb. 1, 2); supr. V/1967 (Abb. 9/3—4); groapa X/ (Abb. 9/5, 7—8); supr. XIX (Abb. 9/9—10); groapa XIX/c (Abb. 10/1—6), reprezentind faza cea mai veche de aici, poate contemporană cu faza cea mai veche de la Pecica-*Forgaci*; materialele din groapa IX/a (fig. 9/6; 10/7) par a fi mai evolute, dar legate de aceeași primă fază; ceramica din groapa III/a (Abb. 13—16), groapa V/c2 (Abb. 17; 18/1—2), precum și celelalte materiale de la Abb. 18 corespund cu un orizont contemporan cu celelalte descoperiri de la Pecica, și anume cele de la Pecica-*Șonul Mare*⁵⁴, sau cele de la Curtici⁵⁵, ce reprezintă evoluția târzie a culturii contaminate cu toarele pastilate la Mureșul inferior.

Pentru evoluția ultimelor faze ale complexului cultural de tip Tisa este caracteristic, în Ungaria, cimitirul de la Basatanya⁵⁶.

Problema cea mai importantă pe care o ridică descoperirile de la Pecica-*Forgaci*, nivel II — inferior —, este cea a genezei culturii Bodrogkeresztúr. Din observațiile făcute pe acest material, ca și din studierea altor materiale timpurii⁵⁷ rezultă că această cultură este legată organic de manifestările de tip Tiszapolgár, deci o putem defini — după noi — drept *faza a treia a acestui complex cultural*⁵⁸. Elementele ce definesc cultura anterioară — Tiszapolgár — își fac simțită prezența în factură, ardere, forme, precum și în unele ornamente. Credem că cea mai importantă observație făcută în legătură cu problema genezei este cea după care există, în cele mai timpurii manifestări ale culturii Bodrogkeresztúr, certe elemente sălcuțene, aparținind unei faze dezvoltate a acestei culturi. După părerea noastră, un alt element de geneză, diferit de cele de mai sus, a fost acela care a determinat ornamentația foarte bogată, incizată, caracteristică culturii. Alte ornamente, precum pictura cu alb, după ardere, poate că sînt datorate ariujdenilor⁵⁹. Noi observăm apariția picturii în aceeași tehnică pe ceramica sălcuțeană, precum și apariția ei pînă la Dikili Tash⁶⁰. Stiluri ornamentale asemănătoare — incizate și încrustate — există și în etapa următoare în Macedonia⁶¹.

În legătură cu aceste foarte timpurii manifestări ale culturii Bodrogkeresztúr reținem observația foarte importantă a regretatului cercetător N. Vlassa, după care în zona Mureșului inferior există o zonă de geneză foarte veche pentru aceasta⁶². Descoperirile noastre confirmă această ipoteză.

Descoperirile mai vechi de la Decea Mureșului⁶³ par a atesta și existența unor elemente estice, a unor populații ușor asimilabile de autohtonii aflați într-un stadiu de organizare superior⁶⁴. Aceste forme de manifestare par a avea o influență minoră, dar continuă în epocă, nederanjînd fondul local.

Odată făcute toate aceste observații, sesizăm și înrudirea generală a primei părții a culturii cu grupa Ludanice⁶⁵, precum și înrudirea orizontului în care avem deja toarte pastilate cu Grupa Lažňany⁶⁶, părere împărtășită de toți cercetătorii care s-au ocupat de această cultură pe spații largi. Reținem și faptul că această cultură — Bodrogkeresztúr — are descoperiri tipice și pe teritoriul iugoslav, sintetizate în cîteva rînduri⁶⁷.

Pe baza datelor expuse mai sus, considerăm că fenomenul cultural existent la Pecica-*Forgaci* este caracteristic pentru faza timpurie și clasică a culturii Bodrogkeresztúr, particularitățile sale obligîndu-ne a afirma că la Mureșul inferior există un facies cultural specific. De aceea propunem, pentru această categorie de descoperiri, denumirea de *facies Forgaci*.

Credem, și afirmațiile ulterioare sînt ilustrate în tabelul cronologic de la sfîrșitul prezentului studiu⁶⁸, că *faciesul Forgaci* este caracteristic — la Mureșul inferior — fazei timpurii și începutului celei dezvoltate (poate pe o mai mare întindere a acestei ultime faze). Inexistența toartelor pastilate este unul dintre cele mai puternice argumente în sprijinul acestei afirmații, mai ales că la apariția

acestora sînt modificări în multe culturi ale eneoliticului final, datorate poate unui prim val masiv de populații de păstori⁶⁹.

Cercetările viitoare vor demonstra temeinicia afirmațiilor făcute în articolul de față, în măsura în care vor fi abordate ca excavații cit mai cuprinzătoare, de suprafață, cu privire la așezarea de la „Forgaci”.

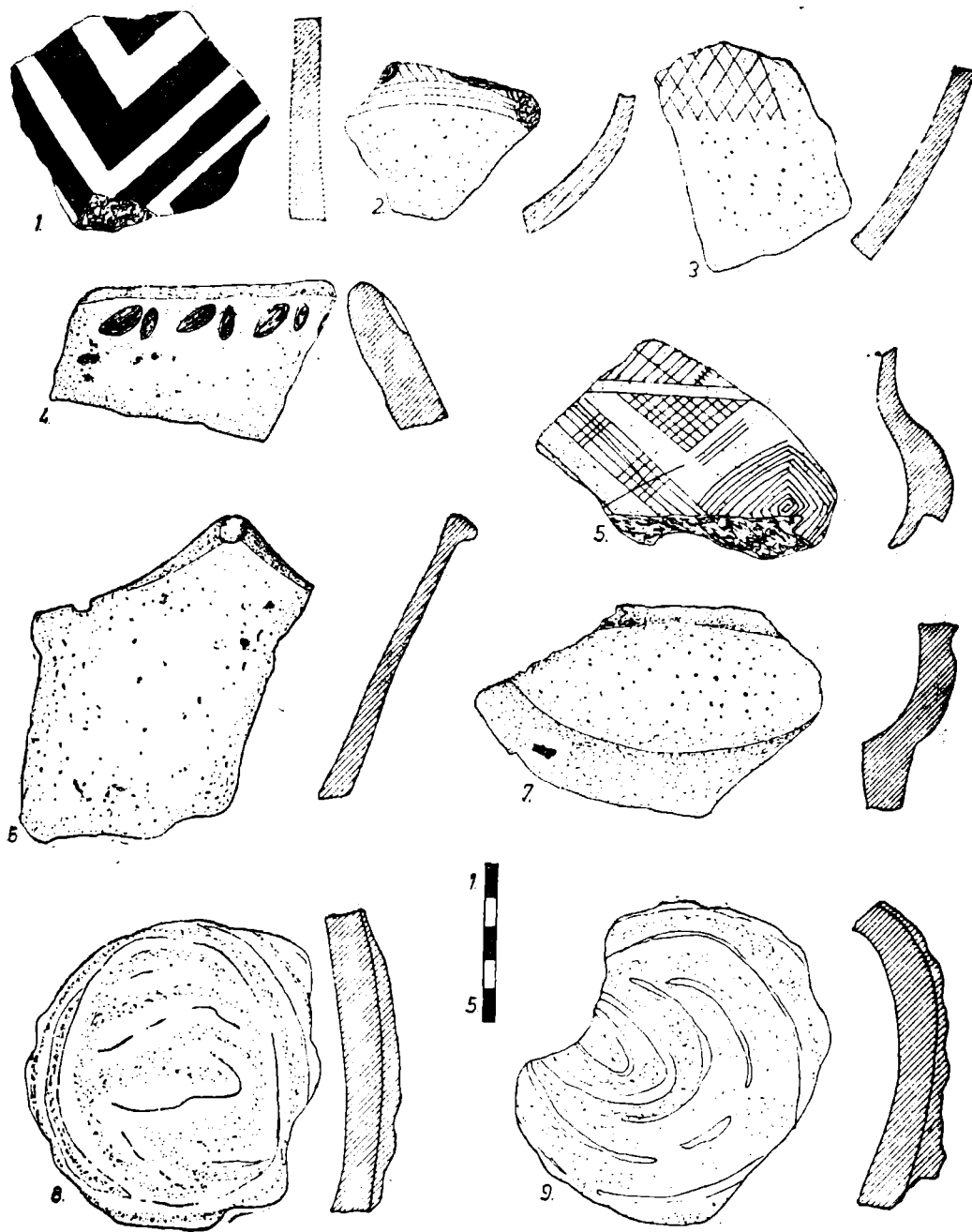

Fig. 11. Nivelul I. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

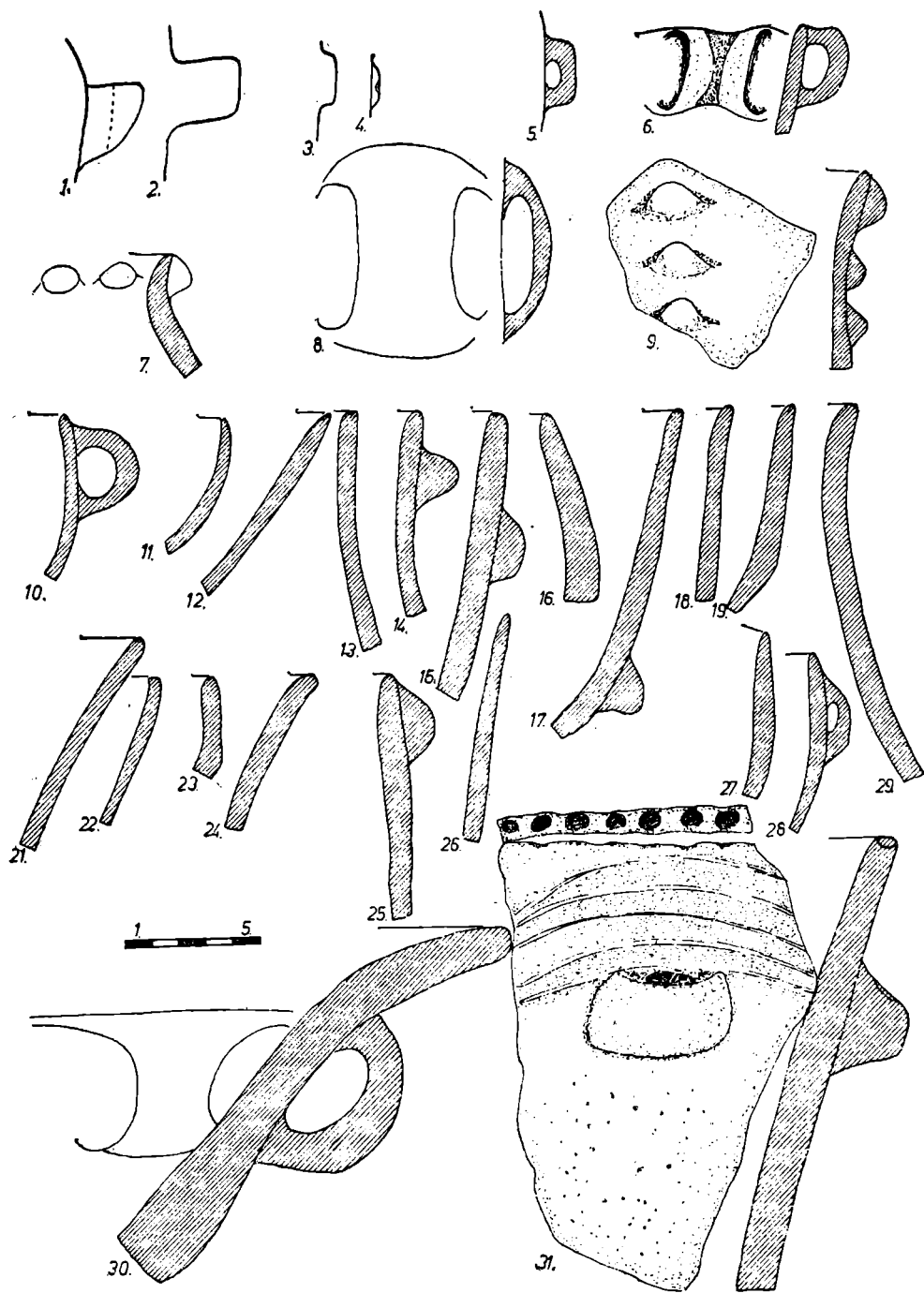

Fig. 15. Nivelul I. Cultura Bodrogkeresztúr. Pecica-Forgaci.

Foto 1. 1. Vedere asupra așezării 2 de la Pecica-Forgaci luată de pe așezarea 1.

2. Profil stratigrafic de vest al secțiunii S 1/1990 din așezarea 1.

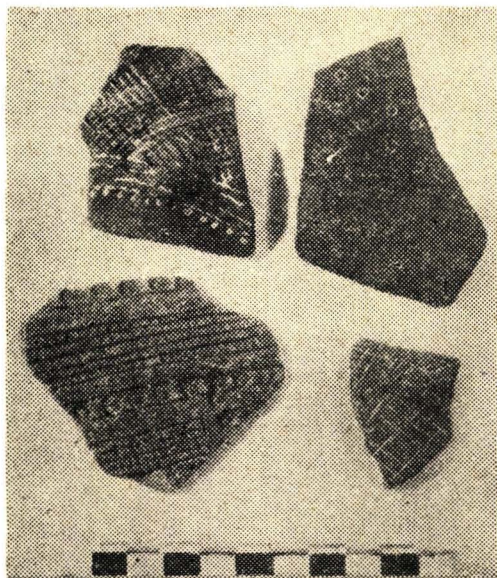

Foto 2. Material ceramic din nivelul II (cel mai vechi), din așezarea 1 de la Pecica-Forgaci (cultura Bodrogkeresztúr).

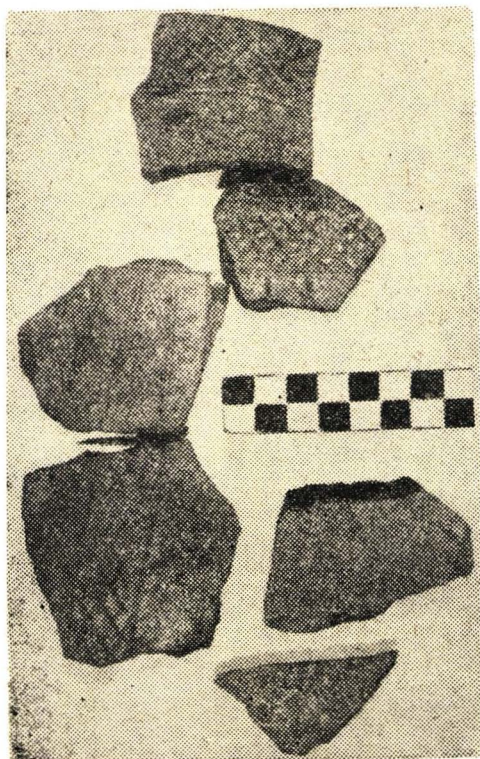
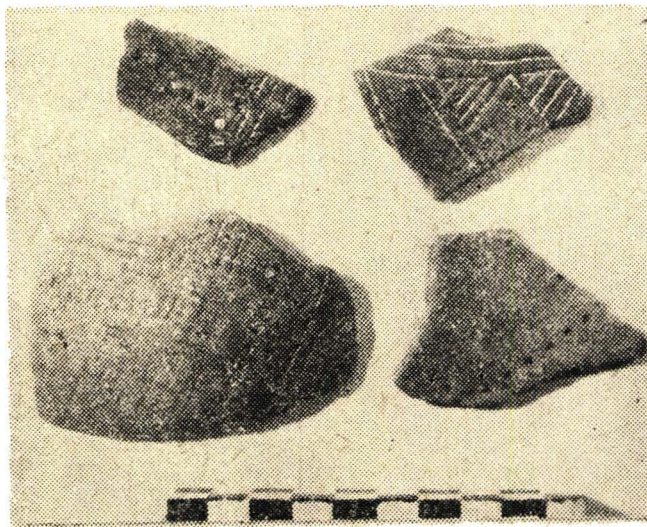

Foto 3. Material ceramic din nivelul I (mai nou) de la Pecica-*Forgaci* (cultura Bodrogkeresztúr).

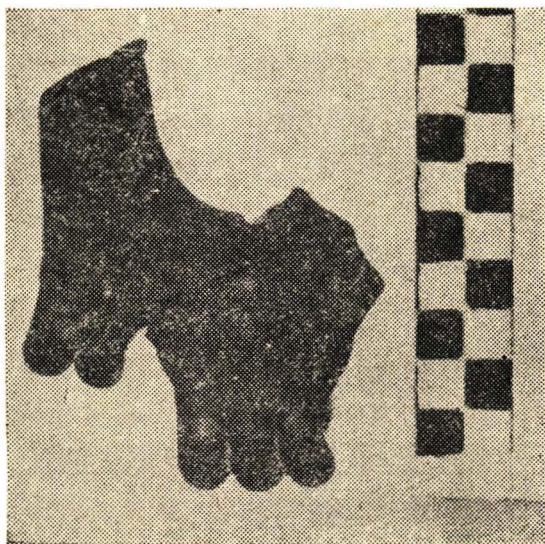

Foto 4. Material ceramic din nivelul I (mai nou) de la Pecica-Forgaci (cultura Bodrogkeresztúr).

1. Pădureanu 1982, 29--60.
2. *Ibidem*, 29.
3. *Ibidem*.
4. Acesta este format dintr-un schelet de înhumat, așezat pe spate cu brațele pe lângă corp, avind ca ofrandă părți din scheletul unui cal și un vas pus la capul decedatului. Materialul referitor la mormint a fost cedat spre publicare colegilor de la Muzeul județean Arad.
5. Publicarea acestui material a fost propusă colegei Georgeta El Sussi.
6. Ca formă, acesta amintește de tipurile epocii bronzului, părind a fi în curs de evidențiere tipologică.
7. De aici se desprinde și una dintre ocupațiile de bază ale epocii: pescuitul.
8. În nivelul superior de la Mintia-Gerhat — punct în care au fost executate săpături de către Fl. Drașovean și autorul acestor rânduri — au fost descoperite extrem de multe asemenea altare, nepublicate încă.
9. Mulțumim colegului dr. I. Andrițoiu pentru faptul că ne-a atras atenția asupra acestui fragment ceramic.
10. Pentru fragmentul de la fig. 7/5, o analogie ar fi cea de la Dikili Tash; Deshayes 1973, fig. 14 — pe o formă Sălcuța sau Gumelnița. Materialul denotă, în general, o astfel de influență, tot așa cum alte materiale de aici — Deshayes 1970, fig. 32—39 — pot reprezenta elemente ce au influențat geneza culturii Bodrogkeresztúr.
Pentru alte păreri vezi: Roman 1973, 63—64; Lazarovici 1985, 89.
11. Ca tehnică de execuție: Berciu 1961, fig. 105/3; 136/2, 5, 8. Aceste ornamente apar rar, după cum se vede, în mediul sălcuțean, fiind caracteristice fazelor evoluate ale acestei culturi.
12. Tipologic, vasele acestei serii sînt descrise și analizate de I. Kutzián: 1958, 155—190.
13. Acest ornament înregistrează o reapariție curioasă în lumea eneoliticului, în culturile Petrești Sălcuța și Gumelnița. În prima dintre acestea, ornamentul în discuție pare a fi efectul unor importuri.
14. Huniadyhárom; Pátáy 1986, abb. 4. Vasul de la abb. 5 arată clar orizontul la care se datează descoperirea, contemporană cu faza contaminată cu toarțele pastilate a culturii Bodrogkeresztúr.
15. În legătură cu problema existenței sau inexistenței orizontului Troia I sau a influențelor sale în epocă au fost emise multe păreri pro sau contra în bibliografia studiată. Mulți cercetători se întrebă dacă nu este încă prea devreme pentru a vorbi despre o contemporaneitate parțială cu acest orizont cultural. Credem că cele mai bune argumente sînt materialele arheologice găsite în contexte stratigrafice sigure. Unul dintre acestea este și capacul din fig. 13/8, găsit într-un strat arheologic cu materiale tipice pentru faza clasică de dezvoltare a culturii Bodrogkeresztúr.
16. Berciu 1961, fig. 1, p. 12; p. 13—15.
17. Dumitrescu 1973, 22.
18. Rusu 1971; Lazarovici 1979, 157.
19. Lazarovici 1971, 26—28; 1979, 135, 157.
20. Acest lucru a fost deseori specificat în ultimul timp, cu diverse prilejuri, de către Fl. Drașovean, relația stratigrafică relevantă fiind cea cercetată în situl eneolitic timpuriu de Hodoni.
21. Luca 1985; pentru bibliografia mai veche în legătură cu acest sit vezi nota 1.
22. Săpături Drașovean — Luca în anii 1987 și 1988. Aici, în două bordeie aparținînd culturii Vinča, faza C evoluată, au fost descoperite un fragment ceramic cu ornamente „tisoide” și un altul Tisa I.

23. Lazarovici — Munteanu 1982; Lazarovici 1979, 210; 1981, 38, 40; Oprinescu, 1981, 45. Pentru Lazarovici — Munteanu 1982 vom folosi mai departe Lazarovici 1982.
24. Lazarovici 1981, 35—41; Oprinescu 1981, 45.
25. Lazarovici 1979, 171, nota 18; Gumă — Petrowsky 1979, 100, fig. 9/8, 12/2.
26. Lazarovici 1979, 170, nota 8; 171, nota 20.
27. *Ibidem*, 171; 1981, 39, nota 29; 1982, 124, nota 21.
28. În cadrul săpăturilor realizate de autorul acestor rânduri împreună cu colegul Fl. Draşovean am descoperit fragmente ceramice pictate în bordeiul B1/1988.
29. O parte a materialului arheologic excavat constituie baza unui articol în curs de publicare în *SCIVA*, 41, 1, 1990.
30. Lazarovici 1982, nota 21. Aserţiune susţinută de acelaşi autor în 1979, 171.
31. Pentru prima parte a afirmaţiilor noastre sesizăm poziţia oscilantă a autorului citat cu privire la „stratigrafia” de la Parţa — tell II. În „Neoliticul Banatului”, între paginile 166—168, se remarcă — şi aceasta este realitatea din teren — că materialele Petreşti se găsesc la suprafaţă. Materialele ce aparţin culturii Tiszapolgár, aflate în colecţia Agotha, provin mai degrabă din împrăştieri contemporane sau de-a lungul timpului din aşezarea încadrată în aceeaşi cultură de la Parţa — tell I, aflată la distanţă de aproximativ 250 m de prima şi avînd, pe alocuri, trei nivele de depunere încadrabile în această perioadă: Lazarovici — Kalmar — Draşovean — Luca 1985, 12.

Credem că, dacă am accepta punctul de vedere potrivit căruia succesiunea *stratigrafică* de la Parţa — tell I ar fi Vinča C — Petreşti AB sau B — Tiszapolgár, am ajunge la o etapizare cel puţin curioasă privită prin prisma cronologiei relative. Judecînd sub acest aspect, cultura Tiszapolgár ar fi contemporană, cel puţin în parte, cu cultura Bodrogkeresztúr. În legătură cu relaţia Bodrogkeresztúr-Petreşti reţinem punctul de vedere al profesorului I. Paul: 1969, 77, 80. Mai nou, din discuţiile purtate rezultă că putem vorbi de o contemporaneitate parţială între cele două culturi.

32. Lazarovici 1982, grupa III — V, 122—123, 124—126. Cităm toate aceste grupe deoarece sesizăm elemente, chiar dacă unele sînt caracteristice şi fazelor următoare, ca de exemplu: fig. 3/5; 6/10; 8/3; poate şi 5/1; 8/2.
33. Lazarovici 1985, 83—90. Materialul de aici este contemporan, după părerea noastră, cu grupul Forgaci, faza veche.
34. Roman 1973, 58.
35. Paul 1969, 77, 80. Reţinem aici şi uşoara rectificare făcută în *supra* nota 31.
36. Székely 1964, 121—126. Recî.
37. Dumitrescu 1954, pl. CXXII/9—17, fig. 36, p. 410, 413—417; 1974, 212—213 se aminteşte existenţa unor astfel de piese la Cucuteni, Hăbăşeşti, Truşeşti, Drăguşeni, unele exemplificate şi foto la fig. 225 (Hăbăşeşti), 226 (Truşeşti), 291 (Traian — Dealul Fintinilor), 183/7 (Traian — Dealul Fintinilor) este considerat de noi ca aparţinînd aceluiaşi tip de piesă şi un astfel de idol amintit doar în text, cel de la Truşeşti, tăiat dintr-o foină de material alb. La paginile 268—269 se aminteşte şi legătura — din punctul de vedere al acestor piese — dintre cultura mai sus citată şi cultura Gumelniţa. Noi am ajuns la constatarea că imensa majoritate a acestor piese se datează în faza Cucuteni A final.

Această discuţie o considerăm foarte importantă pentru definirea celor mai timpurii orizonturi de contact între Cucuteni şi Bodrogkeresztúr. Cel mai important idol „en violon” din aria ultimei culturi citate este cel de la Moigrad (Dumitrescu 1974, fig. 292). Am ales această reproducere pentru exemplificare datorită calităţii sale. Şirul de descoperiri de acest tip nu se opreşte aici. Spicuim cele mai importante, caracteristice ultimelor două faze — în special începutului celei finale a complexului cultural de tip Tisa, care sînt sintetizate pentru descoperirile mai vechi de Kutzián 1963, 483—487 (metal); 1972, 145—148 (descoperirile de la Tibava, fig. 29; tot aici sînt reluate şi alte descoperiri mai vechi din România fig. 30). O descoperire mai nouă este cea de la Tiszavalk-Tetes (Patay 1979 abb. 8) unde în groapa XII/a s-a descoperit un astfel de idol din lut într-un complex tipic pentru faza

timpurie a culturii Bodrogkeresztúr. Marca majoritate a acestora este sintetizată de Makay 1976.

În sfârșit, revenim la singura sinteză făcută cu referire specială la cultura Bodrogkeresztúr în România — cu excepția recentului studiu, pentru Banat, al lui Gh. Lazarovici, în 1985 — lucrarea regretatului profesor N. Vlassa, editată în două rânduri, în 1964 și 1976. Printre altele probleme se rezumă și rezultatele momentului cu privire la această categorie arheologică (67—68) și se amintesc multe dintre descoperirile de acest tip din Ungaria (notele 58—60), Transilvania (nota 57 și p. 67), Moldova (68, notele 61—62), încercându-se apropieri de nivelele troiene.

În consecință, propunem, pe baza aparițiilor în contexte arheologice a idolilor „en violon”, un sincronism Cucuteni A final — început de A—B cu faza timpurie și clasică Bodrogkeresztúr.

38. Vizibile în special pentru Cucuteni A și prima parte a fazei A—B.
 39. Dumitrescu 1974—1976. Toarele pastilate sînt paralelizate pe baza descoperirilor de aici cu faza finală a perioadei Cucuteni A—B. Sintetizînd datele din notele 37—39 considerăm că faza Cucuteni A final — A—B timpuriu este contemporană cu Bodrogkeresztúr I—II, iar Cucuteni A—B final și poate începutul fazei B cu faza în care își face apariția toarele pastilate; idem, 1968, 47.
 40. Roman 1971, 85—90, abb. 34—37.
 41. Lazarovici 1985.
 42. Vlassa 1976, 63—64; Dumitrescu 1968, 37—38.
 43. Roman 1971, abb. 2/50—58 — elemente ale acestei culturi; referiri Lazarovici 1985, 85, nota 3 după Roman 1978, 29, 2, 19—20.
 44. Roman 1971, 60—70, abb. 18—25.
 45. Floca 1950, 220—225 și la urmă.
 46. Székely 1964.
 47. Kutzián 1972, fig. 18, 20—21, p. LXXI/1—7, 11—20, LXXII—LXXIII.
 48. Idem, pl. LXXI/8—9.
 49. Idem, pl. LXXI/10.
 50. Idem, pl. XIV/9—12.
 51. Idem, fig. 11.
 52. Ecsedy 1973.
 53. Patay 1979.
 54. vezi *supra* nota 44.
 55. Béla Pósta 1899.
 56. Kutzián 1963. Vom cita mormintele care sînt legate și sub aspectul compoziției (formele vaselor în combinația specifică culturii Bodrogkeresztúr) sau ornamente, de cultura citată în paranteză: mormînt — mai departe M — E (pl. I); M 5 (pl. X); M 16 (pl. XXIII); M 1 (pl. VI/1—3); M 2 (pl. VI/4—6) M 15 (pl. XVI); M 37 (pl. XLVI); M 41 (pl. L/6—10); M 57 (pl. LXVII); M 83 (pl. LXXV); M 85 (pl. LXXV); M 65 (pl. LXXIX); M 87 (pl. LXXXIV); M 99 aceeași planșă ca mai înainte; M 93 (pl. XC); M 92, 102, 103, 108 (pl. XCI); M 94 (pl. XCII plus M 95); M 97—98 (pl. XCIII); M 105—106 (pl. XCVI — acestea le vedem ca aparținînd culturii Tiszapolgár, ca primă fază de evoluție spre Bodrogkeresztúr); M 89, 108 (pl. XCIX); M 109 (pl. XCIX); M 110, 113—114 (pl. CIII); M 111, 120 (pl. CIV și CVI); M 123, 125 (pl. CIX); M 116, 119 (pl. CXI); M 129, 132 (pl. CXII); M 117, 147, 151—155 (pl. CXVIII); M 3, 72, 95 (pl. CXIX); M 125 (pl. CXX); M 103, 130, 142 (pl. CXXII).
- Sesizăm și apariția unor morminte aparținînd fazei toartelor pastilate: M 137, 142 (pl. CX).
- Analiza succintă de mai sus este o primă etapă într-o viitoare analiză matematică cu privire la formele și combinațiile acestora în necropola de aici. Sperăm ca această analiză să ofere noi date referitoare la apartenența culturală a mormintelor de aici.
57. Vezi *supra* notele 23—26.

58. Pentru aceeași părere vezi *supra* notele 16–17.
59. De exemplu: Lazarovici 1985, 89.
60. Vezi *supra* nota 10. Nu este exclus ca acest mod de pictare să provină dintr-o evoluție a picturii de fază II a culturii Sălcuța. Poate că modul de răspundere a acestor elemente este cel imaginat de Vasić, 1975; în acest fel ne putem explica apariția picturii de acest tip la Dikili Tash, precum și existența unor materiale incizate și încrustate ce pot fi paralelizate, tipologic, cu faza timpurie a culturii Bodrogkeresztúr.
61. Garašanin — Simoska 1976; Simoska — Kitanoski — Todorović 1976.
62. Vlassa 1976, 65.
63. Kovács 1932; 1944.
64. Garašanin 1971, 9–11; Vlassa 1976, 64, 71.
65. Pavúk — Šiška 1971, 341.
66. *Idem*, 347.
67. Garašanin 1973, I, 217; X X X, 1986, pl. II–III.
68. Acesta a fost creat prin compararea rezultatelor tuturor studiilor și cărților enumerate la sfârșitul prezentei lucrări.
69. Am citat mai înainte cu privire la fazele unor culturi eneolitice contaminate, la un moment dat, cu toarele pastilate. Dorim doar să le enumerăm: Sălcuța IV — Băile Herculane II–III — Bodrogkeresztúr III — Cucuteni A–B₂ și poate B, precum și Cheile Turzii. Apariția acestora ca o categorie, în procent mai mare sau mai mic în contextele culturale citate, ne sugerează legarea apariției lor de manifestări străine de acestea, mai ales că modul de executare a pastilelor poate să reprezinte o imitație a niturilor vaselor de metal!

Lista prescurtărilor bibliografice

- BERCIU 1961 — D., *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, 1961.
- BÎLCU 1974 — S. M., *Cultura Precucuteni în România*, București, 1974.
- DESHAYES 1970 — J., *Les fouilles de Dikili Tash et l'archéologie Yugoslave*, În: Zbornik narodnog muzeja u Beogradu, tom VI, 1970 (extras).
- 1973 — *Fouilles franco-helléniques en 1972, Dikili Tash*, În: Bulletin de Correspondance Hellénique, XCVII — 1973, II, Croniques et rapports, (extras).
- DUMITRESCU 1954 — D., *Hăbășești, monografie arheologică*, București, 1954.
- 1968 — *Considerații cu privire la cronologia culturii Cucuteni*, În: Apulum, VII/1, 1968, 35–51.
- 1972 — *Quelques aspects des synchronismes des cultures neo-énéolithiques*. În: Actes du IIe congrès international des études du sud-est européen (Atena, 7–13 mai 1970), istorie, extras.
- 1973 — *Arta preistorică în România*, București, 1973.
- 1981 — *Însemnări în legătură cu unele sincronisme*. În: Memoria antiquitatis, VI–VIII, (1974–1976), 23–36.
- DUMITRESCU, BOLOMEY, MOGOȘANU 1983 — D., Al., Fl., *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, București, 1983.
- DUMITRESCU, VULPE 1988 — D., Al., *Dacia înainte de Dromilhet*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.
- DÖRNER 1970 — *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*. În: Materiale IX, 1970 445–467.
- FLOCA 1950 — O., *Stațiunea de la sfârșitul treptei de jos a barbariei din marginea Devei*, În: SCIV, 1, 2, 1950, 220–225.

- GARAŞANIN 1971 — M., *Nomades des steppes et autochtones dans le sud-est européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze*, În: *Studia balcanica*, V; L'Ethnogenéze des peuples balkanique, Sofia, 1971, 9—14.
- GARAŞANIN, SIMONKA 1976 — M. D., *Die Kontrollgrabung in Šuplevec — Bakarno Gumno Gruppe*, În: *Macedonla A A*, 2, 1976, 9—43.
- GARAŞANIN 1973 — M., *Praistorija na tlu SR Srbije*, 1—11, Beograd, 1973.
- GUMĂ, PETROWSKY 1979 — M., R., *Noi descoperiri eneolitice timpurii în zona Caransebeşului*. În: *Tibiscus*, V, 1979, 97—115.
- ECSEDY 1973 — J., *New Data on the History of the Cooper Age in the Region beyond the Tisza*, În: *A Békés megyei múzeumok közleményei*, 2, Szeged 1973, 3—40.
- KOVÁCS 1932 — St., *Cimitirul eneolitic de la Decea Mureşului*. În: *Anuarul pe anii 1928—1932*; partea I, Cluj, 1932, 89—102.
- 1944 — *A Marosdécsei rézkori temető*, În: *Közlemények*, IV, 1—2, 1944, 3—21.
- KUTZIÁN 1958 — I., *Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit*. În: *Acta Arch Hung*, 9 (1958), 155—190.
- 1963 — *The Cooper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapest, 1963.
- 1972 — *The Early Cooper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapest, 1972.
- KUTZIÁN 1973 — I., în *Symposion über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 1973, (rezumat), 31—48.
- LAZAROVICI 1971 — Gh., *Neoliticul în Banat*, În: *Banatica*, I, 1971, 17—31.
- 1976 — în *Istraživanja*, 5, 1976, 77—90.
- 1977 — *Despre eneoliticul timpuriu din Banat*. În: *Tibiscus*, IV, 1977.
- 1979 — *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979, I—II.
- 1981 — *Importuri Tiszapolgár în aşezarea de la Cuptoare-Sfocşa. Contribuţii la legăturile culturale şi cronologice ale culturilor Sălcuţa şi Tiszapolgár*, În: *Banatica* VI, 1981, 35—41.
- LAZAROVICI 1985 — Gh., *Noi descoperiri Bodrogheresztúr în Banat*. În: *Banatica*, VIII, 1985, 83—90.
- LAZAROVICI, MUNTEANU 1982 — În: *St. Com. Caransebeş*, IV, 1982, 121—135.
- LAZAROVICI 1983 — *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*. În: *Acta Musel Napocensis*, XX, 1983, 3—20.
- LAZAROVICI, KALMAR, DRAŞOVEAN, Luca 1985 — Gh., Z., Fl., S. A., *Complexul neolitic de la Parţa*, În: *Banatica*, VIII, 1985, 7—73.
- LUCA, 1985 — S. A., *Date cu privire la materialul ceramic din staţiunea neolitică de la Lipova-Hodaie*. În: *Apulum*, XXII, 1985.
- MAKKAY 1976 — J., *Problems Concerning Cooper Age Chronology in the Carpathian Basin*. În: *Acta Arch Hung*, 28 (1976), 251—300.
- OPRINESCU 1981 — A., *Răspîndirea culturii Tiszapolgár-Româneşti în Banat*. În: *Banatica*, VI, 1981, 43—49.
- PATAY 1961 — P., *A Bodrogheresztúri kultúra temetői*. În: *Reg Füz*, 10, 1961.
- 1973 — *Probleme der Beziehungen der Bodrogheresztúrer und Badener Kultur*. În: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 1973, 353, 365.
- 1979 — *A Tiszavalk-telepi rézkori temető és telep*, În: *FA*, XXX, Budapest, 1979.
- 1986 — *Vorläufiger bericht über die Ausgrabungen von Tiszalúc*. În: *Gomolava. Simpozijum*, Ruma, Novi Sad, 1986, 151—153.
- PAUL 1969 — *Aşezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podiei), jud. Alba*, În: *St. Com Sibiu*, 14, 1969, 33—81.
- PAVŮK 1971 — *Neolitické a eneolitické ovidlenie slovenska*. În: *Sl Arch* XIX-2, 1971, 319—364.
- PÓSTA BÉLA 1899 — *Kurticzi őstelepek*. În: *Arch Ért*, XIX, 1899, 18—28.
- PĂDUREANU 1985 — *Aşezarea eneolitică fortificată de la Peica-Forgaci* În: *Crisia* XII, 1985, 29—60.
- ROSKA 1942 — M., *Érdely Répertorium*, Kőolósvar, 1942.
- ROMAN 1971 — P., *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*. În: *Dacia*, NS, XV, 1971, 31—171.

- 1973 — *Modificări structurale ale culturilor eneoliticului final din regiunea carpato-danubiană*. În: *Banatica*, II, 1973, 57—77.
- 1976 — *Cultura Coşofeni*, Bucureşti, 1976.
- NEMETII 1978 — I. *Cultura Baden, în România*, Bucureşti, 1978.
- ROMAN 1980 — O., *Substratul cultural al bronzului tracic*. În: *Acta Hargitensia*, 1980, 13—23.
- RUSU 1971 — *Cultura Tisa*, În: *Banatica*, I, 1971, 77—82.
- SIMOSKA, KITANOSKI, TODORVIĆ 1976 — *The Settlement Crnobuki and the Problems Concerning the Culture of the Same Name in the Light of New Archaeological Researches*. În: *Acta Archaeologica Macedoniae*, 2, 1976.
- SZÉKELY 1964 — *Descoperiri din neoliticul târziu în aşezarea de la Reci*. În: *SCIV*, 1, XV, 1964, 121—126.
- TASIĆ 1975 — *Der Einbruch des Sălcuţa-Bubanj-Krivodol Komplexes auf den Balkan*. În: *Godišnjak*, XIV, 1975, 51—60.
- VLASSA 1964 — N., *Contribuţii la cunoaşterea culturii Bodrogkeresztúr*. În: *SCIV*, 3, XV, 1964.
- 1976 — *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, 56—72.
- *** 1986 — *Eneolit južnog Banata*, Pančevo-Vršel, 1986.

Betrachtungen über die Späte Phase der Kultur Bodrogkeresztúr aus Rumänien. Die Siedlung von Pecica-Forgaci (Kreis Arad)

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz stellt die Ergebnisse der systematischen Forschungen vor, die im Jahre 1989 im Punkte Forgaci durchgeführt wurden. Hier befindet sich eine Bodrogkeresztúr Siedlung mit zwei Wohnniveaus.

Das zweite Niveau (das ältere) wird durch die Figuren 4.6—11 graphisch dargestellt. Kennzeichnend für diese Niveaus sind die Gefäße deren Art und Form der Tiszapolgár Kultur nahe stehen. Hier erscheinen auch Gegenstände die für die klassische Sălcuţa Kultur charakteristisch sind. Wichtig für die Bezeichnung der frühen Phase der Kultur Bodrogkeresztúr sind neben den eingeritzten Materialien auch jene die nach dem Brennen weiß bemalen sind.

Das Niveau 1. (das obere) führt größtenteils die charakteristischen Merkmale des unteren Niveaus weiter. Es erscheinen auch neue Formen wie z.B. die Deckeln und Kannen mit hohen Henkeln, sowie die Malerei mit roter Farbe in der Technik nach dem Brennen. Das wichtigste ist jedoch daß die Henkeln mit Paste nicht erscheinen. Diese sind ein chronologischer Hinweis von größter Bedeutung. (Fig. 1—3, 5, 12—15)

Das oben erwähnte sowie die anderen Entdeckungen führen zur Schlußfolgerung daß es sich hier um einer sehr frühen Gruppe der Kultur Bodrogkeresztúr handelt, die an der unteren Marosche entsteht und zwei chronologische Date aufweist, wie es die chronologische Tabelle aus dem Anschluß dieses Studiums zeigt. Dieser Gruppe schlagen wir den Namen *Forgaci*, Gruppe vor.

Metalurgia bronzului în sud-vestul Transilvaniei.

Epoca bronzului (I)

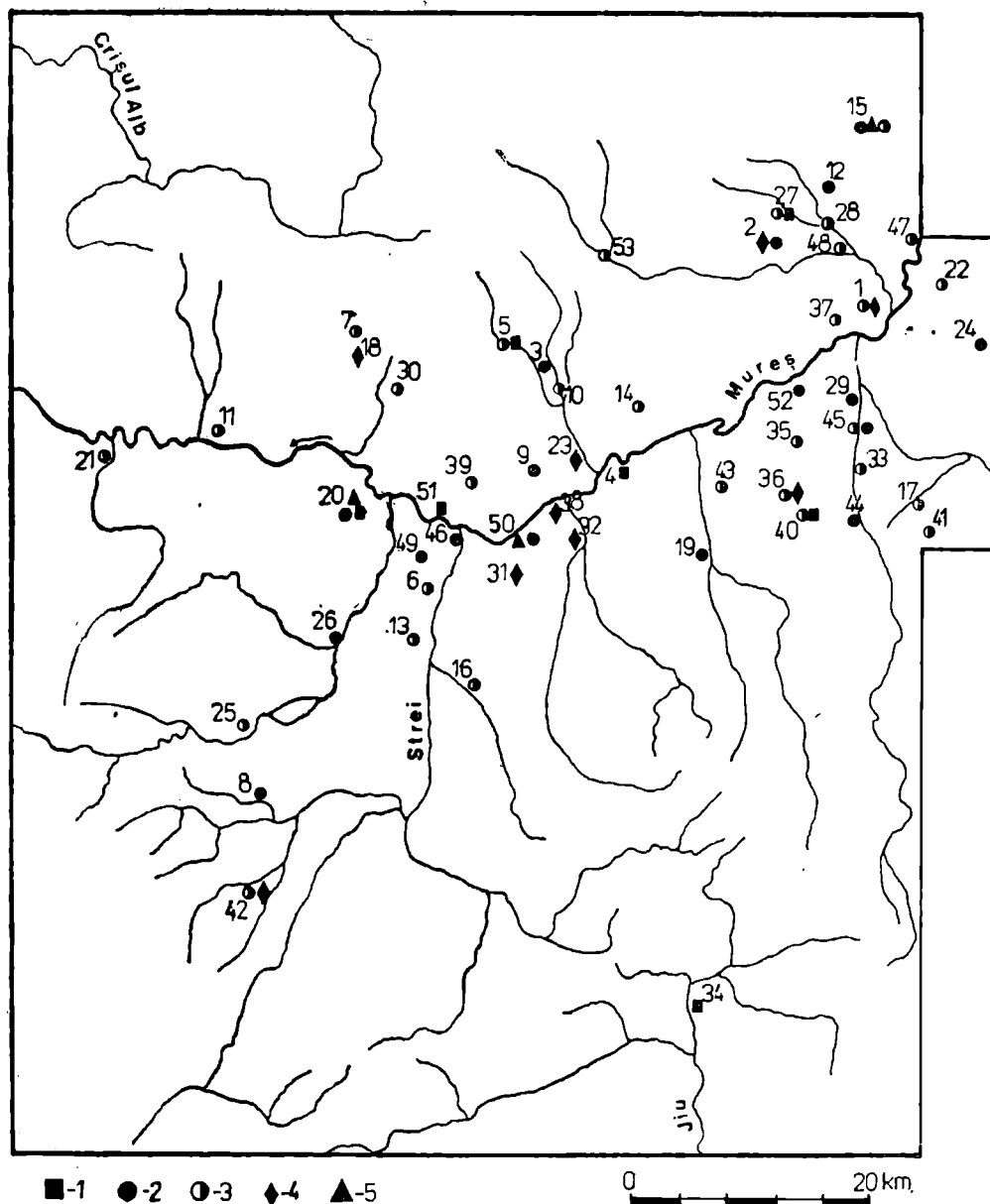
IOAN ANDRIȚOIU

Sud-vestul Transilvaniei reprezintă o zonă relativ bogată în descoperiri de piese din bronz. Acestea sînt cunoscute ca provenind din depozite, din așezări, din necropole sau din descoperiri izolate. Dintre piesele de bronz, cele mai multe sînt cuprinse în depozite care, prin caracterul lor de complexe închise, prin numărul și varietatea obiectelor pe care le conțin, prezintă o importanță deosebită pentru cunoașterea culturii materiale, a nivelului de dezvoltare al comunităților umane cărora le aparțin.

Între descoperirile arheologice, semnalate în literatura de specialitate începînd cu a doua jumătate a secolului trecut, depozitele de bronzuri au atras atenția în mod deosebit datorită varietății și diversității pieselor componente. Printre primele descoperiri de această natură se înscrie și apariția întîmplătoare în zona Orăștiei (Romos), la 1834, a unui interesant depozit avînd în componență coliere torsionate și brățări¹. De atunci și pînă în prezent, numărul depozitelor de bronzuri, precum și al descoperirilor izolate, provenite din sud-vestul Transilvaniei, a crescut continuu, ajungîndu-se la un total de circa 7 000 piese ce aparțin epocii bronzului și primei epoci a fierului. Acestea, împărțite pe perioade și faze², oferă următoarea situație: bronz timpuriu și mijlociu — 4 depozite (19 piese); bronz tîrziu (D) — 6 depozite (52 piese); Hallstatt A — 10 depozite (circa 6 200 piese); Hallstatt B — 8 depozite (circa 150 piese); Hallstatt C — 6 depozite (circa 120 piese). Acestora li se adaugă 10 depozite (cu peste 100 de piese) a căror compoziție este nesigură, motiv pentru care datarea lor nu poate fi făcută cu certitudine, și peste 500 obiecte de bronz provenite din descoperiri izolate.

Datele statistice de mai sus scot în evidență faptul că, după un început modest în bronzul timpuriu și mijlociu, datorat unor cauze obiective, activitatea metalurgică ia un avînt considerabil în Bronz D și Hallstatt A (16 depozite cu circa 6 250 piese). În fazele următoare ale Hallstattului se observă o diminuare a activității metalurgice de prelucrare a bronzului și implicit a numărului depozitelor de bronzuri și al pieselor care au în componență nu numai obiecte de bronz, frecvent de dimensiuni mai mici, ci și piese de fier³. Dezvoltarea activității metalurgice la începutul Hallstattului se datorează în bună parte mutării centrului de greutate al extracției și prelucrării cuprului din nord-vestul României, unde sînt cunoscute un număr mare de depozite în Br.D⁴, spre sudul Transilvaniei la începutul primei epoci a fierului⁵.

Cunoștințele asupra noii metalurgii s-au răspîndit pretutindeni în aria carpato-dunăreană; Transilvania, în special, avea să devină în mileniul al II-lea unul din cele mai importante centre metalurgice, unelte, armele și obiectele de podoabă din bronz și aur realizate aici ajungînd pînă departe în Europa⁶.

Pl. I. Harta de răspândire a depozitelor de bronzuri și a descoperirilor izolate din sud-vestul Transilvaniei: 1 — depozite de bronzuri; 2 — piese de bronz apărute în așezări; 3 — descoperiri izolate; 4 — piese de aur; 5 — tipare.

Lista localităților cuprinse în hartă: 1 — Alba Iulia, 2 — Gura Ampoiței, 3 — Ardeu, 4 — Aurel Vlaicu, 5 — Balșa, 6 — Băcia, 7 — Băița, 8 — Boița, 9 — Boiu, 10 — Bozeș, 11 — Bretea Mureșană, 12 — Bucerdea Vinoasă, 13 — Călan, 14 — Ceru Băcăinți, 15 — Cetea, 16 — Chitid, 17 — Cilnic, 18 — Crăciunesti, 19 — Cugir, 20 — Deva, 21 — Dobra, 22 — Dumitra, 23 — Geoagiu, 24 — Ghirbom, 25 — Goleș, 26 — Hunedoara, 27 — Ighiel, 28 — Ighiu, 29 — Lăncrăm, 30 — Măgura Toplița, 31 — Măgura, 32 — Orăștie, 33 — Petrești, 34 — Petroșani, 35 — Pianu de Jos, 36 — Pianu de Sus, 37 — Picleșa, 38 — Pricaz, 39 — Rapoltel, 40 — Răchita, 41 — Heciu, 42 — Sarmizegetusa, 43 — Săliște, 44 — Săsciori, 45 — Sebeș, 46 — Simeria, 47 — Sintimbru, 48 — Sard, 49 — Tîmpa, 50 — Turdaș, 51 — Uroi, 52 — Vințu de Jos, 53 — Zlatna.

În sud-vestul Transilvaniei sînt cunoscute — din epoca bronzului — un număr de 10 depozite, avînd în componență 71 de piese. Acestei cantități i se adaugă numărul, deloc neglijabil, al obiectelor de metal descoperite izolat.

Cunoașterea unui număr relativ mare de piese din cupru, bronz și aur (174 bucăți) într-un spațiu relativ restrîns (Pl. I) dovedește faptul că avem de-a face, în special începînd cu perioada de sfîrșit a epocii bronzului (Br. D), cu o susținută activitate metalurgică desfășurată în cadrul unor ateliere de prelucrare a bronzului care produceau tipuri diferite de obiecte (unelte, arme, obiecte de podoabă, piese de harnașament) destinate atît uzului local, cît și schimbului. Această afirmație este susținută și de faptul că în componența unor depozite (Deva II, Balșa, Aurel Vlaicu) se află piese deteriorate sau fragmentare, păstrate în vederea retopirii lor, turtite de bronz (Balșa, Turdaș), utilizate ca materie primă, precum și unele valve de tipar (Deva, Turdaș, Cetea)⁷.

Problemele principale asupra cărora vom stăruî în cadrul analizei descoperirilor de bronzuri sînt: condițiile și contextul în care ele apar, prelucrarea bronzului, tipurile de obiecte și răspîndirea lor, cronologia depozitelor, sincronizarea pieselor de bronz cu așezările contemporane etc.

În cazul unor depozite (Ighiel, Balșa) au putut fi efectuate unele cercetări sau simple observații menite să precizeze anumite detalii privind locul și condițiile de descoperire, mediul în care ele apar etc. Punctul numit „La Grui” de pe dealul „Gruul Făgetului”, unde a fost descoperit depozitul de la Ighiel, a fost cercetat în anul 1940 de către I. Berciu⁸. S-a putut stabili cu acest prilej că obiectele de bronz au fost depuse într-un vas de lut care era ascuns într-o groapă la — 0,15 m adîncime. Cercetîndu-se zona înconjurătoare, a fost identificată, în apropiere, pe Dealul Făgetului, o așezare aparținînd culturii Wietenberg, faza a II-a. Pe baza observațiilor făcute, s-a tras concluzia că depozitul a fost ascuns de către proprietar într-o zonă retrasă, în afara așezării. Tot într-o groapă puțin adîncă a fost depus și depozitul de la Balșa, peste care, pentru mai multă siguranță, a fost așezată o lespede de piatră⁹.

Despre caracterul și cauzele care au determinat depunerea în pămînt sau în alte medii a depozitelor de bronzuri s-au emis diferite puncte de vedere. Unii cercetători¹⁰ susțin că o parte din acestea ar putea avea un caracter votiv. După părerea noastră, depozitele de bronzuri de la Ighiel și Balșa — primul datorită compoziției și amplasării lui în afara așezării, al doilea din cauza condițiilor în care a fost îngropat — întrunesc unele din condițiile care le-ar putea atribui un caracter votiv.

Descoperiri izolate de piese de cupru și bronz, totalizînd 103 obiecte, au fost făcute în 37 de localități. Întrucît în marea lor majoritate acestea sînt rezultatul unor descoperiri fortuite, importanța lor documentară este redusă. Din acest motiv, descoperirile izolate de piese din metal vor fi luate în considerare doar sub aspect documentar, pentru a putea urmări numărul, frecvența și aria de răspîndire a diferitelor tipuri de obiecte.

Mult mai importante din punct de vedere științific, deși numărul lor este restrîns, sînt piesele descoperite în complexe — așezări, cimitire —, ele permițînd o datare mai exactă a acestora, precum și sincronizarea lor cu depozitele de bronzuri. În 10 așezări din epoca bronzului au fost găsite pînă în prezent un număr de 15 piese de bronz (unelte, arme, obiecte de podoabă), iar în necropola de la Gura Ampoței, 4 piese din cupru și aur (podoabe). Acestora li se adaugă valvele de tipare aflate în așezările de la Deva, Turdaș și Cetea. Este de consemnat absența pieselor de metal din inventarul necropolelor culturii Wietenberg¹¹ (Deva, Oiejde), cu excepția unui fragment de bronz apărut în cuprinsul celei de la Sibîșeni¹².

Cele 174 de piese din metal descoperite în sud-vestul Transilvaniei, atribuite epocii bronzului, considerăm că sînt, în marea lor majoritate, un rezultat al exploatarei și prelucrării zăcămintelor cuprifere din această zonă. În literatura de specialitate sînt amintite vechi exploatare de cupru la Micia (Vețel)¹³, Săcărîmb¹⁴, Deva¹⁵ și Căzănești¹⁶, fără a se putea face însă precizarea asupra celor folosite în epoca bronzului. Principalele localități, bogate în zăcămintele de cupru nativ, oxid de cupru (cuprit, tenorit), oxizi baziți de cupru (azurit, malachit) sau sulfuri de cupru (calcopirita, calcozina etc.) se găsesc răspîndite pe cursul Mureșului, într-o zonă cuprinsă între Deva și Zam, ca și în Munții Apuseni¹⁷ (Anexa 1). Cel puțin o parte din zăcămintele cuprifere cunoscute astăzi — acolo unde filoanele ieșeau la suprafață, în văile adînci — au putut fi exploatate încă din epoca bronzului.

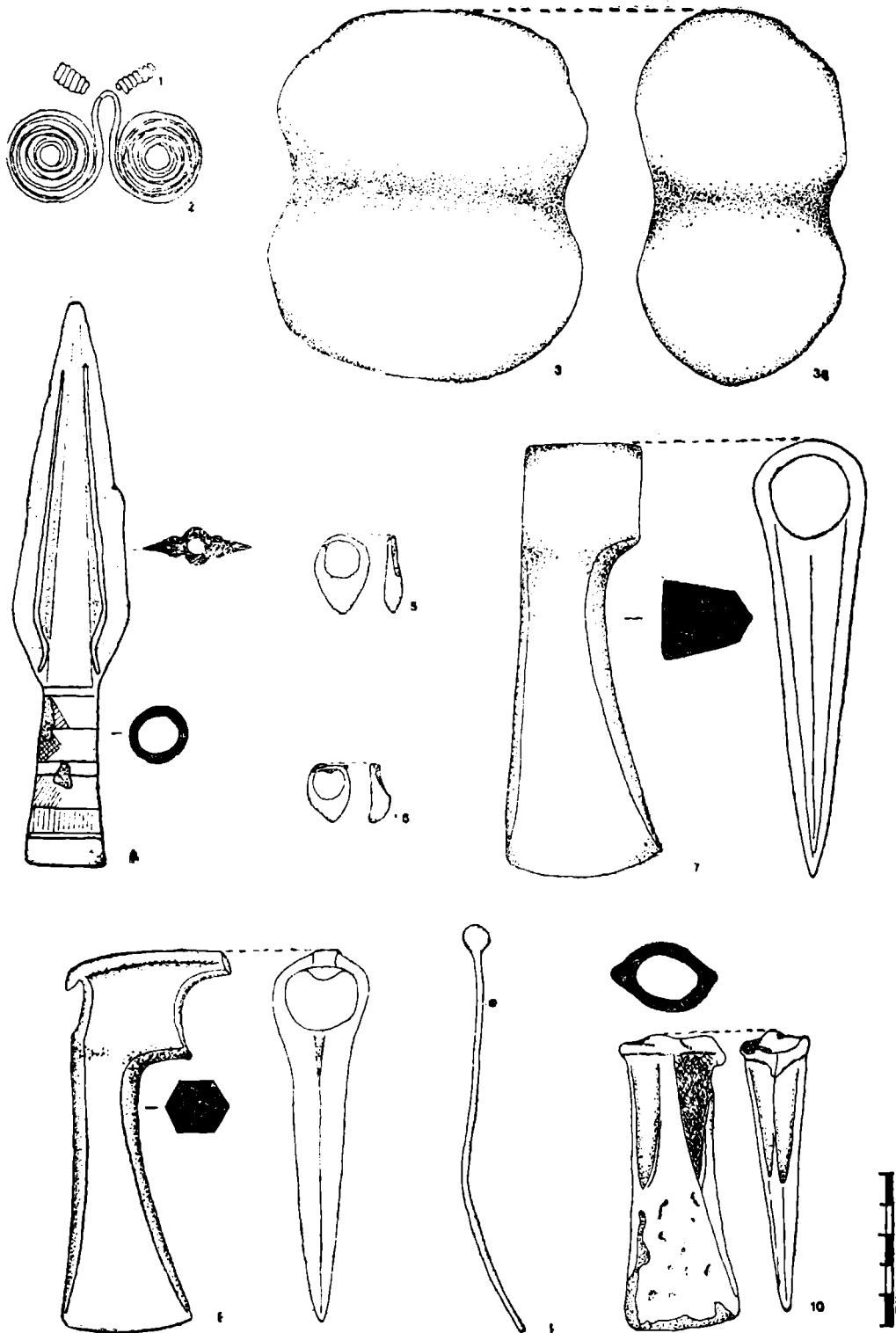
ANEXA NR. 1

**LISTA LOCALITĂȚILOR DIN SUD-VESTUL TRANSILVANIEI
UNDE SE GĂSESC MINEREURI NEMETALIFERE***

Nr. crt.	Denumirea minereului	Localitatea
1.	Cupru	Căzănești, Deva, Vețel, Săcărîmb, Ruda-Barza, Stănița, Poiana, Pianu de Jos, Intregalde
2.	Cuprit (Cu_2O)	Deva, Intregalde, Băița
3.	Tenorit (Cu O)	Căzănești, Deva
4.	Covelină (CuS)	Muncelu Mic, Deva, Hondol, Ruda-Barza, Stănița, Intregalde
5.	Calcozina (Cu_2S)	Deva, Săcărîmb, Hondol, Stănița, Intregalde Muncelu Mic, Vețel, Bătrîna, Almaș Săliște, Zam, Micănești, Cerbia, Vața de Sus, Căzănești, Ciungani, Deva, Săcărîmb
6.	Calcopirit (Cu FeS_2)	Hondol, Fizeș, Trestia, Crăciunești, Hărlăgani, Ruda-Brad, Buceurești, Curechiu, Stănița, Blăjeni, Vălișoara, Balșa, Techerău, Almașul Mic de Munte, Zlatna-Almașul Mare, Ampoița, Intregalde
7.	Malachit ($\text{Cu}_2(\text{OH})\text{CO}_3$)	Ghelar, Vadu Dobrii, Muncelu Mic, Căzănești, Deva, Săcărîmb, Hondol, Ruda-Brad, Stănița, Techerău, Almașul Mic de Munte, Zlatna-Almașul Mare, Intregalde
8.	Azurit ($\text{Cu}_2[\text{OH}]\text{CO}_3$)	Muncelu Mic, Căzănești, Almaș Săliște, Deva, Almașul Mic de Munte
9.	Plumb (Pb)	Pianu de Sus
10.	Galenă (PbS)	Teliuc, Muncelu Mic, Vețel, Almaș Săliște, Zam, Căzănești, Ciungani, Micănești, Vața de Sus, Deva, Săcărîmb, Hondol, Măgura-Toplița, Fizeș, Trestia, Crăciunești, Hărlăgani, Ormindea Ruda-Brad, Luncoi, Stănița, Blăjeni, Vălișoara, Techerău, Almașul Mic de Munte, Zlatna-Almașul Mare
11.	Blendă (ZnS)	Muncelu Mic, Vețel, Căzănești, Ciungani Zam, Cerbia, Almaș Săliște, Deva, Săcărîmb, Hondol, Măgura-Toplița, Trestia, Crăciunești, Hărlăgani, Ormindea, Vorța Ruda-Brad, Căraciu, Buceurești, Stănița, Blăjeni, Zlatna-Almașul Mare
12.	Stibină (Antimonit) (Sb_2S_3)	Săcărîmb, Hondol, Măgura-Toplița, Fizeș, Ruda-Barza, Stănița

* După D. Rădulescu, R. Dumitrescu, *Mineralogia topografică a României*. București, 1966 și Gh. Mastecan, I. Mastecan, *Mineralogie*, București, 1980.

Întrucît zăcămintele de cupru sînt asociate cu metale prețioase (aur, argint) nu ar fi exclus ca acolo unde sînt semnalate spălătorii de aur antic (Baia de Criș, Săcărîmb, Brad, Crișcior, Porcurea, Petrița, Lupeni, Mălăești, Pianu etc.)¹⁸ să fi fost cules și cuprul nativ, mai ales că, din punct de vedere geografic, ele se suprapun cu zonele cuprifere. Paralel cu metalurgia bronzului s-au dezvoltat și extracția

Pl. II. Descoperiri izolate: 1-2, 5-6, 9 - Gura Ampoiței, 3 - Căraci, 4 - Călan, 7 - Sîntimbru, 8 - Ighiel, 10 - Petrești.

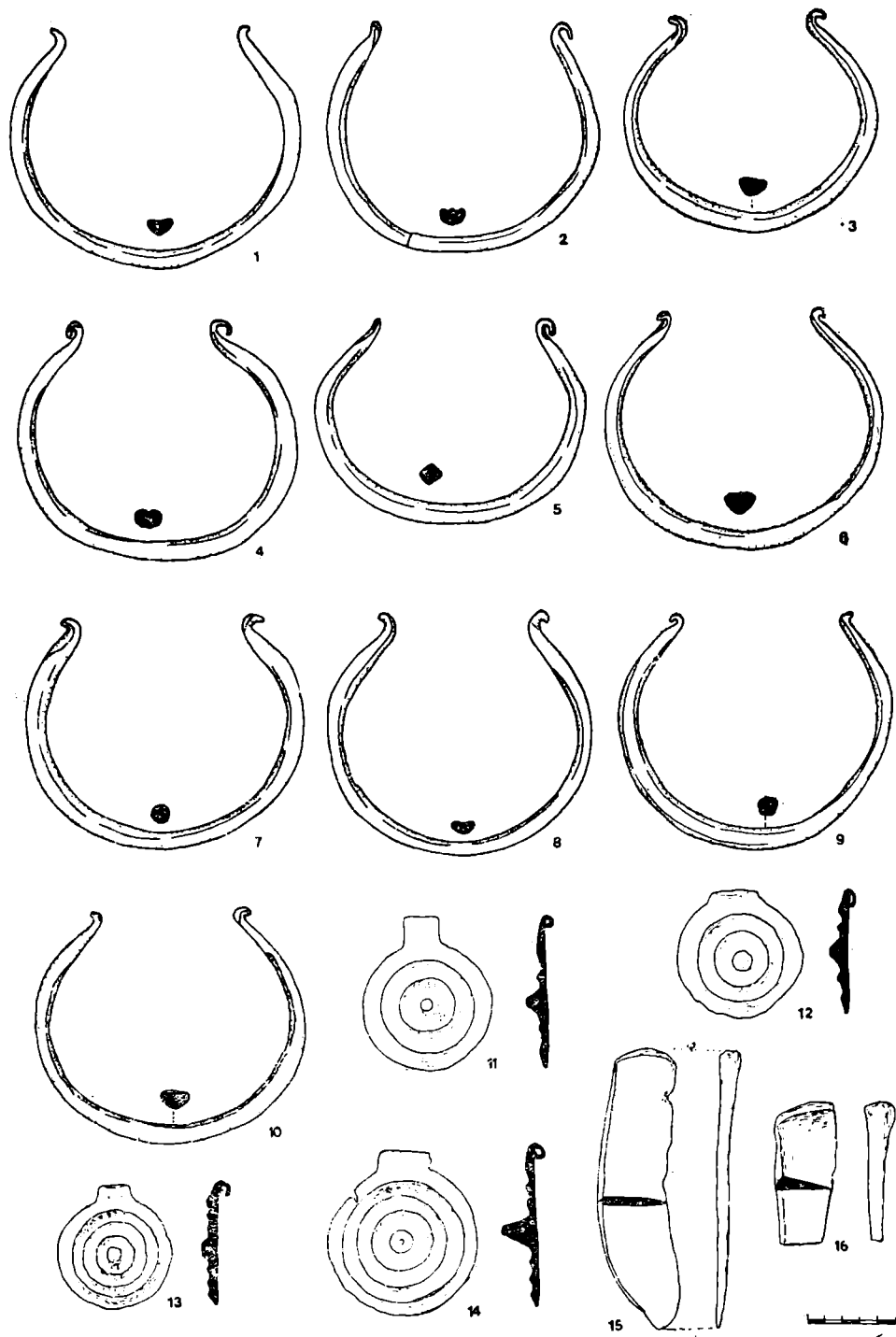
și prelucrarea metalelor prețioase rezultate din nisipul aurifer sau din filon. Toporul de piatră descoperit într-o galerie a minei Căraci, care face parte din categoria așa-numitelor „ciocane de minerit”¹⁹ (Pl. II/3), este de presupus că a fost folosit la extracția aurului din subteran. Descoperirea unor piese de aur în sud-vestul Transilvaniei²⁰ constituie un indiciu demn de luat în considerare în ce privește posibilitatea de interpretare a lor ca provenind dintr-un centru local de extracție și prelucrare.

Subsolul acestei zone era bogat și în minereuri de plumb-galenă (Muncelu Mic, Micia-Veșel, Săcărîmb, Hondol, Crăciunești, Ormindea, Vălișoara, Trestia, Almaș-Săliște etc.) și zinc-blendă (Muncelu Mic, Micia-Veșel, Stănița, Săcărîmb, Hondol, Trestia, Vorța etc.)²¹.

La începutul epocii bronzului, metalurgia aramei, după regresul relativ observat în perioada de tranziție, cunoaște o nouă etapă de dezvoltare. Acum se întâlnesc, alături de piesele de cupru, și primele obiecte de bronz. Creșterea numărului pieselor de metal comparativ cu perioada precedentă, ca și procedeele tehnice utilizate indică un stadiu superior de dezvoltare economico-socială a comunităților tribale din epoca bronzului. Cuprul continuă să fie folosit în confecționarea diferitelor categorii de obiecte pe toată durata bronzului timpuriu și în prima jumătate a bronzului mijlociu, când obiectele din aramă sînt înlocuite în totalitate de cele din bronz²². Mărturie a acestei activități metalurgice stă numărul relativ mare al topoarelor cu orificiu de înmănușare transversal, descoperite în sud-vestul Transilvaniei, aparținînd tipurilor Baniabic (Sebeș), Dumbrăvioara (Sintimbru), Corbasca (Pianu de Sus, Călan, Băcia), Pătulele (Zlatna), Pădureni (Sebeș), Monteoru (Cîlnic) și Balșa (Deva, Balșa, Șard, Sebeș, Cetea, Ighiel), dintre care o parte sînt confecționate din cupru (Pl. III)²³.

Materia primă necesară pentru producerea obiectelor de metal era obținută de către meșterii epocii bronzului prin reducerea minereurilor aflate în zăcămintele de suprafață (cuprit, azurit), treptat, către sfîrșitul perioadei, trecîndu-se și la exploatarea sulfurilor (calcozina, calcopirita). Calitățile superioare ale noului aliaj, bronzul (duritate, fluiditate, absența absorbției de gaze), au dus la solicitarea lui mai intensă, impunînd sporirea cantității de cupru și procurarea cositorului²⁴ sau a înlocuitorilor acestuia (arsen, antimoniu, plumb). Necesitatea producerii unor unelte cu duritate și rezistență sporite i-a determinat pe meșterii epocii bronzului să încerce realizarea a diferite rețete de aliaje. Sub raport cronologic se apreciază că primul dintre acestea a fost așa-numitul „bronz cu arsen”, utilizat încă din eneolitic²⁵. În această categorie se includ și piesele depozitului de barecoliere de la Deva (Deva I). Opt coliere conțin As între 1,3 și 1,7%, iar altele două, la care procentul de As este de 0,26 și respectiv 0,67%, au încorporat și Sn în proporție scăzută (0,31 și 0,34%)²⁶. Deși privitor la posibilitatea obținerii „bronzului cu arsen” părerile specialiștilor sînt împărțite²⁷, considerăm că acest prim aliaj putea fi realizat în condițiile tehnice de atunci prin adăugarea la cupru a unei cantități de minereu de arsen (auripigment, realgar)²⁸.

Începînd cu perioada mijlocie a epocii bronzului apar și în sud-vestul Transilvaniei primele piese din bronz. Procentul de staniu al aliajului se menține la un nivel scăzut, nedepășind 10%. Cercetînd analizele provenite de la unele piese de bronz constatăm existența unui procentaj ceva mai ridicat de Sn în piesele de podoabă și în arme față de celelalte categorii de obiecte. Astfel, cele patru pendants cu spin de la Sarmizegetusa conțin un procent de Sn care variază între 4,3 și 6,7%. Topoarele cu disc și apărătoarele de braț de la Ighiel au un conținut de Sn cuprins între 3,4 și 5,8%, iar topoarele de tip Balșa de la Șard și Sebeș conțin 4% și respectiv 5,8% Sn. Virful de lance de la Boiu are 6,7% Sn, iar cuțitul și dalta de la Bretea Mureșeană conțin 4,8 și respectiv 3,4% Sn. Un

Pl. III. Depozitele de bronz de la Deva (1—10, 15—16) și Sarmizegetusa (11—14).

Pl. IV. Descoperiri izolate: 1, 5, 12, 21 — Sebeș; 2 — Călan; 3 — Pianu de Sus; 4 — Zlatna; 6 — Cilnic; 7–8, 15 — Cetea; 9–10 — Deva; 11 — Bașa; 13 — Turdaș; 14 — Ghirbom; 16 — Sard; 17, 19 — Ceru Băcăinți 20 — Bolu.

procentaj apropiat de Sn îl avea și acul cu placă discoidală descoperit la Sebeș—Podul Pripocului (3,1%), în timp ce o sulă aflată în același loc are doar 2,6% Sn (Fig. 2).

Pentru obținerea unor piese mai complicate (sabia de la Boiu, topoarele de luptă de la Ighiel) se folosea metoda „à cire perduë” sau a „formeî pierdute”. Turnarea obiectelor de bronz sau aur prin această metodă era cea mai eficientă din punct de vedere al randamentului tehnic, întrunind și virtuți artistice deoarece permitea obținerea unor piese perfecte ce nu aveau nevoie de retușuri sau finisări prea mari.

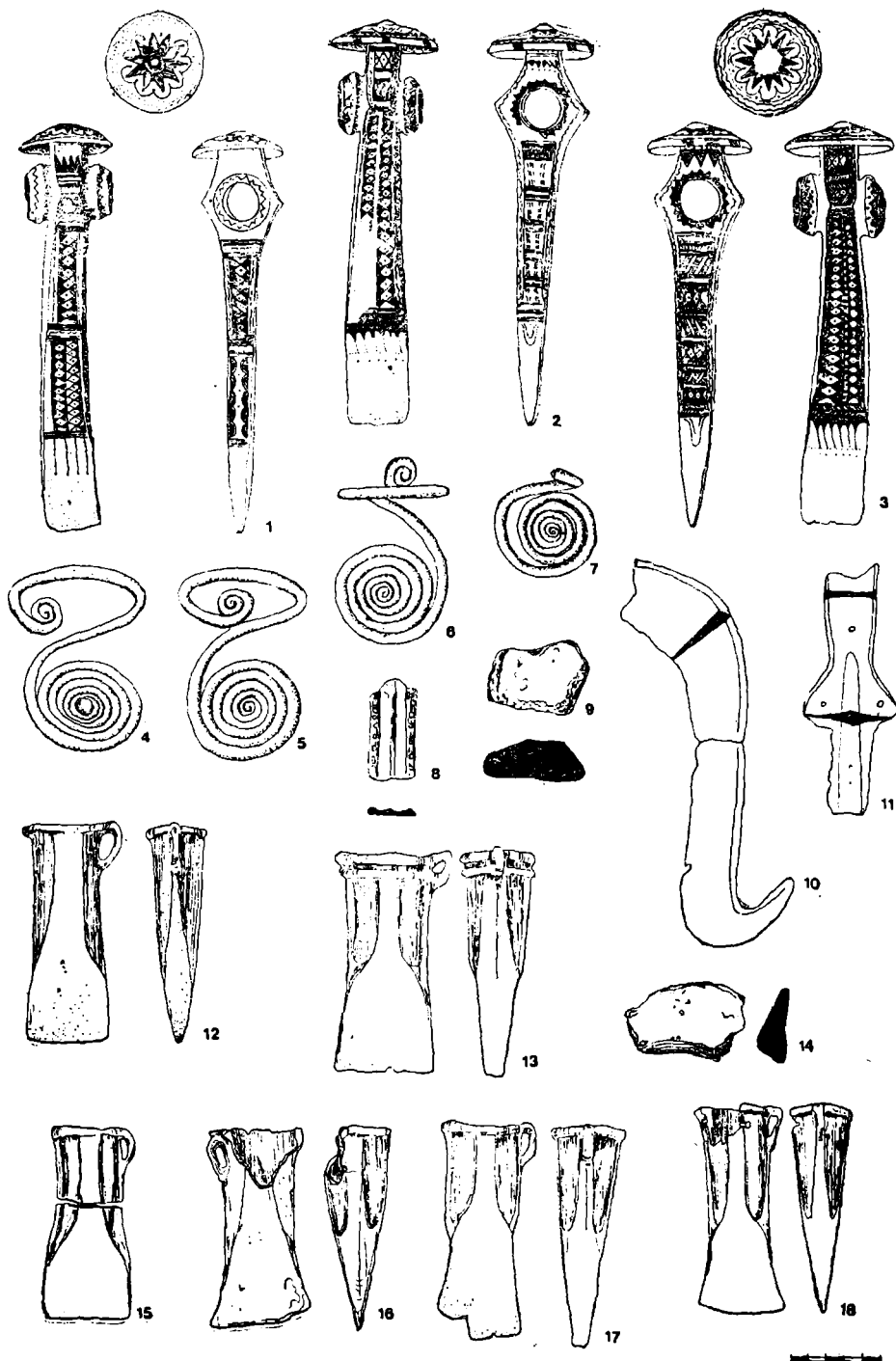
La sfîrșitul epocii bronzului, activitatea de extragere și prelucrare a minereurilor cunoaște o intensificare deosebită, așa cum o dovedesc numeroasele depozite aparținînd seriei Uriu-Domănești, cu o mare varietate de obiecte, în majoritate piese de origine locală sau central europeană și, mai rar, orientală sau meridională. Unele dintre aceste depozite (Aurel Vlaicu, Petroșani, Deva II, Răchita, Uroi) se află în sud-vestul Transilvaniei, fapt explicabil prin bogăția zonei în materii prime.

Pe măsură ce înaintăm în epoca bronzului se observă o creștere a procentului de staniu²⁹, creștere ce s-a pus pe seama sporirii posibilităților de acces ale comunităților tribale carpato-dunărene la sursele de cositor, grație schimburilor active cu Europa centrală, precum și nivelului cunoștințelor dobîndite de meșterii din această perioadă. Deși nu cunoșteau în grade Celsius punctele de topire ale diferitelor metale (cuprul — 1083°, antimoniu — 630°, zincul — 410° etc.), ei dețineau suficiente cunoștințe empirice, dobîndite în urma unei îndelungate experiențe, pentru a folosi unele rețete de fabricație care se transmiteau din generație în generație. Meșterii făurari din acea vreme cunoșteau proprietățile bronzului și modul cum puteau fi schimbate în funcție de modificarea dozării conținutului de staniu³⁰. Dacă în confecționarea uneia din principalele unelte ale epocii bronzului și Hallstattului timpuriu — celul — se folosea o cantitate de staniu variînd între 2,33 și 7,25%, cum este cazul pieselor de la Petroșani, la produsele care necesitau o rezistență sporită (arme, piese de harnașament) era utilizată o rețetă de dozare cu Sn între 10 și 22%. Astfel, vîrf de lance de la Petroșani are 12,66% Sn. După părerea noastră, menținerea la unele piese a unui procent mai scăzut de staniu se explică, în parte, și prin posibilitatea meșterului de a modela, prin batere la rece, obiectele de bronz cu un dozaj de 4—6% Sn. Pentru a realiza o economie de staniu, materie primă ce era destul de greu de procurat, meșterii făurari de la sfîrșitul epocii bronzului încercau diferite rețete de aliaje pe care le foloseau condiționat de rolul funcțional al piesei finite. Așa se explică prezența unor metale (plumb, antimoniu, zinc etc.) în aliajul unor piese, atîngînd uneori procentaje destul de ridicate (celturile de la Petroșani conțin 1,04% Pb, 1,07—1,22% Ni, iar un vîrf de lance are 4,2% Zn și 12,5% Pb, acesta provenind de la Cetea)³¹.

Prezența turtelor de bronz, rezultate în urma reducerii minereului de cupru și a pieselor deteriorate în componența unor depozite (Balșa, Turdaș, Deva II, Aurel Vlaicu), precum și descoperirea unor valve de tipare (Deva, Turdaș, Cetea) constituie dovezi indirecte, dar nu mai puțin convingătoare, ale existenței în sud-vestul Transilvaniei a unor mici ateliere, stabile sau ambulante, care satisfăceau necesitățile cotidiene ale comunităților locale.

PRINCIPALELE TIPURI DE OBIECTE ȘI CRONOLOGIA LOR

Pentru a schița tipologia pieselor de bronz aflate în sud-vestul Transilvaniei vom lua în considerare toate obiectele aparținînd epocii bronzului găsite pînă în anul 1989, cunoscute din literatura de specialitate, descoperite în timpul cercetărilor, apărute fortuit și păstrate în colecții muzeale, școlare sau particulare. Ne vom ocupa, în principal, de urmărirea frecvenței diferitelor tipuri de piese din bronz în spațiul cercetat, mediul în care apar și încadrarea lor cronologică și culturală.

Pl. V. Depozitele de bronz de la Ighiel (1-6), Balșa (7-8, 11-17) și Aurel Vlaicu (9-10).

1. Topoare plate

În sud-vestul Transilvaniei sînt cunoscute 4 topoare plate, provenite din descoperiri izolate, care pot fi încadrate în următoarele categorii: a) cu corpul alungit, trapezoidal (Reciu, pl. VII/15), inclus de Al. Vulpe în varianta Ostrovul Corbului³²; b) cu tăişul lăţit. Exemplarul de la Alba Iulia (pl. VII/11), de dimensiuni mai mari, are corpul de formă trapezoidală³³; c) cu corpul lat şi marginile uşor înălţate (Cetea, pl. VII/12)³⁴. Caracterul fortuit al descoperirii lor face imposibile o încadrare cronologică exactă, precum şi atribuirea lor culturală. Piesa de la Reciu, care sub aspect tipologic reprezintă o formă mai simplă, poate fi datată în bronzul timpuriu. Topoarele de la Alba Iulia şi Cetea reprezintă forme mai evoluat care pot fi încadrate în bronzul mijlociu, la un orizont caracteristic fazei a II-a a culturii Wietenberg.

2. Topoare plate cu marginile ridicate

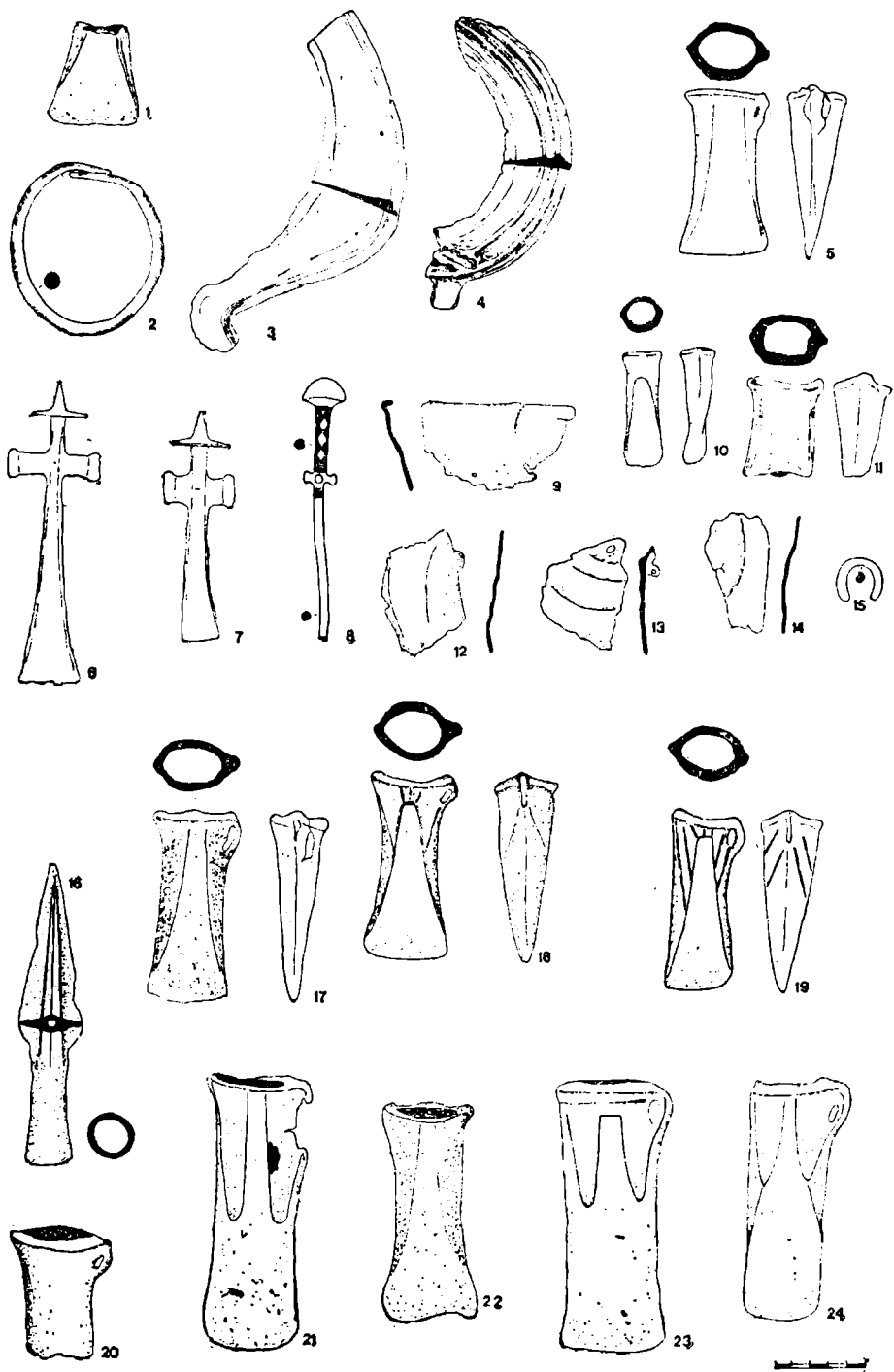
Deşi acest tip de unealtă este destul de răspîdită în Europa centrală, el apare în spaţiul carpato-dunărean într-un număr relativ redus³⁵. În sud-vestul Transilvaniei se cunosc 3 exemplare rezultate din descoperiri întîmplătoare. Tipologic, ele aparţin următoarelor categorii: a) de formă îngustă, aproape dreptunghiulară, cu margini uşor marcate şi tăişul arcuit (Cîlnic, pl. VII/16)³⁶; b) de formă trapezoidală, cu marginile profilate (Partoş, Sebeş, pl. VII/14), varianta Partoş (după Al. Vulpe)³⁷. Cele mai timpurii piese de acest tip par a fi apărut, după cum arată toporul descoperit recent la Bretea Mureşeană, în mediul culturii Coţofeni tîrzie. Fără a cunoaşte contextul arheologic în care au apărut, încercarea de încadrare cronologică a celor trei topoare este dificilă. Din punct de vedere tipologic, exemplarul de la Cîlnic reprezintă o formă mai simplă, fapt pentru care ar putea fi încadrat în bronzul timpuriu, pe cînd piesele de la Sebeş şi Partoş pot fi atribuite bronzului mijlociu şi puse în legătură cu cultura Wietenberg. Ca funcţionalitate, acest tip de topor pare mai degrabă a fi fost utilizat ca unealtă decît ca armă³⁸.

3. Celturi

Constituie unul din cele mai răspîdite tipuri de obiecte din epoca bronzului (Br.D) şi Hallstattul timpuriu în bazinul carpato-dunărean. În sud-vestul Transilvaniei au fost descoperite 27 de celturi, provenind din 12 localităţi. Dintre acestea, 16 au apărut în depozite, 9 provin din descoperiri izolate, iar două din aşezări. Din punct de vedere tipologic³⁹, ele pot fi împărţite în: a) celturi de tip transilvănean; b) celturi cu orificiu concav (cu plisc); c) alte tipuri de celturi.

a) *Celturi de tip transilvănean*. Formează o adevărată serie tipologică⁴⁰ studiată şi clasificată, tipologic şi cronologic, de M. Rusu⁴¹. Faţă de totalul exemplarelor cunoscute în Transilvania (peste 500 de piese datate în bronzul tîrziu şi Hallstattul timpuriu), în spaţiul cercetat s-au găsit doar 25 exemplare în 13 localităţi, care se încadrează în bronzul tîrziu (Br. D), variantele A 1—3, B 1—3, C 1—3. Dintre acestea, două piese provin din aşezări, 14 aparţin unor depozite, iar 9 constituie descoperiri izolate. O piesă din această categorie aparţine variantei răsăritene a celtului de tip transilvănean (Deva, pl. VI/10)⁴².

Celtul de tip transilvănean, piesă caracteristică perioadei de sfîrşit a epocii bronzului (Br. D), îşi prelungeşte existenţa şi în Hallstattul timpuriu. Pe baza analizei ariei de răspîndire, a densităţii descoperirilor rezultă că celtul de tip transilvănean este un produs al meşterilor făurari din bazinul mijlociu al Mureşului, Oltului şi Someşului, care îl creează, utilizează şi vehiculează.

Pl. VI. Depozitele de bronz de la Balșa (1–5), Deva II (6–15), Petroșani (16–19), Răchita (20–22) și Uroi (23–24).

b) *Cellul cu plisc*. Apar în depozite datate în bronzul târziu și Hallstattul timpuriu sau în descoperiri izolate, cu o frecvență mai redusă decât tipul transilvănean. În sud-vestul Transilvaniei, epocii bronzului îi aparține doar un singur exemplar care provine dintr-un depozit (Deva II). Clasificarea tipologico-cronologică a acestui tip de celt în două variante, după secțiunea corpului, a fost făcută de M. Petrescu-Dîmbovița⁴³. Piesa de la Deva (pl. VI/11) aparține primei variante, cu secțiunea rectangulară, caracteristică orizontului de depozite Uriu-Domănești.

c) *Alte tipuri de celluri*. În depozitul de la Răchita se află un celt fragmentar, cu gura dreaptă, marginea ușor îngroșată, neornamentat (pl. VI/20). Acest tip de celt este mai rar întâlnit în depozitele seriei Uriu-Domănești⁴⁴.

4. Topoare cu aripioare

Tip de unealtă de factură central-europeană, cu o întinsă arie de răspîndire, în care Transilvania ocupă un loc periferic. Așa se explică și numărul lor redus (154 exemplare după M. Rusu) față de alte zone. Acest tip de topor a fost studiat în ultimul timp de M. Rusu și Al. Vulpe⁴⁵, stabilindu-i-se mai multe variante tipologice. Cronologic, ele pot fi încadrate într-o perioadă de timp cuprinsă între bronzul mijlociu și Hallstattul timpuriu. În sud-vestul Transilvaniei este cunoscut un singur exemplar provenit dintr-o descoperire fortuită (Ceru Băcăinți, pl. IV/17).

5. Dălți

În zona cercetată sînt cunoscute 6 exemplare de dimensiuni reduse, provenind din așezări (Cetea — 3, pl. VII/17, VIII/11—12, VII/18—Sebeș) sau din descoperiri izolate (Bretea Mureșeană, pl. VII/19). Ele fac parte din categoria dălților simple cu secțiunea dreptunghiulară sau oval-rotundă și tăiș la unul din capete, iar celălalt ascuțit sau ușor bombat. Cuțitul cu mînerul prevăzut cu bucle, în asociere cu care a fost găsită dalta de la Bretea Mureșeană sau așezarea de tip Wietenberg II în care a fost descoperită dalta de la Sebeș-Podul Pripocului (pl. VII/18) asigură încadrarea lor în bronzul mijlociu.

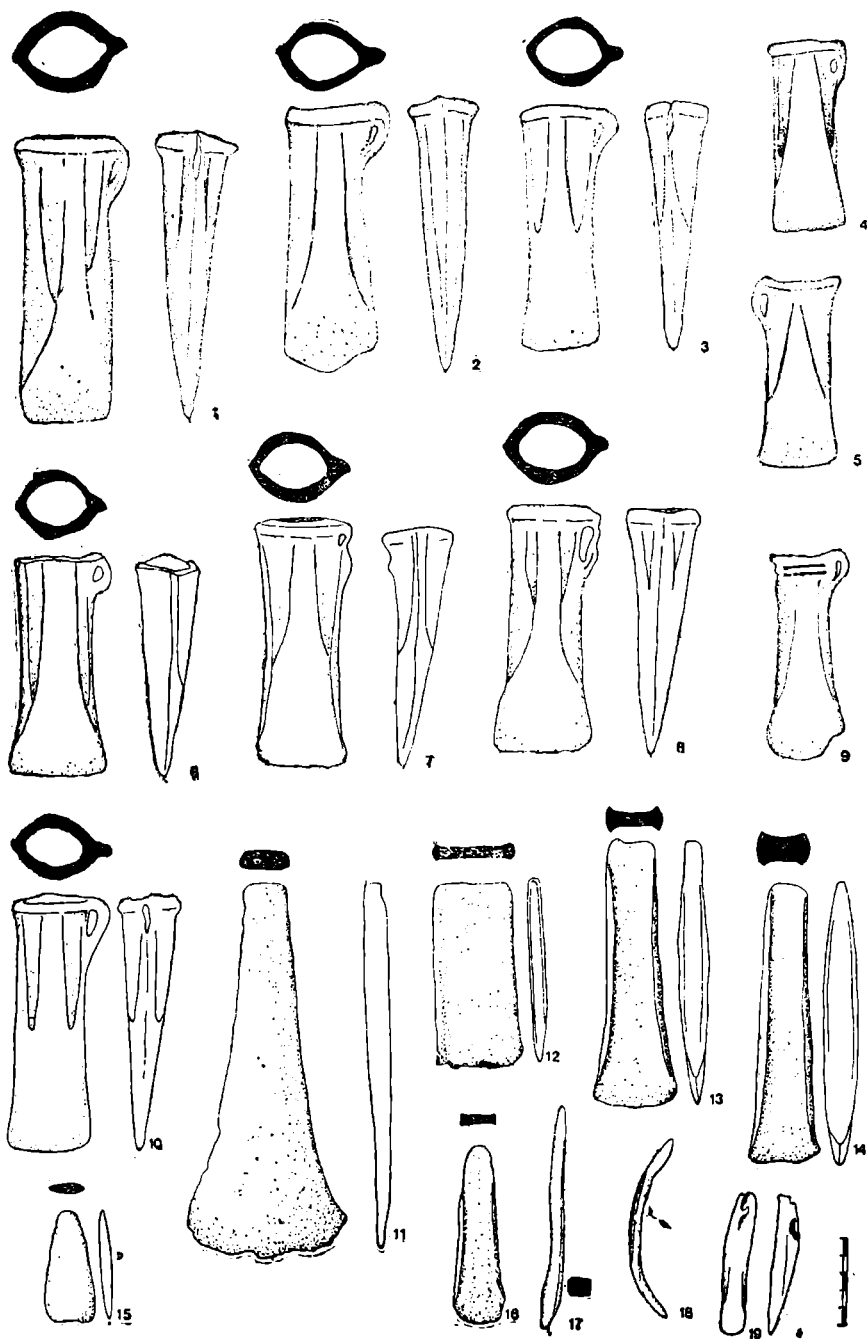
6. Seceri

Prin numărul mare al pieselor descoperite, aparținînd epocii bronzului și Hallstattului timpuriu, secerile ocupă un loc principal în cadrul uneltelor de bronz. În sud-vestul Transilvaniei se cunosc un număr de 5 piese aflate în depozite (Deva I—2, Aurel Vlaicu — 1) sau provenind din descoperiri izolate (Cetea — 1 Șard — 1). Cele două seceri de la Deva aparțin perioadei de sfîrșit a bronzului timpuriu, iar celelalte se încadrează în bronzul târziu. Deoarece tipologia, cronologia, funcția și aria de răspîndire a secerilor aflate pe teritoriul României au fost tratate recent de către M. Petrescu-Dîmbovița într-o amplă monografie⁴⁶, ne vom mărgini să facem o succintă prezentare a descoperirilor din sud-vestul Transilvaniei, încadrate în principalele tipuri:

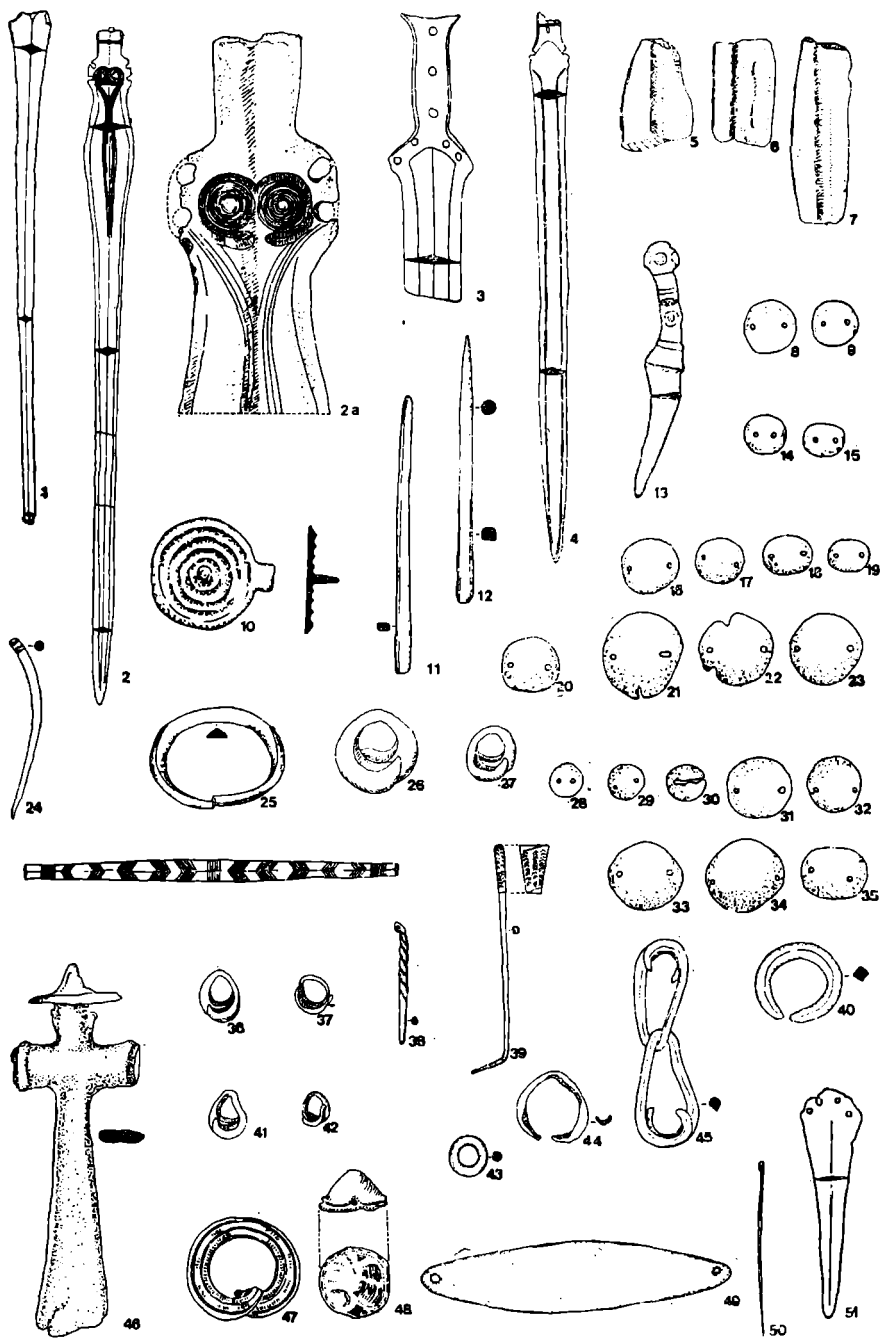
a) *Seceri de formă arhaică* (Rebmesserartige Sicheln)

Sînt cele mai vechi exemplare de seceri din metal al căror prototip îl reprezintă cuțitele de piatră⁴⁷. Ele apar aproximativ în aceeași perioadă în ținutul carpato-dunărean și în zona de la nord de Alpi⁴⁸.

În sud-vestul Transilvaniei sînt cunoscute două exemplare, dintre care unul fragmentar, ambele aflate în depozitul de la Deva (Deva I, pl. III/15—16)⁴⁹ și încadrate, după tipologia întocmită de M. Petrescu-Dîmbovița, în tipul I (Rebmesserartige Sicheln), varianta Deva. Acestea, de mici dimensiuni, au o ușoară arcuire a lamei și îngroșare a bazei, precum și a marginii lamei. Varianta Deva este considerată premergătoarea nemijlocită a secerilor cu buton⁵⁰. Tipului I, alături

Pl. VII. Descoperiri izolate: de piese de cupru și bronz: 1, 11, 13—Alba Iulia; 2 — Ighiu; 3, 7 — Deva; 4 — Bozeș; 5 — Turdaș; 6 — Chitid; 8 — Rapoltel; 9 — Măgura-Toplița; 10 — Pliclița; 12, 17 — Cetatea; 14, 18 — Sebeș; 15 — Reci; 16 — Cilnic; 19 — Bretea Mureșeană.

Pl.VIII. Descoperiri izolate: 1, 3, 26-27, 36-37, 41-42, 47-49 - Alba Iulia; 2, 2 a - Boiu; 4 - Ighiu; 5-7, 10, 44 - Turdaş; 8-9, 14-23, 28-35 - Sarmizegetusa; 11-12, 46 - Cetea; 13 - Bretea Mureşeană; 24 - Sebeş; 25, 39, 43 - Deva; 38, 51 - Ardeu; 40 - Băiţa; 46 - Măgura; 50 - Lanerăm.

de exemplarele de la Deva, îi aparțin și secerile de la Sighișoara și Cătelul Nou, primele descoperite, probabil, în mediul culturii Wietenberg, iar ultima în aria culturii Tei. Pot fi încadrate, pe baza barelor-coliere cu care au fost găsite în asociere, la sfârșitul bronzului timpuriu sau începutul bronzului mijlociu.

b) *Seceri cu limba la mîner* (Zungensicheln)

Constituie cea mai numeroasă categorie de seceri (1118 exemplare, după M. Petrescu-Dîmbovița, majoritatea provenite din depozite). Cele mai multe dintre acestea aparțin unor tipuri central-europene, predominante la noi în Transilvania și Banat și, sporadic, în regiunile extracarpătice. Ele apar în Br. D și își prelungește existența pînă în Ha. B2, reprezentînd cel mai răspîndit tip de seceră și pentru sud-vestul Transilvaniei. Din epoca bronzului cunoaștem doar două exemplare în depozitul de la Balșa (pl. V/8, VI/4), aflate în asociere cu o seceră cu cîrlig, fapt ce dovedește că cele două tipuri sînt contemporane, probabil doar utilizarea lor fiind diferită⁵¹. Caracterul fragmentar al celor două piese împiedică încadrarea lor într-unul din tipurile acestei categorii de seceri.

c) *Seceri cu cîrlig* (Hakensicheln)

Sînt specifice pentru spațiul intracarpătice (543 exemplare, după M. Petrescu-Dîmbovița)⁵². Ele apar în depozite sau descoperiri izolate din Br. D, perioadă în care sînt cele mai frecvente și în Ha A 1, cu sporadice prezențe în Ha B1.

În sud-vestul Transilvaniei se cunosc două exemplare aflate în depozitele de la Balșa (pl. VI/3) și Aurel Vlaicu (pl. V/10, care se încadrează în tipurile Cristian-Drajna 2 și, respectiv, Ghermănești-Ruginoasa (după M. Petrescu-Dîmbovița)⁵³.

7. Cuțite

Acest tip de obiect este reprezentat printr-o singură piesă în zona noastră, un cuțit cu mîner prevăzut cu bucle, provenit dintr-o descoperire fortuită (Bretea Mureșeană, pl. VIII/13). Cuțitul are lama groasă, arcuită, iar mînerul, plin, puțin curbat și oval în secțiune, ornamentat (două grupuri de linii reliefate intercalînd un buton de formă conică), este prevăzut la capăt cu cinci bucle. Acest tip de cuțit⁵⁴, prin mînerul său caracteristic, prezintă analogii cu mînerul primei săbii din depozitul de la Apa⁵⁵, precum și cu cuțitele din depozitul de la Satu Mare (jud. Arad)⁵⁶ sau din descoperirile izolate de la Periam și Valea lui Mihai⁵⁷. Datarea acestei categorii de obiecte în bronzul mijlociu este asigurată de asocierea lui în depozitul de la Satu Mare cu un topor de tip B 1⁵⁸.

Privitor la originea sudică a cuțitelor cu mînerul prevăzut cu bucle, poate fi luat în considerare un exemplar descoperit în al doilea mormînt-put de la Micene⁵⁹, al cărui mîner de fildeș are o formă sferică.

8. Ace pentru cusut

În sud-vestul Transilvaniei este cunoscut un singur exemplar, confecționat din sîrmă, cu urechea obținută prin îndoirea unui capăt. El provine dintr-o descoperire întîmplătoare făcută într-o așezare a culturii Wietenberg, faza a III-a de la Lancrăm⁶⁰ (pl. VIII/50).

ARME

1. Topoare cu orificiu de înmănușare transversal

Acestui tip de topor îi aparțin, în zona noastră, 16 piese confecționate din cupru sau bronz. Ele au fost descoperite în 11 localități, dintre care 2 exemplare aflate în așezări (Cetea, Deva), iar 14 piese provenite din descoperiri izolate (Sebeș—3, Călan, Pianu de Sus, Zlatna, Cîlnic, Balșa, Șard, Băcia, Goleș, Ceru

Băcăinți, Sîntimbru și Ighiel). Aceștia li se adaugă și cele 4 valve de tipare descoperite la Deva, Turdaș și Cetea. Raportat la totalul descoperirilor de acest tip cunoscute în țara noastră (peste 300 exemplare, după Al. Vulpe), numărul descoperirilor pe care le prezentăm este redus.

Pe baza tipologiei elaborate de Al. Vulpe, acest tip de topor poate fi grupat în câteva orizonturi tipologico-cronologice⁶⁰:

a) *Toporul de tip Baniabic* reprezintă o formă simplă, cu secțiunea lamei rectangulară și tubul de înmănușare nedetașat de corp. Aria lui de răspîndire cuprinde centrul Transilvaniei, fiind datat în bronzul timpuriu⁶¹. În sud-vestul Transilvaniei este localizat printr-un singur exemplar descoperit la Sebeș (pl. IV/1). Acesta poate fi socotit o formă de trecere, prezentînd unele asemănări cu tipul Corbasca.

b) *Toporul de tip Dumbrăvioara* descoperit la Sîntimbru (pl. II/17), în balastiera de pe Mureș are corpul masiv, iar ceafa rotunjită și fațetată⁶². Topoarele de acest tip sînt răspîndite în două zone: Transilvania și nordul Olteniei, fiind atribuite purtătorilor culturii Glina III-Schneckenberg⁶³. Este posibil ca toporul de la Sîntimbru să aparțină orizontului cultural reprezentat de grupul Șoimuș și tumulii de tip Bedeleu, caracteristici bronzului timpuriu.

c) *Toporul de tip Corbasca* se caracterizează prin ușoara curbare a muchiei superioare și secțiunea lamei pentagonală. Din sud-vestul Transilvaniei provin 3 exemplare, descoperite la Călan⁶⁴ (pl. IV/2), Pianu de Sus⁶⁵ (pl. IV/3) și Băcia. Este răspîndit cu precădere în jumătatea sudică a țării⁶⁶, putînd fi datat la sfîrșitul bronzului timpuriu sau începutul bronzului mijlociu.

d) *Toporul de tip Pătulele*, răspîndit în sudul țării și în nordul Bulgariei⁶⁷, este reprezentat în Transilvania prin câteva piese, cum este cazul exemplarului aflat la Zlatna⁶⁸ (pl. IV/4). Caracteristica acestuia rezidă în îndoirea accentuată a muchiei superioare a lamei în zona de îmbinare cu tubul. Poate fi datat în prima jumătate a bronzului mijlociu.

e) *Toporul de tip Pădureni*, cu secțiunea lamei hexagonală și marginile tubului de înmănușare decupate semicircular, uneori îngroșate, prezintă o formă mai evoluată, fiind atestat, mai ales, în sud-vestul Transilvaniei, în aria culturii Wietenberg⁶⁹. În spațiul în discuție cunoaștem un exemplar provenit dintr-o descoperire fortuită în împrejurimile Sebeșului (pl. IV/5), datat în bronzul mijlociu⁷⁰.

f) *Toporul de tip Monteoru*, înrudit cu cel de tip Pădureni, are una sau mai multe coaste mediane dispuse pe tubul de înmănușare. Un exemplar descoperit la Cîlnic (pl. IV/6) aparține primei variante în tipologia elaborată de Al. Vulpe⁷¹. Considerat ca specific culturii Monteoru, acest tip de topor este răspîndit în Moldova și Transilvania, unde apare în aria culturii Wietenberg⁷².

Prezența unor exemplare izolate ale tipului Pădureni în Moldova și ale tipului Monteoru în Transilvania atestă strînsa legătură dintre ambele categorii de topoare și cele două arii culturale (Wietenberg și Monteoru) în cadrul cărora se dezvoltă.

g) *Toporul de tip Balșa* se individualizează prin muchia cefei pronunțat rotunjită, lama zveltă cu tăișul arcuit și eleganța formei. Aria de răspîndire a acestui tip de topor cuprinde centrul și sud-vestul Transilvaniei. Din totalul armelor de acest tip cunoscute⁷³, în zona cercetată sînt localizate 7 piese (Balșa, Deva, Sebeș, Șard, Ceru Băcăinți, Cetea și Ighiel^{73a}. pl. IV/10—12, 15—17, II/8) și 4 tipare (Cetea, Deva, Turdaș).

Datorită caracterului izolat al descoperirilor, încadrarea cronologică a toparilor de tip Balșa se realizează pe baza afinităților tipologice cu tipul Pădureni, a asocierii lui în depozitul de la Hărman cu un topor prevăzut cu tub de

înmănuşare⁷⁴, precum şi a descoperirii, în straturile XII—XIV, a aşezării de la Pecica, a trei forme de turnat⁷⁵. Pe baza acestor criterii putem data toporul de tip Balşa la mijlocul bronzului mijlociu. Valvele de tipare de la Cetea^{75a}, Turdaş⁷⁶ şi Deva⁷⁷ (pl. IV/7—9, 13) oferă relaţii cu privire la tehnica de producere a toporului de tip Balşa prin turnare în forme bivalve. Acestea, puse în legătură cu frecvenţa topoarelor de tip Balşa descoperite în zona cercetată, ne determină să le considerăm proprii ei, fiind realizate de către meşterii făurari ai culturii Wielenberg.

2. Topoare de luptă cu disc şi spin

Întrucât acestei categorii de topoare i-au fost consacrate mai multe studii, dintre care subliniem importanţa celui elaborat de I. Nestor⁷⁸, nu considerăm necesar să abordăm aici problemele legate de aria de răspindire, de tipologia şi cronologia lor. Ne vom mărgini la încadrarea pieselor aflate în sud-vestul Transilvaniei, luînd ca bază sistemul tipologic şi cronologic elaborat de Al. Vulpe⁷⁹. Caracteristic pentru nord-vestul României, acest tip de armă este cunoscut în zona noastră prin 6 exemplare provenite din depozite (Ighiel-2, Deva II—2) sau din descoperiri izolate (Sebeş, Cetea).

Topoarele de luptă descoperite aici se împart astfel: a) *Tipul A1*. Îi aparţine o piesă aflată în împrejurimile Sebeşului (pl. IV/18)⁸⁰. Toporul, fără manşon, cu discul simplu, este neornamentat. Datarea tipului A 1 în prima jumătate a bronzului timpuriu este asigurată pe baza asocierii de piese aflate în depozitele de la Păuliş⁸¹, Criş⁸², Plăieşti⁸³ şi Hajdúsámson⁸⁴; b) *Tipul B 1*, varianta Ighiel. Două exemplare care provin din depozitul de la Ighiel⁸⁵ (pl. V/1—2) se individualizează prin manşon robust, puternic profilat, disc cu buton şi ornamente cu splendide motive incizate^{85a}. Ele au fost executate în tipare după metoda: „à cire perdue”. Pot fi datate la mijlocul bronzului mijlociu; c) *Tipul B 3*, varianta Cehăluţ. Două piese din depozitul de la Deva (Deva II, pl. VI/6—7)⁸⁶, au corpul şi gîtul hexagonale. Această variantă, care cunoaşte o mare concentrare a descoperirilor în Cîmpia Someşului, este datată în bronzul târziu (Br.D); d) *Tipul B 4*, varianta Şomeuţa. O piesă provine dintr-o descoperire izolată (Cetea, pl. VIII/46) ce poate fi datată în Br. D.

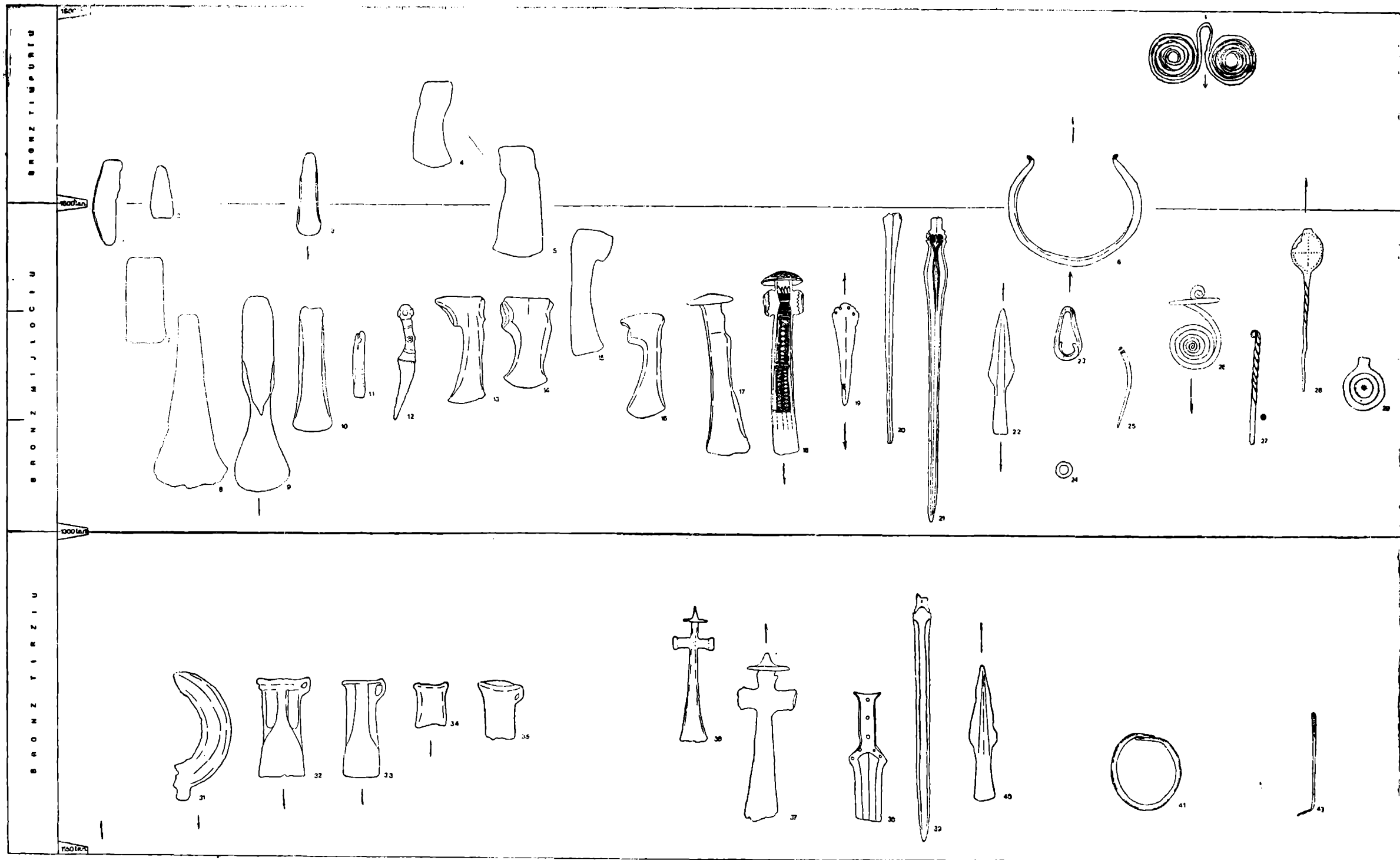
Existenţa mai multor variante ale tipurilor B 3—4 reprezintă, probabil, nu numai o evoluţie tipologică firească, ci şi una cronologică, desfăşurată pe parcursul mai multor etape⁸⁷.

3. Săbii

În sud-vestul Transilvaniei sînt cunoscute un număr de 5 săbii, întregi sau fragmentare, provenind din descoperiri izolate (Alba Iulia—2, Ighiu), din aşezări (Boiu) sau din depozite (Aurel Vlaicu). Dintre acestea, două se încadrează în bronzul mijlociu, iar trei aparţin bronzului târziu. Ele pot fi atribuite următoarelor tipuri:

a) *Săbii de tip micenian*. Au apărut în număr relativ mare pe teritoriul României⁸⁸. Cu studierea, clasificarea şi încadrarea lor cronologică s-au ocupat K. Horedt, A. D. Alexandrescu, Gh. Marinescu şi T. Bader⁸⁹. Datorită caracterului lor fragmentar, o încadrare a acestor piese în tipurile stabilite de G. Karo⁹⁰ este dificilă. În general, ca formă şi funcţionalitate, ele pot fi atribuite tipului A, Karo.

Sabia de la Alba Iulia⁹¹ (pl. VIII/1), păstrată fragmentar, alături de cea de la Miercurea, ambele cu secţiunea lamei rombică (tipul A 4, Bader), par a face parte din cele mai vechi săbii de tip micenian. Privitor la originea acestui tip de armă au fost exprimate păreri diferite, dintre acestea două avînd preponderenţă:

Pl. IX. Tipologia și încadrarea cronologică a pieselor de cupru și bronz aflate în sud-vestul Transilvaniei.
<https://biblioteca-digitala.ro>

prima le consideră produse de import (Horedt, Alexandrescu, Foltiny, Marinescu), iar a doua le apreciază ca imitații locale după prototipuri egeene (Hänsel, Kilian, Vulpe)⁹².

Cele 9 săbii de acest tip descoperite în Transilvania⁹³, încadrate în bronzul mijlociu, pot fi considerate ca aparținând culturii Wietenberg. O paralelizare a lor cu etapele de dezvoltare a acestei culturi nu este posibilă.

b) *Săbii de tip Boiu*. Numite astfel și definite de I. Nestor⁹⁴, săbiile de tip Boiu au stat în atenția a numeroși cercetători⁹⁵ deoarece reprezintă cea mai veche formă de sabie cu limbă la mîner. Sabia de la Boiu are lama îngustă și lungă, în formă de rapieră, care se lățește în apropierea mînerului. Din placa de prindere, lată, de formă aproximativ circulară, se desprinde mînerul în formă de limbă. Pe placă și corp are o ornamentație caracteristică. Aria ei de răspîndire cuprinde Transilvania, Ungaria de est și Italia nord-estică. Înrudită cu tipul Boiu este o grupă de săbii scurte pe care I. Nestor le-a denumit de tip Sauerbrunn⁹⁶. Ca forme intermediare între cele două tipuri sînt considerate exemplarele de la Keszthely, Oszöny, Bratislava și Donauwitz⁹⁷.

Cu privire la originea tipului, în prezent nu se poate da un răspuns satisfăcător. Unii cercetători îl consideră caracteristic pentru ținutul carpato-dunărean, susținînd originea lui transilvăneană⁹⁸. Numărul relativ mare al exemplarelor aflate în nord-estul Italiei i-a determinat pe St. Foltiny și J. D. Cowen⁹⁹ să considere acest tip de origine italică. O altă ipoteză susține răspîndirea spre sud-vest a tipului Boiu ca urmare a strînselor relații culturale ce au existat între bazinul carpatic și Italia de nord la sfîrșitul bronzului timpuriu și în bronzul mijlociu¹⁰⁰. Prin compararea ornamentelor de pe placa de prindere a săbiilor de tip Boiu cu motivele spiralice de pe unele săbii din mormintele-puț de la Micene, J. Werner a observat o directă dependență a săbiilor din bazinul carpato-dunărean față de cele grecești¹⁰¹. Este posibil ca tipul Alba Iulia al săbiilor de tip micenian să fi contribuit, alături de pumnalele și săbiile scurte ale bronzului timpuriu autohton, la apariția săbiilor de tip Boiu.

Datorită faptului că majoritatea pieselor provin din descoperiri întîmplătoare, datarea săbiilor de tip Boiu întîmpină dificultăți. Pe baze tipologice, tipul Boiu a fost datat de Fr. Holste¹⁰² în Br.B 1. Alți cercetători¹⁰³ indică o dată mai tîrzie, Br.B 2. B. Hänsel¹⁰⁴ consideră că primele săbii cu limbă la mîner trebuie atribuite treptei MD 1, deși ele sînt folosite pe întregul parcurs al bronzului mijlociu. J. D. Cowen¹⁰⁵ apreciază că săbiile de acest tip au fost utilizate în perioadele timpurie și mijlocie ale mormintelor tumulare (Br. B 1—B 2), iar A. D. Alexandrescu, deși le consideră caracteristice pentru bronzul mijlociu, opinează pentru încadrarea săbiilor de tip Boiu și Sauerbrunn în etapa tîrzie a acestei perioade¹⁰⁶.

În concluzie, putem aprecia că săbiile de tip Boiu aparțin bronzului mijlociu, fiind încadrate în fazele Br. B1—B2. În stadiul actual al cunoașterii noastre considerăm că nu se poate face o diferențiere cronologică între diversele piese ale tipului Boiu sau între cele două tipuri de săbii (Boiu și Sauerbrunn). În acest sens credem că o atentă cercetare și grupare a ornamentelor de pe săbiile de tip Boiu ar putea aduce unele precizări în legătură cu atelierele din care provin acestea.

Sabia de la Boiu a fost găsită într-o așezare aparținînd culturii Wietenberg¹⁰⁷. Cercetările întreprinse în această așezare permit încadrarea sabiei și a locuirii de aici în faza a II-a a culturii Wietenberg¹⁰⁸.

c) *Săbii cu limba la mîner de tip Unip-Uriu*. Apar în special ca piese componente ale depozitelor din bronzul tîrziu (Br. D) și Hallstattul timpuriu (Ha.A1). Fragmentul de sabie de la Aurel Vlaicu (pl. V/16), aflat într-un depozit încadrat în orizontul Uriu-Domănești¹⁰⁹, are umerii ușor rotunjiți, cu două găuri de nit. Prin forma limbii mînerului, se înrudește cu piesele ce fac parte din varianta a

II-a a tipului, după clasificarea propusă de A. D. Alexandrescu¹¹⁰. Sabia de la Aurel Vlaicu, prin caracteristicile sale, amintește de tipul Sprockhoff Ia¹¹¹. Descoperirea ei într-un depozit îi asigură încadrarea în bronzul târziu (Br. D).

d) *Săbii de tip Nenzingen*. Cunosce o largă răspindire în bazinul carpato-dunărean. Săbiile de acest tip sînt date în bronzul târziu (Br. D) și Hallstattul timpuriu (Ha. A). Acestei categorii îi aparțin săbiile de la Ighiu¹¹² (pl. VIII/4) și Alba Iulia¹¹³ (pl. VIII/3), provenite din descoperiri fortuite. Prima dintre ele, la care limba mînerului are margini puțin accentuate și umerii ușor arcuiți, poate fi încadrată cu siguranță în bronzul târziu. Piesa de la Alba Iulia, prin forma mai evoluată a limbii mînerului, ar putea fi atribuită sfîrșitului acestei perioade sau începutului celei următoare (Ha.A 1).

4. Pumnale

Din această categorie de arme sînt cunoscute două exemplare descoperite la Ardeu¹¹⁴ (pl. VIII/51), într-o așezare a culturii Wietenberg, faza a III-a și la Turdaș¹¹⁵. Pumnalul de la Ardeu are nervură mediană, lama rotunjită, cu 4 nituri la umeri, neornamentat și cu secțiunea rombică. El face parte din categoria pumnaletor cu umerii rotunjiți, cu 3—6 nituri, caracteristice bronzului mijlociu¹¹⁶, întilnite în culturile Otomani¹¹⁷, Wietenberg¹¹⁸, Vatina¹¹⁹ și Tel¹²⁰.

5. Vîrfuri de lance

În sud-vestul Transilvaniei au fost descoperite 8 exemplare de vîrfuri de lance în așezări (Boiu — pl. IV/20, Boița, Bucerdea Vinasă), depozite (Petroșani — pl. VI/16) sau ca apariții izolate (Ardeu, Balșa, Băița și Călan — pl. III/4). Primele trei se încadrează în bronzul mijlociu, iar exemplarele de la Petroșani și Călan în bronzul târziu (Br. D).

Vîrful de lance de la Boiu¹²¹ provine dintr-o așezare a culturii Wietenberg, faza a II-a. Lama este rotunjită la bază, iar tubul de înmănușare, de formă cilindrică, are în dreptul lamei două orificii de fixare a mînerului, laterale, dispuse simetric. Exemplarul de la Boiu își găsește analogii apropiate cu piesele aflate în depozitul de la Păuliș¹²², date prin asociere cu un topor de tip A 1, la Medieșul Aurit-Potău, într-o așezare de tip Otomani II¹²³ și la Sighișoara¹²⁴, acestea fiind considerate drept cele mai vechi vîrfuri de lance din bazinul carpato-dunărean. Diferența formală față de acestea (plasarea laterală a orificiului de prindere) ne determină să-l plasăm într-un orizont imediat următor acestora (Ighiel).

Vîrful de lance de la Petroșani provine dintr-un depozit care se încadrează în Br. D. El are lama în formă de frunză, tocul lat cu nervura îngroșată, formată din linii reliefate. Piesa de la Călan (pl. II/14) are pe toc un ornament spiralic în bandă îngustă, incizat. Majoritatea cercetătorilor încadrează acest tip de armă în Br. D—Ha. A1¹²⁵. Prototipul acestuia apare în perioada bronzului mijlociu¹²⁶.

PODOABE

1. Pandantive

Fac parte din categoria obiectelor de podoabă cu largă utilizare, confecționate din lut, piatră, os sau metal. Cele 6 pandantive atribuite epocii bronzului, descoperite în zona cercetată, reprezintă două tipuri diferite:

a) *Spirale-ochelari* (Brillenspirale). În necropola tumulară de la Gura Ampoștei (tumul III, M2)¹²⁷ a fost descoperită o spirală dublă confecționată din sîrmă de cupru (pl. II/2). Asemenea piese sînt cunoscute în zonă la Livezile (I)¹²⁸, precum și în necropola tumulară de la Cheile Aiudului¹²⁹. Descoperirea lor în mor-

mente sub mandibulă (Gura Ampoștei) sau pe stern (Cheile Aiudului), uneori în asociere cu saltaleone realizați din folie de cupru răsucită tubular, indică folosirea lor ca pendantsive¹³⁰.

Acest tip de podoabă este utilizat pe o arie largă începând din eneolitic și până în Hallstattul timpuriu¹³¹, fiind confecționate din cupru, bronz și, mai rar, din aur¹³².

b) *Pendantsive cu disc și spin*. Reprezintă un tip de podoabă caracteristic pentru depozitele din orizontul Koszider și pentru cultura mormintelor tumulare¹³³. În sud-vestul Transilvaniei s-au găsit 5 exemplare de asemenea pendantsive, dintre care 4 provin dintr-un posibil depozit (Sarmizegetusa, pl. III/11–14), iar unul dintr-o descoperire întâmplătoare (Turdaș, pl. VIII/10)¹³⁴. Cele mai vechi exemplare se datează la începutul bronzului mijlociu. Piese de la Sarmizegetusa și Turdaș fac parte din categoria pendantsivelor decorate cu cercuri concentrice și spin, care se pot data în etapa dezvoltată a bronzului mijlociu¹³⁵.

ACE

În spațiul cercetat au fost descoperite un număr relativ mic (6 exemplare) de ace ornamentale provenind din așezări (Ardeu, Hunedoara, Deva, Sebeș), necropole (Gura Ampoștei) sau depozite (Deva II). De la Turdaș provin trei fragmente de tipare din gresie pentru turnarea unor ace¹³⁶ (pl. VIII/5–7). Ele se împart în următoarele tipuri:

a) *Ac cu capul în formă de măciulie (Kugelkopfnadel)* descoperit în tumulul I al necropolei de la Gura Ampoștei¹³⁷, aparținând bronzului timpuriu. Acest tip de ac a cunoscut o largă utilizare în spațiul cuprins între Anatolia și Europa Centrală¹³⁸ (pl. II/9).

b) *Ac cu capul răsucit (Rollennadel)*. Se cunosc două exemplare (Ardeu, pl. VIII/38, Hunedoara). Primul dintre ele, provenind dintr-o așezare a culturii Wietenberg, faza a III-a, are tija torsionată. Acest tip de ac nu oferă jaloane cronologice. El este folosit din eneolitic până la sfârșitul epocii bronzului¹³⁹.

c) *Ac cu cap discoidal (Scheibenkopfnadel)*. Un exemplar descoperit la Sebeș-Podul Pripocului (pl. IV/21) într-o așezare a culturii Wietenberg, faza a II-a, are discul ornamentat printr-un șir circular de mici umflături și tija torsionată¹⁴⁰. Originea acestui tip de ac se găsește în bronzul timpuriu (Br. A2) din Europa Centrală¹⁴¹. Piesa de la Sebeș se datează la începutul bronzului mijlociu.

d) *Ac cu patru protuberanțe (Warzennadel)*. Are capul în formă de calotă, iar pe tija, în zona gâtului, se află 4 protuberanțe dispuse simetric. În spațiul cercetat este cunoscut un exemplar ornamentat pe tija cu motive incizate, aflat în depozitul Deva II (pl. VI/8). El se încadrează în varianta a II-a, ornamentată, după tipologia propusă de Alix Hochstetter¹⁴². Cunoscut în special din așezări și morminte ale culturii Noua, acest tip de ac are o arie de răspândire ce se întinde de la Nistru până în estul Ungariei¹⁴³, fiind datat în perioada târzie a epocii bronzului¹⁴⁴.

e) *Ac cu capătul îngroșat (Nadel mit abschliessender Verdickung)*, ce se subțiază spre vîrf, decorat cu incizii în zig-zag și orizontale, cu vîrfurile îndoit din vechime, descoperit într-o așezare aparținând bronzului târziu¹⁴⁵ (Deva-Viile Noi, pl. VIII/39). Ace asemănătoare sînt cunoscute în bronzul final în mediul Igrița¹⁴⁶, ca și în depozite (Cornuțel)¹⁴⁷. În Europa centrală, acest tip de ac este atribuit cu precădere etapei vechi a complexului cîmpurilor de urne¹⁴⁸. În Hallstattul timpuriu apar în număr mare în depozitele din seria Cincu-Suseni (Gușterița, Uioara de Sus)¹⁴⁹, precum și în așezări (Uioara de Jos și Teleac)¹⁵⁰, ultima descoperire indicînd utilizarea acestui tip de ac până în Ha B1–B2.

3. Apărător de braț

Acest obiect de podoabă cu largă răspîndire în bazinul carpațo-dunărean¹⁵¹, în sud-vestul Transilvaniei, este cunoscut prin 4 exemplare care provin din depozitul de la Ighiel (pl. V/3—6). Ele se încadrează în varianta Ighiel-Zajta, după clasificarea făcută de T. Bader¹⁵². Piese ale acestei variante, răspîndite în Transilvania, Ungaria și Slovacia, au spirala realizată din 4—5 spire, iar bara brățării propriu-zise prezintă o secțiune ovală sau pătrată.

Din punct de vedere cronologic, apărătorul de braț are o evoluție lungă în timp, de la sfîrșitul bronzului timpuriu și pînă la începutul Hallstattului^{152a}. Piese de la Ighiel, pe baza topoarelor de tip B1 cu care s-au aflat în asociere, pot fi încadrate în etapa dezvoltată a bronzului mijlociu (Br. B2). Se apreciază că originea apărătorului de braț trebuie căutată în nord-vestul României și estul Ungariei unde se cunosc cele mai timpurii exemplare (varianta Apa). Geneza acestei piese de podoabă este greu de stabilit. Probabil, fiind o creație locală, ea s-a dezvoltat din brățara simplă, căreia i s-au adăugat două spirale.

Cît privește utilizarea sa, apărătorul de braț pare a îmbina rolul armei de apărare în luptă cu cel al piesei ornamentale pentru braț. Nu este exclus ca el să fi reprezentat un semn distinctiv, indicînd poziția socială sau militară a purtătorului¹⁵³.

4. Coliere

Folosite într-o bună parte a preistoriei în diferite variante¹⁵⁴, colierele puteau fi purtate la gît („Ösenhalsringe“) sau la picioare („Ösenfussringe“). Barele-coliere, ca piese turnate cu capetele răsucite sub formă de urechiușe, constituie o formă caracteristică pentru Europa centrală¹⁵⁵, datată în bronzul timpuriu (Br. A 2). Cele 10 piese ale depozitului Deva I (pl. III/1—10) pot fi datate la sfîrșitul bronzului timpuriu sau la începutul bronzului mijlociu¹⁵⁶. Barelor-coliere le-au fost atribuite funcționalități diferite: unități premonetare, piese de podoabă sau obiecte ce indică poziția socială a purtătorului¹⁵⁷. Fără a exclude și alte posibile semnificații, considerăm că ele erau utilizate, în principal, ca obiecte de podoabă.

5. Diademe

Un exemplar provine de la Alba Iulia¹⁵⁸ (pl. VIII/49), dintr-o descoperire izolată. Este confecționată din placă de aur de formă eliptică, cu marginile rotunjite, avînd la capăt cîte un orificiu.

6. Nasturi

Obiecte de podoabă des întîlnite¹⁵⁹, nasturii cu corpul mai mult sau mai puțin bombat, prevăzut cu două orificii laterale, nu sînt caracteristici unei anumite culturi. Au fost confecționați vreme îndelungată, pînă în Hallstattul timpuriu, cu preponderență însă în prima jumătate a epocii bronzului¹⁶⁰. Din zona noastră sînt cunoscuți 24 de nasturi confecționați din bronz sau aur. Dintre aceștia, 21 de exemplare aparțin, probabil, unui mic depozit (Sarmizegetusa, pl. VIII/8—9, 14—23, 28—35)¹⁶¹, iar 3 piese, din care una de aur (Alba Iulia¹⁶², pl. VIII/48), provin din descoperiri izolate (Turdaș). Piesa de aur, de formă conică, este ornamentată la bază cu o linie punctată. Încadrarea lor cronologică poate fi făcută cu probabilitate în bronzul mijlociu¹⁶³.

7. Brățări

Au o existență îndelungată, motiv pentru care valoarea lor cronologică este limitată. În spațiul geografic cercetat sînt cunoscute 6 brățări, confecționate din

bronz sau aur, ce au apărut într-un depozit (Balșa), într-o așezare (Deva-Viile Noi) sau în descoperiri fortuite (Alba Iulia, Orăștie), datate în Br. D.

Ele aparțin următoarelor tipuri:

a) *Brățări cu secțiune rombică*, deschise, confecționate din bronz (Deva, pl. VIII/25) sau din aur (Alba Iulia). Spre deosebire de brățara de la Deva¹⁶⁴, ornamentată cu benzi incizate, care a fost obținută prin turnare în tipar bivalv, piesa de aur de la Alba Iulia a fost prelucrată prin ciocănire. Acest tip de brățară își face apariția în Br.D¹⁶⁵, însă cunoaște o largă răspindire în perioada următoare (Ha A—B), fiind prezent în numeroase depozite¹⁶⁶ (Suseni, Treznea, Uioara de Sus, Spălnaca I. Brețcu, Crișana II etc.).

b) *Brățări crestale*, cu secțiunea rotundă și capetele subțiate spre vîrf, confecționate din bronz sau aur. Suprafața lor este ornamentată cu creștături mărunte, verticale și paralele. Un exemplar din aur provine de la Orăștie, dintr-o descoperire întâmplătoare. Sînt frecvente în depozitele de bronzuri din bronzul tîrziu (Br.D)¹⁶⁷ și Hallstattul timpuriu (Ha A1)¹⁶⁸, continuînd sporadic și în Ha B¹⁶⁹.

c) *Brățări cu secțiune rotundă*, de formă circular-rotundă, cu capetele subțiate, distanțate sau, uneori, suprapuse (Balșa, pl. VI/2). Brățara, decorată cu benzi de linii incizate, apare într-un depozit al seriei Uriu-Domănești¹⁷⁰.

Datarea brățărilor confecționate din aur (Alba Iulia) Orăștie, provenite din descoperiri fortuite, este mai dificilă. Avînd în vedere faptul că ele apar în asocieri cu brățări crestale sau cu secțiune rombică, înclinăm să le acordăm aceeași încadrare.

8. Inele de buclă

Constituie piese de podoabă des întîlnite în bronzul carpato-dunărean¹⁷¹, fiind confecționate din cupru, bronz sau aur. Cea mai timpurie piesă de podoabă de acest tip, descoperită la Cilnic¹⁷², este datată în eneoliticul tîrziu.

Din sud-vestul Transilvaniei sînt cunoscute 13 piese confecționate din aur, provenite din necropola de la Gura Ampoitei¹⁷³ (2 buc.) sau din descoperiri izolate (Măgura, Pianu de Sus, Alba Iulia — 5 buc., Turdaș). Ele aparțin mai multor variante:

a) *Inele de buclă* avînd partea inferioară, masivă, de formă triunghiulară și capetele, subțiate, petrecute unul peste celălalt (Gura Ampoitei, pl. III/5—6). De la Livezile se cunosc alte trei asemenea piese¹⁷⁴. Inele de buclă asemănătoare se întîlnesc în necropolele tumulare de la Tîrnava¹⁷⁵ și Leukas¹⁷⁶. Ele sînt considerate o variantă a tipului de inel cu partea inferioară îngroșată¹⁷⁷, frecvent întîlnit în necropolele din bronzul timpuriu¹⁷⁸. Cele două inele de buclă de la Gura Ampoitei se încadrează printre cele mai arhaice exemplare ale tipului A, după periodizarea Eugeniei Zaharia¹⁷⁹.

b) *Inele de buclă* cu brațe egale, suprapuse, cu capetele îndoite, nedepășind jumătate din înălțimea piesei (Măgura¹⁸⁰ — pl. VIII/45), Pianu de Sus¹⁸¹, Alba Iulia¹⁸² pl. VIII/36—37, 41—43).

c) *Inele de buclă* confecționate din placă subțire, cu concavitatea mediană în formă de barcă (Alba Iulia—pl. VIII/26—27, Turdaș — pl. VIII/44, Sarmizegetusa^{182a}).

Datorită caracterului fortuit al descoperirii lor, inelele de buclă prezentate la punctele b—c pot fi încadrate, doar pe baza analogiilor ce se pot stabili¹⁸³, în prima parte a bronzului mijlociu, aparținînd culturii Wietenberg, iar piesa de la Sarmizegetusa în bronzul tîrziu.

9. Inele, verigi

Din aşezări, depozite sau descoperiri fortuite provin inele sau verigi din:
a) *bronz*: *a1* — verigă de formă circulară, cu secţiunea rotundă, aflată într-o locuinţă de tip Wietenberg III (Deva—Dealul Cetăţii, pl. VIII/43); *a2* — verigă deschisă în depozitul Deva II (pl. VII/15); b) *aur*: *b1* — 20 de inele cu secţiune rombică, (Alba Iulia); *b2* — inele crestate (Sarmizegetusa)¹⁸⁴. Sînt cunoscute în total 26 exemplare, datate în a doua jumătate a bronzului mijlociu şi în bronzul târziu (Br. D).

Analiza tipurilor de obiecte din bronz şi a variantelor acestora aflate în sud-vestul Transilvaniei ne-a oferit posibilitatea unei succinte prezentări a evoluţiei, frecvenţei şi încadrării lor cronologice. Cercetînd provenienţa diferitelor categorii de piese, s-a putut constata că pentru o parte a obiectelor de bronz poate fi delimitat spaţiul în care ele au fost produse şi folosite (toporul de tip Balşa, celul de tip transilvănean, secera cu cîrlig etc.). Acestea sînt caracteristice, în principal, spaţiului intracarpatic şi comunităţilor epocii bronzului din sud-vestul Transilvaniei. O a doua categorie de piese o formează cele ce sînt tipice pentru zonele învecinate cu spaţiul geografic în discuţie (toporul de luptă cu disc şi spin, apărătorul de braţ, toporul de tip Monteoru etc.), prezente aici ca rezultat al schimburilor şi influenţelor culturale reciproce.

Alături de piesele de origine locală, în depozitele sau în descoperirile izolate din această parte a Transilvaniei se găsesc, în număr relativ mare, piese de factură central-europeană (acul cu capul discoidal) barele-coliere, toporul cu aripioare etc.) şi, mai rar, cele de origine răsăriteană (variante răsăriteană a celului de tip transilvănean) sau sudică (săbii de tip micenian, cuţitul avînd minierul prevăzut cu bucle). Aceste piese oferă, în acelaşi timp, jaloane în realizarea unui paralelism cronologic şi cultural între sud-vestul Transilvaniei şi teritoriile învecinate.

Din punct de vedere cronologic, depozitele de bronzuri aflate în sud-estul Transilvaniei, deşi puţine la număr (doar 10 depozite sigure), ar putea fi încadrate în trei etape sau orizonturi evolutive pe baza asocierii diferitelor categorii de piese şi a analogiilor ce se pot stabili:

1. Primului orizont îi aparţine depozitul Deva I, avînd în componenţa sa bare-coliere şi seceri de tip arhaic. El poate fi încadrat spre sfîrşitul bronzului timpuriu sau începutul bronzului mijlociu, într-o etapă anterioară orizontului cronologic Apa¹⁸⁵.

2. Într-o altă etapă de dezvoltare¹⁸⁶ se încadrează depozitul de la Ighiel. Prin componenţa sa, acesta se înscrie în categoria depozitelor ale căror piese componente, în totalitate sau în majoritate, sînt constituite din arme¹⁸⁷. Pe baza topoarelor de luptă de tip B 1, el se încadrează în etapa dezvoltată a bronzului mijlociu (Br. B 2)¹⁸⁸.

3. În cea de-a treia etapă evolutivă se înscriu depozitele de la Aurel Vlaicu, Balşa, Deva II, Petroşani, Răchita şi Uroi care conţin: unelte (seceri cu cîrlig, seceri cu limbă la minier, celturi de tip transilvănean), arme (topoare de tip B 3, vîrfuri de lance, săbii cu limbă la minier-tip Unip), obiecte de podoabă (brăţări şi ace). Ele se încadrează în seria depozitelor Uriu-Domăneşti din bronzul târziu (Br. D).

În concluzie, putem aprecia că producerea şi utilizarea pieselor de bronz în viaţa cotidiană a comunităţilor epocii bronzului din sud-vestul Transilvaniei au jucat un rol hotărîtor în dezvoltarea forţelor de producţie din acea perioadă.

1. D. Berciu, in *Apulum*, 1, 1939–1942, p. 80–97.
2. I. Andrișoiu, *Metalurgia bronzului in sud-vestul Transilvaniei* (referat la doctorat, mss.).
3. M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la inceputul Hallstattului*. Teză de doctorat, Iași, 1972 (mss., in continuare *Metalurgia bronzului*).
4. Idem, in *Dacia*, 7, 1963, p. 180–184, fig. 1; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977; T. Soroceanu, in *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin-Nitra, 1982, p. 363–376; C. Kocsó, in *Apulum*, 15, 1977, p. 131–153.
5. M. Rusu, *Metalurgia bronzului*; T. Soroceanu, in *Beiträge...*, p. 367–368, fig. 4–5.
6. M. Rusu, *Metalurgia bronzului*.
7. K. Herepey, *Alsófelérmármegye mohographiája*, Budapesta, 1901, p. 86, pl. 8/72; M. Roska, *Die Sammlung Zsófia Torna*, Cluj, 1941, p. 334, pl. 145/7; idem, in *Apulum*, 3, 1947–1949, p. 70–77, fig. 1; Al. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, in *PBF*, IX/2, 1970, p. 52, nr. 232–235, pl. 14/235, 15/232–234 (in continuare *Äxte I*).
8. I. Berciu, in *Apulum*, 1, 1939–1942, p. 24–38.
9. M. Rusu, in *Sargetia*, 4, 1966, p. 17–18.
10. M. Petrescu-Dîmbovița, in *ArhMold*, 11, 1987, p. 17 și nota 114.
11. Absența pieselor de bronz din inventarul mormintelor aparținând culturii Wietenberg, într-o perioadă în care ele sînt prezentate în număr relativ mare în așezări și depozite, nu poate fi deocamdată motivată (cf. T. Soroceanu, Al. Retegan, in *Dacia*, 25, 1981, p. 206, nota 54).
12. I. Paul, in *Transilvania*, 1985, 11, p. II–III.
13. C. Goos, in *AVSL*, 14, 1877, p. 95; M. Roska, *Repertorium*, nr. 6, p. 119.
14. I. Gaal, in *BKL*, 41, 1908, p. 679–701.
15. *HTRTÉ*, 20, 1910, p. 184–185; M. Roska, *Repertorium*, p. 119, nr. 40.
16. D. Rădulescu, R. Dumitrescu, *Mineralogia topografică a României*, București, 1966, p. 52–54, 83–92, 118–119, 199–202, 288.
17. M. Rusu, in *ActaMN*, 9, 1972, p. 30.
18. *Ibidem*.
19. Unealtă cu largă arie de răspîndire, din Europa pînă în Asia Centrală, atribuită cu precădere epocii bronzului (cf. E. Moscalu, *SCIVA*, 32, 1981, 1, p. 141–143, cu bibliografia problemei). Cele mai vechi exemplare cunoscute pe teritoriul României au apărut în culturile Cucuteni, faza A 3 (Hăbășești – Vl. Dumitrescu și colab., *Hăbășești*, București, 1954, p. 259, fig. 23/2–3) și Gumelnița, faza A 2 (Brăilița, Medgidia – C. Pricop, in *Istros*, II–III, 1983, Brăila, p. 35–39, fig. 1–3). Utilizarea acestor ciocane în minerit este susținută de unele descoperiri (Rudna Glava – B. Jovanović, *Rudna Glava. Der älteste Kupferbergbau im ZentralBalkan*, Bor-Beograd, 1982) și Novi Aksi din Hakasia – Ia. I. Sungulașev, in *MIA Moscova*, 149, 1969, p. 23 și urm., fig. 6 și 16).
20. H. Ciugudean, in *Apulum*, 23, 1986, p. 76, fig. 6/7–8.
21. D. Rădulescu, R. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 66, 146, 244.
22. Al. Vulpe, in *RevIst*, 27, 1974, 2, p. 246; M. Petrescu-Dîmbovița, in *ArhMold*, 9, 1980, p. 64.
23. Pentru piesele de la Ighiu și Sintimbru, informații amabile primite de la I. Al. Aldea și H. Ciugudean (cf. *Apulum*, 25, 1989, p. 75–76, pl. I/2–3).
24. Mine bogate în cositor existau în Boemia, Austria, Germania, Franța, Spania, Portugalia și Grecia (cf. I. Trișă, *Din istoria metalurgiei românești*, București, 1981, p. 22, nota 11 cu bibliografia problemei).

25. Obiectele de „bronz cu arsen” au avut o largă răspîndire în Orient și Europa, cunoscînd o intensă și îndelungată utilizare în zona Caucazului, unde se mențin pînă spre sfîrșitul mileniului I î.e.n., pentru o perioadă, în paralel cu piesele de bronz propriu-zise (cf. I. R. Selimhanov, *Enträtselle Geheimnisse der alten Bronzen*, Berlin, 1974, p. 47; idem, în *RM*, 3, 1966, 1, p. 7—14; M. Petrescu-Dîmbovița, în *ArchMold*, 9, 1980, p. 64—65; M. Gimbutas, *Civilizație și cultură*, București, 1989, p. 140 și urm.). Pe teritoriul României, cele mai timpurii piese confecționate din „bronz cu arsen” sînt reprezentate de două topoare fragmentare descoperite la Sărata Montecoru, în strat Cucuteni B (cf. Al. Vulpe, *RevIst*, 27, 1974, 2, p. 248).
26. S. Junghans, E. Sagmeister, M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Studien zu den Anfängen der Metallurgie*, Berlin, 3, 1974, 4, analizele cu nr. 9130—9139.
27. Acestea pot fi urmărite la Al. Vulpe (*RevIst*, 27, 1974, 2, p. 248), I. R. Selimhanov (*op. cit.*, p. 50—58; *RM*, 3, 1966, 1, p. 14), A. Mozsolics (*Bronzefunde des Karpathenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapesta, 1967, p. 185—189, în continuare *Bronzefunde*).
28. Un lingou de cupru aflat în strat Coțofeni II la Peștera Bolii conține 0,246 As. Mulțumim domnului ing. Mihălea Ștefan din Baia Mare pentru analizele pe care le-a efectuat.
29. Cantitatea de Sn cuprinsă în aliaj nu putea depăși limita de 25% cînd calitatea bronzului se degradează (cf. E. Stoicovici, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 471—475).
30. M. Rusu, *Metalurgia bronzului*.
31. L. Mărghitan, în *Sargetia*, 5, 1968, p. 23—29; M. Rusu, *Metalurgia bronzului*.
32. Al. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, în *PBF*, IX, 5, 1975, p. 60, nr. 291, pl. 34/281 (în continuare *Äxte II*).
33. M. Roska, *Reperlorium*, p. 211—212, fig. 252 (Hoghiz); Al. Vulpe, *Äxte II*, p. 62, nr. 322, pl. 36/322.
34. G. Téglás, în *ArchÉrt*, 1888, p. 119; Al. Vulpe, *Äxte II*, p. 61, nr. 302, pl. 34/302.
35. Pe teritoriul României sînt cunoscute, după Al. Vulpe (*Äxte II*, p. 65), doar 38 exemplare.
36. Al. Vulpe, *Äxte II*, p. 65, nr. 334, pl. 37/334.
37. Idem, p. 66, nr. 337—338, pl. 37/337—338.
38. A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpathenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapesta, 1967, p. 63—65; Al. Vulpe, *Äxte II*, p. 67.
39. Clasificări tipologice-cronologice ale culturilor au fost făcute de P. Reinecke (*ArchÉrt*, 19, 1899, p. 225—251, 316—340), Fr. Holste (*PZ*, 26, 1935, p. 58), St. Foltiny (*Antiquitas*, R 2/1, 1955, p. 86—92), M. Rusu (*Sargetia*, 4, 1964, p. 17—32; *Metalurgia bronzului*), W. A. v. Brunn (*RGF*, 29, 1968, p. 36—37).
40. J. Hampel (*A bronzkor emléke Magyarhonban*, Budapesta, II, 1892, p. 45 și urm.) este primul care numește aceste culturi de tip transilvănean, bazîndu-se pe aria lor de răspîndire.
41. M. Rusu, în *Sargetia*, 4, 1964, p. 23—31. Pentru încercări anterioare de sistematizare și prezentarea ariei lor de răspîndire cf. I. Andrieșescu, în *Dacia*, 2, 1925, p. 360, nota 2; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *Berg RGK*, 22, 1932, p. 131 și urm., nota 530; M. Roska, în *ArchÉrt*, 50, 1937, p. 141—145; idem, în *ESA*, 12, 1938, p. 153—166; M. Petrescu-Dîmbovița, în *SCIV*, 4, 1953, 3—4, p. 457—468; idem, *Depozitele*, p. 57, pl. 41/2.
42. M. Petrescu-Dîmbovița, în *SCIV*, 4, 1953, 3—4, p. 467—468; idem, *Depozitele*, p. 57, pl. 41/2.
43. Idem, în *AISC*, 5, 1944—1948, p. 271—275.
44. Idem, *Depozitele*, pl. 51/3 (Lăpuș).
45. M. Rusu, *Metalurgia bronzului*; Al. Vulpe, *Äxte II*, p. 70—85.
46. M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien mit Chorpas der jung-und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, în *PBF*, XVIII/1, 1978, p. 1—81.
47. K. Willvonseder, *Oberösterreich in der Urzeit*, Viena, 1933, p. 67—68; I. Nestor, în *Dacia*, 9—10. 1941—1944, p. 170—171, 180, fig. 3; V. Leahu, *Cultura Tei*, București, 1967, p. 70, idem, în *SCIVA*, 39, 1988, 3, p. 223, fig. 1/1; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren*

- Bronzezeit im Karpathenbecken, Bonn, 1968, p. 51, 183; M. Petrescu-Dimbovița, în *PBF*, XVIII, 1, 1978, p. 8.
48. M. Primas, în *Jber Inst. Vorgesch Univ. Frankfurt*, 1977, p. 164—184.
 49. I. Nestor, în *Dacia*, 9—10, 1941—1944, p. 170—172, 178—180.
 50. Fr. Holste, în *Germania*, 24, 1940, p. 8.
 51. M. Rusu, în *Sargetia*, 4, 1964, p. 7—12.
 52. Privitor la terminologia și originea acestui tip de seceră cf. M. Petrescu - Dimbovița, în *PBF*, XVIII/1, 1978, p. 5, 69 (cu bibliografia mai veche).
 53. Idem, p. 60—61, pl. 20, B 11, 19 D 1.
 54. M. Moga, în *AISC*, 4, 1941—1943, p. 274—278, pl. 2; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 48—50, pl. 127/11.
 55. Pentru depozitul de la Apa cf. T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura protoltracică și tracică*, București 1978 (cu bibliografia mai veche).
 56. B. Milcker, în *Starinar*, 15, 1940, p. 13—14, 25, pl. 8; R. Hachmann *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseeggebiet und ihre mittel- und östleropäischen Beziehungen*, Hamburg, 1957, p. 221; B. Hänsel, *Beiträge...*, p. 48, pl. 27/11; M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, p. 43—44, pl. 9/5.
 57. Asemenea proeminențe se întâlnesc și pe o măciucă din profir (Buckelkeule) descoperită la Sighișoara (K. Horedt, în *MAGW*, 70, 1940, p. 286, pl. I (V)/5), considerată a fi simbol al puterii sau rangului, piesa trădând posibile influențe miceniene (cf. K. Horedt, în *Nouvelles études d'histoire*, București, 1960, p. 43—44).
 58. B. Hänsel, *Beiträge...*, p. 28, 48—50; M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, p. 43—44, pl. 9/6, 6 a; T. Bader, *Epoca bronzului*, p. 89.
 59. G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai*, München, 1930/1933, p. 70, pl. 72/216; P. Reinecke, în *WPZ*, 29, 1942, p. 91—107; B. Hänsel *Beiträge*, p. 50.
 60. I. Al. Aldea, în *Apulum*, 11, 1971, p. 25; idem, în *BCCSP*, 11, 1974, p. 119.
 - 60 a. Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 6—13, 26—70.
 61. Idem, p. 26—28, pl. 44 A. O piesă singulară provine din Moldova (Rădeni, informație amabilă Gh. Dumitroaia).
 62. I. Al. Aldea, H. Ciugudean, în *Apulum*, 25, 1989, p. 75, pl. 1/2.
 63. Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 31—32, pl. 44 B. Toporul de la Sf. Gheorghe a fost descoperit în strat Schneckenberg final (cf. Z. Székely, în *Materiale*, 3, 1957, p. 157, fig. 9/1).
 64. M. Roska, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 354; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 30, nr. 42, pl. 3/42; I. Andrișoiu, în *Apulum*, 14, 1976, p. 395, fig. 1.
 65. F. Köszegi, în *Folia Arch*, 9, 1957, p. 47, pl. 6/3; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 30, nr. 40, pl. 3/41.
 66. Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 30, pl. 44 B.
 67. Idem, p. 39, pl. 45 B.
 68. Idem, p. 38, nr. 97, pl. 7/97.
 69. Idem, p. 42—48, pl. 46 B.
 70. Idem, p. 45, nr. 137, pl. 9/137.
 71. Idem, p. 46, nr. 184, pl. 12/184.
 72. Idem, p. 48, pl. 46 B.
 73. Idem, p. 51—53, pl. 47 B.
 - 73 a. I. Al. Aldea, H. Ciugudean, în *Apulum*, 25, 1989, p. 76, pl. 1/3.
 74. I. Berciu, în *Apulum*, 1, 1942, p. 37, fig. 5/2—5; Al. Vulpe, *Ărte I* p. 44, nr. 116, 52, nr. 236, 66, nr. 292, pl. 8/116, 15/236, 18/292; M. Petrescu - Dimbovița, *Depozitele*, p. 49, pl. 19/2—3. O piesă asemănătoare în depozitul de la Apa (cf. T. Bader, *op. cit.*, p. 90—19, pl. 65/5; M. Petrescu - Dimbovița, *Depozitele*, 39, pl. 1/5).
 75. M. Roska, în *Dolg. Cluj*, 3, 1912, p. 32, fig. 56/1—2, 38, fig. 67/5—6; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 66, fig. 26/5, 27/3; A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 19—20 (incadrează tiparele de la Vetea și Turdaș în tipul Cb, datându-le în B III (timpuriu)).
 - 75 a. K. Herepey, *op. cit.*, pl. 8/72; M. Roska, în *Apulum*, 3, 1946—1947, p. 70 și urm., fig. 1; Al. Vulpe, *Ărte I* p. 52, nr. 232—233, pl. 15/232—233.

76. M. Roska, *op. cit.* p. 344, pl. 145/7; A. Vulpe, *Ărte I*, p. 52, nr. 235, pl. 14/235.
77. Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 52, nr. 234, pl. 15/234.
78. I. Nestor, *Marb.Stud*, 1937, p. 178—192; D. Popescu, în *Dacia*, 7, 1963, p. 91—114; A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 33—42; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 66—103; T. Bader, *op. cit.*, p. 91—92.
79. Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 66 și urm.
80. K. Horedt, în *Germania*, 24, 1940, p. 144; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 68, pl. 19/296.
81. I. Nestor, în *Marb.Stud*, 1937, p. 186; D. Popescu, în *Dacia*, 7, 1963, p. 93, fig. 1; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 67—68, nr. 293, pl. 19/293.
82. K. Horedt, în *Germania*, 24, 1940, p. 144; D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944, p. 111, pl. 12/1 (în continuare *Bronzezeit*); Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 68, pl. 19/293.
83. V. Feneșan, în *RM*, 6, 1969, 3, p. 264, fig. 1; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 68, nr. 294, pl. 19/294.
84. A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 34—40, pl. 9/1 a—c, 10/1, 18/1 (Opá'os), 22/2 a—c (Vámos-pé'cs), fig. 8 (Jánosi).
85. I. Berciu, în *Apulum*, 1, 1939—1942, p. 24—38; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 72, nr. 315—316, pl. 22/315—316.
- 85 a. Ornamente asemănătoare, pe minierul săbiei de la Livada (K. Horedt, în *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 107, fig. 1/3) și pe topoarele de luptă de la Gepiu (D. Popescu în *Dacia*, 7, 1963, p. 95, fig. 3/1; A. Mozsolics, *Bronzefunde*, pl. 61/1 a—c; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 72, nr. 317, pl. 22/217, 71 c/5), Turda, împrejurimi (M. Petrescu-Dimbovița *Depozitele*, p. 45, pl. 13/5, cu bibliografia mai veche), Pusztaszentkirály (A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 156, pl. 61/30).
86. M. Petrescu - Dimbovița, *Depozitele*, p. 57; Al. Vulpe (*Ărte I*, p. 85, nr. 438—439, pl. 31/438—439) le consideră parte componentă a depozitului de la Glod.
87. Al. Vulpe, Fr. Nistor, în *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 12; Al. Vulpe, *Ărte I*, p. 79.
88. 11 exemplare, majoritatea descoperite în Transilvania (cf. K. Horedt, în *Apulum*, 4, 1961, p. 9—16; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10, 1966, p. 119—121; M. Irímia, A. Dumitrașcu în *Pontica*, 2, 1963; p. 137—147; M. Irímia, în *Dacia*, 14, 1970, p. 389—396; Gh. Marigescu, în *Apulum*, 21, 1983, p. 57—63.
89. T. Bader, în *ZfA Z. Archäol.*, Berlin, 20, 1986, p. 1—15 (extras).
90. G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai*, München, 1930/1933, p. 200—206.
91. K. Horedt, în *Apulum*, 4, 1961, p. 10, 12—13, fig. 1/11; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10, 1977, p. 119—121, pl. 1/1.
92. T. Bader, în *ZfA Z. Archäol.* 20, 1986, p. 6—9 (cu bibliografia).
93. Idem, p. 9.
94. I. Nestor, în *Sargetia*, 1, 1937. Alți cercetători le numesc de tip Boiu-Sauerbrunn (B. Hänsel, *Beiträge*, p. 35—39; M. Petrescu - Dimbovița, *Depozitele*, p. 17) sau Boiu-Keszthely (A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 57—61).
95. P. Reinecke, în *Germania*, 15, 1931, p. 217—221; St. Foltiny, în *ArchAustr.*, 29, 1961, p. 76—95; 38, 1965, p. 21—29; Fr. Holste, *Die Bronzezeitlichen Vollgriffschwerter Bayerns*, München, 1953, p. 17, harta 2 (hartă de răspindire); J. D. Cowen, în *PPS*, 32, 1966, p. 252 și urm.; A. Mozsolics, în *ArchErtl*, 95, 1968, 1, p. 61—64; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10/ 1966, p. 121—122; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 34—39.
96. I. Nestor, în *Sargetia*, 1, 1937, p. 134—196.
97. B. Hänsel, *Beiträge*, p. 35.
98. P. Reinecke, în *Germania*, 15, 1931, p. 218—219; I. Nestor, în *Sargetia*, 1, 1937, p. 209; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10, 1966, p. 121—123; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 38.
99. St. Foltiny, în *ArchAustr.*, 29, 1961, p. 76—95; 38, 1965, p. 21—29; J. D. Cowen, în *PPS*, 32, 1966, p. 252 și urm.
100. H. J. Hundt, în *PreistAlp*, 10, 1974, p. 143—178.
101. J. Werner, *Mykänä—Siebenburgen—Skandinavien*, în *Attidel I^o Congresso Internazionale de Preistoria e Protoistoria Mediterranea*, 1950, Firenze, 1952, p. 294, fig. 1.

102. Fr. Holste, *op. cit.*, p. 5, 14. Aceași datare o susțin J. Werner, în *Alli...*, p. 295) și VI. Milojević, p. 74).
103. I. Nestor, în *Sargetia*, 1, 1937, p. 207; E. Lomborg, în *ActaArch Kopenhaga*, 30, 1959, p. 124; St. Foltiny, în *ArchAust*, 29, 1961, p. 88.
104. B. Hänsel, *Beiträge*, p. 36—38.
105. J. D. Cowen, în *PPS*, 32, 1966, p. 208.
106. A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10, 1966, p. 122.
107. Pumnul de la Samșud a fost descoperit în aria culturii Wietenberg.
108. I. Andrițoiu, în *Materiale*, 1983, p. 93—97.
109. I. Berciu, Al. Popa, în *Apulum*, 6, 1967, p. 81—82; idem, în *Acta ArchCarp*, 7, 1965, p. 78—80; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10, 1966, p. 175, nr. 76.
110. A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10, 1966, p. 131—132.
111. *Idem*, Săbiile de bronz din România (Rezumatul tezei de doctorat).
112. K. Herepey, *op. cit.*, p. 86, pl. 9/106; I. Berciu, în *Apulum*, 1, 1942, p. 28, nota 4.
113. A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 10, 1966, p.
114. L. Nemoianu, I. Andrițoiu, în *CercArh*, 1, 1975, p. 181, fig. 1/3.
115. M. Roska, în *ZfE*, 35, 1903, p. 438 și urm.; I. Nestor, în *BerRGK*, 22, 1932, p. 33, nota 109; D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 126.
116. A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 54—56; H. J. Hundt în *JRGZM*, 17, 1970, p. 34—35, fig. 1/3 (Hernadkák), 4 (Sarkad), 2/1 (Megyaszó); T. Kovacs, în *FoliaArch*, 28, 1977, fig. 1/5 Várpálata);
117. Z. Székely, în *SCIV*, 6, 1955, 3—4, fig. 9/7; T. Bader, *op. cit.*, p. 94—95, pl. 88/9.
118. M. Roska, *Repertorium*, p. 145, fig. 169/1 (Criț); K. Horedt, în *Dacia*, 4, 1960, fig. 13/3.
119. Z. Vink, în *Vjesnik*, 3, 1961, 2, p. 36.
120. D. Șerbănescu, G. Trohani, în *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 531, fig. 3/1; V. Leahu, în *SCIVA* 39, 1988, 3, p. 231—232, fig. 3/3.
121. I. Andrițoiu, în *Sargetia*, 14, 1979, p. 19, pl. 4/1.
122. M. Petrescu - Dimbovița, *Depozitele*, p. 49—50, pl. 19/7—10 (cu bibliografia mai veche).
123. T. Bader, *op. cit.*, p. 96, pl. 88/4.
124. K. Horedt, în *Dacia*, 4, 1960, p. 129, fig. 13/3; T. Kovacs, în *FoliaArch*, 26, 1975, p. 22, fig. 1/2, 3/1.
125. W.A.v. Brunn, în *RGF*, 29, 1968, p. 34—36; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde. Depotfundhorizonte von Forré und Opályi*, Budapesta, 1973, p. 33—34 (în continuare *Bronze- und Goldfunde*).
126. B. Hänsel, *Beiträge*, p. 74 și urm., pl. 27/19, 36/6; D. Popescu, în *ActaArchBp*, 7, 1956, fig. 2/3; A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 61—62, pl. 58/9—10; W. A. v. Brunn, în *RGF*, 29, 1968, p. 34, fig. 1/10.
127. H. Ciugudean, în *Apulum*, 23, 1986, p. 76, fig. 6/5. Spirala-ochelari apare în asociere cu doi saltaleoni din cupru.
128. H. Schroll, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, pl. 28/10; H. Ciugudean, în *Apulum*, 23, 1986, p. 76, fig. 6/1.
129. N. Vlassa, M. Takacs, Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, 22—23, 1985—1986, p. 61, pl. XI/3. În aria extracarpatică, o asemenea piesă a apărut în tumulul de la Ploiești-Triaș (cf. I. Miclea, R. Florescu, *Preistoria Daciei*, București, 1980, fig. 545; R. Schubert, în *BerRGK* 1973, p. 77, nota 653).
130. Utilizarea identică atestată și în cimitirul de la Brześć Kujawski (cf. K. Jazdzewski, *Gräberfeld der bandkeramischen Kultur in Brześć Kujawski*, Warszawa, 1930, pl. 16/2, 23/11).
131. H. Seger, *Archiv für Anthropologie*, 5, 33, 1906, p. 116/141, pl. 7/1—2, 9, 8/1, 7) (Jordansmühl), H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte Kupferzeit*, III/3, München, 1974, pl. 458/1—2, 5—7 (Jordansmühl), pl. 475/A/1—2 (Stollhof—Austria) împreună cu saltaleoni), pl. 475/B/1 (Malé Leváre—Slovacia), pl. 530/A/16—19 (Straubing). Spirala-ochelari este reproducă pe un fragment de toartă de la Răchita (P. Roman, *Cultura Coșofeni*, București,

- 1976, pl. 43/7) și pe peretele unui vas de la Sebeș—Ripa Roșie (I. Andrișoiu, în *Apulum*, 22, 1984, p. 13, nota 34), fapt ce confirmă utilizarea ei în mediul Coșofeni. Piese asemănătoare apar în bronzul timpuriu (cf. II. J. Hundt, în *Kommission*, Nika p. 155—157, harta 11, cu aria de răspindire în Europa) în Daghestan și nordul Mării Negre (cf. M. G. Gadjeiev, în *Studia Praehistorica*, 8, 1986, Sofia, p. 32—49, fig. 4/32—33, 35—38), II. Müller-Karpe, *Handbuch*, pl. 689/J/24—25 — Moșka, cultura Niprului mijlociu, în Iran la Tepe Hissar II—III (M. G. Gadjeiev, în *Studia Praehistorica*, 8, 1986, p. 45), în Turcia (II. Müller-Karpe, *Handbuch*, pl. 288/27 — Tell el-Djudaide), în cultura Mureș (II. Müller-Karpe, *Handbuch*, pl. 520/F/4 — Periam), în cimitirul de la Kisopostag (II. Müller-Karpe, *Handbuch*, pl. 521/A 7—9, D/10, 28—30, 31—33), în cultura Vatia (H. Müller-Karpe, *Handbuch*, pl. 527/B/2), în depozite de bronzuri din bronzul târziu (M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, p. 73—74, pl. 74/42 — Băleni) și Hallstattul timpuriu (V. Enăchic, în *Thraco-Dacica*, 8, 1987, 1—2, p. 77, 89, fig. 4/30 — Dridu, cu bibliografia unora din descoperirile de acest tip), precum și în necropolele de la Bobda, Fratelia, Cruceni (informație amabilă primită de la Fl. Medeleț).
132. M. G. Gadjeiev, în *Studia Praehistorica*, 8, 1986, p. 45.
 133. K. Willvonseder, *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Leipzig—Viena, 1937, p. 143—147; Fr. Holste, în *MarbStud*, 1938, p. 110; A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 234, fig. 9/29; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 118—120.
 134. M. Roska, *op. cit.*, p. 39, fig. 28/3.
 135. K. Willvonseder, *op. cit.*, p. 143 și urm.; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 120.
 136. M. Roska, *op. cit.*, p. 38, pl. 145/19—21.
 137. H. Ciugudean, în *Apulum*, 23, 1986, p. 76, fig. 6/1.
 138. H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte. Kupferzeit*, III/3, München, 1974, pl. 297/16—302/26, 35, 337/12; E. Schubert, în *54 BerRGK*, 1973, p. 80—81, pl. 7/5, 25/6, 11; II. J. Hundt, în *KommNitra*, 1958, p. 152, harta 7.
 139. N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, Cluj, 1976, p. 51, fig. 5/5; M. Petrescu-Dimbovița, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 261, fig. 7/17—19; A. C. Florescu, în *ArhMold*, 2—3, 1964, fig. 23/7, 13, 17; A. Mozsolics, în *ArhHung*, 26, 1942, p. 71, pl. 5; V. Leahu, *Cultura Tei*, București, 1967, p. 82—83, pl. 4/10; idem, în *SCIVA*, 39, 1988, 3, p. 234, 236, fig. 5/1 (București); O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe*, Budapest, 1975, M 130/2, 306/1, 433/3, 462/15, 17/2—3, 518/5; T. Bader, *op. cit.*, p. 99.
 140. K. Horedt, în *Dacia*, 4, 1960, p. 135, fig. 15.
 141. H. J. Hundt, în *KommNitra*, p. 145—176, fig. 1/13, 2/12; O. Rochna, în *Germania*, 43 1961, 2, p. 295—319; A. Točík, J. Vladat, în *SlovArch*, 19, 1971, p. 379 pl. 4/1—2.
 142. A. Hochstetter, în *Germania*, 59, 1981, 2, p. 248, 256—257, fig. 4/8. Analogii apropiate prezintă piesele de la Văleni (V. Ursachi, în *Materiale*, 9, 1970, p. 265, fig. 1/3) și Iara de Jos (M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, pl. 50/10).
 143. A. Hochstetter, *op. cit.*, p. 247, fig. 6 (harta de răspindire); K. Horedt, în *Materiale*, 1, 1953, 808, fig. 13 (harta descoperirilor din Transilvania).
 144. Acul de os cu protuberanțe de la Kastanas (cf. A. Hochstetter, *op. cit.*, p. 239—256), pe baza ceramicii miceniene cu care a fost găsit în asociere, se datează la începutul secolului al XII-lea î.e.n.
 145. I. Andrișoiu, în *Sargetia*, 6, 1969, p. 44, fig. 9.
 146. N. Chidioșan, I. Emödi, în *Crisia*, 3, 1983, p. 23, fig. 9/7.
 147. I. Stratan, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 527, fig. 3/4; M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, pl. 35/7.
 148. W. Kubach, *Die Nadeln in Hessen und Rheinhessen*, în *PBF*, XIII, 3, 1977, p. 311—312, pl. 54/728—735; T. Kemenczei, în *FoliaArch*, 25, 1975, p. 61, fig. 4/6 — Gelej (cultura Piliny).
 149. M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, p. 95—97, 114—117, pl. 160/12, 268/37—39, 41, 46—48.
 150. I. Al. Aldea, H. Ciugudean, în *Apulum*, 2, 198, p. 84, pl. 4/4.
 151. Pentru tipologia, cronologia și răspindirea apărătorului de braț a se vedea: D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 113, 124; A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 73—74; T. Kemenczei, în *HOMÉ*, 5, 1965

- p. 111—112; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 102—104; T. Bader, în *St.Com.Satu Mare*, 2, 1972, p. 85—100; idem, *op. cit.*, p. 102—104.
152. T. Bader, în *St.Com.Satu Mare*, 2, 1972, p. 88—89; idem, *op. cit.*, p. 103.
- 152 a. Prezente în numeroase depozite de bronzuri aparținând bronzului mijlociu (Apa, Ighiel, Satu Mare — jud. Arad, Săpînța, Sinicolau Român I, Valea Chioarului, Păuliș), bronzul târziu (Balc, Căpleni, Sinicolau Român II, Stina) și Ha A₁ (Aiud, Spălnaca II, Șuncuius, Tăut). Cf. și S. Dumitrașcu, I. Crișan, în *Crista*, 19, 1989, p. 28—29.
153. *Ibidem*.
154. A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 69—72. Colierul de la Decea Mureșului (cf. I. Kovács, în *Közl Cluj*, 4, 1944, p. 3—21, fig. 4/2) constituie cea mai timpurie piesă cunoscută în ținutul carpato-dunărean. Pentru originea sudică a acestui tip de podoabă cf. I. Bóna, în *Alba Regia*, 1963—1964, p. 17 și urm.
155. Pentru răspîndirea lor în bazinul Dunării superioare și mijlocii, cf. H. J. Hundt, în *Komm Nitra*, p. 149, fig. 1/2, 154, fig. 2/2—3 și hărțile de la p. 174, nr. 10 și 175, nr. 11; E. Jilkova, în *ArchRozhl*, 4, 1952, 2, p. 136—143, fig. 76 (aria de răspîndire a colierelor); W. Sarnowska, *Kultura Unieticka w Polsce*, Wrocław—Warszawa—Kraków, I (1969), II (1975), fig. 44 (harta de răspîndire a colierelor în Polonia); E. Schubert, în *BerRGK*, 54, 1973, p. 1—105; M. Novotna, în *SlovArch*, 29, 1981, 1, p. 121—127.
156. Analogii apropiate în depozitele de la Predeal (cf. I. Nestor, în *Dacia*, 9—10, p. 177 și urm.) A. Mozsolics, *Bronzefunde*, p. 69, 155; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele*, p. 42, pl. 7/1—5, și Maglavit (D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939 p. 93—94; fig. 103/1, 3, 104/1—9; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele*, pl. 17/1—16, 18/1). În Slovacia, cele mai târzii exemplare din acest tip aflate în depozite (Stupava și Hodejov) sînt datate la sfîrșitul bronzului timpuriu (cf. M. Novotna în *SlovArch*, 29, 1981, p. 124).
157. I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre süd-östlichen Beziehungen*, Budapesta, 1975, p. 286; E. Schubert, în *BerRGK*, 54, 1973, p. 1—105; M. Novotna, în *SlovArch*, 29, 1981, 1, p. 121—127.
158. M. Roska, *Repertorium*, p. 102, fig. 5/4; D. Popescu, în *Materiale*, 2, 1956, fig. 142/4; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 195.
159. Asupra întrebunțării și răspîndirii butonilor (nasturilor) din bronz cf. K. Willvonsender, *op. cit.*, p. 135—136; A. Mozsolics, în *ArchHung*, 26, 1942, p. 73, cu analogii și bibliografie.
160. G. Bándi, în *MFME*, 2, 1954—1965, p. 43, nr. 10; idem, în *AlbaRegia* 6—7, 1965—1966, pl. 31—45, pentru răspîndirea piesei în arile culturilor Nagyrév, Vátya și Mureș.
161. Probabil fac parte din același depozit împreună cu pendentive cu disc și spin.
162. D. Popescu, *Bronzezeit*, p. 134, fig. 58/7—8, 10, 13—15; idem, în *Materiale*, 2, 1956, p. 206, fig. 120/5; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 195.
163. Analogii la Sărata Monteoru, cimitirul nr. 4 (cf. I. Nestor, în *SCIV*, 4, 1953, 1—2, p. 78, fig. 9/2), Cindești (M. Florescu, în *Carpica*, 10, 1970, p. 116), Pietroasa Mică (Al. Oancea, în *Dacia*, 25, 19, p. 151—153, pl. 7/10, 9/3—13, 15/13—19, 21—26) și Pecica Rovine (D. Popescu, în *Materiale*, 2, 1956, p. 205, fig. 123/8).
164. I. Andrișoiu, în *Sargetia*, 6, 1969, p. 44, fig. 8.
165. M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele*, pl. 26/8—9 (Bătărci), 34/1—2 (Cireșoia), 39/7—10, 40/1—2 (Crăciunești), 47/5, 7 (Dragomirești), 51/15—16 (Lăpuș), 58/12 (Panticeu), 61/8—11 (Rebrișoara II), 65/7 (Stupini), 69/12—15, 18 (Uriu).
166. *Idem*, pl. 116/30 (Band), 123/9 (Bogata), 135/14—20 (Cugir), 142/10 (Felnac), 179/9—11 (Poșaga de Sus), 190/13 (Suseni), 328/11, 13 (Spălnaca I), 368/12 (Baia Mare), 368/13—16 (Berecuța), 371/11—14 (Crișana II), 276 (Valca lui Mihai).
167. *Idem*, pl. 26/7—11, 15 (Bătărci), 34/3 (Cireșoia II), 39/7—10, 40/1—4 (Crăciunești), 47/5, 7—8 (Dragomirești), 51/8—14 (Lăpuș), 58/11 (Panticeu), 61/8—11 (Rebrișoara II), 69/12—15, 18 (Uriu), 70/3—7, 9 (Vadu Izei).
168. *Idem*, 120/9 (Bocșa Montană), 122/14, 123/3, 11, 13 (Bogata), 127/24 (Cherghes), 135/6, 136/23, 26 (Deva), 141/7 (Dumbrava), 146/14 (Galoșpetreu), 158/8—9 (Gușterița II), 191/4 (Suseni), 205/18, 210/5—6, 9—11, 13 (Spălnaca II), 260/17—26 (Uioara de Sus) 282/2 (Sacoți).

169. *Idem*, pl. 29/8 (Bancu), 330/17, 331/15–17 (Tăuteu).
170. *Idem*, pl. 41/10–11 (Dobrocina), 46/7, 16 18 (Domănești II), 48/8–12 (Guruslău), 52/21–22 (Lozna).
171. Pentru datarea, tipologia și răspîndirea acestor obiecte de podoabă, cf. E. Zaharia, în *Dacia*, 3, 1959, p. 103 și urm.; O. Trogmayer în *MFME*, 1966–1967, p. 16–25; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 113–115; I. Bóna, în *Alba Regia*, 4–5, 1963–1964, p. 32–33 (cu bibliografie); A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 51–52.
172. K. Horedt, în *AISC*, 5, 1944–1948, p. 304, 306–307, fig. 1/2.
173. H. Ciugudean, în *Apulum*, 23, 1986, p. 76–77, fig. 6/7–8.
174. D. Popescu, în *Materiale*, 2, 1956, p. 203, fig. 121/1–5, împreună cu două „noppengeringe“.
175. B. Nikolov, în *Arheologia*, 3, 18, 1976, Sofia, fig. 12.
176. H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte. Kupferzeit*, III/3, München, 1974, pl. 410/6.
177. H. Ciugudean, în *Apulum*, 23, 1986, p. 76.
178. A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, 18, 1974, pl. 8/10–14 (Zimnicea); Al. Vulpe, V. Drimboceanu, în *SCIVA*, 32, 1981, 2, fig. 8/4 (Năeni); St. Foltiny, *Mokrin II*, Belgrad, 1972, p. 50–52, pl. 1/15–17 (Mokrin).
179. E. Zaharia, în *Dacia*, 3, 1959, p. 107–109, 113–114, fig. 1 și 44.
180. La Măgura (Orăștie) a apărut întimplător, prin anii 1920, un mic tezaur din piese de aur. Din acesta s-au mai păstrat 3 inele de buclă, dintre care două au fost achiziționate de către muzeul din Deva (cf. I. Mallasz, în *Publicațiile Muzeului județului Hunedoara*, 1(23), 1–2, 1924, p. 42; D. Popescu, în *Materiale*, 2, 1956, p. 200).
181. D. Popescu, în *Materiale*, 2, 1956, p. 200; M. Ackner, în *Apulum*, 5, 1965, p. 60–651, fig. 2.
182. D. Popescu, în *Materiale*, 2, 1956, p. 200, fig. 120/1–4, 6–8).
- 182 a. M. Rusu, în *ActaMN*, 9, 1972, p. 41.
183. La Oarța de Sus, în complex închis, C. Kaesó a descoperit inele de buclă din aur în asocierie cu materiale de tip Wietenberg II (cf. C. Kaesó, în *Dacia*, 31, 198, p. 70, fig. 22).
184. M. Roska, *Repertorium*, p. 300, nr. 44; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde*, p. 209, pl. 95/6.
185. A. Mozsolics (*Bronze- und Goldfunde*, p. 132) încadrează Depozitul Deva II, cu aproximație. În B II care corespunde cu aproximație orizontului de depozite Kömlöd-Eres (cf. M. Petrescu, cu - Dimbovița, *Sicheln*, p. 8–12).
186. Pînă în prezent lipsesc în zona cercetată depozitele corespunzătoare orizontului cronologic-Apa.
187. M. Petrescu - Dimbovița, *Depozitele*, p. 17.
188. D. Popescu, M. Rusu, în *Inv.Arh.*, 1, 1966; M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele*, p. 17; *idem*, *Sicheln*, p. 87; B. Hänsel, *Beiträge*, p. 163) încadrează depozitele de la Ighiel, Vârșand și Valea Chioarului în prima fază a bronzului mijlociu dunărean (MD I).

La métallurgie du bronze dans le sud-ouest de Transylvanie. L'époque du bronze (I)

RÉSUMÉ

Dans cette étude, l'auteur s'occupe des suivants problèmes: — les conditions de découvertes; — le contexte archéologique dans lequel apparaissent les objets de bronze; — la réfection du bronze; — les principaux types d'objets; — la fre-

quence, la diffusion et la chronologie; — la synchronisation des pièces en bronze avec les sites etc.

Dans le sud-ouest de Transylvanie, les pièces en bronze apparaissent dans des dépôts, dans des sites archéologiques ou dans des découvertes isolées. Jusqu'à présent on connaît 174 pièces en cuivre, en bronze et en or desquelles 71 proviennent des dépôts. La présence d'un grand nombre d'objets de métal dans un territoire relatif restreint trouve son explication dans la richesse des gisements cuprifère du sud-ouest de Transylvanie (l'anexe no. 1). La découverte des lingots en bronze et de quelques pièces endommagées dans la composition de quelques dépôts (Balşa, Turdaş, Deva II, Aurel Vlaicu), ainsi que la découverte de moules en pierre (Deva, Turdaş, Cetea), attestent l'existence des petits ateliers utilisés pour les besoins cotidiens des communautés locales.

Ensuite, on présente la classification typologique et chronologique des pièces en métal:

A. Des outils — 1. Des haches plates; 2. Des haches plates à bordure élevée; 3. Des celtes; 4. Des haches à ailes; 5. Des ciseaux; 6. Des faucilles; 7. Des couteaux; 8. Des aiguilles à coudre.

B. Des armes — 1. Des haches à orifice transversal; 2. Des haches de guerre à disque et épine; 3. Des épées; 4. Des poignards; 5. Des lances.

C. Des objets de parures — 1. Des pendentifs; 2. Des aiguilles; 3. Protecteur de bras; 4. Des colliers; 5. Des diadèmes; 6. Des boutons; 7. Des bracclets; 8. Des anneaux de boucle; 9. Des anneaux et de bagues.

On présente pour chaque type de pièce l'évolution, la fréquence et l'encadrement culturel et chronologique. Grâce à l'association de différentes catégories de pièces et aux analogies qui sont établies, malgré leur nombre réduit, on peut partager du point de vue chronologique, les dépôts en bronze dans les suivantes phases évolutives:

a) Le dépôt Deva I (des barres — colliers et faucilles de type archaïque) qui on peut encadrer dans une période antérieure à l'horizon chronologique Apa, à la fin de l'étape du bronze ancien.

b) Le dépôt de Ighiel qui appartient à l'étape développée de l'époque du bronze moyen.

c) Les dépôts de Aurel Vlaicu, Balşa, Deva II, Petroşani, Răchita et Uroi qui appartiennent à la série des dépôts Uriu-Domăneşti (Br. D).

În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orțișoara, județul Timiș)*

FLORIN MEDELEȚ

Notele de față mi-au fost prilejuite de o foarte utilă restituire pe care aerofotogrametria o face arheologiei fortificațiilor de pământ din țara noastră¹. Ea este importantă pentru o mai bună înțelegere a fenomenelor istorice și arheologice ce se petrec într-o îndelungată perioadă de timp în vestul României, dar și dincolo de aceste ținuturi². Am considerat util să fac cunoscută totalitatea știrilor arheologice și documentare pe care le dețin cu privire la satul Cornești, comuna Orțișoara, județul Timiș³ cu toată relativa lor „sărăcie” datorată atât stadiului actual al cercetării, cât și unor posibile lipsuri — inevitabile — în informația personală. Ele sînt următoarele:

I. DESCOPERIRI ÎNTÎMPLĂTOARE ȘI CERCETĂRI DE SUPRAFAȚĂ⁴

1. Într-o carieră de nisip de la marginea satului au fost descoperite, în 1880, „oase de mamut”, donate de cărturarul patriot Th. V. Păcățean, pe atunci tînăr notar în Cornești, Muzeului Banatului. Astfel de fosile au mai ieșit la iveală, întîmplător, în ultimele decenii⁵.

2. În anii 1884 și 1885, un elev al Liceului Real din Timișoara a donat doi taleri din argint emiși în 1676 și 1695 cu efigia lui Leopold I, provenind de la Cornești. Nu este exclus ca cele două monede să fi aparținut unui tezaur descoperit în preajma satului⁶.

3. La sfîrșitul secolului trecut s-a descoperit, izolat, un denar imperial de la Hadrian⁷.

4. Se menționează descoperirea, în hotarul satului, a unui depozit`compus din opt brățări de aur dintre care șase din placă și două din sîrmă răsucită. Depozitul a fost încadrat în seria Cincu-Suseni (Br. D — Ha.A1)⁸.

5. În hotar s-ar fi găsit în 1931, izolat, un denar roman republican C. ALIVS BALA, Roma, 92 î.e.n.⁹.

6. Tot întîmplătoare și nesigură este și descoperirea unui denar imperial roman de la Domitian¹⁰.

7. Fragmentele ceramice aduse de Ioachim Miloia — directorul de atunci al Muzeului Banatului — în urma unei periegeze din 1933, nu au putut fi identificate în depozite — consecință firească a deselor mutări ale acestora și a evacuării din cel de-al doilea război mondial. Fragmentele proveneau atât de pe dealul *Cornet*, cit și din interiorul *Iarcului* — fortificația de pământ în discuție — aflată la nord de sat¹¹. În 18 septembrie 1933, Miloia a vizitat stațiunile arheologice de la Parța și Cornești împreună cu directorul Muzeului Național din Belgrad, arheo-

logul Miodrag Grbič. Acesta din urmă remarcă, pe dealul *Cornet*, de la sud de sat, material ceramic aparținând culturii Vatina¹².

8. „Cercetările de teren“ de la Cornești din 1943 ale lui Marius Moga, menționate în documente, nu au fost făcute¹³.

9. Prin anii șaizeci s-ar fi descoperit la Cornești un tezaur compus din aproximativ 20 taleri austrieци din argint dintre care unul, cu efigia lui Ferdinand, data din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În același tezaur s-ar mai fi aflat nasturi sferici din argint, cu urechiușă și un ac de coafură cu măciulie mare, în forma unui turban, decorată cu pietricele roșii. Tezaurul s-ar fi împrăștiat printre colecționarii particulari¹⁴.

10. În 1970, în urma descoperirilor întâmplătoare de pe dealul *Cornet*, O. Radu face o sumară perieghză pe platoul dealului, găsind în arătură fragmente ceramice neolitice din epoca bronzului și „... chiar din epoca feudală târzie“¹⁵.

11. În 1973, o altă perieghză semnalează prezența ceramicii aparținând culturii Vatina în locul numit de localnici *Pustă* sau *Rîtu cu peri*, nu departe de zona săpăturilor în curs de desfășurare pe dealul *Cornet*¹⁶.

12. În primăvara anului 1973, I. Bugilan execută o recunoaștere de teren în zona *Iarcurilor*, adunînd de la suprafață, la vest de fortificație, fragmente ceramice cenușii, lucrate la roată din pastă fină, precum și cîteva fragmente ceramice neornamentate, arse oxidant, lucrate la roată din pastă fină pe care le socotim, atunci, „... probabil romane“¹⁷.

13. În hotar este amintită descoperirea unor fragmente ceramice „dacice“¹⁸.

14. Prin 1980, pe taluzul canalului de irigație orientat est-vest de pe platoul dealului *Cornet* au fost descoperite „gropi“ pline de cenușă, fragmente ceramice tasate, lipitură de lut cu urme de nuielă înroșită în foc și oase de animale. Dintr-o zonă restrînsă de aproximativ 1 m au fost scoase foarte multe fragmente ceramice din care au putut fi ușor reconstituite un vas cu profil aproape drept, din pastă bună, cu brîu alveolat sub buză și două vase cu profil lenticular, din pastă fină, cărămiziu-gălbui, cu gît scurt, cilindric, ornamentate cu incizii dispuse, în jumătatea superioară, în triunghiuri hașurate, verticale și arcade triple trasate neglijent, iar în jumătatea inferioară, în linii verticale, pînă spre fund. Tot de acolo provin șapte cănițe globulare, din pastă fină, gălbui, neornamentate, cu una sau două toarte, precum și numeroase fragmente ceramice. Întregul material, aparținînd culturii Vatina, a ajuns la Muzeul Banatului.

15. Sînt amintite două topoare perforate din piatră șlefuită găsite pe dealul *Cornet* și ajunse în colecții particulare.

16. Cu prilejul arăturilor, în repetate rînduri, mecanizatorii au observat că plugurile răscoleau „ulcele“, la vest de *Valea Lacului* și de dealul *Cornet*, într-o zonă mai ridicată. Tot în acel loc s-ar fi găsit ceramică cenușie, lucrată la roată ce se datează în secolele III—IV e.n.

17. La 25 octombrie 1986, Florin Drașovean, Adrian Sabin Luca și Marius Munteanu au făcut o recunoaștere pe dealul *Cornet*. Cu acest prilej a fost adunată din arătură ceramică specifică culturii Vatina, dar și două fragmente de căni ce se încadrează la orizontul Cruceni I al cîmpurilor de urne funerare. Descoperirea indică fie o continuitate în timp a stațiunii, în anumite zone pînă în Br. C—D, fie amplasarea, pe același platou, a unei așezări sau necropole de incinerare de tip Cruceni-Belegiș, nesezisată încă în campaniile de săpături arheologice. Tot atunci, de pe taluzul canalului de irigație orientat nord-sud, la cîteva zeci de metri de săpăturile lui O. Radu și T. Soroceanu din 1970—1972, au fost aduse la Muzeul Banatului două obiecte din lut ars a căror destinație a rămas obscură.

Una din piese este fragmentară, avînd o scobitură cilindrică în care se îmbucă un cilindru masiv, scurt, din lut ars¹⁹.

18. Cred că dintr-o greșeală inițială de grafie sau de tipar a „apărut“ la Cornești, comuna Orțișoara, județul Timiș, descoperirea unor piese din fier hallstattiene. În realitate, descoperirea a fost făcută la Gornești, comuna Gornești, județul Mureș²⁰.

II. SĂPĂTURI ARHEOLOGICE²¹

1. *Jadani-Jugosloveni*. Stațiunea neolitică din acest punct, aflat la marginea vestică a satului, de o parte și de alta a drumului unde, în perioada interbelică, s-au ridicat casele unor români veniți din Iugoslavia după 1919, a fost depistată de M. Moga în 1939 cînd a efectuat un sondaj de mici proporții. În însemnările lui M. Moga s-a păstrat următoarea succesiune stratigrafică: 0,00—0,22—0,30 m adîncime — fragmente ceramice groase de culoare neagră, silexuri, două lustruitoare din piatră și ceramică modernă (strat răvășit); 0,30—0,55 m adîncime — fragmente ceramice amestecate, silexuri, un fragment de sticlă puternic irizată (strat răvășit), dar și o vatră de cenușă lîngă care se aflau un fragment de topor din piatră perforat, fragmente ceramice ornamentale și silexuri, acestea din urmă în zona vestică a suprafeței săpate; 0,55—0,65 m adîncime — în zona de nord-est a profilului, urme de lipitură arsă, fragmente ceramice preistorice și medievale, așchii de silex, un topoarăș de piatră, fragmente ceramice roș-gălbui și gri-negre; 0,65—0,80 m adîncime — strat de pămînt negru-gălbui de la podina unei locuințe, fragmente ceramice negre și roșii; 0,80—1,10 m adîncime — ceramică neagră, silexuri, oase cu urme de prelucrare. Materialul neolitic descoperit aici aparține grupului Bucovăț și culturii Tiszapolgár²².

2. Dealul Cornet

2.1. Primele săpături arheologice „de probă“ au fost efectuate de către I. Miloia în 1933²³, pe pămîntul primarului Nicolae Manase, la 1,5 km sud de sat, lîngă *Vîna Nerat* (ceea ce este tot una cu *Valea Lacului* sau *a Luciului*). În raportul din 31 martie 1934²⁴, I. M. consemnează prezența fragmentelor ceramice pe o suprafață de teren de un juger²⁵ într-o zonă ce coboară pînă în vale. În urma unor mici sondaje a constatat următoarea succesiune stratigrafică: 0,00—0,25 m adîncime — humus; sub 0,25 m, „pămînt întors“, amestecat cu cenușă, fragmente ceramice și lut de la lipiturile caselor, înroșit în foc; la 1,00—1,5 m adîncime — „pămînt virgin“. Nespecialist, Miloia considera așezarea ca „... fiind o stațiune neolitică de sfîrșit“ în care 20% din ceramică este „... primitivă, din pămînt cu pereți groși, rău cernută (sic) și rău arsă“. Restul de 80% consta în ceramică găsită „... la suprafață și în sol“, bine arsă, „... decorată cu puncte, linii drepte sau în zig-zag“, fiind găsit „... și un ornament local ce se repetă frecvent“. I. M. menționa transportarea la muzeu a două sute de fragmente ceramice, precum și descoperirea unor căței de vatră, bine arși în exterior și a două topoare șlefuite din piatră, perforate, păstrate fragmentar dintre care unul „... cu buzele răsfrînte, nemaiîntîlnit în Banat“. De asemenea, atrăgea atenția asupra importanței deosebite a acestei așezări, „... neștiută nici de Milleker“²⁶.

2.2. În 1969 stațiunea a fost „redescoperită“ cu prilejul săpării unor canale de irigație cînd a ieșit la iveală un grup de vase depus pe o vatră rituală. În săpăturile arheologice începute în 1970 s-au descoperit și alte vase aparținînd aceleiași vetre. Cercetările din anii următori nu au clarificat întru totul problemele acestei așezări întinse în care au fost surprinse două nivele succesive de locuire.

dar care a avut — se pare — o durată scurtă de viață²⁷. Rolul șanțului de apărare (?) ce mărginește nucleul așezării nu este pe deplin lămurit. În stațiunea de aici mai este menționat un nivel de locuire (?) „Tisa II“, amintit inițial în treacăt care, mai apoi, se pare că nu a mai fost sesizat în celelalte secțiuni²⁸. Socotesc util să subliniez că sfârșitul s-a datorat probabil unui incendiu violent al întregii așezări, așa cum se întvede din cele publicate și din descoperirile întâmplătoare²⁹. Sporadic și departe de centrul așezării sînt amintite urme de locuire din Hallstat-tul timpuriu: o vatră și o tură din bronz puse într-o posibilă legătură³⁰. În sfârșit, amintesc prezența certă — la adîncimea primului hîrleț, a suprafeței excavate în 1970 — a unor fragmente ceramice cenușii, lucrate la roată ce datează din secolele III—IV e.n. și aparțin civilizației daco-romane³¹.

3. Iarcul³²

3.1. Marea fortificație de pămînt, al cărei centru este amplasat la cca 2,5 km nord de sat, figurează pe una din copiile contemporane ale așa-zisei „hărți Mercy“, întocmită între 1723 și 1725 (fig. 2)³³. Pe o hartă din 1761 ea este redată într-o formă simplificată (fig. 3)³⁴, fiind numită *Schanz Klenovaz*, numire ce o apropie de originalul hărții Mercy unde cetatea — fără a fi desenată — este marcată prin scrierea, în semicerc, a toponimului *Srantz Klenovatz* într-o zonă împădurită la nord de Jadani (fig. 1)^{34a}. Cetatea este reprezentată și pe harta Banatului ce însoțește monografia acestui ținut, întocmită de cărturarul italian Francesco Grise-lini, publicată în 1779—1780³⁵ — așa cum s-a afirmat³⁶ —, dar este plasată greșit, la nord de satul Murani, la vest de satul Fibiș și la sud de satul Seceani. Pe această hartă, fortificația are forma unui dreptunghi prevăzut, pe cele două laturi scurte — de nord și de sud —, cu deschideri centrale ce o fac să se asemuie cu un castru roman (fig. 4). O altă reprezentare, pe o hartă din 1783, îi conferă o formă diferită (fig. 5); incinta externă este patrulateră, cu o intrare spre sud-vest, în vreme ce cea internă are forma unui „U“ cu brațele spre sud-est. De la mijlocul laturii lungi, nord-estice, a patrulaterului pornește un val continuu ce șerpuiește pînă aproape de Șagu (jud. Arad), val ce poate fi distins și pe două hărți anterioare³⁷. Fortifi-cația de pămînt de la Cornești mai este, de asemenea, figurată pe unele hărți mili-tare din secolul al XIX-lea, iar o redare cu totul aproximativă a ei se află și pe harta desenată de Homolka pentru monografia lui Marki (fig. 6)³⁸.

3.2. Pe harta militară 1 : 75 000 din 1883 de care dispunem (fig. 7), fortifi-cația este însoțită de notația *Avaren Ring*. În interiorul inelului fortificat central (valul I) se afla, pe atunci, un grup de clădiri numit *Alle Tania* cîtă vreme un grup similar, numit *Neu Tania*, era plasat la vest de fortificație, pe malul *Văii Caraniului*. Această vale, orientată nord-est — sud-vest, mărginește valul I și intersec-tează valul II (intermediar) al fortificației la extremitatea nordică a acestuia. La nord de firul văii este reprezentat un fragment de val ce face parte, probabil, din valul III, exterior al fortificației. La sud de valul I, valurile II și III (?) sînt intersectate în patru puncte de *Valea Pistrui* sau *Pistruia* care, la miazăzi de sat, își schimbă numele în *Valea Luciului*, *Lacului* sau *Vîna Nerat*. Pe valul II, la sud-est, era plasat punctul topografic al cotei 153³⁹ față de nivelul Mării Adriatice. Această zonă este numită pe hartă *Seliște*, indicînd o probabilă ampla-sare a unei mai vechi așezări omenestii străbătută de drumul vicinal al *Jadaniului* ce unea Corneștiul de Murani, Vinga și Seceani. Față de reprezentarea aproximativă pe care o publicam mai demult într-un alt context⁴⁰, o alta, mai fidelă, la scara 1 : 25 000 i se datorează, de asemenea, lui I. Bugilan (fig. 8)⁴¹. Curbura nefirească a segmentului sudic, spre vest, a valului III, în partea de hotar numită *Pistrui*, pe harta din 1883, constituie, probabil, o neglijență a topografului.

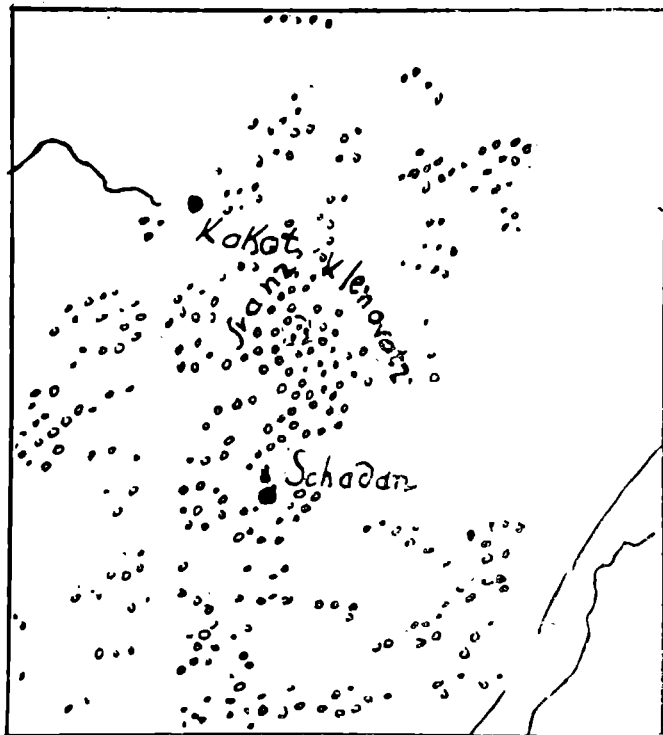

Fig. 1. Detaliu din „harta Mercy”, 1723–1725, KAW, B.IX a 554 scara 1: 225 000 Cca 3/1.

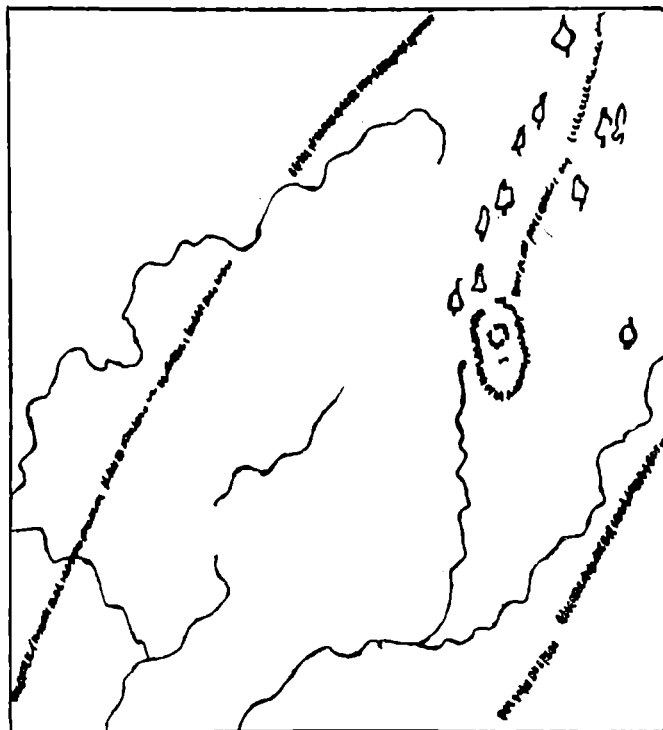

Fig. 2. Cetatea de la Cornești pe o copie a „hărții Mercy”, 1723–1725, KDW, B.IX a 558 – 1, scara 1: 500 000, apud E. Nisicher – Falkenhofer, *op. cit.*, Cca 3/1.

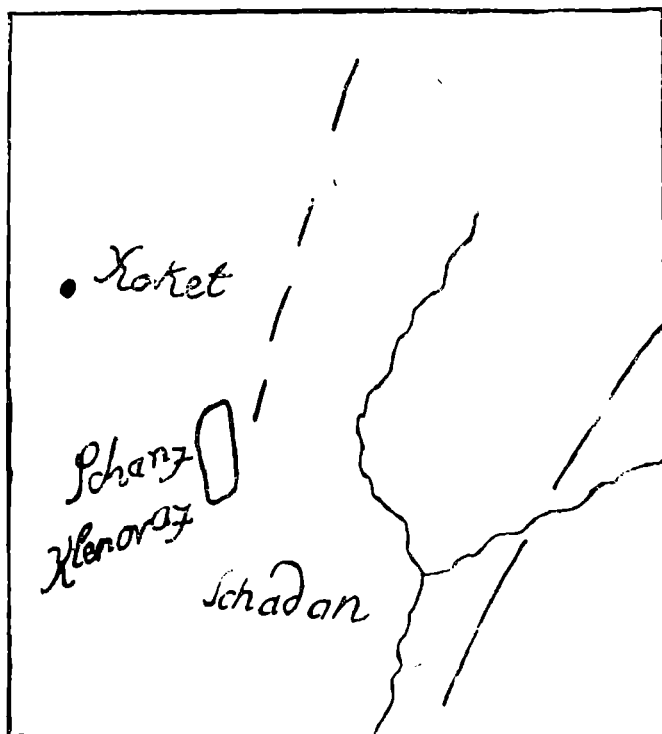

Fig. 3. Cetatea de la Cornești pe harta KAW, B. IX a 563, (1761), scara 1: 260 000 Cca 3/1.

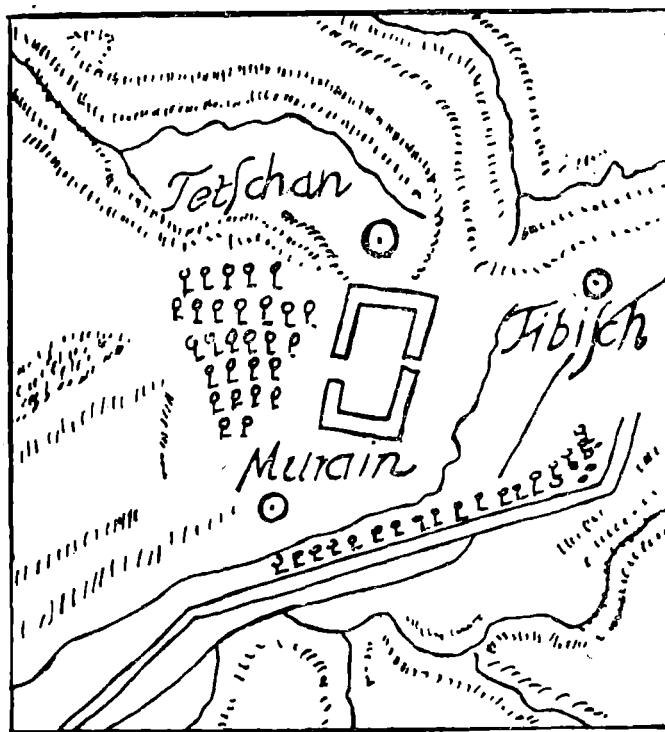

Fig. 4. Cetatea de la Cornești pe harta din 1780 a lui F. Grisellini, Cca 2/1.

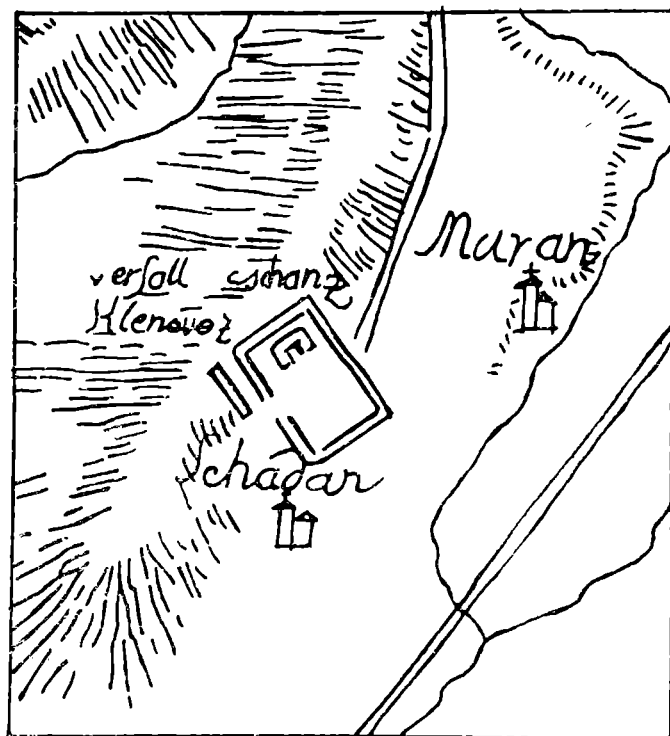

Fig. 5. Cetatea de la Cornești
— șanț ruinat — pe harta
KAW, B.IX a 579 (1783).
Cca 2/1.

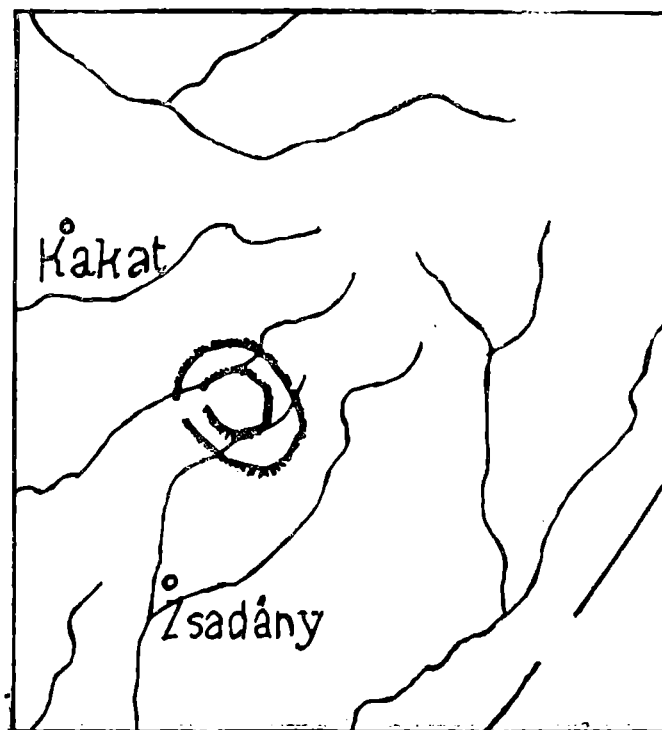

Fig. 6. Cetatea de la Cornești
pe harta lui S. Marki, scara
1: 225 000, Cca 3/1,

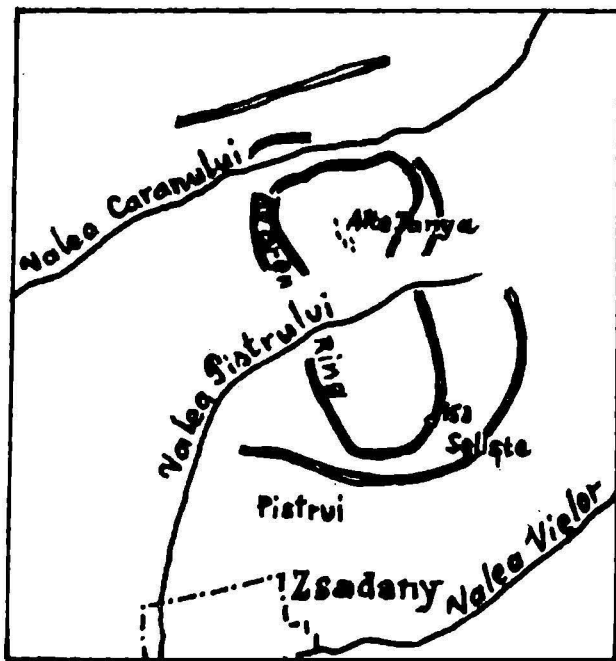

Fig. 7. Planul fortificației de la Cornești după harta militară 1: 75 000, zona 22, col. XXIV = $38^{\circ} 30' / 39^{\circ} - 46^{\circ} / 45^{\circ} 45'$. 1/1.

3.3. Fortificația este menționată — din câte știm — pentru prima oară în literatura de specialitate în anul 1877⁴². J. Pech și-a prezentat comunicarea în ședința din 28 februarie 1877 a Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara, însoțind-o de un plan al cetății executat după harta militară din 1860. Cu acel prilej, Pech a propus cercetarea ei, propunerea fiind aprobată, dar rămasă fără urmări concrete, ca și o alta, similară, făcută de K. Torma, un deceniu mai târziu⁴³.

3.4. În 1887, I. Pontelly, ocupându-se de valurile de pământ din Banat, menționează succint și fortificația avară (?) de la Mercyfalva, actualul sat Orțișoara care, în evul mediu, se numea Cocota și care este plasat la nord-vest de cetatea în discuție, deplîngînd valurile de pământ care erau distruse lent de lucrările agricole. I. P. a publicat și o secțiune imaginară prin unul din valurile cetății, ca și o reconstituire ideală a formei acestuia (fig. 9)⁴⁴.

3.5. În 1899, publicîndu-și cel de-al doilea volum al repertoriului arheologic al Banatului, Felix (Bodog) Milleker, întemeietor și custode mai bine de cinci decenii al muzeului din Vrsac (Iugoslavia), reia sintetic elementele descrierii lui Pech⁴⁵. Cetatea are trei incinte concentrice, fortificate, fiecare cu val de pământ și șanț, fiind amplasată la 1 500 stînjeni (cca 2 800 m) nord de satul Jadani. Fortificația internă (valul I) se află la o cotă de altitudine inferioară zonelor mai înalte, înconjurătoare, cu șase stînjeni (cca 11 m). Ea este rotundă și mărginită, la nord, de Valea Caraniului, iar la sud, de Valea Pistrui. Incinta I are suprafață de 115 jughere (cca 62 ha)⁴⁶. Fortificația intermediară (valul II) are forma alungită, oarecum elipsoidală, cuprinzînd excentric, în sectorul nordic, valul I. Valul II taie talvegul celor două văi amintite în cîte două puncte, închizîndu-se spre nord, imediat pe malul drept al Văii Caraniului și alungindu-se mult spre sud⁴⁷. Supra-

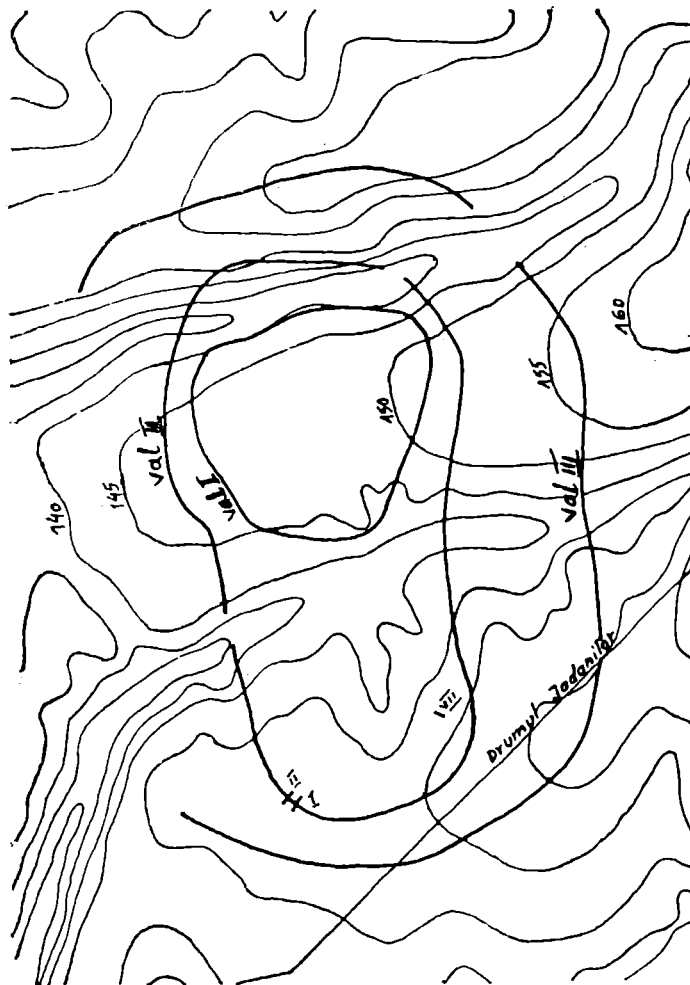

Fig. 8. Planul fortificației de la Cornești după I. Bugilan, 1978.
Schiță preliminară. Scara 1: 25 000. 1/1.

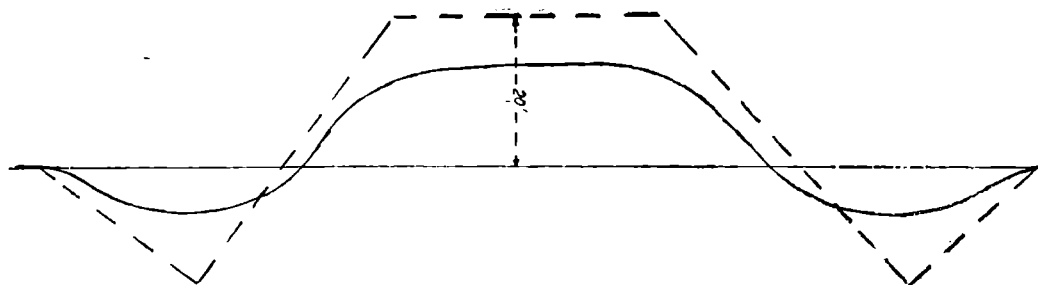

Fig. 9. Profil imaginat prin valul fortificației de la Cornești și reconstituirea ipotetică a acestuia la 1887, cf. I. Pontelly, *op. cit.*, pl. II.

fața incintei II, după Pech și Milleker, este de 345 jughere (cca 198 ha)⁴⁸. Fortificația exterioară (valul III) era vizibilă, pe harta din 1860, numai spre nord și sud de valul II. Pe harta din 1883, valul III este marcat și spre est, pînă la *Valea Pistruia*, pentru ca pe planul lui I. Bugilan să lipsească doar tronsonul vestic al acestuia. Suprafața incintei III a fost socotită la 997 jughere (cca 578 ha)⁴⁹. Planul cetății la scara 1 : 25 000⁵⁰ indică următoarele dimensiuni aproximative ale ei pe axele N-S și E-V: incinta I — 900 × 1 000 m; incinta II — 2 325 × 1 625 m; în partea nordică și 1 000 m în partea sudică; incinta III — 2 825 × 2 000 m.

3.6. De la Pech pînă la I. Miloia, dar și după el⁵¹, fortificația de la Cornești a fost socotită „ring avar“. După toate probabilitățile, apariția pe hărți a fortificației sub această denumire — *Avaren Ring*, care implică alți atribuirea ei unei anume populații, cît și datarea ei, își va fi avut originea în ipotezele lui Grise-lini referitoare la valurile de pămînt din Banat cărora călugărul savant le contesta, argumentat, datarea în epoca de existență a provinciei Dacia, socotindu-le avare⁵². Asemănările exterioare și plasarea fortificației de la Cornești între două din traseele acestor valuri au determinat frecvente asocieri⁵³.

3.7. Ioachim Miloia este cel care, în 1933, a intuit că atribuirea fortificației de la Cornești avarilor nu corespunde realităților de la fața locului. În vara aceluia an a executat cercetări de suprafață și „săpături de probă“ în interiorul *Iarcului*⁵⁴. Cu acest prilej, în fapt, la prima cercetare a monumentului, s-a constatat că, în unele locuri, înălțimea valului față de fundul șanțului este de 4 m. I. M. a sesizat traseul valurilor I și II, la cel de-al doilea „văzînd“, probabil sub influența bibliografiei mai vechi, patru porți spre cele patru puncte cardinale. Din traseul valului III a urmărit numai porțiunea sudică, dinspre sat, grîul în pîrg împiedicîndu-l să vadă mai mult. Pe coama valurilor a observat prezența pămîntului înroșit de foc, semn al incendierii unei palisade. În interiorul *Iarcului*, pe pămîntul lui Hajos, a efectuat un mic sondaj, precum și alte cîteva, în alte puncte. Toate sondajele au avut rezultate identice, scoțînd la lumină „... o ceramică mai rudimentară decît la Cornet, mai puțin decorată, precum și ceramică de factură mai nouă, apoi o fusaolă de lut fin, roșiată și zgură de fier“, descoperiri ce-l fac să se întrebe dacă „... brățărilor de aur descoperite aici sînt cu adevărat avare“⁵⁵. În același raport, I.M., constatînd că nu s-au descoperit urme avare⁵⁶, afirma că „...ceramica găsită vorbește, în orice caz, de un popor mai vechi, din timpul, dinaintea și din epoca bronzului... — gîndindu-se... la Agatîrși dacă nu la Daco-Geți“, asemuind fortificația cu cea de la Oreșac-Zidovar (Iugoslavia), „...pe care Milleker o indică dacică“⁵⁷.

3.8. În 1939, din inițiativa lui I. Miloia și la îndemnul lui Constantin Daicoviciu, cercetările sînt reluate. Pentru conducerea efectivă a săpăturilor arheologice a fost detașat Marius Moga de la Institutul de Studii Clasice din Cluj care primise și sarcina organizării științifice a noii expoziții de bază a muzeului bănățean. Evenimentele ce s-au declanșat în 1939 l-au împiedicat pe M. Moga să redacteze raportul unei cercetări, de altfel neîncheiate⁵⁸, Moartea fulgerătoare a lui I. Miloia, la începutul lui 1940, constituie celălalt element care explică sărăcia informațiilor scrise despre rezultatele campaniei de la Cornești din 1939. Parțial, rezultatele cercetărilor pot fi, totuși, reconstituite. Astfel, în august 1939, I. Miloia cerea sprijin primarului Timișoarei pentru ca postul de jandarmi să nu împiedice (sic!) săpăturile făcute de Marius Moga sau chiar de Ioachim Miloia în hotarul satului⁵⁹. Cîteva zile mai tîrziu, menționînd că muzeul bănățean a întreprins săpături la așa-zisul „ring avar“ de la Jadani (Cornești), ca și „... în împrejurimile valurilor care constituie această cetate străveche“, solicita primăriei orașului banii

promiși pentru plata lucrărilor⁶⁰, bani ce vor fi aprobați cu promptitudine⁶¹. Două interviuri publicate în ziarul timișorean „Dacia” de la sfârșitul lui august 1939, acordate de Constantin Daicoviciu și Ioachim Miloia⁶², conturează, în mare, rezultatele cercetărilor lui Miloia și Moga din vara declanșării celui de-al doilea război mondial.

Constantin Daicoviciu, enumerând principalele obiective ale cercetărilor arheologice din Banat⁶³, anunța începerea săpăturilor de la „Jădani”, „...pe unde trece un val și unde se află un așa-numit cerc avar (*Avarenring*)”⁶⁴ și preciza că ele „...se fac sub conducerea d-lui Ioachim Miloia ajutat de d-l Marius Moga, asistent la Institutul de Studii Clasice din Cluj, specialist în tehnica lucrărilor”. Aluziile din interviu referitoare la puținătatea fondurilor de cercetare par să indice că prezența magistrului la Timișoara a fost determinată nu numai de nerăbdarea sa de a vedea direct rezultatele primei secțiuni începute de Moga în jurul lui 15 august, ci și de necesitatea de a obține de la primar o suplimentare a fondurilor de săpătură, fonduri pe care acesta le promite, ținându-se apoi de cuvânt⁶⁵.

Cîteva zile mai tîrziu, la 26 august, Miloia, revenit de la Jadani, declara în același ziar⁶⁶ că a fost încheiată secțiunea prin primul val extern, lungă de 100 m, scoțîndu-se în evidență șanțurile din stînga și din dreapta valului care, în 1939, era înalt de 3 m. Valul a fost înălțat din pămînt bătut, surprinzîndu-se urmele lăsate de gropile stîlpilor de la palisadă. Fragmentele ceramice găsite, parte în val, datează „...dintr-o epocă veche, preromană”⁶⁷. O a doua secțiune a fost săpată în interiorul „incintei interne” (în fapt, tot incinta II). Nici această secțiune nu a dat ceramică care să „...contrazică mult ceramica aflată în val”. Cărturarul bănățean menționa „...securi de bronz specific dacice”⁶⁸. I. M. mai spunea că într-un loc de pe cuprinsul imensei fortificații, „...una din stațiuni e avansată pînă în epoca romană dacă nu cumva această ceramică e de import”. În sfîrșit, o ultimă informație, din păcate lacunară și fără corespondent în materialele din depozitele muzeului, se află la sfîrșitul aceluiași interviu-declarație al lui I. Miloia care adauga că „...rămîne de văzut, de asemenea, dacă mormintele nu datează din epoci mai apropiate”. Nu am nici o știre despre aceste morminte⁶⁹. Urma să se mai execute o secționare a valului, afirma I. M.⁷⁰. Aceasta nu s-a mai făcut, survenind chemarea sub arme a lui Marius Moga.

3.9. Însemnările lui Marius Moga din 1939⁷¹ adaugă multe elemente importante la ceea ce am putut reconstitui. Înainte de toate este descrisă cetatea, situată la 18 km nord de Timișoara, la est de șoseaua Timișoara—Arad și la 700 m nord de satul Jadani. Forma sa este cea a cifrei opt — o elipsă ușor gîtuită la mijloc — împărțită în două de *Valea Pistrui*. În interior, în partea nordică, se află un cerc înconjurat de val pentru ca ambele (atît elipsa, cît și cercul) să fie înconjugate de un al treilea⁷². Pe axa nord-sud, cetatea elipsoidală cuprinsă de valul II are lungimea de 2 100 m, iar pe axa est-vest, 1 000 m⁷³ (fig. 15).

Primul dintre obiectivele urmărite de cercetarea din anul 1939 era stabilirea caracteristicilor sistemului de fortificație. Cel de-al doilea îl constituia fixarea perioadei (sau perioadelor?) în care cetatea a fost ridicată. Un deziderat de perspectivă rămînea stabilirea cronologiei interne a fortificației, respectiv a etapelor în care au fost ridicate cele trei valuri⁷⁴.

În consecință, au fost tăiate prin valul II două secțiuni dintre care secțiunea A (sau I), pe pămîntul lui Hajas, a cuprins și șanțul, fiind cea mai lungă, de peste 50 m. Secțiunea B (sau II — Dermendzin), plasată la NNE de secțiunea A, a cuprins numai valul. Cum în interiorul valului secțiunile nu au dat nici un rezultat⁷⁵, în incinte au mai fost practicate cel puțin patru sondaje de dimensiuni mai mici⁷⁶.

Secțiunea A (I — Hajas), săpată mai aproape de sat (vezi fig. 15), în partea sudică a valului II, a cuprins șanțul exterior, valul și o parte din „interiorul valului”, deci din incintă. Numărătoarea metrilor s-a făcut dinspre exterior spre interiorul incintei⁷⁷. Chiar dacă ploile au împiedicat „fixarea șanțului”, el a fost totuși conturat atît stratigrafic, cît și prin dispersarea materialului arheologic găsit în plan și profil. Marginea sa exterioară s-a aflat undeva, după metrul 10 al secțiunii, socotind și primii șase metri ai acesteia nenumerați pe profil (vezi fig. 10), unde se menționează, la adîncimea de 0,00—0,30 m, apariția fragmentelor de lipitură de lut înroșită în foc, împrăștiată de lucrările agricole după astuparea acestuia, pentru ca marginea dinspre val să se plaseze cam în dreptul metrului 20 — marcat pe profil — al secțiunii. Probabil, în porțiunea ce precede metrul 20, „...la adîncimea de 0,60—1,00 m, în șanț, s-a aflat o bucățiță de fier și un mic fragment de vas de bronz”⁷⁸. Mențiunea, imediat în continuare, a faptului că la adîncimea de 1,00—1,40 m „...se poate vedea bine șanțul” este, credem, referitoare la aceeași porțiune din profilul secțiunii, cuprinsă, larg, între metrii 10 și 20⁷⁹, în care cercetarea nu a mai fost încheiată, conturarea șanțului pe profil fiind teoretică.

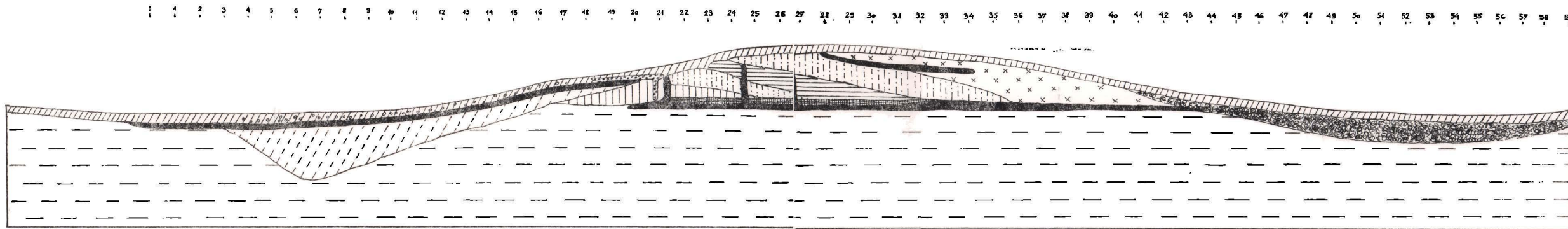
Valul a fost ridicat din pămînt bătut într-o structură din lemn formată din patru sau cinci rînduri paralele de stîlpi verticali cu diametre cuprinse între 0,10—0,25 m, înfipti în sol, distanțați la 1,00—2,00 m unul de altul, între care s-au făcut împletituri din nuiele⁸⁰. În „casetele astfel realizate a fost bătut pămîntul care a fost luat atît din interiorul fortificației unde, în secțiune, s-a constatat o albieră largă (nu un șanț interior!), cît și din șanțul exterior”⁸¹. Profesorul Marius Moga era de părerea (pe care o împărtășim și noi) că partea superioară a acestei structuri din lemn se ridica liber, deasupra valului de pămînt, fiind, eventual, făcuță cu lut, de ea amorsîndu-se incendierea fortificației ale cărei stîlpi și împletituri au ars pînă la bază⁸². Stratigrafic, porțiunea din secțiune cuprinsă între metrii 20—33 revine valului, fiind punctată, în zona metrului 23, la adîncimea de 0,30—0,60 m, de multe fragmente de lipitură de lut înroșită în foc și de fragmente de vase de culoare neagră. Pe unele bucăți de lipitură sînt vizibile urmele de la împletiturile de nuiele, fiind observate și bucăți de lemn carbonizat. Între metrii 23—27, la adîncimea de 0,30—0,60 m, se află o lentilă de pămînt înroșită în foc, groasă de 0,15—0,20 m care, în dreptul metrului 27, este vizibilă la adîncimea de 0,60—0,70 m. Sînt semnalate, de asemenea⁸³, gropile a cinci stîlpi, dintre care prima este surprinsă la adîncimea de 1,62 m, pe fundul secțiunii, menționîndu-se că urma stîlpului „... e plasată în strat de pămînt ars”. Cel de-al doilea, „...la 2,20 m de peretele sudic”, era gros de 0,16 m. Alți doi stîlpi se aflau la 3 și, respectiv, 5 m de primul menționat. În porțiunea metrilor 30—33, la adîncimea de 0,80—1,15 m, adică în miezul valului, sub nivelul de incendiu, s-au găsit „cioburi negresurii în pămînt bătut și un fragment de os”⁸⁴. Tot în miezul valului (dacă nu cumva la baza acestuia?), în porțiunea metrilor 25—26, la adîncimea de 1,15—1,35 m, sînt menționate fragmente ceramice mici, de culoare neagră, o toartă de vas în formă de „cap de animal” (Vatina ?) și o măsea de ierbivor. În sfîrșit, în porțiunea metrilor 40—41, la adîncimea de 1,70—2,00 m, au fost găsite cîteva fragmente ceramice roșietice într-un nivel de pămînt galben, bătut⁸⁵ (fig. 10 și 11).

Secțiunea B. (II — Fr. Dermendzin), tăiată în interiorul valului II, adică al incintei, a dat la iveală, la adîncimea de 0,30—0,60 m, cîteva fragmente ceramice gri și două fragmente ceramice negre pe o parte și roșii pe cealaltă⁸⁶. După această adîncime urma „pămîntul virgin”. Ulterior, această secțiune a fost prelungită, profilul ei (fig. 12) reconfirmînd structura fortificației.

Secțiunea III (Gh. Spătaru — „Barbiru”) n-a furnizat nici un fel de material. Sub humusul gros de 0,35 m se află pămîntul virgin⁸⁷.

JADANI (CORNEȘTI) 1939

SECȚIUNEA A - HAIAS
 PROFILUL PERETELUI DE NORD
 SCARA 1:100

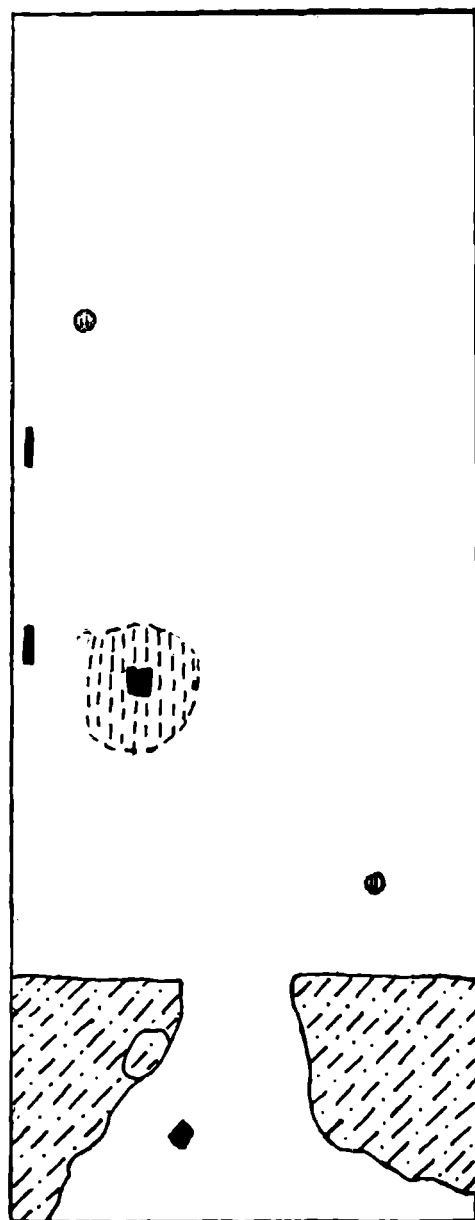
LEGENDA

- 1 STRAT VEGETAL
- 2 STRAT DE CULOARE NEAGRA CU URME DE CARBUNE
INTRE M. 4-16 AMESTECAT CU FRAGMENTE DE LIPITURA ARSA ; INTRE M. 20-44, LA BAZA PROFILULUI - HUMUS ANTIC
- 3 LIPITURA ARSA DE CULOARE ROSIE, PAMINT ARS LA ROSU
- 4 SOL VIRGIN
- 5 STRAT AMESTECAT DE NIVELARE,

- 6 UMPLUTURA A VALULUI
- 7 PAMINT DE CULOARE GALBUI - ROSIETICA
- 8 PAMINT DE CULOARE NEGRU - GALBUIE
- 9 PAMINT DE CULOARE NEGRU - ROSIETICA
- 10 UMPLUTURA ALVEOLARU DIN INTERIORUL VALULUI
- 11 UMPLUTURA SANTULUI DIN EXTERIORUL VALULUI

Fig. 10. Jadani (Cornești), 1939. Secțiunea A (I - Hașas). Profilul peretelui nordic al secțiunii prin val practicat de M. Moga.

SECȚIUNEA A. 0,65 M ADÂNCIME

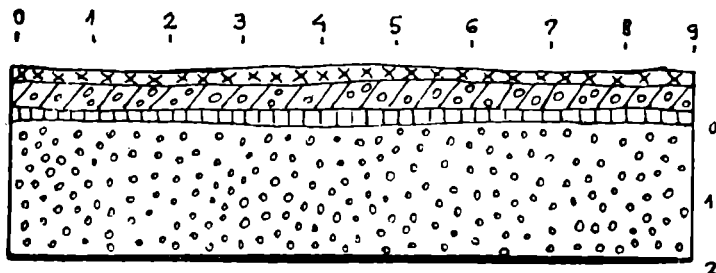
LEGENDA

- ⊕ STILP LEMN CARBONIZAT
- CENUSA
- ▤ PĂMÎNT ÎNROSIT DE FOC DE CULOARE GALBUI-PORTOCALIE
- ▥ PĂMÎNT ÎNROSIT DE FOC DE CULOARE ROSU INTENS

Fig. 11. Secțiunea A. Grundriss la 0,65 m adâncime în val.

SECȚIUNEA JICMAN - SULA

LA N DE FINTINA DRUMULUI SPRE HODAIA BATRINA
PROFIL

LEGENDA

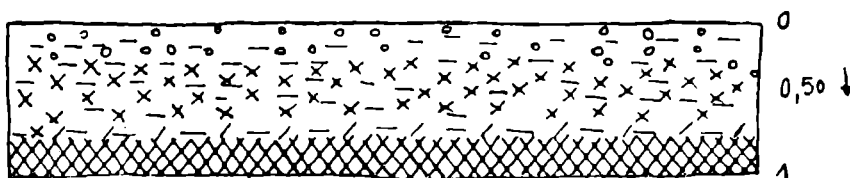
- STRAT VEGETAL ACTUAL
- PAMINT NEGRU CU URME DE CHIRPIC
- PAMINT INROSIT DE FOC
- SOL VIRGIN

Fig. 13. Jadani (Cornești), 1939, Profilul secțiunii Jicman.

SECȚIUNEA REITER 10 x 1,50 M
PROFIL

LEGENDA

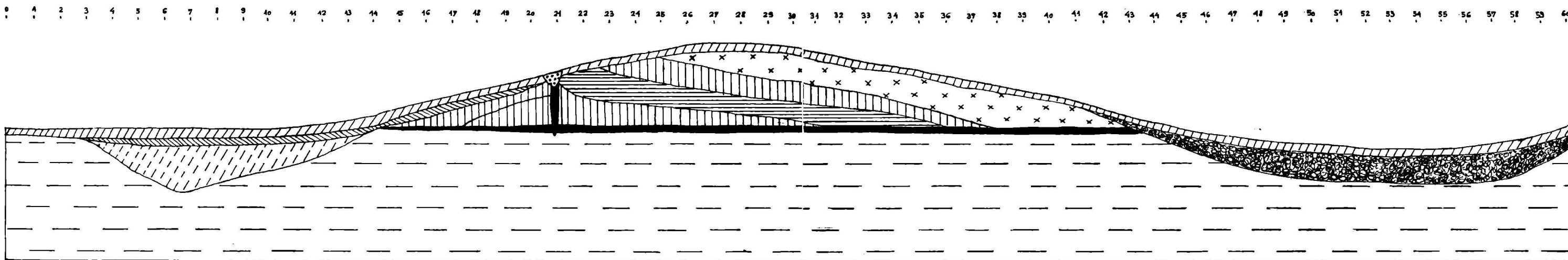
- 0 - 0,20 VEGETAL CU LIPITURA ARSA
- CERAMICA GRĂ, ROSIE, NEAGRĂ 0,20 - 0,40 - 0,60
- CERAMICA F. PUTINA 0,60 - 0,80
- VIRGIN 0,80

Fig. 14. Jadani (Cornești), 1939. Profilul secțiunii Reiter.

JADANI (CORNEȘTI) 1939
 SECȚIUNEA B - FR. DERMENDZSIN
 PROFIL
 SCARA 1:100

LEGENDA

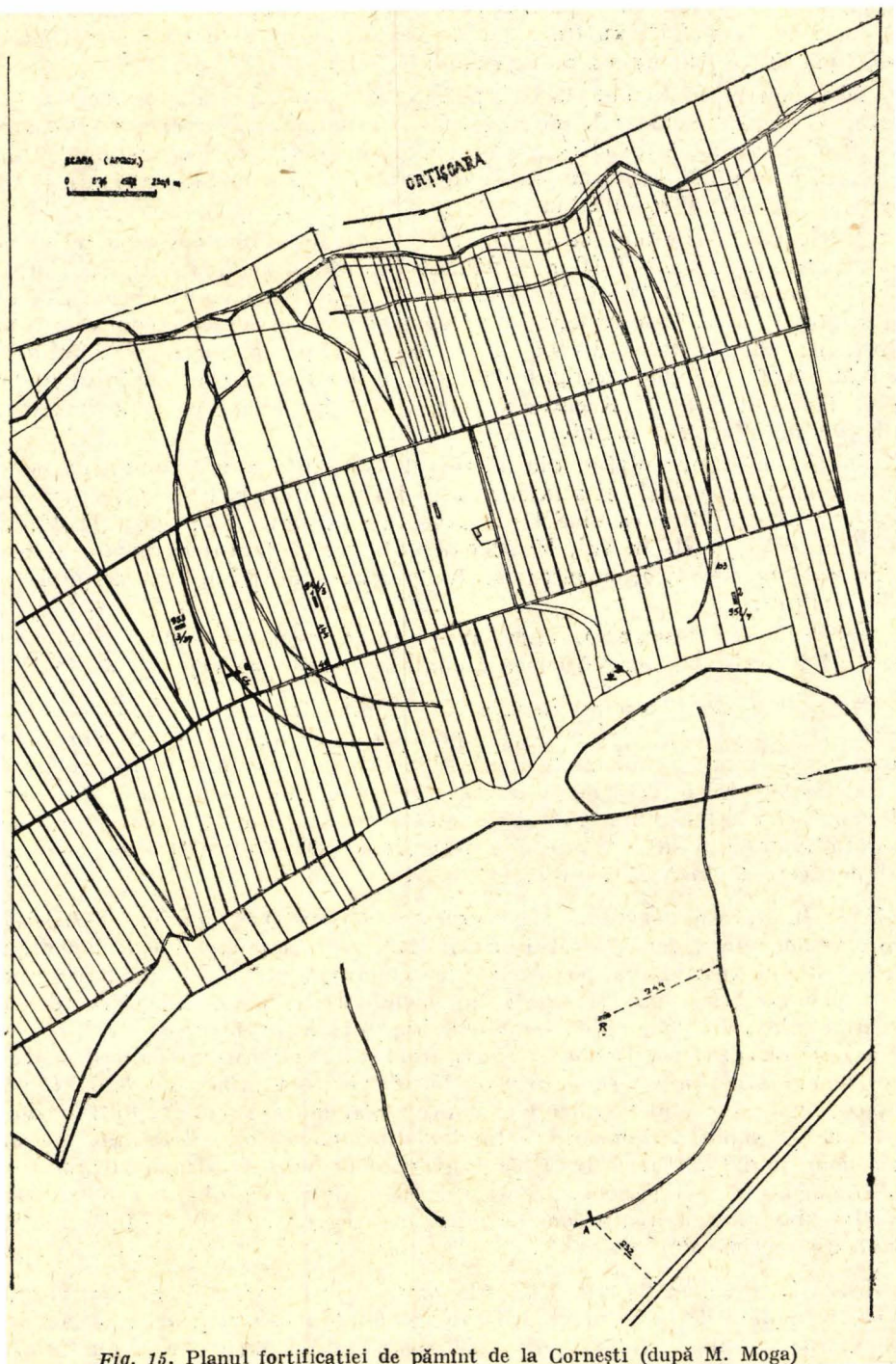
1		STRAT VEGETAL	6		CARBUNE. ÎNTRE M. 12-43. LA BAZA PROFILULUI HUMUS ANTIC
2		PĂMÎNT AMESTECAT CU FRAGMENTE DE LIPITURĂ ARSĂ	7		PĂMÎNT NEGRU GALBUI
3		STRAT VIRGIN	8		PĂMÎNT DE CULOARE GALBUIE
4		UMPLUTURA SĂNTULUI DIN EXTERIORUL VALULUI	9		UMPLUTURA ALVEOLARII DIN INTERIORUL VALULUI
5		PĂMÎNT DE CULOARE GALBUIE STRAT DE NIVELARE			

Fig. 12. Jadani (Cornești), 1939, Secțiunea B (II — Dermendzin). Profilul rezultat din secționarea valului II.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Secțiunea IV (I. Jicman — „Sulă”) are menționată următoarea succesiune stratigrafică: 0,00—0,20 m — pământ arabil cu câteva fragmente ceramice roșietice; 0,20—0,35 m — „la fel”, un fragment de vas cu toartă și două pietre. Sub acest nivel, pînă la 0,80 m, nu s-a mai găsit nimic⁸⁸ (fig. 13).

Secțiunea V (I. Jicman, la nr. topo 948 (941)/3/48), plasată în incinta I (interioară), a avut dimensiunile de 12×1 m și următoarea succesiune stratigrafică: 0,00—0,20 — ceramică roșietică puțină; 0,20—0,35 m — aceeași ceramică în cantitate mai mare; 0,35—0,45 m — aceeași ceramică în cantitate mai mică; 0,45—0,60 m — „la fel”; 0,60—0,80 m — „virgin”⁸⁹.

Secțiunea VI (Reiter), de 10×1,5 m, a prezentat următoarea succesiune stratigrafică (fig. 14): „0,00—0,20 m — pământ vegetal cu cioburi și lipitură arsă; s-a aflat și o herminetă; 0,20—0,35—0,40 m — fragmente de vase subțiri, de culoare neagră, groase, de culoare roșie, câteva fragmente gri, așchii de cremene și o piatră de lustruit; 0,35—0,40—0,55—0,60 m — aceeași ceramică, pietre de zdrobit și lut ars; 0,55—0,60—0,80 m — ceramică puțină; la 0,80 m începe pământul gălbui în care nu mai sînt urme”⁹⁰. Această secțiune a fost amplasată în zona unei stațiuni neolitice din interiorul incintei III (exterioare).

Încă o secțiune, a VII-a, din interiorul incintei II a avut lungimea de 20 m, fiind amplasată „pe deal” și atingînd valul înspre interior. Ea a prezentat aceeași succesiune stratigrafică ca și S.II: fragmentele ceramice s-au găsit la adîncimea de 0,40 m, fiind roșii. În val, M. Moga, profitînd de faptul că pământul nu mai era de culoare roșietică, a surprins, la adîncimea de 0,70—0,90 m, urmele mai multor stilpi⁹¹.

Într-una din însemnări, M.M. menționa existența ceramicii „Latène”⁹² în interiorul incintei II, „la înălțimea Hodăii Bătrîne și a secțiunii de la Reiter”.

3.10. În 1942, publicînd *Bănatul și iazygii*⁹³, într-o notă densă, interogativă, despre valurile de pământ din Banat, profesorul Constantin Dăicoviciu menționa că evenimentele acelor ani au împiedicat încheierea cercetărilor. În același timp, preciza, pe temeiul cercetărilor din vara lui 1939, cînd „s-au făcut două secțiuni la Jădani”, că acestea „nu au arătat caracteristicul șanț din fața limesului roman”. Totodată, amintea urmele de palisadă în secțiunea valului fortificației, ca și caracterul de „cerc închis” al acesteia.

3.11. În afara materialului arheologic de la Cornești — *Iarcuri și Jugosloveni*, la care ne-am referit deja, în lotul anului 1939, între numeroasele fragmente ceramice preistorice apar câteva, poziționate prin marcaje între 0,10—0,30 m adîncime, care — prin factură — pot fi datate în secolele III—IV e.n., constituind, probabil, urme ale unei locuiri daco-romane împrăstiate pe întinsul fortificației. La aceleași adîncimi sînt poziționate și câteva fragmente ceramice prefeudale și feudale. În secțiunea de la *Jugosloveni*, din afara fortificației, la adîncimea de 0,00—0,15 m sînt poziționate cele nouă fragmente ceramice prefeudale existente⁹⁴. Patru fragmente de buză de vas și patru fragmente de funduri din „feudalismul dezvoltat” au marcat pe ele doar anul 1939, iar alte 33 de fragmente de buze, 11 fragmente de funduri și 22 fragmente de pereți neornamentați de vase, datează probabil din feudalismul dezvoltat și au fost marcate doar cu adîncimea descoperirii (0,00—0,30 m), fără a fi indicată secțiunea⁹⁵.

3.12. În însemnările din 1939 ale profesorului Marius Moga sînt formulate mai multe ipoteze de lucru privind datarea și atribuirea fortificației de la Cornești în condițiile în care cercetările din 1939 rămăseseră neîncheiate și nu furnizaseră date relevante. Ținînd seama de prezența la suprafață și într-una din secțiunile din incintă a fragmentelor ceramice „dacice”, M.M. socotea că, dacă valurile ar

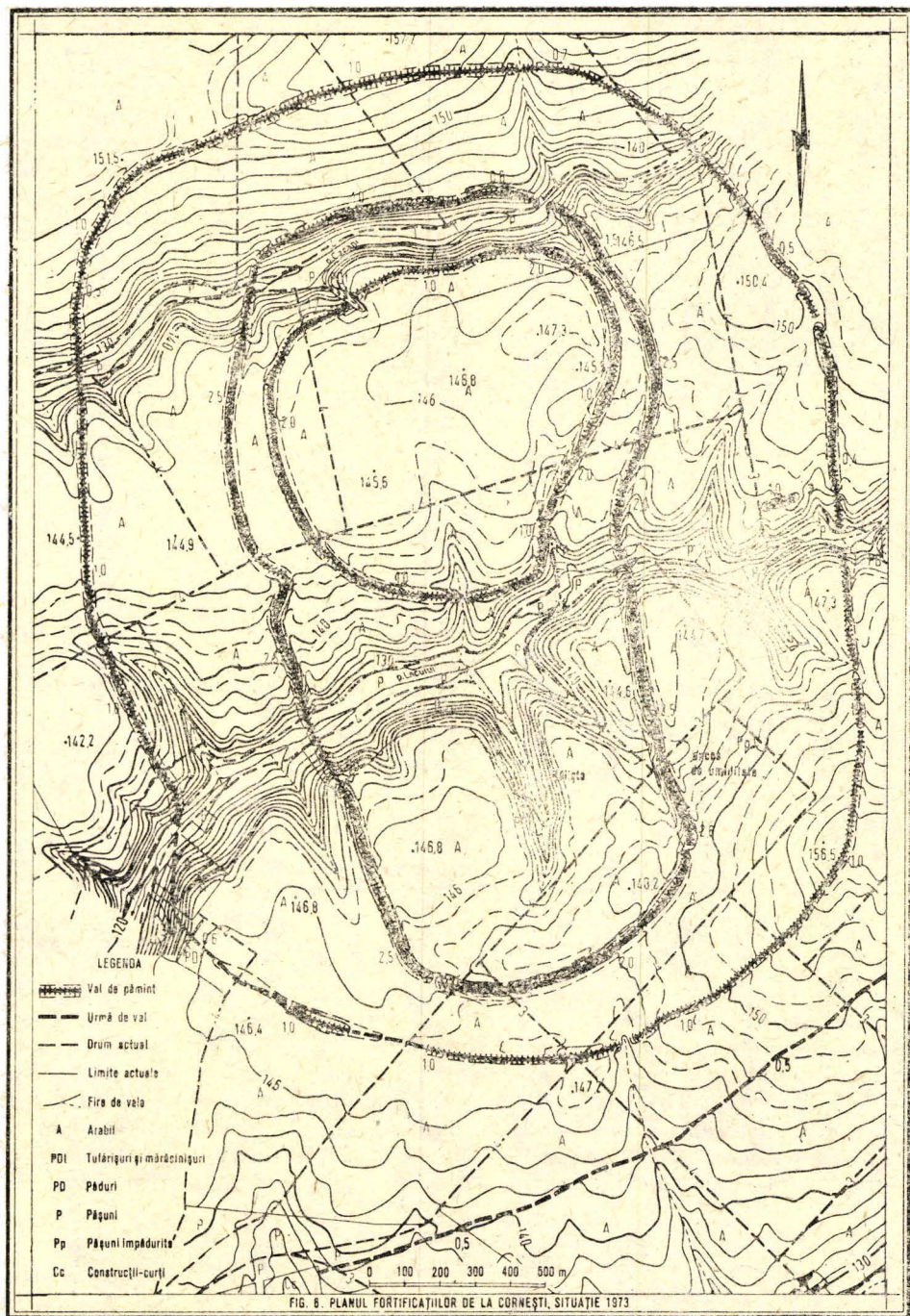

Fig. 16. Cornești. Planul fortificației cu valurile I, II și III după fotogramele aeriene. Reproducere după M. Rada, N. Ciocină, D. Manea, în SCIVA, 40, 4, 1989.

fi fost ridicate ulterior, adică în perioada avară sau în oricare epocă ulterioară civilizației dacice, în miezul valurilor s-ar fi găsit ceramică cenușie, lucrată la roată, așa-zis dacică. Absența acestora în toate secțiunile care au tăiat valul indică, în fapt, un termen *post quem* al fortificației. Citindu-l, „...în nici un caz *Iarcurile* nu au fost construite după epoca Latène. Nici în exteriorul, nici în interiorul lor nu se găsește nimic după această perioadă“. Continuându-și raționamentele, M.M. presupunea că există posibilitatea fie ca populația dacică să se fi așezat în interiorul acestei mari fortificații preexistente, construită în epoca mijlocie a bron-

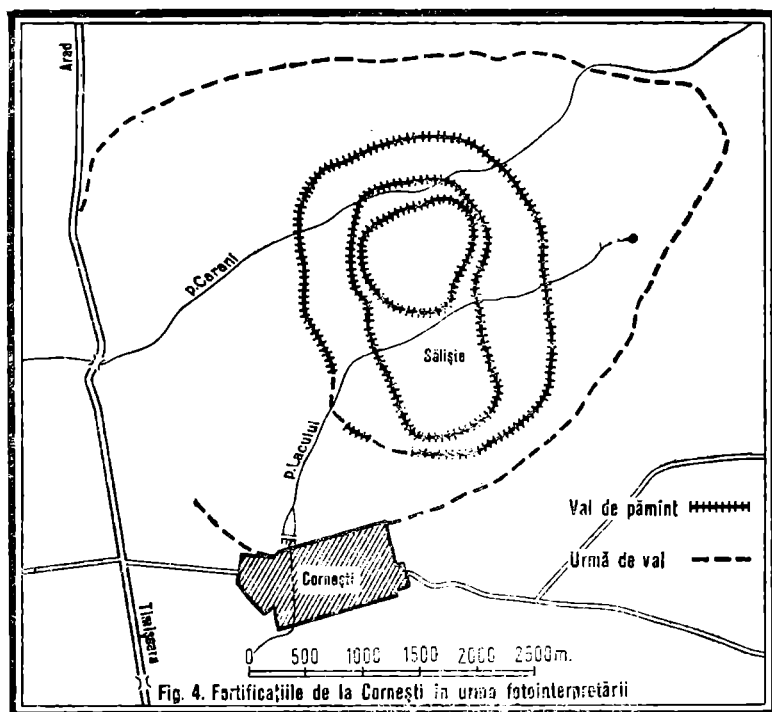

Fig. 17. Cornești. Planul fortificației indicând amplasarea valului IV. Reproducere după M. Rada, N. Ciochină, D. Manea, în SCIVA, 40, 4, 1989.

zului⁹⁶, fie să o fi construit ea însăși. Eventualitatea construirii ei după epoca Latène nu i se părea probabilă. La începutul acestor note am atras atenția asupra confuziei ce s-a făcut vreme îndelungată între ceramica Latène și cea daco-romană, datată larg în secolele II—V e.n. din Banat. Cum profesorul Marius Moga a descoperit la Cornești ceramică cenușie, fină, daco-romană, înlocuind în raționamentul domniei sale termenul de civilizație Latène cu cel de civilizație daco-romană, acesta rămâne la fel de pertinent în raport cu suma cunoștințelor noastre privind *Iarcurile*.

Odată încheiată prezentarea informațiilor despre *Iarcurile* de la Cornești și zona imediat înconjurătoare lor, remarcăm că tabloul arheologic schițat — rămas, din păcate, cu multe „pete albe“ — nu diferă, în linii generale, nici de cel de la Grădiștea Kikindei⁹⁷, în măsura în care relatarea lui Grbić este corectă, nici de cel de la Sintana din județul Arad⁹⁸.

Unele observații preliminare pot fi însă formulate.

În primul rând, în actualul stadiu al cercetărilor nu pot fi stabilite etapele ridicării valurilor celor trei incinte ale cetății de la Cornești. Din elementele cunoscute pare probabil ca etapele de construcție să fi fost apropiate în timp. Prin amplasare, formă și contur, cele trei incinte sînt conexe la aceeași idee tactică, constituind o unitate din punct de vedere constructiv pentru care nu lipsesc analogiile în zona carpato-dunăreană.

În al doilea rând, reutilizarea fortificației, în sensul propriu al acestui cuvînt, implicînd refacerea palisadelor, a valului și a șanțului într-o altă perioadă de timp, ulterioară celei în care a fost ridicată cetatea, nu poate fi demonstrată. Observațiile din secțiuni ale lui Marius Moga nu oferă nici un indiciu în acest sens, cel puțin pentru valul al II-lea al cetății. Aș aminti că „degradarea” unei fortificații de pămînt cu val, palisadă și șanț, după incendierea și abandonarea ei, chiar temporară, este mult mai rapidă decît se acceptă de obicei, mai ales în zonele de cîmpie, lipsite de piatră, acest proces fiind direct proporțional, ca rapiditate cu mărirea unghiului de pantă al valului și șanțului și cu indicele diferenței de nivel și al volumului valului, șanțul umplîndu-se într-o primă etapă, foarte repede cu părți din val și din marginea sa proprie dizlocate de intemperii, ale căror frecvență și volum aleatorii nu pot fi neglijate.

Rezultatele cercetărilor profesorului Marius Moga din 1939, ca și celelalte informații pe care le avem la îndemînă indică cu un mare grad de probabilitate că fortificația de pămînt de la Cornești datează cîndva din a doua jumătate a mileniului II î.e.n. O încadrare cronologică mai strînsă poate constitui o ipoteză mai mult sau mai puțin plauzibilă. Stadiul actual al cercetărilor arheologice nu ne îngăduie s-o plasăm — din punct de vedere cronologic — în perioada mijlocie sau tîrzie a primei epoci a fierului cînd așezările — numeroase — cunoscute în Banat au alt caracter⁹⁹, ceramica specifică acestei etape cronologice lipsind — din cîte știm — la Cornești. Nici cea de a doua vîrstă a fierului nu pare a fi fost epoca în care s-a înălțat cetatea deoarece tipurile de fortificații folosite de către geto-daci sînt bine cunoscute și diferă structural de fortificația din hotarul Corneștiului, chiar dacă la Tapae și la Cioclovina sînt cunoscute valuri ridicate de daci¹⁰⁰. Nu se cunoaște, pînă acum, ceramică geto-dacică descoperită în incintele fortificației bănățene. Construirea fortificației în epoca existenței provinciei Dacia este mai mult decît improbabilă, ea nefiind romană și, în orice caz, imposibil de ridicat de către altcineva între hotarele provinciei sau în preajma lor. După cum s-a verificat arheologic la nord de Mureș, valurile de pămînt ce străbat vestul României au fost ridicate nu mai devreme de veacul al II-lea e.n.¹⁰¹, ceea ce, pentru Banatul cuprins în provincia Dacia și, probabil, pentru întreaga lor întindere, implică — cu mare grad de probabilitate — o datare post 271—273 e.n., mai cu seamă că interpretarea lor ca drumuri romane este inacceptabilă atît datorită structurii interne, cît și traseelor lor paralele¹⁰². Ridicarea fortificației de la Cornești nu poate fi pusă în legătură cu valurile de pămînt prin simpla ei amplasare la distanță, între două din traseele acestora. Construirea cetății în veacurile IV sau V e.n., fără să fie imposibilă, este greu de explicat de vreme ce pe întreaga întindere din sud-vest, atît la deal, cît și la cîmpie, se constată existența unor așezări deschise, împrăștiate chiar pe mari întinderi¹⁰³, care cunosc o circulație monetară atît de intensă, pînă după jumătatea secolului al IV-lea e.n., încît s-a avansat chiar ipoteza cuprinderii Banatului între hotarele Imperiului Roman tîrziu¹⁰⁴. Construirea fortificației după sfîrșitul veacului al III-lea e.n. este de altfel contrazisă și de rezultatele cercetărilor lui Marius Moga din 1939. Plasarea în timp a ridicării fortificației de la Cornești și a folosirii ei pare probabilă în etapele Br. C—Ha. A1, datare ce nu contrazice rezultatele cercetărilor din 1939, dar care urmează a fi confirmată de cercetări mai ample.

Această propunere de încadrare cronologică nu ne aparține. Cercetătorul clujean Mircea Rusu schițează importanța strategică a fortificațiilor de la Sîntana de Arad și de la Cornești într-un posibil sistem de apărare a cîmpiei vestice și de barare a accesului pe culoarul Mureșului spre zonele intracarpătice bogate în aur, cupru și sare¹⁰⁶. Într-adevăr, se poate constata că ambele fortificații sînt depărtate de Mureș la distanțe aproximativ egale. Datarea cetății de la Cornești la sfîrșitul epocii bronzului și în perioada de tranziție spre prima epocă a fierului, propusă prima dată de către Mircea Rusu¹⁰⁶, a fost acceptată și de alții¹⁰⁷ și este — după părerea noastră — dificil de combătut, cel puțin în actualul stadiu al cercetărilor.

După cum afirmam, valurile de pămînt ce străbat Banatul de la sud la nord pe mai multe trasee oarecum paralele și a căror problematică atît de complexă nu-și găsește locul în însemnările de față, nu pot fi puse în legătură cu fortificațiile de la Sîntana de Arad sau Cornești, așa cum se încerca mai demult¹⁰⁸. În această ordine de idei, credem necesară semnalarea unui fapt căruia i s-a acordat numai parțial atenția cuvenită. S-a remarcat, cu mai mult sau mai puțin temei, că valurile de pămînt sînt amplasate la limita dintre pădure și stepă. Remarca este corectă în general, deși, în amplasarea lor, vor mai fi intervenit și alte criterii, mai ales că tronsoanele lor bănățene de vest sînt îndepărtate de zonele în care, cu ajutorul pedologiei, putem deduce limitele pădurii antice, iar cele extrem-estice sînt plasate în zone și azi împădurite cum vor fi fost și în mileniul I e.n.¹⁰⁹. Limita vestică a pădurilor s-a modificat, în oarecare măsură, în răstimpul cuprins între sfîrșitul mileniului II î.e.n. și jumătatea mileniului I e.n., retrăgîndu-se lent spre est și anunțînd astfel dereglările ecologice ce se vor manifesta cu violență în evul mediu dezvoltat, cînd suprafețe întinse din cîmpia joasă a Banatului se înmlăștinează¹¹⁰. Dacă această premisă este acceptată — și ea pare verosimilă — atunci zona în care a fost ridicată cetatea de pămînt de la Cornești avea o vegetație forestieră densă care azi a dispărut¹¹¹, vegetație ce proteja cetatea, fiind în concordanță cu scopul ridicării ei, acela de loc de refugiu în caz de primejdie, pentru un mare număr de oameni și animale care se adunau dintr-o zonă înconjurătoare relativ întinsă. Comunitățile umane dintr-o astfel de zonă erau organizate probabil într-o uniune de triburi ce îngloba multe așezări și un număr apreciabil de brațe de muncă avînd — în același timp — un grad suficient de centralizare pentru a le dirija concertat activitatea, dacă ne gîdim la efortul considerabil cerut de ridicarea unei astfel de cetăți cu uneltele — mai ales din lemn — utilizate la excavarea pămîntului în acea vreme. Poate că absența totală — din cîte cunoaștem — în cîmpia centrală a Banatului a unor așezări mai mici fortificate din epoca tîrzie a bronzului și din perioada de tranziție spre epoca fierului —, deși așezările deschise sînt foarte numeroase, ca și necropolele plane de incinerare, semnalînd o veritabilă explozie demografică — își are explicația în apariția unor fortificații de felul celor de la Cornești sau Sîntana, chiar dacă argumentul nu este suficient de pertinent¹¹². Studiul resturilor de faună dintr-o așezare din epoca mijlocie a bronzului, plasată pe Mureș, la vest Cornești și Sîntana, a permis constatarea unei frecvențe mai ridicate a resturilor cabaline, peste media acestora în așezările aceleiași perioade din restul României. Procentul cabalinelor de la Pecica este comparabil cu cel din așezările culturii Noua de mai tîrziu¹¹³. Fără să absolutizăm datele din așezarea mureșană, indiciul ni se pare important în condițiile în care fortificația de la Cornești, ca și cea de la Sîntana de altfel, pretindea cu siguranță o apărare prin detașamente mobile de cavalerie.

În altă ordine de idei, am argumentat de ce este inacceptabilă plasarea la *Iarcu* a unei așezări orășenești care să se fi dezvoltat în mileniul I e.n., așa cum s-a încercat¹¹⁴, fără o corectă și obiectivă cîntărire și cunoaștere a realităților arheologice, cît și a celor istorice ale unei perioade deosebit de frămîntate. În ce pri-

vește prezența așezărilor rurale daco-romane, datate, larg, între secolele II—V e.n., ea este mai mult decât firească în hotarul satului Cornești, ca de altfel în toate zonele sud-vestice ale României, integrându-se amplului proces de continuitate și de formare a poporului român¹¹⁵.

ADDENDA¹¹⁶

Cît privește posibilitatea ca fortificația de la Cornești să se compună din patru valuri concentrice, cuprinzînd o suprafață totală de teren de trei ori mai mare decît și așa greu imaginabilele 600 de hectare, după cum propun autorii studiului care a prilejuit redactarea însemnărilor de față, ea nu ni se pare verosimilă. Traseul celui de-al patrulea val exterior, reconstituit după fotograme, nu a fost sesizat de nici una din reprezentările cartografice anterioare cu excepția unui tronson nordic și nu a putut fi identificat în teren cu toate străduințele noastre din iarna 1989/1990. Cîtă vreme cele trei incinte realizate din valurile concentrice cunoscute pînă acum au o formă congruentă, cu analogii în alte fortificații preistorice, incinta a patra, exterioară, delimitată de așa-zisul val redat după fotograme este bizară prin forma ei neregulată, ca și prin suspecta oprire a valului spre vest, pe aliniamentul șoselei Timișoara—Arad. Această formă neregulată (aș zice urită!) ce o diferențiază net de fortificația elipsoidală cunoscută pînă acum nu-și găsește justificarea în formele de relief din zonă. În ce mă privește, bănuiesc că așa-zisul val IV nu reprezintă altceva decît părți din traseele unor drumuri vicinale din secolul trecut care uneau localitățile Jadani, Orășoara și Seceani, șleauri adinci ce se intersectau în zona în care, spre est, așa-zisul val IV, propus de autorii bucureșteni, formează un unghi pronunțat.

Dacă totuși secțiunile arheologice vor evidenția și acest val exterior, meritul descoperirii sale va reveni în primul rînd aerofotogrametriei, care-și va dovedi astfel, o dată mai mult, utilitatea și de la care așteptăm, alături de mulți alții, o redare corectă a traseelor valurilor de pămînt din cîmpia vestică, începînd cu Crișana și sfîrșind cu Banatul. Aceasta mai cu seamă că asemenea monumente din pămînt — și ne gîndim atît la valuri și cetăți, cît și la movilele artificiale numite îndeobște tumuli — dispar lent, dar inevitabil datorită lucrărilor agricole intensive și mecanizate specifice agriculturii moderne.

Dar — în același timp — elucidarea ghemului de probleme al uneia din cele mai mari fortificații antice din Europa¹¹⁷ rămîne în exclusivitate o sarcină a cercetării arheologice viitoare.

Note*

* Aceste însemnări au fost trimise spre publicare revistei SCIVA, dorindu-se o paralelă arheologică la studiul aerofotogrametric asupra fortificației bănățene (vezi n. 1). Spațiul tipografic limitat al revistei bucureștene în anul 1989 nu a permis publicarea lor. Ele au fost redactate pînă în 25 mai 1989 și revizuite în primăvara anului 1990.

1. Mihai Rada, Nicolae Ciocină, Dumitru Manea, *Studiu aerofotometric al fortificațiilor de la Cornești (jud. Timiș)*, în SCIVA, 40, 4, 1989, pp. 377—380. Îmi mulțumesc și pe această cale colegului Radu Popa care a avut amabilitatea de a-mi semnala prezentarea la redacția revistei SCIVA a studiului amintit, în vederea publicării. Menționez că nu am avut la dispoziție studiul și că ilustrația acestuia mi-a parvenit după încheierea redactării rindurilor de față. Am cunoștință, prin intermediul unei scrisori a cercetătorului bucureștean, de existența, pe fotograme, a patru valuri concentrice, dintre care cel exterior, al IV-lea, este vizibil în mai mică măsură și închide o suprafață de teren de aproximativ 1 800 de hectare. Între timp, studiul aerofotogrametric a văzut lumina tiparului. Îmi permit să reproduc o parte din ilustrația acestuia. Restituirea topografică a celor trei valuri cunoscute mai demult nu diferă de cea propusă de mine și de I. Bugilan decît prin cîteva amănunte. Contribuția mea — „à l'aveugle” prin forța împrejurărilor — încearcă să ordoneze într-un fel de „fișă de localitate” datele documentare, publicate sau inedite, privind descoperirile arheologice din hotarul satului. Prima redactare a acestor însemnări în care era cuprinsă o bună parte din datele ce urmează a fost supusă verificării, corectării și completării profesorului Marius Moga care, în urmă cu cinci decenii, a executat singurele — pînă acum — secțiuni prin valul cetății. Domnia sa, deși retras din activitate, cu bunăvoința și tactul manifestate dintotdeauna la mai vechile noastre colocvii, în 15 mai 1989, la Păuliș și în 20 mai 1989, la Timișoara, a corectat erorile inerente unei reconstituiri făcute pe baza unor fragmente de informații de arhivă administrativă, culese din presa vremii și din inventare, completînd — în același timp — cu date foarte importante capitolele referitoare la campania de cercetări arheologice din 1939. Totodată, au fost găsite în arhiva sa personală cîteva notițe manuscrise disparate referitoare la săpăturile din 1939, reprezentînd fragmente ale unei cîrne incomplete de raport de săpătură și pe care am putut să le consult. În toamna anului 1989 am avut posibilitatea să consult și documentația șantierului Cornești aparținînd profesorului Marius Moga aflată în AMB / sector DS (documente secrete). Conținutul acestuia a fost inclus în prezentele însemnări și în ilustrația ce le însoțește. Documentația mi-a fost pusă la dispoziție de doamna Eleonora Calincoff, căreia îi mulțumesc și pe această cale. Dacă notele de față poartă o singură semnătură, aceasta răspunde în exclusivitate dorinței celui ce mi-a fost profesor în primii ani de cercetare arheologică și de muzeologie. Îmi exprim și astfel, deferenta recunoștință.
2. Nu consider necesar să discut ipoteza amplasării la Cornești, în mara fortificație de pămînt, a orașului *Tema*, amintit de *Geograful din Ravenna, Cosmographia, IV, 14, 53—54*, susținută de un mai mult decît pasionat amator: C. Răileanu, *Contribuții la problema continuității. Pe urmele unei localități antice dispărute: „Tema”, în Anuar de etnologie — artă — istorie — lingvistică. Centrul de Studii Sociale și Politice al Universității din Timișoara, I, Timișoara, 1981, pp. 81—89 (rotaprint). Argumentarea acestei ipoteze este lipsită de rigoarea și metoda proprii unei cercetări științifice. Dimensiunile imense ale fortificației, de aproape 600 de hectare — cit se știa — sau de 1 800 de hectare — cit se propune-constituie, cred, un prim argument împotriva amplasării aici a unui „oraș”, în sensul antic al noțiunii.*
3. Fostul Jadani sau „Jădani”, cum agreea să-l numească, în grai bănățean, regretatul profesor Constantin Daicoviciu. Toponimul este frecvent la localități unde sînt vizibile urmele unor mai vechi fortificații: Jdioara — cetate feudală, Berzovia (fost Jidovin) — castru roman, Zidovar (în Iugoslavia, pe malul Carașului, lângă Oreșac) — cetate dacică. Cf. V. Frățilă, V. Goicu, R. Suflețel, *Dicționarul toponimic al Banatului. Centrul de Studii Sociale și Politice al Universității din Timișoara, II (1986), V (1987), Timișoara (rotaprint)*, unde la litera „J”, *Jadani*, a fost, din păcate, omis. Voi menționa și toponimul *Iarcuri*, veche numire locală a fortificației de la nord de Cornești. Acest toponim, des întîlnit în hotarele multor sate din Banat, desemnează tronsoane ale valurilor de pămînt, fortificații de pămînt cu val și șanț și — uneori — tronsoane ale drumurilor romane. Asupra originii și răspîndirii toponimului, vezi dicționarul de mai sus.
4. Descoperirile sînt prezentate cronologic, în ordinea în care au fost făcute.

5. Inventarul Muzeului Banatului I/385 — S. 45. (se va prescurta în continuare, IMB, iar în cazul descoperirilor monetare, IMBN); *Chestionarul Muzeului Bănăţean*, 1928, mss., nr. 679 c.1; I. Lotreanu, *Monografia Banatului*, I, Timişoara, 1935, p. 225 care informează greşit despre trimiterea lor la Budapesta.
6. IMBN I/1986 şi, respectiv, I/1985. I. Pontelly, custodele muzeului în acea vreme, era şi profesor al Liceului real.
7. T. Ortway, *Temesvármegye és Temesvárváros Története*, I — II, Pozsony, 1896, p. 59.
8. Ajunse în Muzeul Naţional Maghiar din Budapesta. I. Berkeszi, *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 22, Timişoara, 1906, p. 68 (se va prescurta, în continuare, TRÉT), care le credea avare; M. Rusu, *Dacia*, N. S., p. 188, n. 36 şi p. 207; idem, *Metallurgia bronzului în Transilvania la începutul Hallstattului*, Iaşi, 1972, teză de doctorat în manuscris, I, p. 64, n. 160, p. 74, nr. 21, pp. 327—343, lista 33; idem, *ActaMN*, 9, 1972, p. 45; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, I, Timişoara, 1979, p. 79, n. 22: Îi mulţumesc şi astfel domnului Mircea Rusu pentru amabilitatea de a-mi fi pus la dispoziţie manuscrisul lucrării de doctorat a domniei sale.
9. T. Nussbaum, *Descoperiri numismatice în judeţul Timiş*, 1980, un caiet mss., Mon. Rep. Rom., nr. 5, fond Somogy. Caietul, donat de T. N. bibliotecii Institutului de Istorie al Universităţii din Cluj, mi-a fost semnalat de către doamna Eva Cordoş căreia îi mulţumesc. Caietul conţine o notă explicativă în care T. N. motivează donaţia, invocând şi lipsa de bună credinţă a lui C. Răileanu, alături de care intenţiona să-l publice. La T. N., legenda în exergă este citită: C. ALLIVS BALA. C. Răileanu, *op. cit.*, p. 86, n. 12, citeşte sau copiază greşit de la T. N.: C. AELIVS BALA, menţionându-l în colecţia Nussbaum. Determinarea pe care o utilizez i se datorează Danei Bălănescu căreia i-am încredinţat spre lămurire şi publicare datele cuprinse în caiet. Folosesc acest prilej spre a-i mulţumi pentru colaborare. Aşa cum o avertizasem şi pe domnişoara Dana Bălănescu, informaţiile din caietul lui T. N. trebuie preluate cu foarte multe rezerve. În repetate rânduri, T. N. a „localizat” piese numismatice de colecţie; fără loc de descoperire. De pildă, monedele — aşa-zis descoperite la Timişoara — ale oraşelor *Billys* (B. Mitrea, *SCIV*, 15, 1964, p. 571, nr. 13) şi *Panticaepeum* (idem, *SCIV*, 16, 1965, p. 609, nr. 4), care sînt de fapt piese fără loc de descoperire din diverse colecţii inter-sau postbelice. Inf. M. Moga, 1967, care a introdus în fondul muzeului timişorean monedele emise de *Panticaepeum*.
10. C. Răileanu, *op. cit.*, p. 86, n. 13 în care citează cronica parohiei din Corneşti.
11. Despre Ioachim Miloia, cf. I. Andrieşescu, *Rev. Preist. Ant. Naf.*, 2—4, 1940, pp. 149—155; C. Daicoviciu, *Transilvania*, 10, 1941, pp. 729—730; A. Turcuş, *Tibiscus*, 3, 1974, pp. 279—284. Pentru cercetarea de teren făcută de istoricul de artă şi muzeograful bănăţean care a întreprins, în general, săpături arheologice mai mari numai sub directa supraveghere a lui C. Daicoviciu sau în colaborare cu Marius Moga, cf. *Raport de deplasare* nr. 17/31.03.1934, mss. aflat în Arhiva Muzeului Banatului, Doss. 2/1934 (Se va prescurta, în continuare, AMB).
12. AMB, raport 31.03.1934, Doss. 2/1934. După cite ştiu, vizita lui Grbić nu era cunoscută pînă acum.
13. În 1943, pictorul Aurel Ciupe, directorul de atunci al Muzeului Bănăţean, prin scrisoarea nr. 144/21.06.1943, îi solicita lui C. Daicoviciu detaşarea la Timişoara a lui M. Moga, recent revenit de pe front şi demobilizat, în vederea reluării săpăturilor arheologice „... de la Jadani sau Cerneteaz”, cerînd, totodată, Consisiei Monumentelor Istorice, secţia pentru Transilvania şi Banat, autorizaţia de săpătură, cf. AMB, Doss. 3/1943. În raportul înaintat primăriei Timişoarei nr. 160/5.08.1943, maestrul comunică programul de cercetări arheologice al muzeului pe 1943, menţionînd angajarea temporară, pe trei luni, a lui M. Moga, precum şi fondurile necesare pentru săpături în „aşa-zisele valuri romane” de la Jadani (Corneşti), „... pe o lungime de 95 m, 5 m înălţime şi 7 m diferenţă de nivel”, pe timp de 10 zile cu zece lucrători, cf. AMB, idem. La 11 august 1943, Corpul VII de armată a emis o autorizaţie pentru cercetări arheologice pe numele lui M. Moga, preparator la Institutul de Studii Clasice Cluj — Sibiu şi al lui Aurel Ciupe, cf. AMB., Doss. 3/1944. În raportul nr. 198/

9.09.1943, către primarul oraşului, A.C., aminteşte periegezele efectuate de M. M. la Jadani, cf. AMB., Doss. 2/1943, iar prin decontul nr. 270/1943, AMB., Doss. 2/1943, se justificau sumele cheltuite. În fapt, M. Moga nu a efectuat vreo periegeză la Jadani în 1943. S-a deplasat direct la Cerneteaz unde a purces la secţionarea unuia din aşă-zisele valuri romane. La două sau trei zile după începerea cercetărilor, acestea s-au întrerupt: M. Moga primeşte pe şantier vizita arheologului bucureştean Dorin Popescu care li dă de veste că este din nou mobilizat. Inf. M. Moga, 1989.

14. Inf. A. Fota, 1972 şi 1989 căruia îi mulţumesc; O. Radu, *Memoriu Justificativ* (al săpăturii de la Corneşti, 1973), mss.
15. O. Radu, SCIV, 23, 1972, 2, p. 273.
16. T. Soroceanu, O. Radu, *Tibiscus*, 4, 1975, p. 34, fig. 11.
17. F. Medeleţ, I. Bugilan, *Tibiscus*, 3, 1974, p. 88, fig. 23; L. Mărghită, *op. cit.*, 2, 1980, p. 155, n. 42; ÎMB IV/10.160.
18. C. Răileanu, *op. cit.*, p. 85, n. 11. Sint — probabil — fragmente ceramice cenuşii, lucrate la roată, din pastă fină, caracteristice, prin formă şi tehnică de ardere, aşezărilor daco-romane din Banat în secolele II — V e. n. pe care, lipsit de experienţă, C. R. le-a socotit dacice. De altfel, astfel de confuzii sint frecvente pînă prin deceniul al şaselea al veacului nostru atît în cercetarea arheologică românească, cît şi în cea din alte ţări învecinate, mai ales cînd erau în discuţie rezultatele unor cercetări de suprafaţă sau descoperiri întimplătoare, fără context sigur. Amintesc, pentru zona vestică şi centrală a Banatului, vasele de la Timişoara, cf. V. Părvan, *Getica*, 1926, p. 574, fig. 409 şi pl. XXIII, fig. 2/dr., reluat şi de I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică*, 1969, p. 196, pl. XCVI, 2=CLXXIII, 2, dar şi *ibidem*, p. 188, pl. XCVI, 3=CLXXIII, 1, care au fost găsite împreună; chiupul — urnă funerară de la Izbişte din Banatul iugoslav, cf. I. Nestor, 22 BERGK, 1933, p. 167, pl. 19, 1, care îl socotea o formă romană, reluat de I. H. Crişan, *op. cit.*, în spec. p. 186, pl. LXXVI, 4=CLVII, 3; vasul de la Sacoşu Turcesc, cf. *ibidem*, pl. XCVI, 1=CLXXIII, 4, ca şi alte citeva care se datează începînd din secolul al II-lea e. n.. Majoritatea aşă-ziselor aşezări dacice pe care mi le-a semnalat I. Stratan s-au dovedit a fi aşezări daco-romane data-bile după 106 e. n., pînă în veacul al V-lea e. n. — de pildă, Iclăr-Budinţ, Sacoşu Turcesc, Recaş, Sacoşu Mare sau Jabăr — în ultima fiind ulterior descoperite vestigiile paleocreştine din secolele IV — V e. n.. În „Iugoslavia“, R. Schmidt, Vojvodina, 1, 1939, pp. 80—81, publica o hartă de pe care majoritatea aşezărilor atribuite de autor epocii Latene s-au dovedit — ulterior — a data din secolele II — V e. n., cf. M. Garašanin, D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Belgrad, 1951, passim. Materialul rezultat din plimbările în teren ale lui C. Răileanu se află la Muzeul Banatului, dar este inutilizabil după decesul lui C. R. care a „cifrat“ numeric locul descoperirilor, fără să lase, din păcate, cheia acestei „cabale numerice“.
19. Ştirile de la I. 15 şi I. 16 sint neverificate; I. 17: inf. F. Draşovean căruia îi mulţumesc.
20. Á. László, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 18, n. 2; L. Mărghită, *op. cit.*, 1, 1979, p. 113; confruntă cu sursa: M. Roska, *Erdélyi Régészeti Repertoriuma*, 1, Cluj, 1942, p. 97, nr. 29.
21. Nu includ aici aşă-zisele săpături arheologice clandestine făcute de diletanţi şi colecţionari.
22. AMB (DS) 1/1, caiet cu patru file mss., vezi infra n. 58. Marius Moga a executat în acest punct un mic sondaj. Succesiunea stratigrafică din text e preluată din însemnările personale ale profesorului. În cele ce urmează o redau, după notiţele din caietul menţionat: „— 0,00—0,23 m, pămînt vegetal cu puţine cioburi moderne şi preistorice; fragmente mici; — 0,23—0,40 m, ceramică fără ornamente, de culoare neagră, galbuie şi roşie, silexuri mărunte şi lipitură arsă; — 0,40—0,60 m, lipitură arsă, cioburi de culoare neagră, roşie, portocalie, un fragment de ciocan şi un scufundător de plasă; 0,60—0,75 m, cioburi de culoare neagră, silexuri mici, oase de animale cu urme de lucru; — 0,75—1,10 m, cioburi de culoare neagră, silexuri mici, o herminetă, un fragment de topor şi o piatră pentru zdrobit; lipitură arsă.“ Fără diferenţe notabile, cele două texte se completează. Pentru încadrarea cronologică, vezi Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, 1, Cluj-Napoca, 1979, p. 193.

23. O. Radu, *op. cit.*, p. 271, greșește cind susține anul 1938 pentru săpăturile de aici ale lui I. Miloia și M. Moga. Ultimul nu a săpat pe dealul *Cornet*, inf. M. Moga, 1970. Fără a menționa numele lui Miloia, O. Radu, *Memoriu....*, menționează executarea unor săpături în *ring*, după ce i-am semnalat notificarea lapidară din IMB/II/1546.
24. AMB., Doss. 2/1934.
25. Cercetările mai noi estimează așezarea la cîteva hectare, cf. T. Soroceanu, O. Radu, *op. cit.*, p. 36 și supra, n. 19. Nu este exclus ca lucrările agricole superficiale din vremea lui Miloia să nu fi afectat încă stratul de cultură de pe platou.
26. Din păcate, materialele rezultate din această cercetare a lui Miloia, ca și din altele, nu mai pot fi identificate, cu rare excepții, în depozitele muzeului. Cele din punctul *Cornet* nu au fost înregistrate în IMB II care era utilizat în acea vreme.
27. Dacia, N. S., 15, 1971, p. 369, nr. 49; O. Radu, *Tibiscus*, 2, 1972, p. 35—38; Dacia, N. S., 16, 1972, p. 335, nr. 47; O. Radu, *SCIV*, 23, 1972, 2, pp. 271—283; T. Soroceanu, O. Radu, *op. cit.*, pp. 33—39; Dacia, N. S., 19, 1975, p. 282, nr. 60; S. Morintz, *Contribuții la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978, p. 17, 20—22; L. Mărghitan, *op. cit.*, 1, 1979, pp. 88—90, 92, 95. Termenul de „așezare otomană”, folosit la prima semnalare sumară, cf. *SCIV*, 20, 1969, 3, p. 495, nr. 124, este — evident — o confuzie. Materialul arheologic rezultat din campaniile 1970—1974 se află în depozitele Muzeului Banatului, în cea mai mare parte neprelucrat.
28. O. Radu, *Tibiscus*, 2, 1972, p. 35, unde cele două nivele Vatina suprapun un strat de cultură Tisa II; Dacia, N. S., 16, 1971, p. 335, nr. 47; O. Radu, *SCIV*, 23, 1972, 3, p. 273, unde amintește doar ceramica neolitică strinsă din arătură pentru ca la T. Soroceanu, O. Radu, *op. cit.*, *passim*, nivelul neolitic să nu mai fie amintit. În 1970 am vizitat împreună cu profesorul Moga, pe atunci director al Muzeului Banatului, stațiunea de la *Cornet* în timpul primei campanii de săpături a Ortansei Radu. Sub nivelul cu urme evidente de incendiu, din epoca bronzului, puteau fi observate „in situ”, fragmente ceramice specifice culturii neolitice menționate inițial de O. R., între care și un picior cilindric de cupă cu perforații rotunde.
29. Surprinde lipsa acestei constatări de domeniul evidenței atât la O. Radu, cit și la T. Soroceanu, O. Radu, *Cf.*, supra, I. 14.
30. T. Soroceanu, O. Radu, *op. cit.*, pp. 33, 36, 38; Dacia, N. S., 19, 1975, p. 282, nr. 60; cf. supra, I. 17.
31. Văzute de mine în profilul casetei, cf. supra, n. 28—29.
32. Folosesc termenul local pe care l-am întâlnit des și în manuscrisele lui I. Miloia.
33. Harta generală a Banatului a fost realizată între 1723—1725 de către inginerul D. Haring, locot. C. I. Kayser și stegarul D'Hautemont Von Neipperg. Se înfățișează sub forma unei planșe, lucrate de mină la scara 1 : 250 000 care se păstrează în Arhiva militară din Viena (se va prescurta KAW), avînd cota B. IX a 554. După ea au fost trase mai multe copii la diferite scări și cu unele modificări, în aceiași ani sau mai târziu: KAW, B. IX a 558, scara 1 : 500 000 (1723—1725); KAW, B. IX a 558—1, scara 1 : 500 000 (1723—1725); KAW, B. IX a 576, scara 1 : 102 000 (2 planșe, probabil 1723—1725); KAW, B. IX a 559, scara 1 : 324 000 (copiată de Strauss la 1746); KAW, B. IX a 559, scara 1 : 360 000 (1746). Acest grup de hărți este numit, pe scurt, „Harta Mercy”, după numele guvernatorului militar al Banatului din acei ani. Dintre acestea, am la dispoziție reproducerea după original (KAW, B. IX a 554) și reproducerea unei copii contemporane originalului la scara 1 : 500 000 (KAW, B. IX a 558—1) pe care, la nord de Jadani (Schadan), apare o fortificație oarecum elipsoidală, cu o poartă spre nord-vest, în care este înscrisă o fortificație mai mică, cu intrarea spre sud-est în fața căreia se mai află un tronson transversal de val. Din colțul nord-estic al fortificației pornește un val (șanț?) intrerupt la jumătatea lungimii sale care se termină la sud-est de Șagu (jud. Arad). Aceasta este harta pe care o reproducea E. Nischer — Falkenhof, Debreczeni Szemle, 1934, 4 (78), pp. 3—5; cf. și A. Borza, *Banatul în timpul Romanilor*, Timișoara, 1943, pp. 93—94 care afirma greșit că harta de la Nischer — Falkenhof este „compusă”; fotografia acestei hărți am primit-o de la regretatul meu profesor,

- Constantin Daicoviciu, în 1970. Pentru hărți, vezi A. Krischan, *Südbösd. Archiv*, 6, München, 1963, pp. 118, 123—124, 126.
34. KAW, B. IX 563, scara 1 : 260 000, cf. Krischan, *op. cit.*, p. 124, nr. 13; J. Szentkláray, *Száz Év Dél — Magyarország Ujabb Történeléből*, 1, Timișoara, 1879, harta.
 - 34 a KAW, B. IX a 554, 1723—1725; Krischan, *op. cit.*; Szentkláray, *op. cit.*
 35. Am la îndemână atit copia hărții originale a ediției 1780 a cărții lui Grisellini, cit și ediția din 1984, excelent prefăcută, comentată și tradusă de C. Feneșan: Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984 în care reproducerea hărții este mai mică decit originalul ediției princeps și de calitate nu prea bună, lăsind totuși să se citească la nord-est de Timișoara și la nord de Murani o fortificație patruleteră.
 - 36 J. Pech, *TRET*, 3, 1877, 2, pp. 49—50.
 37. Cf., supra, n. 33; KAW, B. IX a 579, întocmită de căpitanul Ludwig Klebern v. Mildenburg din regimentul de graniță valaho-ilir, în 1783; cf. Krischan, *op. cit.*, p. 125, nr. 21; Szentkláray, *op. cit.*, harta.
 - 38 S. Marki, *Aradvármegye és Arad Szabad Királyi Város Története*, 1, Arad, 1892, harta istorică; nu-mi sînt încă accesibile nici harta lui Cristoph Winkler, nici cea militară din 1860, utilizate de Pech, *op. cit.*
 39. I. Bugilan considera, probabil, movila din acest punct, tumul. Nu este exclus să fie o movilă de hotar recentă, cf. F. Medelet, I. Bugilan, *Contribuții la problema și repertoriul movilelor de pămînt din Banat*, în *Banatica*, 9, Reșița, 1987, sub voce.
 40. F. Medelet, I. Bugilan, *Tibiscus*, 3, 1974, fig. 23. Reconstituirea îi aparține lui I. Bugilan.
 41. Împreună cu vechiul meu colaborator I. Bugilan, pregătesc un repertoriu al urmelor valurilor de pămînt ce străbat Banatul de la sud la nord și a căror grabnică dispariție este previzibilă. Reprezentarea fortificației de la fig. 8, la scara 1 : 25 000 nu este definitivă, confruntarea materialelor cartografice nefiind încă încheiată. Îi mulțumesc lui I. Bugilan pentru realizarea materialului ilustrativ al însemnărilor de față.
 42. Deși termenul de „literatură de specialitate“ este pretențios pentru anii 1870—1880 și, în unele cazuri, chiar pentru perioadele mult mai tirzii. Raritatea publicației mă determină să citez lucrarea cu titlul complet, cf. supra, n. 36: Jozsef Pech, *A zsidányi avar telepek Temesvármegyében*, în *TRET*, 3, Timișoara, 2, 1877, pp. 49—59; cf. AÉrt, 5, 1877, 11, p. 158.
 - 43 AÉrt, 2, U.F., 1882, p. XIX; cf. Bódog Milleker, *Délmagyarország régiszégleletei a hongfoglaltk előtti időkből*, 2, Timișoara, 1899, p. 191.
 44. J. Pontelly, *Römai vagy emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos, régi műsánczvolna?*, extras separat la *TRET*, 2, 1886, 4, Timișoara, 1887, p. 17, n. 1; cf. și A. Borza, *op. cit.*, p. 95, fig. 25.
 - 45 B. Milleker, *op. cit.*, pp. 109, 189—191; Felix Milleker a murit în 1942.
 46. K. Horedt, în vol. *Symposium der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava, 1974, p. 228, nr. 8, socotește suprafața incintei I la 67,5 Ha.; în 1940—1941, la Sibiu, K. H. a luat cunoștință de profilul și grundriss-ul secțiunii trasate de M. Moga prin valul II al fortificației, inf. M. Moga, 1989; cf. M. Rusu, *Metalurgia...*, I, p. 303, consemnează doar suprafața incintei I : 67,5 Ha.; L. Mărghitau, *op. cit.*, 1, 1979, p. 115, estimează întreaga suprafață a fortificației la 67,5 Ha, nespecificînd cîte incinte are.
 47. Pină în partea de hotar numită „Pistrui“, pe harta din 1883.
 48. K. Horedt, *op. cit.*: 203 Ha.
 49. *Ibidem*: 586 Ha. Este posibil ca transformările menționate de mine a jugărelor în hectare să fie mai aproximative decit cele ale profesorului Horedt, deși am apelat la un specialist: regretatul Iosif Gercseg.
 50. Cf. supra, n. 41.
 51. S. Marki, AÉrt, 2, U.F., 1882, pp. 114, 119—120, unde face paralele între fortificația de la Sintana, jud. Arad, la nord de Mureș și cea de la Cornești, remarcînd la ambele prezența pămîntului înroșit de foc pe valuri — semn al palisadelor incendiate — și le socotește avarc; idem, *Aradvármegye...*; I. Pontelly, *op. cit.*; A. Borza, *op. cit.*

52. F. Griselin, *op. cit.*, pp. 35, 223—228. Cartea sa a constituit multă vreme lucrarea fundamentală despre istoria Banatului, fiind nu numai foarte răspândită, ci și foarte căutată, cf. *ibidem*, prefața lui C. Feneșan.
53. Cf. C. Daicoviciu, *Apulum*, 1, 1939—1942, p. 12, n. 19, unde valorile sînt considerate contemporane cu fortificația de la Cornești. De altă părere, A. Borza, *op. cit.*, pp. 93—104 pentru care numai *ringurile* de la Jadani și Sintana sînt avar, ridicate după înfrîngerea acestora de către Carol cel Mare. Menționarea ringului central avar, sediu al caganului, cucerit de franci, și descrierea lui în izvoarele apusene au contribuit — probabil — la asimilarea fortificației elipsoidale bănățene cu un *ring* avar, cf. M. Rusu, *Banatica*, 4, 1977, p. 177 urm. și n. 30.
54. IMB II/1546, fragmentele ceramice cu data 21.06.1933 nu au putut fi identificate. O. Radu, *SCIV*, 23, 1972, 2, p. 271, nu menționează cercetările de la *ring* din 1933. Un an mai târziu le amintește succint, cf. O. Radu, *Memoriu...*, vezi, supra, n. 14.
55. Supra, n. 8.
56. Același Miodrag Grbić care, în 1933, vizitase stațiunea de la Cornești însoțit de Miloia, a sondat, 14 ani mai târziu, în 1947, *Grădiștea* de la nord de Kikinda din Banatul iugoslav, pe malul stîng al Tisei — o fortificație cu dublu val din pămînt bătut și dublu șanț, în formă de cerc cu diametrul de peste 200 m, socotită, de asemenea, pînă la săpătura arheologică, *ring* avar. În secțiunile excavate a ieșit la iveală ceramică neolitică dintr-o așezare suprapusă de valuri și ceramică din epoca bronzului. Numai de la suprafață și nu din secțiuni au fost adunate fragmente ceramice „slave“, negăsindu-se nici o urmă avară. Arheologul iugoslav atribuie fortificația de la Kikinda — Grădiște slavilor, opțiune ce se explică poate și prin atmosfera epocii în care a cercetat și publicat rezultatele, epocă cînd numeroase așezări și fortificații erau atribuite — cu sau fără temei — acestui grup etnic. Cf. M. Grbić, *Starinar*, 1, 1950, pp. 113—118, unde la fig. 2 este publicată și o fotografie aeriană a cetății. Pentru atribuirea valurilor de pămînt din Banat slavilor, cf. B. Jankulov, *RadVM*, 1, 1952, pp. 7—37; vezi și B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodina*, Novi Sad, 1974, pp. 86—89 (despre ceramica neolitică de la Grădiște); pentru descoperirile avară din Banat și Transilvania, cf. M. Rusu, *Banatica*, 4, 1977, pp. 169—213, în spec. pp. 196—197, cu bibliografia mai veche.
57. AMB. Raportul către primar al lui I. Miloia, anexat borderoului nr. 17/31.03.1934, Doss. 2/1934.
58. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 12, n. 19. O cîrnă a raportului preliminar de cercetare și a documentației au fost depuse la Cluj, la Comisiunea Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, inf. M. Moga, 1972. Colegul Stelian Mindruț, căruia îi mulțumesc, mi-a semnalat toate documentele referitoare la Banat aflate în arhiva Comisiei care se păstrează în Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Între acestea se află alte rapoarte ale lui M. Moga, precum și scrisori adresate lui C. Daicoviciu în anii războiului. Bănuiesc că documentația respectivă se va fi rătăcit cu prilejul mutării vremelnice la Sibiu a Universității clujene sau la revenirea în Cluj. Ion Opreș, un bun cunoscător al activității Comisiei din perioada interbelică, nu se referă decît la episodul din 1943 al cercetării de la Jadani, cf. I. Opreș, *Analele Banatului*, Etnografie, 1, 1981, p. 287 și n. 39; vezi, supra, I. 8 și n. 1, 13. În AMB se păstrează următoarele documente ale cercetării arheologice conduse de Marius Moga la Cornești în 1939, care au fost depuse în martie 1976—1979: — note de șantier, un caiet de matematici cu patru file mss. în creion (AMB, DS/I/1), asupra conținutului căruia voi reveni; — Secțiunea A la 0,65 m adîncime, grundriss cu urme de stilpi, 1 filă de bloc milimetric (AMB, DS/I/2), fig. 11; — Secțiunea A (Hajas), profilul nordic transversal prin val, scara 1 : 100 pe o coală de hîrtie milimetrică, desenat în culori pastel, fără legendă (AMB I/3 DS/18); — Secțiunea A (Hajas), schiță a profilului nordic și grundriss cu urme de stilpi la scara 1 : 100 desenată în creion pe o coală de hîrtie milimetrică, grundriss-ul fiind inversat (AMB I/4 DS/19), fig. 10 și 11; — Secțiunea B (Dermendzin), profilul valului desenat în culori pastel pe o coală de hîrtie milimetrică, fără legendă la scara 1 : 100 (AMB I/5 DS/20), fig. 12 la care legenda profilului a fost reconsti-

tuită prin analogie cu legenda profilului secțiunii A; — Secțiunile Jicman — „Sulă“ „la nord de fântina drumului spre Iiodaia Bătrână“ de $9 \times 1,5$ m și Reiter de $10 \times 1,5$ m, desenate pe o singură coală de hirtie milimetrică, profilele fiind parțial colorate la scara 1 : 100 (AMB 1/6 DS/21), fig. 13–14 (grundriss-ul irelevant al secțiunii Jicman nu îl reprodue); — Profilele secțiunilor A (Hajas) și B (Dermendzin), desenate colorat pe o coală de hirtie milimetrică la scara 1 : 100 (AMB 1/7 DS/22), fig. 10 și 12 în care reproducerea s-a făcut prin combinarea datelor cuprinse în cele trei schițe ale profilului secțiunii A și în cele două schițe ale profilului secțiunii B; — Planul la scara 1 : 2 880 în creion pe două file de calc, cu poziționarea secțiunilor trasate (AMB 1/8 a–b DS/23); al fortificației de la Jadani; — același plan în tuș fără poziționarea secțiunilor (AMB 1/9 a–b DS/24), fig. 15 realizată prin combinarea datelor cuprinse în cele două planuri.

59. AMB, adresa nr. 134/23.08.1939, Doss 2/1939; O. Radu, SCIV, 23, 1972, 2, p. 271, datează — cum arătam — greșit săpăturile în 1938, deși marcasele de pe fragmentele ceramice de la Jadani indică clar anul 1939. Pentru a evita confuziile, menționez că Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 193, datează corect săpăturile arheologice din stațiunile Jadani — Jugosloveni și Jadani — Reiter. Tot astfel, data primei detașări a lui M. Moga la Timișoara este 1939 și nu 1940 cum s-a afirmat, I. Oprea, *op. cit.*
60. Se cheltuiseră 25 000 lei și urma ca primăria să mai asigure 30 000 lei. AMB, adresa nr. 126 din 2.09.1939, Doss. 2/1939.
61. Decizia primăriei din Timișoara nr. X 37574 din 6.09.1939 prin care se aprobă suma de 30 000 lei pentru săpăturile arheologice ce se vor efectua în 1939–1940 la Jadani, Berini, Cerneteaz etc. AMB, Doss. 1/1939.
62. Ziarul *Dacia*, an 1, Timișoara, nr. 28 din 23 august 1939, p. 2 (C. Daicoviciu) și *idem*, 1, nr. 31 din 26 august 1939, p. 2 (declarația lui I. Miloia). Cele două interviuri mi-au fost semnalate în 1891 de colega Tatiana Bădescu căreia îi mulțumesc.
63. Supra, n. 62. Aceste probleme nu fac obiectul însemnărilor de față.
64. În realitate, fortificația de la Cornești este distanțată de valurile de pământ ce trec atît la vest, cît și la est de ea cu cîțiva buni kilometri. Traseul nici unuia nu trece prin Cornești. Profesorul, preocupat de insolubila problemă a acestora, le asocia mental, cf. supra, n. 53.
65. Supra, n. 61–62.
66. Supra, n. 62.
67. Declarația lui I. M. nu corespundea intru totul realității. Valul extern care a fost secționat de M. Moga era, de fapt, valul II, intermediar, atacat dinspre exterior. Lungimea secțiunii nu a depășit 60 m, inf. M. Moga, 1989.
68. Sensul expresiei, după materialul arheologic existent în depozitul muzeului și care provine de la Jadani, 1939, este cel de topoare de piatră perforate și șlefuite specifice epocii bronzului, expresie atribuită de I. Miloia civilizației dacice într-o accepțiune foarte largă. Declarația formală a lui M. Moga, potrivit căreia, la Cornești, în 1939 nu a descoperit nici un obiect din bronz, este suficientă.
69. Nici M. Moga care afirmă formal că nu a descoperit morminte în 1939 nu știe la ce s-a referit Miloia.
70. C. Daicoviciu, *op. cit.*, loc. cit.
71. Supra, n. 1; acestor însemnări și celor din AMB, supra, n. 58, li se adaugă relatări ale profesorului Marius Moga în unele din numeroasele colocvii libere pe care le-am purtat în anii 1966–1975 cînd i-am fost colaborator apropiat, precum și cele din mai 1989. Sistematizarea lor îmi aparține.
72. Cum se poate remarca, se descrie mai întîi valul II, apoi valul I și, la sfîrșit, valul III, fig. 15.
73. Supra, n. III.3.5. Dimensiunile date de M. Moga se referă la incinta II.
74. Toate aceste obiective au fost stabilite de C. Daicoviciu împreună cu M. Moga, inf. M. Moga, 1989.
75. Nici un rezultat privind încadrarea cronologică mai strînsă a fortificației.

76. Pentru sistematizare am efectuat următoarea ordonare: — Secțiunea A sau I — Hajas, prin val și șanț, în zona sud-vestică, pe pământul lui I. Hajas, fig. 15/A, la 232 m de drumul vicinal, la nr. cadastral 1034; — Secțiunea B sau II — Dermendzin, prin valul II, în zona vestică a incintei, pe pământul lui Fr. Dermendzin, fig. 15/B; — Secțiunea III, la vest de valul II, în incinta I, pe pământul lui Gh. Spătariu — „Barbirul“, la nr. cadastral 953/3/37; — Secțiunea IV, la est de valul II, în incinta I, „la nord de flintina din drumul Hodăii Bătrine“, la nr. cadastral 951/7, pe pământul lui Jicman — „Sulă“; — Secțiunea V, în interiorul incintei III, pe pământul aceluiași Jicman, la nr. cadastral 948/3/48 (pe fig. 15 : 941/3); — Secțiunea VI — Reiter, în partea sudică a incintei II, în interiorul acesteia, pe pământul lui Reiter (fig. 15/R).
77. La concluzia aceasta am ajuns împreună cu M. Moga, citind însemnările domniei-sale din 1939, ca și, ulterior, documentația din AMB din care redau descrierea sumară din filele 1—2 ale caietului, datate 18.08.1939, vezi supra, n. 58 : —0,00 — 0,30 m, de la 10 m din capătul de vest (sud-vest — F. M.) al secțiunii încep să apară bucăți de lipitură arsă, iar între 33—34 m, un ciob de vas negru în pământul arabil; — 0,30 — 0,60 m, la m 23 de la capătul de vest, multă lipitură arsă și câteva fragmente de vase de culoare neagră; pe unele bucăți de lipitură se văd urmele nuielor de la împletituri; s-au văzut și bucăți de cărbune, iar între 23—27 m, stratul de lipitură arsă are cca 15—20 cm; — 0,60—1,00 m, un fragment de vas aflat în șanț și o mică bucălică de fier de cca 2 cm; — 1,00—1,40 m, șanțul se poate vedea bine; — 0,80—1,15 m, între 33—34 m, cioburi negre — surii; — 1,15—1,35 m, între 25—26 m, cioburi mici de culoare neagră, o măsea de animal și o toartă în formă de cap de pisică (dispărută; tip prezent la vasele din cimpurile de urne funerare, F. M.), în același nivel, la 26 m de la capătul de vest se vede urma unei vine de pământ ars, grosă de 15 cm, la 0,60 m de la peretele sudic și la 0,80 m de la peretele nordic; 1,70—2,00 m, între 40—41 m, cioburi de culoare roșietică în pământul gălbui, bățut; — pe peretele de sud, la 27 m, se vede urma unui stîlp din palisadă; la 60 cm de la acesta, în interiorul secțiunii s-a constatat un alt stîlp; la 162 cm de la peretele de sud s-a aflat un alt stîlp în peretele de nord, sub lipitura, arsă; la 220 cm de la peretele sudic, în peretele nordic s-a aflat un alt stîlp de palisadă gros de cca 16 cm; pe peretele de sud, lângă stîlpul palisadei se vedea o urmă de stîlp putrezit; în rînd cu acesta, pe peretele nordic, s-a putut constata o altă urmă; pe același perete, la 3 m spre est de la urma de stîlp, o altă urmă, iar la 5 m spre est o a treia urmă; toate merg pînă la pământul neumbat; în fundul șanțului s-au aflat câteva cioburi de culoare neagră.
78. Citatele sînt din însemnările lui M. Moga. Vasul „de bronz“ este, în fapt, un fragment ceramic din epoca bronzului pe care M. Moga și-l reamintește foarte bine, mai cu seamă că i l-a arătat lui C. Daicoviciu, venit pe șantier la 19 august 1939.
79. Din acest motiv — bănuiesc — lipsește dimensiunile sale și ale valului. Inf. M. Moga, 1989, în fig. 10, șanțul este — cred — reconstituit teoretic în partea sa inferioară, lățimea lui la gură fiind, probabil, de 14—16 m. Grosimea valului casetat va fi fost, după urmele stîlpilor, de cel puțin 8 m.
80. M. Moga: „La 1,62 m adîncime de la peretele de vest s-a aflat un stîlp, în peretele de nord, în strat de pământ ars. La 2,20 m de la peretele sudic, în cel nordic, alt stîlp gros de 16 cm. Pe peretele de nord în dreptul.... se află o altă urmă, la 3 m e alta și la 5 m e alta“. cf. supra și n. 77.
81. Inf. M. Moga, 1989.
82. *Ibidem*.
83. Pe o altă filă a însemnărilor personale ale lui M. Moga, după ce se descrie succesiunea stratigrafică de la m 40—41, separat de aceasta, se pare că M. M. revine la cercetarea zonei valului. Inadvertențele de metraj între consemnările din notele scrise și profilul desenat nu sînt esențiale.
84. Poate fragmente ceramice neolitice. În depozitele Muzeului Banatului există un lot ceramic marcat, „Jadani — 1939“. Acest marcaj este însoțit adesea de adîncimea la care a fost descoperit materialul și de localizările *Jugosloveni*, *Jicman* și *Reiter*. Marcajele au fost făcute

abia între 1954—1959, după o nouă mutare a muzeului, fiind materialul a fost scos din pachetele originale de către M. Anochi și O. Radu. Din păcate, nu sînt menționați metrii din lungul secțiunilor și nici acestea cel mai adesea, deși bilețelele din pachete le menționau cu siguranță. Inf. M. Moga, 1973. Prin 1964—1965, materialul neolitic din acest loc a fost studiat de Gh. Lazarovici care a stabilit existența a două stațiuni neolitice aparținînd culturii Tiszapolgár și grupului Bucovăț cu ceramica ȧșalonată la adîncimi între 0,70 și 1,10 m, cf. Gh. Lazarovici, *op. cit., loc. cit.* Ceca ce nu menționează cercetătorul clujean este că stațiunea neolitică de la ferma Reiter este în interiorul incintei II a cetății. Între 1973 și 1983, în mai multe etape, am reorganizat materialul arheologic din depozitele Muzeului Banatului, muncă în care am fost ajutat, într-o primă perioadă, de O. Radu și apoi de I. Hațegan, V. Arjoca, M. Mare, V. Popa și E. Fundureanu, cărora le mulțumesc și cu acest prilej, deși reorganizarea n-a fost finalizată datorită arbitrarului și nepriceperii directorului de atunci al muzeului, Mihai Fătu. Cu aceste prilejuri am făcut și o selecție pe epoci și marcae a lotului ceramic de la Jadani — 1939. Alături de ceramica neolitică, în acest lot se află și ceramică, ȧșalonată în general la adîncimi de 0,30—0,70 m, datînd din epoca bronzului. Cele cîteva fragmente ceramice prefeudale și „feudale” au fost preluate și datate ulterior de către A. Bejan. În lipsa documentației, prelucrarea acestui material nu a stat în centrul preocupărilor mele. Verificarea materialului ceramic din acest lot în 1990 nu a adus date suplimentare. Pentru toarta — cap de animal, vezi supra, n. 77. Ea n-a fost regăsită în lotul ceramic de la Jadani din depozit.

85. Probabil neolitice, inf. M. Moga, 1989.
86. Redau însemnările lui M. Moga privind secțiunea Fr. Dermendzin: 0,30—0,60 cm — în partea dinăuntru a valului s-au aflat cîteva cioburi de culoare gri-neagră și roșie; pe peretele de est, lingă dărîmătura palisadei s-a constatat o urmă de stilp putrezit (AMB I/1 DS/16, p. 2). În acel stadiu al cercetărilor, așa cum am mai menționat, totalitatea ceramicii cenușii, fine, la roată, era socotită „dacică” sau de epocă „Latène”. Așa o categorisea și M. Moga. Cele două fragmente de culoare roșie pe o parte și neagră pe cealaltă pot fi hallstattiene. Oricum, însemnările personale ale lui M.M. sînt mai precise decît cele din AMB. Fragmentele ceramice menționate nu au putut fi regăsite în depozit.
87. Redau mențiunile lui M. Moga din documentația aflată în AMB I/1, DS/16, p. 3: Secțiunea Gh. Spătariu — Barbiru, nr. topo 953/3/37 : 0,00—0,23 m — pămînt arabil fără ceramică; —0,23—0,35 m, la fel; 0,35—0,50 m, la fel, pămînt virgin.
88. Redau mențiunile prof. M. Moga din documentația aflată în AMB I/1 DS/16, p. 3: Secțiunea Jicman — Sulă, la nord de fîntina din drumul Hodăii Bătrîne, nr. topo 951/7, 9 × 1,5 m 0,00—0,15 m — în strat vegetal, cioburi lucrate cu roata, de culoare surie, cîteva roșu-negru (vezi supra, n. 86, F. M.); 0,15—0,40 m, ceramică gri, două silexuri și lipitură arsă.
89. AMB I/1 DS/16 p. 3.
90. *Ibidem.*
91. Date exclusiv din însemnările personale ale lui M. M. Această secțiune nu este amplasată pe plan.
92. Aceeași ceramică daco-romană ce poate fi larg datată, în lipsa contextului, între secolele II — V e. n., cf. supra, n. 86.
93. C. Daicoviciu, *idem.*
94. Supra, II, 2 și n. 84.
95. Supra, n. 84. Personal, cred că ceramica „feudală” se datează în secolele XVIII—XIX.
96. În stadiul din acei ani al cunoașterii fenomenului arheologic din Banat, epoca bronzului era cantonată la orizontul cercetărilor lui Marton Roska de la Periam, pe care acesta îl considera începînd în eneolitic și ale lui Felix Milleker de la Vatina în Banatul iugoslav. Materialele arheologice atribuite azi perioadei de tranziție spre epoca fierului și începutului acesteia erau socotite „hallstattiene” sau „villanoviene”. În acest context, termenul *ante quem* pentru fortificație, propus de M. Moga, bazîndu-se pe fragmentul de vas din epoca

bronzului din șanț și, probabil, pe toarta de vas „cu cap de animal“, este plauzibil, deși indiciile sînt foarte sărace.

97. Supra, n. 56.
98. Supra, n. 51; E. Dörner, *Dacia*, N. S., 4, 1960; M. Rusu, *Dacia*, N. S., 7, 1963, p. 188; K. Horedt, *op. cit.*, p. 224, nr. 19.
99. M. Gumă, *Banatica*, 7, 1983, pp. 65–138, cu bibliografia mai veche.
100. I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, Cluj-Napoca, 1983, p. 49–131.
101. E. Dörner, V. Boroneanț, *Ziridava*, 2, 1968, pp. 7–17, cu bibliografia mai veche; K. Horedt, *SCIV*, 16, 1965, 4, pp. 725–730; *Idem*, în vol. *Actes du IXe Congrès International d'Etude sur les frontières Romaines*, București, Köln, Wien, 1974, pp. 207–214; S. Soproni, *MFME*, 2, 1969, pp. 117–133; N. Gudea, *SCIVA*, 32, 1981, 1, în spec. pp. 127–128; M. Rusu, *Banatica*, 4, 1977, pp. 196–198.
102. C. Răileanu, *RI*, 30, 1977, 12, pp. 2225–2251; pentru drumurile romane, O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovsky, *Banatica*, 4, 1977, în spec. pp. 140–155; pentru profilurile prin „valurile romane“, I. Pontelly, *op. cit.*, Pl. I; A. Borza, *op. cit.*, pp. 93–102; E. Dörner, V. Boroneanț, *op. cit.*, cu bibliografia.
103. Fără să existe încă un repertoriu complet și mulțumitor al localităților bănățene cu astfel de descoperiri, amintesc unele cercetări parțiale: E. Iaroslavski, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, 15, 1978, pp. 255–260; A. Bejan, *Analele Banatului, Istorie*, 1, 1981, pp. 21–25, inutilizabilă, lipsindu-i bibliografia.
104. E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure din Banat în secolul IV*, Lugoj, 1974; N. Gudea, *op. cit.*; N. Gudea, I. Moșu, *Banatica*, 7, 1983, pp. 151–202; importante cercetări de teren ale lui O. Bozu, nepublicate încă integral, sînt edificatoare pentru sudul Banatului.
105. M. Rusu, *Metallurgia...*
106. M. Rusu, *Dacia*, N. S., 7, 1963, p. 188, n. 36.
107. K. Horedt, în *Symposium...*, pp. 206, 212, 216, 222, nr. 8; L. Mărghiran, *op. cit.*, 1., 1979, p. 115.
108. J. Pech, *op. cit.*; I. Pontelly, *op. cit.*; B. Milleker, *op. cit.*; S. Marki, *op. cit.*; C. Zagoritz, *Rezumatul a trei lucrări în manuscris...*, Ploiești, 1943, pp. 29–31; A. Borza, *op. cit.*; B. Jankulov, *op. cit.* ș. a., calchiind mental vechia ipoteză a lui Griselin.
109. Evit intenționat încadrarea cronologică mai strînsă a valurilor, încercată, nu fără rezultate, de alți cercetători. Pentru amplasarea valurilor din Banat, vezi M. Rusu, *Banatica*, 4, 1977, p. 196.
110. Am dezvoltat problema într-un referat al tezei de doctorat intitulat *Considerații privind regimul hidrologic și geografia preistorică a Banatului*, susținut în 1972. Chiar dacă unele din păreri pe care le exprimas atunci au devenit, o dată cu noile rezultate ale cercetărilor, mai nuanțate, îmi mențin și azi punctul de vedere privind datarea tirzie, adică în secolele XIII–XVIII, a extinderii cu mult a suprafețelor înmlăștinite din Banatul central și de vest, realitate ce infirmă enunțul vidului permanent de populație din aceste zone. N. Gudea, I. Moșu, *op. cit.*, în spec. pp. 157–159 și n. 32–43, au preluat firesc ideea, dezvoltînd-o într-un mod propriu, pe baza unei documentații, dacă nu exhaustivă, în orice caz îndestulătoare. Ultima susținere a părerii „tradiționale“ privind mlaștinile la O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovsky, *op. cit.*, pp. 156–158.
111. Hărțile din veacul al XVIII-lea pe care le-am amintit prezintă zona de la Cornești împărțită; Al. Borza, *op. cit.*, harta anexată, destul de arbitrară; Al. Roșu, *Geografia fizică a României*, București (1980²), pp. 143–172, fig. 59; V. Ardeleanu, I. Zăvoianu, *Județul Timiș*, București, 1979, p. 60 și urm., fig. 13–14.
112. Semnalează că, la același orizont cronologic, spre vest, pe Tisa și dincolo de ea, așezările ce corespund necropolelor de incinerare de tip Belegiš — Ilandža sînt amplasate, în puncte dominante ale terenului, ușor de apărut, semn al unor realități istorice ce diferă de cele din cîmpia centrală a Banatului, cf. Milutin Garašanin, *Praistorija na tlu S. R. Srbije*, 2, Belgrad, 1973, pp. 401–417, 635–637.

113. Pentru resturile de faună, S. Ilaimovici, în I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, în spec. pp. 269—270, 272.
114. C. Răileanu, *op. cit.*
115. *Supra*, n. 103—104.
116. După redactarea însemnărilor de faună, prin amabilitatea domnului Radu Popa și a autorilor studiului aerofotografic, mi-a parvenit ilustrația care a apărut în SCIVA și pe care o reproduc în parte.
117. I. Pontelly, *op. cit.*, *loc. cit.*

Sur la fortification en terre de Cornești

RÉSUMÉ

L'auteur présente des données et des informations archéologiques — la plupart inédites — au sujet du village Cornești, dép. Timisch, dans le sud-ouest de la Roumanie (le Banat), au nord-est de la ville Timișoara. Les découvertes archéologiques fortuites et les recherches archéologiques de surface sont reconstituées à l'appui des documents de l'archive du Musée du Banat (I.1—I.18). Ensuite sont bref présentés les résultats d'une fouille archéologique dans la station néolithique de „Jugosloveni“, à la lisière du village (II.1), et celles qui sont déjà partiellement publiées dans une station de la culture Vatina, sur la colline „Cornet“, au sud du village (II.2.1—II.2.2). Puis, l'auteur présente des informations publiées dans la littérature de spécialité et les représentations cartographiques concernant l'une des plus grandes fortifications en terre de Roumanie et aussi de l'Europe, qui est située au nord du village et qui a une surface de presque 600 Ha. Cette fortification est constituée de trois remparts concentriques (II.3.1—II.3.6).

Pour la première fois sont publiés les résultats des recherches archéologiques de 1932 (I. Miloia) et de 1939. Le deuxième „vallum“ a été sectionné par le professeur Marius Moga en 1939 et a une structure cassettée en bois remplie de terre tassée et une palisade en bois qui a été incendiée. Les matériaux archéologiques, peu nombreux et peu significatifs, permettent la datation de la fortification entre la moitié de l'époque du bronze et le IV-ème siècle de n.é. Comme d'autres chercheurs, l'auteur date la fortification de Cornești, avec une grande probabilité, à la fin de l'époque du bronze et au commencement de l'époque du fer — Reinecke, Br. D—Ha.A₁ (II.3.7—II.3.15).

Cette contribution a été déterminée par la restitution aérophotogramétrique du plan de la fortification. Les spécialistes en aérophotogramétrie ont proposé une quatrième „vallum“, extérieur, d'une forme étrange. L'auteur suggère la possibilité que ce soi-disant „vallum“ est en réalité la trace de deux voies vicinales du XIX-ème siècle qui font la jonction à l'ouest avec le chemin principal Timișoara—Arad et qui se croisent au nord-est de la fortification.

Observații asupra unor materiale ceramice inedite de la Dubovac aflate în colecțiile Muzeului Banatului*

MONICA ȘANDOR-CHICIDEANU, ION CHICIDEANU

De mai multă vreme în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara se găsește un lot de materiale provenite din binecunoscuta localitate Dubovac care, pînă astăzi, a rămas nepublicat. Dată fiind importanța stațiunii de la Dubovac pentru cunoașterea evoluției culturale în a doua jumătate a bronzului mijlociu și în perioada sa tîrzie, ca și faptul că, deocamdată, materialele din această localitate au fost publicate doar parțial de diferiți cercetători, considerăm utilă prezentarea acestui lot inedit, însoțită și de cîteva considerații privind evoluția culturală la sfîrșitul epocii bronzului la Dunărea de Mijloc.

Localitatea Dubovac, situată pe malul stîng al Dunării, la circa 10,5 km în amonte de vărsarea Carașului, este cunoscută în literatura de specialitate încă de la sfîrșitul secolului trecut. Primele descoperiri au fost făcute de către Léonard Böhm care, în 1879, cu ocazia unei excursii la Dunăre, a scos la lumină, din mal, un prim mormînt¹. Necropola astfel identificată se găsea pe malul Dunării, la sud de actuala localitate, pe locul vechiului sat din secolul al XVIII-lea, denumit Kudeliște. Urmează apoi alte descoperiri făcute de Gyorgy Almásy în 1895, de pescarii de pe Dunăre și, din 1901, de guarzii financiari, aceștia din urmă adunînd o cantitate impresionantă de vase care s-au rătăcit în diverse colecții particulare, puține dintre ele ajungînd în muzeele din Vrșac sau Timișoara. Informat de aceste descoperiri și entuziasmat de cantitatea materialului ceramic asemănător cu cel descoperit la Kličevac, Bodog Milleker atrage atenția Muzeului Național din Budapesta și muzeului din Timișoara, pentru a iniția săpături arheologice la Dubovac. În iunie—iulie 1903, B. Milleker începe săpăturile la Dubovac, în locul amintit, folosindu-se de ajutorul financiar al muzeelor din Vrșac și Timișoara. Săpătura a fost de scurtă durată și mică amploare, fiind îngreunată de faptul că cimitirul era situat pe proprietățile unor particulari. În fapt s-a săpat, paralel cu Dunărea, o fișie lată de 3,80 m, cu o lungime neprecizată, terenul fiind cumpărat cu o sumă mare de bani de la proprietar. Milleker afirmă că a descoperit 22 morminte, la care se adaugă alte descoperiri numite de el „disparate“, acestea din urmă datînd și din alte epoci istorice. Numele de „morminte“ dat aglomerărilor de ceramică este impropriu, însuși autorul săpăturilor recunoscînd că, de fapt, este vorba de „cuiburi“ de morminte care conțineau mai multe urne (2—5 bucăți) și, deci, mai mulți indivizi incinerati². Mormintele se aflau la mare adîncime, cuprinsă între 1,7—2,2 m, avînd, de regulă, ca vas-urnă o amforă. În M. 20, pentru depozitarea resturilor cinerare s-a folosit un castron. Criteriile după care s-a făcut identificarea și numerotarea așa-ziselor „morminte“ pot fi puse sub semnul întrebării, avînd în vedere că Milleker inserează în articolul său și o listă cu descoperiri „disparate“, unele fiind, fără dubii, tot morminte. Astfel, descoperirea „disparată“ nr. 1 este o căniță înaltă de 0,08 m, care conținea oase incinerate, ca atare ea nu poate fi inter-

pretată decît ca mormînt, foarte probabil aparținînd unui copil, dacă ținem seama de tipul urnei și cantitatea oaselor incinerate³. Din descrierile lui Milleker reiese că urnele funerare erau însoțite, de cele mai multe ori, de vase așezate alături: castroane, căni sau cești și suporturi de vase, ultimele asigurînd verticalitatea și echilibrul amforelor destul de instabil. Funcția acestor vase nu poate fi apreciată cu certitudine, dar poate fi intuită. În cîteva cazuri, castroanele îndeplinesc rolul de capac al urnelor (cazul M.3, 4, 8, 11), dar, în același timp, poate și de recipiente pentru ofrande alimentare. În unele castroane s-au găsit oase de animale (M. 2, 14, 12). Ceștile și cănila, aflate de cele mai multe ori în castroane (M.1—8, 14, 17, 21), foloseau, probabil, pentru ofrande lichide. Ofrandele de carne nu erau neapărat depuse în castroane, în mai multe rînduri fiind așezate direct pe sol (M.1, 6, 8—10, 15—16, 22). Nu știm în ce măsură analiza osteologică este corectă, dar, de fiecare dată, Milleker menționează că resturile osteologice provin de la porcine. Mormintele cu mai multe urne, deci cu mai mulți indivizi incinerați, par a reprezenta morminte familiale sau de clan, fapt remarcat și de către B. Milleker⁴. Ni se pare firesc să deducem de aici, avînd în vedere ponderea mormintelor cu mai mult de o urnă în ansamblul mormintelor cercetate, că aceste înmormîntări s-au făcut la o oarecare distanță în timp unele de altele. Această constatare, la rîndul ei, implică existența unor semne de mormînt, altfel cu greu s-ar putea explica lipsa întretăierilor de morminte și așezarea urnelor la aceeași adîncime în sol, în cerc, în linie dreaptă sau descriind o formă rectangulară.

Pe lîngă alte constatări pe care le mai face Milleker o menționăm și pe aceea, nelipsită de însemnătate, că obiectele din bronz sînt extrem de rare (M. 11 și 12). Este vorba de ace din bronz care au fost găsite în morminte cu urne din așazisul tip „villanovian“, ce sînt lipsite de decor încrustat cu pastă albă, fiind în schimb decorate cu caneluri și proeminențe. Judecînd după ceramică, autorul săpăturii înclină să creadă, cu anumite rezerve, că mormintele de la Dubovac-Kudeliște nu sînt toate din aceeași epocă istorică⁵. Fiind de aceeași părere, credem că nu este lipsit de interes să subliniem și faptul că mormintele cu urne de tip „Villanova“ (M. 11—13) sînt toate morminte individuale.

Potrivit însemnărilor lui B. Milleker, numărul vaselor descoperite în săpăturile din 1903 de la Dubovac depășește suta⁶, dintre acestea putînd fi „salvate“ doar jumătate. În același timp, materialele au fost împărțite între cele două muzee care au finanțat săpătura, cel din Vrșac și cel din Timișoara, astfel că este foarte greu, dacă nu imposibil, să fie refăcut întregul lot. În plus, lipsesc planurile de săpătură, descrierile materialelor sînt cu totul insuficiente, fără trimiteri la ilustrație care este, oricum, incompletă. Materialul osteologic a dispărut și, deci, nu se mai pot face nici un fel de determinări antropologice, iar materialul ceramic de la Timișoara a fost diminuat prin casarea unor vase sparte în decursul timpului, în vreme ce altele nu mai pot fi identificate datorită ștergerii vechilor numere de inventar. Toate acestea fac ca astăzi să fie practic imposibilă orice încercare de studiu asupra cimitirului de incinerație de la Dubovac, singura posibilitate rămasă fiind aceea de a analiza lotul ceramic ca pe un întreg, la care se pot adăuga alte piese provenite din donații făcute la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

În colecția Muzeului Banatului, primele materiale de la Dubovac au ajuns grație lui L. Böhm, descoperitorul necropolei, care a făcut o donație la 31 martie 1880. Este vorba de vasele scoase la iveală cu un an înainte, adică 4 urne (Inv. I/347), un fragment de vas (Inv. I/348) și o ceașcă (Inv. I/349). Din păcate nu știm ce s-a întîmplat cu aceste vase în timp. Dacă cu ocazia inventarului II (făcut în anul 1921) se mai păstrau încă vasele de la Inv. I/348 și 349 (care au căpătat nr. Inv. II/470, respectiv 471), cu ocazia inventarului III (din anul 1940) și acestea au dispărut din evidența muzeului, dacă nu fizic, cel puțin scriptic.

La 13 mai 1903, Gálad András face, la rîndul său, o altă donație muzeului timișorean: două castroane (Inv. I/1902 și 1904), 3 căni (Inv. I/1903, 1905 și 1906), 2 urne (Inv. I/1907 și 1909). Cele două urne, citim într-o notă din registrul de inventar, s-au spart și, lucru regretabil, au fost casate. Singurele piese rămase din donația Gálad pînă în prezent sînt cămile de la Inv. I/1903 și 1905.

Cele mai multe vase din cimitirul de la Dubovac au intrat în colecțiile muzeului în urma săpăturilor efectuate de Milleker în 1903. Aceste materiale au fost înregistrate cu numerele (Inv. I) cuprinse între 1989—2004. Trebuie subliniat de la început faptul că piesele nu s-au bucurat de o inventariere individuală, fapt care a făcut ca descrierea, făcută pe un lot mare de piese, să fie extrem de sumară. Este vorba în total de 75 piese ceramice, care pot fi împărțite după funcționalitate astfel: cești — 25 buc., străchini sau castroane — 24 buc., suporturi de vase — 2 buc., vase fără specificații suplimentare — 2 buc., fusaiole — 1 buc. La acestea se adaugă cîteva piese din bronz: două ace (probabil din M.11 și 12), o broșă (?) și un inel (?). La Inv. I/2004 au fost introduse 9 bucăți oase de porc care, mai tîrziu, au fost casate.

De la început trebuie remarcată o inadvertență între articolul lui Milleker și registrul de inventar al muzeului în ceea ce privește numărul vaselor descoperite în campania din 1903. Am citat deja mai sus afirmația arheologului, potrivit căreia s-ar fi descoperit mai bine de 100 vase, din care s-au salvat jumătate, dar care au fost împărțite între muzeele din Vrșac și Timișoara.

Tot în 1903, Dumitru Dragonescu, administrator și consilier regal, donează muzeului timișorean o serie de piese provenite din necropola de la Dubovac, descoperite de către guarzii financiari. Este vorba de 2 urne, 2 cești și 27 piese din bronz, majoritatea ace, întregi și fragmentare, care au fost înregistrate în Inv. I la numerele 2023—2027. Azi a mai putut fi regăsită dintre aceste piese doar urna cu nr. Inv. I/2025. Din păcate, nici unul dintre acele din bronz nu mai poate fi astăzi recunoscut între sutele de piese de acest gen din colecțiile muzeului, ca urmare a celor 4 inventarii ce au avut loc pe parcursul unui secol. Cu acele ocazii au fost șterse fără discernămint vechile numere de inventar, drept pentru care ne aflăm în fața unui număr impresionant de obiecte al căror loc de descoperire nu mai poate fi precizat.

Același Dumitru Dragonescu, la 3 octombrie 1904, face o nouă donație conștind din o ceașcă, o strachină, o urnă și un suport de vas (Inv. I/2554—2557). Piese cu nr. 2554 și 2555 se mai păstrează și astăzi.

În același an, în urma unei periegeze la Dubovac, B. Milleker predă muzeului un tipar din lut pentru brici sau pumnal din bronz (Inv. I/2558) și fundul unui vas de lut cu picior, ambele piese fiind astăzi rătăcite. Din aceeași periegeză, dar și din săpăturile din 1903 au mai fost înregistrate 84 fragmente ceramice (Inv. I/2600) și două buze de urnă (Inv. I/2610).

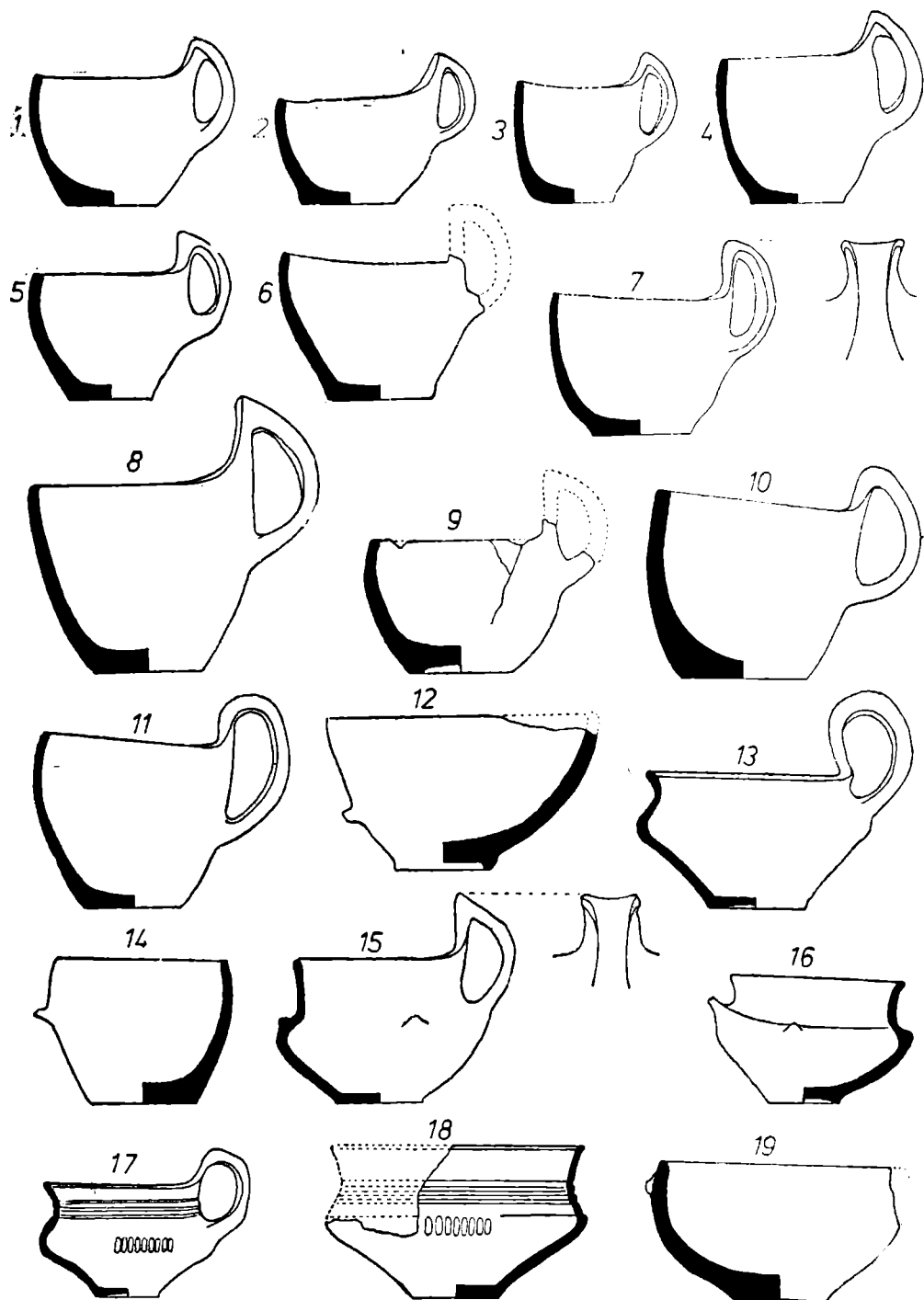
La aceste materiale se adaugă, ca o achiziție mai nouă, 34 fragmente ceramice inventariate în ultimul registru de inventar al secției de istorie (Inv. IV) la nr. 3664, provenite din colecția Nagy, majoritatea conștind din fragmente de amfore cu decor încrustat cu substanță albă⁷.

În urma verificărilor făcute atît în depozite, cît și în scriptele muzeului au putut fi identificate 58 vase provenite de la Dubovac, din cimitirul de incinerare de la Kudeliște, la care se adaugă fragmentele ceramice din donația Nagy care însă, fiind atipice sau prost conservate, nu se pretează unei prelucrări științifice.

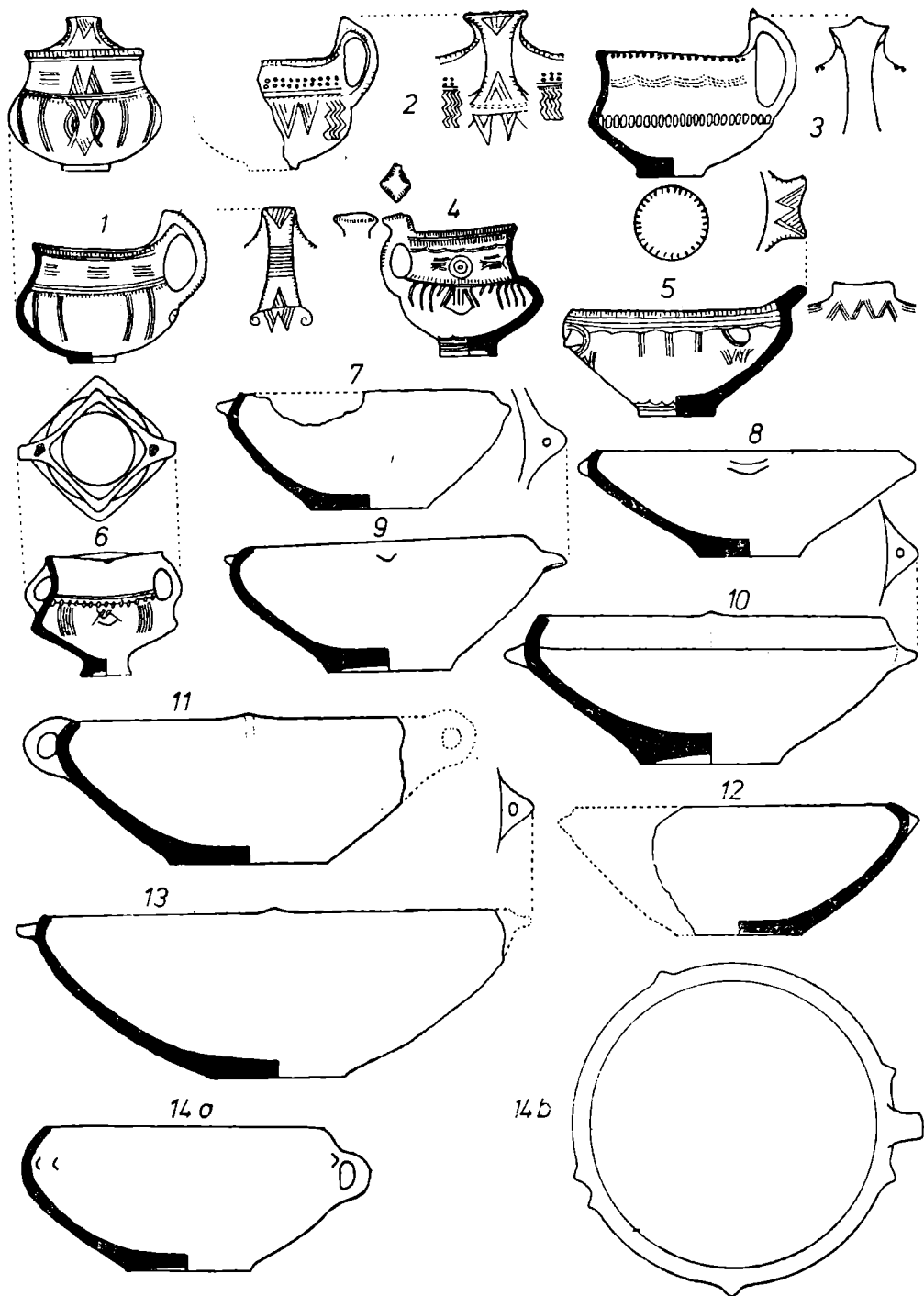
Așadar, pentru o discuție privind materialele de la Dubovac, ne rămîn cele 58 vase din colecția muzeului din Timișoara, la care se adaugă alte materiale publicate mai de mult de diferiți autori, despre care se știe de asemenea că provin de la Dubovac⁸.

Catalog

1. Cească cu gura dreaptă, marginea simplă și ușor înclinată spre interior, cu corpul semisferic, fundul drept, cu o toartă trasă din buză și supralățată. Pastă cafenie, bună, cu slip. Inv. I/1992; II/418; IV/3007. (PL. I/1).
2. Idem, cu fundul puțin profilat. Inv. I/1992; II/418; IV/2997. (PL. I/2).
3. Idem, cu corpul cilindric și marginea dreaptă. Inv. I/1992; II/418; IV/2996. (PL. I/3).
4. Idem, cu fundul puțin profilat. Inv. I/1905; II/421; IV/805. (PL. I/4).
5. Idem. Inv. I/1992; II/418; III/1845; IV/3006. (PL. I/5).
6. Idem, cu gura oblică, fundul ușor profilat, toartă spartă și lipsă din vechime. Inv. I/1993; II/419; IV/786. (PL. I/6).
7. Idem, cu gura dreaptă, marginea simplă și fundul puțin profilat. Inv. I/1992; II/418; III/1848; IV/776. (PL. I/7).
8. Idem. Inv. I/1903; II/420; IV/943. (PL. I/8).
9. Idem, cu corpul semisferic, scund, cu marginea ușor înclinată spre interior, cu gura dreaptă, fundul prevăzut cu umbo, toarta spartă din vechime. Inv. I/1992; II/418; IV/640. (PL. I/9).
10. Idem, cu gura oblică, marginea simplă și dreaptă. Inv. I/1992; II/418; IV/2999. (PL. I/10).
11. Idem, avînd marginea mai pronunțat aplecată spre interior. Inv. I/1992; II/418; IV/3003, (PL. I/11).
12. Castron cu corp semisferic, cu o proeminență organică pe pîntec și fund inelar. Inv. I/4215; IV/933. (PL. I/12).
13. Cească cu gura dreaptă, marginea evazată, gît scund, umăr pronunțat, pîntec bitronconic și fund cu umbo ușor marcat. Ceasca are o toartă trasă din buză și supralățată, elegant arcuită și sprijinită pe pîntec. Inv. I/1992; II/418; III/1838; IV/746. (PL. I/13).
14. Cească cu o toartă ruptă din vechime, corp bombat, gura dreaptă, marginea simplă și adusă spre interior. Inv. I/1993; II/419; IV/885. (PL. I/14).
15. Cească cu gura dreaptă, marginea simplă, verticală, gît cilindric, umăr marcat și prevăzut cu trei proeminențe organice, corp tronconic și fund drept. Din buză este trasă o toartă supralățată, cu o ușoară albiere la partea superioară a crestei. Inv. II/419; III/1844; IV/632. (PL. I/15).
16. Idem, cu marginea ușor răsfrîntă, cu umărul marcat de un prag, cu toarta spartă și lipsă din vechime. Fundul prezintă un umbo. Inv. I/1993; II/419. IV/888. (PL. I/16).
17. Idem ca formă cu Cat. nr. 13. Decorată cu trei caneluri înguste, paralele, dispuse orizontal pe gît și grupuri de caneluri scurte, late, dispuse vertical pe pîntec. Fundul cu umbo. Inv. I/1991; II/440; IV/779. (PL. I/17).
18. Idem, dar de dimensiuni mai mari și cu toarta spartă din vechime. Inv. I/1991; IV/779 (?). (PL. I/18).
19. Castron semisferic cu margine simplă, cu fundul ușor profilat. Pe corp o proeminență organică, plasată sub margine. Inv. I/1995; III/1829; IV/942. (PL. I/19).
20. Cească de mici dimensiuni, cu gura albiată, marginea ușor înclinată spre exterior, gît scurt tronconic, pîntecul bombat și fund cilindric, profilat. Din buză pornește o toartă în bandă, supralățată. Ceasca are un decor incizat din linii paralele, verticale, triunghiuri hașurate și semicercuri. La baza toartei se află triunghiuri cu cîrlige spiralice. Un alt triunghi pe creastă. Pasta cafenie, de foarte bună calitate. Inv. I/1991; II/440; III/627. (PL. II/1).
21. Cească fragmentară de același tip, cu decor incizat, folosind ca motive linii în zig-zag și triunghiuri hașurate. Locul de descoperire este nesigur, posibil Orșova. Inv. IV/856. (PL. II/2).
22. Idem, cu gura ușor oblică, cu marginea puțin răsfrîntă, gît cilindric, scurt, pîntecul bombat în unghi, fund profilat. Din buză este trasă o toartă în bandă, supralățată și cu o proeminență pe mijlocul crestei. Pe buză, decorul este constituit din împunsături succesive de

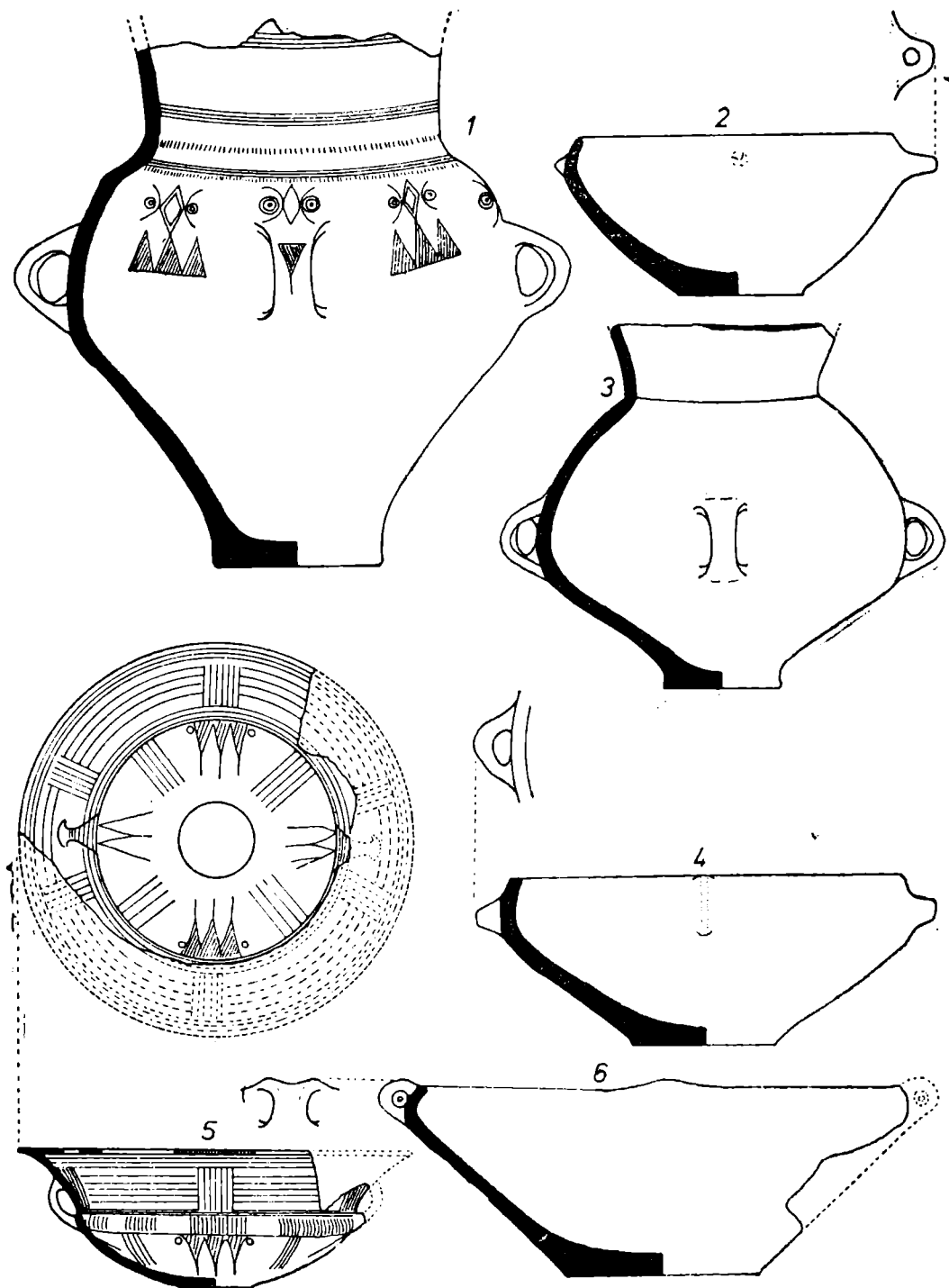
Planşa I

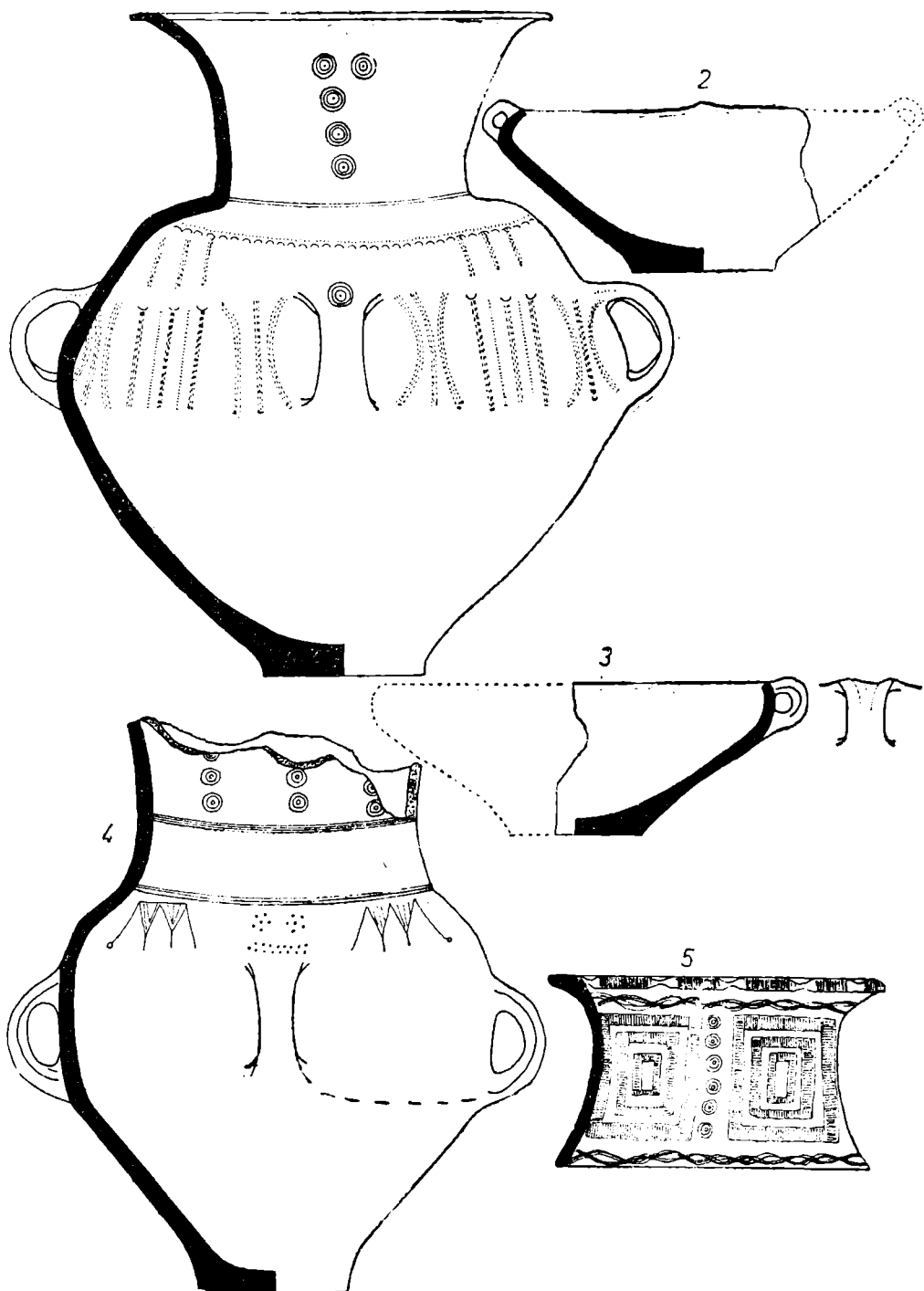
Planşa II

formă triunghiulară. Pe gît se află o bandă din trei linii paralele, în ghirlandă, realizate prin împunsături succesive. Segmente de caneluri verticale, scurte, dispuse în şir, ornamentează pintecul. Pastă cafenie închisă, de bună calitate. Inv. I/1991; II/440; III/1836; IV/2983. (PLă II/3).

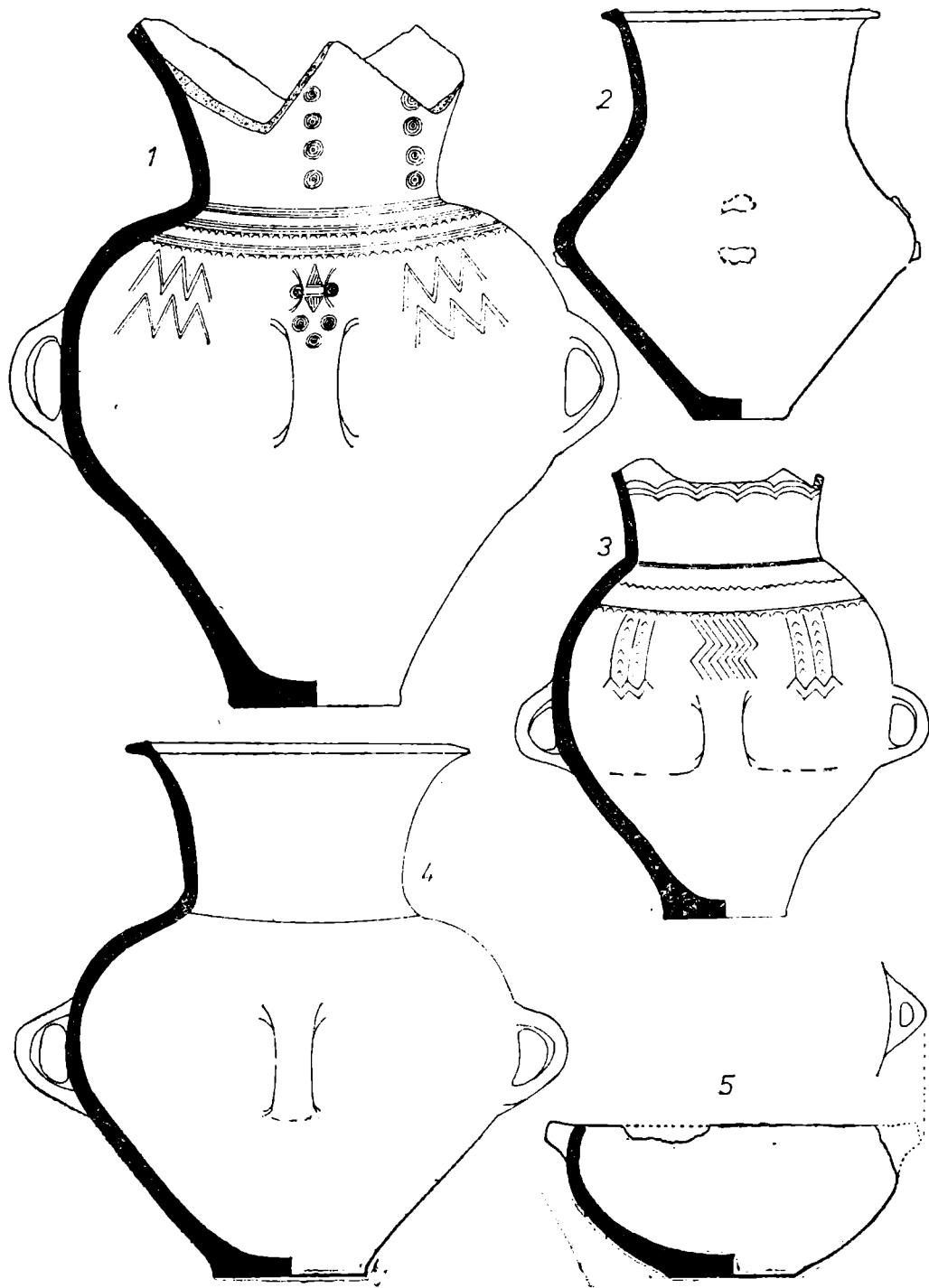
23. Ceaşcă de mici dimensiuni, cu pintecul prevăzut cu trei proeminenţe împinse din interior, cu fundul inelar. Toarta, trasă din buză şi supraînălţată, are în partea superioară o proeminenţă de formă rectangulară (privită de sus). Decorul incizat foloseşte ca motive creştăturile, benzile de linii paralele dispuse vertical şi orizontal, cercurile concentrice şi ghirlanda. Inv. I/2554; II/442; III/1830; IV/2980. (PL. II/4).
24. Castron semisferic cu gura dreaptă, cu o apucătoare lată, trasă din buză. Sub margine se află trei proeminenţe organice. Fundul profilat. Decor incizat din linii paralele şi zig-zaguri. Inv. I/2555; II/443; III/1837; IV/2985. (PL. II/5).
25. Vas de tip *kantharos*, cu gura dreaptă, marginea simplă, gît tronconic, pintec bombat, prevăzut cu patru proeminenţe împinse din interior, fund inelar. De sub buză pornesc două toarte care se sprijină pe pintec. Văzut de sus, vasul are o formă pătrată. Decor incizat. Inv. I/1990; II/439; III/1843; IV/631. (PL. II/6).
26. Strachină semisferică cu marginea arcuită spre interior, cu fundul cu puţin umbo. Sub margine are două proeminenţe-apucători, organice. Inv. I/1994; IV/918. (PL. II/7).
27. Idem, cu corpul tronconic, cu patru proeminenţe-apucători sub buză, cu fundul profilat şi plat. Inv. I/1994; IV/929. (PL. II/8).
28. Idem, cu corpul semisferic, cu patru proeminenţe-apucători, dintre care una este mai mare şi perforată vertical. Fundul cu un umbo puţin marcat. Inv. I/1995; IV/3004. (PL. II/9).
29. Idem, cu două proeminenţe verticale, mici, pe buză, intercalate de alte două proeminenţe apucători, perforate vertical, dispuse sub margine. Umăr marcat şi fund cu umbo. Inv. I/1995; IV/919. (PL. II/10).
30. Idem, cu două toarte opuse, trase din margine (una spartă din vechime) şi intercalate de două proeminenţe alungite, verticale, pornite din buză. Fundul plat. Inv. IV/3014. (PL. II/11).
31. Idem, fragmentară, cu două proeminenţe-apucători opuse, fundul cu umbo. Inv. IV/5171 (?). (PL. II/12).
32. Idem, cu două proeminenţe-apucători orizontale, perforate vertical, intercalate cu două proeminenţe mai mici, triunghiulare, aşezate pe buză. Fundul plat. Inv. I/1995; IV/3009. (PL. II/13).
33. Castron cu corp semisferic, cu marginea arcuită spre interior, cu o toartă sub buză, flancată de două mici proeminenţe organice. În poziţie opusă, o altă pereche de proeminenţe similare. Între cele două perechi, cite o altă proeminenţă. Fundul cu un mic umbo. Inv. III/1826; IV/3008. (PL. II/14 a—b).
34. Amforă cu gît cilindric, gura spartă din vechime, umăr marcat, corp bombat, fund plat, patru toarte bandate pe pintec. Decorul este incizat, folosind ca motive benzile de linii paralele, cercurile concentrice, romburile şi triunghiurile haşurate. Inv. IV/2998. (PL. III/1).
35. Castron, asemenea cu cel de la Cat. nr. 28, avînd însă fundul plat. Inv. I/1995; IV/930 (PL. III/2).
36. Amforă cu gît tronconic, gura spartă din vechime, pintecul foarte bombat, cu patru toarte bandate, fund plat, profilat. Inv. I/2025; II/1348; IV/939. (PL. III/3).
37. Strachină asemănătoare cu cea de la Cat. nr. 28, de care se deosebeşte prin cele două proeminenţe verticale intercalate între apucători. Pastă intermediară. Inv. I/1995; IV/3013. (PL. III/4).
38. Castron fragmentar, cu gura dreaptă, evazată, cu două toarte plasate sub buză (una lips, din vechime), cu umăr marcat de un prag, corpul semisferic şi fundul cu umbo. Decor incizat folosind benzile de linii paralele, triunghiurile, zig-zagurile. Inv. I/1997; II/424; III/1842; IV/917. (PL. III/5).
39. Castron cu buza arcuită spre interior, corp tronconic, fund plat, cu două toarte trase din buză, intercalate de două proeminenţe plasate pe buză. Inv. IV/3014. (PL. III/6).

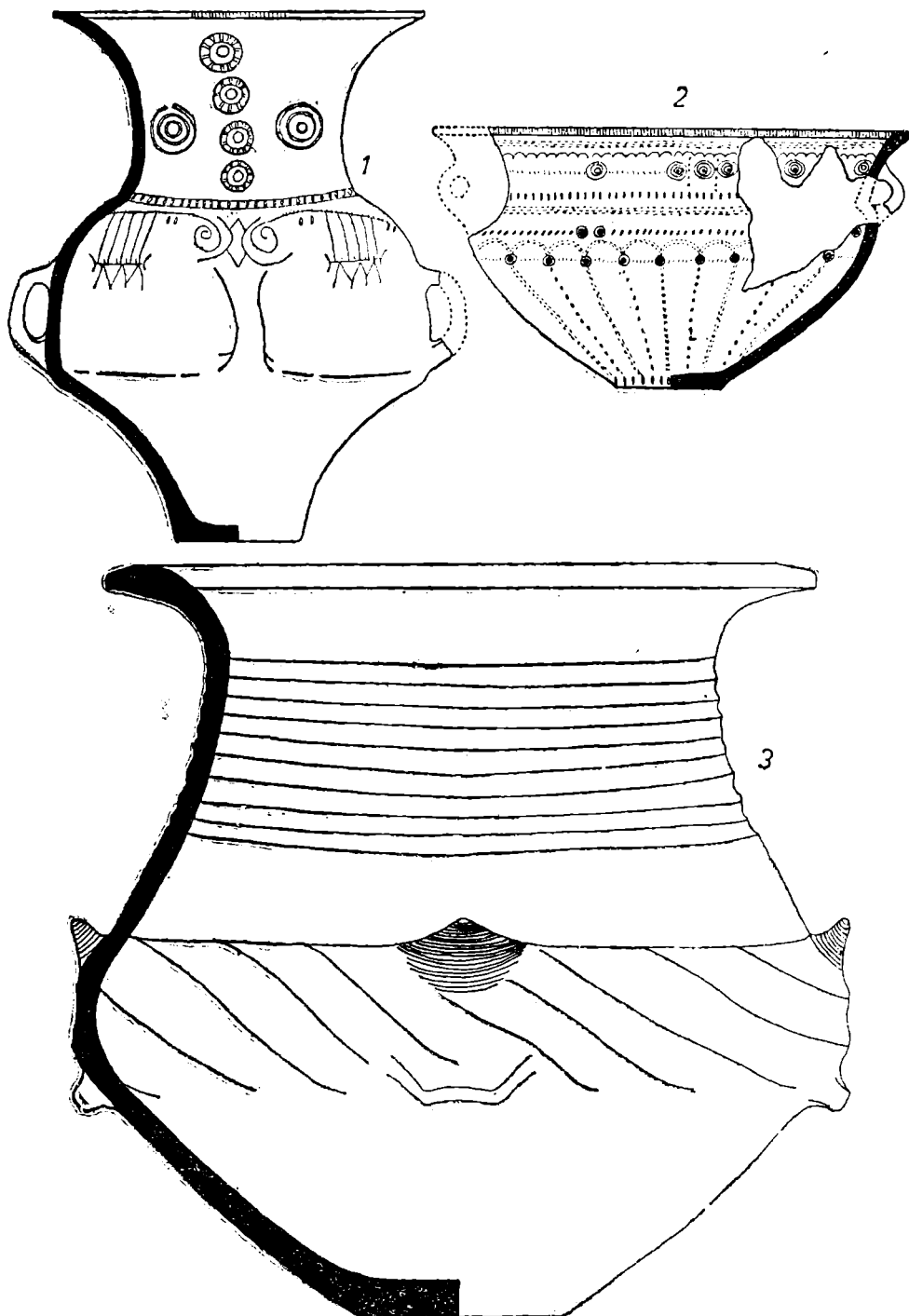
Planșa III

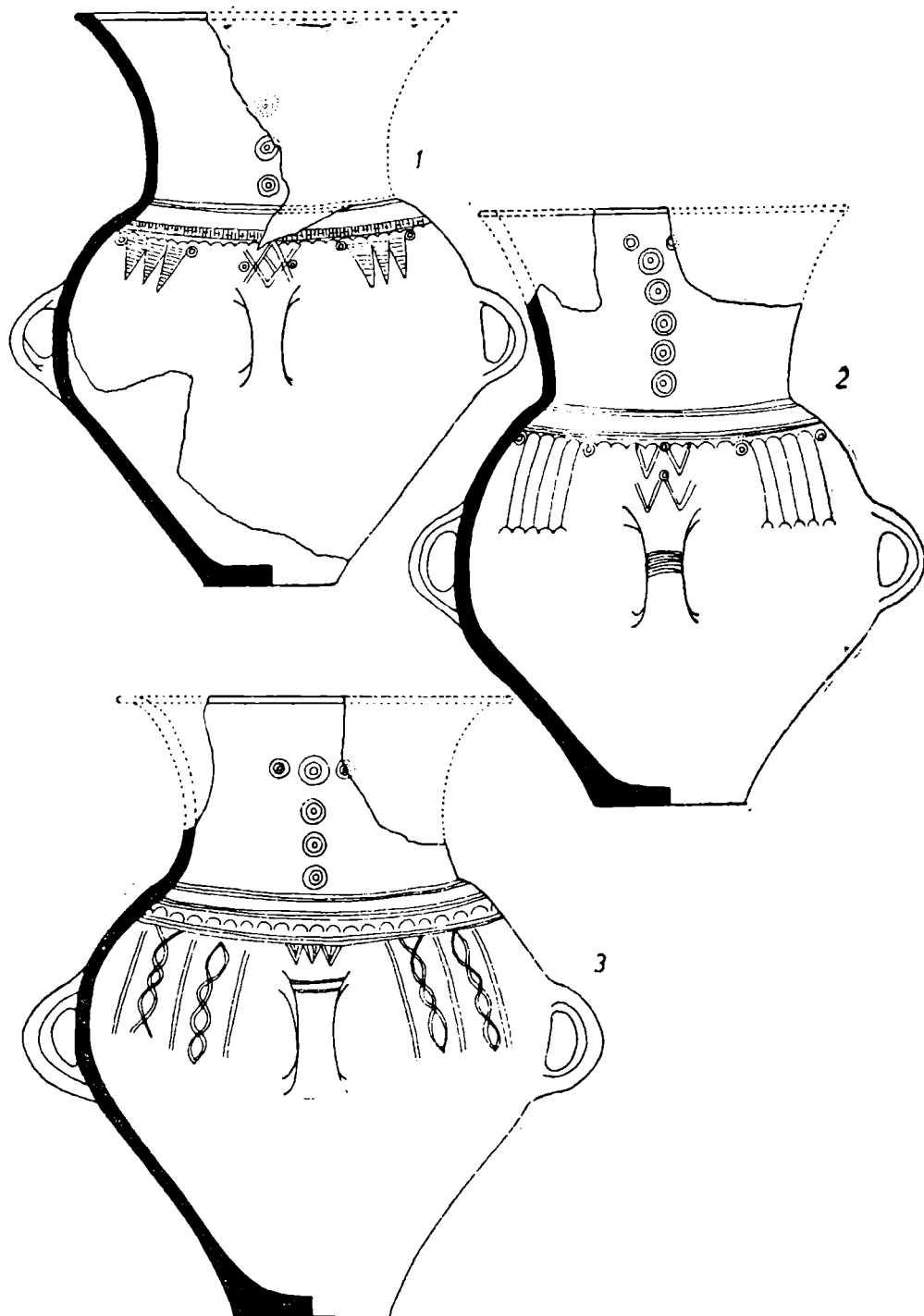
Planşa IV

Planşa V

Planşa VI

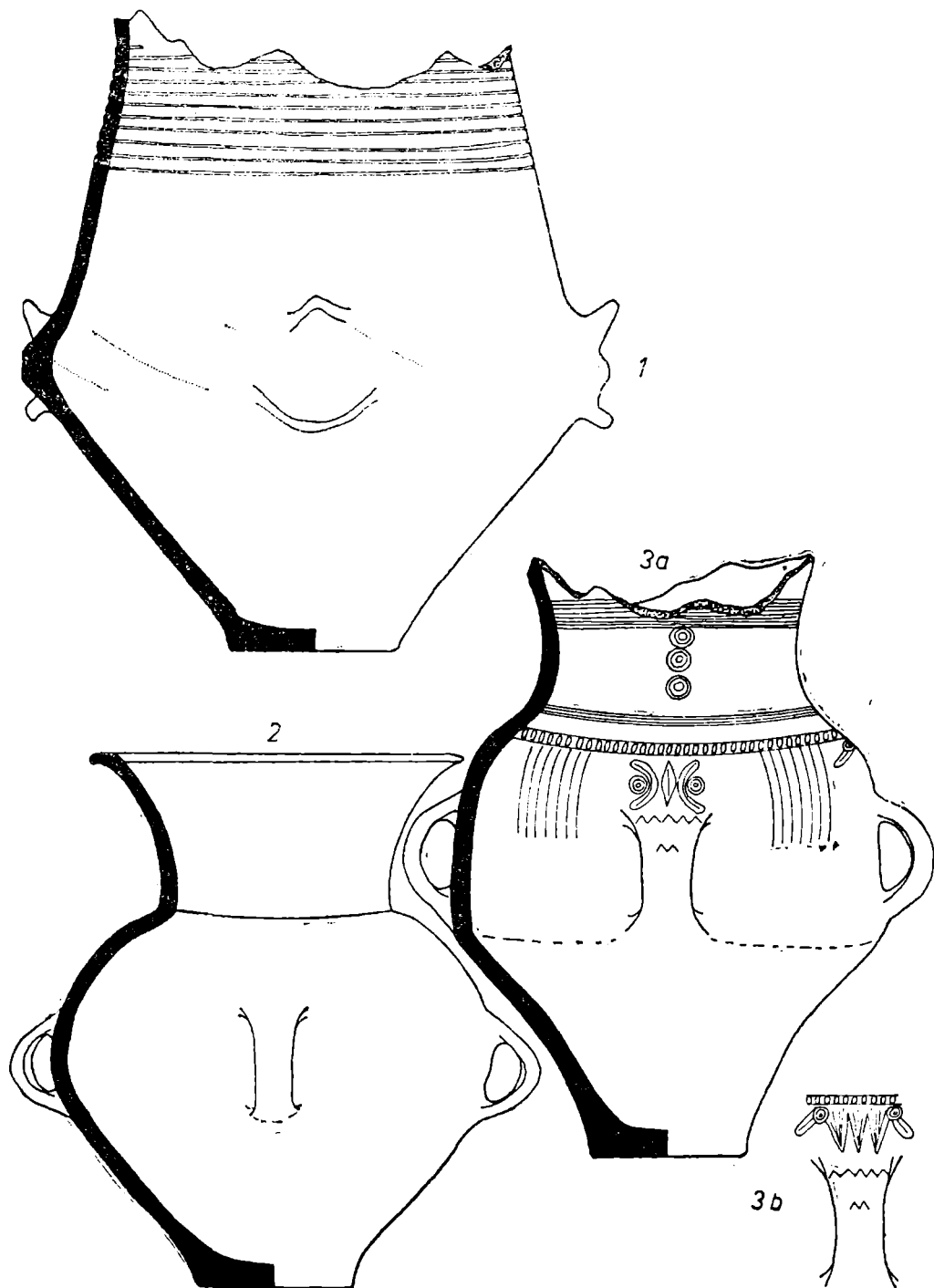

Planşa VII

40. Amforă cu gura dreaptă, marginea lată și răsfrintă, gîtul cilindric, umărul marcat, corpul bombat, fundul profilat și plat, pe pîntec cu patru toarte în bandă. Decor incizat, imitînd șnurul, folosind ca motive cercurile concentrice și benzile verticale. Inv. I/1998; IV/3017. (PL. IV/1).
41. Castron fragmentar, asemănător cu cel de la Cat. nr. 39. Inv. I/1995; IV/3018. (PL. IV/2).
42. Idem, dar fără proeminențe. Inv. I/1995; IV/7358-942 (?). (PL. IV/3).
43. Amforă cu gura spartă din vechime, gît cilindric, umăr marcat, corp bombat, fund plat, cu patru toarte pe pîntec. Decor incizat, folosind ca motive cercurile concentrice pe gît, benzile de linii paralele, triunghiurile și punctele pe pîntec. Inv. IV/5173 (?). (PL. IV/4).
44. Suport de vas de formă aproximativ tronconică, cu marginea lată, răsfrintă. Gura, privită de sus, este zimțată. Decor incizat din benzi de linii, cercuri concentrice, motivul cel mai pregnant fiind cel de pe corp — dreptunghiurile concentrice. Pastă de calitate foarte bună. Inv. I/1989; II/427; III/1852; IV/2995. (PL. IV/5).
45. Amforă similară cu cea de la Cat. nr. 40, cu gura lipsă din vechime. Decor incizat, folosind ca motive cercurile concentrice, benzile de linii paralele, zig-zagurile, triunghiurile. Inv. IV/3015. (PL. V/1).
46. Amforă cu marginea lălițată, gura dreaptă, gît tronconic, corp bitronconic și fund plat. Cele patru toarte de pe pîntec sînt sparte din vechime. Nedecorată. Inv. I/1388 (?); IV/909. (PL. V/2).
47. Idem cu piesa de la Cat. nr. 43. Decor incizat cu motive ca zig-zagul și împunsăturile unghiulare. Inv. I/1388 (?); IV/3000. (PL. V/3).
48. Idem, cu gura dreaptă, nedecorată. Inv. I/1998; IV/3002. (PL. V/4).
49. Castron cu corp semisferic, cu marginea arcuită spre interior, cu două apucători perforate vertical. Inv. I/1995; IV/2993. (PL. V/5).
50. Amforă cu gura trompetiformă, umăr marcat, pîntec profilat și bombat, fund plat, cu patru toarte dintre care una spartă din vechime. Decor incizat cu motive ca cercurile concentrice, benzile de linii, zig-zagurile, spiralele. Inv. IV/2994. (PL. VI/1).
51. Castron cu gura dreaptă, marginea răsfrintă, cu două toarte sub buză, umărul marcat, pîntecul semisferic și fundul plat. Decor bogat, realizat prin împunsături succesive, cu urme de incrustație cu substanță albă. Inv. IV/3034. (PL. VI/2).
52. Amforă cu gura dreaptă, marginea răsfrintă, corp bitronconic, cu patru perechi de proeminențe organice pe pîntec. Decor din caneluri paralele dispuse orizontal pe gît și oblice, scurte pe pîntec. În jurul proeminențelor superioare se găsesc caneluri înguste, concentrice. Pastă cenușie, de calitate medie. Inv. IV/3034. (PL. VI/3).
53. Amforă cu gura trompetiformă, cu corp bombat, cu patru toarte. Decor incizat din motive ca cercurile concentrice, triunghiurile. Inv. IV/5172, (PL. VII/1).
54. Idem, decorul realizat tot prin incizie. Gura spartă din vechime. Inv. IV/3005. (PL. VII/2).
55. Idem, decorul incizat. Gura spartă din vechime. Inv. IV/3011. (PL. VII/3).
56. Amforă cu gura spartă din vechime, asemănătoare ca formă și decor cu cea de la Cat. nr. 52. Inv. IV/3033. (PL. VIII/1).
57. Amforă asemănătoare cu cea de la Cat. nr. 48. Inv. III/1827; IV/3001. (PL. VIII/2).
58. Amforă asemănătoare cu cea de la Cat. nr. 50, dar cu gura spartă din vechime. Inv. IV 3010. (PL. VIII/3 a--b).

Am arătat deja motivele pentru care nu mai este astăzi posibil un studiu asupra cimitirului de la Dubovac. Cu toate acestea, lotul de piese de la Dubovac, aflat în Muzeul Banatului, nu este complet lipsit de însemnătate. Adăugat altor piese deja publicate, lotul din muzeul timișorean permite lărgirea discuției asupra tuturor descoperirilor cunoscute de la Dubovac, considerîndu-le, în lipsa altor precizări, ca aparținînd unui mare complex închis.

După primiele publicări sporadice ale unor piese de la Dubovac prin care a fost definită grupa culturală Dubovac-Žuto Brdo⁹, în anul 1968, B. Hänsel, pe baza

Planşa VIII

materialelor inedite aflate la muzeul din Vrșac, a încercat o analiză a necropolei (doar 16 morminte), punînd în evidență o evoluție a cimitirului de-a lungul a patru faze, ultima plasînd-o în etapa SD II (Ha. A 1)¹⁰. Ulterior, cercetările din zona iugoslavă i-au permis lui N. Tasić să definească cultura Belegiš, căreia cercetarea românească i-a adăugat cimitirul de incinerare de la Cruceni¹¹. În acest fel a fost pusă în evidență o cultură materială de la sfîrșitul epocii bronzului, în cadrul căreia poate fi urmărită foarte clar apariția ceramicii canelate caracteristică perioadei următoare¹². Cu cîtăva vreme în urmă au mai fost introduse în circuitul stiințific și alte materiale de la Dubovac care, asemănătoare ceramicii grupului Szeremle, atestă o etapă mai veche a culturii Dubovac-Žuto Brdo-Girila Mare¹³.

Acesta este, în linii mari, stadiul actual al documentării privind descoperirile din epoca bronzului de la Dubovac, moment în care, la rîndul nostru, introducem în discuție și lotul aflat în muzeul din Timișoara.

Cele 58 vase care alcătuiesc acest lot se pot împărți după formă în trei grupe principale: 1) cești; 2) străchini / castroane; 3) amfore. În grupa ceștilor se pot distinge trei tipuri:

1.a) ceașca cu gura dreaptă sau oblică, cu marginea simplă, cu o toartă supraînălțată și trasă din buză, fără decor (Cat. nr. 1—11, 14);

1.b) ceașcă cu buza răsfrîntă, cu umăr pronunțat, cu o toartă trasă din buză și supraînălțată, unele exemplare avînd decor canelat (Cat. nr. 13, 15, 16—18, 22);

1.c) ceașcă cu corp bombat, scundă, cu decor incizat (Cat. nr. 20—21, 23). Grupa străchinilor / castroane este constituită din două tipuri:

2.a) strachină / castron cu corp semisferic, cu marginea arcuită spre interior, cu două toarte laterale sau proeminențe-apucători, uneori cu proeminențe pe buză, fără decor (Cat. nr. 26—33, 35, 37, 39, 41—42, 49);

2.b) castron cu gura dreaptă, marginea evazată, cu umăr marcat, corp semisferic, cu două toarte așezate sub margine, cu decor incizat (Cat. nr. 38, 51).

Grupa amforelor se poate subîmpărți în:

3.a) amfore cu gura trompetiformă, umăr marcat, corp bombat, cu patru toarte pe pîntec, de obicei decorate prin incizie (Cat. nr. 33, 40, 43, 45, 47—48, 50, 53—55, 57—58);

3.b) amfore cu corp bitronconic, cu proeminențe duble pe pîntec, decorate exclusiv cu caneluri (Cat. nr. 52 și 56). Celor trei grupe li se adaugă, ca piese singulare, un vas de tip kantharos (Cat. nr. 25) și un suport de vas (Cat. nr. 44).

Comparînd exemplarele ce alcătuiesc lotul din Timișoara, destul de variate tipologic, cu alte materiale descoperite în diferite stațiuni de pe Dunăre, în Banat sau chiar în Oltenia, constatăm o serie de asemănări care permit o relativ ușoară încadrare culturală. Astfel, o ceașcă de tip 1.a, aflată în muzeul din Vrșac, împreună cu o amforă bitronconică, decorată cu caneluri și un castron canelat, constituie inventarul M.14 de la Dubovac¹⁴. Piese asemănătoare au fost descoperite și în M. 81 și 99 din cimitirul de incinerare de la Cruceni¹⁵. În cîteva morminte de la Cîrna au fost găsite cești de o formă foarte apropiată, dar decorate în manieră tipică Girila Mare¹⁶. O ceașcă cu totul identică, nedecorată, face parte și din inventarul M.1 din necropola de la Bistreț-Ostrovogania¹⁷. Cu totul tipice culturii Cruceni-Belegiš sînt ceștile de tip 1.b, atestate la Cruceni¹⁸ sau la Boda¹⁹, unele elemente de formă apropiindu-le chiar de ceștile de la Susani²⁰. De altfel, de la Dubovac se mai cunosc și alte două cești de o formă oarecum asemănătoare, dar

cu toate supraînălțate de felul celor de la tipul 1.a, cele două exemplare fiind decorate în manieră tipică Žuto-Brdo sau Cruceni-Belegiš²¹. Al treilea tip de ceașcă, 1.c, este cunoscut atât în repertoriul ceramic Žuto Brdo²², exemplare de acest gen mai fiind descoperite la Dubovac²³, cit și în inventarul unor morminte Cruceni-Belegiš faza I, ca de pildă la Cruceni²⁴ sau Belgrad-Karaburma²⁵.

Străchinile/castroane de tip 2.a se întâlnesc adesea în cadrul inventarelor funerare Cruceni-Belegiš, bunăoară la Cruceni²⁶, Karaburma²⁷ sau Belegiš²⁸. Cele două castroane ale tipului 2.b, cu un decor bogat și variat, își găsesc bune analogii în exemplarele descoperite la Karaburma²⁹ și Cruceni³⁰. Între amforele de la Dubovac aflate în lotul timișorean, care aparțin tipului 3.a și piesele de același fel aparținând variantei apusene a culturii Žuto Brdo-Girila Mare, ca de pildă cele de la Kličevac³¹ sau chiar Dubovac³² se pot stabili cele mai multe paralele. O excepție o constituie amfora de la Cat. nr. 40, care, prin decorul imitând șnurul, aparține fazei I a culturii Cruceni-Belegiš³³. Notăm acum că, în lotul de la Dubovac, aflat în Muzeul Banatului, lipsesc amforele cu umăr marcat și cu patru proeminențe pe umăr specifice fazei timpurii a culturii Cruceni-Belegiš³⁴, lipsa putând fi explicată prin modul de împărțire a pieselor de către Milleker între cele două muzee. Cele două amfore cu corpul bitronconic și decorul canelat (tipul 3.b) sînt identice cu unele exemplare descoperite în necropolele de la Cruceni³⁵ și Karaburma³⁶, exemplare caracteristice fazei Cruceni-Belegiš II³⁷.

Vasul kantharos, singular în lotul timișorean, are bune paralele la Ilandža³⁸, Belegiš³⁹, Karaburma⁴⁰, toate necropole aparținînd culturii Cruceni-Belegiš. Prin silueta sa pătrată, în plan orizontal, anunță apariția pieselor similare ale grupului Bistreț-Ișalnița⁴¹.

Suportul de vas (Cat. nr. 44), o altă piesă singulară, se numără printre exemplarele caracteristice culturii Žuto-Brdo-Girila Mare, varianta vestică, așa cum o demonstrează alte piese găsite tot la Dubovac⁴² sau Kličevac⁴³.

După cum se știe, descoperirile de la Dubovac au fost larg folosite pentru definirea culturii Žuto Brdo-Girila Mare, dar lipsa unor săpături sistematice, informațiile lacunare privind descoperirile făcute, împrăștierea materialelor în diferite colecții, ca și publicarea lor doar parțial au împiedicat mereu o discuție mai nuanțată care să pună în evidență aspectele succesiunii fenomenelor arheologice din această localitate, să precizeze locul acesteia în peisajul cultural al epocii bronzului la Dunărea de Mijloc. Din păcate, nu mai putem ști astăzi cu exactitate dacă toate materialele descoperite la Dubovac provin dintr-un singur loc sau din mai multe puncte aflate în raza localității. În această situație nu ne rămîne decît să considerăm că toate descoperirile aparțin unui singur complex închis și să încercăm a le interpreta ca atare.

Disponem, provenind de la Dubovac, de o cantitate remarcabilă de material ceramic care este departe de a fi unitar, ca atare nu mai poate servi doar la ilustrarea, chiar și nediferențiată, a culturii Žuto Brdo-Girila Mare. Seria ceramică cu analogii foarte bune în grupul cultural Szeremle⁴⁴ documentează clar aspectul cel mai vechi al culturii respective⁴⁵, aspect despre care astăzi putem afirma că s-a întins și la răsărit de Porțile de Fier, fiind documentat deja la Ostrovu Corbului⁴⁶ și, mai recent, la Bistreț-Ostrovogania⁴⁷. Pe fondul acesta se formează apoi etapa, am zice, clasică a culturii Žuto Brdo-Girila Mare, în varianta sa vestică caracterizată prin urnele etajate de o formă particulară, binecunoscute la Kličevac⁴⁸, dar și la Dubovac⁴⁹ și care, în stadiul actual al documentării, nu pare să se extindă, în aval, dincolo de Porțile de Fier. Încercarea lui B. Hänsel de a demonstra funcționarea necropolei de la Dubovac pînă în pragul epocii fierului⁵⁰ se baza pe o confuzie explicabilă prin stadiul de atunci al documentării⁵¹. Astăzi sîntem în măsură să dis-

tingem între materialele provenite dinrespectiva localitate pe cele aparținând culturii Cruceni-Belegiș. Dintre acestea, amforele cu decor „șnurat“, ceștile de tip 1.c, apoi inventarul M.8⁵² ilustrează faza Cruceni-Belegiș I, în vreme ce amforele cancelate⁵³ și inventarul M.14⁵⁴ documentează faza a II-a a aceleiași culturi.

După cum s-a putut vedea, materialele ceramice de la Dubovac nu sînt unitare. O bună parte din ele aparțin culturii Žuto Brdo-Gîrla Mare, varianta vestică, putînd fi deosebite clar două faze, iar cealaltă parte documentează net prezența — iarăși de-a lungul a două etape — culturii Cruceni-Belegiș. Această succesiune culturală, cel puțin în amonte de Porțile de Fier, a mai fost susținută de către N. Tasić⁵⁵, fiind însă contestată de către S. Morintz, care este de părere că cele două culturi au evoluat paralel pînă în pragul primei epoci a fierului⁵⁶. Situația de la Dubovac confirmă însă teza lui N. Tasić, cu deosebirea că cea de-a treia fază a culturii Žuto Brdo, postulată de acesta⁵⁷, nu este susținută de materialele pe care le-am avut la dispoziție.

Note

- * Mulțumim și pe această cale colegului Florin Medelet pentru înlesnirea accesului la materialele prezentate.
- 1. TRET, VI, 1892.
- 2. B. Milleker, *Délmagyarország regisegletei a honfoglalás e lötti időkből*, III, Timișoara, 1906, p. 42.
- 3. Folosirea cănilor sau ceștilor, în general a vaselor de mici dimensiuni drept urne funerare, ca și cantitatea redusă a oaselor incinerate sînt, îndeobște, tipice mormintelor de copii. Vezi, de pildă, M. 34, 36—38, 93 ș.a. de la Cîrna, VI. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cîrna*, București, 1961, pp. 47—49, 88 și analiza antropologică făcută de D. Nicolaescu-Plopșor în apendicele de la p. 365 și urm. O situație similară se întîlnește și la Bistreț-Ostrovogania, cf. I. Chicideanu și Monica Șandor, în *Științele sociale și politice în România*, 3—4, 1988.
- 4. B. Milleker, *op. cit.*, loc. cit.
- 5. *Ibidem*, p. 43.
- 6. *Ibidem*, loc. cit.
- 7. Toate detaliile privind modul de constituire a lotului de piese provenite de la Dubovac, aflat în muzeul timișorean, ca și modul de inventariere a pieselor au fost extrase din registrele de inventar ale Muzeului Banatului.
- 8. Materiale de la Dubovac au mai fost publicate după cum urmează: V. G. Childe, *Danube in Prehistory*, Oxford, 1929; I. Nestor, 22 BerRGK, 1933; M. Grbić, Rad, 2, 1953; M. Garašanin, 39 BerRGK, 1958; Idem, *Praistorija Srbije*, 1973; B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, 1968; *Bronzanog doba Srbije*, Beograd, 1972 (Catalog); N. Tasić, în B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Praistorija Vojvodina*, Novi Sad, 1974; Idem, PAS, 1, 1982; Idem, *Jugoslovensko podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita*, Beograd, 1983.
- 9. M. Garašanin, 39 BerRGK, 1958, p. 82 și urm.; Pl. 17/4.

10. B. Hänsel *op. cit.*, Bd. I, p. 138 și Bd. II, Pl. 49 și Anexa 13.
11. N. Tasić, *Starinar*, NS, 18, 1967, p. 25 și Idem, în B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *op. cit.*, p. 463; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978, p. 40.
12. N. Tasić, *Jugoslovensko podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita*, Beograd, 1983, p. 95 și urm.; I. Chicideanu, *Dacia*, NS, 30, 1—2, 1986, p. 37.
13. N. Tasić, *op. cit.*, p. 80 și Pl. 17/2, 4; Idem, *PAS*, 1, 1982, p. 262—264, fig. 3/4; 4/2—6.
14. B. Hänsel, *op. cit.*, Bd. II, Pl. 49/8—10 și p. 238, unde se specifică că inventarele celor 17 morminte au fost stabilite după însemnările făcute de F. Holste, materialele găsindu-se în Muzeul din Vrșac și în cel din Belgrad.
15. Ortansa Radu, *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 508, 514—515; Pl. 2/2 și 8/5.
16. Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, M. 75, 96, 109; 81/299, 91/415 și 93/445.
17. I. Chicideanu și Monica Sandor, *op. cit.*
18. Ortansa Radu, *op. cit.*, Pl. 7/2.
19. **Materiale inedite aflate în colecția Muzeului Banatului.**
20. I. Stratan și A. Vulpe, *PZ*, 55, 1971, 1.
21. În inventarele M. 16 și, respectiv, 8, cf. B. Hänsel, *op. cit.*, Pl. 49/12, 2.
22. M. M. Vasić, *Starinar*, 5, 1910 și 6, 1911.
23. N. Tasić, *Jugoslovensko podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita*, Beograd, 1983, pp. 80—85, fig. 36.
24. Ortansa Radu, *op. cit.*, Pl. 1/1, 10; 2/6; 3/7; 4/2.
25. J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, II, Beograd, 1977, M. 171 și 298.
26. Ortansa Radu, *op. cit.*, Pl. 3/2; 5/2; 5; 7/6; 8/2.
27. J. Todorović, *op. cit.*, M. 68, 77, 108, 168. 170, 189, 190, 214, 234, 236, 267, 278, 301.
28. B. Hänsel, *op. cit.*, Pl. 48/2, 7, 10.
29. J. Todorović, *op. cit.*, M. 134.
30. Ortansa Radu, *op. cit.*, Pl. 6/1 a—b.
31. S. Morintz, *op. cit.*, fig. 13/4.
32. B. Hänsel, *op. cit.*, Pl. 49/7; S. Morintz, *op. cit.*, Pl. 13/2—2.
33. I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 37.
34. *Ibidem*, p. 32—33.
35. Ortansa Radu, *op. cit.*, Pl. 1/3; 3/5; 9/9.
36. J. Todorović, *op. cit.*, M. 2, 3, 49, 53, 108, 176, 172/2, 185.
37. I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 38.
38. B. Hänsel, *op. cit.*, Pl. 48/11.
39. *Ibidem*, Pl. 48/15.
40. J. Todorović, *op. cit.*, M. 116, 265—266, 279, 287, 297, 305.
41. I. Chicideanu, *op. cit.*, pp. 40—45.
42. S. Morintz, *op. cit.*, fig. 13/1; N. Tasić, *op. cit.*, Pl. 16/6.
43. M. Garašanin, *op. cit.*, Pl. 17/2.
44. N. Tasić, *PAS*, 1, 1982, p. 262—264, fig. 4/2—6; Idem, *Jugoslovensko podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita*, Beograd, 1983, p. 80, Pl. 17/2—4.
45. *Ibidem*, loc. cit.
46. B. Hänsel, P. Roman, *PZ*, 59, 1984, 2.
47. În campania din anul 1989 au fost descoperite două morminte ale căror inventare își găsesc paralele în ceramica grupului Szeremle. Săpături inedite, I. Chicideanu și Monica Sandor-Chicideanu.
48. S. Morintz, *op. cit.*, fig. 13/14.
49. B. Hänsel, *op. cit.*, Pl. 49/11.
50. *Ibidem*, p. 142 și Anexa 13.
51. S. Morintz, *op. cit.*, p. 40.
52. B. Hänsel, *op. cit.*, Pl. 49/1—3. Urna are decor incizat specific fazei I Crucești-Belegiș.
53. I. Chicideanu, *op. cit.*, p. 36—37.

54. B. Hänsel, *op. cit.*, Pl. 49/8—10.
55. N. Tasić, in B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *op. cit.*, p. 461—463. O evoluție asemă-nătoare a fost recent demonstrată și pentru zona din aval de Porțile de Fier, cf. I. Chici-deanu, *op. cit.*, p. 47 și tabelul de la fig. 37.
56. S. Morintz, *op. cit.*, p. 45, unde se afirmă că cele două culturi au dat naștere la două aspecte hallstattiene timpurii diferite.
57. N. Tasić, *op. cit.*, p. 460.

Observations on previously unpublished pottery from Dubovac in the collections of the Banat Museum

ABSTRACT

For quite a long time the Museum in Timișoara has been in possession of a still unpublished lot of ceramic wares found at Dubovac (Yugoslavia). Of the 58 vessels composing the lot, some were private donations made at the end of the nineteenth century, the others being part of the items donated to the Museum by B. Milleker following his excavations of 1903 at the Dubovac-Kudelište cremation cemetery (Ftns. 1—7).

Comparison of the items in the lot to other ceramic wares found at various places on the Danube and the adjoining areas enables us to distinguish in the first place specimens belonging to the Žuto Brdo-Girila Mare culture (the cups and amphorae with incised decorations, as well as the vessel stand). The bowls, the undecorated cups and the cups with fluted decoration, the kantharos-type vase and the biconical amphorae with fluted decoration, belong within the ceramic repertory specific to the Cruci-Belegiš culture.

Taking into consideration both the lot presented here and other items found at Dubovac and already published (Ftn. 8), rich evidence is found to exist for the succession of the following cultures at Dubovac: the Žuto Brdo-Girila Mare culture (with an early phase for which analogies exist in the Szeremle group, and a later phase, typical for the Danubian zone upstream of the Iron Gates) followed by Cruci-Belegiš culture (with both its phases, of which the latter is characterized by fluted pottery). This succession of culture, for which clear evidence was found at Dubovac, testifies one more to the fact that by the end of the Middle Bronze Age, the Žuto Brdo culture ceased to exist being replaced by the Cruci-Belegiš culture which saw the emergence of — among others — those elements (pottery with fluted decoration) that will characterize the Early Iron Age culture.

Depozitul de bronzuri de la Vinători

CAROL KACSŐ

Depozitul de bronzuri de la Vinători (comuna Mișca, județul Arad) a fost descoperit în anul 1870 în apropiere de malul stîng al pîriului Leveles (Frunzoi), pe terenul cărămidăriei, și a ajuns încă în acel an, se pare însă că doar parțial, în colecția Muzeului Național din Budapesta, aici fiind înregistrat sub numărul de inventar 1870.128.1—6.

Primele informații cu privire la descoperire, în afara celor însumate în raportul de activitate pe anul 1870 al muzeului, au fost furnizate de către J. Hampel (1886 a, p. 59), care, pe lângă sumarele precizări cu privire la anul și condițiile de descoperire, enumeră următoarele piese ca aparținînd depozitului: o turtă de bronz, un fragment de celt, șapte fragmente de seceri, două brățări, dintre care una fragmentară, o aplică de formă discoidală cu linii reliefate concentrice și tortiță, un fragment de pandantiv și un topor cu disc și spin, acesta din urmă fiind ilustrat în planșa 30, 7. Într-o lucrare ulterioară (1892, p. 168), Hampel aduce unele completări și corecturi. Astfel, el menționează existența în depozit doar a șase fragmente de seceri, dar și a unui fragment de piesă din sîrmă torsionată și cu capătul îndoit, descrie mai detaliat fragmentul de celt, indicîndu-i și lungimea păstrată — 9 cm, precum și brățara și turtă de bronz. Lipsește din această înșiruire obiectul de formă discoidală, amintit în lucrarea din 1886. Totodată, se rectifică aici locul de proveniență a toporului cu disc și spin, indicîndu-se că el nu aparține depozitului, ci unei descoperiri din Transilvania.

Depozitul a fost pentru prima dată ilustrat de S. Márki (1892, pe p. 14), care, deși afirmă că piesele se află la Muzeul din Budapesta, prezintă în desen și două bronzuri care n-au fost înregistrate la acest muzeu: un pandantiv în formă de disc prevăzut cu nervuri concentrice și un fragment de brățară, acesta din urmă numit însă vîrf de cuțit.

Depozitul a fost menționat de T. Ortway (1896, p. 142), descris doar pe baza registrului de inventar al muzeului budapestan de M. Roska (1942, p. 295 sq., nr. 2) și inclus printre depozitele grupului Uriu-Domănești de M. Rusu (1963, p. 206, nr. 81).

În versiunea românească a Corpus-ului depozitelor de bronzuri din România, M. Petrescu-Dîmbovița (1977, p. 73) descrie astfel piesele din descoperirea de la Vinători: „Un fragment de celt (pl. 72, 9); un fragment de seceră (pl. 72, 10); o brățară nedecorată cu capetele subțiate și cu bara de secțiune ovală (pl. 72, 15); un fragment de colier (?) cu corpul torsionat și cu cîrlig; un fragment mic dintr-un obiect neprecizat și o bucată de bronz brut (pl. 72/16) dintr-un depozit (...), din care mai făceau parte o dală lungă de 0,09 cm; cinci fragmente de seceri; un fragment de sîrmă răsucită și o aplică discoidală. Din acestea se mai păstrează trei fragmente de seceră (pl. 72, 11—12) și alte două de cuțite (pl. 72, 13—14)“. Enu-

merarea este însoțită de o listă bibliografică, unii dintre autorii citați (B. Hänsel, A. Mozsolics, S. Junghans, E. Sangmeister, M. Schröder) se referă însă la toporul cu disc și spin, despre care încă J. Hampel a stabilit că nu provine de la Vinători¹. În versiunea germană a Corpus-ului (1978, p. 108, nr. 87) sînt reluate aceleași date, cu precizarea doar că toporul ce apare în SAM II, Nr. 19616 nu a fost găsit la Vinători.

Inexactitățile cuprinse mai ales în ultimele dintre lucrările amintite fac necesară o nouă abordare a depozitului de la Vinători. În reconstituirea descoperirii, edificatoare sînt datele cuprinse în registrul de inventar al muzeului din Budapesta, respectiv piesele ce se află aici, precum și informațiile lui S. Márki.

În registrul de inventar sînt menționate, la numărul 1870. 128, următoarele piese:

1. O brățară cu capetele subțiate. 2. Un celt rupt în partea sa superioară, avînd lungimea de 9 cm și lățimea tăișului de 4 cm. 3. Fragmente mici de seceră, 6 exemplare. 4. Fragment dintr-o piesă în formă de pîlnie. 5. Fragment dintr-o piesă parțial torsională, cu capătul răsucit. 6. Bucată de bronz brut cu o lungime de 6,2 cm și o lățime de 5,5 cm.

Dacă comparăm această înșiruire cu piesele în realitate înregistrate, constatăm anumite greșeli de încadrare a unora dintre ele. Studiarea lor directă permite și precizarea mai exactă a categoriei cărora le aparțin. Cele 11 bronzuri păstrate la muzeul din Budapesta sînt următoarele:

1. Fragment dintr-un celt de mari dimensiuni, rupt în partea sa superioară, cu tăișul convex, ușor zimțuit, lung, păstrată — 9 cm (1870.128.2 — fig. 1.1).

2. Fragment de seceră de tip neprecizabil (1870.128.3 — fig. 1, 2).

3. Fragment de seceră de tip neprecizabil (1870.128.3 — fig. 1, 3).

4. Fragment de seceră de tip neprecizabil, cu o linie reliefată (1870.128.3 — fig. 1, 4).

5. Fragment de mîner de seceră, probabil de tipul cu limbă la mîner, ornatat cu o linie reliefată, terminată unghiular la capătul ei inferior (1870.128.3 — fig. 1, 5).

6. Brățară neornamentată din bară cu secțiunea semiovală, cu capetele subțiate și deschise. Diam. 5,7/6,8 cm (1870.128.1 — fig. 2, 1).

7. Fragment din partea superioară a unui pandantiv conic, ce era prevăzut cu deschizături triunghiulare. Lung. păstrată — 4,5 cm (1870.128.4 — fig. 2, 2).

8. Fragment dintr-o brățară din sîrmă parțial torsionată, cu capătul răsucit (1870.128.5 — fig. 2, 3).

9. Fragment de mîner de cuțit sau pumnal, cu marginile îngroșate. Lung. păstrată — 3,2 cm (1870.128.3 — fig. 2, 4).

10. Fragment de mîner de cuțit sau pumnal, cu marginile îngroșate. Lung. păstrată — 4,2 cm (1870.128.3 — fig. 2, 5).

11. Fragment dintr-o turtă de bronz de formă aproximativ paralelipedică (1870.128.6 — fig. 2, 6).

Se poate deci afirma cu certitudine, pe de o parte că toate piesele înregistrate se păstrează în continuare la muzeu, iar pe de altă parte că, dintre cele șase bronzuri ce au primit același număr de inventar (1870.128.3), numai patru sînt fragmente de seceri, celelalte două fiind fragmente de mîner de cuțit sau pumnal². Se precizează totodată și apartenența la categoria de pandantive a „obiectului în formă de pîlnie“, pînă acum acesta fiind doar amintit în diferite enumerări, dar niciodată publicat.

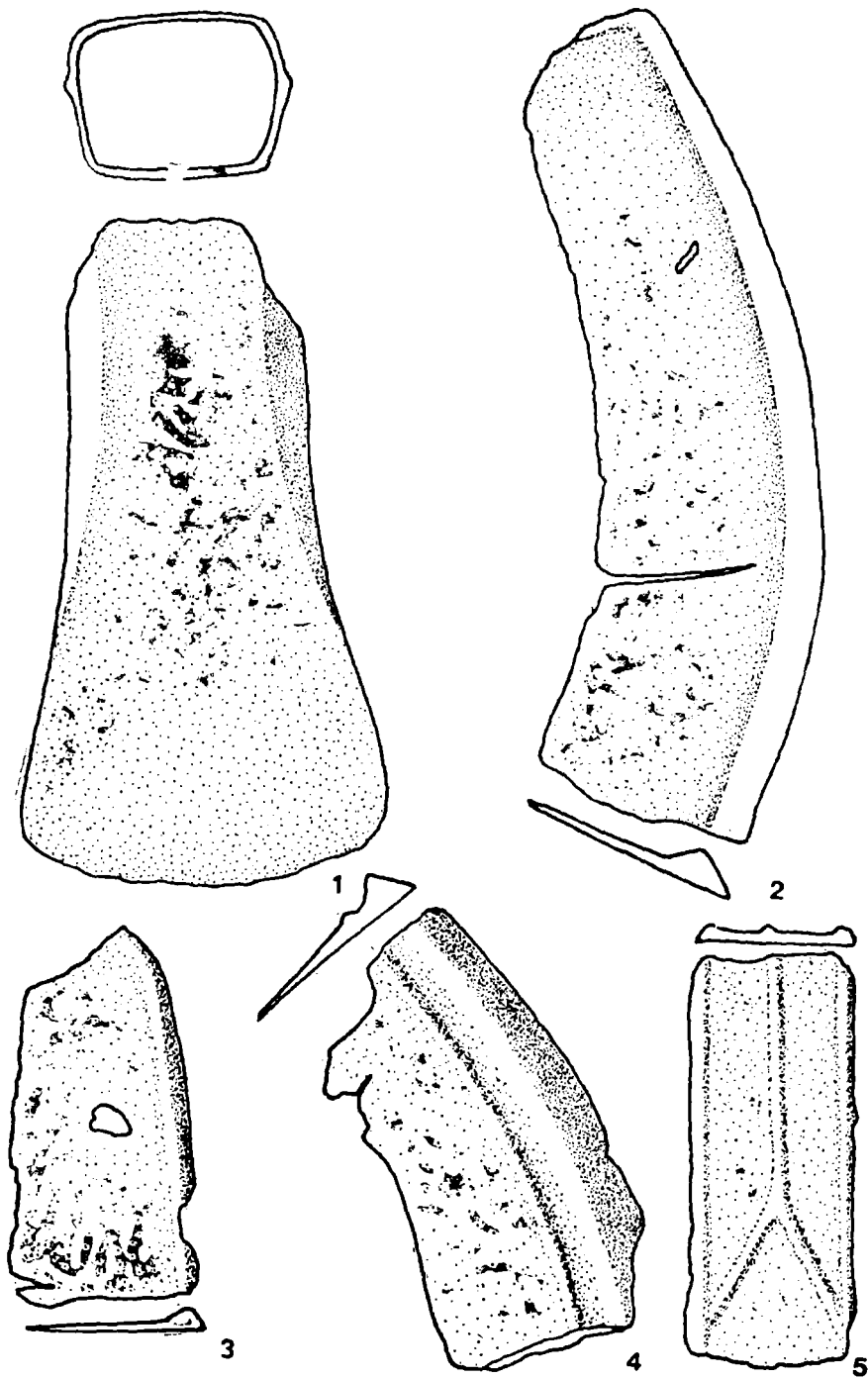

Fig. 1. Depozitul de bronzuri de la Vinători

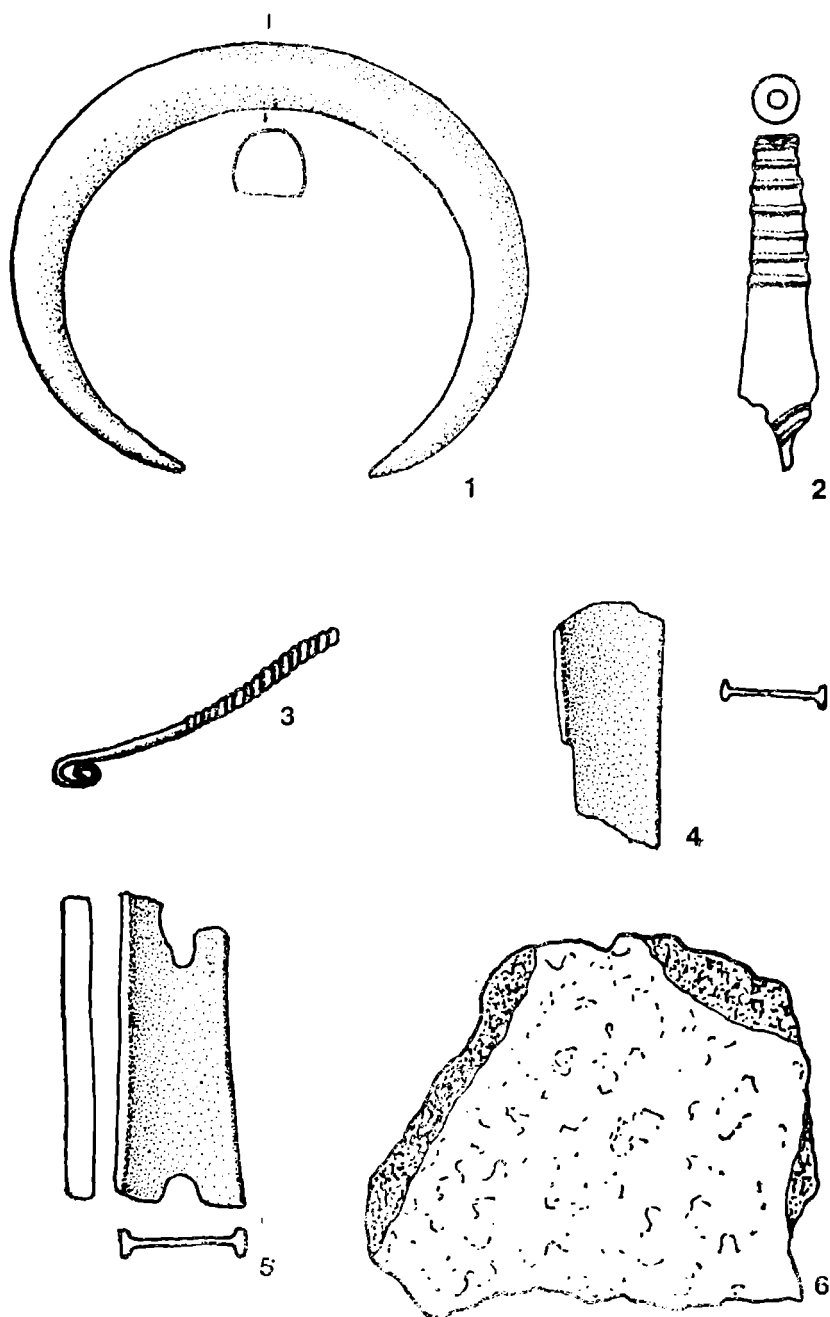

Fig. 3. Depozitul de bronzuri de la Vinători

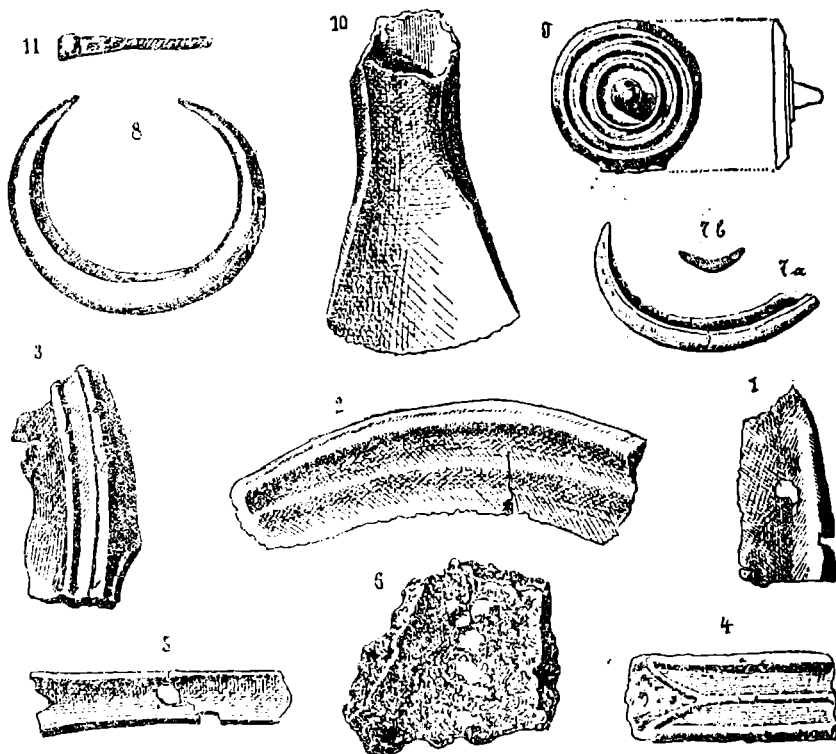

Fig. 3. Depozitul de bronzuri de la Vinători (după S. Márki)

S. Márki mai menționează și ilustrează încă două piese din depozitul de la Vinători: un pandantiv în formă de disc prevăzut cu nervuri concentrice (fig. 3, 9) și un fragment, probabil de brățară (fig. 3, 7). Cu toate că și Hampel, iar mai nou și Petrescu-Dîmbovița includ amintitul pandantiv în depozit, veridicitatea informației lui Márki stă totuși sub un oarecare semn de întrebare, aceasta datorită posibilelor diferențe cronologice prea mari între momentul confecționării pandantivului și cel al depunerii depozitului.

Pe baza celor arătate, componența depozitului de bronzuri de la Vinători poate fi astfel reconstituită: 1. Fragment de celt. 2—5. Fragmente de seceri. 6. Brățară. 7. Fragment de brățară. 8. Fragment de brățară din sirmă torsionată. 9. Fragment de pandantiv conic prevăzut inițial cu deschizături triunghiulare. 10—11. Fragmente de mînere de cuțit sau pumnal. 12. Fragment de turtă de bronz. 13. Pandantiv în formă de disc prevăzut cu nervuri concentrice. Apartenența ultimei piese la depozit este incertă.

Fragmentul de celt, fragmentele de seceri și cele de cuțite sau pumnale, brățara întreagă și fragmentul de brățară neornamentată, precum și fragmentul de turtă de bronz nu oferă date concludente cu privire la încadrarea cronologică a depozitului, fie datorită stării lor fragmentare, fie din cauza faptului că piese analoge lor se extind pe un interval de timp mai larg.

Fragmentul de pandantiv conic aparține, de asemenea, unei categorii cu o mai îndelungată perioadă de folosință. Pandantivele de acest tip apar pentru prima

dată în depozitele vest-transilvănene (Arpășel, Bicaci, Cehăluț I, Cubuleț, Oradea IV, Răbăgani, „Transilvania de vest”), de unde se răspindesc și în alte teritorii: Transilvania centrală (Aiud, Chergheș, Cincu, Cioclovina, Șpălnaca II), Ungaria de nord și de est (Debrecen-Fancsika, Felsődobza II, Opályi), Ungaria de vest (Pamuk, Simonfalva), Croația (Brodski Varoš), eventual și Boemia (Velvary)³. În comparație cu alte pandantive de origine vest-transilvană, cum sînt cele în formă de clepsidră și cele ajurate cu peduncul perforat, pandantivele conice cu deschizături triunghiulare au o arie de răspîndire mai limitată, în alte zone ale bazinului dunărean fiind preferate pandantivele conice fără deschizături, acestea din urmă avînd însă desigur aceeași funcționalitate.

Pandativul în formă de disc ilustrat de Márki este prevăzut cu trei nervuri concentrice și cu un spin relativ bine dezvoltat. Pandantivele de acest tip apar în număr foarte mare în bazinul carpatic, după părerea mai multor cercetători aici fiind chiar zona lor de origine, în Transilvania și în Banat însă prezența lor este doar sporadică. În afară de exemplarul presupus ca provenit de la Vinători, din aceste teritorii putem cita numai exemplarele de la Otomani (Ordentlich 1963, p. 136, fig. 16, 1). Sarmizegetusa (Mozsolics 1967, p. 159), Satu Mare (Mozsolics 1967, p. 169; Hänsel 1968, p. 226, Lista 129, Nr. 22). Turdaș (Roska 1941, p. 89, fig. 28, 3), precum și Uioara (Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 115, pl. 247, 26–27). Părerea unanimă a specialiștilor (Mozsolics 1967, p. 92 sq.; Hänsel 1968, p. 118 sqq.; Wels-Weyrauch 1978, p. 34 sqq.; Furmánek 1980, p. 31 sqq.; Rittershofer 1983, p. 239 sqq.; Schumacher-Matthäus 1985, p. 100 sqq.; Kovács 1986, p. 37 sqq.) este că marea majoritate a pandantivelor în formă de disc prevăzute cu nervuri concentrice aparține, din punct de vedere cronologic, perioadei mijlocii a epocii bronzului; în perioada imediat următoare numărul lor scade simțitor, iar piesele de acest fel din descoperirile dintr-o fază mai avansată a bronzului tîrziu, cum sînt cele de la Berlin-Spindlersfeld (Sprockhoff 1938, p. 205, pl. 82) sau Stockheim (Müller-Karpe 1959, p. 288, pl. 156, 40) reprezintă componente moștenite din etapele de evoluție anterioare. Fără îndoială că și exemplarele de la Uioara și, eventual, Vinători trebuie astfel interpretate.

Singura piesă cu valoare cronologică mai ridicată din depozitul de bronzuri de la Vinători este fragmentul de brățară din sîrmă parțial torsionată. Consultarea diferitelor Corpus-uri de descoperiri de bronzuri din Transilvania, dar și din întregul bazin carpatic, precum și din regiunile învecinate (Hampel 1886 a; 1886 b; 1892; 1896; Ilolste 1951; Müller-Karpe 1959; Brunn 1968; Vinski-Gasparini 1973; Ostave 1975; Petrescu-Dîmbovița 1977; 1978; Řihovsky 1982; Kemenczei 1984; Mozsolics 1985; Erbach 1985; 1986; 1989 etc.) ne indică faptul că acest tip de brățară este caracteristic pentru perioada Hallstatt A. Descoperirile în care apar astfel de brățări, chiar dacă conțin și piese de factură mai veche, nu pot fi datate într-o fază anterioară celei menționate. Spre deosebire deci de alte depozite de bronzuri din Transilvania și Banat, a căror încadrare cronologică, în lipsa unor piese clar databile, rămîne incertă sau disputată în funcție de criteriile de inseriere adoptate, depozitul de la Vinători trebuie înscris printre descopeririile ce aparțin perioadei Hallstatt A.

1. Toporul cu disc și spin figurează la Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 72 și în legătură cu depozitul de la Vădaș, com. Neaua, jud. Mureș, atunci cînd afirmă: „În mod greșit se atribuie acestui depozit un topor cu disc din Muzeul național Budapesta (52.32.81), care în realitate provine din Transilvania“. Este aici evidentă confuzia dintre localitățile Vinători și Vădaș; prima dintre ele numindu-se pentru scurt timp și Vădaș (cf. Suciu 1967, vol. II, p. 254). Deși rectificarea locului de proveniență a toporului a fost făcută încă în secolul trecut, Vinători sau Vădaș reapare ca loc de descoperire a acestei piese în lucrări de dată recentă (Hänsel 1968, p. 192; Vulpe 1970, p. 78, nr. 337; Junghans, Sagmeister, Schröder 1974, p. 292; Kroeger-Michel 1983, p. 199). Eroarea poate izvorî și din faptul că la reinventarierea toporului la muzeul din Budapesta el figurează ca fiind descoperit tot la Vinători. Ca piesă izolată din această localitate se păstrează la muzeul amintit (1951. 24) un vîrf de lance, ornamentat pe tocul de înmănușare (lung. — 19,9 cm).
2. În desenul publicat de Márki, cele două frîgmente de cuțit sau pumnal sînt prezentate ca aparținînd aceluiași obiect. Această posibilitate nu poate fi exclusă, trebuie însă remarcat faptul că fragmentele în cauză nu se potrivesc în felul în care sînt ilustrate în lucrarea lui Márki.
3. Bibliografia pieselor menționate la C.Kacső: *Der Hortfund von Arpásel* (în pregătire pentru tipar).

Lista prescurtărilor bibliografice

- BRUNN 1968 W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit* 1—2 (Berlin 1968).
- ERBACH 1985, 1986, 1989 M. zu Erbach, *Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Funde aus Linz und Oberösterreich* (Linz, 1985, 1986, 1989).
- FURMÁNEK 1980 *Die Anhänger in der Slowakei*. PBF, XI 3 (München, 1980).
- HAMPEL 1886 a J. Hampel, *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie* (Budapesta, 1886).
- 1886 b, 1892, 1896 — *A bronzkor emlékei Magyarhonban* 1—3 (Budapesta 1886, 1892, 1896).
- HÄNSEL 1968 B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken* (Bonn, 1968).
- HOLSTE 1951 F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas* (Marburg/Lahn, 1951).
- JUNGHANS, SANG-MEISTER, SCHRÖDER 1974 S. Junghans, E. Sangmeister, E. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit. Studien zu den Anfängen der Metallurgie* II, 4 (Berlin, 1974).
- KEMENCZEI 1984 T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordöstungarns* (Budapesta, 1984).
- KOVÁCS 1986. T. Kovács, *Zsadány-Orosi puszta: ein alter Hortfund (Grabfund?) nach der Restaurierung*. ComArchHung 1986, p. 27—48.

- KROEGER-MICHEL 1983 E. Kroeger-Michel, *Les haches à disque du Bassin des Carpathes* (Paris, 1983).
- MÁRKI 1892 S. Márki, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története* (Arad, 1892).
- MOZSOLICS 1967 A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens* (Budapest, 1967).
1985 — *Bronzefunde aus Ungarn. Depolfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely* (Budapest, 1985).
- MÜLLER-KARPE 1959 H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen 1—2* (Berlin, 1959).
- ORDENTLICH 1963 I. Ordentlich, *Poselenia v Otomani v svete poslednih raskopok*. *Dacia* N. S. 7, 1963, p. 115—138.
- ORTVAY 1896 T. Ortway, *Temesvármegye és Temesváros története* (Bratislava, 1896).
- OSTAVE 1975 *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini* (Belgrad, 1975).
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977 M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România* (București, 1977).
1978 *Die Sieheln in Rumänien mit Corpus der jungund spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*. PBF XVIII 1 (München, 1978).
- ŘIHOVSKÝ 1982 J. Řihovský, *Základy středodunajských populnikových poli na Moravě* (Brno, 1982).
- RITTERSHOFER 1983 K.-F. Rittershofer, *Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen*. 64. BerRGK, 1983, p. 139—415.
- ROSKA 1941 M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában* (Cluj, 1941).
1942 *Erdély régészeti repertórium I Őskor* (Cluj, 1942).
- RUSU 1963 M. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*. *Dacia* N.S. 7, 1963, p. 177—210.
- SCHUMACHER-MATTHÄUS 1985 G. Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken* (Mainz am Rhein, 1985).
- SPROCKHOFF 1938 E. Sprockhoff, *Die Spindlersfelder Fibel*. *Marb. Studien* 1938, p. 205—233.
- SUCIU 1967 C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania* (București, 1967).
- VINSKI-GASPARINI 1973 K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj* (Zadar, 1973).
- VULPE 1970 A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*. PBF IX 2 (München, 1970).
- WELS-WEYRAUCH 1978 U. Wels-Weyrauch, *Die Anhänger und Halsringen in Südwestdeutschland und Nordbayern*. PBF XI 1 (München, 1978).

Der Hortfund von Vinători

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Grund der Aufzeichnungen im Inventarbuch des Nationalmuseums in Budapest, der tatsächlich in diesem Museum befindlichen Stücke sowie der S. Márki's Auskünfte wird dem Hortfund von Vinători folgende Stücke zugeschrieben: 1. Tüllenbeilfragment. 2—5. Siehelnfragmente. 6. Armband. 7. Armbandfragment. 8. Armring aus teilweise tordiertem Draht. 9. Fragment eines kegeligen Anhängers mit dreieckigen Durchbrechungen 10—11. Messer- oder Dolchgriffzungenfragmente. 12. Gußkuchenfragment. 13. Stachelscheibe. Die Angehörigkeit des letzten Stückes zum Fund ist unsicher. Der Hortfund wird in die Stufe Hallstatt A eingereiht.

Observații privind tipologia și cronologia fortificațiilor daco-getice cu ziduri din piatră nefasonată

AUREL RUSTOIU

Evoluția cercetărilor privind fortificațiile daco-getice au dus la acumularea unei vaste informații referitoare la caracteristicile acestora. Faptul a permis realizarea unor tipologii¹ de natură să evidențieze trăsăturile specifice diferitelor grupe de fortificații. S-a observat astfel că, în cadrul arhitecturii militare daco-getice, fortificațiile utilizând ziduri din piatră nefasonată sau sumar fasonată ocupă un loc important. Aceasta atît datorită numărului lor mare, cît și implicațiilor pe care le au în înțelegerea fenomenelor de civilizație din spațiul carpato-balcanic².

Încadrarea tipologică a fortificațiilor în discuție este îngreunată în unele cazuri de absența detaliilor constructive. Faptul se datorează atît publicării incomplete sau neclare a rezultatelor cercetărilor arheologice, cît și faptului că, într-o serie de stațiuni arheologice, investigațiile sînt în curs de desfășurare. În această ordine de idei pot fi amintite fortificațiile de la Botevgrad (Bulgaria)³, Miercurea-Ciuc-Jigodin I și III (județul Harghita)⁴, Orlovka (Republica Moldova)⁵, Piatra-Neamț Cozla (județul Neamț)⁶, Preslav (Bulgaria)⁷, Saciova (județul Covasna)⁸, Satul Nou — Valea lui Voicu (județul Constanța)⁹, Sevlievo (Bulgaria)¹⁰, Sighișoara (județul Mureș)¹¹, Trojan (Bulgaria)¹².

Tipologia. Tipul I îl reprezintă fortificațiile cu ziduri din piatră nefasonată avînd rolul de „armare” sau susținere a mantalei valurilor de pămînt. În cadrul acestui tip se pot distinge mai multe variante constructive. La Ciceu-Corabia (județul Bistrița-Năsăud)¹³, zidul este construit în zona exterioră a valului, în pantă, avînd rolul de a susține mantaua și de a o feri de alunecări. La Arsura (județul Vaslui)¹⁴ valul de pămînt este construit peste un zid din bolovani de rîu. La Cotnari (județul Iași)¹⁵ se constată aceeași ridicare a valului peste o substrucție din piatră nefasonată. În timp ce pe anumite porțiuni ale fortificației construcția este mai simplă, în altele ea este mai complexă, constînd din ziduri cu două paramente și ziduri ce pornesc perpendicular de pe zidul principal. De asemenea, se constată o largă utilizare a materialului lemnos. În toate cazurile menționate, fortificațiile sînt prevăzute și cu puternice palisade. La Arsura și Cotnari, stîlpii acesteia se sprijină direct pe zidurile de „armare”¹⁶.

Tipul II este constituit de fortificațiile cu ziduri construite prin dispunerea pietrelor una peste alta pe întreaga lățime și lungime a zidurilor. De asemenea, ele reprezintă elementul defensiv principal, fără a mai fi înglobat în cadrul unui val. O primă variantă a acestui tip o constituie zidurile care prezintă o suprastructură din lemn și pămînt (palisadă). Singurul exemplu cert este atestat la Cîmpuri Surduc — punctul „La Mănăstire” (județul Hunedoara)¹⁷. A doua variantă cuprinde zidurile cărora nu li s-a adăugat pe verticală suprastructura din lemn și pămînt: Casinu Nou (județul Harghita)¹⁸, Covasna (județul Covasna)¹⁹, Cugir (județul Alba)²⁰,

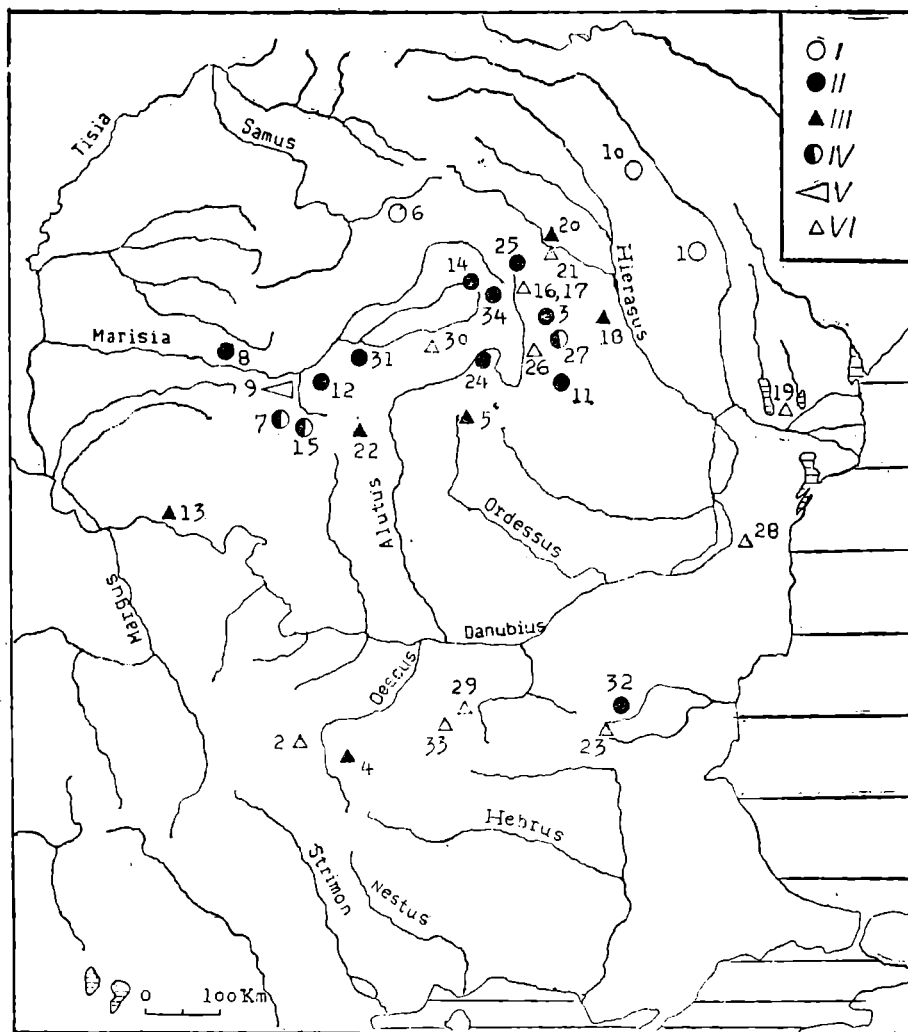

Fig. 1. Harta răspândirii fortificațiilor daco-getice cu ziduri din piatră nefasonată. I—V — tipuri constructive; VI — fortificații nelncadabile tipologic. Lista localităților: 1. Arsura; 2. Botevgrad; 3. Casinu Nou; 4. Certigrad; 5. Cetățeni; 6. Ciceu-Corabia; 7. Cioclovina; 8. Cimpuri-Surduc; 9. Costești-Blidaru; 10. Cotnari; 11. Covasna; 12. Cugir; 13. Divici; 14. Ghindari; 15. Piatra Roșie; 16. Miercurea Ciuc-Jigodin I; 17. Miercurea Ciuc-Jigodin III; 18. Moinești; 19. Orlovka; 20. Piatra Neamț-Bitca Doamnei; 21. Piatra Neamț—Cozia; 22. Polovragi; 23. Preslav; 24. Racoș; 25. Racu; 26. Saciova; 27. Satu Mare; 28. Satu Nou; 29. Sevlievo; 30. Sighișoara; 31. Șeica Mică; 32. Șumen; 33. Trojan; 34. Zetea.

Ghindari (județul Mureș)²¹, Racoș (județul Brașov)²², Racu (județul Harghita)²³, Șeica Mică (județul Sibiu)²⁴, Șumen (Bulgaria)²⁵, Zetea (județul Harghita)²⁶. N-ar fi exclus însă ca unele din aceste fortificații să fi prezentat caracteristicile constructive ale primei variante, urmele construcțiilor din lemn nemaiputînd fi surprinse arheologic.

Tipul III este reprezentat de zidurile avînd două paramente de piatră și emplecton de piatră și pămînt. Prima variantă o constituie fortificațiile unde s-a constatat existența pe ziduri a palisadelor de lemn și pămînt: Piatra Neamț—

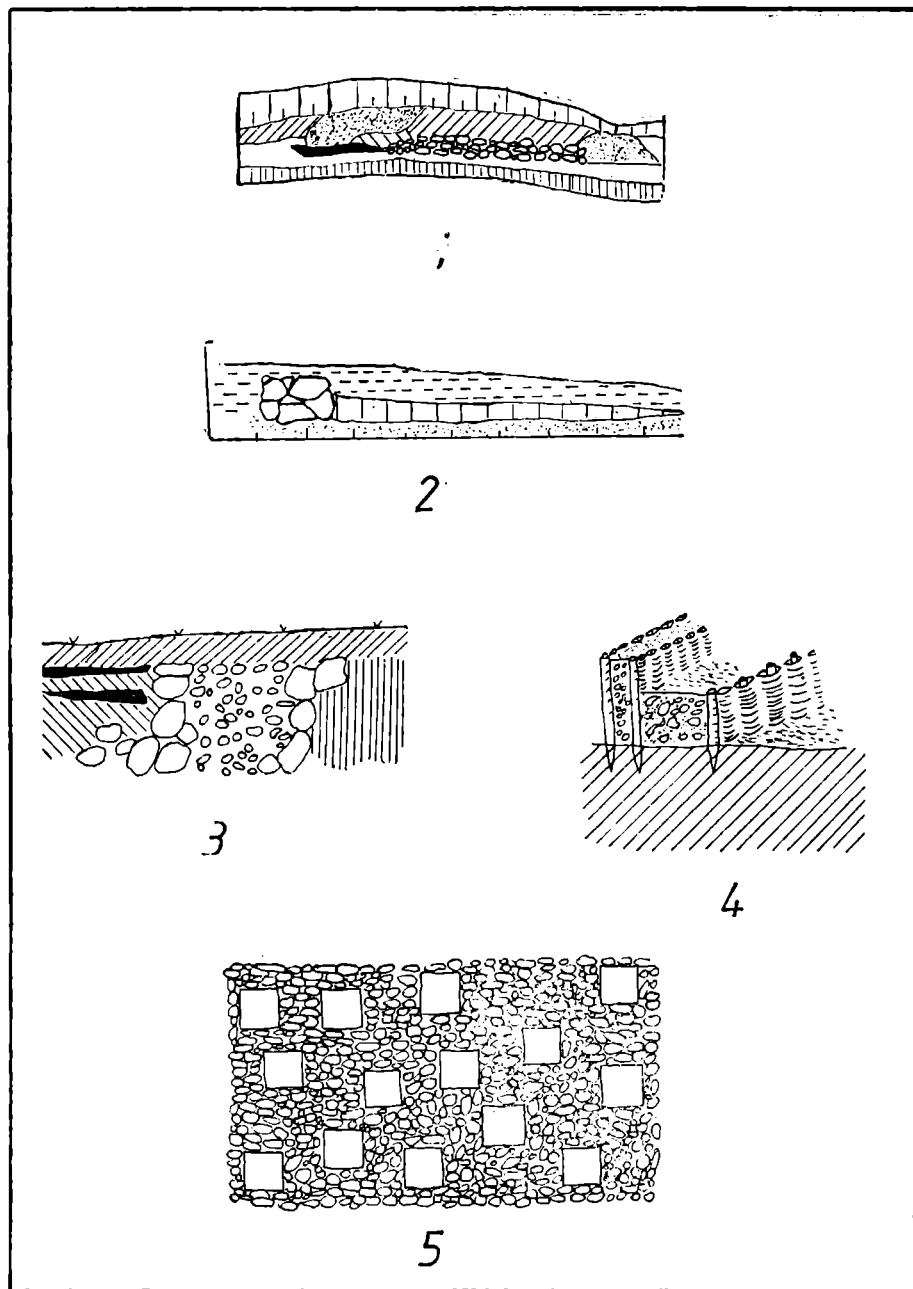

Fig. 2. 1 — fortificații de tip I: Arsura (după S. Teodor); 2 — tip II: Cîmpuri Surduc — La Mănăstire (după M. Valea, L. Mărghitău); 3 — tip III: Moinești (după V. Căpitanu, V. Ursachi); 4 — tip IV: Cioclovina (reconstituire după C. Daicoviciu); 5 — tip V: Costești-Blidaru (după I. Glodariu).

Bîlca Doamnei (județul Neamț)²⁷ și Polovragi—Cetățuie (județul Gorj)²⁸ în alte locuri, acestea palisade nu au fost semnalate: Čertigrad (Bulgaria)²⁹, Cetățeni (județul Argeș)³⁰, Moinești (județul Bacău)³¹. În sfîrșit, la Divici (județul Caraș-Severin)³² paramentul exterior al zidului de piatră este sprijinit de un rînd de birne înfipte vertical și care susțineau probabil birne dispuse orizontal. Blocurile paramentelor exterioare ale fortificațiilor încadrate în acest tip sînt — de regulă — fasonate sumar oglîndind o anumită grijă în executarea lor.

Tipul IV — fortificații cu ziduri din piatră susținute și înglobate în construcții de lemn, cum este cazul probabil la Satu Mare (orașul Odorheul Secuiesc, județul Harghita)³³, pe o porțiune a incintei a doua a cetății de la Piatra Roșie (județul Hunedoara)³⁴, ca și la fortificația liniară de la Cioclovina (județul Hunedoara)³⁵. În cazul acestui tip este vorba, foarte probabil, de adaptări locale ale „zidurilor din pămînt și lemn” cunoscute în unele așezări și cetăți dacice³⁶.

Tipul V — construcția în „tablă de șah” de la „cazematelile” incintei a doua din cetatea dacică de la Costești-Blidaru (județul Hunedoara)³⁷.

Cronologia. Deși datarea precisă a diferitelor tipuri de construcții din piatră nefasonată este dificilă (în condițiile în care elementele necesare nu sînt astăzi foarte numeroase), se poate surprinde însă o anumită evoluție cronologică. Zidul de la Ciceu-Corabia aparținînd tipului Ia fost datat în Hallstatt-ul mijlociu. Fortificațiile de la Arsura și Colnari și-au început existența în Hallstatt-ul tîrziu, fiind utilizate pînă în Latène-ul mijlociu. După această dată nu mai sînt documentate (deocamdată) construcții de acest fel.

Tipul II se încadrează între limite cronologice foarte largi. Astfel, la sud de Dunăre nivelul getic al fortificației de la Șumen a fost datat între secolele V—III î.e.n. Este posibil ca fortificațiile de la Sevlievo și Trojan, datele în aceeași perioadă să aparțină aceluiași tip constructiv. Aceste cetăți își încetează existența

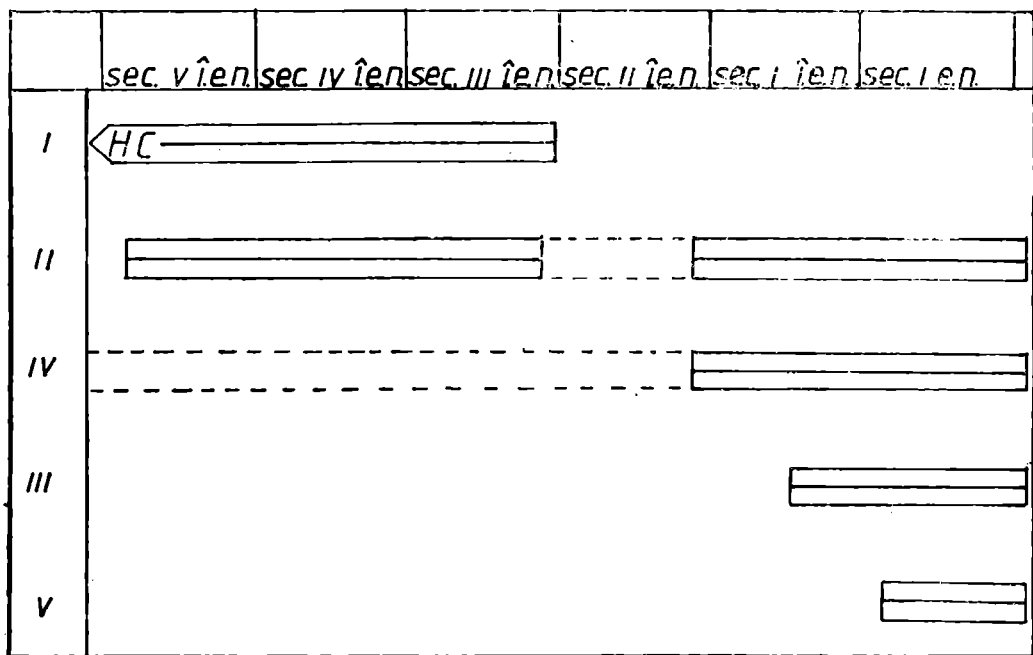

Fig. 3. Evoluția cronologică a tipurilor de fortificații cu ziduri din piatră nefasonată

probabil o dată cu invazia celtică în Balcani, în prima jumătate a secolului al III-lea î.e.n.

În zonele nord-dunărene, fortificațiile de tipul II au fost date în secolele I î.e.n.—I e.n., sfârșind la izbucnirea războaielor daco-romane³⁸.

Tipul III, prin caracteristicile constructive, poate fi datat ceva mai târziu decît tipul anterior. În cazul fortificațiilor de la Piatra Neamț—Bitca Doamnei și Divici s-a constatat faptul că zidurile de piatră suprapun fortificații mai vechi (al căror început a fost datat în secolul al II-lea î.e.n., respectiv secolul I î.e.n.), iar la Cetățeni materialele arheologice cele mai timpurii aparțin secolului al II-lea î.e.n. Fortificațiile de la Polovragi au cunoscut de asemenea două faze, zidurile fiind ridicate în ultima fază, iar cetatea de la Čertigrad, aflată pe versantul nordic al Munților Balcani, prezintă două faze de construcție cu ziduri de piatră, date în Latène-ul târziu și sfârșind după cucerirea romană (fără precizări cronologice mai detaliate). În sfârșit, cetatea de la Moinești, unde cercetările au debutat recent, a fost datată în secolele I î.e.n.—I e.n. Se poate observa faptul că în cazul zidurilor de tip III, construirea lor s-a realizat de obicei în faza cea mai târzie a fortificațiilor. La Piatra Neamț—Bitca Doamnei, Polovragi, Cetățeni și Divici există turnuri-locuință sau curtină realizate din piatră nefasonată. Acest gen de construcții au apărut în Dacia după supunerea cetăților grecești de la Pontul Euxin, deci de pe la mijlocul secolului I î.e.n.³⁹. Prin urmare, zidurile de tip III au fost ridicate cel mai devreme după mijlocul secolului I î.e.n. și constituie „replici“ ale construcțiilor asemănătoare, dar realizate din blocuri de calcar fasonate, din zona capitalei statului dac. Din această perspectivă, fortificația cetății de la Moinești trebuie datată după mijlocul secolului I î.e.n. Concludente în acest sens sînt nu numai tehnica de construcție a zidului, ci și caracterul acestei cetăți. Avînd dimensiuni foarte mici, fortificația de la Moinești a avut rosturi militare-strategice clare, încadrîndu-se în sistemul defensiv al statului dac⁴⁰. În ceea ce privește cetatea de la Čertigrad, deși una dintre construcțiile din piatră din interiorul incintei poate prezenta un turn-locuință (fiind datat în Latène-ul târziu), datarea ei poate fi coborîtă în prima jumătate a secolului I î.e.n., avînd în vedere faptul că în zona respectivă influențele elenistice în arhitectură pătrund mai devreme⁴¹.

Fortificațiile din lemn și din piatră nefasonată aparținînd tipului IV au fost date în Hallstatt-ul mijlociu (Satul Mare-jud. Harghita) și în secolul I e.n., dacă nu cumva spre sfîrșitul lui (Piatra Roșie—incinta a doua, Cioclovina). Numărul mic de fortificații aparținînd acestui tip se poate explica prin faptul că este vorba de o adaptare la condițiile locale a „zidului din pămînt și lemn“ cunoscut în mod cert în spațiul daco-getic din prima jumătate a secolului I î.e.n. (dacă nu cumva de la sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n.)⁴². Este vorba de fortificațiile de la Arpașu de Sus (faza a II-a)⁴³, Costești-Cetățuie (faza I)⁴⁴, Galați-Barboși⁴⁵, Liubcova (faza a II-a)⁴⁶, Piatra Neamț—Bitca Doamnei (faza I)⁴⁷, Sărățel⁴⁸.

În sfîrșit, construcția în „tablă de șah“ de la Costești-Blidaru II, aparținînd tipului V, a fost datată în secolul I e.n., mai probabil spre sfîrșitul lui, și denotă adoptarea unei soluții tehnice locale, neîntîlnită în alte părți.

Considerații finale. Fortificațiile daco-getice din piatră nefasonată ilustrează atît existența unor aspecte arhitecturale tradiționale, cît și manifestarea unor influențe mediteraneene. Astfel, alături de „zidurile din pămînt și lemn“⁴⁹, fortificațiile discutate constituie un element de „permanență“ în arhitectura spațiului locuit de daco-geți. Se pare că cea mai timpurie construcție de acest fel este cea de la Mănăstioara-Fitionești (județul Vrancea)⁵⁰ aparținînd culturii Monteoru. Situația este însă ciudată, neavînd alte analogii semnificative pentru epoca respectivă. Oricum, începînd cu Hallstatt-ul mijlociu, zidurile din piatră nefasonată încep să fie relativ mai răspîndite, iar din secolul al V-lea î.e.n. se constată zonarea modalităților

de utilizare în cadrul sistemelor defensive: la sud de Dunăre constituie elementul de fortificație principal în cadrul cetăților unde sînt semnalate, în timp ce în spațiul nord-danubian au rolul de a susține umplutura valurilor de pămînt. În secolele I î.e.n.—I e.n., acest gen de fortificații cunoaște cea mai mare extindere pe actualul teritoriu al României.

În ceea ce privește influențele mediteraneene în arhitectura daco-getică, acestea au debutat încă în secolele IV-III î.e.n. Este vorba de fortificațiile din cărămizi de la Coșofenii din Dos⁵¹ și Bizdina (județul Dolj)⁵², care denotă manifestarea unor influențe sudice nu numai în ceea ce privește materialul de construcție folosit, ci și în cel al tehnicii de realizare a zidurilor⁵³. Preluarea unor tehnici și concepții constructive din lumea greacă este proprie pentru același orizont cronologic și spațiilor locuite de celți⁵⁴, traci sudici⁵⁵ sau iliri⁵⁶. De asemenea, este semnificativ faptul că, în perioada respectivă, zona Dunării, locuită de daco-geți, intră în sfera acțiunilor politice ale lumii mediteraneene (persane, macedoneene sau elenistice) și prin aceasta în atenția istoriografiei antice. Or, aceste contacte „politice” au fost precedate tocmai de schimburile culturale, dintre care influențele manifestate în arhitectura militară reprezintă doar un aspect particular.

Aportul grecesc la arhitectura daco-getică a devenit substanțial în epoca statului⁵⁷. De acest aport nu sînt străine nici construcțiile cu ziduri din piatră nefasonată. Ne referim la cele de tipul III. Este evident că avem de-a face în acest caz cu transpunerea unor procedee elenistice în tehnici locale, însă nepreluate direct din lumea greacă, ci de la Sarmizegetusa Regia. Concludent în acest sens este și faptul că ziduri de tip III au fost descoperite numai în cetăți aflate în cadrul sistemului defensiv al statului dac⁵⁸.

În sfîrșit, în interpretarea fortificațiilor daco-getice cu ziduri din piatră nefasonată nu trebuie pierdut din vedere uriașul volum de muncă necesar la ridicarea acestor construcții⁵⁹. De asemenea, ele denotă înaltele cunoștințe tehnice pe care trebuie să le fi avut meșterii și arhitecții daci. Încă în antichitate Vitruvius arăta că „știința arhitecturii e întovărită de numeroase cunoștințe și de învățături variate... Ea se naște din practică și din teorie”⁶⁰.

Note

1. F. Medeș, *Fortificații la daco-geți (sec. V î.e.n.—106 î. n.)*, lucrare de diplomă, Cluj, 1965 p. 22 (Obiectii au fost aduse de H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 147 sq.). Același autor propunea însă și un criteriu social de tipologizare a fortificațiilor daco-getice, care a scăpat din vedere diferiților cercetători: idem, *op.cit.*, p. 5—12; idem, în *Tibiscus*, I, 1971, p. 33 sq. Alte tipologii la F. Marinescu, în *SMIM*, 12, 1979, p. 114—123; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, Cluj-Napoca, 1983, p. 60 sqq., 111—114.
2. Tucidides, referindu-se la situarea geografică a populațiilor tracice, pomenește pe „tracii ce locuiesc între munții Haemus și Rodope... după aceea pe geții peste care dai dacă treci

nuncii Haemus" (II, 96, 1). De aceea am avut în vedere și spațiul dintre Dunăre și munții Balcani.

În ceea ce privește limitele cronologice pe care le-am urmărit, acestea sînt cuprinse între Hallstatt-ul mijlociu și momentul cuceririi Daciei de către romani. Uniformizarea culturală specifică primei vîrste a fierului a reprezentat un fenomen foarte important și sugestiv, constituind mărturia materială a formării unei civilizații unitare în spațiul carpato-dunărean. Această uniformizare atinsese în Hallstatt C un grad foarte înalt. Cf. V. Vasiliev, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 34, nota 3; Al. Vulpe, în Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dronihele*, București, 1988, p. 92.

3. Z. Gočeva, în *Pulpudeva*, I, 1976, p. 36 sq.
4. Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 103–106.
5. N. Gostar, în *Latomus*, 36, 4, 1967, p. 987, 989.
6. Zidul a fost semnalat în 1904, cu ocazia unor lucrări edilitare, C. Mătasă, în *BCMI*, XXXI, 97, 1938, p. 98. Săpăturile arheologice ulterioare, reduse ca întindere, nu au confirmat existența lui: A. Nițu, M. Zamoșteanu, în *Materiale*, VI, 1958, p. 363 sqq.; N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969, p. 25.
7. G. Djingov, în *Izvestija-Sofia*, XVII, 1964, p. 17–41.
8. C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, I, 1950, p. 118.
9. N. Conovici, în *Istros*, IV, 1985, p. 75; N. Conovici, M. Irimia, în *Symposia Thracologica*, 6, Piatra Neamț, 1988, p. 89 sq.
10. V. Velkov, Z. Gočeva, în *Thracia*, I, 1972, p. 142.
11. K. Horedt, C. Seraphim, *Die Prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara—Schässburg*, Bonn, 1971, p. 6 sq.
12. V. Velkov, Z. Gočeva, *op. cit.*, p. 142. [
13. V. Vasiliev, O. Gaiu, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 31–63.
14. S. Teodor, în *Materiale*, X, 1973, p. 53–60.
15. A. C. Florescu, în *Cercetări istorice*, II, 1971, p. 110–115.
16. În interpretarea acestui tip de fortificații nu trebuie exclusă posibilitatea ca unele din zidurile de „armare“ să fi fost ridicate pe verticală pînă la o înălțime care să le confere o funcție defensivă efectivă.
17. M. Valea, L. Mărghitan, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 65–73.
18. Z. Székely, în *Aluta*, VIII–IX, 1976–1977, p. 53; idem, în *Cumidava*, XII–1, 1979–1980, p. 23 sq.
19. Idem, în *SCIV*, XXIII, 2, 1972, p. 201–214.
20. I. H. Crișan, F. Medeleț, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 105 sqq.
21. Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 103; idem, în *Materiale*, IX, 1970, p. 302.
22. I. Glodariu, *op. cit.*, p. 104 sq.
23. Z. Székely, în *Cumidava*, III, 1969, p. 103; idem, în *Materiale*, IX, 1970, p. 304.
24. K. Horedt, în *SCIV*, XV, 2, 1964, p. 187–204.
25. V. Antonova, în *Arh.-Sofia*, XX, 4, 1978, p. 13–24.
26. Z. Székely, *Zetevára*, Sf. Gheorghe, 1949, p. 5–8.
27. N. Gostar, în *Apulum*, V, 1965, p. 138; idem, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969, p. 10–14.
28. Al. Vulpe, V. Veselovschi-Bușilă, în *Drobeta*, I, 1974, p. 142; F. Marinescu, în *Crisia*, I, 1972, p. 79–85; idem, în *SMMIM*, X, 1977, p. 25–28.
29. V. Velkov, Z. Gočeva, *op. cit.*, p. 121–143.
30. D. V. Rosetti, L. Chițescu, în *BMI*, XLII, 4, 1973, p. 55–58; L. Chițescu, în *Cercetări arheologice*, II, 1976, p. 155–170.
31. V. Căpitanu, V. Ursachi, în *Carpica*, XVIII–XIX, 1986–1987, p. 53–69.
32. M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin în *Banatica*, IX, 1987, p. 199–238.
33. G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studii și materiale*, II, Tg. Mureș, 1967, p. 53–62.
34. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 59–62; H. Daicoviciu, I. Glodariu, în *ActaMN*, XII, 1976, p. 37 sq.; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 101 sq.; Șt. Fe-

- renczi, în H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, București, 1989, p. 199 sqq.
35. C. Daicoviciu, A. Ferenczi, *Așezările dacice din M. Orăștiei*, București, 1951, p. 61 sqq, 112; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 72 sqq.; Șt. Ferenczi, *op. cit.*, p. 202—205.
36. I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, București, 1983, p. 62, 113 sq. (în continuare, *Arhitectura*).
37. C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 134 sqq.; VI, 1—2, 1955, p. 226 sq.; *Materiale*, III, 1957, p. 267—270; VIII, 1962, p. 466; H. Daicoviciu, I. Glodariu, în *Acta MN*, XII, 1976, p. 74; I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 91 sqq.; H. Daicoviciu, I. Glodariu, în *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, București, 1989, p. 181 sqq.
38. Cf. I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 130.
39. Idem, *op. cit.*, p. 28 sq.
40. Despre sistemul defensiv al statului dac I. Glodariu, în *Acta MN*, XIX, 1982, p. 23—38.
41. Cf. Al. Fol, în *Assimilation et resistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès international d'Études Classique (1 Madrid, sept. 1974)*, București—Paris, p. 265—270.
42. Vezi supra, nota 36.
43. M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 10—16.
44. D. M. Teodorescu, în *ACMII*, 1929 (extras), p. 11 sqq.; I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 88 sqq.; H. Daicoviciu, I. Glodariu, în *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, p. 178 sqq.
45. I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 51.
46. M. Gumă, în *Banatica*, IV, 1977, p. 69—77, 102 sq.
47. N. Gostar, *op. cit.*, p. 10 sqq.
48. N. Vlăsa, Șt. Dănilă, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 341—347; Șt. Dănilă, în *File de istorie*, II, Bistrița, 1972, p. 85 sq.
49. Astfel de fortificații sînt documentate încă de la sfîrșitul epocii bronzului, continuînd apoi și în epoca hallstattiană. Menționez în acest sens așezările de la Coldău, Ciceu—Corabia și Teleac: N. Vlăsa, în *Acta MN*, X, 1973, p. 13 sq.; V. Vasiliev, C. Gaiu, în *Acta MN*, XVII, 1980, p. 31—63; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, în *Acta MN*, XXI, 1984, p. 46—61.
50. M. Florescu, A. Florescu, în *Materiale*, București, 1983, p. 124—130.
51. Vl. Zirra, în *Thraco-Dacica*, IV, 1983, p. 135—140; G. Trohani, în *Thraco-Dacica*, IX, 1—2, 1988, p. 164.
52. C. Mărgărit-Tătuțea, în *Thraco-Dacica*, V, 1—2, 1984, p. 92—110.
53. G. Trohani, *op. cit.*, p. 166.
54. Pentru lumea celtică, exemplul cel mai cunoscut îl constituie faza a IV-a a fortificației de la Heuneburg: W. Dehn, în *Cah. Rhodaniens*, V, 1958, p. 33 sqq.
55. M. Čičikova, în *Posebna izdanja*, XXIV, 6, Sarajevo, 1975, p. 254—257.
56. S. Islami, în *Posebna izdanja*, XXIV, 6, 1975, p. 40—45; idem, în *Iliria*, 1984, 2, p. 13 sq.; N. Ceka, în *Iliria*, 1983, 2, p. 179 sq.
57. I. Glodariu, *Arhitectura*, passim.; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984, passim.
58. Vezi supra, nota 40.
59. Despre cariere și exploatarea pietrelor la daci vezi I. Glodariu, în *Acta MN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 90—105.
60. Vitruvius, *Despre arhitectură*, București, 1964, p. 37.

Observations sur la typologie et la chronologie des fortifications daco-gètes aux murs de pierre sèche

RÉSUMÉ

Dans le cadre de l'architecture militaire daco-gète les fortifications aux murs de pierre sèche occupent une place importante. En fonction de la forme de construction de ces murs, on peut distinguer plusieurs types de fortifications: I-des fortifications aux murs ayant le rôle de soutenir des replis de terrain fortifié; II-des fortifications aux murs entièrement bâtis en blocs de pierre sèche; III-des fortifications aux murs ayant deux parements de pierre et du remplissage de pierre et de terre; IV-des fortifications de pierre pour lesquelles on utilise aussi une infrastructure de bois; V-le mur en forme de „tablette d'échecs“ de la forteresse dace de Costești—Blidaru (indép. de Hunedoara).

Les fortifications appartiennent au premier type et s'encadrent chronologiquement entre les VIIe — IIIe siècles avant notre ère. Les fortifications du deuxième type ont été datées au sud de Danube entre les Ve — IIIe siècles avant notre ère et au nord du Danube entre le premier siècle avant notre ère et le premier siècle notre ère. Les fortifications du troisième type ont apparu après le milieu du premier siècle avant notre ère ayant été influencées par l'architecture grecque. Les fortifications du quatrième type se rencontrent sur toute la durée de l'époque du fer et le mur du cinquième type est daté au premier siècle notre ère.

Beitrag zum Studium der palmyrenischen Grabdenkmäler in Dakien mit (besonderem Bezug auf die Grabungsbefunde aus Tibiscum)

DOINA BENEĂ

Den palmyrenischen Heeresabteilungen in den Militärlagern von Tibiscum und Porolissum kommt in der Militärgeschichte Dakiens eine besondere Rolle zu. Diese Abteilungen waren im Jahre 118 unter Kaiser Hadrian ausgehoben worden und waren bis zum Jahre 271 in der Provinz stationiert, wenn auch zu bemerken ist, daß im III-en Jhdt eine Ergänzung aus der Heimatsprovinz Syrien nur in seltenen Fällen stattfand*.

In Dakien begegnen wir Palmyrenern nur als Heeresangehörigen und deren Familien. Manche ließen sich hier nach der Abmusterung nieder. 41 Inschriften stammen von Palmyrenern, davon — 22 in Tibiscum, 8 in Porolissum, die restlichen in Ulpia Traiana Sarmizegetusa und Potaissa.

Die von Palmyrenern errichteten Denkmäler sind entweder Grabdenkmäler oder Votivinschriften¹. Sie bezeugen einen stark ausgeprägten nationalen Konservatismus: Beibehalten der einheimischen Namen, Anrufung von einheimischen Gottheiten wie: Sol Ierhabol, Bel, Malaghel, u.a. Im Laufe des II und III Jhdts, stellt man verschiedene Änderungen fest, die auf eine Anpassung an die römische Lebensweise infolge des langjährigen Heeresdienstes zurückzuführen sind².

Die ausgemusterten palmyrenischen Veteranen, die sich in Dakien niederließen, bevorzugten die Städte und die Siedlungen in der Nähe der Militärlager, in welchen sie gedient hatten.

Als Grabdenkmal bevorzugten die Palmyrener aus Tibiscum den Grabstein: einfache rechteckige Blöcke aus hartem Kalkstein oder Andesit, deren obersten Teil ein einfacher Rand bildete. In rechteckigen oder halbkreisförmigen Nischen befanden sich die Brustbilder der Toten. Bei der Erkennung der palmyrenischen Grabdenkmäler spielten die sie begleitenden Inschriften, in lateinischer und palmyrenischer Sprache, eine entscheidende Rolle.

In den meisten Fällen wurden diese Grabdenkmäler in Wehrgraben, auf der östlichen Seite des großen Militärlagers von Tibiscum, gefunden. In der zweiten Hälfte des III-Jhdts hatte man sie als Baumaterial benutzt, was bei einigen von ihnen die Zerstörung des reliefierten oberen Teils und sogar des Inschriftenfeldes zur Folge hatte³. Einige der hier zu zeigenden Stücke sind der Fachliteratur aus epigraphischer Sicht bekannt, nicht aber ihre Bildhauerarbeit⁴.

1. Grabstein D : 138 × 43 × 40 cm. Roter Abdesit. Oberteil teilweise zerstört. Muzeul Banatului (Inv. 6362, Abb. 1a,b)⁵.

In einem rechteckigen Bildfeld, im oberen Teil des Grabdenkmals, befinden sich zwei Männer-Brustbilder. Der Oberteil des Kopfes des rechtsstehenden ist zerstört, doch scheint es, daß die Gesichter gleich aussahen.

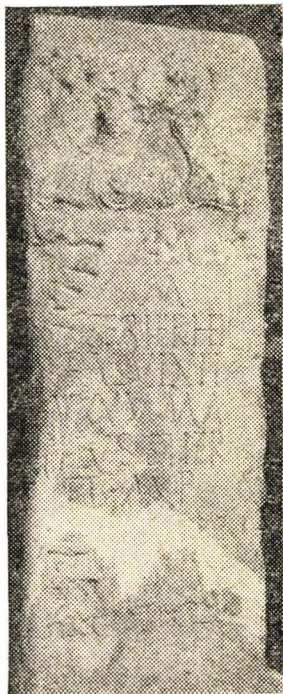

Abb. 2 Tibiscum Grabstein no. 2

Die Gewänder sind durch einige waagrechte Kerbschnitte wiedergegeben; vor dem Hals, etwas gewellt, eine wahrscheinlich, an den Schultern befestigte *Tunica* andeutend. Beide Gesichter sind rund, von üppigem Bartwuchs eingefasst, mit Schnurbart und gerader langer Nase. Die Augenhöhlen sind groß, die Augen „blind“, die Pupillen also nicht markiert, die Augenlider durch dünne Linien hervorgehoben. Das Haar ist gelockt. Die Inschrift lautet: DM/Antonio / Marco / et Val(erio) Iuliano mil(itibus) ex Pa-/lmyra) vix(erunt) a/n(nis) XXX po(suit) Ae-/l(ius) Priscus/B(ene) m(erentibus).

Das Denkmal wird vor 159 datiert, da zu diesem Zeitpunkt die Heeresinheit epigraphisch als *numerus Palmyrenorum* bezeugt wird.

2. Grabstein D: 116×44×9 cm. Harter Kalkstein. Die unteren und oberen Teile des Denkmals sind beschädigt. Muzeul Banatului Timișoara. (Inv. 6370) Abb. 2 a, b⁶.

Es handelt sich um einen Grabstein mit halbkreisförmigen Bildfeld das durch einen herausstehenden „Gurt“ unterstrichen wird. Die Grabbüste stellt einen Mann dar.

Der Abgebildete trägt eine *Tunica*, die durch eine Fibel festgehalten wird, die aber unklar dargestellt ist. Der obere Teil des Antlitzes wurde, wahrscheinlich, bei Benützung des Steinblocks als Baumaterial beschädigt.

Das runde Gesicht wird von einem gelockten Bartkranz eingefasst. Ein Schnurbart ist noch erkennbar. Das linke „große“ Auge ist erhalten, das Kopfhaar gelockt.

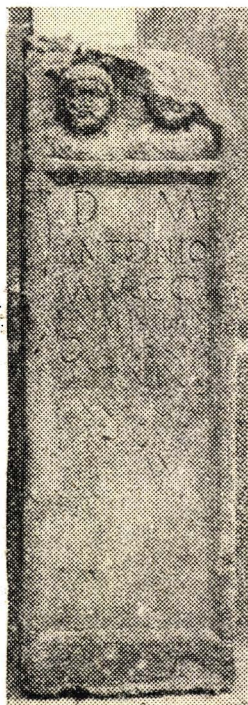

Abb. 1 a, b. Tibiscum, Grabstein no. 1.

Die Gesichtszüge wirken orientalisches. Im unteren Felde befindet sich eine zweisprachige (lateinische und palmyrenische) Inschrift: DM / Nesēs Ierhei/ /e [x] N (umero) Pal(myrenorum) vixit / [a]n(nos) XXV Ma-/ [l]chus et Ier-[heu]s f(ratri) /b(ene) m (erentibus) p (osuerunt).

Palmyrenischer Text:

bd ml k/w	errichtet von
lnš... w.wh	Malchus für Nesēs
š/nt CCCCXX	im Jahre 470 Monat Teveth ⁷ .

Auf Grund der palmyrenischen Text wird das Denkmal in die Zeitspanne 17 Dezember 159–16 Januar 160, datiert.

Die beiden beschriebenen Grabdenkmäler ähneln einander, was die Darstellung der Verstorbenen betrifft; die Wiedergabe der Gesichtszüge steht unter orientalisches-syrischen Einfluß.

3. Grabstein, Bruchstück. D: 30 × 24 × 12 cm. Harter Kalkstein. Muzeul Banatului Timișoara (Inv. 22066). Unveröffentlicht. Abb 3 a, b).

In dem Bildfeld befindet sich das stark verstümmelte Brustbild eines Mannes, ähnlich so eben geschildertem, Haarwuchs gelockt, beide „blinden“ Augen schlecht erhalten. Die Ausführungsweise der Bildhauerarbeit und die Form des Bildfeldes bezeugen den palmyrenischen Einfluß. Das Denkmal wird im II-en Jhdt datiert.

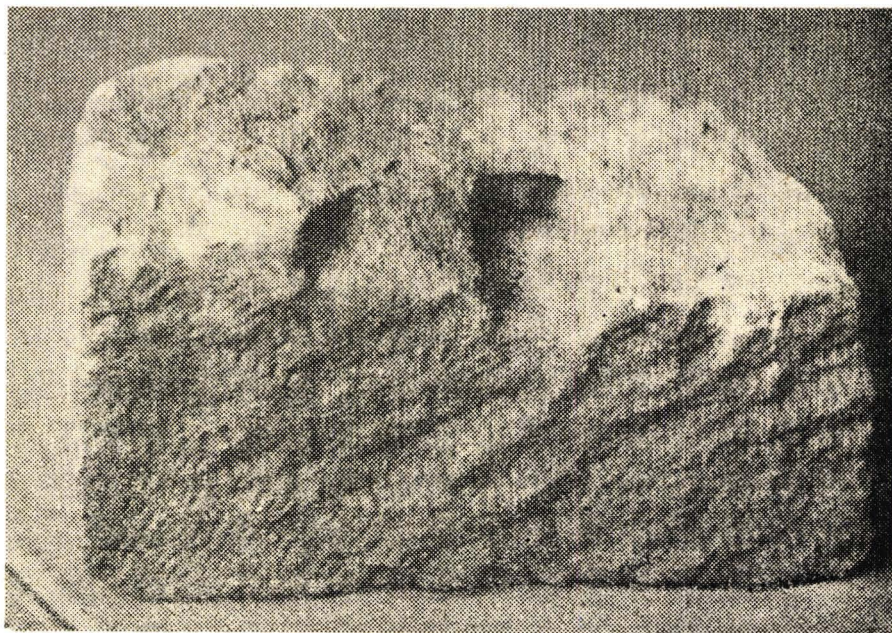

Abb. 3 a, b. Tibiscum Grabstein no. 3., Bruchstück.

4. *Frauenkopf*. Bruchstück. D : I : 13,8 cm, Breite : 8,5 cm. Kalkstein. Befindet sich nicht mehr in der Sammlung der Archäologischen Ausstellung Tibiscum. Der hintere Teil der Skulptur ist zerstört (Abb 4).

Abb 4. Tibiscum Frauenkopf.

Die Gesichtszüge dieses Frauenkopfes sind sorgfältig wiedergegeben. Das Antlitz ist länglich, die Augen groß mit „blinden“ Pupilen, die Augenlider sind durch tiefe Kerbschnitte markiert, die Nase ist lang, die Lippen fest zusammengepresst. Das üppige Haar ist in der Mitte gescheitelt und gewellt, wahrscheinlich wurde es am Hinterkopf in einem Knoten festgehalten, welcher aber nicht erhalten ist⁸.

Bei seiner Veröffentlichung wurde das Denkmal auf Grund der schematischen Darstellung und der Starrheit an den Anfang des III-Jhdts datiert.

Wir vermuten, daß dieses in Tibiscum ausgegrabene Bruchstück Teil eines Grabdenkmals gewesen war. Der hintere Teil der Skulptur war, wahrscheinlich, Teil eines Grabreliefs. Dafür sprechen auch die geringen Ausmaßen des Kopfes.

Das Denkmal zeigt Ähnlichkeit mit zwei anderen Grabungsfunde aus Dakien: der erste stammt aus Porolissum⁹, der zweite aus Gherla (und befindet sich zur Zeit im Museum dieser Stadt)¹⁰.

Der Befund aus Tibiscum weist in einem gewissen Masse auch eine Ähnlichkeit mit einem Skulpturbruchstück, welches im Tempel der Atargatis in Dura Europos, entdeckt wurde, auf¹¹.

Obgleich die Anzahl der in Tibiscum ausgegrabenen Grabdenkmäler auf vier beschränkt ist, kann die Vorliebe für den Grabstein mit rechteckigem oder halbkreisförmigen Bildfeld nicht übersehen werden. Dieser Denkmaltypus wurde in Dakien in der römischen Grabkunst bevorzugt.

Die Denkmäler sind fast völlig ohne Verzierung. Eine Ausnahme bildet nur der „Gurt“, der am Grabdenkmal 2 den Kontur der Nische unterstreicht. Es ist möglich, daß die Grabsteine 1 und vielleicht auch 3 im vorhinein in einer lokalen, vermutlich in Sarmizegetusa sich befindenden Werkstatt, vorgefertigt und auf Lager gehalten worden waren. Erst nach Bestellung wurden die Inschrift eingeritzt und die Nischen mit den Brustbildern der Verstorbenen angefertigt. Die Inschrift auf Grabdenkmal 1 bedeckt nur 40% der Oberfläche der Schriftfläche.

Die zweisprachige Inschrift auf Denkmal 2 lässt auf die Anwesenheit von palmyrenischen Steinmetzen schliessen, denen sowohl die Sprache als auch die Arbeitsweise der Heimatstadt vertraut war und die die Heeresseinheiten nach Tibiscum begleitet hatten. Der palmyrenische Einfluß tritt Mitte des II-en Jhdts konzentriert hervor: erstens durch die großen „blinden“ Augen ohne Pupillen, dann das gelockte Kopfhair und der Bart, die schmalen, durch eine tiefe Falte unterstrichene

Lippen usw. Die palmyrenischen Inschriften bezeugen ohnehin auch die Anwesenheit mit der palmyrenischen Kunst vertrauter Steinmetzen. Tibiscum ist der einzige Ort in Dakien, wozu bei Ausgrabungen auf palmyrenische und lateinische Inschriften auf ein und demselben Grabdenkmal stieß.

Die Gewänder der (Denkmäler 1 und 2 sind auf die auch bei anderen römischen Grabdenkmälern aus Dakien üblichen Weise, dargestellt. Die in Tibiscum gefundenen Denkmäler unterscheiden sich im *Typus aber von den Originalen aus Palmyra, wo die Grabdenkmalkunst von den Reliefs und von der Darstellung des Totenmahls beherrscht wurde*. Der palmyrenische Einfluß auf die Grabdenkmalkunst aus Tibiscum macht sich besonders in den ersten Jahrzehnten auch der Verlegung dieser orientalischen Truppen in die Provinz Dakien bemerkbar. Mit Recht hebt L. Bianchi-Bandinelli hervor, daß dieser Gesichtspunkt metodologisch unanfechtbar ist, doch darf man nicht einen Augenblick vergessen daß in der gleich darauffolgenden Periode, in der Provinz Werkstätten einheimischer Künstler entstanden die ihre eigenen künstlerischen Ausdrucksformen hatten.

Gegen Ende des II-en Jhdts gehören folgende Heeresseinheiten zur Garnison Tibiscum: eine reguläre Hilfstruppeneinheit (cohors I Vindelicorum) und zwei irreguläre Hilfstruppeneinheiten (numerus Palmyrenorum und numerus Maurorum) also eine heterogene Volksmischung die gemeinsam das geistige Leben der Siedlung prägt. Dieses Zusammenschmelzen verschiedener künstlerischer Einflüsse macht sich auch in den einheimischen Steinmetzwerkstätten bemerkbar. Die Werkstätten beliefern die Einwohner der Siedlung mit ihren Kunsterzeugnissen und gehören zu den Zentren römischer provinzieller Kunstproduktion.

Die stark romanisierten Völkerschaften aus dem Westen des Kaiserreichs (*vindeli*) nahmen im Militärzentrum Tibiscum zahlenmassig eine vorherrschende Stellung gegenüber den Palmyrenern und den Mauren ein. Dies erklärt den allgemein römischen Charakter, trotz Erhaltung einzelner palmyrenischer Stileigenheiten der in den bodenständigen Werkstätten erzeugten Grabdenkmäler.

Anmerkungen*

- * Zu Geschichte und Grabarchitektur vgl: M. Gawlikowski, *Monuments funéraires du Palmyre*, Warszawa, 1970; M.A.R. Colledge, *The Art of Palmyra*, London, 1976; A. Sadurska, *Portrait funéraire de Palmyre—problèmes et méthodes des recherches*, in *Wiss. Zeitschrift d. Humboldt-Univ. zu Berlin, Ges. sprachw. R.*, 31, 1982, S. 269; H. Ingholt, *Studier over Palmyrensk Skulptur*, Copenhagen, 1928.
- 1. IDR, III, 1; IDR, III, 2; D. Benea, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de palmyreni din Dacia*, in *Apulum*, XVIII, 1980, S. 131—139.
- 2. D. Benea, *a.a.O.*, S. 137—139.
- 3. IDR, III, 1, 152 u.a.
- 4. IDR, III, 1, 160, 167; L. Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, London, 1979.

5. IDR, III, 1, 160=L. Marinescu, A 1, No. 111.
6. IDR, III, 1, 167=L. Marinescu, B. 1, 132.
7. S. Sanie, *Inscriptio bilinguis Tibiscensis. A. Pars Palmyrena*, in *Dacia*, n.s., XIV, 1970, S. 405—409.
8. P. Bona, C. Pop, *Monumente sculpturale de la Tibiscum*, in *SICom*. Caransebeș, III, 1979, S. 273—274.
9. C. Pop, in *Apulum*, X, 1972, S. 312, no. 2, Abb. 2
10. C. Popp, in *ActaMN*, VII, 1970, S. 151—152, no. 2.
11. S. B. Downey, *The Excavations at Doura Europos*, 1968, S. 104—106 no. 95.

Despre originea etnică a soldaților și veteranilor din Dacia Porolissensis

EDUARD NEMETH

În cele ce urmează vom încerca, pe baza materialului epigrafic publicat pînă în momentul de față, o clasificare a soldaților și veteranilor din punct de vedere etnic. Studii cuprinzătoare privind clasificarea etnică a antroponimelor s-au elaborat cu peste 40 de ani în urmă (I. I. Russu), *Onomasticon Daciae*, AISC, IV, 1941—1943), iar de peste 20 de ani dălează o monografie dedicată unui grup etnic (I. I. Russu, *Illirii*, București, 1969). Progresul cercetărilor arheologice a scos la iveală noi epigrafe care trebuie, și ele, clasificate și, împreună cu cele cunoscute, încadrate într-o prezentare globală, deocamdată pentru una din provinciile dacice.

O lucrare mai recentă a lui N. Branga, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986, se referă la întreaga Dacie, însă, cel puțin pentru neitalici, se limitează la cei care apar în inscripții explicit ca veterani.

Noi am cuprins, pe un teritoriu mai restrîns, și pe soldații activi avînd în vedere specificul serviciului activ roman: durata îndelungată și legăturile multiple ale soldatului cu populația civilă ce-i conferă acestuia un statut comparabil cu al veteranului ca factor de romanizare. În fapt, acestea sînt cele două procese interdependente care se urmăresc — romanizarea soldaților din auxiliii și influența lor romanizatoare asupra populației civile autohtone. Nu am inclus în discuție și pe soldații legionari din legiunea a V-a Macedonica, nu pentru că nu s-ar încadra în statutul expus mai sus, ci pentru că ei sînt *ab initio* cetățeni romani și, cel puțin după nume, originea lor etnică nu este decelabilă. De asemenea, nu s-au inclus prefectii și tribunii trupelor auxiliare, care se perindă la conducerea trupelor potrivit carierei lor ecvestre.

Soldații și veteranii avuți în vedere au făcut parte din unele trupe auxiliare (*alae*, *cohortes*, *numeri*) care au staționat un timp mai scurt sau mai îndelungat pe teritoriul Daciei Porolissensis. Nu despre toate unitățile auxiliare ale acestei provincii avem date prosopografice, de aici decurgînd caracterul provizoriu, de etapă, al constatărilor de mai jos. Cercetările de teren și publicarea inscripțiilor încă inedite vor putea aduce completări și eventuale amendamente concluziilor noastre. Unitățile auxiliare ale soldaților și veteranilor a căror origine etnică a putut fi stabilită sînt (fig. nr. 1):

1) *ala I Britannica c. R.* a fost o *ala quingenaria*. Locul ei de staționare în Dacia Porolissensis este deocamdată necunoscut. Ea poate să fie o parte desprinsă din *ala I Flavia Augusta Britannica* oc.R.¹, care a participat la al doilea război dacic². În continuare, *ala I Britannica c.R.* evoluează separat de presupusa trupă-mamă, fiindcă ambele apar concomitent în două diplome militare a două provincii diferite: trupa din Pannonia Inferior în diploma din 2.07.110 de la Tokod³ și cea

159¹² și 164¹³. De asemenea, se cunosc numeroase inscripții legate de ea și ștampile din castrul de la Gherla.

Compoziția etnică inițială a alei trebuie să fi fost de factură galică, cu elemente pannonice: celți, illiri etc. Referitor la componenții unității în timpul staționării în Dacia am putut stabili originea etnică a nr. 2, 18 și 19 (traco-daci). Nu dispunem de datări strinse pentru menționările acestor persoane în inscripții: illirul putea fi recrutat în Pannonia sau altă provincie din zona illiră, traco-dacii pot proveni fie din sudul Dunării (perioada staționării în Moesia Superior) sau chiar din Dacia.

3. *ala numeri Illyricorum*, probabil cu efectiv de 500, este o unitate auxiliară care se deosebește ca recrutare și evoluție a structurii de unitățile de tip „etnic” cunoscute în Imperiul Roman. Recrutarea s-a făcut din rândurile soldaților din trupe auxiliare din zona Illyricum (Dalmatia-Pannonia-Moesia Superior) și nu direct din populații și triburi din această zonă. Acești soldați s-au constituit într-o *vexillatio equitum Illyricorum* trimisă în războaiele cu dacii ale lui Traian¹⁴. Inițial, unitatea se afla în Dacia Inferioară, unde ca *vexillatio* e amintită în 129¹⁵. În această provincie, unitatea este reorganizată și avansează la structura de *numerus equitum Illyricorum* amintit de diploma de la Palamarca din 140¹⁶, pentru Dacia Inferior. După această dată (140) și pînă în jurul anului 150 trupa evoluează la forma organizată de *ala numeri Illyricorum*, titulatură înscrisă în inscripția funerară a unui Aelius Dubitatus, *missicius alae Batavorum ex ala numeri Illyricorum*¹⁷. Această inscripție este datată pînă la mijlocul secolului II prin formula *hic situs est* abandonată ulterior. Cam în același interval (140 — mijlocul secolului II) trebuie plasată transferarea trupei în Dacia Porolissensis, unde va staționa în castrul de la Brincovenesti (jud. Mureș)¹⁸. Nu se poate preciza relația cronologică între constituirea unității ca *ala* și transferarea ei în Dacia Porolissensis, în sensul succesiunii acestor evenimente. Este posibil ca motivul transferării trupei în Dacia Porolissensis și al ridicării la rangul de *ala* să fie legat de războaiele cu dacii liberi ale lui Antoninus Pius din anii 157—159., așa cum credem că s-a întîmplat și cu alte trupe¹⁹. Această trupă staționează pînă la sfîrșitul epocii romane la Brincovenesti, unde a lăsat inscripții și ștampile tegulare²⁰. Fiind o trupă recrutată într-un mod aparte dintre *soldați activi* din alte trupe auxiliare și anume din zona illirică, putem spune doar că fondul etnic inițial trebuie să fi fost preponderent illiric, dar cu elemente care pășiseră deja pe calea romanizării. În Dacia avem nr. 1 (illir, după *cognomen*) și nr. 23, care, deși cu nume roman, își declină originea dacică într-o inscripție la Roma²¹, unde a ajuns pretorian. Ca și alte trupe de tip *numeri* sau evolute din *numeri* (etnici sau nu), nu avem menționări în diplomele militare.

4. *ala Siliana c.R.* s-a constituit în Africa Proconsularis în timpul lui Nero²², tot o *ala quingenaria*. Numele pare să fie derivat de la C. Silius *legatus proconsularis* al provinciei atestat ca atare în 60²³. Constituită inițial, probabil, din populații localnice, *ala* trebuie să fi suferit înnoiri ale efectivului în Italia, Germania Inferior și Pannonia Inferior unde a staționat succesiv. În Dacia Porolissensis, unitatea e transferată din Pannonia Inferior cu ocazia reorganizării făcute de Hadrian în 118—119²⁴. Sediul de garnizoană în Dacia Porolissensis a fost castrul de la Gilău (județul Cluj), unde *ala Siliana* a staționat pînă la abandonarea provinciei. Ea apare în diplomele militare ale Daciei Porolissensis din 133, 159 și 164²⁵. Numeroasele inscripții litice și ștampile tegulare sînt legate de această *ala*²⁶. Din Dacia Porolissensis s-a putut stabili originea etnică a unor componenți ai unității: nr. 12 (celt), nr. 17 (traco-dac).

5) *ala I Tungrorum Frontoniana* cu un efectiv de 500 de călăreți are ca fond etnic inițial populația etnică a tungrilor. În Dacia Porolissensis ea a fost transferată din Pannonia Inferior, tot în 118–119²⁷ prin reorganizarea Daciei de către Hadrian. Sediul ei a fost castrul de la Ilisua (județul Bistrița-Năsăud) pe granița de nord-est. Unitatea apare în diplomele Daciei Porolissensis din 133, 159 (?) și 164²⁸, precum și în foarte multe inscripții litice²⁹ și stampile tegulare. Această *ala* a staționat pînă la părăsirea oficială a provinciei³⁰, contrar părerii mai vechi, neintemeiate, a lui W. Wagner care susținea abandonarea castrului de la Ilisua în timpul lui Filip Arabul³¹. Din *ala I Tungrorum Frontoniana* au făcut parte și elemente cărora li s-a putut stabili originea etnică: nr. 13 (celt), 20, 21, 22 (traco-daci) și 27 (palmyrenian).

6) *Cohors I Batavorum milliaria* a fost recrutată inițial dintre germanicii batavi. Ultima ei staționare înainte de Dacia a fost provincia Pannonia Superior, de unde nu a venit în Dacia imediat după cucerirea romană fiindcă apare într-o diplomă militară a Pannoniei Superior din anul 113³². Probabil că această cohortă este transferată în Dacia Porolissensis tot în anii 118–119, cînd Hadrian reorganizează provincia. Locul de garnizoană al unității nu poate fi stabilit cu precizie. S-au propus pe rînd Romita-Certiae³³ (județul Sălaj), Românaș, sau Potaissa³⁴, dar toate ipotezele se bazează exclusiv pe inscripții funerare, care nu sînt argumente definitive în acest sens (un soldat sau veteran putea fi îngropat oriunde și nu neapărat lângă sediul trupeii respective).

Cohorta de batavi apare în diplomele cunoscute ale Daciei Porolissensis din 133 (D XI), 164 (D XVIII) și poate și cea din 159 (?) (D XVII). În afară de titularul diplomei D XIX, care a servit în această trupă, mai avem cele cîteva inscripții funerare³⁵ amintite care conțin numele unor foști componenți ai ei. Nu cunoaștem stampile tegulare ale cohortei I Batavorum. În tabelul de mai jos din această unitate am reținut nr. 10 (celt) și nr. 31 (african)³⁰. Nu putem ști sigur pînă cînd a staționat cohorta în Dacia Porolissensis, necunoscîndu-i amplasarea castrului și neavînd nici o mențiune datată a trupeii după anul 164 în Dacia sau aiurea.

7) *Cohors I Ulpia Brittonum eq. c.R.* s-a constituit, conform titlaturii, din Brittones, celți din Britannia. Sigur este că a făcut parte din armata de cucerire a Daciei, fiind printre unitățile militare concentrate de Traian în Moesia Superior³⁷. Sediul ei, de-a lungul întregii existențe a stăpînirii romane în Dacia, a fost Moigrad-Porolissum (jud. Sălaj). Cohorta este titulara încetățenirii *ante emerita stipendia* prin diploma din anul 106³⁸. Urmează eliberări prin diplomele din 110, 133, 159 și 164³⁹. Inscripții și stampile ale trupeii s-au găsit la Porolissum⁴⁰. Am stabilit originea etnică a cinci elemente din această trupă auxiliară: nr. 5, 6, 7 (?), 9 (celți), 16 (traco-dac).

8) *Cohors I Britannica milliaria eq. c.R.*, recrutată inițial în Britania, a staționat ulterior în Pannonia ca să fie apoi adusă în Moesia Superior în preajma războaielor cu dacii ale lui Traian⁴¹, după care rămîne în Dacia. Sediul ei a fost la Căseii — Samum (jud. Cluj), pe granița de nord a Daciei Porolissensis unde unitatea a staționat pînă la abandonarea oficială a provinciei. Cohorta apare în numeroase diplome militare ale Daciei, respectiv ale Daciei Porolissensis: diplomele din 110 (D. II, III), 123 (D. VII), 133 (D. XI), 159 (?) (D. XIII), 164 (D. XVIII–DXIX, XX). De asemenea, o serie de inscripții⁴² și stampile tegulare au fost ale coh. I Britannica sau au legătură cu aceasta. Din această unitate militară am reținut în tabelul nr. 8 (celt), nr. 24, 25 (traco-daci).

9) *Cohors I Hispanorum pia fidelis*, o unitate quingenaria, care nu e identică cu o *cohors I Hispanorum* din Egipt⁴³ și nici cu *cohors I Hispanorum veterana*,

căreia i-a aparținut cunoscutul *pridianum* din papirul Hunt⁴⁴. M. Zahariade credea că a fost recrutată pentru războaiele dacice ale lui Traian⁴⁵, idee ce nu are argumente *pro*, dar nici *contra*. Ea se găsește în orice caz în Moesia Superior în perioada acestor războaie⁴⁶. Cohorta a rămas în Dacia după cucerire, cu sediul în castrul de la Românași, pe *limes*-ul de nord-vest, de unde nu se cunosc decît stampile tegulare⁴⁷, nu și inscripții litice. Fondul etnic inițial a fost, desigur, hispanic, deci în esență celtic. În Dacia, cohorta este menționată de diplomele din 110 și din 133, 159 (?) și 164. La Românași, unitatea a rămas, se pare, pe toată durata stăpînirii romane. Ei ar putea să-i fi aparținut titularul diplomei D.IV — nr. 7 (celt), în cazul în care acesta nu a fost, cumva, lăsat la vatră din cohorta I Ulpia Brittonum de la Porolissum.

10) *Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum eq.c.R.* a fost recrutată tot în Hispania, desigur în epoca Flavilor. Înainte de a fi transferată în Dacia, cohorta se găsea în Moesia Superior⁴⁸. După participarea la războaiele cu dacii ale lui Traian unitatea rămîne în Dacia, cu castrul la Orheiul Bistriței (județul Bistrița-Năsăud), pe granița de nord-est a provinciei, unde a staționat pînă la sfîrșitul stăpînirii romane. Cohorta apare în diplomele din anii 110, 159 (?) și 164. De această unitate se leagă stîlpul miliar de la Aiton⁴⁹, datat în anii 107—108. Din cohorta I Flavia Ulpia Hispanorum milliară am putut stabili originea etnică a doi centurioni, nr. 14 și 15 din tabel (celți).

11) *Cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica eq.*, quingenaria recrutată în Hispania, în timpul lui Tiberius sau chiar Augustus⁵⁰. A staționat în Pannonia, iar în timpul lui Domițian este adusă în Moesia Superior în vederea luptelor cu dacii⁵¹. Unitatea participă la războaiele lui Traian cu dacii și va rămîne în Dacia după cucerire. Sediul ei pare a fi fost inițial la Virșeț (Iugoslavia), unde s-a găsit o inscripție a trupei din anul 108⁵². Ulterior, trupa va fi transferată în castrul de la Bologa, pe granița de nord-vest, unde va staționa, cu o întrerupere, pînă la retragerea aureliană. Întreruperea este cauzată de participarea la înăbușirea răscoalei iudeilor din Cyrenaica (116/117) de unde și epitelele de *Cyrenaica* și *scutata* (cu drept de a purta scut legionar, nu *clipeus* al unităților auxiliare). La întoarcere cohorta va staționa la Bologa împreună cu *cohors I Aelia Gaesatorum milliară*, adusă în anii 117/118. Cohorta II Hispanorum este menționată în diploma Daciei din 110, apoi în cele din anii 159 (?), 164. De asemenea sînt cîteva inscripții⁵³ la Bologa, legate de această unitate, ca și stampile tegulare. Unui singur component al acestei unități — cunoscut pînă acum — i s-a putut stabili cu probabilitate originea etnică; este vorba de nr. 4 (illir), cu mențiunea că numele *Tato* exista și la celți.

12) *Numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c.R.* Acest *numerus* provine din formațiunea neregulată, de *Palmyreni sagittari ex Syria*, menționată în diplomele Daciei Superior din 120 (D.V, VI) și 126 (D.VIII și D.IX). Staționată la Tibiscum, în Dacia Superior, această formațiune se va împărți în vexillații, care, ulterior, vor deveni *numeri*, și anume unul la Tibiscum, al doilea la Porolissum, iar al treilea, posibil la *Optatiana* (Sutor-Sălaj). Întreaga evoluție organizatorică s-a petrecut între anii 141—159/160, pentru toți cei trei *numeri* de palmyreni⁵⁴. Noi presupunem legarea evoluției la stadiul de *numeri* de războaiele cu dacii liberi ale lui Antoninus Pius imediat după mijlocul secolului al II-lea⁵⁵.

După cum arată și numele, unitatea a staționat în castrul de la Porolissum pînă la retragerea aureliană. Ca *numerus*, această unitate nu apare în diplome militare, în schimb se cunosc relativ numeroase inscripții și stampile tegulare la Porolissum⁵⁶. S-a putut stabili originea etnică a trei persoane ale acestei trupei:

nr. 28, 29, 30 (toți palmireni; este surprinzător cum în general compoziția etnică a trupei rămâne palmireniană de-a lungul timpului)⁵⁷.

Ultima mențiune a trupei ca *numerus* datează din vremea lui Traianus Decius⁵⁸; după aceea ea se va despărți într-o *ala numeri Palmyrenorum Porolissensis*⁵⁹ și o *cohors I P(almyrenorum) P(orolissensis)*⁶⁰.

Criteriul principal l-a constituit numele din inscripții. Un al doilea criteriu, coroborat cu primul, a fost menționarea originii etnice (*ethnicon*). În absența acestor două criterii, nu ni s-au părut decisive alte criterii, cum ar fi: dedicarea inscripției unei anumite divinități (eventual originară dintr-un spațiu geografic determinat) sau apartenența la o unitate militară sau alta (recrutate inițial în anumite regiuni). La primul criteriu aducem obiecția că nu este obligatoriu ca întotdeauna cel care face dedicația să provină din aceeași zonă ca și divinitatea (deși în unele cazuri, cum e la palmireni sau la unii celți, acest fapt se confirmă). La al doilea, credem că va rezulta clar cum în diferite trupe auxiliare, cu timpul, componența etnică nu corespunde cu fondul etnic inițial (deși și aici, în unele trupe, unii militari provin într-adevăr din zona de recrutare inițială).

Numărul total de persoane se ridică la 83. Dintre aceștia, 31 au putut fi încadrați la un grup etnic sau altul: 36 poartă evident nume romane (chiar dacă nu întotdeauna *tria nomina*, iar 16 persoane au numele păstrate fragmentar sau lipsesc complet.

ILLYRI

1. *Ulpus Dassius* decurio alae numeri Illyricorum
(I. I. Russu, *SCIVA*, 28, 1, 1977, p. 101—102)
2. *Scenobarbus* ala II Gallorum et Pannoniorum
(D. Protase, *SCIVA*, 19, 2, 1968, p. 340)
3. *Glavus, Navati filius* ala I Britannica
(IDR, I, D VII; cf. I. I. Russu, IDR, I., p. 92)
4. *Aelius Tato* decurio cohors II Hispanorum
(CIL, III, 843; I. I. Russu, *ActaMN*, 5, 1968, p. 462, nr. 8)

CELȚI

5. *Marcus Ulpus Novantico* cohors I Ulpia Brittonum
(IDR, I, D I)
6. *Marcus Ulpus Longinus (Belgus)* cohors I Ulpia Brittonum
(IDR, I, D, III)
7. *Marcus Ulpus....., Landionis filius* cohors I Hispanorum
(IDR, I, D IV)
8. *Sepenestus, Rivi filius* cohors I Britannica mill.
IDR, I, D, IX.
9. *Iuonercus, Molaci filius* cohors I Ulpia Brittonum
IDR, I, D. XVII
10. *Sextus, Busturionis filius* cohors I Batavorum mill.
(IDR, I, D. XIX.)
11. *Aurelius Tato* Stator alae II Gallorum et Pannoniorum.
(M. Macrea, *AISC*, V, 1944—1948, p. 233)
12. *Aurelius Reburus* ala Siliana
CIL, III, 847.
13. *Cittius Ioivai* ala I Tungrorum Frontoniana
(CIL, III, 807.)
14. *Valerius Clumer (asinus? ianus?)* centurio cohors Flaviae Hisp.
(N. Gudea, *Acta*, MP 6, 1982, p. 54, nr. 1; cf. A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, I, 1048: Clumenus, Clumene)

15. *Lucius Turanius* centurio cohors I. Flavovae Hisp.
(N. Gudea, *op. cit.*, p. 55, nr. 7; cf. A. Holder, II, 1933: Turainus, Turancus.)

TRACO-DACI

16. *Mucatralis, Biti filius* cohors I Ulpia Brittonum
(IDR, I, D XX.)
17., *Biti filius* ala Siliana
(IDR, I, D XXI.)
18. *Brisenus* *Imaginifer alae II Gallorum et Pannoniorum*
(D. Protase, SCIVA, 19, 2, p. 340.)
19. *Mucapa* ala II Gallorum et Pannoniorum
(D. Protase, *op. cit.*, p. 341)
20. *Sola Mucatri* ala I Tungrorum Frontoniana
(CIL, III, 787)
21. s *Mucaporis* ala eadem
(CIL, III, 799)
22. *Aelius Mucapor* ala eadem
(CIL, III, 799)
23. *Aurelius Victor (natione Dacus)* ex ala numeri Illyricorum
(CIL, VI, 3234)
24. *Blasa* cohors I Britannica millitaria
(CIL, III, 7635)
25. *li Biti* cohors Britannica millitaria
(CIL, III, 829).
26. *Mucianus* optio numeri Palmyrenorum Porolissensium
(I. I. Russu, MCA, VI, 1959, p. 872, nr. 1.)

ORIENTALI

27. *Aurelius Themses* librarius alae Tungrorum Frontoniana
(CIL, III, 804.)
28. *Salmas Rami* numerus Palmyrenorum Porolissensium
(CIL, III, 837)
29. *Aelius Bolhas* Idem
(CIL, III, 907.)
30. *Valerius Them (es? o?)* Idem
(I. I. Russu, ActaMN, 5, p. 453, nr. 1.)

AFRICAN

31. *Meatinus Birsus* cohors I. Batavorum millitaria
(CIL, III, 13766, 13767.)

Ca o observație preliminară să reținem numărul mare al celților și traco-dacilor față de puținii iliri și orientali. De asemenea, faptul că cei cu nume pur romane (36) depășesc totalul (29) celor încadrați după nume (nr. 6 și nr. 23 fiind încadrați după alte criterii).

Studiul elementelor componente ale numelor ne-a condus la o serie de concluzii cu privire la etapele pe care le parcurg soldații în timp, precum și familiile lor:

Etapa I, în care peregrinul servește în unitatea auxiliară (în inscripții cei cu nume integral neromane).

Etapa a II-a este momentul primirii cetățeniei romane și a lui *ius conubii* (cei din diplomele militare).

Etapa a III-a — etapa veteranului—cetățean, dar și a soldaților a căror cetățenie există în familie de la o dată recentă (ei fiind prima generație „născuți“

cețățeni). Aceștia au *praenomen* și *nomen* roman și *cognomen* neroman, cu originea în fostul nume „etnic” al lor sau al tatălui.

Etapa a IV-a cuprinde pe cei cu nume integral romane (chiar dacă nu apar întotdeauna cu *tria nomina*). În familia acestora există de mai multe generații cetățenia romană, timp în care și *cognomina* neromane au fost abandonate. Desigur că este firesc ca aceștia 36 să ridice mai multe inscripții decât cei aflați în primele trei etape. Situația de mai sus se desfășoară pînă la *Constitutio Antoniana*, care aduce generalizarea cetățeniei romane. În anul 212 mulți soldați trebuie să fi avut deja cetățenia, predominind cei din etapa a IV-a. Nu putem ști cu siguranță care dintre Aurelii sînt cetățeni de dinainte de 212 și care au primit acest drept prin acest act. Interesant este modul în care se repartizează gradele militare în funcție de etapele stabilite mai sus. Dintre cei aflați în prima etapă doar doi sînt gradați: un *imaginifer* (nr. 18) și un *optio* (nr. 26).

În diplomele (etapa a II-a) nu apar gradați. În etapa a III-a avem 6 gradați: 1 *librarius* (nr. 27), 1 *stator* (nr. 11), doi *decuriones* (nr. 4, 1), doi *centuriones* (nr. 14, 15). În cea de-a patra etapă (nume integral romane) avem 24 de gradați din totalul de 36, gradele cuprinzîndu-se între *immunis* și *centurio*. Se poate susține deci că frecvența acestor grade crește pe măsura succedării generațiilor din familiile încetățenite, marcînd adîncirea integrării acestor soldați în lumea romană.

În ceea ce privește grupurile etnice stabilite este de remarcat numărul mare, comparativ cu celelalte, al traco-dacilor (11). Este greu de făcut o distincție clară între tracii sud-dunăreni și daci (cu excepția lui Aurelius Victor, care-și arată originea: *natio Dacus*), însă ei trebuie să fi constituit o parte importantă aici. (Numărul lor ne duce cu gîndul la recrutarea locală din provincie și din zonele limitrofe.) Nu putem stabili însă cu precizie cînd începe să precumpănească acest tip de recrutare, din cauza dificultății de a încadra cronologic inscripțiile (în majoritate funerare și votive); de asemenea, numărul mic al acestor inscripții — avînd în vedere că ne ocupăm aici numai de Dacia Porolissensis — nu permite concluzii generale în această privință (ne propunem un viitor studiu dedicat acestei probleme în întreaga Dacie). Toți traco-dacii (cu excepția lui Mucianus) sînt călăreți din *alae* și *coh. mil. equ.*, ceea ce denotă preferința pentru călăreți de această origine, începînd cu secolul al II-lea.

La fel de numeroși sînt celții (11). Majoritatea provin din Pannonia, însă indiferent din care provincii celtice își trag originea, ele sînt provincii vechi, cu o romanizare înaintată, sporind prin aceasta potențialul romanizator și întărind romanitatea de tip occidental în Dacia.

Palmirenii sînt în număr restrîns (4): trei dintre ei fac parte din *numerus*-ul de la Porolissum. Este posibil ca recrutarea soldaților pentru acest *numerus* să se facă, prin tradiție, din cadrul descendenților „coloniei etnice” de palmireni de la Porolissum, coloni care-și păstrează vreme îndelungată specificul etnic în mediul roman, dar nu putem exclude *a priori* o continuare, pentru un timp, a recrutărilor din patria de origine (Palmyra, Syria).

Ilirii sînt mai puțini decât ne putem aștepta (4), dar nu este exclus ca situația să se datoreze și hazardului descoperirii inscripțiilor. În final să arătăm că observațiile de mai sus au un caracter provizoriu, întrucît cercetarea arheologică aduce anual noi inscripții; pe de altă parte, nu toate aceste inscripții sînt publicate și, deci, accesibile. Credem însă că ceea ce este important a fost suficient ilustrat, adică rolul de prim rang pe care l-au jucat trupele auxiliare în procesul de romanizare a Daciei. Răspîndite în teritoriu, în contact nemijlocit mai ales cu marea masă a populației rurale, aceste unități militare și-au adus o contribuție decisivă la implementarea valorilor civilizației romane, a limbii latine în provincie.

1. Ipoteza avansată de A. Radnoti-L. Barkóczy, în *ActaArchHung* 3—4, 1951, p. 195.
2. H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Leuven, 1976; p. 1020, nr. 97 bis.
3. A. Radnoti-L. Barkóczy, *op. cit.*, p. 191—195.
4. IDR, I, D. III.
5. IDR, I, D. VII cu numele de *Brittonum* în loc de *Britannica*.
6. CIL, XVI, 179 și 180.
7. I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973, p. 71—72.
8. M. Speidel, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 511.
9. Ibidem.
10. IDR, I, D. III.
11. IDR, I, D. VII, D. VII A.
12. IDR, I, D. XVII.
13. IDR, I, D. XVII, XIX, XX.
14. W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 51; I. I. Russu, în *SCIV*, XXVIII, 1, 1977, p. 99.
15. IDR, I, D. X.
16. IDR, I, D. XIII.
17. Inscriptie din Apulum, informații C. Băluță.
18. D. Protase, A. Zrinyi, în *Marisia*, V, 1975, p. 57—71.
19. Cum a fost constituirea numerilor de mauri și palmireni. Opinie susținută de noi la sesiunea de comunicări „Civilizație și istorie”, Cluj-Napoca, aprilie 1988.
20. D. Protase, A. Zrinyi, *op. cit.*, p. 61; I. I. Russu, în *SCIV*, XVII, 1, 1967, p. 101—102, 174—176.
21. CIL, VI, 3234.
22. W. Wagner, *op. cit.*, p. 68; D. Isac, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 44.
23. D. Isac, *op. cit.*, p. 44.
24. Idem, p. 52.
25. IDR, I, D. XI, D. XVII, D. XVIII și D. XIX (ambele din aceeași dată).
26. CIL, III, 845, 846, 847, 847 a, 848, 849, 7801. Ștampile, la D. Isac, *op. cit.*, p. 55—56.
27. W. Wagner, *op. cit.*, p. 76—77, D. Protase, în *Dacia*, NS, XVII, 1973, p. 323.
28. IDR, I, D. XI, D. XVII și D. XVIII—D. XIX—D. XX.
29. Toate inscripțiile din CIL, III între 787—811, 5331, 6274. La ele se adaugă, legate de ala I Tungrorum Frontoniana: ILS, 9002, CIL, XI, 4748, fără a avea pretenția de a le fi epuizat pe toate.
30. D. Protase, *op. cit.*, p. 324.
31. W. Wagner, *op. cit.*, p. 79.
32. H. Devijver, *op. cit.*, p. 1024, nr. 42 bis.
33. D. Protase, *op. cit.*, p. 324.
34. Ibidem.
35. CIL, III, 839; 13760; 13766—13767, poate și 841.
36. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 179.
37. Apare în diploma CIL, XVI, 54 din 103—107, din Moesia Superior. În fapt deoarece cohorta I Ulpia Brittonum primește diploma excepțională din 106 (IDR, I, D. I) în Dacia, datarea lui CIL, XVI, 54 trebuie corelată cu această evidență.

38. IDR, I, D I, v. nota 37.
 39. Respectiv IDR, I, DIII, XI, XVIII, XIX, XX.
 40. N. Gudea, în *SCIV*, XXVIII, 1, 1977, p. 132 sqq. Id, în *ActaMP*, II, 1978, p. 67, E. Tóth, *Porolissum. Das Kastellum in Moigrad*, Budapest, 1978, passim.
 41. Cohorta apare între unitățile din diploma Moesiei Superior, CIL, XVI, 49 din anul 105. Titularul diplomei aparține populației Dobunni din Britannia, ultimul celt britanic cunoscut în legătură cu această trupă.
 42. Printre altele: CIL, III, 821, 829, 7634, 7635, 7636; Em. Panaitescu, în *ACMIT*, 1929, p. 324–342; I. I. Russu, în *Act. Muz.*, 1956.
 43. Cohorta este în Egipt între anii 114–117; (v. W. Wagner, *op. cit.*, p. 146).
 44. Coh. I Hispanorum veterana este atestată în Dacia Inferior de diplomele din 129 (IDR, I, D X) și 140 (D XIII).
 45. M. Zahariade, în *SCIV*, XXVII, 4, 1976, p. 479–480, 489.
 46. CIL, XVI, 54, din 103–107.
 47. CIL, III, 6283=8074, 18; N. Gudea, M. Zahariade, în *AEA*, 53, 1980, p. 63.
 48. CIL, XVI, 39, 46.
 49. CIL, III, 1627.
 50. W. Wagner, *op. cit.*, p. 153.
 51. Ibidem; IDR, I, D XXVI, din anul 99, CIL, CVI, 46 din 100.
 52. IDR, III, 1, 106.
 53. N. Gudea, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 414; CIL, III, 843.
 54. C. C. Petolescu, în *SCIV*, XXX, 1, 1979, p. 106; D. Benea, în *Apulum*, XVIII, 1980.
 55. Comunicare prezentată la simpozionul de la Cluj-Napoca din aprilie 1988.
 56. Între altele, legate de această trupă: CIL, III, 803, 837, 903; I. I. Russu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 453–456.
- Credem că pot fi îndreptățite ambele explicații posibile: fie continuarea recrutărilor din țara de origine, fie tradiția puternică și identitatea etnică păstrată de colonia palmireniană din Dacia (la Porolissum și Tibiscum) care a determinat mult timp păstrarea unor *cognomina* etnice.
58. C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII–VIII, 1937–1940, p. 328.
 59. ILS, 9472; se remarcă aceeași construcție a numelui ca la *ala numeri Illyricorum*.
 60. CIL, III, 908.

Die ethnische Herkunft der Soldaten und Veteranen von Dacia Porolissensis

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel ist ein Versuch zur Feststellung der ethnischen Herkunft der Auxiliarsoldaten und Veteranen von Dacia Porolissensis auf Grund des veröffentlichten epigraphischen Materials.

Zuerst wurden jene Auxiliartruppen der Provinz Dacia Porolissensis, woher die Soldaten und Veteranen abstammten, vorgestellt. Sie waren die folgenden

(Truppe und Lager): 1) ala I Britannica c.R. (Lager unbekannt); 2) ala II Gallorum et Pannoniorum (Gherla, Kreis Cluj); 3) ala numeri Illyricorum (Brincovenesti, K. Mures); 4) ala Siliana c.R. (Gilau, K. Cluj); 5) ala 5 Tungrorum Frontoniana (Ilisua, K. Bistrita-Nasaud); 6) cohors I Batavorum milliaria (Lager unbekannt); 7) cohors I Ulpia Brittonum milliaria equitata c.R. (Porolissum-Moigrad, K. Salaj); 8) cohors I. Britannica milliaria equitata c.R. (Samum Casei, K. Cluj); 9) cohors I Hispanorum pia fidelis (Romanasi, K. Salaj); 10) cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata c.R. (Orheiul Bistritei, K. Bistrita-Nasaud); 11) cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica (Resculum-Bologa, K. Cluj); 12) numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c.R. (Porolissum-Moigrad, K. Salaj). Für die oben erwähnten Lager, siehe die Karte.

Von den anderen Auxiliareinheiten aus Dacia Porolissensis haben wir entweder keine Angaben über die Soldaten, oder konnte man ihre ethnische Herkunft überhaupt nicht feststellen.

Die Hauptkriterien zu dieser Feststellung, wo das möglich waren die Personennamen oder die Anweisung der ethnischen Herkunft in den Inschriften. Von 83 geprüften Personen, sind 4 Illyrer, 11 sind Kelten, 11 Thrako-Daker, 4 Semiten aus Syrien und ein Nordafrikaner. Es folgen 36 die vollständige römische Namen tragen, die ursprüngliche ethnische Herkunft verbergen und schliesslich, 16 Personen deren Namen nur teilweise erhalten geblieben sind oder gar fehlen. Man unterstreicht die Romanisierungsstadien der Soldaten in den Hilfstruppen: 1. Etappe: — die Peregriner, die völlig nichtrömische Namen tragen; 2. Etappe: — die Soldaten von den Militärdiplomen, die das römische Bürgerrecht dadurch erhielten; 3. Etappe: — die Soldaten deren Familien die Bürgerschaft vor kurzem erworben hatten (die zweite Generation) sind diejenigen mit römischen *praenomina* und *nomina* (die meisten darunter kaiserlichen Ursprungs) und nichtrömischen *cognomina*. Hier dürfen auch die Veteranen der ersten Generation eingeschlossen werden; 4. Etappe: — die Soldaten deren Familien das römische Bürgerrecht seit mehreren Jahren (d.h. Generationen) besitzen sind jene Personen mit vollständigen römischen Namen (wenn auch nicht immer *tria nomina*) — es sind 36 Personen.

Die Militärränge sind auf diesen Gruppen folgenderweise verteilt: 1. Etappe — 1 *imaginifer* und 1 *optio* (Thrako-Daker), Nr. 18 und 26; 2. Etappe keine Ränge in den Militärdiplomen; 3. Etappe — 1 *librarius* (Orientalen, Nr. 27), 1 *stator alae* (Kelten, Nr. 11), 2 *decuriones* (Illyrer, Nr. 1 und 4) und 2 *centuriones* (Kelten, Nr. 14 und 15); 4. Etappe — 24 Ränge (von *immunis* bis *centurio*) von 36 Personen.

Obiecte creștine inedite de uz casnic. Furcile de tors pentru deget datate în secolele IV—VI e. n.

OVIDIU BOZU

În colecția Muzeului Banatului din Timișoara (M.B.T.) și a Muzeului Județean de Istorie din Reșița (MJIR) se păstrează cinci piese din bronz a căror funcționalitate nu a fost pînă în prezent precizată. După forma și caracteristicile lor, acestea au fost inventariate sub următoarele denumiri:

1. *Ac* (Fig. 1/1, inv. 2809 MBT). Piesa este în întregime din bronz, executată prin turnare. Se compune dintr-o tijă terminată la extremități printr-un porumbel și un inel. În lungime, piesa măsoară 17,8 cm, avînd un diametru de 0,4 cm. Porumbelul de la extremitatea superioară a tijei măsoară 2 cm lungime și 1,8 cm înălțime. La 6,5 cm sub porumbel tija prezintă un ornament cu fețe romboidale, pe o porțiune de 1 cm lungime și 0,5 cm grosime. Inelul de la capătul opus al tijei nu se închide perfect, terminîndu-se printr-o prelungire trapezoidală decorată cu trei linii paralele incizate. Diametrul exterior al inelului este de 2 cm, iar cel interior de 1,5 cm.

2. *Ac ornamental* (fig. 1/2, inv. 2465 MBT). Este realizat în aceeași tehnică, păstrîndu-se doar o mică porțiune din inel. Porumbelul este redat artistic cu capul și gîtul ridicate, iar coada deschisă în evantai. Dimensiunile lui sînt: 2 cm lungime și 1,7 cm înălțime. La 3,5 cm sub porumbel, tija prezintă o cruce cu laturile aproximativ egale (*crux quadrata*) de $2,5 \times 2$ cm, ale cărei suprafețe sînt ornamentate cu linii incizate, ce sugerează mai multe *crux decusata*. Lungimea totală a piesei este de 19 cm, iar diametrul tijei, de 0,4 cm.

3. *Ac* (fig. 1/3, inv. 2857 MBT). Fragment din care s-a păstrat doar partea superioară, cea cu reprezentarea zoomorfică. Dimensiunile porțiunii păstrate sînt: 4,4 cm lungime și 0,4 cm diametru. Porumbelul, cu dimensiunile de 2 cm lungime și 0,9 cm înălțime, are corpul ușor ridicat, penajul fiind redat artistic.

4. *Bară* (fig. 1/4, inv. 2517 MBT). Este, de asemenea, fragmentară. Se păstrează doar partea cu porumbelul ce are gîtul zvult și corpul ușor aplecat. Dimensiunile piesei sînt: 4 cm lungime și 0,3 cm grosime. Porumbelul măsoară 2 cm lungime și 0,7 cm înălțime¹.

5. *Mîner de piesă* (fig. 1/5, inv. A 9367/RT 461 MJIR). A fost descoperit în fortificația romană tirzie din punctul Căunița de Jos-Cetate, sat Gornea, comuna Sichevița, județul Caraș-Severin². Piesa măsoară 17,5 cm lungime și are diametrul de 0,5 cm. Îi lipsește porumbelul, desprins din corpul tijei încă din vechime. Tija prezintă două ornamente profilate sub forma unor nodozități, cu marginile rotunjite, încadrate de-o parte și de alta de cîte o nervură reliefată. Unul dintre ornamente servea ca suport pentru porumbel, iar celălalt este dispus pe mijlocul piesei la 6,1 cm de inel, dimensiunile lor fiind de 1 cm \times 0,7 cm. Inelul are diametrul

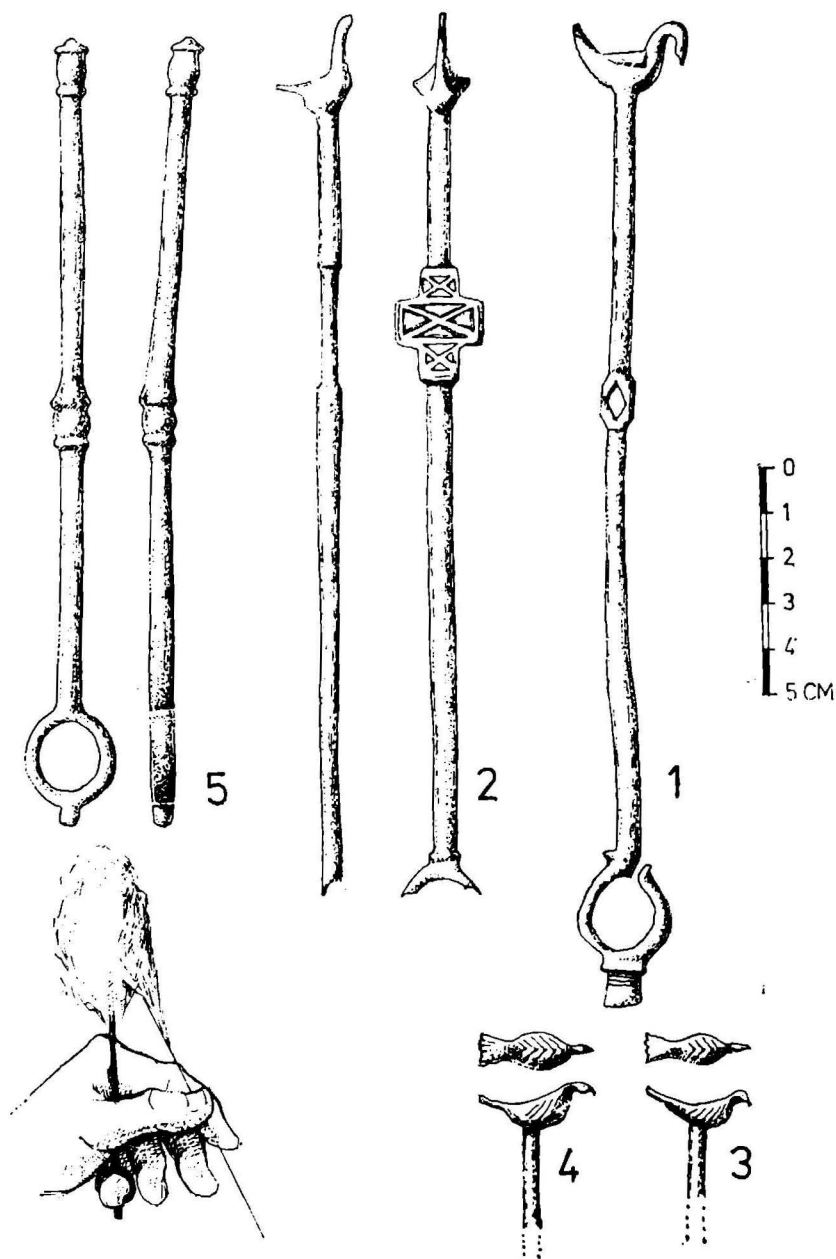

Fig. 1. Furci de tors pentru deget din colecția Muzeului Banatului din Timișoara (1—4) și a Muzeului Județean de Istorie din Reșița (5).

exterior de 2,2 cm, cel interior de 1,5 cm și prezintă o prelungire dreptunghiulară de 0,4×0,4 cm.

Confecționate îndeosebi din os și mai rar din sticlă, aceste piese sînt frecvent întîlnite în lumea romană (secolele II—III e.n.) din Europa și Orient. Apar publicate sub diferite denumiri: vergea cu inel, vergea pentru degetul inelar³. Gerd. G. Könik, analizînd caracteristicile acestor piese, cit și faptul că diametrul inelului corespunde măsurii degetului inelar, le stabilește funcționalitatea, denumindu-le *furci de tors pentru deget* — *Fingerkunkeln*. Autorul își întemeiază ipoteza pe studiul unei piese descoperite în mormîntul unei fete romane de la Zurzach din Germania⁴. Adaugă la această descoperire un lot de cinci piese similare, confecționate tot din os, avînd reprezentate pe vergea, într-o manieră mai puțin artistică, pe *Venus pudica*, descoperite în Ungaria (Tordas), Egipt, Austria (Lauriacum) România (Dinogetia) datate în secolele II—III e.n.⁵.

Analizele chimice detaliate executate pe piesa de la Zurzach au pus în evidență faptul că atît interiorul inelului, cit și vergeaua s-au impregnat cu substanțe grase provenind din pielea mîinii, în timpul utilizării îndelungate a piesei. Autorul ajunge astfel la concluzia că „piesa era ținută în mîna stîngă, cu inelul petrecut pe degetul mic. Urmele de grăsimi găsite pînă la jumătatea vergelei indică faptul că posesoarea folosea furca mereu în aceeași poziție, adică cu chipul lui Venus îndreptat spre ea. Vergeaua reprezintă deci furca pe care este înfășurat firul, statueta ieșind din bobina semitortului”⁶.

Cuplul furcă-fus, ca instrument de țesut, a fost pus în evidență și de L. Bar-kóczy, ce le semnală pe mai multe stele funerare descoperite în Panonia⁷. Pe aceste monumente sînt redată femei ce țin în mîna stîngă o furcă și un fus. Se cunoaște și numele posesoarelor în memoria cărora au fost ridicate monumentele funerare: *Flavia Usaiu* (Gorsium)⁸, *Vindo* (Sárbogárd-Alsótöbörzsök)⁹, *Bozi* (Ercsi)¹⁰, *Basia* și *Veriuga* (Intercisa)¹¹. Monumente funerare cu reprezentări feminine în mîna cărora pot fi văzute cele două instrumente de tors au mai fost descoperite în Grecia, Turcia, Bytinia, Palmyra¹².

Pe teritoriul României sînt semnalate două furci de tors pentru deget confecționate din os, descoperite la Dinogetia¹³ și Sucidava¹⁴. Reprezentări sigure ale acestor ustensile pe monumentele funerare din Dacia le găsim pe un perete lateral de edicula păstrat în muzeul din Turda și pe un alt perete ce se găsește la Muzeul Transilvaniei din Cluj-Napoca. Pe peretele de edicula din Turda este reprezentată o femeie (Moiră) torcînd lîngă un copil gol, lapidul punînd în evidență doar fusul cu firul tors și mai puțin furca. Pe peretele de edicula din Cluj-Napoca sînt redați un bărbat și o femeie care în mîna stîngă ține un porumbel (sau o pasăre), iar între degetele aceleiași mîini, o furcă cu semitortul bine evidențiat¹⁵. De asemenea, pe un monument funerar descoperit la Drobeta Turnu Severin este redată o femeie ce ține în mîna stîngă o furcă. Pe unele monumente funerare, furca și fusul apar în asociere cu coșul pentru lînă sau cu ustensile folosite de către femei pentru întreținerea și îngrijirea frumuseții lor: pieptene, oglindă, pantofi, inele, unguentarii etc.¹⁶. Cele două ustensile de uz casnic, întîlnite singure sau în asociere, pot fi apreciate și ca atribute-simbol ale îndeletnicirilor casnice, sugerînd hărnicia, îndemînarea, măiestria, virtuți specifice soției sau stăpînei casei.

Nu este întîmplătoare nici prezența, în cazul furcilor de tors pentru deget, confecționate din os, a zeiței *Venus pudica*. Sîntem în fața unui produs de serie, a unui obiect de uz casnic, cu funcționalitate bine determinată, în care imaginea divinității sugerează, prin calitățile ei de ocrotitoare și păstrătoare a fericirii, căsătoriei, familiei, frumuseții, iubirii și fecundității, prezența în cotidian a elementului sacru-divin.

Acest element de simbolistică divină îl considerăm esențial în prezentarea în continuare a pieselor confecționate din bronz. Ele apar în literatura de specialitate sub diferite denumiri: tije purtând figura unui porumbel, baghete votive, mînier de piesă¹⁷. Majoritatea lor, referindu-ne doar la cele descoperite în zona limesului dunărean, provin din așezările și fortificațiile romane tirzii date în secolele IV—VI e. n. după cum urmează: Intercisa (azi Dunatújvaros, Ungaria)¹⁸, Prahovo, Mokranjska Stena, Donje Butorke, Kladovo (Iugoslavia)¹⁹, Gornea, Orșova sau Drobeta-Turnu-Severin (?), Craiova, Troesmis (Turcoaia) în România²⁰, Isarlık și Pernik (Bulgaria)²¹. În totalitatea lor, ele prezintă aceleași componente constitutive — inel, tijă — ca și piesele confecționate din os sau cele redată de lapicid pe monumentele funerare romane. În acest context le atribuim aceleași funcționalitate și destinație, enunțate de altfel și de Gerd G. Könik, ca fiind *furci de tors pentru deget* (*Fingerkunkel*).

Nu sîntem însă de acord cu afirmația acestuia referitoare la faptul că furcile „rămîn doar un simbol al îndeletnicirilor casnice și orice interpretări creștine sînt adevărate speculații”²².

Vasile Pârvan, referindu-se la istoria creștinismului daco-roman, sublinia în mod deosebit „valoarea de izvor de mîna întîi a micilor obiecte de cult sau de uz casnic”²³. Aceasta obligă la o analiză cit mai atentă a tuturor pieselor paleocreștine care pot să aducă lămuriri și precizări noi în legătură cu complexul proces de penetrare, răspîndire și adoptare a creștinismului pe teritoriul României²⁴, situație ce poate fi generalizată și pentru celelalte provincii romane.

Este cunoscut de mult faptul că porumbelul, crucea, păunul, cocoșul, pește, Bunul Pastor etc., existente pe diferite obiecte, aparțin simbolisticii creștine²⁵. În cazul celor cinci piese ce fac obiectul observației noastre (*fig. 1/1—4*), cu excepția celei descoperite la Gornea, la care adăugăm un număr de încă 12 furci de tors descoperite la Prahovo (*fig. 2/1, 3, 4, 6—7*) și Pernik (*fig. 3/1—7*), porumbelul a fost realizat încă din timpul procesului de turnare. De asemenea, întîlnim încorporate pe furcă atît porumbelul, cît și crucea (*fig. 1/2 și fig. 2/1*). Pe o piesă descoperită la Pernik (*fig. 3/3*), crucea apare ca accesoriu la inel, în schimb îi lipsește partea superioară, cea cu porumbelul. La o serie de furci de tors pentru deget (*fig. 2/2 și fig. 3/2, 3—6*), ca de altfel și în cazul piesei descoperite la Gornea (*fig. 1/5*) porumbelul nu mai există, fiind desprins de pe tijă încă din vechime.

Reprezentarea zeiței *Venus pudica*, în cazul furcilor de tors pentru deget, confecționate din os și datate în secolele II—III e.n., precum și prezența porumbelului și a crucii pe ustensilele similare, turnate din bronz în secolele IV—VI e.n., nu sînt întîmplătoare și nici nu pot fi considerate simple elemente decorative. Ele indică un proces evolutiv, marcînd transformările de ordin religios ce au loc în această perioadă de timp. Mai mult, în ambele cazuri, ele acționează ca reprezentări divine sau attribute-simbol, ce sugerează un anumit nivel de abstractizare și impregnare cu idei sacre²⁶, atîns de gîndirea religioasă a posesoarelor acestor obiecte de uz casnic. Numărul relativ mare de furci de tors pentru deget din bronz, descoperite în zona limesului dunărean, indică prezența unor ateliere specializate, ce produceau în serie astfel de ustensile cu însemne creștine, destinate spre folosința femeilor ce au îmbrățișat noua credință. Sînt deocamdată singurele obiecte de secol IV—VI e.n. de uz casnic destinate în exclusivitate femeilor creștine. Ca produse de serie, furcile de tors pentru deget cu însemne creștine se plasează și ele „în zona credințelor populare, a speranțelor sufletului simplu dintotdeauna, asemenea amuletelor (*portebonheur*-ilor din zilele noastre), dar servind și unor scopuri ideologico-religioase”²⁷ de prozelitism creștin.

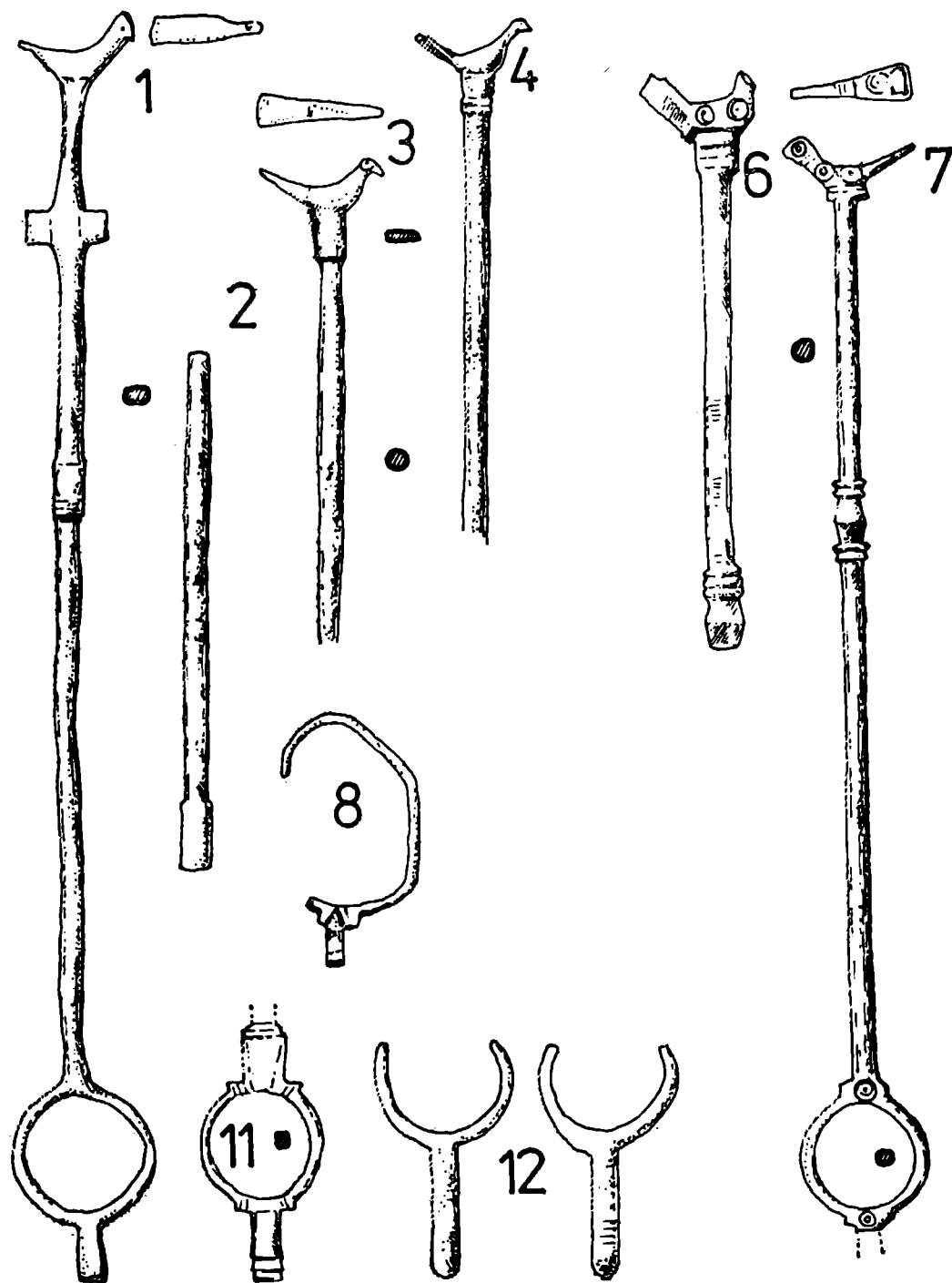

Fig. 2. Furci de tors pentru deget descoperite în așezările și fortificațiile romane tirzii de pe malul iugoslav al Dunării (după B. Janković, în *Materiaux*, Beograd, 5, T. XVIII, 1981).

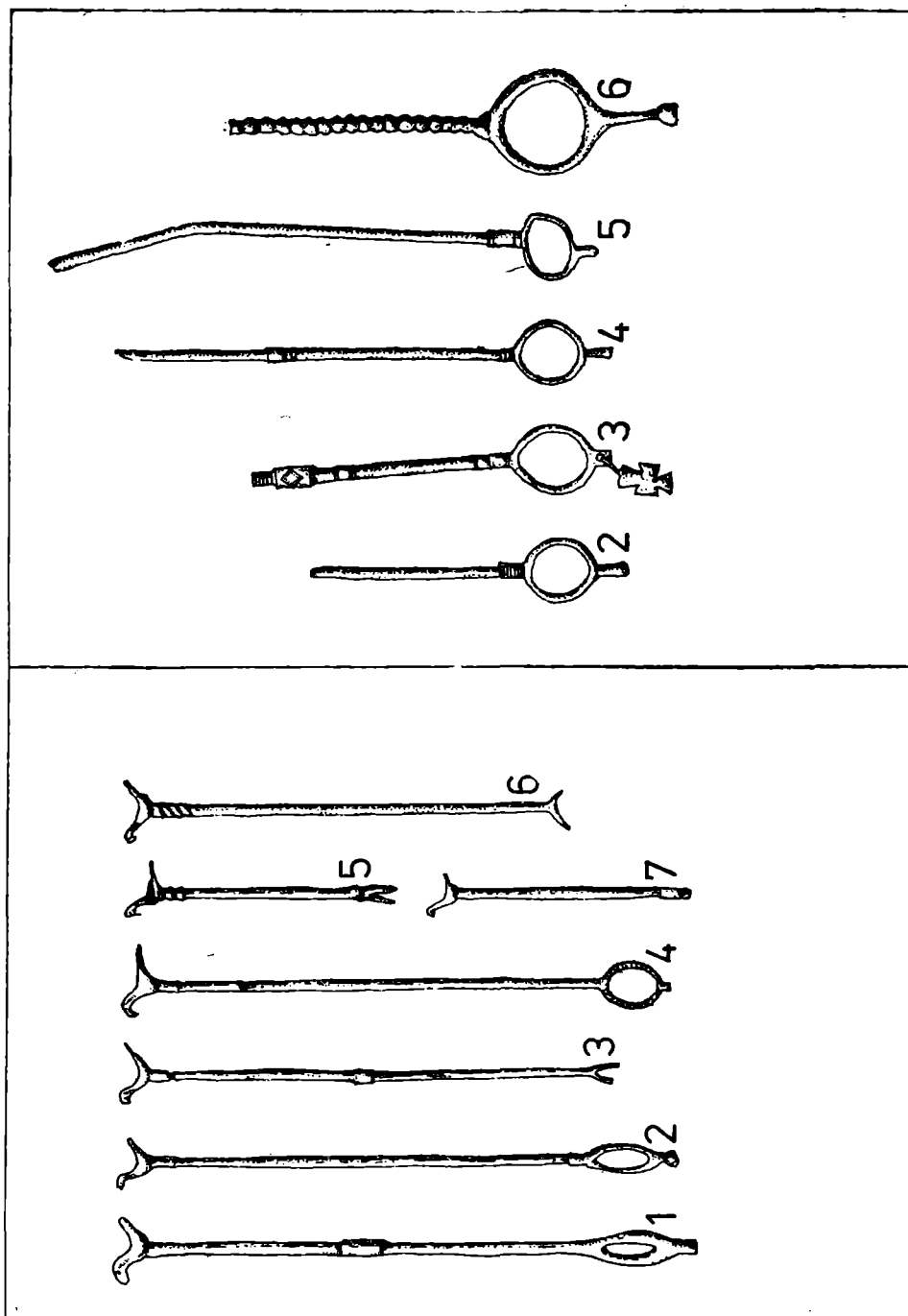

Fig. 3. Furci de tors pentru deget descoperite în Bulgaria (după V. Ljubenova, în *Pernik*, I, Sofia, 1981, p. 191, fig. 132 și p. 192, fig. 133).

Ac acestea au fost descoperite într-un context istorico-arheologic bine determinat, datat în secolele IV—VI e.n., când „caracterul creștin al obiectelor aparținând acestei perioade nu mai poate fi pus în discuție”²⁸. Furca de tors pentru deget descoperită în fortificația romană târzie de la Gornea „Căunița de Jos-Cetate” (județul Caraș-Severin) se alătură altor descoperiri paleocreștine ce dovedesc existența unei comunități creștine în zonă încă din secolele II—III e.n.²⁹

Descoperirile paleocreștine din Banat³⁰, la care se adaugă și piesele prezentate în lucrarea de față, vin să argumenteze o dată în plus că, în acest spațiu istoric, creștinismul secolelor IV—VI e.n. se desfășoară în formele sale „tipice de organizare și manifestare”³¹, în imediata apropiere a episcopioilor de la Singidunum și Sirmium³², a arhiepiscopiei Justiniana Prima³³, azi Caricin Grad din Iugoslavia.

Note

1. Cele patru piese expuse în sala ce ilustrează stăpânirea romană din cadrul expoziției permanente, de la Muzeul Banatului, aparțin fostei colecții Pongratsz. Locul descoperirilor nu este precizat, dar probabil că ele provin fie din zona Orșova-Drobeta-Turnu Severin, fie din așezările sau fortificațiile romane târzii de pe malul iugoslav al Dunării, unde sînt semnalate descoperiri de acest gen.
2. N. Gudea, *Așezări din epoca romană și romană târzie, în Banatica. Studii și cercetări arheologice*, Reșița, 1977, p. 87, fig. 50/16.
3. Gerd G. König, *Die Fingerkunkel aus Grab 156*, în *Verenämüster Zürich*, în *Ausgrabungen und Bauntersuchung I*, Zürich, 1987, p. 129.
4. *Ibidem*, p. 130.
5. *Ibidem*, p. 137.
6. *Ibidem*, p. 132.
7. L. Barkóczy, *Angaben der Steinmetzarbeit der Trajanszeit in Gorsium und Intercisa*, în *Alba Regia*, XX, 1983, p. 57 și urm.
8. *Ibidem*, p. 63, Taf. XVIII: 1.
9. *Ibidem*, p. 58, Taf. XVIII: 2.
10. *Ibidem*, p. 63, Taf. XX: 1.
11. *Ibidem*, p. 62, Taf. XIX: 1, 2.
12. *Ibidem*, p. 63, Taf. XXIV: 1, 3, 4,; Gerd G. König, *op. cit.*, p. 130.
13. I. Barnea, *Garvăn-Dinogeția*, București, 1961, fig. 22.
14. D. Tudor, *Sucidava*, București, 1966, p. 43.
15. L. Teșosu—Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, în *BAR, International Series 128*, 1982, p. 243, pl. XXXV/3 AE 22 și pl. XXXVII AE 32; D. Tudor *Drobeta*, Buc. 1965, fig. 35.
16. L. Barkóczy, *op. cit.*, p. 63, Taf. XXIV: 3 și Gerd G. König, *op. cit.*, p. 133.
17. V. Ljubenova, *Le site de l'époque romaine et paléobyzantine în Pernik*, I, Sofia, 1981, p. 191, fig. 132/1—7, p. 192, fig. 133/1—6 și p. 203; N. Gudea, *op. cit.*, p. 87, fig. 50/16; B. Janković, *La partie danubienne de la région d'aquis au VIe et au début du VIIe siècle*, în *Matériaux*, 5, Beograd, 1981, p. 221 și 252, T. XVIII/1—7.

18. Gerd G. König, *op. cit.*, p. 252.
19. B. Janković, *op. cit.*, p. 252.
20. N. Gudea, *op. cit.*, p. 87; despre piesele de la Craiova și Treceș am aflat de la domnii Gh. Popilian și Fl. Topoleanu cărora le aducem cuvenitele mulțumiri.
21. V. Ljubenova, *op. cit.*, p. 191–192.
22. Gerd G. König, *op. cit.*, p. 133.
23. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911 (publicație care nu ne-a fost accesibilă; trimiterea am preluat-o de la N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la romani*, Oradea, 1988, p. 21).
24. O. Bozu, *Considerații cu privire la un opaiș paleocreștin descoperit la Gornea (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, VII, 1985, p. 226.
25. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 77–81.
26. M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca 1984, p. 128.
27. M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 103.
28. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 121.
29. O. Bozu, *op. cit.*, p. 228–229.
30. M. Moga, *Vestigii paleocreștine în Banat*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 259–262; I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1979, p. 25–27; N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 71–74; D. Benca, *Mitropolia Banatului*, 36, 1986, 1, p. 42–48; D. Teicu, *Caldarea de cult paleocreștină de la Periam*, în *Thraco-Dacica* (sub tipar).
31. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 131.
32. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 476; I. D.
33. I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 34.

Objets chrétiens inédits d'usage domestique. Les fourches de tissage pour doigt (IV–VIes siècles n.è.)

RÉSUMÉ

Les collections du Musée de Banat et du Musée Départemental d'Histoire de Caraș-Severin gardent cinq pièces en bronze dont la fonctionnalité, jusqu'à présent, n'a pas été connue. Confectionnées en os et, quelquefois, en verre, ces pièces sont fréquemment rencontrées dans le monde romain des IIe et IIIe siècles.

Gerd G. König en analysant leurs caractéristiques, même de celles en bronze (datées les IV – VIe siècles n.è.), établit leur fonctionnalité utilisant la dénomination de *Fingerkunkeln*. L'ensemble fourche-fuseau, comme outils de tissage sont présents sur plusieurs monuments funéraires de Panonie. Elles peuvent être appréciées comme des attributs-symboles de activités domestiques, suggérant la diligence, la dextérité et la compétence comme des vertus spécifiques de la femme ou de la maîtresse de la maison.

On ne peut nullement considérer come hasardeuse, au cas des fourches pour le tissage, la présence de *Venus pudica*. L'image de cette divinité suggère, par ses qualités de protectrice du mariage, de la famille, de l'amour et de la fécondité, la présence quotidienne de l'élément divin.

Nous ne sommes pas d'accord avec G. König, qui considère ces fourches seulement un symbole de travaux domestiques, dénués de toute spéculation chrétienne, a son avis des simples suppositions. Il est bien connu le fait que la colombe, la croix, le paon, le coq, le poisson, le Bon Pasteur existants sur des divers objets ou monuments funéraires appartiennent à la symbolistique chrétienne.

La présence de *Venus pudica* sur ces fourches en os (II—IIIes n.e.) est, en même temps, la figuration de la croix et de la colombe sur des outils similaires de bronze (IV—VIes siècles n.e.) n'est point le fruit du hasard et ils ne peuvent pas être traités en simples éléments décoratifs.

Sans doute, ils sont des marques qui indiquent un procès évolutif envisageant les transformations d'ordre religieux qui ont lieu toute cette période et qui actionnent comme des représentations divines ou des attributs-symboles. Ils témoignent aussi un certain niveau d'abstraction de la pensée sacrée des possesseuses de ces outils. Produits en série, exécutés dans des ateliers spécialisés, les fourches pour doigt en bronze sont, néanmoins, les seules pièces d'usage domestique destinées exclusivement pour les femmes chrétiennes (provenant de la même période). Ces pièces paléochrétiennes se placent dans la zone des croyances populaires, des espérances de l'âme simple, mais servant même pour des buts concernant le prosélithysme chrétien.

Les découvertes paléochrétiennes de Banat, à quoi on ajoute les pièces ci-présentées, témoignent, une fois de plus, que sur cette espace historique, le christianisme de l'époque indiquée se développe dans ses formes spécifiques d'organisation et de manifestation du plus proche environnement des évêchés de Singidunum et Sirmium, de la diocèse Justinia Prima, aujourd'hui Caricin Grad en Yougoslavie.

Analiza resturilor de faună din castrul roman de la Hînova (județul Mehedinți)

GEORGETA EL SUSI

Eșantionul avut în vedere provine din campaniile 1977—1979, ponderea cea mai mare revenind materialului din anul 1978¹. Analiza vizează doar fauna de epocă romană, provenită din două nivele². Nivelului I aparțin 66 de resturi determinabile, dintre care șase piese (coarne de cerb și căprior) le putem considera unelte (împungătoare). În cadrul acestui nivel, la adîncimea 1,67 m, se află un complex notat G_2 (S_B , C_{17}) din care s-au prelevat șapte oase, a căror distribuție pe specii și părți scheletice nu comportă vreo observație specială.

Din nivelul II provine cea mai mare parte a materialului, cu mențiunea că 48 oase de la adîncimea de 0,65 m prezintă o pigmentație roșietică, unele fiind arse. Complexul notat G_1 (S_B , C_{17} , adîncimea 0,65 m) conține o încărcătură nesemnificativă (14 oase determinabile). Din acest nivel s-au prelevat 146 fragmente determinabile, dintre care 13 împungătoare din corn de cerb și căprior.

Sub raport numeric, lotul faunistic este insuficient, cumulează 291 fragmente, dintre care 226 determinabile, 46 fără o atribuire certă și 19 unelte.

Tabelul 1

Grupa	Moluste	Pești	Păsări	Mamifere	Total
Nr. abs.	1	14	3	208	226
%	0,44	6,19	1,32	92,03	100

Molustele: acestui grup îi aparține o valvă incompletă (sp. ?), posibil o fosilă.

Peștii: cele 14 fragmente provin de la exemplare mari de somn, crap, știucă.

Păsărilor: le aparțin trei oase provenind de la un exemplar de talie mică (tabelul 2).

Tabelul 2

DATELE METRICE ALE GĂINII DE LA HINOVA

Humerus Tibiotars			
Lg. max.	(55)	90,5	—
Lț. prox.	18	18	—
Lț. diaf.	6,5	5,5	5
Lț. dist.	—	9,5	9

Mamiferele oferă cel mai important material, în special grupa speciilor domestice.

REPARTIȚIA MATERIALULUI PE SPECII DE MAMIFERE

Specia	Nr. frag.	%	NMI	%
<i>Bos taurus</i>	65	31,25	17	30,90
<i>Sus domesticus</i>	25	12,01	7	12,72
<i>Ovicaprine</i>	15	7,21	5	9,09
<i>Equus caballus</i>	4	1,92	2	3,63
<i>Canis familiaris</i>	1	0,48	1	1,81
Total sp. domestice	110	52,88	32	58,18
<i>Cervus elaphus</i>	51	24,51	11	20
<i>Sus ferrus</i>	45	21,63	10	18,18
<i>Ursus arctos</i>	1	0,48	1	1,81
<i>Vulpes vulpes</i>	1	0,48	1	1,81
Total sp. sălb.	98	47,12	23	41,82
TOTAL GENERAL	208	100	55	100

În cadrul acestui grup, bovinele au resturile cele mai numeroase, ele reprezentând cam 1/3 din lot. Se remarcă o porțiune de neurocraniu cuprinzând frontalele, cornul stîng și fragmente din orbite. Sutura interparietală este deschisă, la fel și cea frontoparietală. Linia intercornuală, ușor adîncită la baza cornului, se ridică spre linia mediană, profilul fiind convex. Cornul se îndreaptă lateral și ușor înainte, nefiind răsucit. Acesta are o bază ovală, o perlare evidentă și se subțiază rapid spre vîrf. Datele metrice prelevate sînt următoarele:

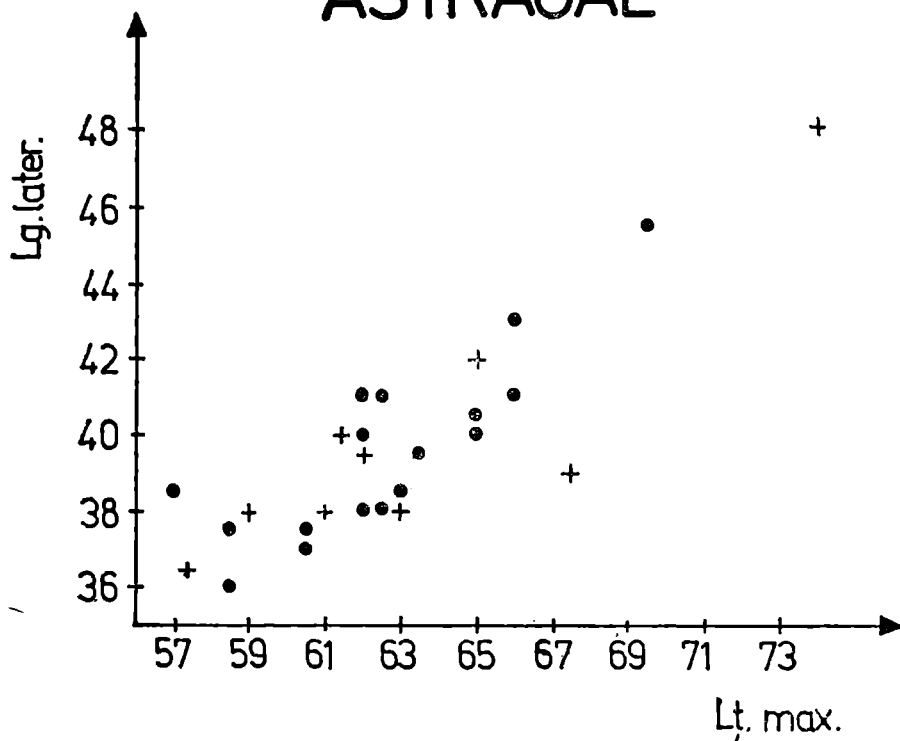
Lățimea între baza coarnelor	161 mm
Lungimea cornului pe curbura mare	104 mm
Diametrul mare al bazei cornului	42,5 mm
Diametrul mic al bazei cornului	33,5 mm
Circumferința la baza cornului	122 mm
Lățimea minimă frontală	142 mm
Ectorbital-ectorbital	172 mm
Acrocranion-nasion	198 mm
Lungimea maximă frontală	221 mm
Lățimea minimă interorbitală	111 mm
Lățimea orbitei	54 mm

Potrivit datelor de mai sus, alături de observațiile somatoscopice apreciem că piesa provine de la un mascul ce depășise vîrsta de un an în momentul sacrificării, avînd coarne de tip „brahyceros”.

O altă piesă ce a reținut atenția este un metacarp aproape întreg, cu extremitatea distală ușor corodată, ce a furnizat următoarele date metrice (mm):

1. Lg. mx.	198
2. Lț. prox.	57
3. DAP prox.	34,5
4. Lț. diafiză	31,5
5. DAP dist.	31
$I \frac{2 \times 100}{1}$	28,7
$I \frac{4 \times 100}{1}$	15,9

ASTRAGAL

+ CASTRUL POJEJENA
• CASTRUL HINOVA

Fig. 1. Repartiția grafică a valorilor astragalului pentru cele două castre

Talia (Matolcsi) 119,3; sex femel

Puținele date metrice prelevate (fig. 1, 2), cât și valoarea taliei estimate concordă cu cele ale bovinelor din castrul de la Pojejena³. Valoarea metapodului ar putea caracteriza un exemplar aflat la limita superioară de variație pentru categoria vitelor mici dată de Bökönyi pentru bovinele din așezarea romană Sopron-Scarabantia⁴ (105,6–128,8 cm, coeficient Matolcsi). Întrucît metapodul provine de la o femelă, e posibil să fi existat și exemplare mai înalte. În privința vîrstelor de sacrificare, indivizii ce nu au atins maturitatea reprezintă 35% (procent estimat pe seriile dentare) și 29,5% (pe baza pieselor de schelet postcranian), în raport cu maturii. Dintre animalele tinere lipsesc exemplarele sub un an, fiind prezente doar cele sacrificate între 1–2 ani. Cele mai numeroase sînt vitele tăiate peste 4 ani, cu accent pe categoria de vîrstă 5–7 ani. Un singur exemplar prezenta seria dentară puternic erodată.

Suinele domestice au o frecvență mult mai scăzută, resturile lor puternic fragmentate oferind puține valori metrice. Cea mai mare parte a materialului cuprinde fragmente maxilare și dinți izolați (45%), ceea ce a făcut ca NMI⁵ să fie relativ mare în raport de material. Dimensional, porcul din zonă apare bine delimitat de

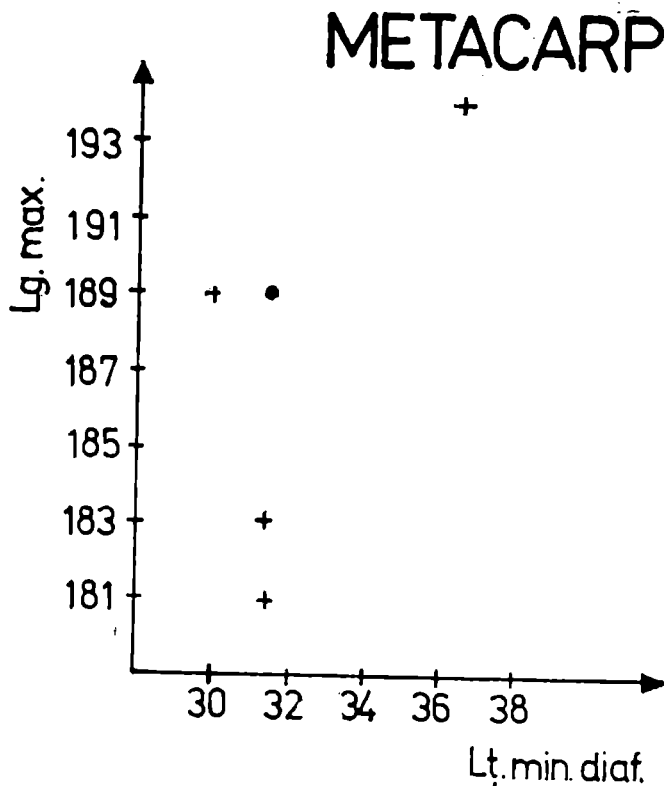

Fig. 2. Repartiția grafică a valorilor metacarpului din castrul de la Pôjejena (+) și Hinova (•)

mistreț. Referitor la vîrstele de sacrificare, toate cele șapte exemplare sînt imature. În cadrul acestora, purceii de lapte sînt rari (doi indivizi), predominînd cei sacrificați între 1—1,5 ani. Se constată absența animalelor peste 2 ani, de asemenea, predominanța masculilor în cadrul animalelor sacrificate.

Ovicaprinele prezintă și mai puține resturi, diagnoza diferențială între cele două specii realizîndu-se doar pentru cîteva oase. De la capră s-au păstrat două fragmente de coarne, de tip „prisca”, dintre care unul aproape întreg, aparținînd aceluiași individ (o femelă). Dimensiunile pieselor sînt următoarele: lungimea fragmentului — 124 mm, circumferința bază — 87 mm, diametrul mare — 32 mm, diametrul mic — 21,5 mm. De la ovine provine un radius întreg ce a permis estimarea unei talii de 67,7 cm (Haak), ceea ce corespunde unui animal de talie medie. Aceasta apare mai înaltă decît media pentru ovinele din așezările geto-dacice⁶ de la noi, fiind în același timp mai mică decît cea a oilor de la Stolniceni⁷ și asemănătoare cu valorile înregistrate în castrul de la Pojejena⁸. Pe baza seriilor dentare se constată o frecvență mai mare a maturilor față de exemplarele tinere. Predomină animalele sacrificate între 4—5 ani.

Equidele sînt reprezentate prin 4 fragmente: 3 porțiuni de craniu și un sacrum. Prezentăm în continuare rezultatele dimensionărilor efectuate (mm):

Craniu	Lățimea maximă a condililor occipitali	80,5
maxilă	Lățimea maximă a „foramen magnum“	38
	Înălțimea „foramen magnum“	39

	Lățimea maximă la baza proceselor paraoccipitale	106
	Basion-synsphenion	62
	Otion-otion	146
Maxilă	Lățimea maximă la nivelul alveolei lui I_{11}	63
	Lungime diastemă	95
	Lungime orbită	53,5
	Lățime orbită	58
Sacrum	Lungimea fiziologică	181
	Lungimea maximă a feței ventrale	210
	Lățimea maximă	185

Piesele provin de la minimum doi indivizi bătrâni, dintre care unul era mascul.

De la specia *Canis familiaris* provine un fragment de mandibulă stângă fără dinți, cu următoarele date metrice luate la nivel de alveolă (mm):

P_1-P	41	
M_1-M_3	35	
P_1-M_3	76	
Lg. M_1	21	
Înălțime mandibulă post M_1		21,5
Lungimea mandibulei de la procesul angular la infradental		136,5
Lungimea mandibulei de la procesul condilar la infradental		133
Lungimea totală		138,5
Lungimea de la alveola canină la M_3		79,5
Lungimea bazală Dahr		176,5

Piesa a aparținut unui individ de talie mare.

Așa cum reiese din datele tabelului 3, oasele mamiferelor sălbatice sînt abundente, *cerbul* și *mistrețul* fiind speciile vîinate cu precădere. De la cerb provine un fragment de corn cu o porțiune de craniu ce atrage atenția prin dimensiunile sale:

Diametru peduncul	45,5 mm
Diametrul mare bază corn	78 mm
Diametrul mic bază corn	74 mm
Circumferință bază	243 mm

Piesa provine de la un exemplar matur cu conformație robustă. Aproape toate cele 11 animale au fost vîinate la o vîrstă matură, cu excepția unuia ce nu depășise doi ani. Deși căpriorul nu figurează pe lista speciilor, lui îi aparțin 9 fragmente de coarne prelucrate.

Suinele sălbatice inregistrează o frecvență asemănătoare cerbului, cea mai mare parte a materialului cuprinzînd colți-ascuțitori (45% din materialul grupului). Talia acestei specii oscilează între 94,8—104,7 cm, cu o medie de 99,1 cm. Cea mai mare parte a oaselor provin de la exemplare femele mature, cu conformație robustă, vîinate între 4—8 ani (7 animale). Celelalte trei nu depășiseră 3,5 ani.

Ursul este reprezentat printr-un singur canin.

De la *vulpe* s-a conservat o mandibulă cu următoarele dimensiuni:

P_1-P_4	34 mm
M_1-M_3	25,5 mm
P_1-M_3	59,5 mm
Lg. M_1	15,5 mm

Prin corelarea frecvenței speciilor cu unele observații somatoscopice și date biometrice încercăm să punctăm, în cele ce urmează, principalele aspecte ale exploatării unor specii domestice/sălbatică de către comunitatea din castrul de la Hinova. O primă constatare ce se impune este aceea că pescuitul avea o oarecare importanță economică date fiind condițiile favorizante oferite de vecinătatea Dunării. Pe de altă parte, studiindu-se raportul dintre speciile domestice și cele sălbatică este evidentă preponderența primelor, ceea ce denotă indubitabil faptul că baza economică a castrului era asigurată prin elevajul mamiferelor domestice. În cadrul acestora, ponderea însemnată o aveau bovinele, ale căror resturi reprezintă mai bine de 1/3 din eșantion. Exploatarea lor viza în primul rând alte scopuri utilitare decât producția de carne. Edificatoare în acest sens sînt datele oferite de ponderea vîrstelor de sacrificare. Rolul suinelor era mai mic, iar cel al ovicaprinelor era redus, utilizarea lor fiind multiplă. Prezența indivizilor de canide, de talie mare, este justificată în context ocupațional. Importanța calului sub raport alimentar este nesemnificativă. Vînătoarea avea o poziție importantă în activitățile curente, relevant fiind procentajul crescut al resturilor speciilor sălbatică (40%). Erau vîinate cu precădere cerbul și mistrețul, de preferință exemplare mature, cu conformație robustă, rezultat al unor condiții prielnice de viață oferite de mediul ambiant. Vînarea ursului și a vulpii avea un caracter ocazional.

Toate cele prezentate în articolul de față vin să susțină ipoteza⁹ potrivit căreia castrul roman de la Hinova a fost locuit de o comunitate autohtonă care, pe lângă atribuțiile militare, se ocupa, în principal, cu creșterea animalelor (bovine, suine, ovicaprine, păsări), vînătoare și pescuit.

Note

1. Mulțumim domnului Mișu Davidescu pentru materialul încredințat spre valorificare.
2. Cu excepția a 15 resturi pentru care nu avem o atribuire certă în strat.
3. G. El Susi, *Considerații privind economia animalieră din Valea Dunării în epoca romană. Materialul faunistic din castrul de la Pojejena (jud. Caraș-Severin)*, sub tipar.
4. S. Bökönyi, *Animal remains from the roman Forum of Sopron-Scarantia, ActaArchHung*, I, 38, f. 3—4, 1986, p. 405.
5. Număr minim de indivizi.
6. M. Șt. Udrescu, *Problèmes d'archéozoologie concernant les périodes gète-dace et daco-romaine en Roumanie*, BAR-227, 1984; *Animals and Archaeology: 4 Husbandry in Europe*, p. 81—91.
7. M. Șt. Udrescu, *Așezarea civilă romană de la Stolniceni; unele date despre influența romană asupra creșterii animalelor în Dacia — Studiu arheozoologic*, RevMuz, 9/10, 1979, p. 104—108.
8. G. El Susi, *op. cit.*
9. M. Davidescu, *Săpăturile arheologice din castrul roman de la Hinova, Drobeta*, IV, 1980, p. 81.

L'analyse des restes fauniques du castre romain de Hînova (dép. Mehedinți)

RÉSUMÉ

Dans l'article ci-présenté on a étudié la paléofaune du castre romain de Hînova. Plus de 291 restes ont été trouvés, presque tous provenant des espèces de mammifères (tab. 1 et 3). On a exécuté étude somathoscopique et biomethrique du matériel et on a établi les caractéristiques des espèces présentées. L'élevage était l'occupation principale, ayant des buts premièrement utilitaires et secondairement comme source de viande. En ce qui concerne la fréquence des espèces, la première place este occupée par le bovins, suivies par les porcines, les ovicaprines, le cheval et le chien. La chasse avait une importance majeure ayant un but alimentaire. On chassait le cerf, le sanglier, l'ours, le renard.

Sud-vestul României (Banatul) în secolele III/IV—VII

REPERE ACTUALE ALE CERCETĂRII

ADRIAN BEJAN, MIRCEA MARE

I. Sud-vestul României (partea românească a teritoriului cuprins între Dunăre, Mureș, Tisa și Carpați, cunoscut din secolul al XVIII-lea sub numele de Banat) a făcut parte integrantă din provincia Dacia, ea fiind încă înainte de cucerirea romană unul din traseele prin care civilizația romană a pătruns în Dacia intra-carpatică. De aceea, acest teritoriu a cunoscut de timpuriu un intens și temeinic proces de romanizare, retragerea aureliană lăsând o populație daco-romană puternic ancorată în Banat. Analiza celor mai de seamă descoperiri publicate pînă acum și a unora inedite¹ ne-a permis desprinderea unor constatări cu privire la realitățile economice și social-politice din secolele III—IV e.n. în sud-vestul Daciei:

1. Organizarea așezărilor daco-romane rurale dovedește locuirea lor îndelungată, indicînd o populație stabilă ce se ocupa în principal cu agricultura și creșterea animalelor. Deși își asigurau aproape integral bunurile necesare traiului, aceste așezări rurale au fost antrenate în relațiile de schimb bazate pe monedă. Elementele de cultură materială denotă caracterul unitar al așezărilor de secol III—IV daco-romane, o parte a lor fiind continuarea celor din secolele II—III. Descoperirile arheologice și numismatice denotă prezența legăturilor permanente ale acestui spațiu cu Imperiul Roman și chiar o revenire a acestuia în sudul și sud-vestul fostei provincii.

2. Pe teritoriul Banatului, în secolele II—III, lipsesc mormintele sarmate. Descoperirile izolate de morminte sînt cunoscute îndeosebi în vestul Cîmpiei Banatului și înspre sud, zona Virșeț și se datează la sfîrșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Pătrunderea sarmaților la est de Tisa se intensifică spre mijlocul secolului al IV-lea pe un spațiu ce nu depășește aria localităților Sîmpetru German — Bărăteaz — Moșnița — Deta, ei rămînînd masați în cîmpia bănățeană și pierzîndu-și în mare parte caracterul culturii lor materiale în contact cu populația daco-romană.

3. Se poate constata un permanent control roman în secolele III—IV asupra teritoriului bănățean: efectiv militar în zona de pe malul stîng al Dunării și nominal în teritoriul de pînă la Tisa și Mureș. Controlul efectiv asupra malului stîng al Dunării se încadrează în schema strategică a apărării limesului, caracterizată după sfîrșitul secolului al III-lea prin multiplicarea fortificațiilor. El se va întrerupe violent prin venirea goșilor și trecerea lor în imperiu (378), fiind reluat cu și mai multă intensitate în vremea lui Iustinian.

II.1. O dată cu năvălirea hunilor, spațiul panonic devine un adevărat bazin receptor în care, ajungînd dinspre nord, peste Carpați, se vor acumula una după alta numeroase populații migratoare. Fiecare mare șuvoi se va scurge spre sud, către limesul Imperiului Roman de răsărit și va pricinui violente convulsii

demografice. Șocul determinat de aceste valuri, amortizat de vasta regiune mlăștinoasă de pe malul stîng al Tisei și de întinsele păduri din zona de cîmpie, va fi slab resimțit în părțile înalte ale Banatului și nu va afecta substanțial existența romaniceilor autohtoni, care în condiții mai mult sau mai puțin precare vor reuși să păstreze încă timp îndelungat legăturile cu lumea romană de la sudul Dunării.

Pînă în secolul al VI-lea e.n., controlul roman și cel bizantin efectuat prin capetele de pod aflate pe malul stîng al fluviului au constituit, îndeosebi pentru sudul Banatului și Oltenia, continuarea în timp a modului de viață asemănător sau apropiat celui din imperiu, contribuind totodată la uniformizarea culturii materiale și spirituale de pe vastul spațiu nord-dunărean².

Deosebite informații privind teritoriul nord-dunărean (și bănățean îndeosebi), precum și prezența și modul de viață a populației românești bănățene în cursul secolului al V-lea se găsesc în relatările lui Priscus Panaites³. Rezultă din relatarea călătoriei că migratorii — cu tot cumplitul renume pe care și-l dobîndiseră prin violența lor — nu numai că nu au distrus populațiile din teritoriile ocupate, ci reprezentau pentru acestea garanția unui relativ calm ce asigura condițiile necesare dezvoltării economice. Discuția purtată de Priscus cu neguțătorul grec stabilit la curtea lui Attila este edificatoare în acest sens, reflectînd totodată și motivele pentru care mulți cetățeni din imperiu (îndeosebi din provinciile lîmitrofe) preferau să conviețuiască cu migratorii, sub stăpînirea acestora⁴: pericolul atacurilor migratoare și corupția administrației imperiale fac ca nu o dată să fie preferabilă existența în afara granițelor imperiului. De altfel, însăși societatea hunică se află deja în curs de sedentarizare sub influența autohtonilor și pe drumul organizării și stratificării de tip feudal, sub influența Imperiului Bizantin.

Descrierea lui Priscus, corelată și cu alte izvoare documentare, permite efectuarea unor observații referitoare la exercitarea controlului roman în stînga Dunării (în Banat sau cel puțin în sudul acestuia) după părăsirea Daciei de către romani și pînă în timpul lui Attila. În scrisoarea trimisă împăratului Teodosius, Attila pretinde îndepărtarea din imperiu, pe viitor, „a romanilor care erau puși să cultive pămîntul cucerit de el”. Acest pămînt se întindea de-a lungul Istrului, „din Pannonia pînă la Novae în Tracia și are o lățime cale de cinci zile”⁵. Este evident că acest teritoriu cuprinde și sudul Banatului și că el a fost, pînă la cucerirea de către Attila, pămînt roman. Faptul este confirmat și de Procopius din Cesareea⁶. Cele două texte ne sugerează că, pînă în anii invaziei lui Attila (441—443 și 447—448), prezența romană în Banat (și cu atît mai mult în partea sudică a sa) a constituit o problemă firească în epocă, autoritatea și controlul imperiului asupra Banatului fiind recunoscute de migratori, aflați în număr redus și nepericlitînd limesul în această zonă de stăpînire romană. Fortificarea malului bănățean al fluviului, slăbită la un moment dat, constituie totuși o dovadă de recunoaștere „de facto” din partea ambelor părți a drepturilor imperiale asupra acestui teritoriu. Statutul Banatului de zonă romană în care se semnalează sporadic prezența migratorilor este confirmat de descoperirile arheologice și numismatice, atestînd masiva prezență în zonă a populației romanice și doar în secolul al IV-lea urme sarmate, necunoscîndu-se în schimb descoperiri gotice și nici hunice, statut care se va schimba, pentru o perioadă de timp relativ scurtă, la mijlocul secolului al V-lea. În acest context, promisiunea lui Attila că „va păstra pacea și se va retrage de pe teritoriul roman ce se mărginește cu Istrul”⁷ se referă probabil și la sudul Banatului. Rămîne discutabilă întinderea spre interiorul Banatului a teritoriului cucerit de romani⁸. În condițiile în care Banatul, de la linia Mureș — Porțile de Fier ale Transilvaniei și pînă în sud, în dreptul castellum-ului de la Gornea (aflat vizavi de Novae), a constituit pămîntul cucerit de Attila, capătă consistență ipoteza că scriitorii antici (Procopius, Iordanes și îndeosebi

geograful Ravennat) înțeleg prin Dacia contemporană lor cele două Dacii sud-dunărene, inclusiv Banatul⁹.

Stăpînirea hunică asupra Banatului a fost efemeră. Acesta (îndeosebi sudul său) se află din nou sub controlul efectiv al Imperiului Bizantin pe vremea lui Iustinian care, datorită incursiunilor slavilor asupra imperiului refortifică limesul dunărean, „zidind din nou, în partea opusă, orașele și cetățile dărîmate, nu cum fuseseră dinainte, ci cu mult mai puternice, și pe foarte multe le-a dres și le-a înnoit tot el, construindu-se acum noi fortificații: Literatta, Recidiva, Teodora etc.”¹⁰ Sînt menționați acum în sudul Banatului soldații-țărani „limitaneii” stabiliți aici de Iustinian din rațiuni de apărare și contribuind, prin organizarea lor militară, la generalizarea culturii romano-bizantine la nordul Dunării¹¹.

2. În Banat, descoperirile de factură gepidică sînt puțin numeroase, limitîndu-se la morminte izolate pe teritoriul românesc de astăzi, la Sinicolaul Mare, Felnac, Orșova, continuîndu-le pe cele de pe teritoriul Ungariei de azi (la nord-vest de Banat) și prelungindu-se cu cele de la Zrenjanin și Biserica Albă (Iugoslavia)¹², ca reflectare a dominației politice a statului gepid stabilit o vreme în Cîmpia Pannonică, dominație exercitată îndeosebi asupra malului stîng al Tisei, cu penetrații spre cîmpia bănățeană.

Înaintarea primelor grupuri de slavi spre Dunăre și prezența slavilor timpurii de asemenea este neconcludentă în descoperirile bănățene, fapt ce confirmă ipoteza că Banatul nu s-a aflat de la început pe drumul principal de acces al acestora spre imperiu. Ruperea limesului dunărean în aceste condiții a avut loc nu între Baziaș și Orșova, ci pe teritoriul iugoslav de astăzi, la 602 sau posibil în timpul lui Constans (641–648)¹³. În muzeul din Timișoara se păstrează, ca descoperiri întâmplătoare, cîteva vase mici lucrate cu mîna, a căror tehnică de execuție poate fi eventual atribuită slavilor timpurii¹⁴, dar supoziția prezintă un grad înalt de relativitate întrucît nu se cunosc condițiile de descoperire. În ce privește descoperirile din sudul Banatului atribuite acestor populații¹⁵, este evident că ele necesită o analiză temeinică și o reinterpretare adecvată.

Începînd din secolul al VII-lea surprinderea deosebirilor etnice în cadrul așezărilor perioadei este dificilă, datorită uniformizării culturii materiale a epocii¹⁶. Cu certitudine nu se cunosc pe teritoriul bănățean necropole slave de tipul celor din Transilvania și Crișana. Descoperirea de la Deta¹⁷ — atribuită grupului cultural Kötlach (deci mult mai tîrzie, secolul al IX-lea) — este puțin edificatoare atît pentru că este cazul unei descoperiri fortuite care nu permite concluzii cu caracter etno-cultural de amploare, cît și pentru că în însăși această cultură, reprezentînd sinteza romano-slavă, prezența romanică are o pondere importantă.

Desigur, o situație aparte o reprezintă, încă din secolul al VI-lea, relațiile dintre spațiul bănățean și avari. În cadrul mării unități politice pe care au constituit-o aceștia, preponderența demografică deținînd-o aliații și supușii (avarii fiind în număr mic față de autohtoni)¹⁸, se realizează uniformizarea culturii materiale din spațiul Europei centrale îndeosebi, uniformizarea constituind o consecință firească a simbiozei dintre avari și populațiile supuse. Această simbioză avea la bază cultura și civilizația romană de pe teritoriul fostului Imperiu Roman, căruia i se adaugă elemente culturale eterogene cu care această cultură intră în contact¹⁹.

Datorită deselor conflicte bizantino-avare din secolele VI–VII, unele purtate și pe teritoriul Banatului, acest spațiu se află mai mult în atenția istoricilor bizantini. Motivul războaielor de la sfîrșitul secolului al VI-lea, culminînd cu luptele din anii 601–602 purtate pe teritoriul bănățean — probabil în zona dintre Alibunar și Valea Moraviței²⁰ —, terminate victorios de către bizantini, l-a constituit stăpînirea reclamată de ambele tabere asupra zonei considerate de Bizanț „pămînt roman”, iar de către avari teritoriul „pierdut prin arme și prin legea răz-

hoiului". În scurt timp, în anii 614—619 avarii colonizează, din provinciile sud-dunărene, populațiile de limbă și cultură romanică „în regiunile din apropierea Pannoniei“, probabil și în apropierea sau pe teritoriul Banatului, întărind elementul romanic de aici; o parte din urmașii acestor coloniști se vor răzvrăti în anul 680 sub conducerea lui Kuber și vor trece în sudul Dunării²¹.

Ținând seama de faptul că din perioada avară a secolelor VI—VII în sud-vestul României există o singură descoperire avară (atestînd o necropolă la Sînnicolaul Mare²², deci în partea vestică a Banatului), apare firesc caracterul relativ al stăpînirii avară între Mureș și Dunăre în această perioadă, justificare a integrării culturii materiale de aici în aceea a spațiului românesc de geneză și mai puțin în cultura central-europeană.

3. Vitală pentru existența romanicilor bănățeni a fost păstrarea contactului permanent cu lumea romano-bizantină, realitate dovedită de circulația produselor atelierelor romano-bizantine, de circulația monedei bizantine mai redusă, dar circulînd totuși neîntrerupt), de limba vorbită, precum și de practicarea creștinismului. Atît în secolul al IV-lea, cît și mai tîrziu, produsele atelierelor bizantine de la nordul sau de la sudul fluviului se răspîndeau în egală măsură pe ambele maluri. Este cazul fibulelor romane din secolele III—IV e. n. (îndeosebi fibule cu extremități terminate în bulbi de ceapă²³), executate de cele mai multe ori din bronz și descoperite în număr foarte mare în Banat, al altor accesorii vestimentare des utilizate în epocă (cataramă, aplice), dar mai ales al atelierului romano-bizantin descoperit la Drobeta-Turnu Severin²⁴ și al produselor sale²⁵. Harta răspîndirii fibulelor romano-bizantine turnate (asemeni celor din tiparele bivalve de la Turnu-Severin) ilustrează indubitabil că zona Dunării, cu ambele sale maluri (și îndeosebi Clisura Banatului), de unde provin 43 de bucăți din aproximativ 90 publicate acum un deceniu²⁶ de pe o vastă zonă cuprinzînd România, Iugoslavia, Bulgaria, Albania, Ungaria și sudul U.R.S.S.) constituia locul de geneză, evoluție și iradiere a acestui tip purtat exclusiv de o populație romanică. Prin producția lor, aceste ateliere stimulează libera circulație a pieselor de factură bizantină sau bizantinoidă descoperite pe teritoriul nord-dunărean, circulație, care, alături de aceea a altor produse de import (ceramică, îndeosebi vase și opaițe aflate cu predilecție în sudul Banatului) și a monedei bizantine (de asemeni mai rară, fapt firesc datorită bulversărilor politice din zonă) au constituit elementul fundamental al schimbului comercial dintre nordul și sudul Dunării.

Legat parțial de producția acestor ateliere se constată răspîndirea materialelor cu caracter paleocreștin descoperite pe teritoriul Banatului. Pe teritoriul fostei Dacii romane, vestigiile paleocreștine sînt prezente fără întrerupere, începînd de la sfîrșitul secolului al III-lea, înmulțindu-se treptat în secolele următoare. Obiectele paleocreștine descoperite²⁷, precum și inscripția latină de la Gornea²⁸ demonstrează că pe teritoriul Banatului se putea vorbi de o organizare bisericească creată în teritoriul unic de către Patriarhia de Constantinopol²⁹ sau existentă încă dinaintea acesteia. Între anii 535—741 arhiepiscopia Justiniana Prima și-a extins jurisdicția în stînga Dunării, prin „cives“-urile Litterata și Recidiva (Vărădia)³⁰. Se poate deci afirma că organizarea ecleziastică a fost o permanență la românii bănățeni în a doua jumătate a mileniului I e. n., implicînd existența aici a comunităților creștine — asemeni celei de la Gornea³¹ — alcătuite din romanici autohtoni, păstoriți de clerici proveniți din sudul Dunării.

4. Dacă, așa cum o dovedesc descoperirile arheologice, urmele populațiilor migratoare sînt aproape inexistente pe teritoriul Banatului în secolele IV—VII chiar în lipsa — pentru moment — unor cercetări arheologice de amploare a perioadei³², este cert faptul — dovedit de altfel și de informațiile documentare — că ponderea

demografică majoritară o deține o populație sedentară, preponderent romanică, populația daco-romană, cu propria sa organizare și evoluție, aflată diferențiat — în funcție de zonă și moment istoric — în relații cu caracter tributar față de vremelnicii stăpînituri.

Un recent studiu³³ privind realitățile demo-economice de pe teritoriul României în secolele IV—VIII demonstrează dăinuirea incontestabilă, pe teritoriul locuit de daco-romani și apoi de români, a comunităților rurale tradiționale (obștea sătească tradițională dacică pe care stăpînirea romană nu a desființat-o) cu vechile îndeletniciri de viață agrară și meșteșugărești, în domeniul valorificării bogățiilor miniere, precum și cumulara și răspîndirea de noi tehnici, avansate, în ambele domenii³⁴.

Pentru Banat, relatările lui Priscus sînt revelatoare: obștile sătești ale romanilor de aici aveau un caracter mixt, de agricultori și crescători de vite (vite mari și păstoriți), păstoritul pendulându-se echilibrînd o economie în zonele mai puțin favorabile agriculturii, situate de-a lungul văilor, la cîmpie sau în zonele neîmpădurite. În cadrul comunității se practicau o serie de meșteșuguri: prelucrarea metalelor, a lemnului, olăritul, îndeletnicirile casnice (tors și țesut etc.). Ca ocupații complementare agriculturii, în funcție de zonă, ca și în alte perioade se practicau albinăritul, viticultura, vinătoarea, se exploata subsolul, obținîndu-se fierul, cuprul și sarea, se alegea aurul din apele bogate în nisip aurifer³⁵. Tabloul reflectă o economie de obște închisă, dar eficientă, dovedind relativa bunăstare economică și densitatea populației, aspecte ilustrate și de documente³⁶. În relațiile cu pătura dominantă migratoare se constată fenomenul de dependență colectivă a comunităților sătești față de autoritatea politică (obștile bănațene aservite unor persoane din anturajul lui Attila), relații bazate îndeosebi pe plata colectivă de către membrii obștii a tributului, produsele agricole deținînd ponderea principală în cadrul dărilor impuse populației băștinașe.

Existența proprietății private alături de cea colectivă (salinele, terenurile bogate în zăcăminte, pășunile, pădurea etc.), precum și prezența, în cadrul comunității sătești teritoriale, a familiei pereche a reprezentat — împreună cu alte elemente evolutive — cadrul social necesar acumulării de bunuri materiale, apariției inegalității și diferențierii sociale în sinul comunității, ele constituind premisele procesului de apariție a raporturilor de aservire de esență feudală³⁷.

CONCLUZII

Referitor la sud-vestul României în secolele III/IV—VII se desprind cel puțin două aspecte esențiale:

1. În zona dintre Mureș și Dunăre, descoperirile arheologice confirmă prezența populației autohtone daco-romane, aflată în direct contact cu lumea romană și romano-bizantină de la sudul fluviului, prin stăpînirea de către Imperiu a malului nordic al fluviului și prin controlul asupra zonei bănațene.

2. Datorită faptului că zona vestică de cîmpie a fost mai expusă contactului cu populațiile migratoare stabilite în imediata vecinătate, se constată aici prezența acestor populații. De aceea, în descoperirile perioadei din vestul Banatului nu trebuie exclusă apariția într-un mediu preponderent daco-roman (iar ulterior românesc) a elementelor aparținînd populațiilor alogene, penetrate din spațiile în care își aveau maximum de concentrare și absorbite cu timpul în marea masă autohtonă. Prin simbioza romanicilor cu migratorii s-a ajuns la o sinteză comună, iar procesul complex de asimilare etnică și lingvistică a noilor veniți s-a soldat și aici cu apariția unei noi limbi — cea românească — și a unui nou popor — poporul român.

1. D. Bence, A. Bejan, în *ActaMN*, XXIV, 1989, Cluj-Napoca, 1989 (cu repertoriul de descoperiri de secol III—IV e.n. din Banat).
2. M. Rusu, *Autohtoni și migratori pe teritoriul României în secolele III—IX* (ms.).
3. Priscus, *Despre soliile romane la cei de alt neam*, în *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, II, 1975, p. 247—301.
4. *Ibidem*, p. 267—269.
5. *Ibidem*, p. 291.
6. Procopius din Cezareea, înainte de a enumera construcțiile militare efectuate de Iustinian, justifică: „Împărații romani de odinioară au acoperit tot țărmul acestui fluviu cu fortificații nu numai în dreapta fluviului, ci au zidit pe alocuri și în partea opusă orașe întărite și cetăți. Dar aceste întărituri nu fuseseră făcute în așa fel încât să poată rezista vreunui atac, ci numai ca să nu rămână țărmul fluviului fără apărători, pentru că barbarii de prin acele părți nu știau cum să ia cu asalt zidurile. E adevărat că cele mai multe întărituri constau dintr-un singur turn și de aceea se numeau monopyrigia. În ele se află un număr de oameni cu totul redus. Și atît era de ajuns pe atunci pentru a speria triburile barbare... Mai tîrziu însă, cînd Atilla năvăli cu oaste multă, el dărlmă aceste întărituri plîna la pămînt, fără nici o greutate și pustii cea mai mare parte a teritoriului roman fără să împline vre-o împotrivire.” Procopius din Cezareea, în *Fontes...*, II, p. 463 (sublinierile noastre).
7. Priscus, *loc. cit.*, p. 285.
8. Prezentăm ca ipoteză următoarea demonstrație: descriind drumul soliei de la Constantinopol spre curtea lui Atilla, Priscus precizează: „am ajuns plîna la Serdica, la o depărtare de treisprezece zile de Constantinopol pentru un bărbat bine echipat” (Priscus, *loc. cit.*, p. 251). Deci, distanța de aproximativ 650/700 km ce desparte Constantinopolul de Serdica a putut fi evaluată într-o măsură ce a constituit un etalon în epocă (distanța parcursă într-o zi de un bărbat bine echipat) sau cel puțin pentru Priscus, deoarece el precizează ulterior, folosind același etalon de distanță, că lățimea fișiei luate de Atilla de la romani este de cinci zile de mare. Ar rezulta din această comparație că stăpînirea romană pătrundea — pînă la Atilla — la nordul fluviului și de-a lungul acestuia, din Pannonia plîna în Tracia, pe o adîncime de aproximativ 250 de km, fapt ce corespunde întregului Banat de la linia Mureș — Porțile de Fier ale Transilvaniei și plîna în sud, în dreptul castellumului de la Gornea, aflat vizavi de Novae. Desigur, ipoteza este relativă, fapt pentru care o și prezentăm cu rezervele de rigoare.
9. M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele VI—IX*, în *Banatica*, IV, 1977, Reșița, p. 200—201 și nota 90.
10. Procopius din Cezareea, *loc. cit.*, p. 461—463.
11. M. Rusu, *Idem*, p. 201.
12. D. Csallány, *Archaeologische Denkmaler der Gepiden im Mitteldonaubeker*, Budapeșt, 1961, p. 146—196.
13. M. Rusu, *Autohtoni și migratori* (ms.).
14. A. Bejan, *Contribuții arheologice la istoria Banatului în secolele VII—IX e.n.* În: SCIVA, 43, 4, București, 1983, p. 348—362.
15. M. Comșa, *Unele date cu privire la Banatul de sud în secolele IV—VII*. În: In Memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974.
16. M. Rusu, în *Apulum*, IX, 1981, Alba Iulia, p. 713—716.
17. *Idem*, în *Banatica*, IV, p. 206.
18. *Ibidem*, p. 179.

19. *Idem*, în *Apulum*, IX, p. 720.
20. *Idem*, în *Banatica*, IV, p. 180, nota 34.
21. N. Dănilă, *Elemente bizantine în viața populației autohtone din Banat și Transilvania în secolele VII—XIII*. În: *Mitropolia Banatului*, 11—12, 1984, p. 709 și notele.
22. D. Csállany, *loc. cit.*
23. În număr foarte mare (celvea zeci) în muzeul din Timișoara.
24. A. Bejan, în *ActaMN*, XIII, 1976, Cluj-Napoca, p. 257—268 (cu o bogată bibliografie). Pentru obiectele de bronz romane din Banat a se vedea și J. Kovacević, în *RadVM*, II, 1960, Novi Sad; mai recent, *La partie danubienne de la région d'Aquis au VI-e et au début du VII-e siècle*, Beograd, 1981, p. 168—174; I. Trbuhovic, în *ZborNM*, XI, 1, Beograd, 1983, p. 91—98; precum și reluarea problemelor fibulelor și a atelierului de secol VI—VII de la Drobeta-Turnu Severin cu confirmarea concluziilor noastre din 1976, la Dan G. Teodor, *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V—VII e. n. în spațiul carpato-dunăreano-ponic*, în *Arh.Mold*, XII, Iași, 1988, p. 197—221.
25. A. Bejan, *Idem*; D. G. Teodor, *Idem*.
26. A. Bejan, *Ibidem*.
27. Repertoriul și bibliografia obiectelor paleocreștine (și de pe teritoriul Banatului) a se vedea la N. Gudea, I. Giurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.
28. N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977; N. Gudea, N. Dragomir, în *Banatica*, III, 1975, p. 118—119.
29. M. Rusu, *Paleocreștinismul și etnogeneza romanilor*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca*, 26, 1983—1984, Cluj-Napoca, 1984, p. 45.
30. I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 33—37.
31. O. Bozu, în *Banatica*, VII, 1983, Reșița, p. 228—229.
32. Îndeosebi pentru secolele V—VII e. n.
33. Șt. Olteanu, *Cu privire la începuturile evului mediu timpuriu în istoria Romaniei*, II, în *Revista de istorie*, 39, 10, București, 1986, p. 982—995.
34. *Ibidem*, p. 986.
35. M. Rusu, în *Banatica*, IV, p. 207—211.
36. *Fontes...*, II, p. 545—549 (Theofilact Simocata) și 611—615 (Theophanes Confesor).
37. Șt. Olteanu, în *Rev.Ist.*, 39, 9 (I), 10 (II), 12 (III), 1986; a se vedea și Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII—XI)*, București, 1983.

Der Südwesten Rumäniens (das Banat) im 3/4—7 Jh. u. Z.

RICHTLINIEN DER GEGENWÄRTIGEN FORSCHUNG

Die archäologischen Funde, die Münzfunde sowie die schriftlichen Quellen der Geschichte des Banates im 3/4—7 Jh. u.Z. erlauben und folgende Feststellungen zu machen:

I. Die dako-römischen Siedlungen des 3—4 Jhs. u. Z. weisen ein einheitliches Gepräge auf, ihre lange Besiedlungsdauer — einige von ihnen sind schon seit

dem 2—3 Jh. u.Z. fortwährend bewohnt — belegen eine sesshafte, bodenständige Einwohnerschaft. Es werden die anhaltenden Beziehungen dieses Lebensraumes, dieser Bevölkerung mit dem römischen Reich, später mit dem römisch — byzantinischen Reich hervorgehoben, das seine Herrschaft zeitweilig über den südlichen, südwestlichen Teil der ehemaligen Provinz Dazien wieder ausgebreitet hat.

II. 1. Im 5—7 Jh. u. Z. überwiegte im Banat prozentmässig die bodenständige dako-römische Bevölkerung mit ihrer eigenen sozialen Gliederung und Evolution, ihrer eigenen materiellen und geistigen Kultur, die sich in den Entstehungsraum des rumänischen Volkes integrieren lässt.

II. 2. Das von Attila den Römern entrissene Gebiet (siehe *Priscus*) erstreckte sich nördlich der Donau und entlang dieses Stromes aus Pannonien bis nach Trazien; es umfasste auch das Banat, wahrscheinlich vom Maroschfluss und dem Eisernen Tor Siebenbürgens bis zum südlich gelegenen Kastellum von Gornea.

II. 3. In Banat sind die Funde gepidischen Charakters wenig zahlreich. Die Anwesenheit der frühen Slawen, das Vordringen deren früheren Bevölkerungsgruppen gegen die Donau ist archäologisch auch nicht belegt. Im lichte der schriftlichen Quellen sowie des archäologischen Befundbestandes ist im Banat eine feste strenge Herrschaft der Awaren nicht anzunehmen.

II. 4. Von grundlegender Bedeutung für das Leben der romanischen Bevölkerung des Banates war die Beibehaltung enger Beziehungen dieser Bevölkerung zu der römisch-byzantinischen Welt; solche Beziehungen werden durch das im Banat archäologisch belegte Vordringen von Erzeugnissen des römisch-byzantinischen Gewerbes, von dem ununterbrochenen Umlauf der byzantinischen Münzen im Banater Raum, von der gesprochenen Sprache von der Ausübung des christlichen Glaubens im Banat und von der zeitweiligen Ausdehnung der Autorität des römisch-byzantinischen kirchlichen Verwaltungssystems in der zweiten Hälfte des ersten Jahrtausends u. Z. auch auf das Banat widerspiegelt.

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIE

Tezaurul feudal de la Ernesthaza (Banatski Despotovac), secolele XIV—XV

DORINA PÎRVULESCU

În anul 1880, o publicație timișoreană de arheologie menționa succint descoperirea întâmplătoare în localitatea Ernesthaza, din comitatul Torontal, a unui tezaur feudal conținând obiecte de podoabă, vase de argint și 150 de monede din secolele XII—XIV¹.

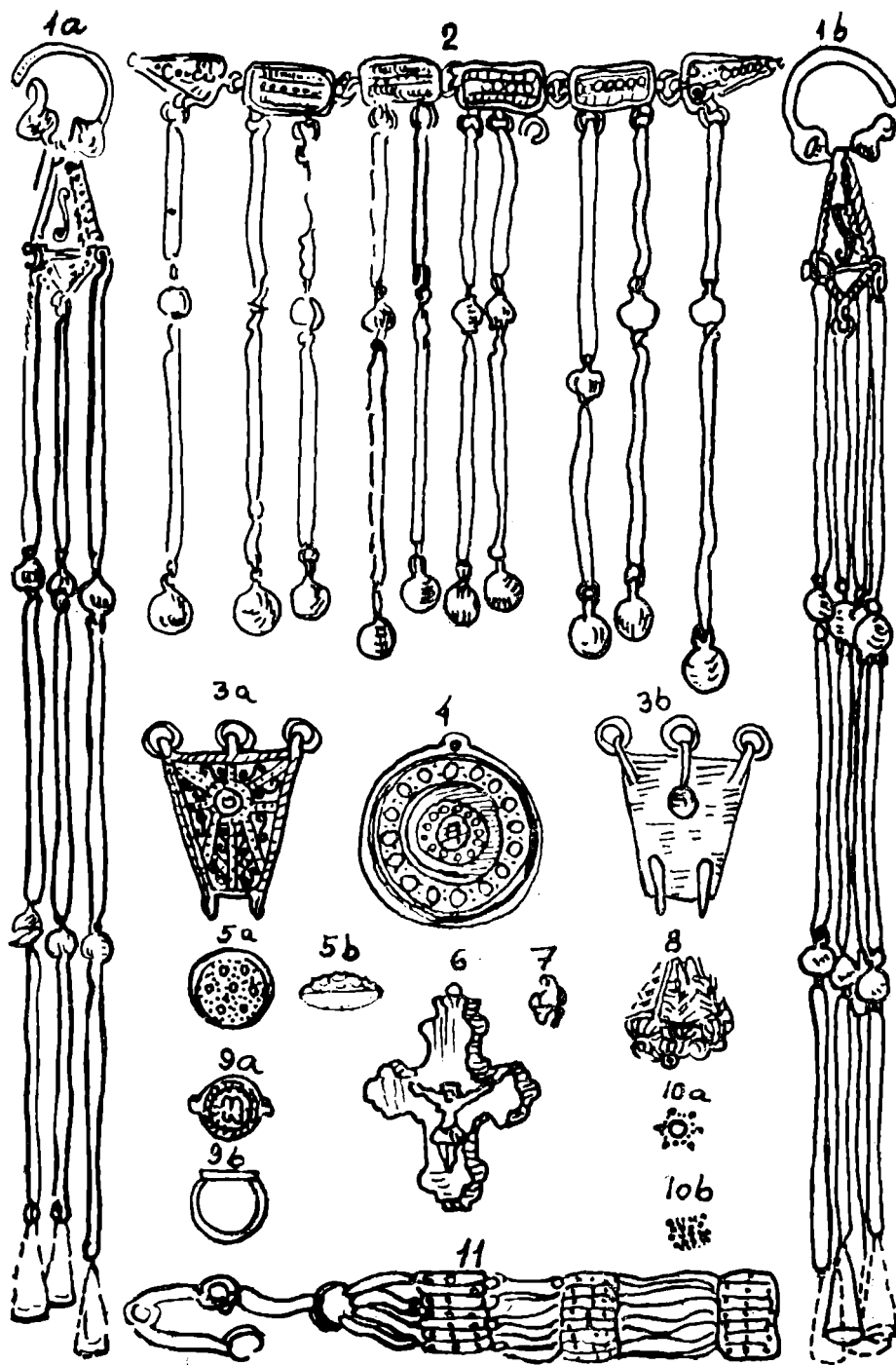
În anul următor, piesele au fost publicate împreună cu un scurt comentariu referitor la încadrarea cronologică în revista „Archaeologia Ertesitő”² și republicate aproape două decenii mai târziu în paginile aceleiași reviste, de astă dată cu un comentariu mai amplu cuprinzând mai ales aprecieri stilistice față de descoperiri din Ungaria contemporane cu tezaurul sau din perioadele anterioare, urmărind până în epoca migrațiilor³.

A mai trecut aproape un secol până la o nouă prezentare a sa, de astă dată în Ungaria, într-un studiu mai amplu cu privire la tezaurul din secolele XIV—XV descoperite pe teritoriul maghiar, lucrarea analizând piese aflate actualmente la Muzeul Național din Budapesta, corelate cu piesele tezaurului ce se află la Muzeul Banatului⁴.

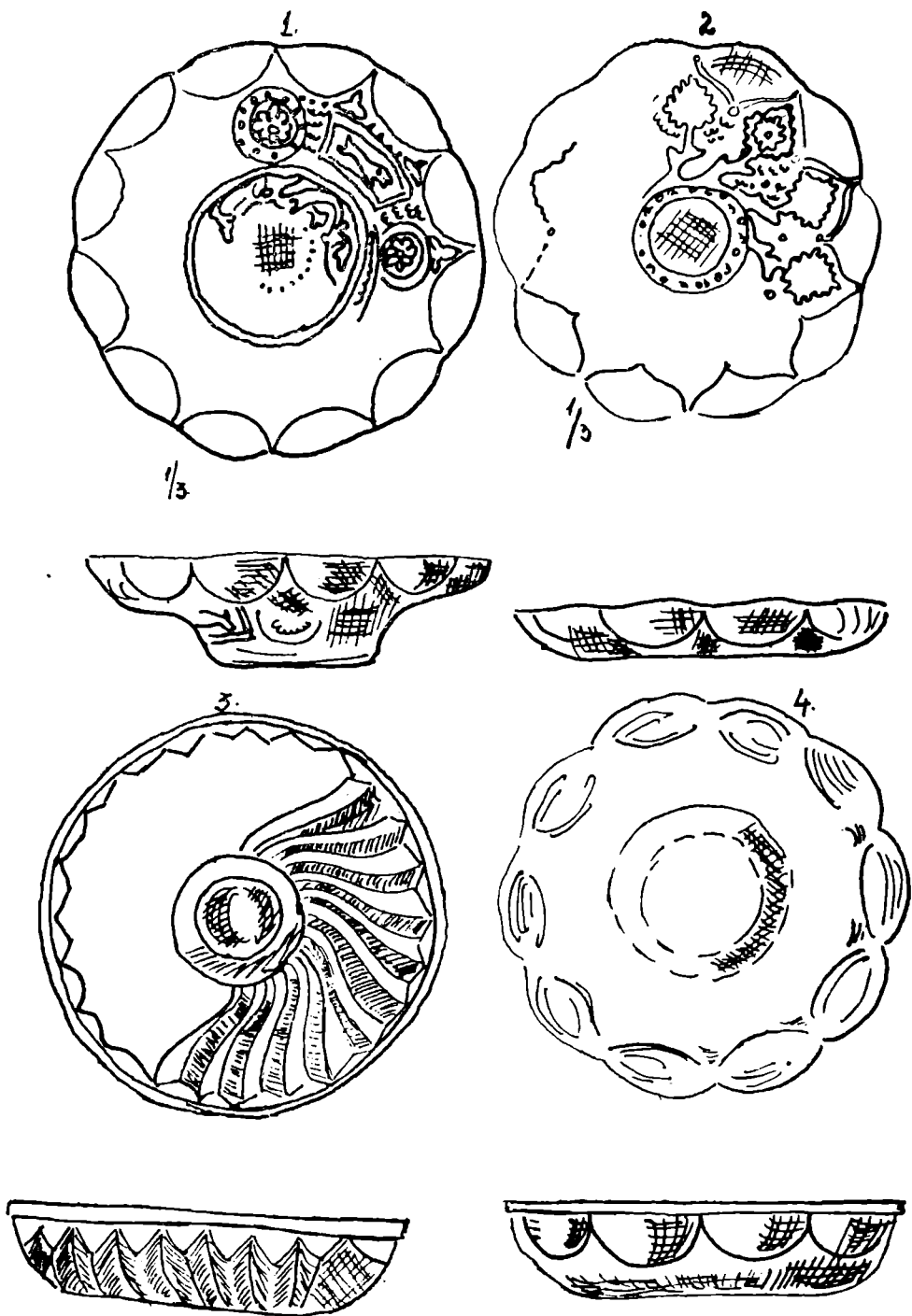
Pe baza materialelor publicate în 1881, respectiv 1897, însoțite de desenele pieselor de podoabă și ale vaselor de argint, credem că putem reconstitui inventarul acestui tezaur, după cum urmează, respectând numerotarea desenelor (planșele I, 2)⁵:

- 1 a, b) cercel de timplă cu pandantive din lănțișoare și globuri de argint;
- 2) colier cu pandantive din lănțișoare și globuri de argint;
- 3 a, b) plăcuță trapezoidală (avers, revers), cu urechiușe de prindere, fragment de pandantiv;
- 4) aplică rotundă cu urechiușe de prindere;
- 5 a, b) piesă de podoabă cu funcționalitate neidentificată;
- 6) cruce;
- 7) fragment de podoabă, posibil aplică, cu urechiușă de prindere;
- 8) fragment de pandantiv;
- 9 a, b) inel;
- 10 a, b) piesă de podoabă, aplică?, stare fragmentară;
- 11) brățară din lănțișoare și plăcuțe metalice;
- 12—16) vase de argint.

Dintre piesele enumerate mai sus, Muzeul Național din Budapesta deține următoarele⁶:

Planşa I, fig. 1–11. Tezaurul de la Ernesthaza; piesele de podoabă publicate în 1881, 1897

Planşa II, fig. 1-4. Tezaurul de la Ernesthaza; vasele de argint publicate în 1881, 1897.

- 1) cercel de timplă, inv. nr. 1881.46.2 1—29 cm (planșa I, fig. 1 b);
- 2) fragment de pandantiv, inv. nr. 1881.46.3.; 3,8×4 cm (planșa 1, fig. 3 a, b);
- 3) vas de argint, inv. nr. 1881.46.1. ; 1—3,5 cm D — 14,5 cm (planșa 2, fig. 4)⁷.

După cite s-ar părea, la același muzeu există și celelalte vase de argint aparținătoare tezaurului (planșa 2, fig. 1, 2). În lucrarea colegei de la Budapesta, acestea sînt prezentate ca aparținînd tezaurului de la Körmend, deși similitudinea desenelelor din 1881/1897/ cu cea a fotografiilor celor două piese este frapantă⁸.

La Muzeul Banatului se păstrează următoarele piese din tezaur, intrate în patrimoniul acestuia la scurt timp după descoperire, dar inventariate abia în anul 1909:

- 1) colier cu pendantsive, inv. nr. 3998, L: 18 cm, 1 : 17 cm (pl. 1, fig. 2);
- 2) cercel de timplă, inv. nr. 3988, L: 29 cm, (pl. 1, fig. 1 a);
- 3) brățară (?), inv. nr. 4004, L: 22 cm (pl. 1, fig. 2);
- 4) vas de argint, inv. nr. 6313, D: 12,5 cm (pl. 2, fig. 3).

Colierul cu pendantsive din lănișoare este format din șase plăcuțe din argint, dintre care patru dreptunghiulare și două triunghiulare, cu unghiurile ușor rotunjite. Un chenar de sîrmă filigranată mărginește fiecare plăcuță, alături de care bucle de sîrmă dispuse pe două șiruri și mici granule completează decorația. La plăcuțele de închidere triunghiulare, firul de sîrmă răsucită înconjură granulele sudate. Prin intermediul a cite trei verigi de prindere, de fiecare plăcuță atîrnă pendantsive formate din lănișoare subțiri de argint întrerupte de cite o sferă de argint în zona mediană și la capătul fiecărui lănișor.

Asemănător cu colierul, cercelul de timplă se prezintă sub forma a două prisme piramidale adosate, inegale ca mărime, servind la prinderea lănișoarelor din sîrmă de argint a căror curgere este întreruptă de cite două sfere, echilibrate la capete prin plăcuțe triunghiulare. Decorul muchiilor este reprezentat și în acest caz prin granule și sîrmă filigranată, iar laturile piramidei au ca decorație două granule în jurul cărora se răsucește un fir subțire în formă de S.

Cea de-a patra piesă, probabil brățară, se înscrie stilistic în aceeași categorie a podoabelor cu lănișoare din sîrmă între care se interpun plăcuțe dreptunghiulare avînd ca decorație mici pseudogranule sudate.

Obiectele de podoabă prezentate se înscriu stilistic în ambianța sud-vest balcanică, reprezentînd tipuri de bijuterii de tradiție bizantină, prelucrate în ateliere din Bulgaria, Macedonia, preluate sau chiar produse și în ateliere locale. Răspîndirea acestora în mediul românesc este dovedită de existența mai multor piese dintre care amintim doar cîteva din cele mai cunoscute: ne referim astfel la diadema de la Streja — Cîrțișoara, secolul al XII-lea⁹, diadema (fragmentară) de la Olteni (Teleorman¹⁰), sau cei doi cercei de argint de la Gogoșu — Mehedinți¹¹, piese de referință ce aparțin sfîrșitului de secol al XIV-lea și începutului de secol al XV-lea.

Analizînd repertoriul decorativ al pieselor de la Ernesthaza, constatăm utilizarea unor elemente de largă circulație în timp, în arta prelucrării metalelor. Astfel, granulele și sîrma filigranată cu caracter decorativ se regăsesc la bijuterii a căror vechime ajunge pînă în epoca migrațiilor¹², în timp ce pendantsivele sub formă de lănișoare apar ca element decorativ pe la începutul secolului al XIV-lea, evoluînd de la forme simple — produse ale unor ateliere locale — la podoabe rafinate ce au la bază modele bizantine aparținînd unor ateliere rusești din veacurile anterioare, respectiv secolele X—XI.

Alt element decorativ, respectiv buclele din sîrmă răsucită ce apar la colierul tezaurului, poate fi urmărit începînd din secolul al XIV-lea la cercelul de la Gogoșu — Mehedinți¹³, perpetuîndu-se la bijuterii ce aparțin sfîrșitului de secol

al XV-lea (diadema de la Olteni — Vrancea)¹⁴, dar și la unele obiecte de certă factură locală din secolul al XVI-lea¹⁵.

Apariția sau reapariția unor elemente decorative într-un anume timp istoric constituie, credem, o problemă de mentalitate a unui grup social mai restrâns sau mai larg. Ar fi poate interesant de urmărit extensia în spațiul de civilizație european a anumitor elemente decorative, care, dincolo de o anumită „modă”, traduc capacitatea de asimilare, nivelul spiritual al unei comunități, practic, capacitatea de integrare a acesteia în ansamblul civilizației momentului respectiv.

Alături de obiectele de podoabă, cele patru vase de argint ale tezaurului reprezintă piese deosebite asupra cărora, în ciuda absenței tuturor originalelor, vom face câteva aprecieri stilistice.

Exemplarul aflat în colecția Muzeului Banatului este un vas cu baza plată, în formă de castronaș, având ca elemente decorative 24 de caneluri care se îngustează spre bază. Este de altfel singura piesă cu această decorație, celelalte înscrindu-se stilistic în grupul vaselor cu margini lobate, sub formă de „solzi de pește”.

Vasul numărul 1 (pl. 2.1.) are baza ușor înălțată, deschizându-se spre buza terminată în 12 lobi „solzi de pește”. Decorația bogată este reprezentată prin patru cartușe trapezoidale (cu baza mică spre fundul vasului), cu câte două reprezentări zoomorfe, doi câini și doi iepuri în poziție de fugă, între care spațiul este completat de cite un element floral în medalion rotund, alternând cu frunze trilobate. În sfârșit, vrejuri și frunze cvadrilobate finalizează ansamblul decorativ¹⁶.

Vasul numărul 2 (pl. 2.2), având aceeași decorație a buzei, de astă dată în zece lobi, cu baza plată, prezintă bogate ornamentații cu motive florale, reprezentând un lujer circular de la care se ramifică zece flori cu tulpini scurte, unduite.

În sfârșit, vasul numărul 4 (pl. 2.4) are baza plată și ca unică decorație zece lobi de tipul „solzi de pește”, care-i ondulează marginile.

Elementele decorative ale celor patru vase de argint, prezentate mai sus, respectiv: decorul „solzi de pește” al buzei vaselor 1, 2, 4, reprezentările zoomorfe (vasul numărul 1), motivele vegetale (vasele 1, 2) sau canelurile elegante ale vasului numărul 3 ilustrează un repertoriu larg utilizat în domeniul toreuticii, începând cu secolele X—XI pînă la sfârșitul secolului al XV-lea.

Pentru secolele XIV—XV, perioadă în care se poate încadra tezaurul, toreutica este relativ săracă în informații, cele mai reprezentative exemplare din spațiul de cultură sud-vest balcanic fiind vasele de argint aparținând tezaurilor de la Gogoșu — Mehedinți, Temska (Serbia), Gorno — Orizari (Macedonia), Kiskunhalas—Fehérto sau Körmend (Ungaria)¹⁷. Comparînd cele patru piese ale tezaurului de la Ernesthaza cu vasele de referință amintite mai sus, cu care-și înrudesc repertoriul decorativ, considerăm că acestea completează în mod fericit micul grup al vaselor de argint descoperite pînă acum în spațiul sud-vest-balcânic, reprezentînd mărturii, desigur insuficiente, a ceea ce a însemnat argintăria laică balcanică în epoca feudală.

În aceeași ordine de idei, asemănarea stilistică a pieselor de podoabă ale tezaurului cu cert caracter nobiliar, cu altele descoperite în țară, în Serbia sau în Ungaria, ne permite, pe de-o parte, încadrarea lor cronologică în secolele XIV—XV, iar pe de altă parte, înscrierea acestora în aria de civilizație sud-vest-balcânică, cores-punzătoare „coridorului cultural” venit din ambianța sud-dunăreană (Bulgaria, Serbia) care, trecînd peste teritoriul de vest al țării (Oltenia, Banat), ajungea pînă în Ungaria¹⁸. Aceasta a permis permanenta circulație de valori culturale, de meșteri, de produse destinate comerțului, de valori spirituale, oferind Banatului un caracter cultural eterogen, rezultat firesc al simbiozei elementelor de civilizație sud-balcânică cu cele ale Europei centrale.

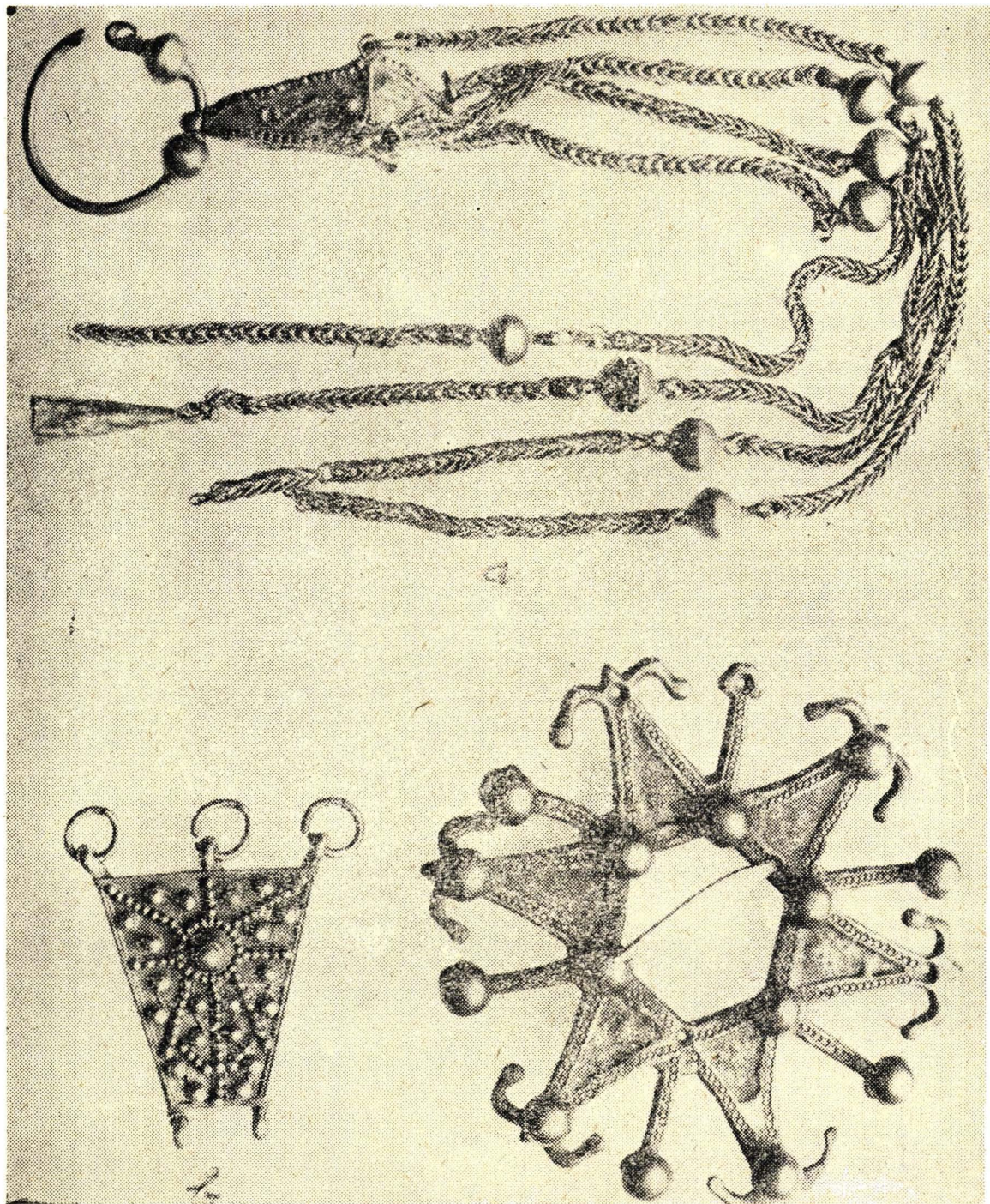

Foto 1. Cercul de timplă și fragment de pandantiv. Muzeul Național Budapesta

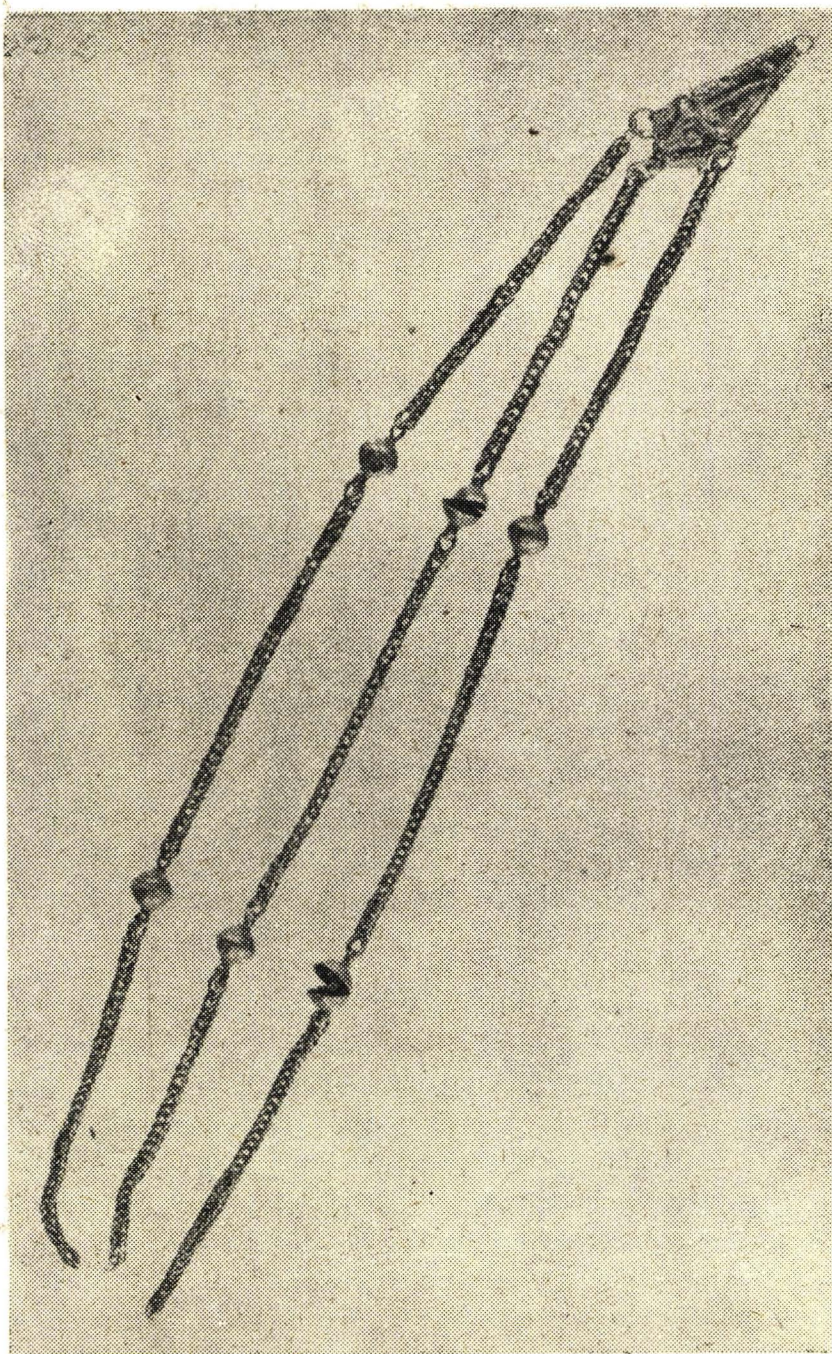

Foto 2. Cercel de timplă. Muzeul Banatului.

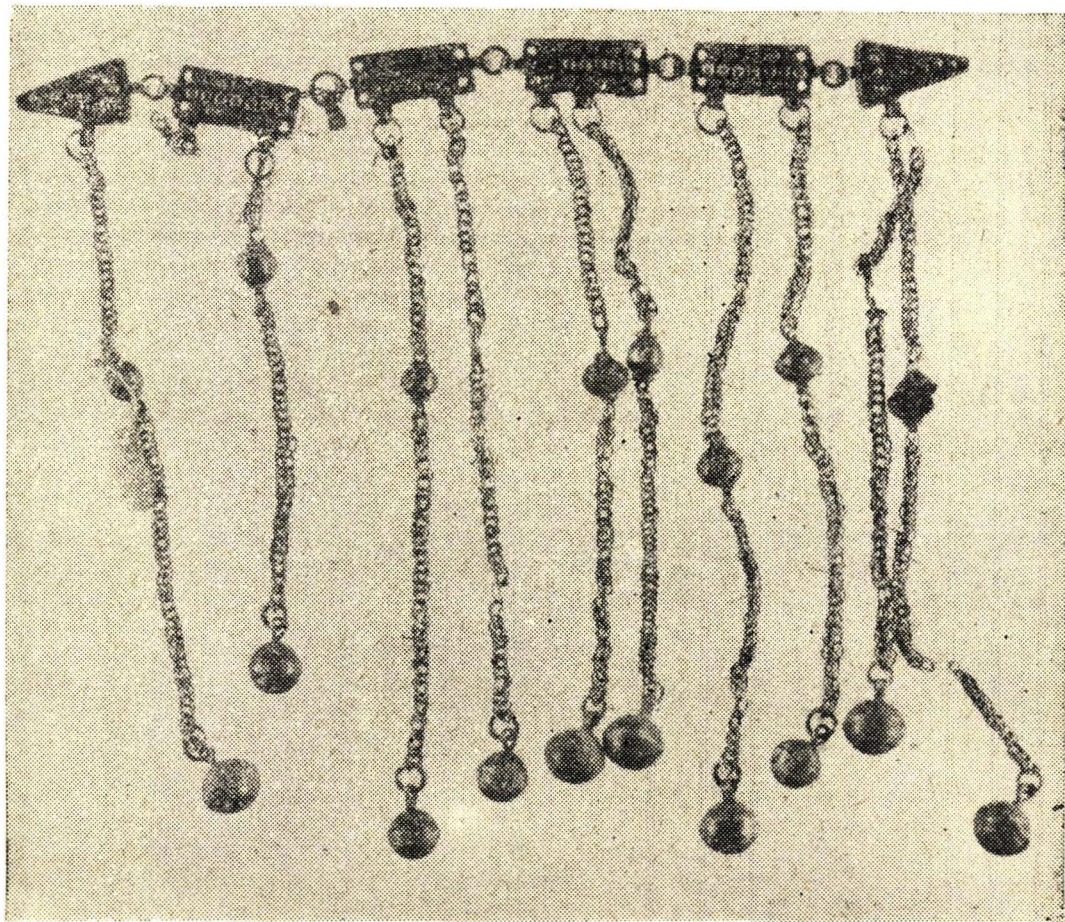

Foto 3. Colier cu pandidate. Muzeul Banatului.

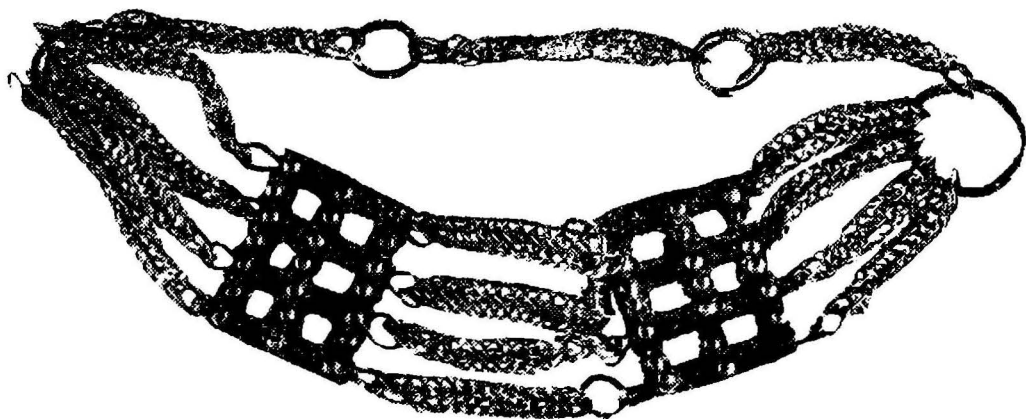

Foto 4. Brățară (?). Muzeul Banatului

Foto 5. Vas de argint. Muzeul Banatului.

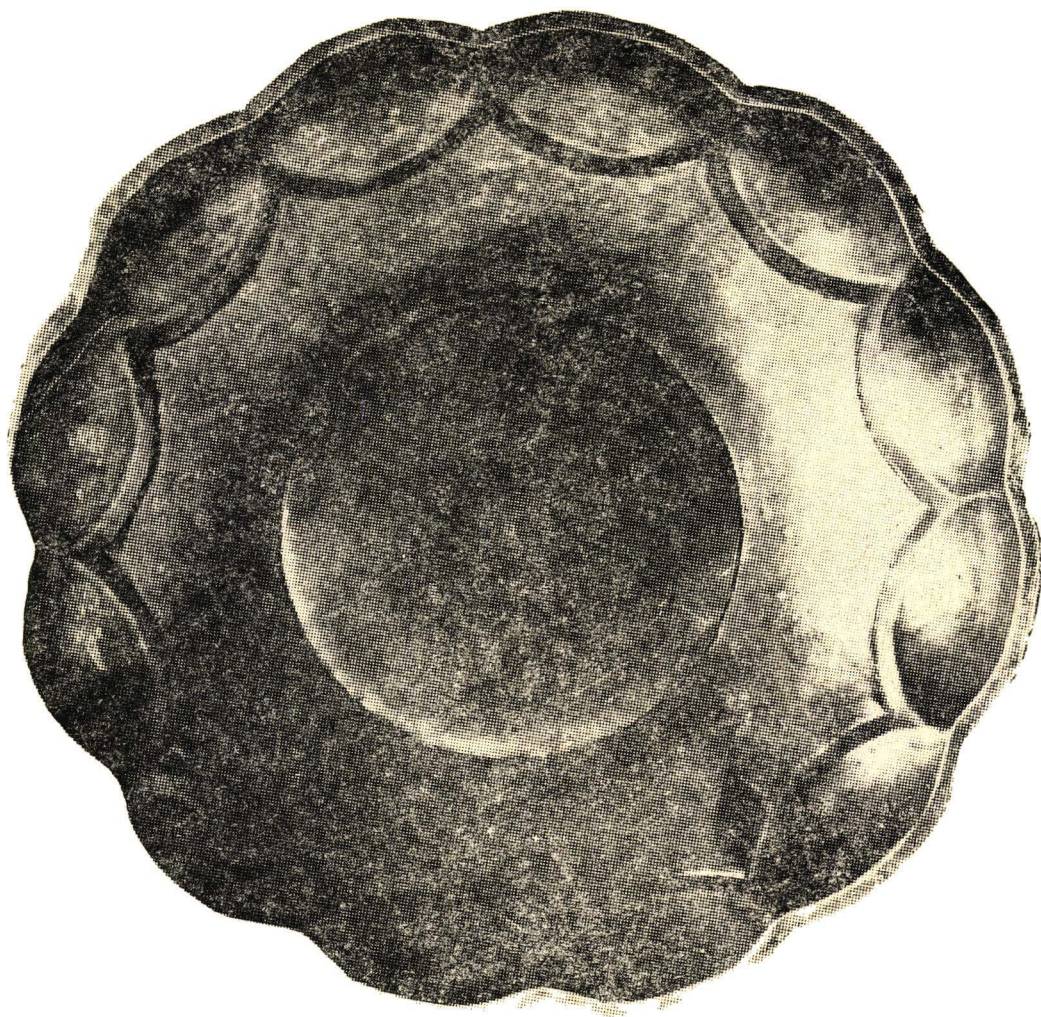

Foto 5. Vas de argint. Muzeul Național Budapesta

1. TRÉT, 1880, p. 160.
2. *ArchÉrt.*, 1881, pp. 175—177.
3. *Idem*, XVII, 1897, p. 243.
4. *Magyar Művészettörténeli Ertesítő*, 1983, pp. 115—116, cat. p. 124.
5. *ArchÉrt.*, 1881, pp. 175—176; *idem*, nr. XVII, 1897, p. 243.
6. Mulțumim pe această cale d-lui dr. J. H. Kolba și d-nei Számbéki Monica pentru prețioasa dumnealor colaborare.
7. *Magyar M. tört. Ert.*, 1983, p. 116, fig. 23; autoarea consideră ca aparținind tezaurului și o calaramă care însă nu apare printre piesele publicate în 1881, respectiv 1897 (vezi notele 2, 3).
8. *Idem*, pag. 113, fig. 16.
9. Kurt Horedt, *Voievodatul de la Belgrad*, Alba Iulia. În: SCIV, V 1954, nr. 3—4, pp. 487—512.
10. Dinu Rosetti. În: BMI, XLI, 1972, nr. 4, p. 10, fig. 20.
11. M. M. Popescu, *Podoube medievale în ȧrile romane*, București, Editura Meridiane, 1971 cat. 14, 15, fig. 4—6.
12. *ArchÉrt.*, XIV, 1897, p. 244; autorul consideră că răsucirea firului filigranat în jurul granelor metalice se întâlnește în decorația cerceilor avari de la Kesthelyi; pentru tezaurul de la Kesthelyi vezi *ArchÉrt.* I, 1881, p. 156, planșă p. 154.
13. M. M. Popescu, *op. cit.*, cat. 14, fig. 4.
14. Dinu Rosetti, *op. cit.* p. 10.
15. M. M. Popescu, *op. cit.*, cat. 21, 26, 27, fig. 14—16.
16. Răzvan Theodorescu, *Bizanz, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele XI—XIV)*, București, 1974, pp. 332—333.
17. *Magyar M. tört. Ert.*, 1983, pp. 106—107.
18. Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 342.

Le trésor féodal de la Ernesthaza (Banatski Despotovac), XIV—XVèmes siècles

RÉSUMÉ

La découverte accidentelle, a Ernesthaza (Banatski Despotovac), d'un trésor féodal signalé dans les publications d'archéologie du fin du dernier siècle et q'on peut dater au XIV—XV-ème siècle, se situe parmi les découvertes les plus importantes de la féodalité de cette partie du pays.

Bien que le trésor nous ait parvenu fragmentaire, les illustrations publiées rendent possible aujourd'hui la reconstitution partielle des pièces découvertes. Il

s'agit d'un trésor de famille appartenant à des seigneurs, des nobles de la région qui a été transmis d'une génération à l'autre et selon toutes probabilités, enterré à la fin du XV-ème siècle.

Les pièces de parure, les pendants d'oreille ou le collier à pendentifs de chaînettes peuvent être considérées par analogie, appartenant au XIV-ème ou au XV-ème siècle. Elles complètent la série des parures à pendentifs de chaînettes découvertes dans la sud-ouest ou dans le centre du pays (Streja-Cirîșoara, Gogoșu-Mehedinți). De même, les vaisseaux en argent contribuent à compléter les connaissances en ce qui concerne le développement de l'art de l'usinage des métaux dans la zone sud-ouest balkanique, les vaisseaux étant apparentés aux vaisseaux d'argent renommés de Gogoșu-Mehedinți, Temska (la Serbie), Gorno-Orizari (la Macédoine), Kiskunhalas-Fehértő, ou Körmend (Hongrie).

En général, les pièces du trésor, permettant des analogies avec les autres pièces que nous venons de mentionner ci-dessus, prouvent l'intégration complexe de cette zone du pays dans l'ambiance culturelle et de civilisation sud-ouest européenne contenant la Macédoine, la Serbie, Oltenia, le Banat et l'Hongrie.

Districtul Comiat. Contribuție la geografia istorică a Banatului în evul mediu

VIOREL ACHIM

Intrate în atenția istoricilor începînd cu anul 1876, cînd li s-a consacrat primul studiu¹, districtele românești din Banatul medieval beneficiază azi de o bibliografie relativ bogată, cu toate că nu există încă o monografie special dedicată acestei problematici, realizată la nivelul actual al cercetării. Pornindu-se de la volumul relativ însemnat de documente medievale privitoare la Banat², au fost surprinse diferite aspecte ale societății locale, insistîndu-se asupra organizării autonome a regiunilor de munte, omogen românești, din sud-estul provinciei. Districtele românești din Banat, închegate în prima jumătate a secolului al XIV-lea, îmbinau autonomia de mai veche origine a românilor cu autoritatea de drept a regalității, reprezentată de castelanii cetăților regale din regiune și banul de Severin, ca autoritate superioară³, și se suprapuneau, foarte probabil, unor formațiuni prestatale românești anterioare pătrunderii regalității ungare în regiune.

Districtele bănățene se înscriu în problematica mai amplă a autonomiilor românești din cadrul regatului feudal ungar⁴, dar cu un specific ce ține de larga autonomie administrativă și judiciară de care se bucurau românii bănățeni, de durata acesteia — districtele supraviețuind în răsăritul Banatului pînă la instaurarea dominației otomane efective în regiune, în 1658 — și, nu în ultimul rînd, de teritoriul întins al acestor organizații autonome; cele opt districte bănățene mai importante⁵ — numite în istoriografie, datorită confirmării solemne de către regalitate a vechilor lor libertăți, „districte privilegiate”⁶ — au acoperit în mod compact întreaga regiune muntoasă (deci, aproximativ o treime din total) a provinciei delimitate de Mureș, Tisa, Dunăre și extremitatea vestică a Carpaților Meridionali.

În general, localizarea și delimitarea districtelor din sud-estul Banatului nu au ridicat probleme, existînd cîteva studii de geografie istorică dedicate unora dintre ele⁷. Un district mai puțin reflectat în izvoarele scrise și care a intrat într-o mai mică măsură în atenția cercetătorilor este Comiat⁸. El este atestat documentar pentru prima dată în anul 1369, cu prilejul hotărnicirii moșiei Ersig⁹, situată pe cursul mijlociu al Pogănișului, la ieșirea acestuia în cîmpie, și aflată în stăpînirea puternicei familii nobiliare Himfy. Fixînd hotarele moșiei în cauză, actul emis de capitlul din Cenad precizează că aceasta se învecina spre răsărit cu „provincia Comiat” (*provincia Cumyath*)¹⁰, fiind amintite cu această ocazie mai multe semne de hotar. Pe o anumită porțiune hotarul, reconstituibil în mare, între cele două unități teritoriale îl alcătuiau doi afluenți ai Pogănișului — în dreapta pîriul Rugaș (*Erusagpathaka*), dintre satele actuale Duleu și Valeapai, iar în stînga Valea Ari-neșului (*Aranyaspathaka*), dintre Duleu și Bărbosu¹¹. Actul din 1369 constituie, de fapt, prima atestare a districtului Comiat, documentele bănățene din secolul al XIV-lea punînd de multe ori semnul egalității între *districtus* și *provincia*, cei doi termeni definind același tip de structură teritorială¹².

Făcînd abstracție de controversatul act papal din 1345¹³, care amintește și de „mai-marele de Remetea” (așezare localizată în mod diferit de istorici, conform uneia dintre ipoteze în zona care ne interesează, la Remetea-Pogănici¹⁴), cea dintîi atestare sigură a unui sat din cuprinsul districtului Comiat datează din 1352. Un act din acel an, stabilind hotarele pămîntului „pusti” numit Valea Mîtnicului (*Mutluk pathaka*) — corespunzător Ohabei Mîtnic de azi —, dăruit cneștilor de Mîtnic și ținînd de districtul Sebeș, amintește de un drum ce duce la *Gamza*¹⁵. Documentul nu face nici o precizare în legătură cu situația patrimonială și nici nu arată cărui district îi aparținea Gamza — așezare azi dispărută, localizată în hotarul satului Zorlențu Mare, unde mai multe toponime îi păstrează amintirea¹⁶ —, dar luînd în considerare faptul că ulterior satul este atestat ca făcînd parte din districtul Comiat, se poate stabili că aici, între Gamza și posesiunile Mîtnicenilor¹⁷ din stînga Timișului, trebuie să fi fost hotarul dintre districtele (Caran)Sebeș și Comiat.

Avînd astfel reconstituite în mare, cu ajutorul documentelor amintite din 1352 și 1369, limitele sale de răsărit și de apus și ținînd seama de informațiile documentelor ulterioare cu privire la districtul și satele din jur, putem preciza că districtul Comiat ocupa valea superioară a Pogănișului din zona izvoarelor și pînă la ieșirea riului în cîmpie. Începînd cel puțin cu sfîrșitul secolului al XIV-lea, pămînturile de la izvoarele Pogănișului nu au făcut, însă, parte din districtul Comiat, pentru că aici este atestată în 1397 „moșia regală *Poganch*”, pe care regele Sigismund o dăruiește lui Ladislau fiul lui Petru zis Românul (*Olah*) de Voislova și rudelor sale și despre care documentul precizează că ținea de districtul Caran (*in districtu de Karan*)¹⁸. Alte șase sate aflate în zona izvoarelor Pogănișului și în apropierea drumului ce leagă culoarul Timișului (deci și Caransebeșul) de valea Bîrzavei — Delinești, Ohabița (*Zabadfalu*), Apadia, *Kisfalu*, *Laczkan* și *Striges* (ultimele trei azi dispărute) — sînt atestate într-o diplomă din 1439 ca ținînd de districtul Sebeș și aparținînd familiei românești de Bizere¹⁹, ale cărei principale posesiuni erau concentrate pe valea Bistrei, un afluent al Timișului. Nu este exclus ca aparținerea satelor de la izvoarele Pogănișului la districtele Caran și Sebeș să fi fost de dată recentă.

Spre vest, districtul Comiat se învecina cu întinsul domeniu feudal Ersig, aflat în stăpînirea familiei Himfy — una din marile familii nobiliare din Banat, beneficiară a multor dănii regale, cuprinzînd un mare număr de sate situate la ieșirea în cîmpie a Pogănișului și a Bîrzavei²⁰. La nord de Comiat se afla districtul Lugoș, pe care hotărnicia din 1369 a domeniului Ersig îl amintește ca *possessio Lugas*²¹, iar la est districtul Sebeș — numit ulterior, după contopirea cu districtul Caran, Caransebeș —, cele mai multe din satele din această parte a districtului de pe valea Timișului aparținînd Mîtnicenilor și Bizereștilor. Faptul că satul *Poganch*, azi dispărut, situat în această zonă, ținea la 1397 de tîrgul Caran (azi Căvărna²²) și, în consecință, aparținea districtului Caran²³, cu toate că nu făcea corp comun cu acest district, se datorează, după părerea noastră, unei situații speciale, probabil unei donații anterioare abuzive din partea regalității în beneficiul „oaspeților” din Caran; nu este exclus ca donația din 1397 în favoarea unor români să aibă valoarea unei repunerii în drepturi a vechilor stăpîni. În documentele ulterioare, satul apare ca fiind situat în districtul Sebeș.

La sud de districtul Comiat era situat districtul Bîrzava²⁴, care cuprindea satele de pe cursul superior al riului cu același nume, paralel cu Pogănișul. Ezerișul — situat pe pîrîul Tău, un afluent al Pogănișului — nu făcea însă parte din nici unul din cele două districte. Atestat în 1319, cînd cneazul Baci (Bach *kenezis*) este depozdat de satul său Ezeriș (*Egrus*) de către nobilul Paul zis Italianul (*Paulus dictus Oloz*)²⁵, satul a ajuns într-un moment anterior anului 1353, cînd este

amintit din nou²⁶, în stăpînirea familiei Iimfy. Domeniul Ezeriş reprezenta o enclavă nobiliară la hotarul dintre districtul Comiat la nord şi districtul Bîrzavei la sud. Evoluţia socio-patrimonială a Ezerişului dovedeşte deposeările la care au fost supuşi românii din Banat în prima jumătate a secolului al XIV-lea şi, în acelaşi timp, modalitatea concretă în care s-a realizat, cel puţin în această zonă, ofensiva feudalismului de tip occidental, prin implantarea în mediul românesc, în urma deposeărilor la care au fost supuşi cnejii români din partea regalităţii şi prin recurgerea la ficţiunea juridică a „domeniului regal“, a unor familii nobiliare străine, beneficiare ale donaţiilor făcute de regalitatea angevină²⁷.

Din informaţiile furnizate de documentele din secolele XIV—XV privitoare la district şi la situaţia patrimonială a satelor din împrejurimi rezultă că districtul Comiat corespundea teritoriului actualelor sate Duleu, Valea Mare, Firliug, Remetea-Pogănici, Dezeşti, Zorlenţu Mare şi Zorlencior din nord-vestul judeţului actual Caraş-Severin. Această zonă cu aspect colinar are ca ax Pogănişul, rîu care pe această porţiune curge de la est la vest, iar în cîmpie de la sud-est spre nord-vest, vărsîndu-se în Timiş în apropiere de Timişoara. Lungimea văii în zona corespunzătoare districtului din evul mediu este de cca 22 km, iar lăţimea ei variază între 5 şi 12 km. Districtul Comiat ocupa o suprafaţă restrînsă, de cca 200 kmp.

Satele existente astăzi în cuprinsul teritoriului fostului district românesc de pe valea Pogănişului — exceptînd Remetea-Pogănici, atestat începînd cu anul 1420²⁸ (dacă nu chiar de la 1345²⁹), Dezeşti, amintit în acelaşi document din 1420³⁰, Valea Mare, atestat din 1458³¹, şi Zorlenţu Mare, atestat pentru prima dată în anul 1499³² — datează, cel puţin cu actualul lor nume, din secolele XVI—XVII³³. Din cele 15 aşezări atestate în cursul secolelor XIV—XVI ca făcînd parte din districtul Comiat³⁴, 11 nu au supravieţuit pînă azi, unele din ele lăsînd însă urme în toponimia văii Pogănişului. Aşezarea care a dat numele districtului — la 1435 menţionată ca tîrg (*oppidum...Komyathy*)³⁵ — a dispărut şi ea în secolul al XVI-lea³⁶.

Cauza instabilităţii aşezărilor — sau, mai degrabă, a numelui acestora — trebuie să fi fost nu atît practica frecventă a cancelariei medievale ungare de a schimba numele aşezării³⁷, ci în principal evenimentele politice şi militare din regiune, cu distrugerile pe care le presupun, din secolele XVI—XVII, cînd districtul Comiat s-a aflat tocmai în zona de contact între paşalicul de Timişoara, organizat de otomani la 1552 în cîmpia bănaţeană, şi banatul Lugojului şi Caransebeşului care, intrat sub suzeranitate otomană, a conservat pînă în 1658, cînd a fost ocupat de către otomani, un regim de autonomie regiunilor de răsărit ale Banatului³⁸. Ocupaţia otomană trebuie să fi avut un impact deosebit de puternic în zonă, aşa cum par să indice tradiţia locului şi onomastica. Nu este exclus, chiar dacă dovezile certe lipsesc, ca unele dintre satele „dispărute“ să-şi fi schimbat în realitate numele. Tipologia aşezărilor din zonele înalte în evul mediu, legată de genul de agricultură practicat în această epocă, a favorizat desigur această „instabilitate“ aparentă, pendularea vetrei de sat între hotarele unui teritoriu dat puţinînd duce la schimbarea numelui aşezării³⁹. Semnificativ pentru aspectul aşezărilor de pe valea Pogănişului este faptul că în urma măsurilor de sistematizare întreprinse de autorităţile habsburgice la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea⁴⁰, în cele mai multe sate din zonă s-au perpetuat pînă astăzi sălaşele, gospodăriile situate în hotarul satului.

În cuprinsul districtului Comiat sînt atestate, la fel ca şi în celelalte zone înalte ale Banatului, realităţile sociale româneşti, reprezentate în primul rînd de cnejii şi de stăpînirile de tip cnezial. Astfel, în 1406 este reconfirmată mai multor familii cneziale stăpînirea asupra satului *Lopathaka alionomine Myhalyanch*, cuprinzînd zece sesii iobăgeşti⁴¹; iar în 1420 este emisă lui Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia şi familiei sale o nouă diplomă de proprietate asupra cnezatelor Mă-

goiești (*Magoyafalva*), Răchițe (*Rekethe*) și Strimtura (*Stremptura*) din districtul Comiat⁴². În acest din urmă document se precizează că stăpînirea asupra celor trei sate se exercită „în chipul cnezatelor celorlalți români“ (*šmore keneziatuum ceterorum Volachorum*)⁴³.

Ulterior, pe măsură ce realitățile românești sînt integrate în tiparele juridice ale feudalismului ungar, caracterul cnezial al stăpînirilor din zonă este amintit tot mai rar în documente, situație valabilă pentru toate districtele românești din Banat, ca și pentru restul Transilvaniei. Astfel, în 1458, cînd regele Matia Corvinul ordonă introducerea lui Mihail zis Cornet de Cornet (*Michael Korneth dictus de... Korneth*) în stăpînirea moșiilor *Mezewhath* și *Mezewallya* și a unei pătrimi din moșia Strimtura, și introducerea lui Ștefan zis Popa de Strimtura (*Stephanus paap dictus de Stremptura*) în stăpînirea unei alte pătrimi din moșia cu același nume (toate moșiile aflîndu-se în districtul Comiat)⁴⁴, nu se mai amintește nimic despre cnezate sau despre caracterul condiționat al stăpînirilor. Menționăm că, cu ocazia introducerilor în stăpînire, din 1458 sînt consemnați documentar mai mulți feudali din district: între cei recomandați de rege pentru a lua parte la introducerea în stăpînire se află și Ioan diacul de Mihălinți (*Johannes litteratus de Mihalencz*) și Nicolae Tihomir de Gamza (*Nicolaus thihemer de Gamza*)⁴⁵, iar în actul capitolului, care raportează despre îndeplinirea poruncii regale, sînt amintiți ca vecini și megieși ai moșiilor în cauză Toma de Remetea (*Thoma de Remethe*), Mihail de Călugăreni (*Michael de Kalgerfalwa*), Stanislau de Rogoz (*Stanislaus de Rôgoz*), Ioan diacul de Mihălinți (*Johannes litteratus de Mihalencz*) și Luca de Călugăreni (*Luca similiter de Kalgerfalwa*)⁴⁶.

Feudalii din district stăpîneau satele sau părțile de sat de cele mai multe ori în condiții de devălmășie. Semnificativ este faptul că atunci cînd intră în atenția surselor documentare, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea, perioadă care a cunoscut o accentuare a diferențierilor sociale, satele din această zonă prezintă caracterul unor obști sătăști, chiar în cazul în care sînt stăpînite de mai multe familii feudale. Această realitate este confirmată și de documentul din 1406 privitor la satul *Lopathaka alionomine Myhalyanch*⁴⁷. Consfințind situația patrimonială a satului, documentul înregistrează doar în aparență un partaj — jumătate de sat fiind stăpînită de către Dionisie și Stanislau, fiii lui *Chwka*, iar cealaltă jumătate de către Ladislau, Mihail și Ioan, fiii lui Nicolae, și Farcaș, Petru și Mihail, fiii lui *Batrata* (Bratu?) —, în realitate avînd de-a face cu precizarea cotei-părți ce revine celor două grupuri de familii din redevențele satului, nefiind afectată unitatea obștii sătăști. Faptul că cele opt familii cneziale, descendente a trei persoane, își exercitau stăpînirea doar asupra a zece familii aservite, cîte avea satul, este revelator pentru condiția mai mult decît modestă a feudalității locale și pentru polarizarea puțin accentuată a societății românești din zonă. Caracterul extrem de limitat al informației documentare nu permite însă cunoașterea mai detaliată a realităților sociale ale districtului, nici a gradului de aservire a păturii inferioare („iobagi“ în textul diplomei din 1406) și nici reconstituirea raporturilor care vor fi existat în interiorul feudalității locale, între familiile cneziale.

Tot așa, raporturile lumii românești din district cu autoritățile regale, modul concret în care acestea și-au exercitat controlul asupra cnezilor de aici nu transpar în documente. Nu știm cine reprezenta puterea regală la nivelul districtului, în subordinea banului de Severin, care își exercita jurisdicția asupra tuturor districtelor românești din sud-estul Banatului, întrucît nu este atestată nici o autoritate locală care, precum castelanii cetăților regale din celelalte districte, ar fi putut emite acte de întărire a unor cneji în stăpînirea satelor lor. Putem avansa ideea că în această zonă relativ retrasă și atunci fără importanță strategică deosebită nu a existat în

secolele XIV—XVI nici o cetate regală care, altminteri, cu siguranță că ar fi lăsat urme în documente.

Românii bănățeni au reprezentat un important factor militar în apărarea granițelor de sud ale regatului în fața primejdiei otomane⁴⁸, și diplomele de donație sau de întărire în stăpânire date cnejilor de pe valea Pogănișului consemnează serviciile militare ale acestora. Într-un document din 1422, mai mulți români din Comiat (*Wolahi de Komyath*) sînt amintiți cu calitatea lor de cavaleri ai curții regale (*Aule Regie milites*)⁴⁹.

În condițiile în care documentele de cancelarie, prin conținutul lor, se referă aproape în exclusivitate la realitățile patrimoniale, reconstituirea organizării interne a districtului, a gradului său de autonomie, este posibilă mai ales în ceea ce privește organizarea judiciară, similară cu a celorlalte districte „privilegiate”. Reprezentanții feudalității de pe valea Pogănișului sînt atestați în mai multe rînduri ca luînd parte la adunările obștești cu caracter judiciar care reuneau nobili și cneji din districtele românești din sud-estul Banatului⁵⁰. Astfel, în 1391⁵¹ și 1419⁵², la adunările judiciare convocate de Nicolae de Perény, banul de Severin, și respectiv Sigismund de Losonecz, castelanul cetăților Orșova, Mehadia, Sebeș și Jdioara (și care îndeplinea atribuțiile banului), în vederea judecării litigiului de hotar dintre familia Mîtnicenilor și locuitorii orașului Caran (azi Căvărnan), participă și nobili și cneji din districtul Comiat, fără a fi precizați nominal. Documentul care înregistrează hotărîrea adunării din 1391, de exemplu, amintește că forul de judecată, patronat de banul de Severin ca reprezentant al regalității, a fost alcătuit din „nobili și cneji din patru districte și provincii (!), adică din districtele Sebeș, Lugoj, Caran și Comiat” (*Nobiles et kenezios districtuum et provinciarum quatuor scilicet de Sebes, de Lugas ac de Karan et Komyathi*)⁵³. De asemenea, eliberarea unei noi diplome de proprietate, în 1420, în favoarea lui Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia, pentru cnezatele Măgoiești, Răchițe și Strîmtura din districtul Comiat, s-a făcut în urma unei astfel de adunări obștești în care nobilii și cnejii, de data aceasta nominalizați, din districtele Sebeș, Lugoj și Comiat au adevărit, în fața aceluiași Sigismund de Losonecz, că Bogdan își pierduse vechile acte de proprietate în timpul luptelor cu turcii. Din districtul Comiat au luat parte la adunare: Vasa (Vasile) de Gamza (*Vassa de Gamza*), Gruban de Remetea (*Gruban de Remelte*), Ladislau de Cornet (*Ladislaus de Korneeth*) și Daga de Dezești (*Daga de Dagafalva*)⁵⁴. În 1452, între cei 24 de jurați participanți la adunarea reunită a șapte districte românești din Banat, îndeplinind tot rosturi de adevărire, convocată de Iancu de Hunedoara, sînt amintiți Ladislau Mozka (*Ladislaus Mozka*) și Ioan diacul (*Johannes litteratus*) din districtul Comiat⁵⁵.

Pentru cutumele judiciare care au funcționat în district este demn de amintit un document de la începutul secolului al XVI-lea, din 1503, în care banii de Severin adevăresc că nobilul Gabre, fiul lui Bogdan de Călugăreni, a făcut cunoscută vecinilor și megieșilor, în conformitate cu dreptul românesc (*iuxta ritum volachie*), intenția de a-și zălogi părțile pe care le stăpînește din moșiile Călugăreni, Măgoiești, Răchițe și Strîmtura din districtul Comiat⁵⁶. Un alt document care privește districtul Comiat, din 1499, menționează *ritus volachie* ca îndreptar în materie de zestre și daruri de nuntă⁵⁷. Dreptul consuetudinar românesc este, de altfel, atestat și cu alte ocazii ca stînd la baza judecăților în districtele românești din sud-estul Banatului⁵⁸.

Perpetuarea pînă tîrziu, în aceste zone înalte ale Banatului, a structurilor sociale românești și a unor instituții judiciare specifice — aflate, însă, într-un tot mai accentuat proces de disoluție sub presiunea feudalismului de tip occidental — s-a datorat, desigur, și intereselor regalității de a conserva într-o regiune de mare

interes strategic potențialul militar al românilor bănățeni, precum și, legat de aceasta, autonomiei recunoscute lor solemn prin diploma din 1457⁷⁹.

Printre privilegiile de care beneficiau cele opt districte, reconfirmate atunci, figura și acela ca teritoriul lor sau moșii din cuprinsul acestuia să nu poată fi donate de rege unor nobili din afara districtelor⁸⁰. Obiectul unui astfel de abuz din partea regalității a fost chiar districtul Comiat. În 1435 tirgul și districtul Comiat au fost zălogite de către regele Sigismund lui Iancu de Hunedoara și fratelui acestuia Ioan, pentru suma de 1 500 florini⁸¹. În 1437 districtul este zălogit din nou celor doi frați pentru 1 250 florini, reprezentând solda pe trei luni a ostașilor lor⁸². Acțiunea desfășurată de locuitorii districtului împotriva acestor zălogiri repetate care puteau duce la transformarea districtului Comiat într-o posesiune ereditară a Corvineștilor — cum a fost cazul districtelor românești de pe valea Begheiului, din nord-estul Banatului, care, zălogite aceluiași Iancu de Hunedoara, au fost înglobate marelui domeniu al cetății Hunedoara⁸³ — s-a încheiat cu anularea zălogirii și cu reintegrarea districtului în rândul districtelor românești privilegiate, în anul 1457, prin diploma specială acordată la 29 august 1457 districtului Comiat⁸⁴, cit și prin prevederea expresă conținută în diploma privilegială dată în aceeași zi celor opt districte românești din sud-estul Banatului⁸⁵. Prima diplomă, acordată de regele Ladislau al V-lea nobililor și cnejilor din districtul Comiat (*nobilibus et kenezys districtus Komyathi*), precizează că locuitorii districtului au adunat singuri banii necesari și au restituit lui Iancu de Hunedoara suma împrumutată de acesta lui Sigismund, precum și faptul că un trimis al obștii, Vasa de Gamza (... *ex parte vestre universitatis* [...] *Vasa de Gamza nuncium vestrum*) a prezentat în fața regelui cererea ei⁸⁶. Aceasta atestă organizarea internă a districtului, funcționarea unei instituții colective de conducere a obștii românești, capabilă să apere interesele locuitorilor districtului, amenințați cu cotopirea. Faptul că în intervalul 1435—1457 districtul și-a păstrat vechea organizare este dovedit și de participarea, la fel ca în perioada anterioară, a unor jurați din districtul Comiat la amintita adunare judiciară din anul 1452⁸⁷.

Pornind de la elementele de organizare socială și instituțională scoase în evidență de analiza izvoarelor scrise din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și din secolul al XV-lea, putem presupune, chiar dacă dovezile certe deocamdată lipsesc, că, la fel ca în cazul altor autonomii românești, și districtul Comiat se va fi suprapus unei formațiuni teritoriale românești cu caracter prestatal, o uniune de obști care în perioada anterioară pătrunderii autorităților regale pe valea Pogănișului va fi reunit satele din această zonă relativ retrasă, situată la o oarecare depărtare de căile de comunicație importante ale timpului. Cunoașterea realităților politico-teritoriale care vor fi precedat închegarea districtului și reconstituirea modului concret în care s-a realizat înstăpânirea autorităților regale în această zonă rămân deocamdată simple deziderate, rezolvabile poate o dată cu includerea văii Pogănișului în aria de interes a cercetării arheologice.

O dată cu mutațiile politice pe care le cunoaște Banatul la mijlocul secolului al XVI-lea, districtul Comiat dispare ca entitate teritorială. Reconstituirea pe baza documentelor epocii a hotarului dintre stăpînirile otomane și banatul Lugojului și Caransebeșului⁸⁸ — care a asigurat în intervalul 1552—1658 un statut de autonomie regiunilor de răsărit ale Banatului⁸⁹ — demonstrează că cea mai mare parte a văii Pogănișului a fost încorporată eialetului Timișoarei⁹⁰. Satele din zonă care anterior aparținuseră districtului Comiat și care n-au fost ocupate de otomani au fost înglobate districtului Caransebeș⁹¹, la fel ca și unele sate din fostele districte Mehadia și Almăj⁹². Cîteva documente amintesc în continuare de Comiat, dar fără legătură cu noile realități politico-teritoriale de pe valea Pogă-

nişului⁷³. În diploma din 1609⁷⁴, prin care principele Gabriel Bethlen reconfirmă privilegiile nobililor, cneşilor şi ale celorlalţi români din districtele bănăţene, este amintit şi districtul Comiat în rîndul celor opt districte româneşti. Diploma lui Gabriel Bethlen nu este, însă, decît o transcriere a aceleia emise de regele Ladislau al V-lea la 1457⁷⁵, formulările ei privind realităţile secolului al XV-lea, iar nu cele de la începutul secolului al XVII-lea; dintre cele opt districte de altădată, doar două (Lugojul şi Caransebeşul) mai existau la 1609, celelalte fiind desfiinţate la mijlocul secolului anterior.

Instabilitatea politică din această zonă a Banatului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, frecvenţele incursiuni otomane şi oscilaţiile hotarului explică şi dispariţia celor mai multe din satele care alcătuiseră anterior, în secolele XIV—XVI, districtul Comiat. Cîteva dintre ele au lăsat urme în toponimia văii Pogănişului, iar unora li s-au suprapus noile sate, existente astăzi, care sînt atestate documentar începînd cu sfîrşitul secolului al XVI-lea⁷⁶.

Note

1. Pesty Fr., *A Szörényvármegye hajdani oláh kerületek*, Budapesta, 1876 (în continuare Pesty, *Oláh kerületek*).
2. Cele mai importante colecţii de documente medievale bănăţene sînt: Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, vol. III—IV, Budapesta, 1882—1883 (în continuare Pesty, *Krassó*); idem, *A Szörény bánság és Szörény vármegye története*, vol. III, Budapesta, 1878 (în continuare Pesty, *Szörény*); Pesty Fr. — Ortway T., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I, Bratislava, 1896; C. Feneşan, *Documente medievale bănăţene (1440—1653)*, Timişoara, 1981.
3. C. Feneşan, *Districtul românesc Mehadia la sfîrşitul secolului al XIV-lea*, în: Banatica, V, 1979, p. 205 şi urm.
4. Despre districtele româneşti, vezi Şt. Pascu, *Voivodatul Transilvaniei*, IV, Cluj-Napoca, 1989, pp. 13—68l.
5. Este vorba de districtele Lugoj, Sebeş şi Caran (aceste două districte contopindu-se în secolul al XV-lea într-unul singur — districtul Caransebeş), Mehadia, Almăj, Caraşova. Birzava, Comiat şi Iladia.
6. Pentru privilegiile de care beneficiau districtele româneşti din sud-estul Banatului, vezi Gh. Vinulescu, *Privilegiile districtelor româneşti din Banat*, în vol. *Fraţii Alexandru şi Ioan Lapedatu*, Bucureşti, 1936, pp. 869—876.
7. F. Binder, *Localizarea districtului român bănăţean Cuieşti, o veche organizaţie a populaţiei băştinaşe*. În: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, VII, 1964, pp. 321—326; M. Bizerea, C. Rudneanu, *Consideraţiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeşului în epul mediu*. În: Studii de istorie a Banatului, I, 1969, pp. 7—15; Al. Horváth, *Contribuţii la delimitarea administrativă şi juridică a districtelor Sebeş şi Caran*. în: St.Com, Caransebeş, II, 1977, pp. 403—404.

8. Date foarte sumare despre districtul Comiat la Pesty, *Oldh kerületek*, p. 9 și 49; Pesty, *Krassó*, II, p. 284; P. Dragalina, *Din istoria Banatului de Severin*, vol. I, Caransebeș, 1899; p. 108—111; Palik-Ucsevny F., *A komiatli kiváltságos oldh kerület*, Lugoj, 1910; I. Vuia, *Districts Wolachorum. Cercurile românești bănățene. Cele din Timiș reconstituite pentru prima oară*, extras din „AnB”, Timișoara, 1929, pp. 35—37; Tr. Simu, *Organizarea politică a Banatului în evul mediu*, Lugoj, 1941, p. 35; N. Tomiciu, *Districtele valahice privilegiate*, în RISBC, X, 1942, p. 600; Șt. Pascu, *op. cit.*, pp. 48—49.
9. Pesty, *Krassó*, III, pp. 88—93.
10. *Ibidem*, p. 92.
11. *Ibidem*.
12. De exemplu, într-un document din 1366 „provincia seu districtu de Sebes” (E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christ.*, Budapesta, 1941, pp. 207—208; în 1411 „in districtu sive provincia Sebes” (Pesty, *Szörény*, III, p. 17).
13. *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, veacul XIV, vol. IV, București, 1955, pp. 266—267 (în continuare *D.I.R.*).
14. S-a opinat, fără argumente suficiente însă, pentru localizarea acelei *Remecha* din actul papal din 1345 — în care pontiful îl informează pe regele Ludovic I că a trimis mai multor români, printre care și lui „Nicolae, mai-marele de Remetea”, scrisori de încurajare a trecerii la catolicism — nu în părțile Bihorului, cum fac cercetările mai vechi, ci la Remetea-Pogănici, în Banat (P. Binder, *op. cit.*, p. 325).
15. *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania*, vol. X, București, 1977, p. 160—161 (în continuare *D.R.H.*, C).
16. Vezi în Anexă, sub *Gamza*.
17. Pentru istoricul acestei familii, vezi Tr. Popa, *Familia Mutnic*. În: *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, XIII, 1944, pp. 526—538.
18. Pesty, *Szörény*, III, p. 15. În actul de hotărnicire a moșiei Ruginosu din 1411 este amintit drumul care duce la „Pogancz” (Pesty, *Krassó*, III, p. 272).
19. Vezi C. Feneșan, *Familia românească Bizere și moșiile ei de pe Valea Pogănișului (1433—1447)*. În: *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, pp. 267—279.
20. Pentru ascensiunea familiei Himfy, vezi Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361—1378)*. În: *SMIM*, V, 1962, p. 71 și urm.
21. Pesty, *Krassó*, III, p. 92.
22. Pentru localizarea Caranului medieval, vezi I. Miloia, *Căpăranul în evul mediu (o rectificare istorică)*. În: *AnB*, IV, 1931, nr. 1, pp. 33—37.
23. Pesty, *Szörény*, III, p. 15.
24. Despre realitățile din acest district românesc, vezi P. Binder, *Localizarea districtului român bănățean Cuiești, o veche organizație a populației băștinase*. În: *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, VII, 1964, pp. 321—326; I. Uzum, D. Țicu, *Precizări de ordin cronologic și considerații istorice în legătură cu monumentul de arhitectură feudală de la Reșița-Ogășele*. În: *Banatica*, VII, 1983, pp. 297—310; D. Țicu, *O reședință feudală românească la începuturile Reșiței medievale*. În: *SCIVA*, 40, 1989, nr. 1, pp. 57—72.
25. Pesty, *Krassó*, III, p. 5.
26. *D.R.H.*, C, X, p. 237.
27. Maria Holban, *op. cit.*, p. 57.
28. *Documenta Romaniae Historica, D, Relații între țările române*, vol. I, București, 1977, p. 216 (în continuare *D.R.H.*, D).
29. *D.I.R.*, C, IV, pp. 266—267. Vezi în Anexă, sub *Remetea*.
30. Sub forma *Dagafalva* (*D.R.H.*, D, I, p. 216).
31. Sub forma *Mezewallya* (Pesty, *Szörény*, III, pp. 74—75).

32. „...in possessione Zorilencz [...] in districtu de Comyath“ (Pesty, *Krassó*, III, pp. 474–475).
33. Cf. C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I–II, București, 1967–1968.
34. Vezi în Anexă, Registrul așezărilor din districtul Comiat (secolele XIV–XVI).
35. Pesty, *Krassó*, III, p. 351.
36. Vezi în Anexă, sub *Comiat*.
37. Astfel, într-un document din 1406 este amintit satul *Lopathaka alionomine Myhalyanch* (Pesty, *Oláh kerületek*, p. 54), în care primul nume este artificial, impus de cancelarie; dovadă este și faptul că de-a lungul atestărilor ulterioare din secolul al XV-lea satul apare doar cu numele românesc (vezi în Anexă, sub *Mihălinți*). De asemenea, într-un document din 1544, „Peperygh alio nomine Mochkafalwa in (districtu) de Komyath“ (Pesty, *Krassó*, IV, p. 34).
38. Pentru statutul banatului Lugojului și Caransebeșului, în perioada 1552–1658, vezi Cristina Feneșan-Bulgaru, *Problema instaurării dominației otomane asupra banatului Lugojului și Caransebeșului*. În: *Banatica*, IV, 1977, pp. 223–238.
39. H. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 49.
40. Pentru planul de sistematizare, vezi I. Boros, *Regularea comunelor în județul Caraș (1784–1790)*. În: *AnB*, III, 1930, nr. 2, p. 30–42.
41. Pesty, *Oláh kerületek*, p. 54.
42. *D.R.H.*, D, I, p. 216.
43. *Ibidem*. Pentru statutul cnejilor hănășeni și obligațiile lor față de regalitate, vezi C. Feneșan, *Districtul românesc Mehadia...*, p. 268–269.
44. Pesty, *Szörény*, III, p. 74–75 și 76.
45. *Ibidem*, pp. 74–75.
46. *Ibidem*, p. 76.
47. Pesty, *Oláh kerületek*, p. 54.
48. Vezi Șt. Pascu, *Rolul cnejilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*. În: *Studii și cercetări de istorie*, VIII, Cluj, 1957, nr. 1–4, pp. 25–67.
49. Pesty, *Oláh kerületek*, pp. 57–58. Vezi în Anexă, sub *Comiat*.
50. Pentru această problemă, vezi V. Achim, *O instituție românească în Banatul medieval: adunările obștești din districte*. În: *Rev. Ist.*, 41, 1988, nr. 2, pp. 191–203.
51. Pesty, *Oláh kerületek*, p. 52.
52. Pesty, *Krassó*, III, p. 289–294.
53. Pesty, *Oláh kerületek*, p. 52.
54. *D.R.H.*, D, I, p. 216.
55. Pesty, *Szörény*, III, p. 62–64.
56. Pesty, *Krassó*, III, p. 476. Zălogirea moșiilor s-a făcut în 1505 (*Ibidem*, pp. 480–482).
57. *Ibidem*, pp. 474–475.
58. Vezi Gh. Ciulei, *Procese civile judecate după „jus valachicum“ în Banat*. În: *Banatica*, VI, 1981, pp. 225–236.
59. Pesty, *Krassó*, III, pp. 404–406.
60. Vezi Gh. Vinulescu, *op. cit.*, p. 869 și urm.
61. Pesty, *Krassó*, III, pp. 351–352.
62. Pesty, *Oláh kerületek*, p. 66.
63. I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, pp. XIII–XIV.
64. Pesty, *Oláh kerületek*, pp. 75–76.
65. Pesty, *Krassó*, III, pp. 404–406.
66. Pesty, *Oláh kerületek*, pp. 75–76.
67. Pesty, *Szörény*, III, p. 62–64.
68. Pentru reconstituirea hotarului dintre eialetul Timișoarei și banatul Lugojului și Caransebeșului, vezi Lukinich I., *Erdély területi változássai a török hódítás korában 1541–1711*, Budapesta, 1918, pp. 139–140; de asemenea, harta nr. 5 de la sfârșitul lucrării.
69. Vezi nota 38.

70. Granița de apus a banatului Lugoșului și Caransebeșului urma linia cumpenei apelor bazinei Timișului și bazinei Birzavei până la riul Pogăniș, unde satul Apadia se afla în cuprinsul banatului. Se pare că între Apadia și Vermeș Pogănișul a constituit granița între cele două teritorii (Lukinich I., *op. cit.*, p. 140).
71. De exemplu, într-un document din 1572 se precizează că satele Călugăreni, Măgoiești și Strimtura, care anterior au fost atestate în mod constant ca aparținând districtului Comiat, sînt situate în districtul Caransebeș (Pesty, *Szörény*, III, pp. 292—293).
72. M. Bizerea, C. Rudneanu, *op. cit.*, pp. 15—17.
73. Un document din 1584 pe care-l citează Pesty Fr. fără a-i indica sursa, referindu-se la satele Dezești, Valea Mare și Remetea, precizează că ele sînt situate în districtul Caransebeș și aparțin (sau aparținuseră) moșiei Comiat: *in districtu Karansebes et pertinencijs possessionis Komyath* (cf. Pesty, *Oldh kerületek*, p. 9).
74. Pesty, *Krassó*, IV, pp. 251—255.
75. Pesty, *Krassó*, III, pp. 404—406.
76. Valeapai — 1597; Zorlencior — 1603; Firlug — 1690; Duleu — 1690 și Bărbosu — 1699 (cf. C. Suciu, *op. cit.*, sub voce).

Anexa

Registrul așezărilor din districtul Comiat (secolele XIV—XV)

1. CĂLUGĂRENI — așezare dispărută, nelocalizată. S-a aflat pînă la începutul secolului al XVI-lea în stăpînirea familiei cneziale descendentă din Măgoia, stăpînitoare la Măgoiești, Răchițe, Strimtura și Călugăreni. Satul este atestat pentru primă dată în 1458, cînd Mihail de *Kalgerfalwa* și Luca de *Kalagerfalwa* — probabil doi dintre cnezii devălmași de la 1420 (vezi sub MĂGOIEȘTI) — asistă în calitate de vecini și megieși la o introducere în stăpînirea moșiilor Mezewhath, Mezewallya și Strimtura din districtul Comiat (Pesty, *Szörény*, III, pp. 74—75). Se pare că această familie feudală și-a avut centrul stăpînirilor sale la Călugăreni. După ce în 1503 și-a anunțat intențiile (Pesty, *Krassó*, III, p. 476), în 1505 Gabre, fiul lui Bogdan de *Kalugheren*, care stăpînea jumătate din averea familiei, zălogește nobilului George Găman de Bizere părțile sale de stăpînire reprezentînd jumătate din moșiile Călugăreni, Măgoiești și Răchițe și un sfert din moșia Strimtura, toate situate în districtul Comiat (Pesty, *Krassó*, III, pp. 480—482). Ajunse în stăpînirea Bizereștilor, în anul 1572 satele Călugăreni (*Kalugheren*), Măgoiești și Strimtura — de această dată fiind de districtul Caransebeș — sînt zălogite de către Ladislau Găman lui Ludovic Fiat (Pesty, *Szörény*, III, pp. 392—393).
2. COMIAT — așezare dispărută, care a dat numele districtului de pe valea Pogănișului. În anul 1422 sînt atestați românii din Comiat (*Wolahi de Komyath*), care restituie lui Ștefan, fiul lui Bogdan de Mitnic, și lui Ștefan, fiul lui Iuga de Wozestya, și familiilor acestora, moșia *Wozestya alio nomine Lybanmezeye* din districtul Caran: nobilii Stanciul, fiul lui *Baab* (*Stanchul filius Baab*) și Drăgan, fiul lui Manciul (*Dragaan filius Marchul*) — amîndoi cavaleri ai curții regale (*Aule Regie milites*) —, precum și Balotă Dan (*Belotha daan*) și Costea

(*Kostha*), Stanciul, fiul lui Dan (*Stanchul filio daan*) și al Stanciul, fiul lui Dragolă (*allero Stanchul filio dragula*) (Pesty, *Oláh kerületek*, p. 57–58). Ei trebuie să fi fost stăpîni devălmași ai Comiatului. În 1432 este amintit un anume Nicolae enezul de Comiat în conflict cu nobilii Ilimfy (cf. Pesty, *Krassó*, II, p. 282). În 1435 Comiatul este înregistrat ca tîrg (*oppidum ... Komyalhy*), zălogit împreună cu districtul omonim lui Iancu de Hunedoara și fratelui său Ioan (Pesty, *Krassó*, III, p. 351–352). Comiatul mai este amintit la sfîrșitul secolului al XV-lea în predicatul nobiliar al lui Andrei Pleșca (*Andreas Pleska de Komyalhy*), care în 1491, cînd îndeplinea demnitatea de cămăraș al sării regale de la Cenad, a apărut în fața capîtlului de aici interesele unei ramuri a familiei de Bizere (Pesty, *Szörény*, III, p. 108), iar în 1496 a fost recomandat de rege pentru a participa la o introducere în stăpînire a unei moșii din districtul vecin al Caransebeșului (Pesty, *Krassó*, III, p. 472). Pentru aceeași funcție judiciară, într-o pricină care privește același district, au fost recomandați și Ladislau sau Paul de Comiat (*Ladislau nepe Paulus de Komyalhzege*), în 1503 (Pesty, *Szörény*, III, pp. 149–151). Localizarea în teren a acestei așezări medievale, cu o etimologie necunoscută (cf. Viorica Goicu, Rodica Suflețel, *Dicționarul toponimic al Banatului*, vol. II, C, Universitatea din Timișoara, 1986, p. 153), este dificilă în condițiile în care nu a lăsat urme în toponimia văii Pogănișului. S-a propus situarea Comiatului fie undeva între Șoșdea, Ersig și Remetea-Pogănici (Pesty, *Krassó*, II, p. 282), fie în hotarul satului actual Firliug, pe dealul Arineș (Palik-Učevny F., *op. cit.*, pp. 10–12; I. Vuia, *op. cit.*, p. 35) sau pe dealul Scămnies, unde s-ar fi găsit urme materiale din evul mediu (Tr. Simu, *op. cit.*, p. 35). Este probabilă situarea Comiatului în hotarul satului actual Firliug, cu o poziție centrală în cadrul districtului întrucît celei mai mari părți a întinsului hotar al acestui sat nu pare să-i corespundă nici una din celelalte așezări medievale dispărute. Cercetările de teren întreprinse pe valea Pogănișului nu ne-au permis deocamdată identificarea vetei vreunei așezări medievale.

3. CORNET — așezare dispărută, care a lăsat urme în toponimia văii Pogănișului; o coastă de deal foarte întinsă situată în dreapta riului și în cuprinsul hotarelor satelor actuale Remetea-Pogănici, Firliug și Valea Mare poartă numele „Cornet“. Prima atestare datează din 1420, cînd Ladislau de *Korneeth* din districtul Comiat participă la o adunare cu rosturi de adevărire ce reunește nobili și cneji din districtele Sebeș, Lugoj și Comiat (*D.R.H.*, D, I, p. 216). În 1442 cnezul Mihail de *Korneth* este introdus în stăpînirea unor părți de moșii situate în districtul Lugoj (Pesty, *Krassó*, III, pp. 383–384 și 385–386), iar în 1458 același feudal este introdus, împreună cu fiul său Ioan și cu fiicele sale Magdalena și Ecaterina, în străpînirea moșiilor Mezewhath și Mezewallya și a unui sfert din moșia Strimtura (Pesty, *Szörény*, III, pp. 74–75 și 76).
4. DEZEȘTI. Sat situat pe riul Rogăniș. În anul 1420 este amintit *Daga de Dagafalva* în rîndul nobililor și cnejilor din districtul Comiat care confirmă pierderea de către urmașii lui Măgoia a vechilor lor acte de proprietate asupra mai multor cnezate din district (*D.R.H.*, D, I, p. 216). *Dagafalva* („satul lui Daga“) derivă de la un nume de persoană, Daga sau Dag; de altfel, numele popular al satului este *Dăgești* (I. Pătruț, *Studii de limbă română și slavistică*, Cluj, 1974, pp. 217–218; V. Ioniță, *Nume de locuri în Banat*, Timișoara, 1982, p. 49). În 1584, părți din satele Dezești (*Daszeth*), Valea Mare și Remetea, ținînd de districtul Caransebeș, se aflau în stăpînirea lui Nicolae și Gaspar Tóth, cărora li se interzice înstrăinarea acestor moșii în numele văduvei lui Ladislau Fiat, al lui Ioan Micșa și al decedatului Nicolae Micșa (cf. Pesty, *Krassó*, I, p. 219).
5. GAMZA — așezare dispărută, situată la sud-vest de vatra satului Zorlențu Mare, unde mai multe toponime (Gamza, Vlăna Gamzii și Fața Gamzii) îi conservă amintirea. Este atestată pentru prima dată în anul 1352, în actul de dănie a pămîntului „pustiu“ numit Valca Mitnicului (*Mutluk palaka*), corespunzător Ohabei-Mitnic de astăzi, ținînd de districtul Sebeș și aparținînd cnejilor de Mitnic, unde se amintește de drumul ce duce la *Gamza* (*D.R.H.*, C, I, pp. 160–161). În două rînduri este amintit Vasa (Vasile) de *Gamza*; în 1420 ca participant la o adunare judiciară ce reunește feudali din districtele Sebeș, Lugoj și Comiat (*D.R.H.*, D, I, p. 216), și în 1457 ca trimis al obștii nobililor și cnejilor din districtul Comiat la rege pentru a obține anularea zălogirii districtului în favoarea Corvineștilor (Pesty, *Oláh*

kerületek, p. 75—76). În 1442 cnezul Nicolae Turcin de Gamza (*Nicolaus Turchyn de Gamza*) beneficiază de mai multe donații în districtul Lugoj (Pesty, *Krassó*, III, pp. 383—384 și 385—386), iar în 1458 Nicolae Tihomir de Gamza (*Nicolaus Thihermer de Gamza*) este recomandat ca om al regelui la o introducere în stăpînirea unor moșii din districtul Comiat (Pesty, *Szörény*, III, pp. 74—75). În anul 1544 moșia *Gamza*, ținind acum de districtul Caransebeș, se află în stăpînirea unui anume Nicolae Valkay, care o vinde, împreună cu alte sale, lui Ladislau Simon din Caransebeș și familiei sale (Pesty, *Krassó*, IV, pp. 34—35). Toponimul este explicat printr-un antroponim *Gamza* (cf. V. Frățilă, Viorica Goicu, Rodica Suflețel, *Dicționarul toponimic al Banatului*, vol. IV, FUn vi, —Gersitatea din Timișoara, 1986, p. 76). În 1591 Magdalena Plesko din Caransebeș, văduva lui Ladislau Nagy (foarte probabil aceeași persoană cu cumpătătorul din 1544) și în acel moment soția unui anume Oprea, zălogeste lui Ioan Simon din Caransebeș moșiile Zorlenț și *Gamza*, aflate atunci în districtul Caransebeș (cf. Pesty, *Krassó*, I, p. 174—175). Tot în acel an Sigismund Bathory donează moșia *Gamza*, împreună cu altele, lui Ioan Simon din Caransebeș (cf. *ibidem*).

6. MĂGOIEȘTI — așezare dispărută, atestată pentru prima oară în 1420, cînd cnezatul *Magoyafalva* din districtul Comiat este confirmat, împreună cu cnezatele Răchițe și Strîmtura, ilu Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia (*Bogdano filio Nicolai filio Magoya*), Ioan și Nicolae, fiii lui Măgoia (*Johanni et Nicolao filiis Magoya*), Mihail, fiul lui Ilie (*Michaeli filio Elye*), Toma, fiul lui Pavel (*Thome filio Pauli*), Stanislau, fiul lui Ivan (*Ztanislao filio Ivan*) și Micula, fiul lui Luca (*Mykula filio Luce*), frații lui Bogdan. Diploma — eliberată de Sigismund de Losonc, castelanul cetăților Severin, Orșova, Mehădia, Sebeș și Jdioara, după consultarea prealabilă a nobililor și a cnejilor români din districtele Sebeș, Lugoj și Comiat — precizează că donatorii stăpîneau cele trei moșii din vechime, *nomine keneziatu*; „donația” este făcută *more keneziatuum celerorum Volachorum* (*D.R.H.*, I, I, p. 216). După ce în 1505 Gabre, fiul lui Bogdan de Călugăreni, zălogeste părțile sale de moșie, inclusiv jumătate din *Magoyesth*, nobilului George Găman (Pesty, *Krassó*, III, pp. 480—482), moșiile ajung în stăpînirea acestei ramuri a familiei de Bizere. În 1572 *Magwrest* este amintit ca prediu, ținînd de această dată de districtul Caransebeș și aflat în stăpînirea lui Ladislau Găman, care îl zălogeste lui Ludovic Fiat (Pesty, *Szörény*, III, pp. 392—393). Numele satului vine de la antroponimul Măgoia, bunicul donatorului principal de la 1420, cnezul care, pe la mijlocul secolului al XIV-lea, va fi înlemneiat satul sau care poate doar va fi fost recunoscut în stăpînirea acestuia. Satul Măgoiești trebuie să fi existat în partea de apus a districtului, unde se aflau și celelalte două posesiuni amintite în actul din 1420 și care au lăsat urme în toponimie (vezi sub RĂCHIȚE și STRÎMTURA).

MEZEWALLYA — vezi VALEA MARE.

7. MEZEWHATH — așezare dispărută. Trebuie să fi fost situată pe lîngă satul Valea Mare, împreună cu care este amintită în 1458, cînd Mihail Cornet de Cornet este introdus în stăpînirea moșiilor *Mezewhath* și *Mezewallya* (vezi sub VALEA MARE).
8. MIHĂLINȚI — așezare dispărută, situată probabil în partea de răsărit a districtului. În 1406 moșia *Lopathaka* alio nomine *Myhalyaneh* din districtul Comiat, cuprinzînd zece sesii iobăgești, este reconfirmată cu titlul de nouă donație mai multor cneji: jumătate lui Dionisie, fiul lui *Chwka* (*Dionisius filius Chwka*) și fratelui său Stanislau (*Stanislaus uterinus*), iar cealaltă jumătate lui Ladislau, Mihail și Ioan, fiii lui Nicolae (*Ladislaus, Mychael et Johannes filii Nicolai*) și lui Farcaș, Petru și Mihail, fiii lui *Batrata* (Bratu?) (*Farcașius, Petrus et Mychael filii Batrata*). Beneficiarii diplomei și antecesorii lor stăpîniseră satul din vechime cu titlul cnezial (*more keneziatu*) (Pesty, *Oláh kerületek*, p. 54). În mai multe rînduri este atestat Ioan diacul de Mihălinți (*Mihalencz, Mihalincz*) ca îndeplinind funcții cu caracter judiciar. În 1452 el reprezintă districtul Comiat la adunarea reunită a districtelor românești ținută la Caransebeș (Pesty, *Szörény*, III, pp. 62—64), iar în 1458 este recomandat ca om al regelui la o introducere în stăpînire (Pesty, *Szörény*, III, pp. 74—75), cu această ocazie fiind amintit și în rîndul vecinilor și megieșilor moșiilor în cauză (Pesty, *Szörény*, III, p. 76). Numele satului este în legătură cu antroponimul Mihai sau cu un derivat al acestuia (V. Ioniță,

op. cit., p. 30, nota 36). Dubletul *Lopalhaka* cu care este amintit satul în 1406 reprezintă traducerea în limba maghiară a românescului „Valea Calului”. În 1637 este atestat, împreună cu mai multe sate situate înspre izvoarele Pogănișului, ținând în acel moment de districtul Caransebeș, satul *Vallia Kalului* (cf. Pesty, *Krassó*, II, p. 271). Cum în această epocă Mihălinișul nu mai este amintit în documente, nu este exclus ca Valea Calului să corespundă Mihălinișului din secolul al XV-lea. Funcționarea paralelă a celor două toponime, dacă este reală, s-ar putea datora tipologiei așezărilor medievale din zonele înalte, existenței unor concentrări de gospodărie în interiorul hotarului satului, cu pondere diferită de la o epocă la alta, dintre care cea mai importantă dă și numele așezării.

9. PIPIRIG — așezare dispărută, nelocalizată. În anul 1544 moșia *Pepergygh alio nomine Mochkafalwa* din districtul Comiat este atestată ca aflându-se în stăpînirea unui anume Nicolae Valkay, care o vinde, împreună cu unele sate din districtul Caransebeș, lui Ladislau Simon din Caransebeș și familiei sale (Pesty, *Krassó*, IV, pp. 34—35). Numele real al satului era *Pipirig*. Dubletul toponimic *Mochkafalwa*, creație a cancelariei, derivă de la „întemeietorul” (fostul stăpîn al) satului, probabil una și aceeași persoană cu Ladislau *Mozka*, amintit între reprezentanții districtului Comiat la adunarea reunită a districtelor românești ținută la Caransebeș în 1452 (Pesty, *Szörény*, III, pp. 62—64). În marginea satului Valeapai, pe malul drept al Pogănișului, înspre Vermeș, există un loc numit „Pipirig”, dar în evul mediu hotarul satului Valeapai era inclus, conform hotărnicirii din 1369 (Pesty, *Krassó*, III, pp. 88—93), în domeniul Ersig, iar nu în districtul Comiat.
10. RĂCHITTE — așezare dispărută, situată între satele actuale Valca Mare și Firliug, unde există toponimul „Răchiți”. În documentele medievale este amintit de obicei împreună cu Măgoiești și Strimtura. În 1420 cnezatul *Rekethe* este confirmat, alături de Măgoiești și Strimtura, lui Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia, și familiei sale (vezi sub MĂGOIEȘTI), care îl stăpînise din vechime. Stăpînirea asupra celor trei sate se exercita *more kenezialium ceterorum Volachorum* (*D.R.H.*, D, I, p. 216). După ce în 1503 și-a anunțat intențiile (Pesty, *Krassó*, III, p. 476), în 1505 Gabre, fiul lui Bogdan de Călugăreni (cel din 1420), zălogește jumătate din moșia sa părintească *Rekytze* lui George Găman de Bizere (Pesty, *Krassó*, III, pp. 480—482). În 1591 prediul *Rekettie*, ținând acum de districtul Caransebeș, este donat lui Ioan Simon din Caransebeș și familiei sale, care a ajuns în stăpînirea mai multor sate de pe valea Pogănișului (cf. Pesty, *Krassó*, I, pp. 174—175).
11. REMETEA — azi REMETEA-POGĂNICI, sat situat pe malul drept al Pogănișului. S-a opinat, fără argumente suficiente însă, pentru identificarea localității „Remetea” din actu papal din anul 1345 — care amintește de un *Nicolaus princeps de Remecha* în legătură cu progresele catolicismului printre români (*D.I.R.*, C, IV, pp. 266—267) — cu Remetea-Pogănici (P. Binder, op. cit., p. 323). În 1420 Gruban de *Remethe* din districtul Comiat participă la o adunare cu rosturi de adevărate reunește nobili și cneji din districtele Sebeș, Lugoj și Comiat (*D.R.H.*, D, I, p. 216). În 1458 este atestat Toma de *Remethe* în rîndul vecinilor și megieșilor unor moșii (Mezewhath, Mezewallya și Strimtura) din district (Pesty, *Szörény*, III, p. 76), iar un document din 1503 precizează că Marta, fiica răposatului nobil Toma de *Remethe*, și ceilalți urmași (nenominalizați) ai acestuia au fost de față, în aceeași calitate, atunci cînd Gabre fiul lui Bogdan de Călugăreni și-a făcut cunoscută, *iuxta ritum volachie*, intenția de a-și zălogi moșiile (Pesty, *Krassó*, III, p. 476). În anul 1584 moșia Remetea, ținînd acum de districtul Caransebeș, se afla parțial în stăpînirea unor anume Mihail și Gaspar Tóth (cf. Pesty, *Krassó*, I, p. 129). Numele satului (avînd la bază magh. *remele*, „pustnic, sihastru, călugăr”) este probabil legat de un lăcaș monastic ce va fi existat aici la începuturile evului mediu (cf. I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 245).
12. ROGOZ — așezare dispărută. Toponimul „Rogoz” din hotarul nordic al satului Remetea Pogănici păstrează amintirea satului din evul mediu. În anul 1458 Stanislau de *Rogoz* este amintit în rîndul vecinilor și megieșilor ce asistă la o introducere în stăpînirea unor moșii (Mezewhath, Mezewallya și Strimtura) din districtul Comiat (Pesty, *Szörény*, III, p. 76).
13. STRIMTURA — așezare dispărută. Pădurea „Strimtura” din hotarul satului Duleu, înspre Vermeș, îi păstrează amintirea. În 1420 cnezatul *Stremptura* din districtul Comiat, împreună

cu cnezatele Măgoiești și Răchițe, este întărit lui Bogdan, fiul lui Nicolae, fiul lui Măgoia, și familiei sale (vezi sub MĂGOIEȘTI), care îl stăpînise și anterior cu titlul cnezial (*D.R.H.*, D, I, p. 216). În 1458 cite o pătrime din moșia zălogită *Stremthwra* trece, la ordinul regelui Matia Corvinul, în stăpînirea lui Mihail Cornet de Cornet (*Michael Korneth de Korneth*) și respectiv a lui Ștefan zis Popa de Strimtura (*Stephanus paap dictus de Stremthwra*) (Pesty, *Szörény*, III, pp. 74–75). Cealaltă jumătate din moșie a rămas în continuare în stăpînirea vechii familii de origine cnezială; între părțile de moșie stăpînite de către Gabra, fiul lui Bogdan de Călugăreni (donatarul principal de la 1420), care stăpînea jumătate din averea familiei, și zălogite în anul 1505 lui George Găman de Bizere figurează și un sfert din moșia *Ztremtura* (Pesty, *Krassó* II, pp. 480–482). Ajunsă în stăpînirea acestei ramuri a familiei de Bizere, Strimtura împreună cu Călugăreni și Măgoiești sînt zălogite în 1572 de către Ladislau Găman lui Ludovic Fiat (Pesty, *Szörény* III, pp. 392–393). În acel an, satele amintite țineau de districtul Caransebeș.

14. VALEA MARE — sat situat în stînga Pogănișului. Satul este amintit cu acest nume (*Valemare*) abia în 1584 (cf. Pesty, *Krassó*, I, p. 129). Aici putem însă localiza satul *Mezewallya*, atestat la mijlocul secolului al XV-lea. În 1458, în stăpînirea moșiilor *Mezewath* și *Mezewallya* și a unei pătrimi din moșia Strimtura — toate situate în districtul Comiat — este introdus Mihail Cornet de Cornet (*Michael Korneth de Korneth*) (Pesty, *Szörény*, III, pp. 74–75 și 76). Nu cunoaștem situația anterioară patrimonială a moșiilor *Mezewath* și *Mezewallya*, dar, la fel ca în multe alte cazuri, putem presupune că actul din 1458 înseamnă consacrarea legală a unei situații de fapt. Vecinătatea imediată a Cornetului cu Valea Mare este un argument în sprijinul acestei ipoteze și al localizării propuse.
15. ZORLENȚ — azi ZORLENȚU MARE, sat situat pe riul Pogăniș. Pînă la prima atestare, în 1499, moșia *Zorilencz* din districtul Comiat se afla în stăpînirea indiviză a nobililor Nicolae și Ioan Albu (*Nicolaus et Johannes alb*). Ioan Dogan (*Johannes doganan*) și Filip zis *Halgas* (*Philippus Halgas dictus*) de Zorlenț. După moartea lui Filip zis *Halgas* și în condițiile desherenței în linie masculină a acestuia, partea lui a trecut, în puterea dreptului de stingere a neamului, în stăpînirea celorlalți trei frați de moșie care, în conformitate cu obiceiul românesc (*iuxta ritum volachie*), plătesc fiicei răposatului — Dorotea, soția nobilului George Găman de Bizere — zestrea și cheltuielile de nuntă (Pesty, *Krassó*, III, pp. 474–475). Într-un document din jurul anului 1503 este amintit nobilului Ioan Bathko de *Zorlencz*, implicat într-un proces (cf. Pesty, *Krassó*, II, pp. 298–300). În 1544 moșia *Zorlîencz* este atestată ca ținînd de districtul Caransebeș și aflîndu-se în stăpînirea lui Nicolae Valkay, care o vinde, împreună cu alte moșii, lui Ladislau Simon din Caransebeș și familiei sale (Pesty, *Krassó*, IV, pp. 34–35). În anul 1584, în stăpînirea unor părți din moșia *Zorlincz* este introdusă Ana Simon, fiica lui Mihail Simon și soția lui Farcaș de Mitnic (cf. Pesty, *Krassó*, II, pp. 298–300). În 1585 Magdalena Plesko din Caransebeș, văduva lui Ladislau Nagy (foarte probabil cumpărătorul din 1544) și soția lui Oprea, zălogeste moșiile *Zorilencz* și Gamza lui Ioan Simon (cf. *ibidem*), iar în 1591 Ioan Simon și familia sa intră în stăpînirea mai multor moșii din districtul Caransebeș, inclusiv Zorlențu Mare (*Nagy-Zorlencz*) (cf. *ibidem*). Aceasta este și o atestare indirectă a satului Zorlencior, întemeiat deci la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Numele satului provine de la antroponimul *Zorilă* (cf. I. Pătruț, *Nume de persoane și nume de locuri românești*, București, 1984, pp. 49–50).

Le district de Comiat. Une contribution à la géographie historique du Banat au Moyen Âge

RÉSUMÉ

Parmi les districts roumains attestés dans le Banat, au Moyen Âge, il y a aussi cel de Comiat. Ce district avait un nombre de 15 villages situés sur le cours supérieur de la rivière Pogăniș, dans le coin de nord-ouest de l'actuel département de Caraș-Severin.

À l'aide des informations fournies par les documents des XIV—XVI-èmes siècles, cet étude reconstitue les confins, les réalités sociales roumaines — représentées par les „cnezi“ et leur autorité typique, la situation patrimoniale des villages et l'organisation juridique autonome du district.

Par tous ces éléments, le district de Comiat se rallie à la réalité des 8 districts roumains qui fonctionaient au Moyen Âge dans les hautes territoires du Banat et qui avaient une large autonomie dans le royaume hongrois. Cette autonomie était fondée sur des réalités politiques et territoriales plus vieilles.

Banatul și turcii otomani (1400—1438)

IOAN HATEGAN

Întrucît am tratat în altă parte¹ perioada secolului al XIV-lea, ne vom mărgini aici să încercăm o schițare a evenimentelor militare și politice cuprinse între începutul veacului al XV-lea și anul 1438, an în care Iancu de Hunedoara devine o figură remarcabilă a luptei antiotomane. Etapa aceasta cuprinde elemente care, prin dezvoltare, vor deveni definitorii epocilor următoare: participarea unor mase largi ale poporului la apărarea vetrei strămoșești, îmbogățirea tacticii de luptă a oștirilor bănățene prin însușirea și adaptarea unor elemente tactice și strategice din gîndirea militară europeană avansată, accelerarea procesului de diferențiere socială în rîndul cnezilor, prin nobilitarea unui număr însemnat de asemenea familii etc. Însăși desfășurarea evenimentelor va confirma aceste opinii.

În cursul anului 1400 turcii otomani continuă asediarea Constantinopolului, atacă Ungaria și Țara Românească. Despre aceste ultime lupte, un raport venețian din noiembrie același an arată că turcii au trecut peste Dunăre în „Ungaria” pe care au prădat-o, dar au fost învinși de către domnul muntean la întoarcere². Aceeasi campanie este atribuită și anului 1401³, autorii indicînd ca teritoriu invadat și jefuit Banatul, iar ca autor al victoriei pe Mircea cel Bătrîn. Chiar dacă faptele acestor ani nu sînt cunoscute cu precizie, pregătirile militare ale Banatului sînt certe, pentru toți acești primi ani ai noului secol. Astfel, la 22 martie 1401 castelanul de Cuvin raportează banului de Severin despre starea cetății Golubac, iar pe 22 septembrie comitele de Timiș amintește faptul că nobilul Ștefan de Remetea este pe Dunăre pentru paza împotriva turcilor.

În luna martie a anului 1402 Mircea cel Bătrîn cucerește Chilia și o alipește Țării Românești, după care respinge încă o incursiune a achingiilor. Lupta de la Ankara, din iulie 1402, soldată cu victoria mongolilor conduși de către Timur Lenk, îndepărtează pericolul reprezentat de către turcii otomani la linia Dunării, pentru un timp de aproximativ un deceniu. Doar cîteva acțiuni militare vor mai fi întreprinse de către beii dunăreni și ele vor conturba liniștea ținuturilor românești. În schimb, acum izbucnește răscoala de eliberare a bulgarilor, în cursul anului 1403, sub conducerea fiilor foștilor țari bulgari. Nefiind sprijinită din exterior, mișcarea bulgarilor va fi înfrîntă, iar viitoarele încercări creștine externe nu vor mai beneficia de creditul și sprijinul încercatului și dezamăgitului popor bulgar.

I. ROLUL LUI FILIPPO SCOLARI (1404—1426)

Aceste decenii sînt dominate, în Banat, de figura florentinului Filippo Scolari (1369—1426)⁴, comite de Timiș, Cenad, Arad, Caraș și Cuvin. Cronologia luptelor antiotomane la care a participat în fruntea cnezilor și nobililor bănățeni este confuză încă și nu poate oferi indicii sigure asupra întregii situații militare.

Autorii indică cifre care variază între 18 și 24 lupte⁵. Ne aflăm în fața unei situații, generale în fapt pentru această perioadă de început a conflictelor militare dintre otomani și creștini, din care doar o analiză minuțioasă a informațiilor mai poate eventual lămuri sensul exact al evenimentelor petrecute pe acest front și în sinul fiecăreia din cele două tabere.

Una dintre aceste controversate campanii se referă chiar la cea întreprinsă de către proaspătul comite de Timiș în cursul anului 1405, campanie ce trebuie privită în același context general dunărean. Luptele de acum se desfășoară pe Dunăre, în zona Banatului și a Serbiei, unul dintre posibilele puncte de reper fiind asediarea cetății Golubac⁶. Nu pot fi approximate nici timpul de desfășurare și nici durata campaniei. Din studiul comparat al campaniilor militare din zona dunăreană reiese faptul că numărul participanților nu depășește, de regulă, câteva mii de oameni. S-ar părea că motivul campaniei din anul 1405 l-a constituit un nou atac al beilor otomani la nordul Dunării, dar la fel de posibilă pare și o imixtiune otomană în Serbia, care recent încheiase un tratat de alianță cu Ungaria, tratat în virtutea căruia regele acesteia era obligat să-i acorde ajutor în caz de primejdie. Cel mai apropiat comandant militar, comitele de Timiș, intervine cu trupele sale. Realitatea unor lupte între bănățenii conduși de către Scolari și otomani este atestată în cuprinsul unei diplome regale din 2 iunie 1407⁷.

În cursul anului 1406 se semnează un alt act de alianță între Țara Românească și Ungaria, după cel de la Brașov din anul 1395. El a fost urmat la scurt timp de reînnoirea tratatului ungaro-sîrb din 1404 și de un altul dintre Mircea cel Bătrîn și Ștefan Lazarević, despotul Serbiei. Primul tratat se semnează la începutul lunii noiembrie 1406, la Severin, unde cei doi suverani se întâlnesc prin mijlocirea diplomatică a aceluiași comite de Timiș. Prin abilitatea și tactul său diplomatic, Scolari reușește să tempereze vechile pretenții regale. Mircea cel Bătrîn propune constituirea unei alianțe dunărene (română, maghiară și sîrbă) pentru îndepărtarea otomanilor de pe Dunăre. Cele trei tratate încheiate acum confirmă planurile domnului muntean și dovedesc rolul său de arbitru al situației politice din Balcani.

Anii 1407 și 1408 sînt lipsiți de confruntări militare în Banat, întrucît armatele regale luptă împotriva otomanilor în Bosnia. Reîntors la Timișoara, Filippo Scolari își concentrează trupele și coboară, în cursul lunilor ianuarie-februarie 1409, pe Dunăre și apoi în Serbia⁸. Cauza noilor conflicte este dată de nemulțumirea lui Vuk Lazarević, fratele despotului sîrb, față de clauzele tratatului de alianță cu Ungaria. În fruntea unor trupe otomane el încearcă să-și înlăture frațele. Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, îl trimite pe comitele de Timiș în ajutorul despotului. Luptele de aici se prelungesc pînă spre mijlocul lunii februarie, cînd Vuk și aliații săi otomani sînt constrinși să se retragă. Dintre bănățenii participanți la evenimente s-au remarcat Ștefan, fiul lui Petru de Remetea, Martin fiul lui Ioan de Apache, Andrei fiul lui Nicolae de Orozapati, Ioan fiul lui Ladislau de Sama⁹.

Nu sînt cunoscute acțiuni otomane asupra Banatului pentru perioada anilor 1410—1414, dar apar controverse în legătură cu două incursiuni din cea de-a doua parte a acestui deceniu. Prima dintre ele este amintită de diverși autori la trei date — 1415, 1416 și 1418¹⁰. În ceea ce ne privește considerăm că acțiunea otomană s-a desfășurat în vara anului 1415 în următoarele condiții politico-militare: comitele de Timiș și trupele sale se aflau deparat de zonă, ca urmare a luptelor din Bosnia, spre deosebire de anul 1416 cînd Scolari este atestat lună de lună la Timișoara, tocmai datorită unei mari posibilități de invazie a trupelor otomane, ca urmare a succesului militar otoman din 1415 din Bosnia.

Perioada în care s-a desfășurat incursiunea apreciem că trebuie căutată în intervalul lunilor august — septembrie 1415, iar direcția de înaintare a achingiilor, de la sud-vest spre nord-estul Banatului. Trecerea Dunării s-a făcut în preajma confluenței sale cu Tisa, după care trupele de achingii urcă cursurile inferioare ale Timișului și Begăi pînă aproape de Timișoara. Cel de-al doilea aspect neclar se referă la numele celui vicecomite de Timiș care i-a întâmpinat și învins pe turcii otomani. Pînă acum a existat o unanimitate de opinii în a-l desemna pe Nicolae fiul lui Petru de Macedonia în persoana acestui celebru vicecomite. Din păcate, nici o atestare documentară nu vine în sprijinul acestei păreri. Adevăratul vicecomite s-a numit Petru fiul lui Nicolae de Derechke, care este atestat documentar de cel puțin 5—7 ori în acești ani în calitate de vicecomite de Timiș. Cea de-a treia problemă se referă la locul luptei și opinăm că el trebuie căutat la sud-vest de Timișoara, pe valea mijlocie a amintitelor riuri, fără însă a putea preciza localitatea. În sfîrșit, un ultim aspect îl reprezintă modul în care acest vicecomite a reușit să-și ferească oamenii de jertfe inutile. Întrucît confruntarea militară rămăsese nedecisă, vicecomitele l-a provocat la duel pe comandantul trupelor otomane. Obiceiurile cavaleresti, la modă în vremea sa, erau acceptate și de către turci. În timpul luptei în doi, beul otoman încearcă să-l ucidă prin viclenie, dar vicecomitele îi dejoacă intențiile și reușește să-l doboare. Trupele otomane sînt puse pe fugă și prada este recuperată.

În lipsa comitelui, același vicecomite reușește, în cursul următorilor ani, să respingă încă o asemenea incursiune¹¹. Achingii ajung pînă în preajma Mureșului, spre nord-vest de Timișoara. Riposta bănățenilor îmbracă acum forma atacului de noapte. Cu strigătele de luptă folosite drept parolă de recunoaștere în timpul nopții — Dumnezeu și Sfîntul Mihail — ei atacă la miezul nopții tabăra dușmană. Surprinși, otomanii sînt pradă ușoară. Această acțiune parcă prefigurează celebrul atac de noapte al lui Vlad Țepeș din vara anului 1462, dar nu este singulară în istoria conflictelor militare antiotomane din Banat, întrucît am întîlnit-o deja folosită cu cîțiva ani înainte de 1400. Ea reprezintă, în fapt, o acumulare a unei bogate experiențe de luptă a poporului, pe care acesta o aplică în momentele dificile create de aceste incursiuni.

Tradiția populară, reluată mai apoi și de istorici, consemnează faptul că pe cîmpul acestei lupte s-a ridicat mai tîrziu o capelă și în jurul acesteia s-a înfiripat un sat, numit Sfîntul Mihail (Sînmihai). Identificările propuse au fost fie actualul Sînmihai de lîngă Timișoara, fie Sînnicolaul Mare. În realitate este vorba despre așezarea feudală Sînmihai, așezată la nord de Sînnicolaul Mare, într-un cot al Mureșului și atestată la cîțiva ani după această luptă.

Moartea lui Mircea cel Bătrîn, survenită în ianuarie 1418, în contextul politicii ofensive a sultanului Baiazid al II-lea (1413—1421) contribuie decisiv la ruperea echilibrului militar al zonei dunărene. În cursul anilor 1419 și 1420 pe Dunăre se desfășoară lupte violente în care sînt sigur angrenate atît forțele muntene, cit și cele regale. Controversele legate de desfășurarea și cronologia acestor campanii au fost reluate mai nou de cîțiva autori¹².

Trupele regale, în rîndul cărora luptă și mulți bănățeni, participă la luptele din anul 1419 în două etape: în august și respectiv septembrie—octombrie. În iunie Filippo Scolari coboară cu trupele sale spre Orșova, în încercarea de a-l sprijini pe Mihail I, noul domn muntean (1418—1420) care se confrunta cu forțe otomane superioare. Cel mai probabil, în prima jumătate a lunii august au loc și primele ciocniri între Scolari și beii dunăreni pătrunși în zona Severinului¹³. Turachan, beul de Vidin, se retrage la început din fața trupelor munteano-bănățene, dar se întoarce și reușește să obțină o victorie care nu schimbă datele problemei, întrucît Severinul rămîne în stăpînirea Țării Românești. În octombrie 1419 noi trupe

otomane sînt trimise în aceeași zonă severineană, sub comanda marelui vizir, cu intenția de a ține pe loc trupele regale. Concomitent, sultanul se îndreaptă în fruntea trupelor regulate spre Dobrogea, unde reușește să cucerească cetățile de pe Dunăre. Pînă la urmă, Mihail I este obligat să încheie un tratat de pace. Comitele de Timiș își continuă operațiunile militare pînă spre sfîrșitul lunii octombrie cînd dușmanii se retrag, iar Severinul rămîne în mîna sa.

În legătură cu luptele de lingă Severin din toamna acestui an s-au emis mai multe ipoteze. Una dintre acestea sugera că prezența lui Sigismund de Luxemburg în zonă ar fi însemnat o trecere a fluviului și o victorie într-o zonă cuprinsă între Niș și Nicopole¹⁴. Analiza itinerariului regal arată că la data citată — 4 octombrie — regele se afla departe de sudul Banatului și nu putea întreprinde o asemenea acțiune. Sosirea regelui în zonă se petrece ceva mai tîrziu, către sfîrșitul lunii octombrie și regele va rămîne aici pînă la începutul lunii noiembrie, după ce încredințează comitelui de Timiș refacerea cetății Severin. Dintre bănătenii participanți la campanie, documentele îi amintesc pe un Bogdan, fiul lui Nicolae din districtul românesc al Comiatului, care primește stăpînirea mai multor sate din zonă, pentru bravura sa militară¹⁵.

Plecarea regelui coincide cu începerea lucrărilor de reconstrucție a cetății Gureni (Gewrin / Görény). Asupra locului amplasării acesteia există opinii diverse, unii dintre autori plasînd-o cînd între Orșova și Mehadia, cînd între Orșova și Severin, cînd în zona limitrofă Porțile de Fier¹⁶. Bazîndu-ne pe necesitatea unei puternice centuri de fortificații în această zonă și nu în afara ei opinăm pentru plasarea cetății între Orșova și Severin, pe malul stîng al fluviului.

La începutul anului 1420, Mihail I reușește, printr-o campanie fulgerătoare, să scape de obligațiile tributului, dar provoacă o campanie sultanală de răspuns. Domnul muntean este obligat să se retragă în părțile vestice ale Țării Românești, unde așteaptă ajutoare regale. Comitele Scolari fiind plecat în Boemia — unde izbucniseră primele războaie husite —, comanda zonei bănățene îi revine lui Sigismund Losonczi, castelan de Jdioara, Mehadia, Orșova și Severin. Luptele dintre trupele bănățene, sosite în ajutorul lui Mihail I, și trupele otomane se desfășoară în lunile august și, parțial, septembrie. După o altă campanie fulgerătoare în Dobrogea, unde cei doi aliați obțin succesul, o ambuscadă la întoarcere înseamnă sfîrșitul celor doi conducători.

Prin urmare, drumul achingiilor spre pustiirea Banatului este deschis și, în septembrie, otomanii ajung pînă la Caransebeș, prădînd spații întinse spre vest și nord de acesta. Cu acest prilej este amintită și o altă victorie a vicecomitelui de Timiș, undeva în zona Lugoșului¹⁷: Informația poate fi veridică doar dacă avem în vedere înfrîngerea vreuneia dintre acele cele prădalnice, dar nu a întregului corp expediționar otoman. De la Caransebeș otomanii urmează cursul riului Bistra și intră în Transilvania prin Poarta de Fier. La Hațeg sînt întîmpinați de voievodul Nicolae Csáki pe 24 septembrie. Victoria aparține din nou turcilor care devastează în zilele următoare Hunedoara, Deva, Orăștie, retrăgîndu-se încărcăți de prăzi.

Abia în anul 1423 se reia seria luptelor antiotomane la care participă și bănătenii, în frunte cu comitele de Timiș, revenit din Cehia. Luptele dintre Dan al II-lea „cel Viteaz” și Radu „Praznaglava” pentru tronul muntean atrag repetate intervenții ale beilor dunăreni, cu sprijinul cărora Radu încearcă să-și cîștige, apoi să-și recîștige domnia. În primele zile ale anului 1423 Filippo Scolari este deja pe teritoriul muntean, alături de Dan al II-lea, dar prima luptă soldată cu victoria celor doi aliați este susținută abia pe 26 februarie¹⁸. Lupta s-a desfășurat undeva în sudul Olteniei și trupele românești s-au remarcat prin energicele manevre de pe cîmpul de bătălie. În continuare ei curăță Muntenia de otomani

și de trupele credincioase lui Praznaglava. Ultimele încețări se desfășoară pe malul Dunării și se soldează cu cucerirea cetăților Turnu, Giurgiu și Silistra¹⁹.

În prima jumătate a anului 1424 Dan al II-lea este din nou fugăr întrucit Radu reia scaunul domnesc cu ajutorul acelorai bei otomani. El se refugiază în vestul Olteniei unde așteaptă ajutoarele comitelui de Timiș. În toamnă, aceste trupe, concentrate încă din august în sud-estul Banatului, intră în Oltenia și, împreună cu cele ale lui Dan al II-lea, încep operațiunile militare. Luptele se desfășoară în cursul lunii septembrie, la început în Oltenia, apoi și în Muntenia, având succesul scontat de cei doi aliați. Ultima fază se desfășoară și anul acesta din nou pe malul Dunării, punctul lor final constituindu-l asedierea și cucerirea cetății sud-dunărene Vidin²⁰.

Reintors în Banat, Filippo Scolari rămâne mai multă vreme în sudul zonei, mai precis la Severin, unde începe acum amplele lucrări de restaurare și întărire a cetății. S-a estimat că aceste lucrări au fost cele mai importante de la întemeierea cetății²¹; alături de acelea întreprinse de Iancu de Hunedoara; ele i-au permis cetății Severin să reziste încă un secol asaltului otoman. Tot acum sînt refăcute și fortificațiile de pe insula Saan (Ada-Kaleh) și Orșova. Pînă în primăvara următoare, numeroase contingente bănățene asigură atît paza zonei, cît și activitatea de reconstrucție a Severinului.

O problemă insuficient clarificată o constituie acele repetate treceri ale lui Dan al II-lea în „Transilvania“. Opinăm că cel puțin pentru o parte a acestor refugii în „Transilvania“, termenul folosit de documente este neclar sau greșit deoarece, din voievodatul Transilvaniei, lui Dan al II-lea nu i-a venit nici un ajutor notabil. Singurul ajutor notabil l-a primit din partea comitelui de Timiș și a trupelor sale. Ba mai mult, Dan al II-lea își recruta o parte a trupelor sale tot din Banat, de pe teritoriul districtelor românești. Cele mai multe dintre retragerile lui Dan al II-lea s-au făcut spre Oltenia, văzută de el ca un bastion, iar după pierderea acesteia sau după imposibilitatea apărării ei, voievodul muntean a trecut munții în Banat. Raporturile militare sîrîne dintre voievodul muntean și comitele de Timiș, prin intermediul sprijinului uman și material oferit și primit de atîtea ori, ne determină să precizăm că retragerile — sau cele mai multe dintre acestea — s-au făcut spre vest (Banat) și nu spre nord (Transilvania).

În cursul anului 1425 trupele bănățene intervin din nou în sprijinul voievodului muntean, de data aceasta printr-o acțiune conjugată cu cele transilvane. Voievodul Transilvaniei, Nicolae Csăki, intervine din nord, iar Scolari și bănățenii săi prin vest. Desfășurate în intervalul septembrie — începutul lunii octombrie, operațiunile militare sînt din nou încununate de succes. După o joncțiune a celor două armate în zona colinară munteană urmează o fugărire a inamicului în cîmpie și chiar pe malurile Dunării. Planul lui Sigismund de Luxemburg era mult mai ambițios, așa încît, în afara ajutorării lui Dan al II-lea pentru reocuparea tronului, trupele regale trebuiau să creeze un cap de pod la sudul Dunării. Acest cap de pod urma să constituie un stat bulgar liber de otomani și capabil să-i oprească pe aceștia din încercările lor de a controla linia fluviului. Deja de ani de zile, Frujin, fiul fostului țar bulgar Sracimid de Vidin, este adăpostit în Banat, unde primise diverse posesiuni, tocmai în așteptarea unui asemenea moment. Iată că acum se consideră că acest moment a sosit. După consistentele victorii din Țara Românească, trupele regale trec Dunărea și încearcă să reînființeze vechiul țarat bulgar de la Vidin. Lupte violente se desfășoară la Vidin și Rahova, dar izvoarele nu amintesc despre vreo finalitate a lor²², ceea ce ne face să bănuim că nu au reușit să cucerească o zonă geografică prea întinsă. Această acțiune externă, rod al unei cancelarii și a unor militari străluciți, nu beneficiază însă de sprijinul popoului bulgar, crunt înșelat în așteptările sale din cursul anului 1403. Fără acest

sprijin trupele regale sînt silite să se retragă, la sosirea iernii, fără a reuși să-l instaleze pe Frujin la Vidin.

Cheia succeselor înregistrate de trupele bănățene și ardelenе a constituit-o componența trupei, alcătuită din mica nobilime, cnezi și țărănime. Acești oșteni, recrutați din rîndul claselor și păturilor sociale direct interesate în susținerea efortului militar antiotoman, comandate de generali străluciți ca Filippo Scolari și viteazul Dan al II-lea, își apără pămîntul strămoșesc. În cursul acestui an 1425 sînt semnalate, pentru prima dată în istoria Țării Românești, trupe de mercenari în armata lui Dan al II-lea²³, ele aducînd ca elemente noi: armamentul, tactica militară și disciplina riguroasă, completînd necesitățile în oameni ale frontului antiotoman într-un moment în care se impunea deja profesionalizarea contingentelor creștine spre a rezista mult mai bine organizatei armate otomane.

Pentru sfîrșitul anului 1425 există o mențiune despre acțiuni militare ale comitelui de Timiș²⁴. La sfîrșitul lunii octombrie Filippo Scolari luptă în fruntea trupelor sale în Serbia invadată de otomani. Nu se cunosc nici data de început și nici cea de sfîrșit a acestei campanii, dar din context se poate deduce că a fost vorba doar despre respingerea unor trupe de achingii intrate aici după pradă.

Abia la mijlocul anului următor, 1426, turcii otomani își reiau atacurile asupra Țării Românești. Cu aproximativ 25 000 oameni, comitele de Timiș intră din nou în Țara Românească. La Severin face joncțiunea cu trupele muntene și campania se desfășoară apoi relativ ușor, victoria decisivă împotriva lui Radu Praznaglava fiind obținută pe la mijlocul lunii iulie.

Cu prilejul lucrărilor dietei anuale a regatului, care se desfășoară în luna septembrie la Lipova, se semnează și tratatul de alianță dintre Dan al II-lea și Sigismund de Luxemburg²⁵. O solie munteană, sub conducerea marelui logofăt, este prezentă la Lipova unde solicită regelui Sigismund — în baza tratatului acum încheiat — o gardă personală pentru voievod, numărînd 600 de oameni. În urma intervenției lui Scolari, regele urcă numărul membrilor la o mie, dintre care 100 călăreți și 900 pedestrași, cu o plată zilnică de 1 perper românesc pentru un călăreț sau pentru trei pedestrași. Acest sprijin, acordat în urma intervenției comitelui de Timiș, vorbește grăitor despre natura legăturilor dintre acesta și voievodul muntean.

La sfîrșitul lunii septembrie 1426 comitele de Timiș pleacă într-o nouă campanie în Țara Românească și apoi o continuă în sudul Dunării. Încearcă și în acest an să refacă acel stat bulgar tampon între otomani și creștini, care nu i-a reușit în anul trecut. Trupele sale coboară de la Lipova, prin Lugoj—Caransebeș—Orșova—Turnu Severin—Oltenia și sudul Dunării. Acest drum a suscitat numeroase comentarii²⁶ întrucît izvoarele vorbesc cînd despre lupte în Serbia, cînd în Bulgaria. Din scopurile inițiale ale campaniei se observă că țelul final era cucerirea cetății și ținutului Vidinului. La acțiune participă și un mic grup cruciat portughez sub comanda principelui moștenitor, don Pedro²⁷, precum și armata munteană condusă de către Dan al II-lea.

Luptele sînt îndirjite întrucît în zonă își au cuibul mai multe mii de achingii, dar victoria aparține trupelor creștine aliate. S-a propus chiar acreditarea ideii de a se desfășura două lupte sub Vidin²⁸, în prima victoria revenind aliaților, iar a doua încheindu-se nedecisă. În nici un caz în asemenea condiții nu putea fi instalat acel cneaz bulgar amintit de o cronică contemporană²⁹, după cum nici numărul morților nu putea depăși cifra celor amintiți: 10 000³⁰. În luna octombrie, operațiunile militare sînt încheiate, iar participanții întorși la vatră. Este, în fapt, ultima campanie condusă de către Filippo Scolari care — grav bolnav — moare la Lipova pe 27 decembrie 1426.

O dată cu el se încheie o epocă, întrucît acest florentin venit în Banat și adoptat de localnici sub numele de Pippo Spano, bun cunoscător al limbii române, a reușit să-l completeze și apoi să-l suplinească pe Mircea cel Bătrîn. A adus cu sine ideea manevrelor, tipică pentru armatele renașterii italiene. A reușit să atragă în jurul său oameni capabili, ridicăți din marea masă a celor mici. Comandant militar strălucit, administrator corect și competent, Scolari s-a remarcat totodată drept unul dintre marii mecenaiți renașcentiști ai epocii sale, fiind considerat drept primul care a dus acest curent artistic în afara Alpilor italieni; una dintre aceste direcții a fost tocmai Banatul. Iancu de Hunedoara i-a fost scutier la Timișoara în ultimii săi ani de viață, fiind profund impresionat de figura acestuia.

II. PRELUDIUL MARILOR CONFRUNTĂRI (ANII 1427—1438)

Moartea lui Filippo Scolari, la numai opt ani după Mircea cel Bătrîn, lasă un mare gol în conducerea luptei antiotomane dunărene. Dan al II-lea nu mai are nici un general capabil cu care să împartă greaua povară a luptelor, iar în anul 1431 dispare și el. Pînă la apariția lui Iancu de Hunedoara, nici un alt comandant militar nu va reuși să se afirme pe acest front, urmările fiind din plin resimțite de către popor. Sînt anii în care politica militară ofensivă practică pînă acum de Sigismund de Luxemburg se va dovedi falimentară și el va fi obligat să treacă la o politică militară de strictă defensivă pe Dunăre.

În cursul anului 1427, cu ajutoare regale, Dan al II-lea va reuși să respingă o nouă încercare a lui Radu Praznaglava de a ocupa tronul muntean. Sigismund de Luxemburg se află din primăvară pînă vara tîrziu în Țara Românească, dorind o clarificare a situației militare, după aceea întorcîndu-se în Banat. Noi complicații militare și politice îl așteaptă pe regele-împărat, întrucît moare despotul sîrb Ștefan Lazarević. Potrivit tratatului încheiat între Ungaria și Serbia, la moartea despotului sîrb cetățile sîrbești dunărene urmau să revină lui Sigismund de Luxemburg. În septembrie 1427 trupe regale încep ocuparea acestor cetăți. Belgradul primește o nouă garnizoană, în schimb Golubac-ul este ocupat — prin cumpărare de la comandantul cetății — de către otomani.

Pentru a contrabalansa influența militară otomană pe Dunăre, regele începe construcția cetății Pescari (Sf. Ladislau) pe malul stîng al fluviului, vizavi de Golubac. Lucrează la ea meșteri italieni și românii bănățeni, iar pe ziduri își fac apariția tunurile³¹. Tot bănățenii sînt cei ce asiguraseră, încă din primăvară, paza Dunării.

În toamna lui 1427 trupe regale asediază cetatea Golubac, în rîndurile lor fiind prezenți mulți bănățeni. Astfel, la 26 noiembrie, Luca fiul lui Dan de Duboz este prezent în rîndurile trupelor ce asediază cetatea³². Neputînd-o cucerii, regele își amină planurile pentru anul următor.

După pregătiri intense, Sigismund de Luxemburg trece din nou Dunărea în anul 1428, cu o armată estimată la 25—30 000 oameni, între care 6 000 munteni sub comanda lui Dan al II-lea și un contingent polonez și un altul italian. Trecerea fluviului se petrece în cursul lunii aprilie, iar asediul cetății Golubac începe abia în ziua de 27 aprilie. Blocada navală este asigurată de flota dunăreană, care reușe să distrugă vasele otomane urcate pe Morava și pe Dunăre. Se remarcă în aceste acțiuni navale noul comite de Timiș, Ștefan Rozgony. Asediul cetății se prelungește peste măsură de mult, fapt ce-i permite sultanului Murad al II-lea să trimită trupe în ajutorul acesteia. În intervalul 25 mai—3 iunie 1428 se desfășoară în jurul cetății o serie de lupte în cadrul cărora inițiativa și victoria aparțin otomanilor. Abia pe 3 iunie regele Sigismund ordonă imbarcarea pe nave și întoarcerea la nordul fluviului. În acest moment trupele regale sînt atacate de

forțe dușmane proaspete și doar datorită spiritului de sacrificiu al trupelor bănățene și contingentului polon — care luptă pînă la ultimul om — regele reușește să se îmbarce. Printre bănățenii ale căror nume s-au păstrat în documente: Roman fiul lui Costea și Mihail fiul lui Fărcaș de Măciș, urmașii lor primind răsplata vitejei³³. Dintre cei scăpați cu viață din încheștare sînt răsplătiți Lado Nicolae și Iacob de Bizerea³⁴.

Sigismund de Luxemburg rămîne în continuare în Banat, atît în cursul anului 1428, cît și în cursul celui următor, 1429, ocupat fiind cu acțiuni ce vizează întărirea defensivei dunărene prin atragerea populației românești la acest efort militar. În acest context trebuie văzută și prezența regelui la lucrările congregațiilor districtelor românești ale Ilidiei, Mehadiiei și Caransebeșului³⁵.

Noul despot sîrb, Gheorghe Branković, reușește să mijlocească semnarea unui tratat de pace pe trei ani între Ungaria și Imperiul Otoman. Semnarea tratatului are loc în primele luni ale anului 1429. Deși formal sînt cuprinse în prevederile tratatului, Serbia și Țara Românească rămîn pradă sultanului, obligate la plata unui tribut și la participare militară la acțiunile otomane.

Singura măsură pe plan militar de care a fost capabil Sigismund de Luxemburg, în afara mării atribuițiilor districtelor românești, a fost aducerea cavalerilor teutoni în Banatul Severinului³⁶. Întrucît prezența lor a fost pasageră și nu a avut nici o importanță în contextul luptelor dunărene, nu vom insista asupra acestui fapt. Dorim însă să relevăm participarea românilor bănățeni la apărarea vadurilor Dunării³⁷. Potrivit unui document din februarie 1430, în cetățile dunărene și în perimetrul Mehadia—Almăj—Ilidia existau 1 333 oșteni, 144 pușcași, 643 cnezi și 1 616 țărani liberi — toți cu obligații militare, primele două categorii în cetăți și restul ca sprijin acordat cavalerilor teutoni. Defalcăt pe cele trei districte amintite, situația se prezintă astfel: în districtul Mehadia existau 224 cnezi și 1 112 țărani liberi; în districtul Almăj existau 293 cnezi și 504 țărani liberi, iar în districtul Ilidia erau 126 de cnezi și un număr neprecizat de țărani liberi. Acestea erau efectivele militare a doar trei districte românești bănățene. Lor trebuie să li se adauge contingentele nobilimii și demnitarilor locali. În total, numărul oștenilor bănățeni se ridica la aproximativ 10 000 luptători. Chiar dacă ei nu au fost întotdeauna integral concentrați — din cauze obiective și subiective — cifrele dau o imagine veridică a potențialului militar al Banatului în primul sfert al secolului XV.

În cursul anilor 1430 și 1431 nu sînt semnalate incursiuni otomane asupra zonei și nici acțiuni ale trupelor regale. Sistemul de pază fluvială este eficient, după cum mărturisesc două documente contemporane³⁸. Astfel, la 13 ianuarie 1431, comitele de Cuvin ordonă adunarea trupelor comitatului spre a preveni trecerea turcilor peste Dunărea înghețată, iar în ianuarie-februarie 1432, știri alarmante despre intențiile turcilor circulă pe aceeași linie dunăreană, trupele locale deplasîndu-se spre Belgradul atacat.

Atacul otoman asupra Banatului se produce abia în luna mai, atunci cînd trupele sultanului intră mai întîi în Țara Românească și unde noul domn, Alexandru Aldea, este nevoit să plătească tribut. În zilele următoare el îi scrie comitelui de Timiș, Ștefan Rozgony, despre intențiile turcilor de a trece în Transilvania³⁹. Din tonul scrisorii rezultă faptul că raporturile de bună vecinătate dintre domnul muntean și comitele timișan sînt mult mai vechi, avînd drept scop semnalarea reciprocă a diferitelor primejdii.

În aceeași lună mai, trupele otomane ajung și sub zidurile cetății Severin, pe care o asediază, o cuceresc și măcelăresc garnizoana alcătuită din cavalerii teutoni și ajutoarele lor. După neutralizarea sistemului local de apărare sudică, turcii urcă pe culoarul Cerna-Timiș spre Caransebeș, dar și spre vest, pe linia Dunării și spre Almăj. Distrugerile provocate ținutului sînt deosebit de mari, fapt

ce provoacă apelul lui Frank Tallovec, comitele Cenadului, Cuvinului și Carașului și căpitan al Belgradului, din ziua de 5 august, pentru repararea cetății Pescari, devastată de otomani.

Speriat de amploarea deosebită a acestor acțiuni, Sigismund de Luxemburg solicită și obține de la dietă reintroducerea sistemului militar obligatoriu. La începutul anului 1433 este votată propunerea regală, care este definitivată până în anul 1435. Potrivit prevederilor acestui regulament militar, serviciul era obligatoriu atât pentru nobilime, cât și pentru țărănime. Un pedestraș se recruta de la 33 de familii iobăgești, iar un călăreț de la 36 de familii de iobagi. Fiind așezate în regiunea de graniță, comitatele bănățene erau obligate să dea un călăreț la 25 familii⁴⁰. Întreg regatul este împărțit în șapte regiuni militare, Banatul fiind una dintre acestea. Pentru apărare erau afectate banderiuil regal cu 1000 călăreți, banderiuil episcopului de Cenad, banderiuil comitatului Timiș, al comitatului Csongrad, banderiuil românilor și banderiuil cumanilor, fiecare dintre acestea avind câte 200 călăreți. Banderiile comitatelor Cenad și Zarand aveau fiecare câte 300 călăreți, în timp ce banderiile comitatelor Caraș, Cuvin, Torontal și Arad erau ceva mai mici, de câte 100 călăreți fiecare. Lor li se adaugă trupele despotului sîrb — ca vasal pentru posesiunile bănățene pe care le stăpînea — și trupele nobilimii bănățene. Totalul acestor trupe se ridică la 5000 călăreți și un număr de pedestrași neprecizat în regulament.

În cursul anului 1433 otomanii atacă, prin Țara Românească, voievodatul Transilvaniei, dar sînt învinși în Țara Bârsei. Alte trupe otomane de pe linia Dunării atacă tot acum Banatul. La rîndul lor, bănățenii atacă cetatea Golubac, într-un interval de timp aproximativ de către cronicarul otoman Aşik-paşa-Zade ca fiind cuprins între august 1433—august 1434⁴¹. Surpriza acțiunii bănățene, element important în obținerea victoriei, nu s-a putut realiza, iar în ajutorul asediaților vine Sinan, sangeacheiul de Vidin, care despresoară cetatea, alungîndu-i pe bănățeni peste Dunăre.

Încercarea lui Vlad Dracul — din primăvara anului 1434 — de a ocupa tronul muntean nu reușește, iar turcii, chemați în ajutor de către Basarab al II-lea, intră în septembrie în Banat și Transilvania⁴². Luptele încep la Severin, unde este din nou măcelărită garnizoana și continuă apoi spre Caransebeș. De aici trupele de achingii se îndreaptă, prin Poarta de Fier a Transilvaniei, spre Hațeg, unde pradă, întorcîndu-se cu bogății.

Masive concentrări de forțe armate în ambele tabere sînt semnalate și în primăvara anului 1435, dar nu se ajunge la ciocniri. În iulie, regele îi obligă pe locuitorii Cuvinului să-și apere singuri zidurile cetății, în schimbul acordării unui monopol comercial⁴³. În septembrie comitele de Cuvin obligă nobilimea de arme să-și achite obligațiile militare anuale prin prezentarea la repararea fortificațiilor din sudul Banatului⁴⁴.

Pentru suma de 1000 florini aur pe care cei doi frați de Hunedoara — Ioan și Iancu — i-o împrumutaseră, regele le zălogește orașul și districtul românesc Comiat cu toate veniturile sale⁴⁵. Este o primă atestare a prezenței Huniazilor în Banat, în condiții certe, deși mărturii despre acțiuni anterioare ale acestora existaseră și înainte.

Una dintre cele mai controversate incursiuni otomane asupra Banatului, desfășurată cu cîțiva ani înaintea mării campanii sultanale din 1438, a fost cea condusă de către celebrul bei otoman Evrenosbeioğlu Ali-bei. Datele propuse de către cronicarii otomani sînt anii Hegirei 838⁴⁶, 839⁴⁷ și 841⁴⁸, respectiv anii erei creștine 1434/1435, 1435/1436 și 1436/1437. Dintre toate descrierile campaniei, care de altfel seamănă mult una cu alta, cea mai interesantă și completă pare a fi cea lăsată de Mehmed Nesrî. În rezumat, desfășurarea acțiunii s-ar fi petrecut cam așa: Ali

bei intră prin sudul Banatului și înaintează rapid spre Timișoara, devastând totul în calea sa. Jaful a durat mai bine de o lună (40 de zile apreciază aceleași cronici otomane) fără ca turcii să fi întâmpinat o cît de mică rezistență. Întorși la casele lor fără pierderi, achingii dunăreni solicită sultanului Murad al II-lea, prin glasul conducătorului lor Evrenosbeioğlu Ali bei, să întreprindă o altă campanie asupra Transilvaniei.

Izvoarele europene indică drept an al acțiunii 1436, dar o plasează diferit: cînd primăvara, cînd toamna. Istoricul Milleker susține că incursiunea s-ar fi desfășurat primăvara, în aprilie, dată la care regele este prezent și el în Banat⁴⁹. O cronică sâsească contemporană susține că voievodul (Transilvaniei) a purtat lupte cu Ali bei în 1436⁵⁰, în timp ce restul izvoarelor sînt lapidare menționînd doar anul și direcția acțiunii⁵¹.

Considerăm că această incursiune s-a desfășurat în anul 1436, bazîndu-ne pe izvoarele otomane citate care menționează anul 840 al Hegirei, adică perioada cuprinsă între 16 iulie 1436 și 4 iulie 1437, coroborîndu-le cu informațiile ce vorbesc despre lupte în toamna aceluiași an 1436 în Muntenia și Transilvania. Incursiunea citată nu putea avea loc înainte de Singeorge (23 aprilie), data obișnuită pentru începerea oricărei acțiuni militare otomane în Europa. În acest sens nici prezența regelui în Banat nu se leagă de urmările incursiunii, ci de dorința de a preîntîmpina o asemenea faptă. Mai exact însă Sigismund de Luxemburg dorea trupe proaspete pentru cruciadele sale antihusite. Ca termen mai exact de desfășurare a incursiunii considerăm posibil intervalul lunilor august—septembrie, timp în care locuitorii își strîng roadele cîmpului în vreme ce otomanii vin la „seceriș”. După cum apreciază înșiși cronicarii otomani, „secerișul” reprezintă prada luată din ținuturile românești nord-dunărene. Avînd ca scop jaful, este normal ca turcii otomani să aleagă perioadă optimă acestui scop.

Sultanul Murad al II-lea solicită, în anul 1437, despotului sîrb cedarea cetății Smederevo (Semendria). La refuzul despotului, Murad intră cu întreaga sa armată în Serbia. Apelul de ajutor al sîrbilor către regele Sigismund aduce trupe proaspete în garnizoana Belgradului. Ceva mai tîrziu, voievodul Transilvaniei, Pancrațiu de Sz. Miklós intră în Serbia, în fruntea armatei voievodale, a trupelor bănățene și a unor contingente ceho-morave.

Itinerarul acestor trupe trece prin Banat, urmat de traversarea Dunării pe la Pojejena, la mijlocul lunii iunie. După o luptă navală în timpul căreia otomanii sînt învinși la Stoloc, creștinii atacă Golubacul, deplasîndu-se apoi pe valea Moravei în amonte pînă la Kruševac. Luptele se desfășoară în intervalul 18—27 iunie; în ultima zi cele două armate se întîlnesc sub zidurile cetății Smederevo, semn că ardelenii erau în retragere spre propriul teritoriu. Victoria aparține trupelor regale care se și grăbesc să o anunțe lui Sigismund de Luxemburg.

În legătură cu această luptă, diverși istorici opinează că este prima campanie în care Iancu de Hunedoara joacă un rol important atît prin prezența sa la comanda unei părți a trupelor, cît și prin intervenția sa oportună care determină obținerea victoriei⁵². Rolul său transpare mai puțin vizibil din documentele referitoare la aceste evenimente, dar este reliefat indirect, din cuprinsul documentului regal emis la 21 septembrie 1437⁵³. Neputîndu-le restitui suma de 1 000 florini aur împrumutată în urmă cu doi ani, Sigismund de Luxemburg le zălogește și în continuare același district Comiat. În plus, cei doi frați de Hunedoara primesc drept soldă 1 200 florini aur pentru cele „50 de lăncii” pe care i le pun la dispoziție regelui ca ajutor în garnizoana cetății Severin. Dacă acceptăm faptul — verificat în sine — că o asemenea „lance” avea în medie cca 10 luptători, atunci ajungem la un total de cca 500 luptători, efective importante dacă ținem seama că au fost recrutate, instruite și plătite doar de către o singură familie de nobili, cei de Hunedoara.

Acțiunile militare întreprinse de către turcii otomani la Dunăre au vizat pînă acum doar jaful și măcinarea forțelor creștine în cursul unor lupte mărunte. Nu s-a pus nici un moment problema vreunei cuceriri definitive sau parțiale pentru nici o țară nord-dunăreană. Iată însă că sultanul depășește aceste obiective prin campania sa planificată pentru anul 1438. El urmărește să lovească regatul Ungariei printr-o campanie în centrul acestuia.

Pregătirile otomane au în vedere tocmai o asemenea lovitură. În fruntea spahiilor, ienicerilor, azapilor, achingiilor și a altor formațiuni militare neregulate, Murad al II-lea străbate Bulgaria, trece Dunărea pe la Vidin, pustiește Severinul, Caransebeșul, Hașegul și Hunedoara, urcă pe Mureșul mijlociu pînă la Orăștie și Sebeș, după care coboară spre Sibiu, Sighișoara și Brașov.

Descrisă în numeroase lucrări⁵⁴, această campanie nu ne interesează aici și acum decît pentru partea desfășurată pe teritoriul Banatului. În contrast cu tonul general al izvoarelor care vorbesc despre avansarea sultanului pe culoarul Cerna—Timiș, o opinie vede traversarea Dunării pe la Smederevo⁵⁵, iar o alta consideră că trupe de spahii se îndreaptă spre Timișoara și, de aici, spre centrul Ungariei⁵⁶. Nici una și nici cealaltă dintre aceste două surse nu pot fi acceptate decît cel mult parțial. Se poate eventual accepta ideea ca unii bei să fi traversat fluviul mult mai la vest de Vidin (în speță Semendria) sau ca o parte a trupelor otomane să fi prădat și în partea nord-vestică a Banatului. Însă scopul declarat al campaniei sultanale nefiind Ungaria, ci Transilvania, majoritatea forțelor sale au acționat pe direcția principală de lovire.

Această primă prezență certă a unui sultan otoman pe teritoriul Banatului marchează sfîrșitul primei etape a conflictelor armate turco-creștine de la Dunărea de Jos. Ea s-a caracterizat prin acțiuni de mică amploare sau de amploare mijlocie, cel mult, desfășurate cu scopul de a tatona forțele adverse în vederea unor viitoare confruntări militare. Dar, odată sosit, acest moment va marca și personalitatea militară de excepție care va stăvili ofensiva otomană spre centrul Europei: Iancu de Hunedoara, personalitate de primă mărime a istoriei românești și a celei universale.

Note

1. Prezentul studiu face parte dintr-un ciclu mai întins, a cărui primă parte (secolul al XIV-lea) a fost predat pentru tipar la ActaMN.
2. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 282; Nicolae Iorga, *Acte și fragmente privilegiate la istoria romanilor*, vol. III, București, 1897, pp. 4—5.
4. Barbu Cămpina, *Lupta Țării Românești împotriva expansiunii otomane*, în Barbu Cămpina, *Scrieri istorice*, vol. I, București, 1973, p. 302, 310, 323.
4. Pentru bibliografia problemei vezi Ioan Hașegan, *Banatul și începuturile luptei antiotomane (1389—1426). Rolul lui Filippo Scolari*. În: Rev. Ist., București, an 31, nr. 6, 1978, pp. 1025—1039.
5. Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades quatuor cum dimidiaed*. Buda, 1770, p. 433 indică 20 lupte; Domenico Mellini. *Vita di famosissimo capitano Filippo Scolari, gentil'huomo Fiorentino chiamato Pippo Spano, conte di Temisvar*, Florența, 1570, p. 9 susține cifra de 23; Wenczel Gusztáv, *Ozorai Pipó*, Pesta, 1863, p. 20, discută aceste cifre, oferind drept medie 18—23 bătălii.

6. Borovszky Sámú, *Torontál vármegye*, Budapest, f.a., p. 351.
7. Wenzel Gusztáv, *Okmánytár Ozorai Pipó történeléhez*, În: Történelmi Tár, Budapest, 1884, pp. 21–23.
8. *Idem*, p. 226.
9. *Idem*; Fejer György, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, X/V, Buda, 1838, pp. 841–842.
10. Ioan Hațegan, *O controversă istorică legată de incursiunea otomană din Banat în anul 1415*. În: ActaMN, XVII, Cluj-Napoca, 1980, pp. 531–536.
11. Antonio Bonfini, *op. cit.*, pp. 425–426; Francesco Grisellini, *Istoria Banatului Timișan*, traducere de Nicolae Bolocan, București, 1926; p. 27; Milleker Bodog (Felix), *A törökök első betörései Dél-Magyarországra Zsigmond és Albert királyok idejében. Kene és Krassó vármegyék megszüntése, 1393–1439*, În: TRÉT, XXIX (serie nouă), Timișoara, fasc. III–IV, 1913, p. 5.
12. Viorica Pervain, *Lupta antiotomană a Țărilor Române în anii 1419–1421*. În: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, XIX, Cluj-Napoca, 1976, pp. 1–5.
13. Ștefan Katona, *Historia critica regum Hungariae*, tom XII, Buda, 1790, p. 327; Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, vol. III, București, 1901, p. IX.
14. Fejer György, *op. cit.*, X/6, p. 954.
15. Pesty Frigyes, *A Szörényi vármegyei hajdani olák kerületek*, Budapest, 1876, p. 56.
16. Ilie Minca, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 164; Wertner Mór, *A Nikapoly hadjarat*. În: Hadtörténelmi Közlemények, Budapest, 1925, p. 229; Constantin Jireček, *Geschichte der Serben*, II/2, Gotha, 1918, p. 155.
17. Borovszky Sámú, *Temesvármegye és Temesvár*, Budapest, f.a., partea a doua Temesvár, p. 292.
18. Nicolae Iorga, *Biruința din 1423 a lui Dan Vodă contra turcilor*. În: Rev. Ist., 4–6, București, 1936, p. 112.
19. Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, I, Paris, 1899, pp. 347, 349–350; II, Paris, 1900, p. 218.
20. George Lăzărescu și Nicolae Stoicescu, *Italia și Țările Române pînă la 1600*, București, 1972, p. 64.
21. Gheorghe Săsărman, Gheorghe David, Sanda Voiculescu, *Șapte cetăți sub soarele gloriei*, București, 1978, pp. 23–24.
22. Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, IV, București, 1937, p. 118.
23. Ștefan Pascu, *Istoria Mediei a României*, vol. I, București, 1966, p. 177.
24. D. Mellini, *op. cit.*, p. 53.
25. *Documenta Romaniae Historica, Seria D (Relații între Țările Române)*, I, București, 1977, pp. 243–244.
26. Jacopo Bracciolini, *Vita di messer Filippo Scolari, cittadino fiorentino, per soprannome chiamato Spano*. În: Archivio Storico Italiano tom IV/1, Florența, 1843, p. 183; D. Mellini, *op. cit.*, p. 52; Wenzel Gusztáv, *Ozorai Pipó*, p. 61.
27. Nicolae Iorga, *Un prinț portughez cruciat în Țara Românească a secolului al XV-lea*. În: Analele Academiei Române, memoriile secției istorice, secția a III-a, tom V, București, 1926, p. 334.
28. Stanoje Stanojević, *Pippo Spano, prilog srpskog istorij pocetkom XV veka*, Belgrad, 1901, p. 14.
29. Nicolae Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 435.
30. *Idem*.
31. Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II/2, Budapest, 1884, p. 208.
32. Ortayv Tivadar, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, Bratislava, 1896, pp. 613–614.
33. Pesty Frigyes, *Krassó*, III, Budapest, 1886, pp. 328–330.
34. Pesty Frigyes, *A Szörényi Borság és Szörényi vármegye története*, vol. III, Budapest, 1878, p. 23.
35. Pesty Frigyes, *Krassó*, III, pp. 326–327 și 338–340; Doc. Rom. Hist., D, vol. I, p. 265.
36. Ioan Hațegan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului (1429–1435)*. În: Tibiscus, V, Timișoara, 1979, pp. 191–196, inclusiv bibliografia cunoscută pînă atunci.

37. Victor Motogna, *Banatul Românesc în prima jumătate a secolului al XV-lea*. În: RISBC, mai-august, 1944, p. 459.
38. Milleker B., *op. cit.*, p. 30.
39. Documenta Romaniae Historica, seria B (Țara Românească), vol. I, București, 1966, p. 259 și *Idem*, seria D, vol. I, pp. 291—292.
40. Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj-Napoca, 1972, p. 258.
41. Așik pașa Zade, în Mihail Guboglu și Mustafa Mehmed, *Cronici turcești privind Țările Române*, I, București, 1966, p. 119.
42. Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, III, pp. 22—23; Ilie Mînea, *op. cit.*, pp. 242—243.
43. Milleker B., *op. cit.*, p. 34.
44. Pesty Frigyes, *Krassó*, III, p. 352.
45. Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privilegiate la Istoria Românilor*, I, partea a doua, București, 1890, p. 597.
46. Pentru prezențe anterioare în Banat: Banfi Floris, *Filippo Scelari és Hunyadi János*, Pécs, 1930.
47. Așik pașa Zade, în *Cronici turcești*, I, p. 86.
48. Orudj bin Adil, *Tevarih-i al-i Osman*, în *Cronici turcești*, I, p. 52; Semseddin Mehmed Hodja Efendi, *Tkdj-üt-Tevarih*, în *Cronici turcești*, I, p. 310; Idris Billisi, *Heşi Behişî*, în *Cronici turcești*, I, p. 167; Kodja Husein, *Beda'i ul veka'i*, în *Cronici turcești*, I, p. 448.
49. Milleker B., *op. cit.* p. 34.
50. Adolf Armbruster, *Daco-Romania Saxonica*, București, 1980, p. 181.
51. Fr. Wetzel, *Geschichte des Banats in Altertum und Mittelalter*, Timișoara, f.a., p. 161; Virgil Ciociltan, *Între sultan și împărat. Vlad Dracul în 1438*, în *Rev. Ist.*, 19, nr. 11, București, 1976, p. 1776; Camil Mureșan, *Ioan de Hunedoara și vremea sa*, București, 1957, p. 18; Ilie Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*, în *Cercetări istorice*, IV/1, Iași, 1928, p. 83; Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, III, pp. 82—83.
52. Patriciu Dragalina, *Istoria Banatului Severin*, I, Caransebeș, 1899, pp. 70—71; Ilie Minea, *Vlad Dracul...*, p. 83.
53. Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, I/2, p. 627.
54. Orudj bin Adil, *op. cit.*, p. 53; Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, I/2, pp. 655—656; Camil Mureșan, *Ioan de Hunedoara*, p. 19; Ilie Minea, *Vlad Dracul...*, p. 99; V. Motogna, *Trecutul românilor din Banat în epoca lui Ioan Huniade (1437—1457) evenimentele politice*, în RISBC, XIII, mai-august 1944, p. 545; Teleki József, *Hunyadiák kora Magyarországon*, X, Pesta, 1853, pp. 107—108; Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer* (ed. franceză Mahomed II. le conquérant et son temps), Paris, 1959, p. 27.
55. Milleker B., *op. cit.*, p. 36.
56. Teleki József, *op. cit.*, X, p. 107.

Le Banat et les Turcs ottomans (1400—1438)

RÉSUMÉ

L'étude se propose de discuter et, si possible, d'éclaircir quelques problèmes présentés par la confrontation militaire que le Banat, côte-à-côte avec les autres régions roumaines et avec les autres peuples danubiens, a soutenue, plus d'une siècle et demie, avec les Turcs ottomans.

Nous traitons ici la période des années 1400—1438 seulement, c'est-à-dire le premier tiers du XV-e siècle, quand la figure proeminente des luttes antiottomanes a été celle de Filippo Scolari, comis de Timiș entre 1404—1426. Sous la commande de ce florentin, adopté par les indigènes, dont il parlait la langue même, les contingents militaires des roumains de Banat ont repoussé la majorité des incursions de pillage des Ottomans. En outre, les actions offensives conduites par Scolari — l'un des plus compétents commandants d'armées dans la région — ont complété le front antiottoman initié par le voievode du Pays Roumain, Mircea cel Bătrîn (Mircea le Vieux). Après la disparition de celui-ci, Scolari allait être le principal artisan des victoires chrétiennes au bord du Danube.

Après sa mort, la région du Banat devrait souffrir chaque année des incursions de pillage et des expéditions militaires dont les conséquences allaient être désastreuses pour la vie économique et sociale. L'inexistence des dirigeants capables, l'adaptation d'une défense strictement limitée au bord du Danube, diminuèrent la riposte locale.

Seulement l'apparition de Iancu de Hunedoara et sa présence à la tête des troupes danubiennes ont permis d'obtenir une série de succès militaires et politiques dans la dure confrontation avec les Ottomans.

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

Date privind prediile bănățene din secolul al XVIII-lea

ELEONORA CALINCOF

Problemele economice și social-politice cu care a fost confruntat Banatul în secolul al XVIII-lea nu pot fi înțelese în toată complexitatea lor dacă nu se are în vedere și existența, pe teritoriul acestei provincii, a așa-numitelor „predii”. Aceste întinse spații, situate între hotarele cultivate ale vechilor sate bănățene, au devenit, după 1718, întocmai ca și întregul pământ al Banatului, bunuri ale Curții imperiale austriece, pe care se promova pășunatul extensiv cu animale destinate exportului.

Respectivele terenuri constituiau, în general, hotarele unor localități dispărute de-a lungul veacurilor¹, a unor așezări ce au viețuit mai mult sau mai puțin, câteva deceni sau câteva secole, după care și-au aflat sfîrșitul în viltarea vremurilor². Ele au pierit, însă populația statornică din zonă a transmis peste veacuri numele lor, chiar dacă străvechiul hotar sâtesc ajunsese să servească doar ca loc de pășunat. Autoritățile austriece cunoșteau bine acest aspect, în numeroase documente emise de acestea numele prediului fiind însoțit de mențiunea „sat pustiu” („ödes Dorf”), „sat părăsit” („verlassenes Dorf”), „sat care stă pustiu” („ödeliegendes Dorf”) etc.³. De remarcat că asemenea termeni se refereau nu numai la sate dispărute recent, ci și la unele pierite în negura timpurilor.

Privitor la aspectul acestor predii și la viața ce se desfășura acolo, scrierile au statornicit, în general, imaginea fixată pe retina călătorului aplecat pe fereastra diligenței: întinderi monotone, dezolante, străbătute de cirezi mari de vite. J. J. Ehrler, bun cunoscător al problemelor bănățene, arată însă că un prediu era mai mult decît un simplu teren de pășunat, era „un loc de negoț în toată puterea cuvîntului”⁴. Aici, pe lângă creșterea și comercializarea animalelor, se desfășeau și produse animaliere.

Documentele mai atestă că arendașii făceau diverse investiții, pe predii existînd nu numai sălașe primitive, ci și clădiri în toată regula. Se amintește, spre exemplu, de existența în 1729 a unor case pe prediul *Bessenova* din districtul Timișoara, a unor acareturi pe prediul *Billiet* la 1745, a unei mori pe prediul *Teremia* în 1753⁵. *Csatad*, fiind un prediu străbătut de un drum de poștă, aici s-a aflat încă din 1735 o cambiatură, adică o stație de schimb de cai de poștă⁶. În 1744 Iancu Dana a solicitat autorităților dreptul de a deschide acolo o cîrciumă, cerere care însă a fost respinsă pe motivul că locul ar putea deveni cuib de tîlhari⁷. Ea totuși a luat ființă ulterior, fiind consemnată pe harta Banatului Timișan din 1783⁸. Pe unele predii, cum a fost cazul la *Bessenova* din districtul Timișoara, se practica și agricultură, situație care — așa cum vom arăta mai jos — nu constituia o excepție. Lucrătorii români aflați în slujba arendașilor și-au înălțat aici case, aveau grădini îngrădite, plantate cu viță de vie și cultivate cu legume⁹.

Numărul prediilor existente în Banat în secolul al XVIII-lea nu a fost stabil, fiind determinat de modificările ce interveneau în raportul dintre ceea ce am

putea numi „teren arabil“ și „teren de pășunat“. Oricind un prediu putea fi populat, putea deveni hotarul unei așezări noi și cultivat. Pe de altă parte, mișcările demografice, orientarea populației spre locuri mai prielnice agriculturii, lucrările de hidroameliorații și alți numeroși factori eliberau unele terenuri, înmulțind numărul prediilor. Întrucât o caracteristică a acestui veac a fost treptat, dar sigura dezvoltare a agriculturii, balanța a înclinat — nu fără ezitări — în defavoarea prediilor.

Studierea documentelor întocmite de autoritățile austriece în prima jumătate a secolului atestă existența, în medie, a 100 de predii bănățene¹⁰. Conform unei situații întocmite de Societatea prediilor bănățene la 1765, în provincie existau în anul 1750 un număr de 100 1/2 predii bănățene. Ele erau repartizate pe districte după cum urmează: Becicherec 50, Cenad 21, Timișoara 11 1/2, Virșeș 10 și Panciova 8¹¹. Dintre acestea, în anii următori 24 au fost ocupate de militari, iar 12 1/2 terenuri declarate „predii nou descoperite“¹². Același document arată că în 1760 numărul locurilor de pășunat a scăzut la 94, din care 38 aparțineau districtului Becicherec, 12 districtului Panciova, 13 districtului Timișoara, 11 districtului Virșeș, 16 districtului Cenad și 4 districtului Ciacova. Din acest total, 4 erau „predii nou descoperite“¹³. În 1774, ca urmare a încheierii valului mare de colonizare din perioada 1768—1773, mai existau doar 65 de predii, situația pe districte fiind următoarea: Becicherec 25, Cenad 9, Panciova 5, Ciacova 5, Timișoara 5, Virșeș 16¹⁴.

Pe harta Banatului Timișan, întocmită în 1783¹⁵, deci după incorporarea provinciei în regatul Ungariei (1778—1779), figurează doar un număr de 41 de predii, din care în comitatul Torontal 39 și în comitatul Timiș 2, comitatul Caraș fiind lipsit de asemenea terenuri.

În timpul colonizărilor efectuate sub Iosif al II-lea, acțiune întreruptă prin izbucnirea în 1788 a războiului austro-turc, numărul prediilor a scăzut și mai mult, rolul lor în viața economică fiind din ce în ce mai redus.

În ceea ce privește mărimea prediilor, acestea se întindeau pe spații mai restrinse sau mai largi. Spre exemplu, în 1768 prediul *Lovrin* avea 2 482 iug., *Termia* 8 813 iug., *Selleusch* 4 066 3/4 iug., *Ollousch* 7 712 iug., *Deteschovaz* 2 559 iug., *Joza* 167 iug., *Thomaschfalu* 3 043 iug., *Novosello* 1 076 iug., *Devetak* 5 497 iug., *Ille* 2 518 iug., *Mali Arracs* 2 463 iug., *Kenderesch* 14 469 1/2 iug. *Kovacsiza* 4 451 3/4 iug. etc¹⁶.

Pentru înțelegerea importanței economice a prediilor, trebuie arătat că în secolul al XVIII-lea principala sursă de venituri a Banatului era exportul de vite și de produse animaliere, acestea asigurând bilanțul activ al comerțului exterior¹⁷. Plecând de la această realitate, susținătorii politicii mercantiliste a Imperiului habsburgic au emis enunțul care a rămas valabil până la sfârșitul veacului și pe care îl găsim exprimat cu claritate în 1795 într-un ordin al Consiliului Aulic de Război din Viena către Comandamentul General Bănățean din Timișoara: „Prediile aduc un folos mult mai mare decât ogoarele cultivate“¹⁸. Această concepție explică constanta luptă a Administrației provinciale împotriva tendințelor de transformare a pășunilor în terenuri agricole¹⁹. Trebuie însă arătat că această optică se baza pe cifre concrete. Conform unui raport al guvernatorului Hamilton, în care se prezenta bilanțul comercial al provinciei Banat pe 1734, soldul activ de peste 300 000 guldeni a rezultat din exportul de animale, întrucât unui import în valoare de 18 500 florini îi corespundea un export de vite și miei în valoare de peste 220 000 florini²⁰. Situațiile Oficiului Vamal Superior Timișoara arată că în 1761 din exportul de vite și produse animaliere s-au obținut 526 768 fl., în timp ce valoarea întregului export al provinciei era de 1 083 308 fl.²¹. În 1774 totalul veniturilor realizate în Banat din export s-au cifrat la suma de

2 114 234 fl., din care 1 522 234 fl. au rezultat din exportul de animale și produse animaliere²².

Comerțul cu vite era deosebit de rentabil și pentru că nu presupunea aproape nici un fel de investiții. Vitele erau cumpărate de la locuitorii bănățeni, din Transilvania, Țara Românească²³, sau Ungaria și aduse pe predii, unde erau ameliorate și îngrășate timp de 1—2 ani, trăind vara și iarna în aer liber, sub îngrijirea unui număr redus de oameni, pentru 200 de boi fiind necesari doar 2—3 oameni. Vitele crescute pe predii în cirezi mari suportau apoi foarte bine transportul spre piețele de desfacere de pe întinsul Imperiu austriac²⁴. Conform procesului-verbal întocmit de Comisia de colonizare la 19—23 februarie 1767, pe prediile bănățene se aflau 12 850 boi, 7 120 cai, 19 000 viței, 11 100 oi și 8 800 porci²⁵. Numărul animalelor exportate în 1774 s-a cifrat la 30 000 boi, 9 600 vaci și juninci, 1 470 cai și mînji 48 000 oi și capre, 45 000 miei și iezi și 17 000 de porci²⁶, majoritatea provenind de pe predii. Lotte Busshoff,²⁷ referindu-se la cîteva asemenea terenuri, prezintă următoarea situație cu privire la numărul animalelor existente acolo: *Jecsa* 100 de cai, 800 de vite și 500 de oi; *Csatad* 650 de vite și 500 de oi; *Pakatz* 300 de cai, 1 100 de vite și 500 de oi; *Bogarosch* 350 de vite, 150 de cai; *Mali Komlosch* 50 de cai, 350 de vite și 200 de oi; *Mali Oroszin* 200 de cai, 700 de vite și 600 de porci; *Grabatz* 600 de vite, 300 de oi, *Visesdia* 300 de cai, 500 de vite și 500 de oi.

Documentele timpului atestă existența pe prediile bănățene în secolul al XVIII-lea a numeroase turme de oi și alte animale, venite la păscut din afara provinciei, de cele mai multe ori din Transilvania. Autoritățile camerale protejau pe ciobani, drepturile acestora fiind chiar statuate în unele contracte încheiate cu arendașii acelor terenuri. Respectivii arendași încasau în schimb o taxă de pășunat, care, spre exemplu, în 1734 era de 1 creițar pentru o oaie, 6 creițari pentru un porc mare și 3 pentru unul mic, 17 creițari pentru un bou și 17 creițari pentru un cal²⁸.

În afară de veniturile aduse de predii prin vînzarea animalelor și taxele de pășunat, mai trebuie amintite cele ce se obțineau din comercializarea finului. Cositul era un drept de cîștig rezervat supușilor din provincie, fiind interzis locuitorilor de pe alte meleaguri, inclusiv românilor din Țara Românească²⁹. Districtele Lugoj, Caransebeș, Vîrșeș, Lipova și Ciacova asigurau cu predilecție numărul necesar de cosăși pentru recoltarea finului de pe întinsele predii de la cîmpie³⁰. Prin această măsură autoritățile urmăreau realizarea unui cîștig suplimentar de către locuitorii din zonele deluroase sau muntoase, mai puțin productive, un cîștig considerent absolut necesar pentru ca aceștia să-și poată achita obligațiile bănești față de erariu³¹. În timpul celui de-al doilea val de colonizare dreptul la cosit s-a acordat și coloniștilor nou sosiți, pentru a le asigura un minimum de cîștig pînă la prinderea unui cheag³². După recoltare, finul era adunat în stoguri, apoi repartizat armatei și vîndut solicitanților.

Prediile nu erau administrate direct de autoritățile imperiale, ci date în arendă. În felul acesta erau evitate numeroasele dificultăți legate de creșterea animalelor, precum și riscurile unor pierderi cauzate de epizootii. Arendările aveau loc, în general, prin licitații anuale, a căror dată era popularizată din timp, contractele încheiate de Administrație cu arendașii sau cu Societatea Prediilor Bănățene fiind apoi ratificate de autoritățile vieneze³³.

Documentele atestă însă că existau și situații în care Camera Aulică își rezerva dreptul de a da prediile în folosința unor personalități, instituții sau altor partide în condiții speciale, în mod gratuit sau fără a le supune licitației. Spre exemplu, în 1729 prediul *Baratzkos* a fost dat, ca recompensă pentru serviciile aduse, lui Solderer Peter, primarul Magistratului German din Timișoara³⁴, în 1735 contele de Falkenstein, episcopul de Cenad, a primit „fostul sat *Keresstur*“, împreună cu

prediile *Pianlak*, *Bolie* și *Wenn*, cu titlu de „împrumut“, alături de salariu mărit și alte domenii³⁵; în 1742 episcopului de Cenad Stanislavits i s-a oferit spre folosire un prediu în locul salariului anual de 200 de florini³⁶, iar cambiaturistului Vaso de la Beba i s-a permis în 1726 să beneficieze gratuit de un prediu, cu condiția de a menține în viață cambiatura nerentabilă aflată acolo³⁷; miliția provincială de la Felnac a primit în folosință în 1725 prediul *Turegyhaza*, fără plata vreunei arenze, pentru îmbunătățirea subzistenței sale³⁸. Au existat și situații în care arendarea unor predii era condiționată de clauze speciale, cum ar fi, de exemplu, obligația arendașului de a înălța edificii în Timișoara³⁹.

Din cercetarea a numeroase contracte încheiate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea reiese că prediile se arendau în mod frecvent pe 1 an și mai rar pe 3 sau 6 ani. Referindu-se la acest aspect, revizorul administrativ J. J. Ehrler, în 1774, considera că arendarea pe 1—6 ani nu constituia o formulă avantajoasă, termenul ideal fiind de 12—15 ani, acesta permițând arendașului să organizeze mult mai eficient creșterea animalelor⁴⁰. Trebuie arătat, de asemenea, că pășunile luate în arendă puteau fi, la rîndul lor, subarendate⁴¹.

Dacă inițial Administrația provincială s-a ocupat nemijlocit cu arendarea prediilor, mai târziu, după preluarea acestor terenuri de Societatea Prediilor Bănățene, între cele două părți se încheia un contract pentru toate prediile în bloc, respectiva societate asumîndu-și sarcina de a repartiza apoi terenurile prediașiștilor⁴².

Arenda în primul deceniu de administrație austriacă s-a menținut la un preț destul de scăzut, ulterior însă campaniile antiotomane, ca și războiul de șapte ani, au determinat o cerere crescîndă de carne pentru armata imperială, ceea ce a atras după sine o rentabilizare a prediilor și ca atare o creștere a arenzii. Dacă în 1733 se oferea suma de 10 000 florini pentru toate prediile bănățene⁴³, în 1746 arenda s-a ridicat la 27 887 florini, iar în 1752 pentru 99 de predii s-au încasat 30 000 florini⁴⁴. Majorarea arenzii reiese cu claritate în evidență dacă urmărim acest aspect la nivelul unor predii: în perioada 1722—1725 *Billiet* este arendat anual cu 70 fl., în 1747 cu 200 fl., iar în 1752, pentru doar o pătrime din teritoriul acestuia se pretind 250 fl.; *Csombol* în 1722 se arendează cu 60 fl., iar în 1751 cu 110 fl.; pentru *Pagass* (*Pakatz*) în 1722—1725 se obțin între 40—55 fl. anual, în 1742 180 fl., iar în 1746 se cere suma de 201 fl.; *Bogaros* se arendează în 1723—1724 anual cu 25 fl. și predarea zeciuielii, în 1742 cu 296 fl., iar în 1746 cu 840 fl.; *Selleusch* în 1723—1725 cu 40 fl. anual, iar în 1742 cu 115 fl.; *Csatad* în 1724—1725 anual cu 20 fl. și predarea zeciuielii, iar în 1742 cu 155 fl.; *Nevolin Mik* în 1725 cu 25 fl., iar în 1742 cu 105 fl.; *Novellin* în 1725 cu 26 fl. și în 1742 cu 125 fl.; *Dugaszelistye* în 1725 cu 30 fl., în 1739 cu 64 fl.; iar în 1742 cu 100 fl.; *Lovrin* în 1725 cu 50 fl., iar în 1742 pe 6 ani cu 1320 fl.; *Olla* în 1742 cu 60 fl., în 1747 cu 112 fl.; *Mramorak* în 1742 cu 110 fl., în 1746 cu 200 fl.; *Veliko Palvanistje* în 1742 și 1746 cu 128 fl., în 1747 cu 440 fl.; *Cserna* în 1722 cu 50 fl., în 1742 cu 105 fl. ș.a.m.d.⁴⁵.

Referindu-se la arendașii de predii, la așa-ziișii „prediașiști“, cercetătorii amintesc, în general, de existența în acel veac a unor negustori întreprinzători de origine sîrbă, greacă sau macedo-română, interesați în creșterea animalelor. Corespondența purtată de autoritățile administrative austriece din Banat, precum și numeroasele contracte încheiate între acestea și arendașii de predii demonstrează însă că principalii beneficiari ai prediilor au fost comunele bănățene, masele de români și sîrbi băștinași constituind elementele cele mai stabile și mai sigure din rîndul prediașiștilor. O analiză temeinică a acestui aspect ar releva poate rădăcinile sale istorice mai adînci, ajungînd la concluzia că este vorba de un drept nescris al obștilor, moștenit încă din perioada dominației otomane. Credem că în acele timpuri, urmare a dispa-

riției unor așezări și a restructurării fondului funciar, o parte din sate și-au extins drepturile în afara hotarelor lor, folosind terenurile rămase libere ca pământ agricol sau ca locuri de pășunat⁴⁶. Administrația austriacă a declarat după 1718 respectivele teritorii, în măsura în care serveau ca locuri de pășunat, drept predii camerale, lăsându-le în continuare în folosința acelor sate în schimbul unei arenze. Situația a rămas valabilă și în deceniile următoare, fapt dovedit de raportul din 1762 al unor înalți demnitari ai Curții imperiale, în care aceștia solicitau Mariei Tereza să se opună planurilor de populare a prediilor bănățene, arătând, printre altele, că aceste terenuri serveau ca locuri de pășunat satelor din jur⁴⁷. Există dovezi că în unele situații comunele își păstrau vechiul privilegiu în mod gratuit, erariul renunțând la orice pretenție. Spre exemplu, în 1721, deci la începutul administrației austriece, prediul *Ketsa* se afla în folosința satelor înconjurătoare, fără obligația de a plăti vreo arendă, „fiind absolut necesar acestora”⁴⁸. Mai mult, nu o dată autoritățile imperiale, atunci când era vorba de obștile satești, admiteau până și transformarea terenurilor de pășunat în ogoare cultivate. În 1719 ele au respins cererea unui oferant de a arenda prediul *Gobotin*, arătând să „locuitorii comunei Gyalla aveau nevoie de acest prediu pentru cultivare”⁴⁹. În 1742 se raporta că „prediul *Jara* a fost lăsat încă de la cucerirea (Banatului) celor de la Saravolla și St. Mikloss pentru cultivare”⁵⁰. Un an mai târziu, apreciindu-se că amintita comună Saravolla era suprapopulată, aceasta primește în arendă prediul *Nagyusz*, cu dreptul de a transforma locul de pășunat în pământ agricol⁵¹. La fel și comunei Szombor i se repartizase spre cultivare în 1750 prediul *Kerestur*⁵².

Asemenea situații constituiau totuși excepții, în mod obișnuit pășunile fiind arendate fără a se acorda dreptul de schimbare a destinației lor. Există numeroase documente care atestă că satele bănățene au jucat un rol de prim ordin în ceea ce privește arendarea prediilor camerale. Referindu-ne doar la prima jumătate a secolului al XVIII-lea, sintem informați că în 1723 locuitorii din Variasch (Varias)⁵³ au arendat prediul *Pagass*, în 1726 localitățile aparținătoare cercului Cenad au preluat toate prediile din zona St. Mikloss (Sinnicolau Mare), în 1729 țăranii din Periamosch (Periam) au arendat prediul *Jarmata* (numit și *Harmad*), iar comuna Paracz (Parța) și-a anunțat sosirea la licitația din acel an pentru a arenda prediul *Carniae*; în 1735 comuna Bocsar (Bočar) a cerut prediul *Galad*, iar Akacs (Akacs) a arendat prediul *Beodra*; Kubin (Kovin) a renunțat în 1736 să prelungească contractul de arendare a prediului *Velka-Palvanista*, cei din Bodrog (Bodrog) au preluat în 1737 prediul *Szaderlak*, iar în 1739 comuna St. Miklosch (Sinnicolau Mare) face oferta de arendare a prediului *Dugoszelistie*; Becskerek (Veliki Bečkerek, azi Zrenjanin) a solicitat în 1740 prediul *Bascha-Jankahid*, iar cei din Schublia (Suplja, azi Krajišnik) prediul *St. Michael*; în 1742 comuna Starsova (Starčevo) a arendat prediul *Verovacz*, comuna Jabuka (Jabuka) prediul *Govedarovacz*, Aracz (Novi Bečej) prediul *Dorda*, Tomashovitz (Tomaševac) prediul *Maliusdin*, Gilad (Ghilad) prediul *Lecz*, Periamosch (Periam) prediul *Armada*, Beschenova (Beșenova Veche, azi Dudeștii Vechi) prediul *Nevolin Mik* și *Cservena Media*, Gialla (Djla) prediul Kerestur, Becskerek prediul *Sz. Michaj*, comunele Modosch (Modoš, azi Jaša Tomič) și Seczan (Sečanj) au arendat pe șase ani prediul *Oregy*, comuna Dobricza (Dobrica) prediul *Perinca*, Kecsa (Checea) a preluat în 1742 prediul *Tobin*, Petroman și Macedonia prediul *Tojesk*, comuna Acáz (Akacs) prediul Beodra, Boldur prediul *Cserna*, Sombor (Kisszombor) prediul *Kerestur* și *Podee* (Padej) prediul *Stojan*; în 1744 comuna Nozell (Neudorf, Novoszello) a arendat prediul *Zabran*; în 1746 și 1747 satul Jabuka a preluat prediul *Gobedorovacz*, Ulma (Uljma) prediile *Mali Mikolinitz* și *Pojanaz*, comuna Alibunar (Alibunar) prediul *Radimirovics*; în 1746 locuitorii români și sârbi din Lipova au solicitat prediul *Ibeth*; în 1748 Tereziopol (Vinga) a cerut prediile *Teremia*, *Szentos* și *Lovrin* pentru mai mulți ani cu

scutire de licitație, comuna Periamosch și-a manifestat dorința de a prelungi contractul de arendă cu încă doi ani asupra prediului *Armada*, Jancaith (Jancov Most) a pierdut dreptul de a folosi în continuare prediul *Glek*, Guttенbrun (Zăbrani) a solicitat prediul *Kutwill* s.a.m.d.⁵⁴.

Încă din 1741 Administrația din Timișoara proiectase arendarea prediilor bănațene supușilor provinciei pe timp de 10 ani, contra unei arenze anuale de 30 000 fl.⁵⁵, fapt care însă nu s-a pus în aplicare. Ideea a fost reluată la sfârșitul anului 1748, cînd Camera Aulică, referindu-se la arendarea în anul 1749 a tuturor celor 99 de predii ale provinciei, dispune să se ia legătura cu obercnezii, cnezii și jurații sătești pentru a se afla dacă districtele ar fi dispuse să preia în condițiile enunțate mai sus respectivele predii, cu excepția celor care urmau să fie ocupate de coloniști și pînă atunci scoase la licitație⁵⁶. Răspunsul obștilor sătești a fost favorabil⁵⁷, astfel încît la 19 aprilie 1749 Camera Aulică din Viena a făcut cunoscut Administrației provinciale că licitarea prediilor pe acel an nu va mai avea loc avînd în vedere că începînd din ziua de Sf. Gheorghe a anului 1750 toate prediile bănațene, mai puțin cele pe care urmau să se întemeieze așezări noi, vor fi predate districtelor pe timp de un deceniu contra arenzei de 30 000 fl. Actualii predialiști trebuiau înștiințați asupra acestei hotărîri, ei putînd păstra în continuare terenurile arendate pînă la data respectivă⁵⁸.

În jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea, numeroase predii continuau să se afle în folosința satelor, fapt care reiese și din situația întocmită de Societatea Prediilor Bănațene cu privire la arendașii care au preluat în 1760 locurile de pășunat pentru perioada 1760—1770 (Vezi *anexa II*). În finalul actului se precizează că, din totalul de 92 de predii, un număr de 53 4/12 au fost arendate de comune, iar 38 5/12 de negustori particulari. Situația pe districte era următoarea⁵⁹:

Districtul		predii arendate de comune		predii arendate de negustori
Districtul Becicherec	19 3/4		17 1/4	
Districtul Panciova	5 11/12	„	17 1/12	
Districtul Virșeț	8 1/2	„	1/2	„
Districtul Timișoara	6 4/12	„	5 5/12	„
Districtul Cenad	4 5/6	„	9 1/6	„
Districtul Ciacova	4	„	—	„
Predii nou descoperite	4	„	—	„

Potrivit documentelor, predialiștii particulari erau în majoritate covârșitoare români, sirbi și macedo-români, restul naționalităților constituind un procent nesemnificativ. Ei se recrutau în cea mai mare parte din rîndul negustorilor și al meseriașilor (majoritatea măcelari), mai puțin din cel al miliției naționale și al funcționarilor de la cambiaturi, poște etc. Un rol deosebit l-au jucat predialiștii cu funcții administrativ-politice. Afirmația nu se referă atît la oficianții austrieци, cît la reprezentanții aleși ai obștilor sătești, cnezii și obercnezii, precum și la administratorii și subadministratorii bănațeni de „naționalitate” numiți la conducerea oficiilor administrative districtuale. Semnificativă din acest punct de vedere este componența consiliului de conducere al Societății Prediilor Bănațene la 1765: Malenița Josim, primarul magistratului rascian din Timișoara, Lazăr Ciocîrlan, Paul Mic și Margica Jurcoviци, subadministratori districtuali, Militi Popovici și Nicola Nestorovici, obercnezi⁶⁰. Documentele atestă și existența altor predialiști din această categorie: Vasi, administratorul districtului Caransebeș (1723), obercneazul Stoia din Panciova (1742), obercneazul Vukmir din Kussitz (Kusić) (1747), devenit ulterior subadministrator districtual (1765), obercneazul Jurat (1746), ober-

ceneazul Jivoin din Săcălaz (1765), oberceneazul Gavrilu din St. Ivan (Šajkaš) (1765), subadministratorul districtual Iancul Ciorei din Jebel (1765) ș.a.⁶¹.

Între negustorii și meseriașii predialiști ai veacului al XVIII-lea, amintiți în documente uneori doar cu numele, alteori și cu calitatea sau domiciliul, menționăm pe Marcu Cocaz din Jebel, Jura și Frona din Palanca Nouă (Banatska Palanka), Martin și Paul Ștefan din Macedonia, Iovan Bibics, Mathias Pejacsovics, Johann Mach, Johann și Thomas Maag, Petru Cata din Ciacova, „Iancu Bordoc cum Sociis” din Palanca Nouă, Juro Davidovici, Mathias Steinmann, evreii Isac și Kepes, Jovan Bibisovici, Josim Vucovici, Andrei Jivcovici, Jovan Tabac din Becicherecul Mare (Zrenjanin), Cucul din Jebel, Dima Atanaseu, Ioviță Topola, Gruia din Parța, Alexandru Tomoian, Teodor și Toma din Virșeș, Mihai Goin, Lupulai din Lighet (Pădurenii), Nicola Alexovici din Becicherecul Mare, Jakob Hetz, Ion Vladimir din Comloș (Comloșu Mare), George Gheran din Jebel, Ignat Ștefan Stoica George din Comloș, Agarin Sretco din Becicherec, Ostioia Ictinovici din Panciova, Marcu Muțul din Jebel, Stoico Selenco, Pepo Stoico, Stoian Milovan, Ioan Lupul, Todor și Sima Diamant, Iosif Petricar, Dumitru Andreiu, Dima Alexandru, Iancul Dana, „arnăut din Comloș”, Sava și Iosim Ștefan din Macedonia, Nicola Jivcovici, Marcu și Stoian din Becicherecul Mic, Iovan Gruici din Timișoara, Pop Gruia din Checea, Popovici din Beodra, Iovan Laiul din Lighet, Ștefan Gruici, Petru Stoica din Timișoara și Jivan Gruici din același oraș; Vesa Ritianschi, Mircu Nestor, Avram Groza și Luca Rusmin, toți patru din Sinnicolau Mare; Iova Ilia din Soca, Jura Petco din Ghilad; Maxim, Lazăr și Ilie Tabac Din Becicherecul Mare; Ștefan, Cristea și Trăilă din Jankahid (Jankov Most); Dănilă Aradian, Ștefan Radici, Lazăr Cadia și Ștefan Malenița din Becicherecul Mare; Milovan Cernianski, Marco Micsici, Atanasie Popa, Iovan Ninin, R. Iovanov, toți cinci din Ittebe (Srpski Itebej); Pavel Stoin din Neuzina, Stoiadin din Tomaschewaz (Tomaševac), Lazăr Nenadovici din Padej, Cusman Alexovici din Ciacova, Musteșea din Cebza, Iorga și Iova Mic din Petroman; Mihai, Lazăr și George Ciocirlan din Becicherecul Mare; Iovan Bugarin, Secula Momirov, Ilia Putnic, Iovița Omoraz, ultimii trei din Uljma ș.a.⁶².

În primele decenii de administrație austriacă prediile bănațene puteau fi arendate și de negustori din Țara Românească și Transilvania. Un ordin al Camerei Aulice din Viena de la 8 aprilie 1746 face însă cunoscut Administrației provinciale că în viitor dreptul de a participa la arendarea prin licitație a prediilor era rezervat numai supușilor imperiali, fiind interzis străinilor și evreilor. În 1748 s-a revenit asupra acestei hotărâri⁶³.

Interesele predialiștilor în secolul al XVIII-lea au fost apărute de Societatea Prediilor Bănățene, o companie a arendașilor terenurilor de pășunat, adică a obștilor sătești și a negustorilor de vite, întemeiată în condițiile intensificării procesului de colonizare a provinciei și de transformare a prediilor în pământuri locuite și cultivate. Ea a jucat un rol important în lupta dusă pentru menținerea pășunilor.

Dacă pînă în prezent chestiunea prediilor bănațene a preocupat doar în mică măsură pe cercetători, nu același lucru se poate spune despre așa-numitul „război” declanșat între predialiști și adepții politicii de colonizare a Banatului cu populație adusă din afara hotarelor acestei provincii. Numeroasele pagini închinat studierii procesului de colonizare a acestui teritoriu cu germani în secolul al XVIII-lea nu au putut trece peste lupta dusă de forțele locale împotriva populării prediilor. Aceasta cu atât mai mult, cu cît acest conflict a străbătut, mai mult sau mai puțin fățiș, ca un fir roșu, aproape întregul veac și a prins în angrenajul său întreaga piramidă a ierarhiilor politico-administrative ale statului austriac, începînd de la bază cu Administrația Provincială din Timișoara și terminînd cu Consiliul Aulic de la Viena și Curtea imperială⁶⁴. Trebuie arătat însă că în tratarea acestei probleme

istoricii nu au scos în evidență rolul important jucat de obștile sătești, reducând partida predialistilor doar la un grup de negustori interesați în menținerea pășunilor. În lumina celor prezentate de noi anterior credem însă că acest „război” nu poate fi separat de dezideratele maselor de țărani, el fiind în primul rînd expresia luptei surde purtate de satele bănățene pentru menținerea unui drept mereu amenințat de planurile de colonizare. În campania dusă pentru cruțarea prediilor, purtătorul de cuvînt al predialistilor a fost chiar Administrația Provincială din Timișoara, fapt explicabil, dacă avem în vedere că menținerea pășunilor constituia pentru aceasta garanția încasării unor venituri sigure și imediate cu minimum de efort și, totodată, posibilitatea de a se prevala de enormele și multiplele probleme legate de acțiunile de colonizare. Sub deviza „prediile nu pot fi atinse fără a se distruge creșterea animalelor, principalul nerv economic al Banatului”⁶⁵, procesul de colonizare a fost mereu frînat și — în anumite perioade — chiar stopat. Aceasta a fost posibil și pentru că Curtea Vieneză, aflată într-o constantă penurie de bani, a oscilat mereu între dorința de a păstra acest filon sigur de venituri și mai amplele proiecte legate de colonizarea acestor terenuri și de trecere la o economie bazată pe agricultură.

„Războiul” propriu-zis nu a fost declanșat chiar de la începutul administrației austriece, căci așezarea pe cîteva predii a miliției provinciale nu a trezit reacții; de asemenea, prin manevre abile, convergente cu anumite interese politice ale Curții imperiale austriece, prediile au putut fi cruțate în mare măsură și în perioada primelor colonizări, noii veniți fiind plasați în principal în teritoriul sudic al provinciei, în zona minieră, în centrele administrative și într-o sumă de localități deja existente. Nu a putut fi evitată însă așezarea pe predii a celor refugiați în Banat în timpul răscoalei lui Petre Seghedinaț, apoi a bulgarilor veniți din Țara Românească în timpul războiului austro-turc din anii 1737—1739⁶⁶, ca și alți refugiați rămași fără adăpost în acele zile de restriște⁶⁷. Documentele amintesc ocuparea în primele două decenii de administrație austriacă a prediilor *Periam* și *Piskia* (1924), *Cseb* (1723), *Keksa* (1735), *Farkastin* (1735, 1744), *Verschitzova* (1735), *Bobda* (1736)⁶⁸, *Caran* (1733—1736)⁶⁹, *Vinga*, *Bodrog*, *Selyos*, *Bessenova* (1737—1739) ș.a.⁷⁰.

Dacă pînă în acei ani lupta pentru menținerea prediilor s-a dus în surdină, ea a devenit evidentă în timpul colonizărilor întreprinse de Maria Tereza în perioada 1740—1762. Sub presiunea celor din Banat, împărăteasa, deși se situa întru totul de partea lui Egyd de Borié, membru marcant al Consiliului de Stat al Austriei de la care emanau planurile de colonizare a provinciei, a oscilat permanent între politica de amenajare și aceea de populare a prediilor. La 5 octombrie 1748 a dispus să se rezerve 11 predii pentru colonizare, restul de 76 să fie arendate celor din provincie, iar 12 negustorilor străini⁷¹. În primăvara anului următor, la 30 aprilie 1749, se ordona ca toate familiile care soseau în Banat, germane sau de altă naționalitate, „atîta timp cît mai există terenuri în plus în localitățile germane, sirbești sau românești să fie repartizate în localități, pentru cruțarea prediilor”⁷². La 10 și 24 mai a aceluiași an Camera Aulică indica plasarea coloniștilor tot în așezări deja existente și abia „în cazul în care nu s-ar mai găsi localități, să se propună asemenea predii unde există oficii administrative, apă, lemn și trestie”⁷³.

Desființarea graniței militare Tisa-Mureș în 1750—1751 și înființarea a 6 companii de miliție provincială în Banat a dus la o primă ocupare masivă a unor predii sau părți ale acestora. Erau vizate în special cele situate în vestul provinciei, de-a lungul Tisei. În perioada 1752—1755 predialistii au fost obligați să predea 23 28/32 predii. Militarii au obținut în 1752 prediile *Kerestur*, *Tervar*, *Mokrin*, *Serfosh*, *Czervenka*, *Kikinda*, *Maly Galad*, *Velikj Galad*, *Schimoda*, *Mathëe*, *Melenze*, *Vaan*, *St. Kiralj*, *Starj Cuman*, *Barka*, *Velikj Usdin*, *Coscovaz*, *Kovacsiza*, dar și cîte 1/4 din *Lovren* și *Teremia* și 3/32 parte din *Oloush*. În 1753 li s-au repartizat

prediile *Tarrash*, *Bashin*, *Jankaid*, cite 1/8 din prediile *Lovren*, *Devetak*, *Ludosh* și *Kenderesh* și 2/32 din *Oloush* și *Detoshevaz*. În 1755 au mai primit 1/3 din *Lovren* și 1/16 din *Olaush* și *Detoshevaz*, iar prediile *Bordjosh* și *Periamosch* în întregime⁷⁴.

În timpul războiului de șapte ani, începînd cu anul 1761 au existat două momente de criză: planul vienez de a se coloniza în Banat semiinvalidi și mai apoi prizonieri prusaci. Împotriva intenției de a se aduce semiinvalidi, Administrația bănățeană, în frunte cu președintele Perlas Rialp, „care simpatiza pe față și reprezentă interesele prediaștilor”⁷⁵, a înaintat Curții vieneze la 1 și 5 iunie 1761 două ample rapoarte, în care principalul argument invocat împotriva ordinului de colonizare îl constituia necesitatea menținerii prediilor, considerînd că ele nu puteau fi atinse sub nici un motiv fără a aduce grave prejudicii veniturilor realizate de provincie și de supuși. Intervenția a avut succes, transporturile de semiinvalidi fiind temporar oprite⁷⁶. Ulterior însă, acestora le-au fost puse la dispoziție 12 predii: *Ballad*, și *Rareush* din districtul Ciacova, *Wladimirovaz*, *Podbreshie*, *Posiolovo* și *Obrovaz* din districtul Virșet, *Despotovaz*, *Seleush*, *Hajducsiza*, *Golotz*, *Ludosch* și *Pirincsa* din districtul Becicherec⁷⁷. În ceea ce privește prizonierii prusaci, după doi ani de rezistență pasivă a celor din Banat (1761–1763), aceștia, ajunși în provincie, au fost plasați în suburbiile Timișoarei, în zona minieră, în diverse așezări deja locuite sau chiar încadrați în miliția provincială, evitîndu-se ocuparea prediilor⁷⁸.

Cu ocazia colonizării în Banat a soldaților eliberați după încetarea războiului de șapte ani, deși ordinul Camerei Aulice din 16 iunie 1763 indica să se pună mai mult accent pe colonizare decît pe menținerea prediilor⁷⁹, administrația nu a dat curs acestei dispoziții, evitîndu-se așezarea lor pe predii⁸⁰.

În anii următori o seamă de predii sau părți din acestea au fost repartizate de erariu localităților militarizate, în vederea completării fondului lor funciar. Spre exemplificare arătăm că în 1768 Mokrin și-a înregistrat hotarul cu 1504 1/2 iug. rupte din prediul *Teremia*, cu 147 1/2 iug. de la prediul *Ollousch* și 1955 1/2 de la *Deteschovaz*; comuna Kikinda a obținut 52 1/2 iug. de la prediul *Teremia*, 75 iug. de la *Selleusch*, 7 564 1/2 iug. de la *Ollousch*, 609 1/2 iug. de la *Deteschovaz*, 167 iug. de la *Joza* 660 iug. de la *Thomaschfalu* și 820 1/2 iug. de la *Novosello*⁸¹.

În perioada 1762–1772, corespunzînd anilor în care procesul de colonizare a provinciei cu germani și, în oarecare măsură și cu francezi, a cunoscut maximă amploare în timpul domniei Mariei Tereza, au fost întemeiate numeroase localități noi⁸². Între prediile mai importante ocupate cu această ocazie amintim *Billied* (Biled)⁸³, *Csombol* (Hatzfeld și Landestreu, unificate în 1768, azi Jimbolia), *Csatad* (Lenauheim), *Jecsa* (Iecsa Mare și Iecsa Mică), *Grabaz* (Grabaț), *Bogarosch* (Bulgăruș), *Mali Orosin* (Heufeld și Mastort, azi reunite sub numele de Novi Kozarci), *Teremia* (Marienfeld și Albrechtsflur, azi Teremia Mare și Teremia Mică), *Macslök* (Mașloc), *Orosin* și *Ollosch* (St. Hubert, Charleville și Soltour, azi reunite sub numele de Banatsko Veliko Selo), *Nagyus* (Gottlob), *Mali Comloss* (Ostern, azi Comloșu Mic) ș.a.

Istoriografia a consemnat și popularea în această perioadă a unor predii cu români bănățeni, strămutați aici de pe vechile lor vetre de locuire în cadrul acțiunilor complexe legate de procesul de colonizare a provinciei cu populație adusă din afara hotarelor acesteia. Menționăm însă că, deși asemenea dizlocări de populație după A. Tafferer „țineau de practicile colonizărilor habsburgice”,⁸⁴ prediile au fost, pe cît posibil, cruțate, mutările făcîndu-se dintr-o localitate în alta. Terenurile virane din satele existente, neputînd absorbi masa considerabilă a noilor veniți, s-a ajuns astfel și la ocuparea unor predii. Spre exemplu, românii din comunele Sefdin (1766) și Săcălaz (1767) au fost strămutați pe prediul *Torack*, punînd bazele a două localități noi, ce vor figura în 1774 sub numele de „Torack vel Sefdin” și

„Gros Torack vel Sakelhaz“⁸⁵. II. Herrschaft⁸⁶ și J. II. Schwicker⁸⁷ amintesc în scrierile lor despre evacuarea în 1767 a românilor de la Mureș pe *Klek* și *Torak*. Din aceeași zonă proveneau și familiile mutate pe prediul *Dugoselistie*, care ar fi pus baza actualei comune Nerău⁸⁸. Locuitorii străvechiului sat românesc Gertianosch, aflat pînă în anul 1766 la nord-vest de Bazos, au fost mutați pe prediul *Tovin* în urma neînțelegerilor cu autoritățile provinciale. După ani de lipsuri și jalbe către autoritățile camerale, în 1781, ei au obținut aprobarea de a reveni în comunele din jurul fostului lor sat, dispărut între timp. Așezarea părăsită, întemeiată pe prediul *Tovin*, a fost ocupată de germani, care s-au extins și pe prediul *Mali Tobin*⁸⁹.

În tot timpul acestor colonizări, lupta pentru menținerea locurilor de pășunat, chiar dacă nu a putut fi dusă decît în subteran, nu a încetat. Instrucțiunile de colonizare a Banatului, emise de Maria Tereza la 1 ianuarie 1772⁹⁰, sînt apreciate drept o victorie a predialistilor, căci ele prevăd în prima fază măsurarea tuturor terenurilor comunale existente în provincie, iar în faza a doua repartizarea pămînturilor găsite surplus fie celor dornici de a se coloniza în Banat, fie locuitorilor băștinași, regrupați pe principiul naționalității aparținătoare. Punctul 4 al documentului stabilea ca abia după ocuparea tuturor terenurilor ce prisoseau satelor „trebuie ca prediile, care pînă atunci rămîn încă mereu destinate creșterii vitelor, să fie luate pentru colonizare“. Același act mai legifera obligația supușilor autohtoni de a desțeleni încă din toamnă prediile planificate colonizării în primăvara viitoare⁹¹.

După încorporarea Banatului în Ungaria (1778/1779), conform unui proiect mai vechi al lui Iosif al II-lea, fîscul imperial a pus în vînzare o serie de domenii camerale bănățene, împreună cu prediile aparținătoare⁹². Erariul a intenționat să rețină cîteva predii în Torontal din considerente militare, prevăzîndu-se necesitatea menținerii unor locuri de pășunat pentru vitele care asigurau carnea necesară armatei în cazul izbucnirii unui nou război antiotoman⁹³. Ulterior însă vînzarea a fost încetinită, dovedindu-se insuficient de rentabilă, o seamă de predii fiind în continuare arendate și colonizate⁹⁴. Cele vîndute au ajuns, împreună cu domeniile cărora le aparțineau, proprietatea unor particulari, începînd cu toamna anului 1781. Aceștia, inițial, le-au folosit ca locuri de pășunat, apoi, după 1790, o dată cu rentabilizarea agriculturii, le-au populat, creînd pe ele colonii, ai căror locuitori se obligau să cultive pămîntul⁹⁵. Nu întotdeauna prediile erau administrate de proprietari, ele putînd fi arendate altora. Spre exemplu, prediul *Toba* în 1797 a fost arendat de contele de Ferraris pentru o perioadă de 9 ani la suma de 13 milioane de guldeni⁹⁶. În ce privește prediile din teritoriul de graniță, acestea erau administrate de autoritățile militare, fiind arendate cu regularitate⁹⁷.

Lupta desfășurată în secolul al XVIII-lea în Banat pentru salvarea prediilor nu a fost lipsită de consecințe de ordin social-politic, măsurile luate avînd uneori urmări negative, atît pentru coloniști, cît și pentru populația băștinașă. Acest din urmă aspect constituie aparent o contradicție, dat fiind că, așa cum s-a arătat, predialistii se recrutau în mare măsură din rîndul comunităților sătești autohtone. De aici rezultă că această campanie pentru crușarea pășunilor nu s-a desfășurat ca un proces liniar, simplu, ci a fost, la rîndul său, frămîntat de contradicții interne. Deși țelul urmărit dădea acțiunilor tuturor factorilor implicați o aparență de convergență, în realitate se pleca de la interese proprii foarte diferite. Astfel, nu se poate pune semnul egalității între dorința arzătoare a țăranimii de a-și păstra în continuare dreptul de folosință asupra unor pămînturi și metodele folosite de autoritățile administrative camerale locale pentru crușarea respectivelor terenuri, acestea din urmă urmărind nu atît să satisfacă doleanțele maselor, cît să stăvilească prin orice

mijloace secarea celei mai importante surse de venituri imediate și sigure ale provinciei.

Analizând consecințele de ordin socio-politic care au decurs din lupta pentru menținerea prediilor, se constată că ele au rezultat, în principal, din faptul că această mișcare s-a situat la polul opus politicii de colonizare a provinciei cu populație din afara hotarelor acesteia, neavând însă forța de a opri decât parțial sau temporar acest proces. Aceasta a făcut ca numărul de localități nou create pe terenurile libere să fie mai mic decât disponibilitățile existente, noii veniți fiind direcționați ani de-a rândul de autoritățile locale în satele deja existente. Au luat naștere numeroase așezări cu structură etnică mixtă⁹⁸, fie prin implantarea coloniștilor între locuitorii băștinași, fie prin crearea unor colonii separate în perimetrul aceluiași hotar. Analizând acest aspect, istoricul Anton Tafferer⁹⁹ arată că această metodă, determinată de o mulțime de factori, „la care din nefericire s-au adăugat și reflecțiile unor teoreticieni, ca prediile din Bačka și Banat să fie cruțate pe cât posibil“, a fost generatoare a numeroase situații conflictuale. La aceeași concluzie a ajuns și baronul Anton de Cothmann în timpul inspecțiilor efectuate în anii 1763 și 1765¹⁰⁰, precum și alți cercetători de mai târziu ai problemei¹⁰¹. Cu timpul, sub presiunea numărului crescând de coloniști, în unele localități românii și sîrbii și-au părăsit treptat locurile natale, fapt care a dus la schimbarea structurii etnice a respectivelor așezări, în favoarea noilor veniți. Așa a fost cazul la Variaș, Recaș, Becicherecul Mic, Sinandrei, Giarmata etc.¹⁰².

În urma experiențelor negative trăite cu localitățile de tip mixt, autoritățile au recurs la plasarea noilor veniți în comunele întemeiate cu coloniști în anii precedenți¹⁰³, acestea ajungînd cu timpul supraaglomerate și cu pămînt insuficient, motiv de mari nemulțumiri. Criza se rezolva, în general, în detrimentul satelor înconjurătoare, locuite cel mai adesea de români și sîrbi. Exemple în acest sens pot fi date comunele Peciu Nou, Giarmata, Dudeștii Noi ș.a.¹⁰⁴.

În alte situații, ce e drept, coloniile noi s-au întemeiat pe predii, a căror întindere însă nu satisfăcea necesarul de pămînt, fapt pentru care respectivul teren a fost întregit cu ogoare luate de la vecini. Comuna Gottlob, de exemplu, s-a întemeiat pe prediul *Nadias*, care, avînd doar o suprafață de 3 253 iug., a trebuit suplimentat cu încă 2 248 iug. rupte din terenurile satelor înconjurătoare¹⁰⁵. Localități, cum sînt Orțișoara și Liebling, și-au constituit—asa cum s-a arătat anterior—de la bun început întregul fond funciar din terenurile unor predii dispărute, incluse în hotarele așezărilor din jur. Pentru Orțișoara s-au rupt 6 600 iug. și 50 stj. de la localitățile Mănăștur, Călacea și Jadani¹⁰⁶, iar pentru Liebling 8 760 iug. de la Unip, Icloda, Stamora, Cerna și Jebel¹⁰⁷.

Planurile de transferare a unor sate cu locuitori așa-ziși de „naționalitate“, adică români și sîrbi, în alte localități cu aceleași caracteristici etnice și amplasarea în locul acestora a unor coloniști germani au fost frecvente în secolul al XVIII-lea¹⁰⁸, dar ele au fost traduse doar în parte în viață. La baza acestor acțiuni au stat o serie de interese majore de ordin socio-politic ale Curții habsburgice și ele nu pot fi reduse la simple acte de protejare a prediilor. Aceasta însă nu înseamnă că respectivele planuri erau cu totul străine de politica de cruțare a acestor terenuri, căci se pune întrebarea firească: de ce trebuiau strămutate satele existente, cînd Banatul avea încă întinderi imense de terenuri libere?

Din cele expuse mai sus rezultă că lupta obștilor bănățene pentru menținerea unui drept cu rădăcini puternice înfipte în înșeși tradițiile lor existențiale a avut, uneori, și consecințe neprevăzute, determinate de problemele complexe care au guvernat în acel veac legițile sociale-politice din această provincie.

Anexă

Prediile bănățene arendate Societății Prediilor Bănățene în anul 1760¹⁰⁹

Districtul Becicherec: Martinza, St. Mihaș, Malj Aracs, Mala Czrepaja, Seldosch, Ravanda, Klek, Torrak, Idvarnak, Torda, Oregy, Malj Usdin, Ludosh, Velikj Czrepaja, Topolovaz, Golity, Novoselo, Szajan, Hajducsiza, Pirinca, Illie, Kenderesh, Letz, Csesterek, Tomashfalo, Bashaid, Bositovo, Kerestur, Bikacsa, Seleush, Devetak, Debeljak, Joza, Vide, Deska, Despotovaz, Truntal și Kovacsiza (prediu nou descoperit). Total 38 predii.

Districtul Panciova: Govedarovaz, Jenovaz, Olle, Gyurgyevaz, Werovaz, Veliko Bavaniste, Velikj Dolovj, Mramorak, Glogon, Boreca, Orcsa, Wrella. Total 12 predii.

Districtul Virșel: Abanovo Okno, Krnjacsca, Ocsa, Podbreshie, Malj Nikolinz, Bosjalovo, Wladimirovaz, Obrovaz, Morminta, Velikj Nikolinz și Moraviza (prediu nou descoperit). Total 11 predii.

Districtul Timișoara: Tojsig, Boldur, Jecsca, Csombol, Hettin, Billied, Csatad, Bogarosh, Tovin, Peterda și Rabej, Sillash, Tokora. Total 12 predii¹¹⁰.

Districtul Cenad Lovren, Grabaz, Malj Comlosh, Orosin și Nevolin, Malj Orosin, Oloush și Detestovaz, Teremia, Seleush, Viseshda, Dogo Selishte, Malj Nevolin, Czervena Medja, Kerestur, Nagyus, Kosovat și Dorkosa (ultimele două, predii nou descoperite). Total 16 predii

Districtul Ciacova: Ballard, Rareush, Ternjan, Bianlak. Total 4 predii.

PREDIILE ARENDATE DE COMUNELE BĂNĂȚENE ÎN ANUL 1760

Nr. crt.	Predul arendat	Comunele care au arendat prediile respective ¹¹²	Teritoriul arendat
1	2	3	4
DISTRICTUL BECICHEREC			
1	St. Mihay	Gross Beeskerek (Becicherecul Mare, azi Zrenjanin)	prediul întreg
2	Aracs	Melenz (Melenzi), comună militară dată în folosință fără arendă	jumătate din prediu
3	Klek	St. Jurath (Žitište)	
4	Torda	Fönn (Fosni)	o treime din prediu
5	Oregy	Obad	prediul întreg
		Modosh (Modoș, azi Jaša Tomić)	o treime din prediu
		Schurjan (Šurjan)	o treime din prediu
6	Malj Usdin	Tomashoviz (Tomașevac)	două treimi din prediu
		Padina (Padina), comună nou întemeiată pe dealul de nisip“	o treime din prediu

1	2	3	4
7	Iudosh	Jarkovaz (Jarkovac), „i s-a repartizat prediul în 1765 ca urmare a colonizării aici a locuitorilor din Panciova“	prediul întreg
8	Topolovaz	Secsan (Sečanj)	o treime din prediu
9	Golity	Jarkovaz (Jarkovac), „repartizat acesteia în 1765“	prediul întreg
10	Szajan	Jdiosh (Idjoš)	o treime din prediu
11	Haiducsiza	Jarkovaz (Jarkovac), „repartizat acesteia în 1765“	prediul întreg
12	Pirinesa	Dobrizsa (Dobrica)	jumătate din prediu
13	Letz	Brebul Gilad (Ghilad) Kanak (Konak) Gŷr (Giera)	jumătate din prediu o pătrime din prediu o pătrime din prediu o pătrime din prediu
14	Gsesterek	Schebel (Jebel)	prediul întreg
15	Thomashfalo	Schebel (Jebel) și comuna militară Karlova (Novo Miloševo)	prediul întreg
16	Bositovo	comunei militare Karlova Liget (Lighet, azi Pădureni)	jumătate din prediu
17	Bikacsa	Czernja (Cerna)	jumătate din prediu
18	Seleush	Paratz (Parța)	prediul întreg
19	Joza	Bokshan (Boșsa), Doklen (Doclin) și Gataŷ (Gătaia)	prediul întreg
20	Vide	Gross Kikinda (Kikinda)	prediul întreg
21	Deska	Pardan (Medja)	prediul întreg
22	Despotovaz	Ittebcē (Srpski Ittebej)	prediul întreg
23	Kovaesiza	Gross Beeskerek (Zrenjanin) Ellemir (Elemir), Boka (Boka) și Ecka (Ečka)	jumătate din prediu prediul întreg

DISTRICTUL PANCIOVA

1	Govedarovaz	Pancsova (Pančevo)	prediul întreg
2	Olle	Pancsova	prediul întreg
3	Gyurgŷevaz	Starcsova (Starčevo)	jumătate din prediu
4	Werovaz	Omoloza (Omoljica)	jumătate din prediu
5	Veliko Bavaniste	Kubin (Kovin)	două treimi din prediu
6	Velikj Dolovj	Brosthan (Brošteni)	o pătrime din prediu
7	Glogon	Novosello „din dunele de nisip“ (Banatsko Novoselo)	prediul întreg
8	Wrella	comunei militare Poltok (Potoc) și Okrugliza (Ogrulica)	prediul întreg

DISTRICTUL VÎRȘET

1	Abanovo Okno	Vlaikovaz (Vlajkovak) și Pavlish (Pavliš)	prediul întreg
2	Krŷjaesa	German (Gherman) și Scham (Jamu. Mare)	prediul întreg
3	Ocsa	Wershaz (Vrșac) și Velika Kakova (Cacova, azi Grădinari)	prediul întreg
4	Podbreshie	Alibunar (Alibunar) și Ritishova (Ritiševo)	prediul întreg
5	Malj Nikolinz	Klein Kakova (Kakovo)	prediul întreg
6	Bosjalovo	Ulma (Uljma)	prediul întreg
7	Wladimirovaz	St. Mihaj (Lokve)	prediul întreg
8	Obrovaz	Margitta (Margita) și Klokotia (Clopodia)	jumătate din prediu prediul întreg
9	Morminta	Fisesh (Fizeș) și Ferendia	prediul întreg
10	Moraviza	comunelor din cercul Vîrșet	prediul întreg

1	2	3	4
DISTRICTUL TIMIȘOARA			
1	Boldur	Sinmarton (Sinmartinu Sirbesc), Petroman și Julves (Giulvăz)	jumătate din prediu
		Nemeth (Beregsău Mic), Csenej (Cenci) și St. Mihay (Sinmihaiu Român)	jumătate din prediu
2	Jecsa	suburbiei timișorene Neü-Varosch	prediul întreg
3	Csombol	Sorlens (Zorlențu Mare)	o treime din prediu
4	Hettin	Macedonia, Csepsa (Cebza) și Kecsa (Checea)	prediul întreg
5	Billied	Bessenova (Beșenova Nouă, azi Dudeștii Noi)	o pătrime din prediu
		Barazház (Bărăteaz)	o pătrime din prediu
		Kenez (Satchinez)	o pătrime din prediu
		Klein-Becskerek (Beciherecu Mic)	o pătrime din prediu
6	Sillash	U'tvin, Berexov (Beregsău Mare) și Dinjash (Diniaș)	o treime din prediu
		Stamora (Stamora Română)	o treime din prediu
		Sakalhas (Săcălaz)	o treime din prediu
7	Tokora	Dinjash (Diniaș)	prediul întreg
DISTRICTUL CENAD			
1	Grabaz	comunei militare Kikinda	prediul întreg
2	Malj Comlosh	Comlosh (Comloșu Mare)	jumătate din prediu
3	Dogo Selishte	Fibish (Fibiș) și Kikinda	o pătrime din prediu
4	Malj Nevolin	Bessenova (Beșenova Veche, azi Dudeștii Vechi)	prediul întreg
5	Czervena Medja	Theresiopel (Vinga)	jumătate din prediu
6	Kerestur (de lângă Beba Veche)	Sirek (Szöreg)	o treime din prediu
7	Nagyus	Sarafola (Saravale), St. Peter (Sinpetru Mare) și Nagyfalo (Satu Mare)	prediul întreg
8	Kocsovát	Oroslosh (Banatsko Arandjelovo) Valkan (Vâlcani)	jumătate din prediu
9	Dorkosa	Sarafola (Saravale), Csanad (Cenad), Comlosh (Comloșu Mare), St. Miklosh (Sinnicolau Mare) și Beba (Beba Veche)	prediul întreg
DISTRICTUL CIACOVA			
1	Ballad	Gillad (Ghilad), Soka (Soca), Denta, Velikj Gaÿ (Veliki Gaj) „prin reprezen- tanții acestora“	prediul întreg
2	Rareush	Tovladia (Tolvădia, azi Livezile) și Banlok (Banloc)	prediul întreg
3	Ternjan	Veliky Gaÿ (Veliki Gaj)	prediul întreg
4	Bianlak	Jvanda (Ivanda, Fönn (Foeni) și Bolla (Bolia, sat dispărut)	prediul întreg

Spre exemplificare: prediul *Durikais* sau *Turegyghaz* (Mailat) corespunde aşezării Thwregghaz, atestate la 1454; prediul *Trugaselliste* (Nerău) era satul Dugheselia, menţionat în defterul din 1581; *Burgan* (Pordeanu) figurează ca aşezare la 1247 sub numele Pradanmunustra; prediului *Nadios* (Tomnatic) îi corespunde aşezarea Naghuz, atestată la 1451; prediul *Teremia* (Teremia Mare şi Teremia Mică) în 1256 era „villa Therimthelwk”; *Moraviza* era satul Mora de la 1333; *Zabran* era locuit la 1347; *Wisesta* (Vizejdia) corespunde aşezării Vizesgvan, atestate la 1424; prediul *Vinga* era localitatea cu acelaşi nume în secolul al XIII-lea; prediul *Bessenova* (Dudeştii Vechi) figura în 1213 drept „castru Boseneu”; *Keresstur* (Cherestur) din districtul Cenad era localitate cu acelaşi nume în 1639; *Keresstur* (Cruceşti) era aşezare locuită în secolul al XIV-lea, întocmai ca şi *Jecsa* (Iecsa Mare şi Iecsa Mică) şi *Csombol* (Jimbolia); *Billied* (Biled) corespunde localităţii Bylyed de la 1462, *Csatad* (Lenaheim) satului Chatad de la 1482, iar *Bogarosch* (Bulgăruş) aşezării Bogaros de la 1493; *Brist* (Liebling) era satul Beesd atestat la 1332, *Lovrin* (Lovrin) localitatea Loranthalma din 1466 ş.a.m.d. Vezi Coriotan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, I, II, Bucureşti, 1966; Nicolae Ilieşiu, *Comunele judeţului Timiş-Torontal*, lucrare dactilografiată, păstrată la Muzeul Banatului din Timişoara, nr. inv. 6883, caiet I—IV, p. 57, 60, 90, 158, 215, 375, 395, 403, 407, 420, 448, 512, 653, 654, 661, 694, 698; în paranteze, denumirile de azi ale localităţilor întemeiate pe aceste predii.

2. În evul mediu dispariţia satelor constituia un fenomen răspândit în întreaga Europă. În Banat, pînă la 1350 au pierit circa 2,51 % din localităţile existente în comitatul Timiş, sub 6 % din comitatul Caraş-Severin şi circa 24 % în comitatul Cenad. Cercetarea perioadei cuprinse între jumătatea secolului al XIV-lea şi jumătatea secolului al XVI-lea a stabilit că dintre aşezările atestate documentar în Banat pînă la 1541 au dispărut cca 30 %, în comitatul Timiş peste 70 de localităţi, în Caraş-Severin peste 150, iar în Cenad peste 50, ultimul comitat fiind cel mai afectat, întrucît era cel mai slab populat. Fenomenul prezentat nu se confundă cu o pustiire propriu-zisă, căci populaţia provinciei nu a scăzut în sensul absolut şi cu atît mai puţin a dispărut. Era vorba de o restructurare demografică a spaţiului bănăţean, de mutare a vetrelor de locuire în zone mai ferite de primejdii şi mai ocrotite de natură, de continuare a existenţei sub forme schimbate, greu identificabile. După Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 131, 132, 134.
3. Astfel erau caracterizate prediile *Czerne*, *Getsa* (*Geza*, *Geiza*, *Ketse*), *Peterda*, *Bessenova* (*Weschennova*), *St. Thoma*, *Paratzhaza*, *Dyosek*, *Pogorosa*, *Jecsa* (*Jetsa*), *Selleusch* (*Szelleusch*), *Bobda* (*Porda*), *Csatad*, *Billiet*, *Tobin*, *Raby*, *Bakatz* (*Pagass*), *Csombol* (*Czombay*, *Zombay*), *Keresstur*, *Saderlak* ş.a. Dr. Baróti Lajos, *Adattár Délmagyarország VIII, Századi Történeléhez*, Temesvár, 1893—1896, I, p. 31, 386; II, p. 475, 476, 573—576, 579—581. În continuare prescurtat ADATTÁR.
4. Johan Jakob Ehler, *Banatul de la origini pînă acum — 1774*, Timişoara, 1982, p. 94. Prefaţă, traducere şi note de Costin Feneşan.
5. ADATTÁR, I, p. 398; III, p. 68; II, p. 311.
6. ADATTÁR, I, p. 402, 403. Cambiatura figurează pe harta oficială a Banatului Timişan din 1761 cu simbolul cornului de poştă, sub denumirea de „Cetatie”. Copia hărţii aflată în păstrare la Muzeul Banatului din Timişoara. („*Temesvar Bannat abgetheilet in seine District und Process Anno 1761*”).
7. ADATTÁR, I, p. 423.
8. *Temeswarer Bannat welche Anno 1778 dem königreich Ungarn einverleibet worden, bestehend in zweij Grenzt-Regimentern und dreij Gespanschaften oder Comitaten, gezeichnet durch Ludw.*

Kiebern v. Mildeberg, *Hauptmann beygmWallach: Illyr: Regiment Ao. 1783*. Copia hărții aflată în păstrare la Muzeul Banatului din Timișoara.

9. F. Wettel, *Beiträge zur Chronik der Gemeinde Neubeschenowa*, Temesvar, 1930, p. 30.
10. ADATTÁR, I, II, III.
11. Viena, *Hofkammerarchiv, fond Finanz- und Hofkammerarchiv, Banaler Akten*, rote, nr. 187, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, microfilme Austria, rola 129, cadrele 1202, 1203. În continuare prescurtat *H.K.A., micr. D.G.A.S.* O variantă asemănătoare prezintă și Dr. Szentkláray Jenő, *Száz év délmagyarorszáig újabb történetéből*, Temesvar, 1870, p. 378.
12. *HKA, micr. DGAS*, rola 129, cadr. 1203.
13. *Ibidem*, cadr. 1204—1207. În document figurează un total de 92 de predii în loc de 93, ceea ce constituie o eroare de calcul. La această cifră trebuie adăugat prediul Pakatz, care nu a fost inclus în socoteală, nefiind preluat de Societatea Prediilor Bănățene. Privitor la prediile existente în Banat în anul 1760, vezi *anexa I* la lucrare.
14. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 153—156.
15. „*Temeswarer Bannal...*“
16. *HKA, micr. DGAS*, rola 12', cadr. 1797—1798. În lucrare prediul este scris de fiecare dată așa cum figurează în document.
17. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 91, 92. Herbert Jaeger, *Aspecte din istoria comerțului bănățean în secolul al XVIII-lea. Pe marginea unor registre vamale*, în SMIM, VI, 1973, p. 245, 248—250; Surdu Bujor, *Linii de dezvoltări social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea până la răscoala lui Horea*, în *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj, III, 1960, p. 133, 134.
18. *Filiala Arhivelor Statului Timiș, fond Comandamentul General Bănățean ds. LXIV/39*, p. 191.
19. ADATTÁR, I, p. 214.
20. Sonya Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jh.* München, 1967, p. 66.
21. Herbert Jaeger, *op. cit.*, p. 47 și următ., tabelele 1 și 3.
22. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 92, 93.
23. La 18 ianuarie 1748 Oficiul administrativ din Sinandrei comunica „fericita sosire a 900 de boi aduși din Valachia pe prediul Bugaros“. ADATTÁR, I, p. 425.
24. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 93, 94; II. Jaeger, *op. cit.*, p. 248, 252.
25. Anton Tafferer, *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte*, München 1974, p. 202.
26. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 92.
27. Lotte Busshoff, *Wandlungen im Landschafts- und Siedlungsbild der Banater Schwäbischen Heide*, München, 1938, p. 58.
28. ADATTÁR, II, p. 596; I, p. 238, 258.
29. *Ibidem*, I, p. 202, 204.
30. *Ibidem*, I, p. 433, II, p. 92; J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 57, 61, 64, 69, 72.
31. Konrad Schünemann, *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin, I, p. 148.
32. Leo Hoffmann, *Kurze Geschichte der Banater Deutschen. Von 1717 bis 1848*, Temesvar, 1925, p. 50.
33. ADATTÁR, II, p. 618; *HKA, micr. DGAS*, rola 129, cadr. 1202—1207.
34. ADATTÁR, I, p. 398.
35. *Ibidem*, p. 31.
36. *Ibidem*, p. 81.
37. *Ibidem*, III, p. 105.
38. *Ibidem*, I, p. 322.
39. *Ibidem*, III, p. 15.
40. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 94.
41. ADATTÁR, I, p. 427.
42. *Ibidem*, II, p. 618; *HKA, micr. DGAS*, rola 129, cadr. 1202—1207.
43. ADATTÁR, III, p. 68.
44. Sonya Jordan, *op. cit.*, p. 85

45. *ADATTÁR* — *Billiet*, II, p. 573, 575, 578, 579, I, p. 78, III p. 71; *Csombol*-II p. 475, I, p. 285—286; *Pagass*-II p. 475, 575, 579, 580, 606, 612; *Dogaros*-II p. 576, 580, 606, 607, 611; *Selleusch*-II p. 576, 579 580, *Csatad*-II p. 578, 579, 606; *Nevolin Mic*-II, p. 580, 607; *Novellin*-II, p. 581, 605; *Dugaszelistye*-II, p. 581, 607, III p. 36; *Lovrin*-II, p. 581, 607; *Olla*-II, p. 609; 613; *Mramorak*-II, p. 609, 612; *Veliko Pálvanistje*-II, p. 607, 612, 613; *Cserna*, II, p. 445, 605.
46. Spre exemplificare arătăm că *Beesd* (*Brist*) figura în documente de la sfârșitul veacului al XVI-lea ca localitate, după care, aceasta dispărînd, terenul a devenit pustă. În secolul al XVIII-lea acest prediu practic nu mai exista, fiind înglobat în hotarele satelor înconjurătoare Unip, Icloda, Stamora, Cerna și Jebel. Cu ocazia întemeierii, în 1786, pe pusta *Brist* a comunei germane *Liebling*, aceste pămînturi au fost luate de la respectivele sate, constituind hotarul noii colonii. Vezi Samuel Hetzel, *Kurzgefasste Lokalgeschichte des Marktfleckens Liebling in temeser Comitae*, *Liebling*, 1870, p. 5.
În 1742 Oficiul administrativ districtual Cenad raporta că „prediul *Pollad* se află în posesia celor din St. Mikloss de pe timpul turcilor, de peste 50 de ani“, *ADATTÁR*, I, p. 270 (St. Mikloss, azi Sînnicolau Mare).
Terenul aşezării *Kako* 1717, deşi pe hărţile Banatului Timişan din 1723—1725 şi 1761 figurează ca prediu (*Koket*; *Kokot*), de fapt a fost înglobat în hotarele satelor Mănăstur, Călăcea şi Jadani (azi Corneşti), din care s-a rupt în 1785, cu ocazia întemeierii comunei german. *Orzidorf* (azi, Orlišoara). Vezi *Geschichte der Gemeinde Orzidorf, 1785—1935*, Timişoara, 1935, p. 43.
47. A. Tafferer, *op. cit.*, p. 196 şi următ.
48. *ADATTÁR*, I, p. 236.
49. *Ibidem*, p. 232.
50. *Ibidem*, p. 270; Saravolla, azi Saravale
51. *ADATTÁR*, I, p. 271.
52. *Ibidem*, p. 283; Szombor, azi Kisszombor.
53. Grafia localităţilor şi a prediilor este aceea din document. În paranteze, denumirile de azi ale localităţilor.
54. *ADATTÁR* — 1723-pr. *Pagass*-II p. 575; 1726—prediile din zona St. Miklosch-II p. 583; 1729—pr. *Jarmata* şi *Carniae*-I p. 256; 1735—pr. *Galad*-I p. 318, pr. *Beodra*-I p. 326, pr. *Velka-Palvanista*-I p. 361, pr. *Szaderlak*-I p. 411; 1739—pr. *Dugoszelistie*-III p. 36, pr. *Bascha-Jankahid* şi pr. *St. Michael*-I p. 326; 1742—pr. *Verovac* şi pr. *Govedarovacz*-II p. 609, pr. *Dorda*-II p. 608, pr. *Sentos*, *Maliusdin*, *Lecz*, *Armada*, *Nevolin Mik*, *Cervena Media* şi *Kerestur*-II p. 607, pr. *Sz. Michay*, *Oregy*, *Perinesa*, *Tobin* şi *Csatad*-II p. 606, pr. *Tojesc*, *Peodra*, *Cserna* şi *Kerestur*-II p. 605, pr. *Stojan*-II p. 604; 1744—pr. *Zabran*-II p. 95; 1746 şi 1747 —pr. *Gobedorovac*-II p. 612, pr. *Mali Mikolinitz*, *Pojanaz* şi *Radimirovics*-II, p. 611, pr. *Jbeth*-II p. 98; 1748—pr. *Teremia*, *Szentos* şi *Lovrin*-II p. 322, pr. *Armada*-I p. 278, pr. *Glek* şi *Kuttbil*-I p. 336.
55. *Ibidem*, II, p. 603.
56. *Ibidem*, I, p. 89.
57. *Ibidem*, 478, 379, 530
58. *Ibidem*, I, p. 89, III, p. 70
59. *HKA*, micr, *DGAS*, rola 129, cadr. 1207.
60. *Idem*.
61. *ADATTÁR* II p. 576, 605, 607, 612, 613; II p. 576, 605, 607, 612; III p. 64; *HKA*. micr. *DGAS*, rola 129, cadr. 1204—1206.
62. *ADATTÁR* — I, p. 78, 91, 95, 103, 238, 271, 285, 286, 296, 306, 378, 389; II p. 323, 475, 476, 573—581, 596, 598; *HKA*, micr. *DGAS*, rola 129, cadr. 1204—1206.
63. *ADATTÁR* I, p. 68; II, p. 580, 597, 600; III, p. 70; *Sonya Jordan*, *op. cit.*, p. 85.
64. Privitor la lupta pentru menţinerea prediilor vezi: *Konrad Schünemann*, *op. cit.*, p. 132, 137, 148 şi următ.; *Sonya Jordan*, *op. cit.*, p. 8, 9, 116, 117; *Lotte Busshoff*, *op. cit.*, p. 36; *Anton Tafferer*, *op. cit.*, p. 196.

65. K. Schünemann, *op. cit.*, p. 149.
66. Aurel Tintă, *Colonizările habsburgice în Banat (1716–1740)*, Timișoara, 1972, p. 140; *ADATTÁR*, III, p. 34; J. H. Schwicker, *Geschichte des Temeser Banats*, Pest 1872, p. 452.
67. *ADATTÁR*, II, p. 539.
68. *Ibidem*, I, p. 246, 315, 332, 402, 405, 407; II, p. 594; III, p. 100.
69. N. Ilieșiu, *op. cit.*, I, p. 109.
70. Karl Kraushaar, *Kurzgefasste Geschichte des Banates und der deutschen Ansiedler*, Wien, 1923, p. 74; *ADATTÁR*, III, p. 34.
71. Sonya Jordan, *op. cit.* p. 85.
72. F. Wetzel, *op. cit.*, p. 31; *ADATTÁR*, I, p. 90.
73. *ADATTÁR*, I, p. 91.
74. *HKA*, *micr. DGAS*, rola 129, cadr. 1203.
75. Sonya Jordan, *op. cit.*, p. 89.
76. Konrad Schünemann, *op. cit.*, p. 148, 149.
77. Conform unei situații a Societății Prediilor Bănățene din 17 mai 1765 *HKA*, *micr. DGAS*, rola 129, cadr. 1207
78. Konrad Schünemann, *op. cit.* p. 132, 137, 142.
79. S. Jordan, *op. cit.*, p. 89; J. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 372.
80. K. Schünemann, *op. cit.*, p. 160–163
81. *HKA*, *micr. DGAS*, rola 129, cadr. 1797–1798.
82. Cifra de 31 localități nou construite, prezentată de Anton Tafferer, *op. cit.*, p. 401, ca și de alți autori care citează din H.K.A., Banater Akten, fasz. 35 nr. 4, poate fi considerată doar orientativă, cercetările mai noi dovedind că unele din acestea existaseră și anterior.
83. În paranteze, denumirile localităților intemeiate.
84. A. Tafferer, *op. cit.*, p. 265.
85. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 130. Cele două așezări au purtat ulterior denumirile Mali Torak și Veliki Torak, reunindu-se apoi sub numele de Begejci. Privitor la strămutarea celor de la Săcălaz, vezi Ion B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985, p. 99, 248 și 249, J. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 379, dr. G. Groșorean, *Situația românilor bănățeni în decursul secolului al XVIII-lea*, Timișoara, 1944, p. 9, 23, Ștefan Manciulea, *Elemente etnice străine așezate în Banat între anii 1000–1870*, în *Banatul de altădată, studii istorice*, I, Timișoara, 1944, p. 375, Ernest Schimscha, *Technik und Methoden der Theresianischen Besiedlung des Banats*, Leipzig, 1939, p. 40.
86. H. Herrschaft, *Das Banat*, Leipzig, 1942, p. 55.
87. J. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 379.
88. Privitor la mutarea în 1764 a românilor din așezarea Nero de lângă Lipova pe acest prediu și controversele legate de crearea actualei comune Nerău vezi Gh. Cotoșman, *Din trecutul Banatului. Comuna și bisericile din Nerău (Monografie istorică)*. Cartea V, Timișoara, 1935, p. 505–507.
89. În legătură cu aceste evenimente, vezi dr. Matz Hoffmann *1785–1935 Hundertfünfzig Jahre deutsches Gertianosch*, Timișoara, 1935, p. 154. Localitatea Gertianosch intemeiată pe prediile Tovin și Mali Tobin corespunde azi comunei Cărpiniș.
90. *Impopulations-Haupt-Instruction für das Banat*.
91. A. Tafferer, *op. cit.*, doc. 151, p. 251; S. Jordan, *op. cit.*, p. 13.
92. Dr. Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 327, 413; L. Hoffmann, *op. cit.*, p. 87; S. Jordan, *op. cit.*, p. 82; A. Tintă, *op. cit.*, p. 182.
93. Dr. Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 405.
94. *Ibidem*, p. 417.
95. L. Hoffmann, *op. cit.*, p. 87.
96. Nikolaus Hess, *Heimatsbuch der drei Schwestergemeinden Sveti-Hubert, Charlevil und Soltur im Banat, 1770–1927*, Veliki Betschkerek, 1927, p. 73.
97. Filiala Arhivelor Statului, fond Comandamentul General Bănățean, pachet LXXI/39, f. 1; LXIV/39, f. 191; LXI/55, f. 260.

98. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 13, 131 și urmât.; Bujor Surdu, *Aspecte privitoare la situația Banatului în 1743*, în *Analele Institutului de Istorie din Cluj*, XIII, 1970, p. 24 și urmât.
99. A. Tafferer, *op. cit.*, doc. 150, p. 248—250.
100. *Idem.*
101. L. Busshoff, *op. cit.*, p. 18, 39; Leonard Böhm, *Historische Bilder aus dem Banat*, Temesvar, 1915, p. 71, 72; *ADATTÁR*, I, p. 527; Karl von Möller, *Wie die schwäbischen Gemeinden entstanden sind*, Temesvar, 1923—1924, p. 16, 20, 36, 42, 58, 91.
102. L. Busshoff, *op. cit.*, p. 42, 43.
103. J. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 402; Kraushaar K. *op. cit.*, p. 171.
104. *ADATTÁR*, I, p. 394, 395, 438; II, p. 69; F. Wettel, *op. cit.*, p. 70; J. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 373; L. Hoffmann, *op. cit.*, p. 30.
105. Karl von Möller, *op. cit.*, I, p. 28.
106. *Geschichte der Gemeinde Orzidorif*, *op. cit.*, p. 43.
107. S. Hetzel, *op. cit.*, p. 5.
108. J. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 442; L. Hoffman, *op. cit.*, p. 15, 16; M. Kurzhals, *Kurze Geschichte des Banates und seiner deutschen Besiedlung, Die Vergangenheit des Dorfes Grosskomlosch*, Temeschburg, 1940; Karl von Möller, *op. cit.*, I, p. 42; A. Tintă, *op. cit.*, p. 154, 177, 183; L. Böhm, *op. cit.*, p. 71, 72; dr. C. Groșorean, *op. cit.*, p. 22; Gh. I. Demian, *Problema românească în Banat*, Timișoara, 1936, p. 10, 11; *ADATTÁR*, II, p. 69; A. Tafferer, *op. cit.*, p. 248—250, doc. 150.
109. *HKA*, micr. DGAS, rola 129, cadr. 1202—1203.
110. *Prediul Pakatz* a fost omis de la numărătoare, nefiind arendat de Societatea Prediilor Bănățene.
111. *HKA*, micr. DGAS, rola 129, cadr. 1204—1206.
112. În paranteze, denumirile de azi ale localităților.

Daten über die banater Prädien aus dem 18. Jahrhundert

ZUSAMMENFASSUNG

Die ökonomischen und sozial-politischen Probleme, mit denen das Banat im 18. Jahrhundert gegenübergestellt wurde, kann man nicht in ihrer ganzen Komplexität begreifen, wenn nicht die sogenannten „Prädien“ in Betracht genommen werden. Diese weiten Wiesen, die zwischen den bearbeiteten Feldern der alten banater Dörfern lagen, wurden nach 1718, so wie das ganze Banat, Güter des österreichisch-kaiserlichen Hofes. Hier förderte man eine extensive Weide mit Viehen, die für den Export bestimmt waren.

Vorliegende Arbeit bietet uns Daten über die geschichtliche Entwicklung, Zahl, Grösse, ökonomische Wichtigkeit und Verwaltung dieser Prädien. Zugleich

bringt sie Beweise, dass die standhaftesten und sichersten Elemente aus den Reihen der Prädienpächter die banater Orte waren, das heisst die rumänische und serbische einheimische Bauern. Was die Viehhändler betrifft, die an der Ausbeutung der Prädien interessiert waren, diese gehörten zum grössten Teil zu den vorgenannten Nationalitäten.

Auf Grund von Dokumenten wird darauf hingewiesen, dass die allmähliche Bevölkerung dieser Weidenflächen und derer Umwandlung in landwirtschaftliche Gründe, kein linearer Process, sondern ein schlänglicher war, immer wieder gehemmt vom Widerstand der Parteien, die an der Erhaltung der Prädien interessiert waren.

Dem Studium sind zwei Zulagen beigefügt: eine Liste der banater Prädien von 1760 und eine Tabelle der Prädien, die, in demselben Jahr, den banater Dörfern verpachtet wurden.

Emanuil Ungurianu. Un manuscris înedit din 1872

STELIAN MÎNDRUȚ

Cei cîțiva „analști” ai vieții și activității personalității militante pe tărîm politico-economic și social-cultural în zona Banatului, atît premergător, cît și ulterior realizării dezideratului unității statale depline în anul 1918, relevaseră faptul că Emanuil Ungurianu a urmat vreme de patru ani, între 1868—1872¹, cursurile juridice ale Facultății de Litere și Filosofie a Universității budapestane. În paralel cu pregătirea de specialitate, personajul central al restituirii prezente a desfășurat o activitate distinctă în cadrul societății de lectură „Petrul Maior” a studențimii românești din capitala Ungariei, fapt minim abordat în cercetările de pînă acum.

Un bogat material arhivistic păstrat la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj favorizează studierea cîtorva aspecte necunoscute cu privire la debutul acțiunii culturale a studentului în drept. Astfel, protocolul celei de-a XI-a ședințe a societății respective, datat în 11 februarie 1869, îi menționează calitatea de membru. Actul întocmit la 13 martie 1870 include propunerea făcută de Emanuil Ungurianu cu privire la alegerea unui secretariat interimar, în situația aplanării unor disensiuni de ordin organizatoric, fapt admis pînă în final prin votul unanim al tuturor membrilor în cauză. În cadrul unei alte dezbateri cu caracter intern, care a avut loc în 10 martie, același participant bănățean se referea la stabilirea duratei precise a ședințelor desfășurate și la modalitatea de analiză critică a lucrărilor avansate spre lectură secției literare². Strădaniile depuse de Emanuil Ungurianu în această direcție atrag după sine o primă materializare vizînd desemnarea sa, la 30 octombrie 1870, în calitate de casier al societății, pentru anul universitar 1870—1871³. Chiar dacă nu fusese inițial încetățenit în mod conștient și ordonat principiului păstrării și depunerii în arhivă a tuturor materialelor elaborate și dezbătute, de oricare natură, activitatea literară a membrilor a însemnat, în fapt, lectura și discuția, sub forma criticii verbale și scrise, a paletelor de lucrări cu caracter științific și beletristic. Într-un astfel de context, manuscrisele rămase din anul 1871—1872 încorporează, între altele, și critica așternută în scris de către Emanuil Ungurianu în legătură cu studiul colegului V. Hangea, intitulat „Obiectivitate și subiectivitate”. Parcurgerea textului de polemică principială relevă temeinicia documentării recenzenților asupra problemei analizate și operarea cu termeni de specialitate, drept rezultat posibil al lecturării fondurilor de carte existente la Budapesta, mai ales datorită faptului că biblioteca societății de lectură „Petrul Maior”, aflată în formare, număra la data respectivă cifra minimă de 143 volume cu profile tematice diverse și circa 13 periodice curente⁴. Membru ordinar, figurînd între cei 50 din tabelul oficial înaintat autorității la 8 decembrie 1871, Emanuil Ungurianu a fost consemnat, totodată, în protocolul ședinței extraordinare desfășurate în 14/2 martie 1872, în calitate de notar, făcînd parte din comitetul provi-

zoriu de conducere, alături de Iosif Vulcan și din cel de 5 membri stabiliți pentru redactarea statutelor modificate ale societății⁵.

În această conjunctură expusă mai sus se manifestase în mod sigur aplecarea deosebită a juristului asupra cercetării unei chestiuni interesante sub aspectul fondului, dar și stringente, în aceeași măsură, datorită rezonanței în epoca dată. Apreciem că în cei cîțiva ani de studiu, Emanuil Ungurianu, aidoma celorlalți tineri români aflați la universități străine, a fost preocupat și de ideea ridicării propriului popor pe scara civilizației și a bunăstării, atât materiale, cît și spirituale. Germanii unei influențe iluministe inițiale transpar vizibil din textul anexat și au drept temei lecturi viabile în perioada respectivă. Un alt factor determinant pentru realizarea unei atari încercări, alături de cel îndubitabil livresc, putea deriva din realitatea imedială existentă, cunoscută de reprezentanții unui popor împilât, din contextul social-economic și cultural ce situa în inferioritate netă locuitorii majoritari din Transilvania istorică. Nu apare deci întimplător faptul că apelul conștient, lansat de către autor în finalul strădaniei sale științifice, înglobează și faptul de culturalizare, descentralizarea sistemului de învățămînt prin rețeaua școlilor populare extinse pretutindeni în zonele populate de români, precum și chestiunea salarizării dascălimii respective. Un prim pas concret îl reprezentase, în acest sens, tocmai înființarea „Reuniunii învățătorimii române” locale, sub conducerea tînărului avocat Emanuil Ungurianu⁶.

Modelul de spiritualizare rațională și de întărire economică, emis în studiul de față, putea fi potențat de înființarea instituțiilor de credit autohtone, de îndrumarea tineretului rural către industrie, comerț și diversificarea paletei de meserii.

În cele de mai jos ne propunem să rezumăm cîteva din ideile desprinse din lucrarea publicată integral în anexă și în grafia epocii, elaborată de Emanuil Ungurianu despre un fenomen deosebit al lumii contemporane veacului XIX și totuși minim apreciat la noi.

Din debut, autorul execută un excurs istoric privind dezvoltarea vieții statale europene și universale, relevînd importanța unui factor asupra căruia insistă cu precădere, datorită unor repercusiuni generale de ordin organizatoric și moral, specifice mijlocului secolului trecut: apariția ideii de socialism, încă din antichitate, și evoluția acesteia pînă în momentul dat. Racursiul în trecut favorizează delimitarea exactă făcută de autor în privința existenței celor două clase sociale: asuprită-majoritară și împilatoare-minoritară numeric. Forma de manifestare a ideii de socialism și comunism este acceptată drept incipientă și puerilă în cazul societății sclavagiste, în care posibilitatea gîndirii libere nu concorda, în contextul exploatării, cu preceptul exprimat despre primatul noțiunii de adevăr și dreptate. Structura socială neschimbată în epoca feudală, agravată chiar în planul distonanței dintre avuți și ceilalți, a atras după sine alte modificări în plan conceptual. Dependența de modul de viață patriarhal medieval și fanatismul clerical au marcat opțiunea liberă sub aspectul gîndirii și mentalității colective a majorității obidite. Autorul permite să se întrevadă faptul că șansa de reușită a ideii de socialism și comunism, conform înțelesului epocii, reprezenta un punct minim de sprijin și se afla într-un regres accentuat. În perioada modernă a istoriei civilizației, corolarul acesteia, revoluția franceză din 1789 — remarcă Emanuil Ungurianu —, prin faptul că a declarat egalitatea, libertatea și frățietatea, a favorizat saltul mental, moral și material, dezvoltarea capitalistă atrăgînd după sine în mod inevitabil și expansiunea chestiunii sociale a milioane de muncitori ai revoluției industriale; ca teren propice de acțiune pentru ideile socialiste și comuniste. Opinia autorului, preluată desigur din lecturile de specialitate consultate, consta în faptul că preo-

cuparea comună la nivel statal pentru remedierea stării social-materiale a celor mulți și trudituri ar trebui să conducă firesc la stăvilirea răspîndirii tezelor aprioric condamnate răspicat. Într-un mod identic este explicitat rolul seriei de contribuții de natură publică ori particulară, sau sistemul de asigurare reciprocă a masei cu stare materială precară. Ultima versiune a fost adoptată de Emanuil Ungurianu, care-și dezvoltă opinia proprie, făcînd raportări la exemple viabile din diferite țări europene și analizînd laturile negative posibile în cazul aplicării celor două variante anterioare. În viziunea sa, sistemul de îmbunătățire a sorții muncitorimii ar include două faze: a) asigurarea pe durata vieții lucrătorului și a familiei sale după decesul acestuia; b) existența clasei respective independent de fluctuația continuă a vieții economice în ansamblu.

În categoria cauzelor care ar putea periclita înfăptuirea celui dintii punct enumerat, Emanuil Ungurianu distinge următoarele, cu adaosul că este necesar să se depisteze antidotul pentru remedierea situației muncitorimii sărace: 1) lipsa posibilității de lucru, fapt care atrage inevitabil concurența dintre cei mulți și „șomeri“, concomitent cu scăderea cuantumului retribuiri; 2) criza economică la nivel general sau particular care afectează puțința de muncă, datorită sistării activității în sine, a imposibilității adaptării imediate la alte sisteme competitive, contribuindu-se, astfel, la apariția șomajului și a fenomenului demoralizării sociale; 3) îmbolnăvirea ori dispariția fizică a lucrătorului, susținător de familie; 4) dezacordul dintre cantitatea muncii și modalitatea recunoașterii ei sub formă de salarizare. Autorul conchide că asanarea acestor chestiuni se poate face numai în baza sistemului de asigurare reciprocă, fără aportul ori ingerința statului. Care ar fi însă mijloacele posibile, la momentul dat, ca să se îndeplinească practic proiectul propus?

Casele de păstrare reprezintă instituțiile care acumulează treptat sume modeste și favorizează în timp existența unui capital notabil și utilizat de către toți depunătorii muncitori. Autorul subliniază aspectul deosebit legat de evoluția sentimentului de economisire și de cumpănire materială apărut în clasa socială respectivă prin intermediul asociațiilor menționate. Un exemplu elocvent îl constituie Anglia, cu sublinierea că stabilitatea caselor de păstrare de aici trebuie pusă în relație cu siguranța statală sub raport politic, economic și financiar, fapt care să asigure o fructificare valorică certă a sumelor investite. „Reversul medaliei“ poate fi constatat în situația unor țări amenințate de instabilitate politico-socială, factor care grevează asupra demersului economico-financiar și împietăază astfel desfășurarea normală a activității instituțiilor amintite mai sus. Într-un cuvînt, relevă Emanuil Ungurianu, numărul și importanța acestora trebuie să devină o normă sau un barem, care să certifice starea materială dezvoltată sau retardată a unui popor sau țări anumite. Propaganda în acest sens apare necesară și se reclamă a fi continuată pentru sporirea rețelei respective.

Asociațiile de ajutor reciproc reunesc un total de membri care achită o taxă în rate anumite în ciclul săptămînal sau lunar. Desigur că sumele depuse astfel se găsesc într-un circuit continuu și se pot utiliza în diferite situații, nominalizate de autor: boală, deces etc. Sistemul de asigurare pe viață este analizat ca fiind generalizat îndeosebi în mediul urban și se expun, totodată, variante diverse de procedură concretă.

Asociațiile de consum desemnează reunirea de membri în virtutea unui cuantum material depus și prin care se contribuie la achiziționarea de produse la un nivel modic și negociabil, aflat cu mult sub acela al pieței, pe scama tuturor participanților. Cîștigul apare, așadar, sub dublu aspect: a) de procente obținute după suma depusă; b) de produse dobîndite la un preț convenabil.

Asociațiile pentru achiziționarea de bunuri mobile și imobile constituie o altă formă de organizare a lucrătorilor săraci materialicește, care-și reunesse capitalul minim pentru a cumpăra bunuri a căror valoare depășește capacitatea singulară: pământuri, podgorii, fabrici sau, în coparticipare, devin acționari la întreprinderile mai mari. Toate acestea aparțin de drept societății, iar venitul se împarte conform procentajului de capital investit. Gîndul reflexiv exprimat de Emanuil Ungurianu se află în legătură cu situația românilor transilvăneni, care printr-o asemenea modalitate ar putea contribui la stoparea trecerii proprietății funciare autohtone în posesie străină ori la reobținerea terenurilor arvuite din aceleași considerente pecuniare.

O altă cale de acțiune amintită de autor este „Societatea de anticipațiune“, pentru edificarea de proprietăți comune și pentru cultivarea spirituală a muncitorimii sărace, fapt extrem de important și relevant în cazul de față.

Toate aceste surse de asigurare aveau menirea să împiedice extinderea pericolului „pauperismului“ la nivelul bazei societății, constituind o formă de existență și întrajutorare prin sine însăși, prin forțe proprii, ce reclamă, de fapt, necesitatea independenței. Emanuil Ungurianu enumeră în continuare cîteva din motivele care au anulat posibilitatea manifestării existenței independente a cetățeanului: a) lipsa unei coroborări în relația dintre actul producției și al consumului; inexistența migrațiunii, a posibilității de muncă și comunicare; b) penuria de credit și de capital; c) minima forță de lucru; d) experiența redusă și inteligența creatoare subdezvoltată; e) absența unor însușiri morale precum hărnicia, dreptatea, tăria de caracter, iubirea adevărului etc.

Statul, regimul, legislația au obligația să intervină pentru a înlătura stările menționate și să contribuie la sorgimentarea demersului cetățeanului pentru ca acesta să devină cu adevărat independent. Revenind la primul punct al cauzelor subliniate, Emanuil Ungurianu relevă că regimul și legislația trebuie să intervină ca să asigure libertatea proprietății funciare, a capitalului și a muncii. Parcelarea latifundiilor, de exemplu, ca și înstrăinarea ori achiziționarea de terenuri agrare să nu sufere ingerința legii, dar nici să se treacă în cealaltă extremă, pentru ca să se evite conflictele între posesorii de suprafețe mici arabile. Impozitul să fie în concordanță cu venitul dobîndit și nicidecum invers, ca să nu se favorizeze neglijarea cultivării pămîntului în sine. Libertatea capitalului trebuie să fie aplicată pretutindeni, îndeosebi în sistemul bancar. Libertatea muncii presupune stabilirea unei anumite proporții între posibilitatea de a obține și a lucra, cu acordarea creditului necesar din partea statului. Desigur că faptul rămîne numai în cazul unei situații politico-socio-economice solide și trainice în timp, lipsa de capital și forță de muncă putîndu-se compensa prin apelul făcut în exterior, prin utilizarea de sume și mînă de lucru străină. Ultima cauză amintită de autor ar putea fi remediată prin aceeași intervenție a statului, anume prin rețeaua de institute economice, de școli manufacturiere, expoziții cu produse și premii acordate anual, care să contribuie la dezvoltarea gustului pentru știință, învățătură, hărnicie, dreptate, concurență loială și alte însușiri morale și sociale. Emanuil Ungurianu subliniază, totodată, dreptul și necesitatea statului de a contribui la acțiunile de educare a poporului, începînd cu școala elementară confesională din mediul rural și pînă la sistemul universitar, în virtutea aceluiași sprijin material acordat îndeosebi în zonele cu populație sărăcită din punct de vedere material.

Întrebarea firească se cuvine a fi formulată în finalul acestor aprecieri despre rostul încercării realizate de studentul în drept la Budapesta. Anume, în ce măsură ideile expuse în cele peste 10 pagini de manuscris au putut fi aplicate în practica vieții cotidiene a românilor din Transilvania veacului XIX? Sau totul să fi

rămas numai în stadiul idilic de proiect pentru un viitor cu adevărat liber pentru frații obidiți din partea de țară în care se aflau în majoritate numerică și deplinătate istorică din vremuri străbune? Cercetarea istorică actuală a validat faptul că resurecția națională resimțită în mișcarea românească în a doua jumătate a secolului trecut și mai cu seamă la cumpăna cu cel următor a favorizat ascensiunea economico-socială între niște limite care se pot cu ușurință regăsi în teoretizările efectuate în 1872 de către Emanuil Ungurianu. Și pentru acest lucru tindem să credem că încercarea sa rămâne extrem de meritorie și trebuie să intre astfel în circuitul științific pentru a se cunoaște un alt aspect despre omul și militantul bănățean.

Note

1. *A magyar királyi tudomány-egyelem személynéze. 1868—1873*, Buda, 1869—1873, p. 32, 33, anul 1870—1871 lipsă, 74, vezi și I. Miloia, în AnB. I, 1928, p. 120—123; Idem, în *Idem*, II, 1929, p. 5—6; H. Petra-Petrescu în *Transilvania*, 1929, p. 367—369; număr special în „AnB” IV, 1931, nr. 2—4, p. 1—84, R. P. Roșu, în *Societatea de Măine*, IX, 1932, p. 39—40; I. Coste, în RLSBC, XV, 1946, p. 1—14; A. Cosma, în *Mitropolia Banatului*, XX, 1970, nr. 10—12, p. 727—735; Th. Trăpcea, în *Studii din istoria Banatului*, II, 1970, p. 205—218.
2. Biblioteca centrală universitară din Cluj, *Arhiva Societății de lectură „Petru Maior”*, dosar anii 1861—1874, nenumărat. (BCU Arh. Soc. „Petru Maior”).
3. *Almanahul Societății de lectură „Petru Maior”*, Budapesta, 1901, p. 19.
4. BCU, *Arh. Soc. „Petru Maior”*, dosar 1861—1874, anii 1871—1872, nr. 13, 23, 82.
5. Vezi în *Almanahul... op. cit.*, p. 23; figurează data de 27 februarie 1872 pentru reelegere; BCU, *Arh. Soc. „Petru Maior”*, dosar anii 1861—1874.
6. Th. Trăpcea, *op. cit.*, p. 209.

ANEXA

Îngrijirea statului și instituțiile de asigurare ca factori contra pauperismului (Disertațiune politico-socială)

O scurtă privire în istoria dezvoltării statelor și vom afla pe paginile ei unu fenomen, carele aduce pe fiecare omu iubitoriu de ordine în îngrijire, sguduesce societatea omenească în fundamentulu existenței ei carele amenintia ordinea de statu cu totala resturnare și pe omenime cu o demoralizare fără margini. Acestu fenomenu ar aduce la absurditate tote instituțiile cari le-a

aflatu omenimea până acuma de bune și folositorie și le cultivă cu energie mai departe, cu un cuventu: ar dice civilizațiunei: până aici și mai departe nu! Acestu fenomen se presenta în învătăturile socialismului și comunismului. Ideea de socialism o aflăm în istoria dezvoltării statelor începând de la republica lui Plato până în ziua de astăzi, însă nu în estensitate așa de mare și nu în modu așa periculosu, nici când n-a avut atei parteneri și încă dintre bărbați cu capacitate rară ca în dilele noastre. Causa e ușor de explicat.

În evul vechiu majoritatea absolută a oamenilor a fost apăsată de jugul sclaviei; n-au putut nu-i a fost permis a cugeta liberu. În acela timp a existat în faptă numai 2 clase de oameni, adică cetățienii liberi, cari erau privilegiați de oameni și totuodată și domni preste tote; și clasa sclavilor, cari erau privilegiați de animale și tractați ca acelea. Sclavii n-au cunoscut fericire, n-au putut realiza poftele lor. Acum dea dintre cetățienii liberi vreunul nu mai atinge ideea de socialism și comunism, rămânând nebagatu în semă și vocea lui resuna în pustiu. În privința studiilor: clasicitatea, dreptatea și adevărul au fost la ei factorii detători de tonu. De aici se vede ce de parte a fost materialismul de sinulu nobilu alu bătrnilor.

În evul mediu modulu vieții a fost de totu patriarchal. Spiritulu de dominare a castelor a adus cu sine ca celu lipsit și slabu se recomanda patronării și grației celui tare. Clasa de josu a poporului, legată de glia a fost numai o turmă de lucrători pre latifundurile domnilor, care a căpetatu cu plata lucrului manelor sale, numai ateu catu se poate trăi de astăzi pre mane. Feudalismulu și fanatismulu religionar a ocupat totu terenulu activității cetățienilor. La socialismu și comunismu nici n-a venit cuiva în minte a cugeta.

Dar de totu altcu stam în tempulu nostru. Acumu după ce revoluțiunea franceză din 1789 a proclamat egalitatea individuală, a datu ca liberă activității omului, a aretat popoarelor cum să se deslege de glia și se se desbrace de întunerecu și se se lumineze; astăzi când comerțulu și industria au luat o estensitate ateu de mare, când spiritulu timpulu e ateu de materialisticu, celu din tote părțile aude și vede omulu dezvoltare materială și era materială, cind la industria aplicarea mașinelor făcu existența milionelor de lucrători pendinți de proprietarul de fabrică; astăzi dară nu e de mirare dea aflăm între apostolii socialismului și comunismului oameni cari se ocupa multu de îmbunătățirea stării miserie a lucrătorilor și fiindu ca socialismulu și comunismulu sunt vermi cari rod la rădăcina societății omenești, totu omulu iubitoru de ordine și de dreptate trebuie să se interdică de această cestiune socială. Mulți oameni nepreocupați au cugetat ca statulu ar fi obligatu în prima linia a păși cu dispozițiuni preventive contra pauperismului, au propus și precizat proiecte regimelor după cari densele ar avea a veni întru ajutoriu seracilor pentru ca impedecarea pauperismului se impedea și lășirea ideilor socialismului și comunismului. Alții cugetă ca starea tristă a seracilor s-ar putea ameliora mai ușor prin binefaceri publice și private. Și alții era cauta îmbunătățirea stării lucrătorilor seraci în dispozițiunile regimului și în asigurarea reciprocă a seracilor. Acestă din urmă parere află cea mai mare partinire din partea bărbaților practici de stat. Acesta sistema e și mai cu scopu pentru că dacă numai statulu ar fi obligatu a ajutama seracimea, atunci statulu ar fi pre tare însărcinat și n-ar putea corespunde cu punctualitate chierării sale. Exemplulu ni este regimulu lui Napoleonu alu III-lea în Franța; de alta parte ar duce și la abuseri pentru că celu ce nu e îndestulat cu starea lui presintă, nu ar căuta îmbunătățirea acelea în activitatea și puterea sa proprie, ci ar recurge la stat după ajutoriu. Prin acesta s-ar nimici curajulu cetățienilor de a exista și de a-și susține familia sa prin sine singur, ar duce în fine la demoralizare.

Sistema de binefacere publice și private n-o partinesce mai nimenea pentru că e cea mai nepractică. Binefacerea ajută miseriei numai pre unu momentu, nu conține în sine facultatea de a cura starea deplorabilă a lucrătorilor seraci în fundamentulu ei, e unu medicamentu ce numai pre momentu liniscesce durerile morbosului, fără de ai restitui starea normală a sănătății.

Sistema acesta precum și cea de eschisiva negrijirea statului s-au aretat și se arata, unde se mai aplica, de nesuficiență; înse dispozițiunile statului de o parte, de altă parte asigurarea reciprocă, respective ajutoria proprie a seracilor e celu mai eficace medilocu pentru îmbunătățirea stării sociale a lucrătorilor seraci.

Îmbunătățirea stării seracilor cuprinde în sine 2 mominte: 1, ca existența lor, precum și după moartea lor ceea a familiei lor să fie asigurată; 2, ca existența lor să fie independentă,

adeacă ca clasa seracă a lucrătorilor să nu fie espusă fluctuaţiunilor şi sguindirilor comerului, industriei şi altor ramuri ale ocupaţiunii.

Să vedem dară cari sunt cauzele cari împiedeca şi periclitadia esecularea existenţiei lucrătorilor seraci; şi cari sunt cele, ce împiedeca şi periclitadia independenţia existenţiei lor, ca asia cunoscandu causa reului se putemu afla şi întrebuiinţa medicamentele adeverate pentru sterpirea ei.

Existenţia senguraticilor se poate periclita:

1) Prin lipsa generala de lucru; pentru ca în casulu acesta, fiindu mulţi lucrători fără ocupaţiune, concurenţa la lucru cresce şi plata scade.

2) Deca erumpe vro crisa în cultivarea unui seu mai multor ramuri ale industriei; încatu momentanu înceta lucrulu. În casulu acesta toţi aδέca lucrători cari remanu prin vro crisa fără lucru şi la alte ocupaţiuni nu se pricepu sunt espusi fomei şi demoralisării.

3) Prin morbulu seu mortea sustienetorului de familia.

4) Prin proporţiunea nenaturală între lucru şi plată.

Acestea rele se potu delatura numai prin asecurarea reciprocă a lucrătorilor seraci. Aici nu are locu îngrijirea statului. Fiecare lucrătoriu, fiindu elu convinsu despre starea lui pendinta de la circumstari, are prima datorintia a cugeta la asecurarea existenţiei sale.

Decă seraculu, carele cu truda manelor sale se susţiene pre sine şi familia sa devine lipsitu pre unu tempu de venitulul seu de tota diua, fie acesta prin lipsa generală de căpătare de lucru seu prin erumperea crisei în unele ramuri ale industriei; fie prin proporţiunea nenaturală între lucru şi plată, aδέcă lucru greu şi plată puţină, seu prin morbu, atunci i se îmbia urmatoarele mediloce pentru asecurarea existenţiei sale:

1) Casele de păstrare. Acestea institute facia cu seracii au de scopu da se da seraciloru medilocu, ca prin sume micuţie, puse spre păstrare să pota deveni cu tempulu în posesiunea unui capitalu considerabilu, după care agonisatorulu seracu trage percente, şi-i sta toludeauna la dispoziţiune în casu de lipsa.

Acele institute suntu puternice factori da descepla simtulu de pastrare şi agonisire în clasa mai seracă a poporului; pentru ca senguru seraculu vediundu ca prin sumele bagatele, ce le pune elu spre fructificare devine proprietariu de capitalu, deşi nu forte mare, de sine singuru se îndemna, ca cătu mai putienu se cheltuesca pre tota diua pentru susţienera sa şi a familiei sale, şi cătu mai multu din venitulul seu să pună în casa de păstrare. În privinţa acesta forte favorabilă e instituţiunea de case de păstrare de statu în Anglia; unde în totu satulu, unde se afla oficiu poştalu şi casa de păstrare stă cu acesta în legătură. Prin acesta se dă modu şi seraciloru dela sate, a-şi aduna denarii lor şi a-i pune spre fructificare. Puternicu factoru contra pauperismului e acesta instituţiune în Anglia. Dar firesce astfelu de instituţiuni potu duce la scopu numai în trunu statu solidu, cu baze tari politice, cu credit şi caracteru cunoscutu, unde banii poporului daţi în manele statului spre fructificare se manipuledia cu consciinţa şi esactitate, şi suntu precum în privinţa capitalului asia şi ceea a intereselor securi şi se retorna cu punctualitate ori cându la voinţa proprietariului. Dar periculose suntu astfelu de institute în intrunu statu, carele la tota mişcarea politică şi socială a popoarelor e ameninţiatu de ruinare şi desfacere, şi unde omenii cari vinu la regimu nu au alta naintea ochiloru de cătu a fura din vistierea statului.

Casele de păstrare decă le luamu de metrulu aplecării unui poporu spre păstrare, potemu îndată vede cumcă, cu cătu mai multe case de păstrare suntu în cutare tiera, cu atetu mai (favorabila) înflorita e starea materială a poporului preste totu. Marele economu naţional germanu Roscher asemana casele de păstrare cu o spondea carea cufundată în apă, sorbe apa până se unflă şi decă o scotemu afară şi storcemu, era cure apa din ea. Aδέcă casele de păstrare suntu institute duple pentru înflorirea stării materiale a poporului; de o parte se pastredia şi fructifica capitalulu, de alte parte ca institute de creditu dau capitalele adunate altora spre întrebuiinţare.

Dreptu acea barbaţii, căroru li diace la anima înflorirea stării materiale a poporului, au de sfânta datorinţa a lumina poporulu în adunări publice şi private despre folosulu caselor de păstrare.

2) Asociaţiuni de agiutorare reciprocă. Acestea asociaţiuni se fundedia aşia ca o sumă de membri se întrunescu şi prescriu o tassa anumită, carea totu membrulu în rate mici d.e. septema-

narie sau mai multu lunaria trebuie să o depună în casa asociațiunii. Acești bani apoi se dau spre fructificare. În casu decă unu membru alu asociațiunei cade în vreunu morbu, atunci capătă din casa asociațiunei ajutoriu. Altele asociațiuni de această natură și propunu de scopu, în casu de morte a îngropa remașișile pamântesci ale membriloru în modu onestu. Acesta din urmă vedemu înmulțindu-se mai pre tota diua prin orasie. De această categorie se tineu și institutele de asigurarea vieții. Decă unu cetățianu nu e în stare a-și face ceva avuția, ca se lasă dupe moartea sa familiei sale, sau parinților, cari nu mai potu lucra, ca să se susțină, mai practicu mijlocu pentru asigurarea familiei sau parinților nu se află de cătu asigurarea vieții sale. Nu semte mare sarcina susținătorulu familiei a depune după puterile sale în rate mici o sumă anumită la unu institutu de asigurarea vieții, domne dar cum de ajutorata e familia sau părinții balreni, dacă în casulu morții celui ce i-a susținutu, capătă o sumă de bani de la institutu.

3) Asociațiuni de consum. Aceste institute se formedia prin întrunirea mai multora membrii, dintre cari fiecare depune după puterile sale o sumă de bani în casa asociațiunei. Cu acești bani negoțiatadia direcțiunea asociațiunei și imparte profitulu între membrii după proporțiunea capitalulu loru. Negoțiatierea direcțiunei se cuprinde întru acea ca cu bani gata cumpără produse de consumu în cantitate mare nemedilocitu dela producătorii sau dela fabrice, și le vinde numai membriloru societăței. Prin acesta participanții la astfelu de asociațiunei capătă totu felulu de articlu de consumu cu multu mai ieftinu de cătu în piațiu, unde trecu marfele prin manele neguțiatoriloru și liferanților cari toți vreu și trebuie să profitedia.

Asociațiunea de consumu aduce pentru membrii ei doue profite: 1, fiecare membru capătă după capitalulu sau pusu în casa societăței percente ca profitu prin negociațiune; 2, capătă articlu de consum multu mai ieftinu decâtu afară de societate.

4) Asociațiuni pentru procurarea de bunuri mobile și nemobile. Acestea societăți au de scopu întrunirea mai multoru omeni seraci, cari sepeași nu dispunu de capitale pentru procurarea bunurilor de prețiu mare, de a procura pentru membrii societăței cu puteri mici dar unite, bunuri de prețiu mare. Adecă la tota ocașiunea cându se află ceva prețiosu de cumparatu fiecare membru alu societăței depune suma hotărâta în casa societăței. Din acestea sume micuție dar unite făcându un capitalu mare, se cumpără pământuri, casu, vii, fundedia, fabrice sau societateă participedia ca acționari la întreprinderi mari. Bunurile acestea suntu proprietatea societăței și venitul se împarte între membrii ei după proporțiunea capitalulu puse în casa societăței. În casu de disolvare bunurile acestea se impartu între membrii societăței.

Decă mi-e permisio a face o reflesiune specială referitoria la romani; acestu felu de asociari ar fi celu mai eficace medilocu pentru de a scăpa mosiele romaniloru din manele străiniloru.

5) (Societati de) Case de anticipațiune, societăți pentru edificare de casu comune, societăți pentru cultivarea spirituală a lucrătoriloru seraci.

Decă lucrătorulu seracu se face membru numai la una din acestea societăți, existența lui ar fi încatva asigurată și scutită de fluctuațiunile ce aparu în tota diua pre terenulu industriei și nu ar deprinde așa de multu dela capitaliștii cei mari.

Acestea suntu cele mai eficaci medicamente pentru morbulu societatei, carele se numesce pauperismu. Acestea suntu medilocce prin cari se potu ajuta seraci prin sine singuri și i-și potu asigura existența.

Amu disu mai susu ca nu e destulu ca numai existența cetățianulu se fie asigurată, ci se recere ca cătu numai se pote sa fie și independența.

La acesta e de lipsa și intervenirea statulu cari pentru acea se întrunescu și formedia omonii etate, ca, fiindu ei scutiți și ajuturați de puterea comunu cu alatu mai ușioru să-și pota asigura fiecare cetățianu independența existenței sale.

Causele prin cari poate fi împiedecata independentia existenței, suntu cam următoarele:

1) Decă e conturbatu cursulu naturalu între producere și consumare, decă lipsesce libertatea migrațiunii, a lucrulu și a comunicațiunii.

2) Lipsa de creditu și de capitalu.

3) Lipsa de puteri lucratoric.

4) Lipsa de experinție și înțelegerea în lucru.

5) Absența însușirilor morale a lucrătorilor, adică: diligența, simțul de dreptate și soliditate, de păstrare, iubirea de dreptu și alte însușiri morale și sociale.

Delaturarea acestor cauze împiedecatorie și ajutorarea cetățianilor la independența existenței lor este datorința statului, respective a regimului și a legislației.

Decă cursul natural între producere și consumare e conturbat, regimul și legislația trebuie să grijească ca în cea mai mare măsură să domnescă libertatea pământului, libertatea capitalului și a lucrului.

La libertatea pământului se recere ca împărțirea latifundiilor în părțile mai mici, precum și vânzarea și cumpărarea pământului să nu fie restrinsă prin lege. Dară prin acesta nu vreu să dicu ca împărțirea pământului să fie permisă până la o prazda, căci atunci se naște protelatariatu între posesorii cei mici de pământ.

Posesiunea de pământ se nu fie supusă contribuției neproportională cu venitul pământului, căci atunci se neglihedea cultivarea pământului.

Libertatea capitalului se cuprinde într-o acea ca pre ori ce terenu să aibă elu cale liberă d-a fi întrebuințat, aici să țină și libertatea de banca.

La libertatea lucrului se recere ca fiecare cetățianu să-și alege liberu terenul seu de ocupație, adică câtu numai se pote să se restrângă privilegiile și așa numitele țauri. Unu bărbatu de statu voindu a arăta ca câtu de mare dauna e pentru țara lipsa de credit, a disu: „creditul e în stare a misca munți și întorca lumea în osia“. Deci regimul trebuie să grijească ca țara să aibă creditul. Aici să recere ca statul să aibă baze tari politice, ca cetățianii să se bucure de o libertate câtu de lată, ca regimul numai acele întreprinderi să le lasă a intra în viața care sunt basate pe soliditate, înțelepciune și coticăriile să fie aspru pedepsite. Statutele societăților de asigurare, de credit, de economii și altor institute să fie cu cea mai mare strictețe examinate.

Lipsa de capital și de mari lucratoric se pote delatura prin acea ca capitale și puteri lucratoric străine se nu fie împedecate a intra în țara.

Lipsa de înțelegerea și experiența în lucru se pote delatura prin acea ca regimul să redige institute de economie, școli de manufactură să arangedea espusețiuni de produse și acestea sunt foarte bune pentru ca elu neșpertu să veda și să învețe. Diligența și precauția pe terenul producerii să fie premiate din partea regimului.

Diligența, simțul de dreptate, de soliditate, de păstrare, iubirea de ordine și alte însușiri morale și sociale se pote planta în peptul poporului prin educația bună a celui. Dreptu acea de educația bună a poporului se grijește regimul și legislația în prima linie. Institute de cultură începându de la șola poporală celui mai neînsămnațu, până la cele mai nalte, fie acele de orice categoria, să se afle în țara după recerșia poporului, dar mai cu seamă unde comunele serace nu sunt în stare a edifica școli și a plăti învățători, acestea trebuie realitate pre spesele statului.

Cugetu ca prin acesta amu aretat în parte ce influența au instituțiile de asigurare asupra stării materiale a poporului și ce trebuie să facă statul pentru înaintarea aceleia.

Pesta 21/4 872.

MANULU UNGURIANUL

(notați pe verso, cu creionul și cerneală: 101 A. Îngrijirea stat. etc. M. Ungureanu. 1872. 1871/2.21.)

Biblioteca Centrală Universitară din Cluj, *fond Arhiva Societății „Petru Maior“, dosar 1900—1901 și alți ani, nenumărat.*

Puține observări la desertățiunea intitulată „Îngrijirea statului și instituțiunile de asigurare ca factori contra pauperismului“

Pentru de a pote aduce o concludsiune corecta, o judecata justa in meritulu unui obiectu e condițiunea principala analiza detaiata a aceluia, specificarea asertiunilor produse, încātu suntu acele basate pre adeveru, in catu corespundu temei si cu acesta corectitatei și ér viceversa.

Inpartialitatea ca o calitate a dreptatei trebuie se figureze in ori si care sentintia, ori și cându voimu a judece, căci judele parțialu e interesatu și ca atare nu senite pentru binele comunu, acela e egoistu și nu merita numirea de jude.

Pe candu iau desertătiunea de sub cestiune spre judecare me tinu stricte de regulele unui atare, și (de comitu ceva) voi lauda aceea ce aflu de laudatu și observa acolo unde dupe modesta mea părere e de observatu. În materialu ei suntu doua veni caracteristice cari împărțite in factori compunatori, dau un scheletu, o construlare câtu se pote de bună, așa încātu in generalu totu operatulu corespunde temei intitulate; inse înainte de a trece la împărțirea acelor, voiu numai la introduțiune respective la analogia aceea a face o mică observare unde autorulu dice: ca „in evulu vechiu majoritatea absolută a omenilor au fostu apăsata de jugulu sclaviei, n-au potutu cugeta.

În acele tempuri esistau in fapta numai 2 clase de omeni, adeca cei liberi cetățienii și sclavii etc.“ Eu cugetu, ca era de necesariu ca sa se fi făcutu o distincțiune intre poporele din evulu batranu, adeca ca la romani in evulu acela majoritatea omenilor erau apasata astufeliu și la densi se deosebea 2 clase de omeni etc., căci grecii d.e. sub independenția pe templul lui Solonu, spartanii pe templu lui Licurgu desi erau in mai multe clase imartiti asia de esempu la greci 4 clase de omeni se pote deosebi, dar toti erau liberi, nu erau sclavi defeliu. Clasa mai sărmană tocmai așa ca și cea a bogaților și pote escuta dreptulu seucea prima denunea in deta ofiantii statului și i depunea și pote trage la respundere pentru faptele lor. Nu sciu deca era majoritatea omenilor subjugata fi va potutu elibera Grecia onorea sa la Salamis, Termopile și Maratonu! Da la romani masia poporului era judecata la siervilismu și numai favoriții, privilegiatii, clasa înaltă gusta din tote; numai de acestea erau drepturile si datorintile tierei catenate. Cugetu ca și autoeulu pe acești din urma iau priceputu.

La caracteristica evului mediu și la introduțiunea acelu nou in câtu privesce lăjlirea ideii socialismului si a comunismului n-ași avea de observatu, ci la împărțirea venelor de cari facui mai sus amintire. Autorulu cându recomanda, cându acceptea dintre modalitatile aduse contra pauperismului: dispușețiunile statului și ajutorarea reciprocă a seraciloru, delaturendu acele a unor apostoli, cari cu ideile lor au alarmatu Europa întreaga, buna ora cum era acele a lui Babeuf comunismulu, carele dicea: ca o societate adevarata se nu aibe nici seraci neci bogati, lucrulu și consumarea se fie comună, orasiile cele mari ca cuiburile morburilor defectuose pentru viația omenescă, trebuie derimate si in pravu facute, si observa numai categorice ac alte institutiuni afar de acele doua tensu la stărpirea societatei omenesci. Si adeveru, decă am imita pre alti comunisci si socialisti de signulu lui Babeuf, asia d.e. pre Fourier a carui principiu este: ca „fiesce carele se lucre după puteri, dar se și pota gusta dupe necesitate din binele și averea comună“, apoi in un dieceniu s-ar și sterpi omeniunea pe sine însuși. Autorulu apoi deosebesce mai la vale două mominte la înbunătăjlirea stărei saraciloru, dice ca mai întâiu trebuie existinția si cu acesta independenția asigurată. Aceste suntu venele cari curina tolu operatulu si care despicate in mai multe parti compunu medicamentulu contra pauperismului.

Cându numera autorulu casualitatile prin cari pote deveni existinția singuraticiloru periclitata, dice ca uniculu remediu contra acelor defectuositati ar fi asigurarea reciproca, adeca casele de pastrare, asociațiunile de consumu, procurarea de bunuri mobile, case de anticipătiune lor

spre dispuseliune;  r dispuseliunile statului adeca îngrijirea aceluia de densi aci *nu are de feliu locu*, ei numai la asigurarea independ n iei (: a esisten iei singuraticiloru). Dupa modesta mea parere nu numai în casulu în urma ei  i în celu dant iu are locu îngrijirea statului  i adeca atuncex cându lucratorii de pamentu ca singuratici d.e. non eorum culpa devinu lipsiti asia, incatu n-au ce pune în casa de păstrare, n-au eu ce se- i asigure via ia, n-au ce depune la societatea de consum etc. densi deca statulu nu s-ar îngriji nepricepându alta misi ulatie sau speculatiune, ar trebui se cer iasc   i de fome se p ra. Altu cum la casurile prin cari pote fi existen ia si independen ia periclitata si la celelalte modalit ti contra pericolului n-am de observat alta, căci li-am aflatu de corecte si practice. Atatu construirea acestora, limbagiulu, ortografia în genere servescu autoriului spre lauda  i cu aceste  nceiu pu inele mele observări.

Pesla  n 4/2 1872

IONU M. RO IU

Biblioteca Centrala Universitară din Cluj, fond *Arhiva Societ  ii „Petru Maior“*, dosar 1861–1874; anul 1872–1873, nr. 12.

Notă: Recenzia „critică” la problema expusă de Emanuil Ungurianu apar ine studentului jurist Ioan Micu Ro iu, exprimată fiind în  edin a de analiză a secției literare din 6 iunie 1872. Despre autorul însemnărilor de fa   se poate afirma că a cuprins succint  i grăitor c teva din caren ele elaboratului apar in nd subiectului discutat. Nu intrăm în amănunte, consider nd textul din anexă ca fiind revelator  n acest sens. Despre recenzent, doar at t c  a fost casier al Societ  ii de lectur  „Petru Maior”  ntre anii 1873–1874 (Vezi  n acest sens „Almanachul...”, *op. cit.* p. 25.)

Emanuil Ungurianu. Ein unver ffentliches Manuskript aus dem Jahre 1872

ZUSAMMENFASSUNG

Infolge der Untersuchung des Archivbestandes der Gesellschaft „Petru Maior“, der in der Zentralen Universitätsbibliothek aus Cluj aufbewahrt wird, beschreibt der Verfasser die von Em. Ungurianu im Rahmen der erwähnten Anstalt entwickelten Tätigkeit und untersucht den Inhalt des unver ffentlichen Manuskripts mit dem Titel: „ ngrijirea statului  i institu iunile de asigurare ca factori contra pauperismului“ (Politisch-soziale Disertation). In dieser Arbeit vergleicht Em. Ungurianu die Funktionierung des erwähnten Mechanismus im 19. Jh.  n Ungarn mit jenem aus Europa. Tatsache ist, daß die Arbeit im Rahmen der Arbeitsversammlungen der literarischen Kommission der Gesellschaft „Petru Maior“ vorgelesen wurde. Der spezifische Inhalt, die Urteilungsart des damaligen Studenten und seine späteren Beschäftigungen beweisen und bestätigen den Wert des jetzt veröffentlichen Manuskripts.

Voluntari bănăţeni în armata română în anii primului război mondial

VASILE DUDAŞ

Una din formele cele mai înalte ale contribuţiei românilor ardeleni, bănăţeni şi bucovineni la cauza unităţii noastre naţionale, în anii primului război mondial — pentru că exprima dăruirea totală pînă la sacrificiul suprem — a fost adăruirea lor la unităţile militare de voluntari pentru frontul românesc, ca şi pentru alte fronturi, unde se desfăşurau lupte împotriva Puterilor Centrale*.

Cu toate că, încă din primele zile după declanşarea operaţiilor militare împotriva Serbiei, în vara anului 1914, cercurile guvernante ale monarhiei austro-ungare au luat o serie de măsuri de supraveghere a tinerilor de naţionalitate română care urmau să fie chemaţi sub arme, un mare număr dintre ei, convinşi că erau forţaţi să se jertfească pentru o cauză nedereaptă, s-au refugiat peste Carpaţi, cu gîndul de a se înrola în armata română.

O statistică întocmită la Ministerul de Interne maghiar constata faptul că numărul românilor apţi pentru a presta serviciul militar, plecaţi ilegal din Transilvania pînă în a doua jumătate a anului 1916, se ridica la circa 20 000¹. Statistica menţionată mai sus sublinia că nu s-a ținut cont de cei făcuţi prizonieri.

Potrivit surselor din arhivele noastre militare, la data intrării României în război, mare parte din ei renunţaseră la cetăţenia austro-ungară şi se găseau deja încadraţi în diferite unităţi militare. Fără a forma un corp de armată deosebit, ei au luat parte activă la luptele din vara şi toamna anului 1916. Pînă la finele anului, peste 3 000 au căzut la datorie pe cîmpurile de luptă².

Începînd cu luna iunie 1917, numărul voluntarilor a crescut prin înrolarea unor noi sosiţi de peste Carpaţi, cît şi a unei părţi din cei care, datorită împrejurărilor de pe diferite fronturi, ajunseseră prizonieri în ţările aliate României. La mijlocul anului 1916, numărul prizonierilor români din armata austro-ungară se ridica, numai în lagărele de pe cuprinsul Rusiei, la 120 000. Simpla ştire a intrării României în război a făcut, potrivit relatărilor presei ruse, ca circa 40 000 dintre ei să solicite înrolarea în armata română. În zilele următoare, din partea lor au continuat să fie expediate scrisori şi memorii prin care îşi exprimau dorinţa de a fi eliberaţi şi primiţi în rîndurile armatei române pentru a lua parte la luptele de eliberare a vetrelor lor strămoşeşti de sub dominaţia străină şi unirea acestora cu România. La aceste numeroase insistenţe şi mai tîrziu, la intervenţiile făcute de către guvernul român, în octombrie 1916, autorităţile ruse şi-au dat consimţămîntul pentru organizarea unei părţi a prizonierilor români. Pînă la sfîrşitul anului 1916, la Darniţa, o mică localitate de lîngă Kiev, s-au adunat aproape 1 500 de voluntari. Pentru a se informa asupra situaţiei lor, guvernul român a trimis aici pe locotenent-colonelul C. G. Pietrariu. În urma raportului întocmit, Ministerul de Război, prin ordinul nr. 1191 din 23 februarie, a hotărît înfiinţarea corpului

voluntarilor români transilvăneni, bănăţeni şi bucovineni, sub comanda generalului Coandă, locotenent-colonelul Pielraru fiind înputernicit cu instruirea şi organizarea lui.

Dorind să aducă la cunoştinţa opiniei publice internaţionale hotărîrea lor nestrămutată de a lupta pînă la jertfa supremă pentru realizarea statului naţional unitar român, la 26 aprilie 1917 a fost adoptată, în cadrul unei însufleţitoare adunări, o istorică Proclamaţie-manifest. Ea exprima hotărîrea lor nestrămutată de a lupta cu arma în mînă pentru înfăptuirea cît mai grabnică a idealului naţional. „Noi, corpul voluntarilor armatei române, ofiţeri, subofiţeri de naţionalitate română de pe teritoriul monarhiei austro-ungare, foşti prizonieri de război în Rusia — sublinia proclamaţia menţionată mai sus — cu jertfa vieţii noastre sîntem gata să intrăm în luptă pentru împlinirea idealului nostru de a ne uni tot teritoriul românesc din monarhia austro-ungară cu una şi nedespărţita Românie liberă şi independentă”³.

Prin intermediul unei delegaţii transilvănene, care ajunsese tocmai în acele zile la Kiev, în drum spre Statele Unite ale Americii, a fost expediat un exemplar şi ziarelor româneşti care apăreau pe continentul nord-american. De asemenea, mai mulţi ofiţeri din armata austro-ungară au confirmat faptul ca asupra liniilor lor de luptă au fost aruncate ziare care inserau această proclamaţie-manifest.

După cum era de aşteptat, declaraţia a găsit un puternic ecou în România. Într-un articol intitulat „Cum vorbeşte Ardealul“, publicat în ziarul „România“, care apărea la Iaşi, Octavian Goga, oprindu-se la semnificaţia politică a acestui act, aprecia că „prin el vorbeşte Ardealul adevărat, zecile de mii de soldaţi care cer să se jertfească pentru pămîntul lor”⁴.

După o intensă activitate de instruire şi organizare, la sfîrşitul lunii mai 1917, voluntarii adunaţi la Kiev, echipaţi în uniforma armatei române, erau gata de plecare spre ţară. Numărul lor se ridica la 116 ofiţeri şi 1 250 grade inferioare⁵.

În ziua de 3 iunie 1917, primul eşalon de voluntari, sub comanda maiorului Sebastian Aldescu, a pornit spre Iaşi. Peste 3 zile, cu prilejul sosirii lor, pe peronul gării ieşene a avut loc un mare miting patriotic. Dintre oficialităţile vremii erau prezenţi ministrul de război Vintilă Brătianu, şeful Marelui Stat Major, generalul Prezan, generalii Cristescu, Petala, Vlădescu, Vasilescu, Herescu, numeroşi alţi ofiţeri superiori şi poetul Octavian Goga. Voluntarii au coborît din tren cu cele 7 drapele naţionale filfiind în bătaia vîntului**. În faţa mulţimii, într-o atmosferă de puternic entuziasm, corul voluntarilor a intonat cîntecul „Pe-al nostru steag e scris unire“ la care regimentul de vînători venit în întîmpinare le-a răspuns cu cel intitulat „Să trecem Carpaţii“. După terminarea ceremonialului de primire, companiile de voluntari, cu o fanfără militară în frunte, au pornit, prin cartierul Păcurari, spre cazarma regimentului 7 Roşiori. Pe platoul din faţa cazărmei, ei au fost întîmpinaţi de un batalion de infanterie. Cuvîntul de bun sosit a fost rostit de generalul Vlădescu. Vorbînd de entuziasmul care a caracterizat acest moment, unul dintre participanţi va nota mai tîrziu că cineva din mulţime a exclamat cu acel prilej: „Aşa ceva nu s-a mai văzut de la 1818. Dacă atunci a fost o cîmpie a Libertăţii, aceasta este Cîmpia Unirii”⁶.

A doua zi, cu prilejul integrării depline în armata română, pe un cîmp din împrejurimi, în prezenţa regelui Ferdinand, a avut loc momentul solemn al depunerii jurămîntului. Presa locală a făcut largi referiri la semnificaţia acestui legămint, prin care voluntarii îşi reafirmaseră voinţa de a se jertfi pînă la unul pentru realizarea visului multiseclar al înaintaşilor lor. În după-amiaza aceleiaşi zile, în piaţa centrală a oraşului a avut loc o altă mare manifestaţie naţională prilejuită de venirea voluntarilor. În cadrul marelui miting din faţa statuii domnitorului Alexandru Ioan Cuza au luat cuvîntul: Ion I. C. Brătianu, preşedintele Consiliului de miniştri,

Octavian Goga, Victor Deleu, Nicolae Iorga. În încheierea manifestației, toți cei prezenți s-au prins într-o simbolică horă a Unirii. În zilele următoare, după o scurtă perioadă de acomodare, voluntarii au fost integrați în regimentele 26 Rovine, 5 Vinători, 3 Olt și 19 Caracal⁷. Peste puțin timp, la 20 iulie 1917 a sosit un nou eșalon de voluntari, compus din 100 ofițeri și 544 soldați⁸.

În vara anului 1917, Comandamentul Puterilor Centrale își propusese să treacă la o puternică ofensivă pentru a ocupa întreg teritoriul României și a lichida astfel întregul front din această parte a Europei. Conștienți că de ei depinde viitorul statului român, insuflețiți de un puternic patriotism, ostașii români, deși în inferioritate numerică, au zdrobit ofensiva, care, după calculele adversarului, trebuia să fie hotăritoare. La Mărăști, Mărășești și Oituz, precum și în alte localități moldovene, deviza „Pe aici nu se trece” a fost onorată din nou. În acele zile fierbinți s-au petrecut scene de viteză neasemuită. Pentru faptele eroice săvârșite în înțeleștirile cu armatele vrăjmașe, mai ales în sectorul Zăbrăuți—Fiționești, 31 de voluntari au căzut pe câmpul de luptă, 453 au fost răniți, iar 129 au fost decorați pentru fapte de arme deosebite⁹.

Între timp, în mai multe zone ale Rusiei se continua activitatea de recrutare a unor noi voluntari. La 19 iunie a fost constituit pe lângă marele Stat Major „Biroul A. B.” (ardeleni-bucovineni) care avea sarcina de a ține evidența mili-tarilor înrolați.

La Kiev și-a început activitatea Serviciul voluntarilor de origine română, care era condus de Constantin Gh. Pietrariu, ajutat de 34 ofițeri. În ziua de 16 iunie 1917 au fost trimise în Rusia 7 comisii alcătuite din câte 2—3 ofițeri fiecare, cu scopul de a urgenta recrutarea și trimiterea unor noi voluntari. Ele au desfășurat o activitate rodnică. În ciuda tuturor greutăților întâmpinate, până la începutul anului 1918 au fost trimise în țară 11 transporturi totalizând 450 de ofițeri și aspiranți elevi și 8 063 soldați¹⁰.

Un mare număr de militari ardeleni, bănățeni și bucovineni ajunseseră prizonieri în Italia. Încă din anul 1915 o mare parte dintre ei și-au exprimat dorința de a se înrola în armata italiană pentru a lupta împotriva Puterilor Centrale. La început, guvernul italian a ezitat și nu a dat curs cererilor. Procesul de organizare a prizonierilor români a luat amploare după Congresul Națiunilor din Austro-Ungaria care a avut loc la Roma în prima parte a lunii aprilie 1918. La această întrunire a fost prezentă și o delegație română.

În iunie 1918, la Cittaducale s-a constituit „Comitetul de acțiune al românilor din Transilvania, Banat și Bucovina”. El și-a stabilit sediul la Roma. În scurt timp, guvernul italian l-a recunoscut. Membrii comitetului s-au adresat apoi celorlalte guverne aliate pentru a-l recunoaște ca singurul reprezentant al celor aproape 20 000 de români aflați în lagărele din Italia. La 5—18 iulie oficialitățile italiene au luat măsuri ca toți ofițerii de la Cittaducale care au înaintat cereri de înrolare în armata italiană să fie eliberați, echipați în uniforme ale armatei peninsulare având ca semn distinctiv o insignă cu tricolorul. Ei urmau apoi să cutreiere lagărele de la Canerzere, Mantova, Covanelle, Cona, Ostiglia pentru a recruta tinerii care doreau să lupte. Prima companie de voluntari români din Italia s-a constituit la 15—28 iulie 1918 în localitatea Ponte di Brenta (lângă Padova) sub comanda locotenentului Emilian Piso. Cu acest prilej, subunității respective i s-a înmănat drapelul de luptă tricolor, la festivități participând și generalul Armando Diaz, comandantul șef al armatei italiene. Peste puțin timp, ostașii noi subunități (înca-drați în armata a 8 italiană) au fost trimiși în zona de operații militare¹¹.

La 2—15 octombrie 1918, guvernul italian a dat publicității „Decretul de constituire a Legiunii române” care urma să ia parte la lupte alături de armata italiană. Comandant al Marii Unități a fost numit generalul Luciano Ferigo, fost

atașat militar al Italiei în România în anii 1916—1917. Unitatea română urma să fie constituită din mai multe batalioane, subordonate direct Ministrului de Război italian, iar voluntarii aveau să fie echipați în uniforma armatei italiene, având ca semne distinctive insigne și cocarde cu tricolorul românesc. Conștienți că servesc cauza dreaptă a eliberării și unității națiunii române, voluntarii români s-au organizat într-un timp scurt. Astfel, la 22 octombrie—4 noiembrie 1918, trei companii și un pluton erau trimise pe front, un regiment care luase numele de Horea fiind complet pregătit pentru lupte, iar alte două regimente „Cloșca” și „Crișan”, în curs de echipare. De asemenea, din alte lagăre soseau cereri pentru noi înrolări¹².

Voluntarii români și-au îndeplinit misiunile încredințate. Numeroase mărturii ale vremii consemnează faptul că ei au dat dovadă de abnegație, spirit de sacrificiu și eroism. Pentru comportarea exemplară în luptele purtate, pentru faptele de vitejie săvârșite, mai mulți voluntari români au primit decorații italiene¹³.

Activitatea pentru completarea subunităților Marii Unități române a continuat și după încetarea ostilităților de pe fronturi. În cursul primăverii și verii anului următor, cele trei regimente au revenit în țară încadrându-se definitiv în rândurile armatei române.

O parte din militarii români transilvăneni, bănățeni și bucovineni încadrați în armata austro-ungară au fost dirijați pe frontul sîrbesc. Mulți, ajungând prizonieri, au fost transferați în Franța în lagărele din localitățile: Fraise, Rudlim, Croix aux mines, Bois l'Eveque, Belleau, Thiebaumesmil, Roanne, Arsenal. De aici ei și-au manifestat dorința la fel ca și cei din Rusia și Italia de a lupta împotriva Puterilor Centrale. Organizarea de subunități de voluntari în armata franceză a fost admisă numai după intrarea României în război. În mod individual au fost însă primiți voluntari români și înainte de această dată. O caracteristică a mișcării voluntarilor români care au luptat în Franța a constat în aceea că ei nu proveneau numai din rândurile prizonierilor de război aflați în diferite misiuni, ci și dintre tinerii aflați la studii¹⁴.

O activitate susținută pentru constituirea unui corp de voluntari au desfășurat românii din Statele Unite ale Americii. Încă din anii celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, mai mulți locuitori ardeleni, bănățeni și bucovineni au fost nevoiți să-și părăsească pământul de baștină din pricina condițiilor create de stăpînirea străină și să emigreze în America.

La început, guvernul american, ostil ideii creării unor unități naționale în cadrul forțelor sale armate, nu și-a dat consimțămîntul. Treptat însă, autoritățile americane s-au arătat dispuse să reexamineze aceste cereri.

Fără să mai aștepte crearea unității proiectate, românii din S.U.A. s-au angajat ca voluntari în armata americană. Încă din vara anului 1917, la Youngstown s-a înjghebat o companie de voluntari pentru corpul expediționar ce urma să plece în Franța, devenită mai târziu bateria 122 mortiere de tranșee. Alți 900 de voluntari români se aflau în Divizia 37 Ohio. Circa 2 000 de români emigranți în S.U.A., ale căror cereri de înrolare nu fuseseră satisfăcute sau erau în curs de examinare, s-au grăbit să treacă în Canada, de unde s-au înrolat apoi ca voluntari în forțele armate britanice. După o estimare, numărul voluntarilor români aflați în unitățile americane din Franța s-a ridicat la sfîrșitul războiului la 3 500¹⁵.

Numeroase documente ale vremii atestă faptul că voluntarii bănățeni au fost o prezență activă în anii primului război mondial atît pe fronturile duse de armata română, cît și pe cele ale statelor aliate României. Pe baza materialului adunat cu ocazia unei deplasări de documentare efectuate în vara anului 1988 în localitățile județului Timiș, precum și a datelor extrase din fondurile arhivelor din municipiul Timișoara încercăm o prezentare a unei liste a voluntarilor bănățeni.

Localitățile sînt inserate în ordine alfabetică, iar voluntarii împărțiți în următoarele categorii:

- a) voluntari care au refuzat să se integreze în armata austro-ungară sau au părăsit rîndurile acesteia și s-au înrolat în armata română;
- b) voluntari proveniți din rîndurile prizonierilor din Rusia;
- c) voluntari proveniți din rîndurile prizonierilor din Italia;
- d) voluntari proveniți din rîndurile prizonierilor din Franța;
- e) voluntari care s-au înrolat în rîndurile armatelor: engleză, americană și canadiană.

ALIOȘ: a) Petru Țucra, b) Vasile Novac, Nicolae Vasi, George Vodă; c) Dimitrie Codreanu

ARMADIA: c) Ilie Lungu, Pavel Nedelcu

BABȘA: b) Ioan Crișovan, Vasile Savescu

BACĂU DE MIJLOC: a) Gheorghe Lungu; b) Gheorghe Cismaș; c) Ioan Buculie, Aurel Bumbu, Partenie Cismaș, Petru Murărescu, Ion Rujan, Partenie Lungu

BALINȚ: b) Iosif Bărean, Gheorghe Truț; c) Constantin Dumitru, Nicolae Dumitru, Ioan Ionescu, Ioan Marcu, Ștefan Savu

BALOȘEȘTI: b) Ioan Stanilă, Ioan Ișfănescu

BANILOC: a) Alexandru Lighezan, Nicolae Menghez; b) Trăilă Cosur, Ioan Lăpădat; c) Ioan Anuți, Nicolae Chiu, Gheorghe Jurchița, Gheorghe Erina, Ioan Mecia, Teodor Pau, Petru Radosav, Simeon Marta, Ioan Strizu, Iosif Sărbun, Simeon Șoșdean, Ioan Virdean, Ioan Vereșan, Alexandru Vladu, Simeon Țaran

BARA: b) Gheorghe Bezinariu; c) Gligor Isac, Nicolae Miloș

BATA: c) Dumitru Bistriian, Pavel Deac, Pavel Dobrean, Eftimie Holdean, Ioan Nuicu, Toma Cădariu, Ioan Drăgoi, Aurel Stupariu, George Jurma, Ioan Jurma, George Mager, George Giura, Partenie Hotarin, George Ardelean, Siminic Ursulescu, Ioan Ruiș, George Luncan, Ioan Deac; d) Eftimie Blagoi, Maxim Jurma, Eftimie Muntean

BAZOȘ: b) Constantin Iacob, Păun Nișu, Iosif Pigli; c) Achim Covaci, Iosif Fana, Petru Maga, Toma Nișu, Ioan Pepu, Ioan Sibeșan

BĂTEȘTI: b) Simu Cernescu, Leonte Iniscariu, Petru Cernescu; c) Vasile Cernescu, Traian Ionițoiu; d) Petru Curtean

BEBA VECHE: c) Gheorghe Pistrui

BECICHERECU MIC: b) Arcadie Orbulov; c) Gheorghe Francisc, Vladimir Martinov

BEGHEIU MIC: b—c) Dionisie Abucean, Ioan Damiș, Adam Mureșan, Leonte Mureșan, Iosif Simedrea, Gheorghe Icobescu

BELINȚ: b) Dimitrie Balaci, Ioan Cebzan, Petru Cocioba, Ioan Dărăbanț, Ioan Gheorga, Teodor Grivu, Dimitrie Lăzărel, Gheorghe Micu

BENÇECU DE JOS: b) Ioan Costan; c) Gheorghe Albu, Petru Checian, Nicolae Durac, Traila Neagu, Moise Teșan, Pascu Teșan

BERECUȚA: b) Ioan Despi

BERLIȘTE: b) Avram Munteanu, Nistor Mioc, Ștefan Lăpădat, Gheorghe Șfetescu, Gheorghe Roșcovan, Gheorghe Crețu, Gheorghe German Gheorghe Roșcovan-Nicola, Ioan Miclea

BERZEASCA: b) Ilie Mamcoci, Pavel Milicoi, Mihai Balaban, Moise Băsa, Mihai Toia, Martin Toia, Mihai Traian

BERZOVIA: b—c) Gheorghe Laiu, Gheorghe Șest (I), Gheorghe Șest (II), Nicolae Oancea, Nicolae Știopu, Traian Ogîrlaciu, Iosif Ogîrlaciu, Vichentie Sturza, Aurel Strein

BETHAUSEN: b—c) Ioan Dănilă, Ștefan Popa

BICHIGI: Petru Cîrpaci, Pavel Drugă, Ioan Șerban, Dumitru Tomoni

BINIȘ: b) Ioan Belgia, Petru Iorgovan, Petru Marie, Ioan Țaran

BIRCHIȘ: b) Mona Pascu, Traian Tamsa; c) Ioan Avramescu, Dumitru Buculie, Dumitru Ciulea, Nicodim Pera, Dumitru Mados, Roman Mirea, Silviu Mindru; d) Gheorghe Ștefan, Ioan Cătănescu, Valeriu Gondoci.

BIRDA: c) Alexandru Petruși, Alexandru Stoianovici
BÎRNA: b) Petru Olaru; c) Gheorghe Cincu, Pantelie Hațegan, Vasile Spaia
BLAJOVA: b) Iosif Popoviciu; c) Petru Blăjină, Ioan Cioară, Pavel Marian, Nicolae Moisă
BOBDA: b) Ilie Novac; c) Romul Arion, Nicolae Boca, Marcu Cărăbaș, Ioan Brăgan, Ștefan Dumitru, Vasile Mera, Ștefan Moroaiță, Ioan Vașar
BOCȘA ROMÂNĂ: b) Pau Moldovan, Petru Sătăr, Constantin Mureșan, Ion Mureșan, Maxim Jebelean; c) Ioan Iorgovan, Nicolae Minică, Constantin Isfan, Constantin Bisce, Constantin Jebelean, Ioan Pau
BOLDUR: b) Dimitrie Ardelean, Nicolae Demian, Ioan Ionescu, Dimitrie Pol; c) Nicolae Sirbu, Athanase Deminescu, Andrei Pataky, Constantin Tripon, Gheorghe Ciucure, Damaschin Encescu
BOLVAȘNITA: c) Pavel Dragu, Ioan Sirbu, Timotei Turnea
BORLOVENII NOI: b) Axente Bacilă, David Dănilă; c) Zaharia Zaberca Nistor Moț, Petru David, Ilie Moț, Pavel Botoarcă, Pavel Boldea, Petru Basarabă, Ioan Bandu
BORLOVENII VECII: c) Dumitru Florea, Ilie Boloacă, Vasile Barbu
BOTEȘTI: c) Ioan Carabaș, Traian Andreșoni, Gheorghe Andreșani
BOTINEȘTI: b) Aurel Filaret; c) Romulus Bologa, Nicolae Iorgovan, Solomon Faur
BRĂNEȘTI: b) Iosif Capotescu, Petru Balintoni, Dumitru Jivulescu, Petru Olariu
BRESTOVĂȚ: c) Ioan Anton, Ioan Jivcovi, Vichente Lepa, Vasile Lăpădat, Vasile Stanciu
BROȘTENI: b) Ioan Cioc, Coriolan Balea, Ioan Berloga, Marian Berloga; c) Vasile Bagherea, Achim Geam, Ioan Bara, Ilie Petricean, George Cuașcu, Ion Rusmir
BRUZNIC: b) Teodor Neda; c) Partenie Hațegan, Teodor Stepan, Gligor Fagețean, Ioan Ianculescu, Partenie Jucu, Dumitru Rista, Moise Ardelean, Ioan Nistor, Gligor Văcărescu, Dumitru Lăpădat
BUCOVĂȚ (DUMBRAVA): c) Nicolae Floroiu, Toma Oprescu; d) Octavian Popovici
BUCOVĂȚ (REMETEA MARE): b) Ilie Țaran; c) Iosif Mircaica, Gheorghe Țaran, Ioan Pau, Iosif Gubavilă, Iosif Chisalița, Petru Tripsa, Ioan Andric, Petru Andric, Dimitrie Berile, Gavril Vivirschi
BUDINȚI: c) Gheorghe Capețianu, Ioan Capețianu, Romulus Jura, Ioan Farcașu, Dimitrie Nedelcu, Aurel Maranescu
BULCI: c) Pavel Heleport, Francisc Zaicu, Iosif Ulrich
BULZA: c) Ioan Ienci, Andrei Popovici
BUTIN: c) Ioan Andron, Traian Cica, Ioan Cismar, Ioan Petric, Petru Țeperdel
BUZAD: b) Mila Bontea, Lazar Recheșan, Vasile Recheșan; c) Vasile Bocerean, Vasile Bogdan, Vasile Floria, Vasile Filiponi, Ioan Milutiu, Ignatie Toroc, Mihai Vlăi, Vasile Vuc; d) Tanase Bocerean, Andrei Nedin
CADAR: b—c) Ioan Bistriau, Toma Drăghina, Alexandru Marcu, Stancu Marcovici, Paun Orosian, Nicolae Popovici, Ilie Torneanțu, Efta Vășcu
CALACEA: b) Moise Huma; c) Nicolae Grecu, Pavel Novacescu, Ioan Român
CANICEA: b) Costa Micșescu, Iancu Paulescu, Gheorghe Isbașa, Petru Velescu
CĂPÎLNAȘ: b) Damaschin Jurjuți, Gheorghe Petrică, Alexandru Dragoman, Ioan Sofiescu, Gligor Țirlie, Aurel Semian; c) Alexandru Birau, Anghel Căliman, Ioan Cita, Ioan Bumbu, Ioan Burdus, Adam Doican, Ioan Damian, Anghel Crista, Damaschin Petrescu, Alexandru Țirlie, Trifu Căldărăș
CĂPRIOARA: b) Gheorghe Tripon, Sămăilă Popescu, Ioachim Popescu; c) Ioachim Suciu
CĂRBUNARI: b) Ion Andrițoi, Nicolae Scinteie, Ion Bobescu, Matei Străin, Petru Scinteie; c) Dumitru Lupu, Ion Marișescu, Petru Mănescu
CAVARAN: a) Gheorghe Daia, Ioan Fiat, Petru Pistolea, Gligore Andras; b) Ilie Pocrean, Gligorie Balu
CEBZA: b) Lazar Buțcu, Gheorghe Cimponeriu, Simeon Ciorei, Iosif Ioțcovi, Iosif Ogodescu; c) Traian Nica, Cornel Ogodescu, Ioan Pavlovici, Ioan Pitriș, Traian Popovici, Ioan Rădoia, Ioan Șipeșan, Ioan Stoican, Ioan Trauș, Ioan Tanța

CERNA: a) Ștefan Cioară; b) Pavel Petcu, Iosif Truși; c) Nicolae Crainic, Teodor Dragalina, Cra-
ciunel Damaschin, Nicolae Ghintean

CERNETEAZ: b) Vasile Jichin, Ioan Giuchin, Constantin Lazar, Ioan Marcu, Ioan Toager, Dimi-
trie Vasii, Vichentie Radin; c) Ioan Barbu, Ilie Căsap, Nicolae Căsap, Axente Cojocar,
Gheorghe Hotea, Jiva Neșin, Nicolae Giura, Nicolae Pușcaș, Gheorghe Radin

CHECHES: c) Moise Trion, Petru Jurescu; d) Avram Trion

CHELMAC: b) Ioan Jucu, Petru Peri, Teodor Moise, Vasile Crișan, Vasile Belanescu, George Olar,
Traian Jucu, Ioan Iovescu

CHEVERESUL MARE: b) Zamfir Lugoian, Gligor Mașcovescu, Pavel Secoșan, Iosif Ștefănescu,
Pavel Ștefănescu

CHIȘODA: b—c) Ioan Chira, Ilie Giorogariu, Traila Firu, Ioan Firu-Vasovan, Nicolae Olariu, Iosif
Ivi, Petru Pascu, Aurel Pascu, Petru Pasa, Ilie Toma, Nicolae Viomir

CHIZĂTĂU: b) George Adam, Ioan Colicue, George Furdul; c) Dimitrie Jebilean, Dimitrie Gherga,
Ioan Suici, Dimitrie Stoian, Nicolae Ursu

CIACOVA: b) George Mustești; c) Ștefan Micu, George Micu, Nicolae Vernic

CICLENȚ: c) Toma Cherci

CIORTEA: c) Ioan Ursu, Alexandru Vinu, Petru Catană, Alexandru Părvu, Nicolae Ifcu

CIREȘA: b) Ioan Boldea, Petru Stiopu; c) Traian Hațegan, Atanasie Gugea, Nicolae Gugea, Ioan
Friedmanu, Apostol Boldea, Vasile Țuian

CIREȘU: c) Gheorghe Alexa, Ioan Aurariu, Nicolae Ecobescu, Damaschin Țubrea, Gheorghe Ursu;
d) Damaschin Murariu

CIUCHICI: a) Ioan Bichelea; c) Iosif Radu, Ioan Drăgoiu, Ioan Brinzei, Ilie Radu

CIUDANOVITA: b) Nicolae Mărghita; c) Alexa Doban, Ilie Sonca, Călin Brancu

CIUTA: c) Antoni Gruia, Nicolae Ion, Ion Burdia

CÎRPA: c) Simion Corici, Florea Trica, Traian Suciu, Ioan Câmpian

CLADOVA: b) Roman Bagiu; c) Serafin Homoc, Aurel Moiesescu, Pavel Sirbu, Rusalin Velici

CLICIOVA: b—c) Dionisie Crăciunescu, Vichentie Drinovan, Serafin Olariu

CLOPODIA: b) Ioan Albani

COMEAT: c) Petru Traila, Petru Zăbălțan

COMLOȘU MARE: b) Vasile Chiroiu

COPĂCELE: c) Mihai Popovici, Ioan Popovici, Ștefan Găgiu, Onofrei Duma, Teodor Dedar

CORNEREVA: b—c) Ion Vrancea, Petru Sitaru, Nicolae Cernescu, Crăciun Garaș, Petru Sfetcu,
Petru Veselin, Adam Vulpaș, Nicolae Belcota

CORNEȘTI: b) Ioan Iacob, Constantin Mănase; c) Cornel Franțu, Vasile Miclău, Gheorghe Trifon,
Pascu Trifu, Ioan Vlădean

COȘARII: b—c) Ioan Iosifon, Pavel Lelea, George Bujor, Iulian Gruici, Partenie Jurjescu, Petru
Ciosici

COȘAVA: b) Iosif Ardean; c) Adam Cărlig, Moise Dumitrescu, Bumbu Rădulescu, Iosif Rujoni

COȘEVITA: b) Trandafir Dobricean, Petru Lăpujean

COSTEI: c) Petru Muntean

CRICIOVA: b—c) Gherga Lazăr, Simion Moldovanu, Nicolae Stoiconi, Romulus Hadărău, Gheorghe
Oprea, Gusti Părvoni, Ion Bodea, Ion Mărgău, Lazăr Popați, Vasile Penescu, Moise Radu,
Achim Negru

CRIVINA DE JOS: b—c) Gherman Baban, Ioan Bisescu

CRIVOBARA: b) Efta Andraș, Moise Miculescu; c) Vasile Grunianț, Partenie Lele, Romulus Micu-
lescu, Gligor Pismaș, Procopie Muntean, Moise Păcurar

CRÎJMA: b) Ioan Borca, Ioan Baba. Filip Groza; c) Nicolae Borca, Afilon Meila, Nicolae Micu

CUPTOARE (SECU): b) Petru Meda Miut, Ștefan Traian

CURTEA: b) Iosif Faur, Iosif Dumitrescu

CUTINA: c) Donesie Drinovan, Dimitrie Olariu, Ioan Guțu, Serafin Ionescu, Gheorghe Subțire

CUVESDIA: b) Ioan Mânzat, c) Dionisie Borlozan, Nicola Miat; d) Nicolae Lupu, Moise Tomi

DALBOȘET: b) Grigore Caraba, Nicolae Vladulescu; c) Nistor Budescu, Ștefan Budescu, Iosif Bădescu, Iosif Bulută, Dionisie Bacilă, Iosif Feigl, Iosif Florea, Iosif Ion, Nistor Jarcu, Ioan Marșavila, Ioan Pecină, Ioan Plestici Nistor Serafin

DALCI: c) Petru Jula, Iovu Jula, Vasile Jula, Ion Jula, Simion Jula, Iova Bălăescu, Mihuti Faro, Nicolae Alboi Arsenie Perescu

DEJAN: b) Iosif Muntean, Petru Radu

DELINEȘTI: b) Nicolae Andraș; c) Coriolan Lepa, Ioan Lupaș, Petru Miu, Adolf Dan

DENTA: b) Iosif Băuțu; c) Gheorghe Băneas, Girici Cira, Iosif Zalu

DEZEȘTI: b) Iosif Cioca, Pavel Fiat; c) Ștefan Gruia, Pavel Fiat, Gheorghe Gruia, Pavel Andrei, Petru Drăgan, Iosif Dobria, Pau Constantin

DIVICI: Toșa Iancovici, Vasa Golubovici

DOBREȘTI: Nicolae Miloș, Ioan Popescu, Ostrovan Trandafir, Ioan Danilă

DOCLIN: Petru Marcu, Ioan Simulescu, Petru Dragomir

DOMAN: c) George Colojoară, Aurel Franz; d) George Iovan

DOMAȘNEA: b) Iancu Benghia, Ilie Benghia, Ștefan Romănu, Iosif Romănu; c) Petru Pepa, Ion Romănu, Nicolae Rușchița, Ion Galescu, Ilie Closan, Mihail Guran

DRAGOMIREȘTI: a) Traian Jurca; b) Rot Bot, Constantin Dragoi, Solomon Hoban; c) Frant Atanasiu, Petru Părvu, Constantin Beban, Dimitrie Madescu, Ioan Zimbran, Gheorghe Bodruz, Gheorghe Ilea, Franț Romulus, Nicole Drăgănescu, Nicole David, Gheorghe Franț

DRAGȘINA: b) Iosif Jivan, Iosif Șecoșan

DRAGOIEȘTI: b) George Blaj, Roman Brancu, Petru Hausan, Ioan Pătruț, Petru Patruț, Ioan Tenche; c) Roman Brancu, Atanase Curtu Pavel Drăgoescu, Nicole Drăgoescu, Dimitrie Drăgoescu, Nicolae Mărca, Nicolae Micșa, Petru Milotin, Petru Pătruț, Ioan Popovici

DRĂGȘINEȘTI: b) Danilă Vernic; c) Nicolae Lupulescu, Silviu Gașpar, Petru Pescari

DRINOVA: c) Cornel Drăgănescu, Ioan Balan, Ion Furdui, Nicolae Bunga

DUBESTI: c) Ienchi Iofa, Toma Savulescu

DUBOVA: b—c) Petru Dobromirescu, Pavel Dobromirescu

DUBOZ: c) Simeon Duga, Ioan Gruici, George Parneu, Constantin Simu, Ioan Stanciu, Ioan Roșu

DULEU: a) Toma Groza, Ioan Murariu; b) Martin Vălugă; c) Traian Pau, Petru Vit

ERSIG: b) Trăilă Groza

EZERIS: c) Petru Șetoni, Ilie Dănilă, Ioan Șetoni, Nicolae Popa

FAGET: b) Fabius Popovici, Pavel Surdu, Nițu Antonaș, Iosif Antonaș, Iosif Iancu, Nicolae Popovici

FELNAC: b) Teodor Miloș, Arșa Banățan, Cornel Ilca, Iosif Arșa; c) Ilie Mișcu

FENES: a) Antonie Groza, Afim Niculescu; c) Mihai Gurgu, Petru Lungu, Simeon Groza, Gavrilă Ciurariu

FERENDIA: b) Ioan Murovan; c) Petru Mărgan

FICATAR: b—c) Gavrilă Selegeanu

FIRITEAZ: b) Nicolae Meilă; c) Ambrosie Tulescu, Nicoli Ștefan, Nicolae Colar

FIZEȘ: c) Simion Andreș, Nicolae Curte, Pavel Dincă, Dumitru Drăgan, Iosif Jurca, Ioan Leu, Leu, Nicolae Mioc, Adam Mărgan, Petru Moise, Ioan Maier, Ștefan Meilă, Nicolae Ogrlaci, Adam Pozderca, Iosif Popa, Dumitru Stoian, Pavel Stoica

FÎRDEA: b) George Negrea, c) Cornel Toma, Petru Mihoc, Ioan Brinduseni, Ioan Oprescu, Iulian Petrescu, Liviu Anuși George Gașpar, Emil Lazăr, Pantelie Adamoni, Valeriu Toma, George Babescu, Opra Dobra, Leon Periconescu, Emil Iarș, Petru Lazăr

FĂRLUG: a) Ioan Marcu, Ioan Marta, Iosif Toma, Petru Stiopoane; b) Dimitrie Cocosi, Nicolae Lungoea; c) Iosif Costa, Ioan Franți, Ioan Cocos, Gheorghe Cocos, Gheorghe Balint Ilia Stanciu, Ștefan Belgea, Gheorghe Cata, Ioan Stiopian Nicolae Baluta, Petru Anis, Petru Franti, Nicolae Popovici Dimitrie Vuc, Petru Ursu, Petru Barcea

FOENI: b) Ioniță Glăvan, Traian Bot, Ștefan Pădurean, Pavel Pavel Șustrean, Moise Uicoabă, Costa Sculean, Andrei Ursu, Solomon Sciopu; c) Ion Ardelean, Simion Bojin, Simion Bogdan, Gheorghe Ispas, Alexandru Ogodescu, Costa Peia, Pavel Tibu, Petru Sculean, Gheorghe Radici

FOLEA: b) Ilie Radovan, Ilie Jorž, Petru Jorž, c) Nicolae Bociu, Ilie Crețu, Liviu Danciu, Ioan Lupu, Nicolae Jumanca, Vasile Micșa, Danila Oprița, Nicolae Palici, Simeon Vermesan Trifu Vermesan

FOROTIC: b) Pavel Frenți, Achim Olariu, Achim Găvădină; c) Ioan Stan, Trifu Gherga, Simeon Belia, Iacob Manciu, Adam Fiștea, Paun Olariu, Petru Olariu, Floria Stancu

FREIDORF: c) Zarin Miloș

GAD: c) Zarin Miloș

GAIU MIC: b) Petru Peica; c) Ilie Neda, Nicolae Peica, Cuzman Stoian, Ioan Trifunescu

GAVOJDIA: b—c) Romulus Iianțu, Ioan Cechim, Todor Ștefan

GĂTAIA: b) Nicolae Crăștețiu, Ananie Crișan, Ioan Dejan, Avram Imureanu, Ioan Gruia, Ican Nemeș, Nicolae Unguraș; c) Mihai Palici

GHERMAN: a) Alexandru Mihai; c) Gavrilă Berlovan

GHERTENIȘ: b—c) Iosif Brumar, Achim Marcu, Gheorghe Minica

GIHLAD: b) Iosif Badescu, Vichente Colgea; c) Nicolae Breban, Gheorghe Branda, Trifu Ciurciu, Dimitrie Rujan, Adam Zbegan, Simion Vodă

GIURGIOVA: c) Petru Radici, Petru Tătar, Iosif Crăguia, Mindra Crăguia, Pau Bunia

GÎRBOVEȚ: b) Ilie Micicoi; c) Ioan Păducel, Sofron Guga, Nistor Ciortuz

GÎRLIȘTE: c) Antonie Popovici, Nicolae Leu, Ioan Petcu, Sofronie Duda, Mihai Duda, Ioan Mărița, Alexe Mărița

GLADNA MONTANA: b) Dumitru Serafin

GLADNA ROMANĂ: a) Petru Mihoc; c) Ioan Jurconi, Valeriu Togerescu

GLIMBOCA: b) Vasile Oțian; c) Matei Pocinog, Vichente Micșa, Petru Drăgulete, Visarion Ostrovan, Pavel Vasile

GLOBU CRAIOVEI: b) Vasile Gherescu, Petru Raduta; c) Ilia Rustescu, Iosif Ghimboasa, Strelcu Gherescu

GLOBURAU: b—c) Gheorghe Dobre

GOIZESTI: b) Iosif Dragoș

GOLEȚ: b) Ion Lințu

GORUIA: b) Ioan Beceneagă, Aurel Cotârla, Traian Gaita, Nicolae Udu, Paun Mărghiță, Ianăș Radu, Ioan Sfera, Ștefan Guțu

GREONI: b—c) Alexa Udrea, Ioan Duma, Valeriu Ciorman, Păun Țățu

GROSI: b) Iosif Bircu; c) Ioan Adamescu

GRUNI: c) Ioan Hoban, Nicolae Cebzan, Constantin Hoban

HERENDEȘTI: b) Dumitru Jurjescu, Ioan Sculean, Dumitru Zgărda; c) Petru Lădariu, Simion Muntean, Ioan Gavrilă, Vasile Bogdan, Jivan Trandafir

HEZERIȘ: b) Ilie Oprescu, Ion Cireșan; c) Ioan Cireșan, Vasile Avramuți, Andrei Boicu, Constantin Pascuți

HITIAȘ: b) Petru Ujilă; c) Nicolae Doncea, Ioan Iovanovici, Nicolae Pisat, Nicolae Pisat (II), Pavel Pisat, Ioan Sfetescu

HODONI: b) Petru Ardeleanu, Samuilă Plapșa; c) Nicolae Cioca, Ilie Pepa, Teodor Pepa, Pascu Pepa, Pascu Plapșa

HODOS (BRESTOVAT): b) Moise Giurgescu; c) Romul Popovici, Florea Stanciu, Moise Stângaciu

HODOS (LUGOJ): b) Nicolae Vodă; c) Nicolae Sfircoci, Petru Secoșan, Gheorghe Tebrea, Dimitrie Juratu, Șimion Suciu

HOMOJDIA: c) Ștefan Lăpugăan, Ignat Tomescu

HONORICI: b—c) Gherasim Popovici, Lazar Popovici, Ioan Popovici Nicolae Marșavina, Marian Adam, Ilie Birescu, Trăila Alexandru, Vasile Părvu, Dimitrie Margineanțu, Ioan Madina, Gheorghe Visegan, Dimitrie Stanciu, Gheorghe Micu, Marian Visegan, Petru Halas, Gheorghe Teodor, Iosif Ferariu, Ioan Căldăraș

IABLANITA: c) Ilie Scopârdea, David Tătucu, Negoită Ghidea, Petru Pețan

IANA: b) Ioan Peptenar

IAZ: b) Traian Radu; c) Nicolae Radu, Trandafir Buru

ICLODA: b) Maximilian Barboni, Dănilă Boja, Ioan Murgu
ICTAR: b) Dimitrie Bogdănescu, Trifu Gruia; c) Ioan Iovi, Ioan Jucu, Lazăr Manca, Ioan Neșcu, Dimitrie Nedeleu
IERTOF: b—c) Ioan Fira, Ioan Cioacănel, Pavel Murgu, Traian Mărilă
IEȘELNIȚA: b) Eugen Anghel, Vasile Lozici, Vasile Orbulescu, Mihail Tomescu; c) Mihail Ionescu, Pavel Oprișan, Tudor Tomescu
IGRIȘ: a) Traian Radu; b) Floria Mioc, Ghenadie Minda; c) Ioan Rosu, Efta Galu, Achim Capețan, Ștefan Roșu, Cuzman Găleanu, Ioan Șoșdean, Partenie Jebelean, Constantin Cristea, Traila Crâsta, Ioan Găleanu, Valeriu Gaspar, Floria Minda, d) Petru Brindescu, Lazăr Ionescu, Avram Hîlos, Grigorie Mioc
ILOVA: b) Mihai Isac, Cornel Bona; c) Nicolae Bona, Ion Bona, Trandafir Bona
IZGAR: b) Iosif Rămneanțu, Trailă Marcu; c) Simeon Tucă, Trailă Pădureanu, Petru Ladea, Simeon Groza, Ștefan Secoșanu
IZVIN: b) Simion Anghel, Ioan Bogdan, Ioan Milincu, Zorila Pop; c) Nicolae Cuzmici, Nicolae Glăvan, Nicolae Pisat, Dimitrie Sârbovan, Toma Suciu
JDIOARA: b) Andrei Chimineț, c) Gheorghe Arnăuț, Petru Dragota, Petru Jurca, Gligor Negru, Silviu Negru, Vasile Secoșan, Lazar Stoiconi, Lazar Stoiceni (II) Vasile Suciu
JUPANI: a) Aurel Isfănuț, Valeriu Munlean; c) Petru Homic, Petru Rădulescu, Ioan Stoian, Dionise Ursulescu; d) Iosif Murărescu, Simion Stoian, Nicolae Ursulescu
JUPÎNEȘTI: c) Partenie Pârvoii, Spiridon Andraș, Ioan Cozma
JUREȘTI: c) Petru Andresescu, Ion Farcaș, Zacheiu Olariu, Romulus Pădurean, Toma Rotariu
LABAȘINȚ: c) Alexandru Suciu, Avram Văcărescu, Moise Benceu, Iosif Ilion, Ioan Ardelean, Dimitrie Benceu
LALAȘINT: c) Lazăr Horga, Lazăr Ștepanescu, Ioan Jurma, Ioan Jurj, Toma Jurj, Leonte Popa, Todor Grozescu, Gheorghe Ștepanescu, Valeriu Iorgovici, Todor Gruiescu
LAPUSNICEL: b) Traian Constantinoviciu; c) Anton Drăgan, Rusalin Lupescu
LĂPUȘNICU MARE: b) Iosif Goșa; c) Nicolae Oberșterescu, Avram Ciocloda, Ianaș Iovanel, Pavel Lala, Nicolae Bihoi, Ioan Franț, Nicolae Iovănel, Pavel Goșa, Alexa Românul, Vasile Ciocloda, Ioan Goșa, Pantelimon Bihoi
LĂȚUNAȘ: b) Iacob Ageru, Iosif Vuia, George Ursu, Iovan Raica Vuia; c) Bucure Drăgan, Iosif Stoina, Iovan Tincu, Dumitru Pleva
LEUCUȘEȘTI: b—c) Ioan Crăciunescu, Zenovie Sârbu, Ștefan Oprițescu, Donosie Irimescu
LIVEZILE: b) Ioan Furdui, Vichente Meilă, Ilie Petrovici, George Stoin, Rain Vițan Petru, Ilie Strizu
LUCAREȚ: c) Ioan Chevereșan, Iosif Gruici, Vasile Lugoian, Vichente Iancu, George Nicolin, Iosif Poșa
LUGOJEL: b) Lazăr Gaspar, Nicolae Costa, Lazăr Taringă
LUNCANI: b) Iuliu Stoica; c) George Bublea, Petru Falconi, Dumitru Stanomir, Romulus Stanomir, Ion Strian, Zenovie Strian
LUNGA: b) Ion Hălmăgeanu, Ioan Miclău
MACEDONIA: a) Ion Babescu; b) Alexandru Bacucu, Ioan Babescu, Simeon Peia; c) Nicolae Pădureanu, Nicolae Bugaru, Pavel Petrașcu, Ștefan Petrașcu, Ion Rusanda
MACIOVA: c) Rusalin Stan, Nicolae Găloșie
MACOVIȘTE: c) Ioan Rotariu, George Crețu, Simeon Olariu, Ioan Stoiadin, Nicolae Roman Purdla, Ioan Gărcu, George Radomir, Ioan Blidariu, George Novac; d) Arsenie Radomir
MAL: b) Iovița Drăghici
MARGA: c) Sămfireag Toader, Rusalin Mihuț
MĂNĂȘTIUR: b) Vasile Cernescu, Gheorghe Popovici, Nicolae Popovici, Dimitrie Poniavă; c) Gheorghe Boambă, Ioan Dejica, Lucian Dejica, Constantin Otescu, Romulus Stoian
MARU: b) Ion Don; c) Isac Mălăescu, Petru Balint, Pavel Vlad, Simeon Mălăescu, Ion Popovici, Simeon Beuca, Andrei Ionescu, Nicolae Perescu, Ștefan Gugea, Mihai Sărăzan, Mihai Afilan, Vasile Vlad, Ioța Vlad, Nicolae Perescu (II).
MEHADIA: a) Enache Botoacă, Enache Dop, Simion Zarescu; b) Eugen Chiticănu.

MEHADICA: c) Ilie Maghelos, Constantin Urechiatu, Dumitru Sandru, Nicolae Bojinescu, Mihail Sandru, Mihail Draghici, Iosif Bojinescu, Gheorghe Gaița, Ioan Bojan, Dumitru Drăghici, Nicolae Bojinescu.

MILCOVENI: b) Nicolae Ciuciș Modruz, George Balmez, Dumitru Balmez, Ioan Cerbu, Ioan Vlădia, George Gara, Nicolae Balmez, Ioan Sărbu, Traian Marilă, Ilie Ciuciș, George Iavanoviciu

MOCERIS: c) Păun Pleștici, Dionisie Dragoescu, Dimitrie Derleanu, Ioan Munca.

MOSNITA VECHE: b) Ioan Surdu, Ioan Urdă, Eftimie Belinșan; c) Vichentie Crișmariu, Ion Munteanu, Ion Bistrieanu, Iosif Stoia, Petru Ioan Arpan.

MURANI: b) George Ardelean, Costa Păcurar, Ioan Păcală, Tanasie Onică, Nicolae Baba.

NAIDAS: b) Mihail Petrașcu, Pavel Novac, Sava Stain, Rafa Ciolac, Mihail Radu; c) Pavel Ursu, Voin Bobic, Ilie Guga, Gheorghe Potocean, Gheorghe Hera, Tudor Sima, Nicolae Gurilă, Gheorghe Craia, Pavel Stănoia, Mihail Balosin, Ioan Lința.

NADRAG: c) Nicolae Păducean, Stuler Ludovici.

NEMESESTI: b) Teodor Ardelean.

NERĂU: c) Ioan Cumpănaș, Gheorghe Vințan, Ioan Chipei.

NEVRINCEA: c) Dumitru Albulescu, Gheorghe Ciorogariu, Iuliu Drinovan, Vichentile Petcu.

NICOLINȚI: b) George Lazăr; c) Ioan Cireașa, George David

OBAD: b) Nicolae Belcuță, Ion Bosica, Ioan Ianoșel, Ignat Șoșdean, Roman Șoșdean.

OBREJA: b) Samuilă Căprioru, Toma Pascota, Ilie Boldurean, Ion Oțelariu, Samfir Budriș; c) Ioan Țițoni.

OCNA DE FIER: b) George Potoceanu; c) Vasile Potoceanu, George Isvernani, Ioan Ilie Muntean

OGRADENA VECHE: b—c) Gheorghe Fulga, Nistor Fulga, Ilie Cojocariu, Ioan Balan, Tesente Moacă, Gheorghe Atanasescu, Vasile Atanasescu, Ioan Sau.

OHABA BISTRA: c) Ioan Sgârcea, Gheorghe Timișean, Nistor Sirbu,

OHABA FORGACI: b) Ioan Murariu, Ioan Cărăbașiu; c) Iosif Bugariu, Ioan Cărăbașiu, Roman Drăghici, Ioan Sărbu, Vasile Sărbu, Ioan Tămaș, Ștefan Toager, Pavel Zagra.

OHABA MÎTNIC: c) Nicolae Dumăncău, Dimitrie Vernica, Petru Vernica, Petru Popovici, Gheorghe Cornean, Nicolae Ștefăniță, Ianoș Vernica, Pavel Benec, Pavel Gruia, Dimitrie Filip.

OHABA ROMÂNĂ: b) Constantin Ardelean, Achim Bulgărescu, Partenie Bulgărescu, Dimitrie Drăgan, George Ristea, Arsenie Zărie; c) Moisa Andrei, Ioan Brancu, George Iancu, Traian Murcu, Achim Stoian, Romulus Stoian; d) Romulus Mureciu.

OHABIȚA: b) Nicolae Minea, Cornel Bugărin; c) Ioan Crivineanu

OPATIȚA: b) Ioan Chinezoni, Aurel Ivăscu, Ionel Palici, Pavel Rujan, Trifu Spătariu.

ORAVIȚA: b) Ilie Victorian Cucu, Ilie Iana, Avram Mădrubăz; c) Mihail Petricoane Drugărin, Ioan Firca, Ioan Teicu.

OSTROV: a) Ionel Popescu; c) Ion Popovici, Trandafir Muntean, Irimie Muntean, Partenie Bugu, Ion Cocan

OȚELU ROȘU: c) Pantelimon Stoica, Dumitru Covrig, Gheorghe Ardelean, Ioan Hagosta, Alois Schmanioti, Iacob Schmanioti.

PADINA MATEI: b—c) Ioan Dobrescu, George Milutin, George Istudor, Ioan Marișescu, Nicolae Sporea, Pavel Sporea.

PARȚA: v) George Adam; c) Coriolan Belu, Simeon Berlovan, George Caza, Nicolae Drăgan, Ioan Filip, Grigore Iorș, Adam Odrobot, Victor Munteanu; d) George Moteli.

PADURANI (Făget): c) Nicolae Paulescu, Dionisie Gherban, Gheorghe Olican, Alexandru Paulescu, Gheorghe Lera, Gheorghe Constantin, Gheorghe Truțulescu, Nicolae Oprea.

PĂDURENI: c) Ioan Avramuș, Axente Bordoș, Iosif Bordoș, Vasile Cădărean Dănilă Căprariu, Ioan Licu, Vasile Sabău Laiu, Romul Secoșanu, Petru Târnea; d) Efta Cioară.

PĂRU: b) Ioan Lelescu; c) Gheorghe Rujescu, Vasile Frant, Ioan Medin, Nicolae Harca.

PĂTAȘ: b) Lazăr Popiți; c) George Becea, Nicolae Becia, Lazar Lăzărescu, Ioan Moacă, Luca Moacă, Moise Moacă, Ioan Serafin, Petru Serafin, Vasile Serafin, Ștefan Tudor; d) Ioan Moacă.

PECENISCA: c) Dimitrie Golopența, Lazăr Golopența, Lazar Golopența, Mihail Golopența.

PERCISOVA: b—c) Ilie Dumitru, Petru Lazăr, Iulian Mercea, Dimitrie Peica, Roman Periat, Iosif Talpeș.

PESAC: b) Grigorie Șteflea; c) Lazar Baci, Mihai Catalin, Andrei Codreanu, Francisc Dobos, Novac Iovănescu, Traian Marian, Niculiță Mihai, Terente Murar, Iovan Mirci, Nicolae Mișoș, Damian Palenici, Ioan Petrovici, Andrei Selegean, Teodor Tângau, Nicoliță Teodos, Petru Trandafir, Dimitrie Marconi, Traian Jivi, Vasile Jurca, Ioan Marian, Ioan Jurca; d) Florea Bertic, Ambrosie Burzan, Partenie Danilă, Iosif Lăcătuș, Petru Lipitoare, Nicolae Țințoi.

PESTERE: b) Petru Balint; c) Gheorghe Belu, Petru Huza, Gheorghe Jucu, Petru Lințu, Horațiu Tăban.

PETRILA: b) Ioan Iancu; c) Petru Neamțu, Mihai Demian, Ion Velcu, Nicolae Frumosu, Nicolae Alexandru, George Țepeneu, George Sărbu.

PETROMAN: b—c) Ștefan Băcală, Dumitru Bodin, Pavel Franz, Iosif Mateescu, Nicolae Miculescu, Petru Minda, Mladin Treica, Andrei Turcu, Nicolae Turcu.

PIETROASA: b) Ștefan Blidariu, Ștefan Lăpugean.

PÎRVOVA: b—c) Ianaș Iliescu, Niță Canea, Rusalin Canea

PLAVIȘEVIȚA: b—c) Mihai Copăceanu, Anton Costescu, Emanoil Pervulescu, Pavel Gurișescu.

PLUGOVA: b—c) Ion Rădoi, Pavel Rădoi.

POGĂNEȘTI: b) Nicolae Burtescu, Petru Marian

POIANA: c) Nicolae Capeț, Ion Faur, Gheorghe Lupșorian, Ion Cornea, Mihai Coila, Nicolae Gherga, Vichente Cornea.

POIENI: b) Toma Berzan, Petru Drăgănescu, Ioan Paveloni; c) Ioan Pădureanu, Partenie Drăgănescu.

POJEJENA DE JOS: c) Nicolae Brîndu, Ioan Cioancă, Achim Muică, Alexandru Muică, Pavel Orza, Aurel Verdeț.

POJEJENA DE SUS: b) Petru Muică, George Ranga

POJOGA: c) Gherasim Blator.

POTOC: b) Simion Budu; c) Iosif Daia, Pavel Dragilă, Ioan Poplican, Pavel Țepeneu.

POVÎRGINA: b) Rusalin Adam, Dumitru Chirilescu, Isaia Chirilescu, Pavel Florescu, Dumitru Otescu; c) Ioachim Gondaci.

PRIGOR: b—c) Iosif Caraba, Zaharia Negoită, Pavel Caraba, Simeon Miclău, George Constantin, Melicher Stolz, Eremie Bârdea.

PRILIPET: b) Andrei Luca, Nicolae Zarva, Ilie Vlădulescu, Petru Cara, Ioan Novacescu; c) Vasile Cojocca, Petru Marconescu, Andrei Șuvel, Vasile Zaberca

PRISACA: c) Petru Borchescu, Vasile Ianaș, Teodor Ioan, Ioan Jidoreanțu, Gheorghe Semenescu.

PRISIAN: b—c) Ion Părvu, Maxim Filip, Petru Dragomir

PUSTINIS: c) Ioan Baia, Alexandru Ghrocean, Aurel Iancu, Ioan Păsulă, George Toader, Iovan Todici, Nicolae Sporniac.

PUTNA: c) Damaschin Motogna, Tănase Motogna.

RACOVITA: c) Nicolae Țenche

RAMNA: b) Ioachim Dragoescu, Pavel Damian, Ioan Pascu, Achim Vezoc, Constantin Moisui, Coriolan Jurca, Pavel Gavacina; c) Pavel Jurca, Platon Moteca, Petru Egerescu, Vasile Gherloabă, Aurel Sau, Gheorghe Avram, Romulus Laiu, Vasile Marcu, Petru Moldovan, Petru Stoian, Simion Ogherlaci, Nicolae Părvu, Iosif Enășel, Ioan Iancu, Ioan Popa, Achim Ilcău, Ioan Maties, Ioan Varan, Pavel Achim, Vasile Dragoș.

RĂCĂȘDIA: b) Ianaș Peia, Ioan Rambu Prota, Ioan Luța Strucu, Ioan Cucu Micola, Nicolae Cherba Balan, George Guga, Nicolae Augustin; c) Pavel Goian Blidan, Nicolae Simion Jura, Nicolae Jurca Voin, Pavel Momin Ivașcu, Ioan Fișteag Fugaci, Nicolae Condan, Ioan Goian Pârțoni Nicolae Simion Buică, Petru Cotrenți Cioană.

RĂCHITA (Făget): b) Aurel Dejica, Pascu Magheți; c) Constantin Boldescu, Nicolae Boldescu, Petru Crețu, Porfir Gheju, Aurel Lăpușean, Nicolae Ișfănescu, Aurel Icobescu, Ioan Maroșescu, Traian Mitru, Ioan Vasi.

RĂDMĂNEȘTI: b) Moise Voina; c) Achim Costi, Valer Drăgoi, Gheorghe Iovița, Partene Lăpădat, Moise Mitar, Adam Moisescu, David Novăcescu, Partenie Rista, Aron Vesa.

REMETEA LUNGĂ: b—c) Andrei Benescu, Nicolae Benescu, George Blaj, Vasile Matașescu, George Murari, Matei Nicola, Ioan Otescu, Procopie Otescu, Dionisie Străin.

REMETEA MARE: b—c) Ioan Avramescu, Ioan Cioca, Ștefan Covaciu, Ioan Goanță, Iosif Jecule, Constantin Mișel. Ștefan Recep.

REMETEA POGANICI: c) Petru Lădariu, Grada Lazar, Nicolae Mustață, Vichente Frățila, Ioan Șonda.

ROMANEȘTI: b—c) Nemeșan Iosif, Iosif Groza, Iosif Petric, Ion Iovan, Dionisie Rapoțian, Alexandru Azgur, Gheorghe Jimlescu, Iosif Dragoș, Iosif Vasiescu, Ioan Grecu, Nicolae Barbu.

ROVINITA MARE: c) Iosif Muntean, Simion Popi, Ilie Spătariu.

RUGI: Ianaș Sârbu, Nicolae Rada, Ilca Ioan, Gheorghe Pupu.

RUGIŢOSU: c) Nicolae Benec, Petru Blidaru, Alexandru Gavrilă, Cornel Zgriban.

RUIENI: c) Nicolae Rădoi.

RUSCA MONTANA: b) Teodor Almăjan, Nicolae Mihăescu, Gheorghe Șodincea, Constantin Ștefănuț; c) Petru Gioran, Petru Muntean, Miheț Nicodin, Nicolae Zic.

RUSOVA VECHIE: b) Nicolae Colojoară, Andrei Goanță, George Mănescu, Dimitrie Muia.

SACOSU TURCESC: b) Ioan Ogneanu, Martin Popovici, Nica Sibiu, Nica Trișsa.

SACU: b—c) Dimitrie Iacob, David Păsulă, Petru Danciu, Petru Cărăbaș, Romulus Petricean.

SADOVA NOUA: c) Dragomir Avram, Iuba Gavrilă, Raiu Răducanu

SARAVALE: b) Ignatie Matei.

SASCA MONTANA: b) Ioan Banuți, Alexandru Craiovan, Cornel Dăneț, Ioan Părvu, c) Ioan Sporea, Ioan Untan.

SASCA ROMANA: b) Ștefan Mihailovici, Ioan Laeș, Ioan Veselin, Vasile Enuica, Ioan Enuica, Vasile Laeș, Adam Laeș, George Țepeneu, Ștefan Murgu, George Ciuciuc, George Murgue, Lazar Potocean; c) Ștefan Sârbu, Ioan Nicola, Costa Laeș, Ioan Laeș, Vasile Bezica, Ioan Laeș, Ioan Țepeneu, Ștefan Miclău, Lazăr Licarețiu, Ioan Miclău.

SĂCENI: c) Teodor Marconescu

SĂLBĂGEL: b) Gheorghe Jucu; c) Antonie Antoni, Dimitrie Boc, Iosif Dubă, Lazăr Popescu.

SĂLCIUA NOUĂ: b) Matei Cărmănuș.

SARAZANI: b) Iacob Hațegan, Virgil Hațegan.

SCĂIUȘ: b) Vasile Borduz, Dimitrie Pătruț, Dumitru Păun, Moise Petru; c) Nicolae Ciocca, Ioan Cubin, Ștefan Arendaș, Solomon Franț, Gheorghe Fedorceac, Gheorghe Sedineac, Nicolae Părvu, George Valeriu; d) Gheorghe Borduz.

SCULIA: b) Nicolae Franț, Ilie Radovan; c) Ioan Dalcu, Ilie Ianculescu.

SECAȘ: a) Moise Raicovici; c) Teodor Boar, Partenie Bulgărescu, Iulius Gruion, Moise Popescu, d) Partenie Mihăescu.

SECĂȘENI: c) Ioan Staicu, Iosif Vanciu, Iova Berdac, Pavel Manda, Ioan Bacica, Alexa Manciu, | Petru Gaspar, Simion Dragu, Filip Buzila, Ioan Cablea, Teodor Guțu.

SECEANI: b—c) Nicolae Aguț, Mili Aron, Nicolae Bugariu, Ilie Coșa, Nicolae Iovi, Teodor Iancu, George Mioc, Traian Suciu, Mili Teodor, Moise Zorlențan, Dimitrie Crișan, Iulian Grădinar, George Grădinar, Dimitrie Prodan, Moise Stăniș, Moise Vui.

SECUSIGIU: b—c) Pavel Albota, Ioan Barbosu, Zamfir Cîncea, Petru Ciobu, Pompei Cordivan, Isaia Drăgoiu, Ioan Iorgovan, Dimitrie Matei, Pavel Rufan, Dimitrie Țintoi.

SICHEVIȚA: b) Vasile Dragomir, Dănila Iiergan, Lazăr Popovici, Ilie Porescu, Lazăr Rusu, George Stoica.

SIIAGIU: b) Ioan Borca, Simeon Covaciu, Aron Richițan, Alexandru Rămneanțu, Dimitrie Stirban; c) George Bonta, Iva Catin, Moise Cărăbaș, Nicolae Cărnău, George Desan, George Drăgan, Ioan Neamțu, Petru Mărculescu, Simion Moise, Ștefan Motocan, George Popoviciu, Nicolae Rămneanțu, Petru Darbu, Petru Stepan, Ioan Stepan, George Știrban, Ștefan Cotuie, d) Savu Rămneanțu, Ioan Rotariu.

SINTAR: b) Ilie Butean, Vasile Butean.

SALHA: c) Constantin Recean, Ioan Recean, Victor Recean

SÎNANDREI: c) Petru Jivan, Ioan Graore, Ioan Munteanu, Ioan Țenche

SÎNMIHAIU ROMAN: b—c) Ioan Boldurean, Petru Boldurean, Constantin Brinzei, Ioan Brinzei, Ioan Gruia, Nicolae Gașu, Moise Miucin, Alexa Motorga, Constantin Odrobot, Ioan Raicu, Efimiu Tarifa, Moise Tariu, Petru Prodan, Ioan Cojocariu, Nicolae Gruia, Petru Oală, Ioan Hotean, Iosif Cojocariu, Constantin Miucin, Ioan Brădean, Cicero Jurma.

SÎNNICOLAUL MARE: b) Liviu Albota, Lazar Babuți, Sabin Benea, Ioan Bibolariu, Vasile Ciceu, Nicolae Deatcu, Alanase Dobra, Valeriu Gaița, Dușan Ganea, Pavel Ghina, Gheorghe Jura, Ioan Lipovan, Ioan Mușat, Timotei Sarafolean, Vichente Subici.

SÎRBOVA: b) Nicolae Capețianu, Nicolae Fanu, Păun Fanu, Ioan Gheția, Pavel Gheția; c) Ioan Avram, Dimitrie Baros, Nicolae Chevereșan, Ilion Fanu, Iosif Herla, Ioan Ioțco, Pavel Nedelcu, Costa Nevriceanu, Ilie Spăriosu, Iosif Vasii.

SLATINA NERA: b) Nicolae Strainu, Iancu Vițian; c) Tudor Demian, Iancu Gherman, George Raica.

SOCOLARI: b) George Zarcula; c) Iacob Alexandru, Ioan Grecu, George Iovita, Pavel Marcu, Toma Radulea, Adam Voina.

SPATA: b) Gheorghe Iovița, Avram Partenie, Dimitrie Videscu; c) Iosif Malin.

SUDRIAȘ: b) Nicolae Covaci, Ilie Lăzărescu, Gheorghe Petruiescu, c) Vichente Blaj, Simion Ignea.

SURDUCU MARE: b) George Fortuz, George Micuci.

SURDUCU MIC: b) Lucian Crisciu, Petru Oprescu; c) Nicolae Bireescu, Petru Bireescu, Virgil Crisciu, Dumitru Dobrea, Traian Gherghina, Nicolae Golea, Iulian Grozescu, Romulus Micșa, Toma Mircea, Vasile Mircea, Domenic Olariu.

USANI: a) Nicolae Opreșescu, Dionisie Rachitan; c) Valer Groza, Valer Homoc, Iulius Ionescu, Valer Miculescu, Valer Opronescu.

ȘAG: b) Traian Bogoiu, George Cârdaș, Petru Savi; c) George Draguț, Alexandru Păuța, Dragoi Ulita.

ȘANOVITA: b) George Căluță, Lazar Rănisan, Ioan Vidac, Ștefan Vidac.

ȘEMLACU MARE: b—c) Pavel Ciucurel, Petru Grăsoane, Petru Mărgan.

ȘIPET: b) Toma Charcioban, Damaschin Dancea, Ilie Libra, Toma Gârban, Ioan Râmneanșu; c) Ilie Adam, Avram Badin, Achim Balcu, Vasile Belgia, Nicolae Boja, George Balaban, Ilie Gionvică, Toma Gionvică, Damaschin Conac, Simion Grainic, Vasile Crăstescu, Ioan Dancea, S. Pavel Dancea, Nicolae Egereu, Ioan Gheța, Ioan Hațegan, George Porumb, Vasile Seghedi, Petru Vișcu.

ȘIȘTAROVAT: b) Sever Bocu, Romulus Tănăscu; c) Gheorghe Baia, Moise Cuzman, Ioan Popovici, Milente Vlaicu.

ȘOPOTUL NOU: c) Mialhi Andrei, Ștefan Brumariu, Iacob Milos, Petru Pistrilă.

ȘOPOTUL VECHE: c) Ioan Andrei, Pavel Bala, Iosif Badescu, Iosif Cocora, Iosif Daba, Ilie Gaina, Lazar Olariu, Nicolae Voin.

ȘOȘDEA: b) Iosif Pobega; c) Pavel Benga, Pavel Chichere, Ion Gherga, Vichente Iacob, Vichente Negru, Vichente Vereșan.

ȘTINĂPARI: b) Dumitru Andrițoi, Pavel Bilan, Constantin Ignat, Ion Ignat, Ion Jacnariu, Ion Retezan, Petru Sporea; c) Dumitru Andrițoi, Matei Borcian, Nicolae Capocian, Matei Ignat, Pavel Isvernazi, Nicolae Omescu, Ion Potorian, Iona Retezean, Ionel Roșian, Antoniu Sel, Ion Telescu; d) George Covăsală, Ion Telescu.

ȘUȘCA: c) Vasile Olariu, Jiva Petrovici, Dumitru Vișcină. e) Radu Iasici.

ȘUȘTRA: b—c) Nicolae Cuiabar, Nicolae Găescu, Ioan Petcu.

TAPIA: a) Gheorghe Vorucă; b—c) Ioan Florea, Gheorghe Micu, Iosif Paulescu, Gheorghe Toma.

TEMEREȘTI: a) Marian Antonie, Iosif Gligor, Valer Martinescu; b) Simion Lupulescu; c) Ianasi Balintoni, Alexandru Lupulescu, Vasile Tudor.

TEREGOVA: c) Iosif Dardeș.

TEȘ: c) Ioan Blidariu, Avram Golub, Nicolae Golub, Nicola Pelici, Pavel Stoicu; d) Vasile Gaescu.

TICVANUL MIC: c) Iosif Bălan, Pavel Bălan, Ioan Cătană, Ioan Craciun, Iacob Giuca, George Novac.

TISOVIȚA: b—c) Nicolae Ardelean, Ioan Ianovici, Ilie Răduța, Constantin Sirbu.

ȚIRGOVIȘTE: c) Moise Bălan, Nicolae Lăzăreț, Moise Godean, Ioan Olaru.
TOAGER: b) Trifu Ios, Moise Marcu, Nicolae Miloș, Puiu Pavel, Petru Prisceanu.
TOMEȘTI: a) Partenie Sebeșan; b) Ioan Mestecănean; c) Teodor Azur, Antoniu Ghidilă, Teodor Fabian.
TOMNATIC: c) Carol Kiefer.
TOPLEȚ: b—c) Nicolae Bălteanu, Meila Boarță, Solomon Cerbu, Pavel Ciocirliu, Gheorghe Gheleşan, Ilia Sărăcovan, Gheorghe Sărăcovan, Moise Sărăcovan, Ștefan Spătariu, Gheorghe Vior.
TRAIAN VUIA: a) Gheorghe Brăndeu, Petru Popescu, Ion Todorescu; c) Toma Ardelean, George Baba, Ion Cărăbas; d) George Jurdi, Solomon Tomoni.
TURNU: c) Ion Epuru, Ștefan Peiu.
ȚELA: b) Matei Siminic, Toma Stopean, Eftimie Zărie; c) Traian Berariu, Eftimie Grozăvescu, Siminic Madincea, Toma Mateas, Virgil Petrescu, Maxin Rujeu.
ULIUC: b—c) Nicolae Baci, Avram Cuibari, Iosif Dateu, Găitin Gorun, Ștefan Gorun, Arșu Grui, Petru Ignea, Iosif Ivan, Ioan Laza, Iovanuș Proca, George Știrban.
UNIP: c) Ioan Cărăbaș, George Cuibari, Partenie Mutu; d) Ioan Groza, Teodor Guria.
URSENI: b—c) Ioan Barna, Alexandru Filipaș, Ioan Marcu, Vasile Muntean, Nicolae Olariu, Damaschin Tatar, Nicolae Todor, Petru Țaran, Vichente Vasii.
USUSAU: c) Iosif Martin, Pavel Șerban.
UTVIN: c) Ioan Brancu, Ioan Buda, Petru Iancovici, Alexandru Frâncu.
VALEA BISTREI: b—c) Ioan Daia, Nicolae Monica.
VALEA BOLVAȘNIȚA: Jurja Basulescu, Meilă Cocorăscu, Vasile Corcescu, Meilă Grozăvescu, Iacob Lăzărescu.
VALEA BOULUI: b) Ioan Alexa, Petru Bocșan; c) Petru Chinezu, Părvu Florea, Ioan Ivan, Petru Loga, Ioan Lungu.
VALEA LUNGĂ ROMANĂ: b—c) Gheorghe Breazu, Iulius Gherga, Ion Groza, Gheorghe Mărgineanu, Pavel Munteanu, Petru Olariu, Francisc Petrișor, Rusalina Peri.
VALEA MARE POGĂNEȘTI: a) Toma Văran; c) Ioan Bonțila, Gheorghe Damian, Petru David, Ștefan Savu.
VALEAPAI: Constantin Jucu, Achim Marcu, Petru Marga, Achim Vancea, Ioan Vezoc, Achim Vit.
VARIAS: c) Marinceo Moisici, Ioan Pop, Solomon Raț.
VASIOVA: a) Nicolae Novac Biboloni.
VĂLIUG: c) Sofron Belcea, Petru Capățina, Teodor Ponoran.
VARADIA: a) Vasile Branca; b) Pau Căiman Circă, Ioan Cenda, Pau Lațcu, Aurel Minea, Ștefan Sireca, Aurel Surdu; c) Aurel Căiman, Pau Cipu, Aurel Crăciun, Chirilă Crăciun, Ioan Goruianu, Traian Jergea, Pau Lațcu, Petru Lăbanți, Paul Nica, Pau Plancea, Ioan Radu, Pau Sireca, Ioan Staia, Ioan Stiunea.
VERENDIN: c) Nicolae Inea, Meilă Mutașcu, Zaharia Mutașcu, Antonie Șerengheu, Gheorghe Velescu, Petre Văjitor.
VERMEȘ: a) Aurel Loga, Ioan Dragoescu, Manea Cassian Munteanu, Petru Subțire; b) Petru Buge, Pavel Casapu, Filip Roșu; c) Trăila Albu, Pavel Boia, Pavel Bugariu, Ștefan Chiodan, Ștefan Drăgoescu, Ioan Lani, Constantin Lighezan, Pavel Boghezan, Valeriu Miclea, Ioan Micșa, Ioan Popovici, Petru Sfetcu.
VICTOR VLAD DELAMARINA: b) Nicolae Bancu, Aurel Lugoian; c) Petru Bot, Aurel Căprariu.
VINGA: b—c) Petru Codreanu, Ilie Solomon.
VIRIȘMORT: b) Pascu Mina, Aurel Mona, Iulius Stoica; c) Ioan Inișea, Ștefan Lazăr, Gheorghe Triponescu.
VISAG: b) Nicolae Ciulea, Nicolae Margineanu, Ilie Roșu; c) Rambolschi Cărpaci, Petru Dorobanțu, Petru Gurgu, Ioan Hanțu, Ioan Toader.
VIZMA: c) Ioan Hațieganu, Moise Miculescu.
VOITEG: c) Constantin Ciolac, Simion Sărariu, Teodor Sârbu, Nicoleta Stoia, Ioan Țaran, Nicolae Vermeșan.

VRANI: b) Pavel Colojoară, Ioan Petroane, Gheorghe Sau; Nicolae Zarcu; c) Traian Bălan, Iosif Căcovan, Iacob Chercolă, Iosif Ivașcu, Ioan Lungu, Iosif Magarin, Pavel Muia, Solomon Roșca, Teodosie Stancu, Pavel Vrâncanțu.

VRĂNICUȚ: b) Achim Cheva, Ianuș Iovu, Ilie Mare; c) Iosif Caragea, Mihail Magda, Ioan Nicodim.

ZĂBALȚ: c) Vasile Giuschii, Ioan Gheorghe, Vasile Iorga, Gheorghe Jucu, Partenie Jucu, Victor Jucu, Nicolae Milos, Florea Ștefănescu; d) Simion Gutu.

ZĂGUJENI: c) Gheorghe Bogdan, Nicolae Bogdan, Todor Buturan, Petru Cardaș, Toma Munteanu, Toader Trifu.

ZĂVOI: c) Alexandru Flecea, Alexandru Mălăescu.

ZERVEȘTI: b—c) Năon Bojin, Mihai Gabriel, Ion Harambașa, Lazăr Harambașa, Petru Mateiu, Elisei Mehedințu, Ion Tocaci.

ZGRIBESTI: b) Dimitrie Drilea; c) Ioan Alexandru, Ioan Boc, Dimitrie Cornean, Dimitrie Drilea, Silviu Miloș, Nicolae Oprea, Dimitrie Poru, Antonie Pușca, Gheorghe Rusu, Petru Stan, Dimitrie Șerefi, Pavel Țerovan, Dimitrie Zgriba, Trandafir Zgriba.

ZLAGNA: b) Iulian Grozescu, Pavel Grozescu, Vasile Grozescu, Solomon Stoicu; c) Nicolae Negrei.

ZOLT: b) Ion Beșilău; c) Damian Obeadă.

ZORLENCIOR: a) Nicolae Țucu; b) Romulus Jdean, Naon Panga, Ion Ursu, Martin Vlad; c) Atanas Buta, Ion Gruia, Ion Jurca, Gheorghe Țiru.

ZORLENTU MARE: c) Anton Bagiu, Dimitrie Cioca, Ioan Colmah, Constantin David, Dimitrie Dimcea, George Gagea, Noila Jura, George Marian, Martin Mezin, Petru Milos, Dănilă Stan, Ioan Stan, Martin Stan, Ioan Tican, Mihai Untariu, Nicolae Vița, Ananie Voin, Martin Voin, Martin Vuc.

Note

- * De-a lungul anilor, pe această temă au apărut mai multe studii, dintre care amintim: Sever Bocu, *Les légions roumaines des Transylvanie. L'irredentisme roumaine*, Paris, Imprimerie. Paul Dupont, 1918; Petru Nemoianu, *Corpul voluntarilor români în Rusia, Conferință finită la Reuniunea de lectură din Lugoj*, Lugoj, 1921; Petru Nemoianu, *Prima Alba Iulie. Voluntari români în războiul pentru întregirea neamului, Istoric general*, Timișoara, 1922; Elie Bufeana, *Voluntari români din Siberia*, Brașov, 1928; Elie Bufeana, *Formațiile de voluntari*. În: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul*, vol. I, Cultura Națională, București, 1929; Gheorghe Cernea, *Voluntarul Teofil Moraru. Un exemplu strălucit de felul în care românii ardeleni au știut să lupte pentru unitatea noastră națională 1916—1919*, București, 1934; Dumitru Tuțu, *Voluntari români din Transilvania în lupta împotriva Puterilor Centrale, pentru eliberare națională și unitate*. În: *Studii*, XXI, nr. 6, 1968; Constantin Enea, *Organizează și acțiunile prizonierilor români transilvăneni din Rusia (1917—1918)*. În: *Studii și articole de istorie*, XI, 1968; Constantin Toderășcu, *Evoluția voluntariatului în anii 1916—1918*. În: *Oastea cea Mare*, Editura Militară, București, 1972; Petre Teleagă, *Contribuția voluntarilor români din Transilvania, Banat și Bucovina la lupta pentru desăvârșirea unității statului național român*. În: *SMMIM* nr. 6, 1973; Florin Constantiniu, Ion Stanciu, *Sprijinul și lupta românilor din străinătate pentru cauza unității românești (1914—1918)*. În: *Revista de istorie*, tom. XXIX, nr. 12, 1976; Eugen Hulea, *Despre contribuția voluntarilor români la înfăptuirea unirii*. În: *Apulum*, XIV, 1976;

A. Macovei, *Primul eșalon de voluntari transilvăneni și bucovineni la Iași (iunie 1917)*, Ziridava, VII, 1977; Eufrosina Popescu, *Constituirea primului batalion de voluntari transilvăneni și bucovineni. Sosirea la Iași — iunie 1917. Semnificația acestui eveniment în volumul editat de Universitatea din București, 60 de ani de la făurirea statului național unitar român*, București, 1978; Ioana Botezan, *Documente privind aspecte ale acțiunii de recrutare a voluntarilor dintre prizonierii români transilvăneni și bucovineni din Rusia pentru a lupta pe frontul din Moldova în anul 1917*. În: Mehedinți. Istoria și cultura, Drobeta-Turnu Severin, 1978; Veronica Picioruși, *Noi date privind nesupunerea soldaților români din armata austro-ungară în primul război mondial*. În: Mehedinți. Istorie și cultura, Drobeta-Turnu Severin, 1978; Doru Goron, *Voluntari români ardeleni și bucovineni în lupta pentru desăvârșirea statului român unitar 1916—1918*. În: Marmaja, nr. 5—6. Baia Mare, 1979—1981; Nicolae Streza *Contribuția românilor din S.U.A. la Unirea Transilbaniei cu România*, Mitropolia Ardealului, Sibiu, XXIII, nr. 10—12, 1979; Gheorghe Sibechei, *Unele aspecte despre voluntariat în primul război mondial*. În: Mărăști, Mărășești, Oituz 1917—1977, Bacău, 1979; Dumitru Zaharia, *Constituirea legiunii române, rolul și importanța sa istorică (1918)*, În: Mărăști, Mărășești, Oituz 1917—1977, Bacău, 1979; Ioan I. Șerban, *Istoricul Legiunii române din Italia 1918—1919*. În: Apulum, Alba Iulia, XVII, 1980; Radu Păușean, *Contribuții privind rolul voluntarilor ardeleni din armata română, în lupta pentru unitatea națională*. În: Ziridava, Arad, XIII, 1981; Liviu Botezan, *Contribuții la problema recrutării de voluntari ajunși prizonieri în Rusia în primul război mondial*. În: ActaMN, Cluj-Napoca, XX, 1983.

1. Georges Moroianu, *Les luttes des roumains transylvains pour la liberté et l'opinion europeene, episodes et souvenirs*, Paris, 1933, p. 181, Dumitru Tuțu, *Voluntari români din Transilvania în lupta împotriva Puterilor Centrale, pentru eliberarea națională și unitate, 1916—1918*. În: Studii, tom. XXI, nr. 6, 1968, pp. 1126—1127.
2. Sever Bocu, *Les Legions Roumaines de Transylvanie*, Paris, Imprimerie Paul Doupont, 1918, p. 8
3. Petru Nemoianu, *Prima Alba Iulie — voluntari români în războiul pentru întregirea neamului*, Timișoara 1922, pp. 26—29.
4. „România” (Iași), nr. 100 din 14 iunie 1917
5. Eufrosina Popescu, *Constituirea primului batalion al voluntarilor transilvăneni și bucovineni. Sosirea la Iași — iunie 1917. Semnificația acestui eveniment*, în volumul editat de Universitatea din București, *60 de ani de la făurirea statului național unitar român*, București, 1978, p. 111.

** Înainte de a porni spre Iași, voluntarii au hotărât confecționarea mai multor drapele naționale. Compania I a Batalionului nr. 1, compusă aproape numai din bănățeni, și-a confecționat un drapel tricolor, al cărui purtător a fost de la început sergentul voluntar Dimitrie Lazărel, originar din comuna Belinț, județul Timiș. Pe una din părți, drapelul are înscris cuvântul „Unire”, iar pe cealaltă, „Trăiască România Mare”. Compania I, care avea mereu în frunte acest tricolor sub faldurile căruia rostise legământul solemn, a fost repartizată la Divizia a II-a, Regimentul 26 Rovine, participând activ la luptele care au avut loc la Mărășești, Muncelu și Panciu. În toamna anului 1918, după alungarea trupelor străine de pe tot cuprinsul țării, drapelul tricolor adus de la Darnița a însoțit reîntoarcerea Regelui Ferdinand și a guvernului român la București.

După demobilizare, prin intermediul purtătorului său care îl îndrăgise foarte mult, drapelul a ajuns la biserica din comuna Belinț. Aici el a fost păstrat 58 de ani, pînă în ziua de 25 noiembrie 1977 cînd a fost transferat Muzeului Banatului din Timișoara. Întrucît se afla într-un înaintat proces de degradare a fost predat laboratorului zonal care funcționează în cadrul instituției noastre. După restaurarea sa, finalizată în anul 1980, el a fost expus în expoziția de bază a Secției de istorie.

6. Petru Nemoianu, *op. cit.*, p. 42.
7. Vasile Dudaș, *Mărturie a unui trecut glorios — un drapel al primului detașament de voluntari transilvăneni din armata română în anii primului război mondial*. În: Revista muzeelor și monumentelor, nr. 2, 1981, p. 56.

8. „România“, din 26 VII 1917, Pentru următoarele efective, pe transporturi, ale voluntarilor din Rusia vezi: Gheorghe Sibechi, *Unele aspecte despre voluntariat în primul război mondial*. În: Marăști, Mărășești, Oituz 1917—1919, p. 88.
9. *România în anii primului război mondial*, vol. II, Editura Militară, București, 1987, p. 511.
10. *Idem*, op. cit., p. 510.
11. „Gazeta voluntarilor“, VIII, nr. 12 din 10 VIII 1933
12. *Ibidem*.
13. „România Mare“, II, nr. 31 din 15 februarie 1919.
14. M. C. Poinot, *Les volontaires étrangers enrôlés au service de la France, 1914—1915*, Paris, Librairie militaire Berger-Levrault, p. 19.
15. Florin Constantiniu, Ion Stanciu, *Sprîjinul și lupta românilor din străinătate pentru cauza unității românești (1914—1914)*. În: Rev. Ist., 29, nr. 12, p. 1875.

Banater Freiwillige in der rumänischen Armee in den Jahren des ersten Weltkrieges

ZUSAMMENFASSUNG

Eine der höchsten Formen des Kampfes der rumänischen Einwohner des Banates, Siebenbürgens und der Bukovina für die nationale Vereinigung in den Jahren des ersten Weltkrieges war — als ein Ausdruck ihrer gänzlichen Hingabe bis zur Selbstaufopferung für die Sache der rumänischen nationalen Einheit — die Eingliederung der Rumänen aus den angeführten Gebieten, in aus Freiwilligen gebildeten Militäreinheiten an der rumänischen Front und an anderen Kriegsschauplätzen, an denen Kämpfe gegen die Zentralmächte stattfanden.

Obwohl die führenden Kreise der österreichisch-ungarischen Monarchie, schon in den ersten Tagen nach dem Beginn der Kriegsoperationen gegen Serbien im Sommer des Jahres 1914, Beaufsichtigungsmassnahmen der zum Militärdienst einberufenen rumänischen ergriffen haben, flüchtete ein grossteil dieser Jugendlichen über die Karpaten, um sich in die rumänische Armee einschreiben zu lassen, da sie davon überzeugt waren, in der österreichisch-ungarischen Armee einer ungerechten Sache dienen zu müssen.

Ein vom ungarischen Innenministerium durchgeführte Zählung schätzt die Anzahl der rumänischen Dienstpflichtigen, die Transsilvanien illegal bis in die 2. Hälfte des Jahres 1915 verlassen haben, an ungefähr 20 000.

Seit dem Monat Juni 1917, stieg die Anzahl der Freiwilligen an, sowohl durch die Eingliederung in die rumänische Armee von neuen Flüchtlingen jenseits der Karpaten, als auch derjenigen die während der Ereignissen an verschiedenen Fronten, Kriegsgefangenen von mit Rumänien verbündeten Ländern wurden.

Zahlreiche Schriftstücke aus jener Zeit beweisen, dass die rumänischen Freiwilligen aus dem Banat an den Kriegsercignissen aktiv teilgenommen haben, sowohl

an der rumänischen Front, als auch an Kriegsschauplätzen der Verbündeten Rumäniens. Aufgrund des, während einer Studienreise im Sommer des Jahres 1988 in verschiedenen Ortschaften des Kreises, gesammelten Materials, sowie der im Archiv des Munizipiums Temeswar aufgefundenen Daten, versuchte ich ein Verzeichnis der Banater Freiwilligen zusammenzustellen. Die Ortschaften wurden in alphabetischer Reihenfolge angeführt und die Freiwilligen habe ich in folgende Kategorien aufgeteilt:

a) Freiwillige die den Militärdienst in der österreichisch-ungarischen Armee verweigert haben oder deren Reihen verlassen haben und sich in die rumänische Armee eingeschrieben haben.

b) Freiwillige aus den Reihen der Kriegsgefangenen in Russland

c) Freiwillige aus den Reihen der Kriegsgefangenen in Italien

d) Freiwillige aus den Reihen der Kriegsgefangenen in Frankreich

e) Freiwillige die sich in die englische, amerikanische oder Kanadische Armee eingeschrieben haben.

ISTORIA CULTURII, ISTORIOGRAFIE, MUZEOLOGIE, VARIA

Podul roman de la Drobeta în conștiința posterității (secolele XVI–XVII)

CORINA TURC, AUREL RUSTOIU

Podul înălțat la Drobeta, între cele două războaie daco-romane, din ordinul împăratului Traian, a fost una din cele mai îndrăznețe construcții de acest gen ale antichității¹. El s-a bucurat de o mare faimă atât la epoca respectivă, cât și în secolele următoare. Apollodor din Damasc, arhitectul podului, a fost și autorul unei monografii (astăzi pierdută) privind realizarea sa. De asemenea, a fost reprezentat în scenele Columnei Traiane, pe o serie de emisiuni monetare, precum și în cadrul unor monumente sculpturale ale vremii².

Singura descriere antică mai amplă care ne-a parvenit aparține lui Dio Cassius.³ Aceasta a fost utilizată apoi intens de autorii evului mediu. În secolul al VI-lea, construcția este amintită de Procopius din Caesarea⁴, iar în secolul al X-lea Constantin Porfirogenetul o menționează și el⁵. Informații semnificative ne sînt furnizate — în versuri — în secolul al XII-lea de către Ioanes Tzetzes. Acesta consemnează atât lucrările antice referitoare la pod (majoritatea pierdute), cât și unele detalii de construcție⁶, care au contribuit la reconstituirea monumentului.

Ruinele arhitecturii romane (printre care și „podul lui Traian“) au intrat însă în atenția celor care au urmărit, peste ani, acest spectacol de grandoare al civilizațiilor antice clasice, abia în epoca umanismului.

Lumea italiană, apoi cea vest-europeană au inaugurat, încă din secolul al XIV-lea, o nouă formulă culturală: aceea a umanismului. Conjunctura economică socială și politică din Italia a favorizat apariția acestui curent aici. De schimbările profunde care au avut loc în mai toate domeniile nu a fost cruțată nici știința istorică. Astfel, asistăm la abandonarea oricărei explicații providențialiste a evenimentelor, la conturarea unui nou atribuit al istoriei — cel al pragmatismului — la celebrarea gloriei țării natale⁷. Pasiunea cu care umanistii italieni au pornit în căutarea operelor antichității a fost explicabilă în acea epocă, în care se punea preț pe ruperea totală de tradiția evului mediu. Cu timpul, acest interes pentru redescoperirea trecutului s-a extins asupra unui spațiu geografic care a depășit Italia. El poate fi surprins la numeroși călători, care ajung să exploreze ținuturi îndepărtate. Mai mult sau mai puțin întâmplător, în Transilvania și-au făcut apariția călători care veneau tocmai din țările în care umanismul devenise o mișcare culturală foarte puternică. Acești călători au fost impresionați de antichitățile romane de pe teritoriul fostei Dacii, iar podul lui Traian de la Dunăre a constituit unul din monumentele ce au atras cel mai frecvent atenția lor.

Primele mențiuni umaniste despre poporul de la Drobeta aparțin primei jumătăți a secolului al XVI-lea. Interesul acestor cărturari se manifestă în contextul bătăliei de la Mohács. Evenimentul îl îndeamnă pe Ioanes Cuspinianus la incursiuni în istoria antică a zonei, prilej cu care menționează și podul lui Traian⁸. În ace-

leși împrejurări, scurte mențiuni referitoare la „podul de la Severin“ apar la alți doi autori: St. Brodaries⁹ și episcopul de Modrussa, Simun Kozičić¹⁰.

Primul care ne oferă o descriere mai documentată a podului este călătorul umanist italian, Giovan Andrea Gromo. Plecat din ținuturile natale în 1538, acesta ajunge în Transilvania la curtea lui Ioan Sigismund Zápolya. Într-o descriere a Transilvaniei, el înserează câteva rânduri despre monumentul de la Dunăre. Deși a vizitat ruinele, Gromo întregeste descrierea podului cu relatarea din Dio Cassius: „Această măreață construcție avea (după cum se poate vedea, căci cea mai mare parte există încă) 20 de piloni uriași din piatră tare cioplită, care se ridică la o înălțime de 150 de picioare de la temelie, cu o lățime de vreo 60 de picioare, avînd de la unul la altul o depărtare de 180 de pași“¹¹.

Foarte apropiat de ceea ce ne-a lăsat Gromo este punctul de vedere al lui Nicolaus Olahus¹². La fel ca și Gromo, Olahus include descrierea lui Dio Cassius.

Ambii autori realizează, în primul rînd, niște descrieri geografice, primul alegîndu-și ca subiect Transilvania, iar al doilea, *Hungaria*. Mențiunile despre pod sînt integrate, în ambele cazuri, în paginile referitoare la zona Banatului. Gromo are însă în vedere pericolul otoman și posibilitatea pătrunderii oștilor tocmai prin această zonă strategică în care a fost amplasat podul antic; fapt explicabil dacă ne gîndim că el a venit în Transilvania spre a-și oferi serviciile militare. Prin contrast, Olahus rămîne omul de cultură care descoperă în podul lui Traian un adevărat „monument de artă“.

Umanismul a introdus și un spirit de cunoaștere, care s-a păstrat multă vreme și care s-a concretizat în apariția numeroaselor descrieri geografice. După ce a călătorit 15 ani prin Europa, ca misionar catolic, Giovanni Botero a scris *Relazioni universali*, în care găsește loc și pentru descrierea țărilor române. Tangențial, la hotarele țării Severinului, se amintesc ruinele podului lui Traian¹³. Tot într-o lucrare geografică, Giuseppe Rosaccio (medic și cosmograf) preia aproape identic consemnarea lui Botero¹⁴.

La mijlocul secolului al XVI-lea, Transilvania a fost cuprinsă de frământări politice, urmate de altele religioase. Au intervenit apoi, la sfîrșitul secolului, conflictele cu Imperiul Otoman, care l-au avut ca principal protagonist pe Mihai Viteazul. Frământările și schimbările rapide și-au pus amprenta asupra istoriografiei săsești a vremii, din care lipsesc cu desăvîrșire incursiuni lungi în trecutul Transilvaniei, destul de numeroase în perioada anterioară¹⁵. Singurul care își permite un excurs în antichitate este Michael Weiss, căruia podul de la Giurgiu, vizitat cu ocazia campaniei din 1595, nu i se pare „tocmai de asemuit cu podul pe care împăratul Traianus l-a făcut de mult timp, cam în jurul anului 113 după Hristos, nu departe de aici (de Giurgiu — *n.n.*), el fiind tot peste Dunăre, în apropierea Nicopolei“¹⁶.

În contextul aceluiași evenimente politice și militare sosește în Transilvania Filippo Pigafetta, ca însoțitor al corpului armat toscan, trimis în ajutorul lui Sigismund Báthori. El a fost, în egală măsură, arhitect militar, dar și istoric. Într-o scriere despre apărarea Transilvaniei, autorul analizează acțiunile militare și intențiile probabile ale turcilor. Astfel, el arată că: „Turcii pot pătrunde în Țara Românească mergînd de-a lungul Dunării, pe drumul pregătit de împăratul Traian în vremurile vechi, după ce a făcut podul deasupra aceluia fluviu“¹⁷.

Dacă secolul al XVI-lea a aparținut marilor imperii, secolul al XVII-lea este al statelor mijlocii¹⁸. Situația nou creată determină o sporire a interesului Occidentului pentru sud-estul Europei. Este timpul cînd în apus se scriu jurnale de călătorie. Și în Imperiul Otoman apare acest gen literar, dar el are drept scop preamărirea puterii Semilunii. Lucrarea lui Evlia Celebi constituie cel mai semnificativ exemplu. În paginile sale sînt incluse numeroase erori în legătură cu trecutul popoa-

relor. Avînd scopul de a evidenția superioritatea otomanilor în luptele cu creștinii, aceste erori sînt bine calculate. Cu ocazia unei călătorii în zona Dunării, ajunge să vadă celățile de aici și podul lui Traian. El atribuie construirea podului unui personaj legendar, banul Kodja—Mihalko, dar nu omite să facă rapid o referire la cel mai impresionant monument din Constantinopol: „arcurile acestui pod erau tot atît de înalte și late ca și arcurile de la Sf. Sofia”¹⁹. Probabil că impresia produsă de aceste ruine a fost atît de puternică, încît Celebi a simțit nevoia să construiască în jurul lor o legendă. Și, pentru că el era purtătorul de cuvînt al puterii otomane, legenda lui include și personalitatea sultanului Murad I. Celebi consideră că podul ar fi fost distrus de români, de teama unei posibile invazii otomane²⁰.

Contemporan cu Evlia Celebi a fost Edward Brown, medic cu înclinații spre științele umaniste. El întreprinde călătorii în Europa apuseană și centrală. Nu ajunge să viziteze țările române, dar lasă o descriere a Dunării, amintind și podul de la Drobeta. Referindu-se la acest monument, arată că „cel mai însemnat și mai impunător pod a fost acela construit de împăratul Hadrian și descris de istoricul Dio Cassius, din care s-au mai păstrat unele fragmente în ruină, aflate nu departe de Severin”²¹. În continuare, citează descrierea lui Dio Cassius, dar atribuie greșit — așa cum s-a văzut — construirea podului lui Hadrian.

În ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, Transilvania devine obiect de dispută între Imperiul Habsburgic și Imperiul Otoman. Călătoriile străinilor se înmulțesc acum. Unul dintre acești călători, Ioan Komáromy, a devenit secretarul principelui Emerik Thököly. În această calitate, l-a însoțit la Belgrad, Constantinopol și în Asia Mică. În timpul călătoriei cu corabia pe Dunăre (1697) el înregistrează cele văzute. Ajungînd la Severin, atenția îi este atrasă de „rămășițele construcției”. Impresionat de ruine, consideră că „acest pod putea să fie socotit a opta minune a lumii”²².

Alte informații aparțin abatelui benedictin Simpetro, membru al soliei imperiale din decembrie 1699, în drum spre Poartă. Descriind călătoria pe Dunăre, abatele ține să consemneze „Podul lui Traian, construit cu 1600 de ani în urmă”²³.

Situația politică din anul 1699 determină și apariția unei *Descrieri „curioase” a Moldovei și Țării Românești*, aparținînd unui anonim. Autorul afirmă originea romană a locuitorilor și, ca mărturie — alături de limba română — stau ruinele podului de piatră, construit de Traian peste Dunăre²⁴.

O interpretare asemănătoare oferă cărturarul sas, Valentin Franck von Franckenstein. Referindu-se la români, arată că sînt descendenții romanilor aduși din Italia. Mărturiile războaielor dintre Traian și Decebal sînt: „podul minunat peste Dunăre”, columna și numeroasele inscripții, sarcofage etc. din Transilvania²⁵.

Secolul al XVII-lea ne dezvăluie însă și o altă investigație asupra trecutului țărilor române. De data aceasta, ea nu mai vine din exterior, din partea unor călători străini, ci din mediul românesc. Acestui secol îi corespunde, de fapt, în plan cultural, afirmarea unui „al doilea umanism românesc”, care devine, prin excelență, muntean și moldovean. Afirmat în epocă barocă, umanismul a jucat în cultura română un rol asemănător celui îndeplinit de umanismul Renașterii în cultura europeană. Umaniștii români au încercat să explice colectivității românești devenirea ei istorică, pentru a o îndemna să renască. Tocmai de aceea, punctul de început al acestei deveniri nu mai este situat în zilele facerii lumii”, ca în vechile cronografe, ci în anii campaniilor lui Traian în Dacia²⁶.

Miron Costin este primul istoric român care caută să cerceteze originile neamului. O probă elocventă a latinității românilor o constituie, în demonstrația pe care o face, construcția lui Traian de la Dunăre. Cronicarul amintește podul în mai multe lucrări²⁷, iar interpretările lui se bazează atît pe izvoare antice (Dio Cassius),

cît și pe observații făcute la fața locului: „cu ochii noștri am privit pragurile prin apa limpede a Dunării”²⁸. Miron Costin reușește să facă o analiză corectă a materialului de construcție, considerînd monumentul „o mare minune”²⁹.

La sfîrșitul secolului al XVII-lea Țara Românească a intrat într-o perioadă de renaștere culturală. Motorul acestei schimbări l-a constituit intrarea lui Constantin Brîncoveanu pe scena vieții politice. Faptul s-a reflectat și în scrisul istoric al perioadei³⁰. Cel căruia i se încredințează oficial cronica domniei este Radu Greceanu. Paralel însă, se scrie și o cronică neoficială, dar foarte elogioasă, cunoscută sub numele de *Anonimul Brîncovenesc*. Anonimului, aflat în competiție cu Greceanu, nu-i este străină istoria romană. El a văzut „picioarele podului lui Traian împăratul, ce au făcut peste Dunăre”³¹.

Cel mai mare erudit pe care l-a dat lumea munteană, în secolul al XVII-lea, a fost stolnicul Constantin Cantacuzino. Dacă în lucrările lui Miron Costin, istoria se împletea încă cu literatura, la stolnic istoria devine o știință, fundamentată pe izvoare istorice. Era firesc, deci, ca interpretările lui Constantin Cantacuzino să fie mai temeinice. Din această perspectivă, putem considera că stolnicul ne oferă cea mai completă analiză de pînă atunci a podului lui Traian. El utilizează informațiile autorilor antici și bizantini: Dio Cassius și Ioanes Tzetzes. Din descrierea lui nu lipsesc informațiile privind modul în care a fost construit podul, investițiile care s-au făcut³².

Ăutor al primei hărți a Țării Românești, stolnicul punctează și monumentele istorice, neomițînd, evident, podul lui Traian³³.

Om politic, diplomat, erudit, stolnicul a dobîndit, printre contemporanii săi, o faimă ce trecea dincolo de granițele țării. Astfel, începe el corespondența cu contele Luigi Ferdinando Marsigli, ce era interesat în a strînge informații despre romanitatea românilor³⁴. În calitatea sa de inginer militar, Marsigli a luat parte la ostilitățile dintre imperiali și otomani. În 1688 arată că „m-am străduit, împreună cu peste o sută de oameni, să cercetez toate antichitățile romane aflate în apropiere (de Cladova) și, mai ales, urmele podului lui Traian, după cum se va arăta în tratatul meu despre Dunăre”³⁵. Cu *Danubius pannonico-mysicus* (apărut la începutul secolului al XVIII-lea), în care consacră numeroase pagini podului lui Traian, Marsigli inaugurează o nouă etapă în cercetarea științifică a acestui monument și, în general, în investigarea antichităților romane.

Cu toate acestea, mai există în epocă unii călători care continuă să privească ruinele podului fără o intenție științifică, ci doar ca pe o curiozitate locală. Printre aceștia se numără francezul Aubry de la Montraye, care scrie: „Mă găseam prea aproape de locul unde se pretinde a fi fost faimosul pod al lui Traian, ca să nu caut a-l cunoaște... Cum n-am găsit nici un fel de inscripție pentru a mă lămuri am rămas în aceeași nesiguranță ca mai înainte”³⁶.

Istoricul care încheie perioada umanismului românesc și care prefațează deja Iluminismul este Dimitrie Cantemir. Lui îi revine meritul de a informa opinia publică și savanții europeni asupra originii latine a românilor. Oprindu-se asupra podului de la Drobeta, îl citează, în plus, față de predecesorii săi, pe Procopius. „Minunatul pod de piatră care aproape depășește meșteșugul omenesc” rămîne o dovadă a descendenței latine a românilor³⁷. Prin această interpretare, Cantemir se alătură înaintașilor săi.

Podul de la Drobeta intră în conștiința posterității o dată cu epoca umanismului, cînd interesul pentru antichitate și, deci, pentru valorile civilizației romane devine foarte puternic. Ca o mărturie a acelor vremuri demult apuse, monumentul de la Dunăre este menționat de umaniști străini (Gromo), dar și de cei din spațiul nostru geografic (Olahus).

Momentelor de cumpănă din istoria românilor (epoca lui Mihai Viteazul, intrarea Transilvaniei sub stăpînirea habsburgilor) le corespunde sporirea considerabilă a interesului străinilor pentru țările române. F. Pigafetta, I. Komáromy, abatele Simpetro etc. vin în țările române cu misiuni politice sau militare, dar găsesc de cuviință să facă și incursiuni în trecutul românilor. În acest context, ei menționează podul lui Traian. Inițiative vin nu numai dinspre Occident, ci și dinspre Orient. Legenda pe care călătorul Evlia Celebi o creează despre podul lui Traian are însă alt scop: de a demonstra superioritatea otomanilor asupra creștinilor.

Nu lipsesc, cu relatările lor, așa-numiții „călători prin vocație”³⁸ E. Brown și A. de la Montraye. Pentru ei, care nu sînt animați de scopuri politice, podul este doar o curiozitate locală.

Spre deosebire de aceștia din urmă, pentru scriitorii români din secolul al XVII-lea și de la începutul secolului al XVIII-lea, podul are o cu totul altă valoare. El este folosit ca element ce poate demonstra descendența latină a neamului românesc. Interpretarea nu aparține însă exclusiv autorilor români, fiind prezentă și la V. F. von Franckenstein sau în cuprinsul *Descrierii „curioase”*... din 1699.

În fine, o nouă viziune este dezvăluită, la începutul secolului luminilor, de cunoscutul arhitect L. F. Marsigli. Analiza pe care acesta o face podului de la Drobeta este cea a unei personalități care aparține deja epocii moderne.

Privit uneori ca un monument de artă, alteori ca o construcție militară, podul lui Traian a fost considerat, în general, de lumea secolelor XVI—XVII „a opta minune a lumii antice”.

Note

1. Cea mai documentată lucrare privind podul de la Drobeta rămîne cea a lui D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de jos*, București, 1971, pp. 53—153. Despre același subiect: A. Decei, în *AISC*, Cluj, I, 1928—1932, pp. 140—177 (cu referiri mai ample la istoricul cercetărilor); Al. Bărcăcilă, în *SCIV*, 17, 4, 1966, pp. 645—661; D. Tudor, *Oltenia română*, ed. IV, București, 1978, pp. 56—68; A. Teodorescu, în *RMM*, seria Monumente, 2, 1981, pp. 14—28. Dintr-o perspectivă ideologică și culturală, vezi E. Cizek, *Epoca lui Traian*, București, 1980, pp. 286—287; N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane*, II, București, 1989, p. 16. O interpretare din perspectiva istoriei acestui gen de construcții, la M. Rusu, *Podurile de-a lungul timpului*, București, 1988, pp. 30—31.
2. A. Decei, *op. cit.*, pp. 143—150.
3. Dio Cassius, LXVIII, 13. „Podul este susținut pe 20 de piloni construiți din pietre pătrate, înalți de 150 de picioare, fără fundament, și lași de 60 de picioare. Acești piloni, așezați la o distanță de 170 de picioare unul de altul, sînt uniți între ei prin arcade”. (Cassius Dio, *Istoria romană*, ediție A. Piatkowski, București, f.a., p. 306).
4. *De Aedificiis*, IV, 6, 11—18 (în *Fontes historiae daco-romaniae*, II, București, 1970, p. 465).
5. *De administrato imperio*, 40, 25—34 (în *Fontes...*, II, p. 667).
6. *Chiliades*, II, 34 (în *Fontes...*, IV, 1982, p. 75).

7. G. Lăzărescu, *Civilizație italiană*, București, 1987, p. 99.
8. A. Armbruster, *Romanitatea românilor, Istoria unei idei*, București, 1972, pp. 72–73, nr. 18.
9. *Ibidem*
10. *Ibidem*; S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 146.
11. *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 338. (În continuare *Călători*). Despre G. A. Gromo, vezi și G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *Țările Române și Italia pînă la 1600*, București, 1972, pp. 292–296.
12. *Umanistul Nicolaus Olahus (1493–1568). Texte alese*, ed. I. S. Firu, C. Albu, București, 1968, pp. 129–130; cf. G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 180.
13. *Călători*, IV, 1972, p. 574; G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 323.
14. *Idem*, *op. cit.*, p. 329.
15. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 120–122.
16. *Idem*, *Dacoromano-Saxonica*, București, 1980, p. 110.
17. *Călători*, III, 1971, p. 562; G. Lăzărescu, N. Stoicescu, *op. cit.*, pp. 318–312.
18. P. Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, I, București, 1989, pp. 33–42.
19. *Călători*, IV, 1976, pp. 700–701.
20. *Ibidem*.
21. *Călători*, VII, 1980, pp. 506–507.
22. *Călători*, VIII, 1983, pp. 137–138.
23. *Ibidem*, p. 155.
24. *Ibidem*, p. 632.
25. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 124.
26. Al. Dușu, *Umanistii români și cultura europeană*, București, 1974, pp. 37–38. Vezi și V. Cîndea, *Războaiele dominante. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, pp. 9–31.
27. Este vorba de *Stihuri de descălecatul țării*, *Cronica polonă*, *Poema polonă*, *De neamul moldovenilor și Compunerea lui Miron*, *preacinstitul mare vornic de Țara-de-Jos*, cuprinse toate în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, vol. I–II, București, 1965.
28. M. Costin, *Opere*, II, p. 30.
29. *Ibidem*, p. 246.
30. Despre cronistica epocii lui Constantin Brîncoveanu, vezi A. Ilieș, în vol. *Constantin Brîncoveanu*, București, 1989, pp. 202–218.
31. *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, II, București, 1961, p. 311; A. Ilieș, *op. cit.*, p. 212.
32. *Cronicari munteni*, ed. cit., I, pp. 15–16. Bibliografia referitoare la personalitatea stolnicului la D. Mioc, în N. Iorga, *Despre cronici și cronicari*, București, 1988, pp. 193–196.
33. V. Cîndea, *Stolnicul între contemporani*, București, 1971, pp. 80–81.
34. *Ibidem*, p. 80, nr. 130.
35. *Călători*, VIII, 1983, p. 50. Manuscrise aparținînd lui Marsigli publicate și de A. Decei, *op. cit.*, pp. 170–175.
36. *Călători*, VIII, 1983, pp. 523–524.
37. *Opere complete*, IX, București, 1983, pp. 163–169.
38. Făcînd o „tipologie“ a călătorilor străini care au trecut prin țările române, A. Angheliescu remarcă existența unor „călători crudiși care s-au impus ca izvoare foarte prețioase privind originea, caracterul și specificul poporului român“. De asemenea, același autor subliniază prezența unor „călători captivi“ ajunși fără voie în zona țărilor române, a unor „cutreierători prin vocație“ care și-au petrecut cea mai mare parte din viață călătorind (cum este cazul lui Brown și Montraye), precum și a unor „pescuitori în ape tulburi“ (misionari, ambasadori etc.): A. Angheliescu, în studiu introductiv la N. Iorga, *Istoria românilor prin călători* București, 1981, pp. 19–22.

Le pont romain de Drobeta dans la conscience de la postérité (les XVI–XVII èmes siècles)

RÉSUMÉ

Le pont édifié à Drobeta sur l'ordre de l'empereur Trajan a été l'une des constructions les plus connues de ce genre de l'antiquité. La description antique la plus complète du pont appartient à Dio Cassius. Cette construction commence à être mentionnés plus souvent à l'époque de l'humanisme, tant par des écrivains étrangers (Gromo) que par ceux qui appartiennent aux pays roumains (Olahus). L'intérêt des étrangers pour les pays roumains augmente aux moments des dures épreuves pour le destin de ces habitants. Pigafetta, Kamáromy, L'abbé Simpetra viennent dans les pays roumains avec des missions politiques ou militaires. Ils font la description de ces régions et mentionnent également le pont de Drobeta. Non seulement les voyageurs occidentaux, mais aussi, ceux venus d'Orient fixent leur attention sur ce monument (E. Celebi, par exemple), évidemment, dans un autre but.

Il existe aussi des récits sur les pays roumains qui appartiennent à des voyageurs connus: E. Brown et A. de la Montraye. Pour ceux-ci, le pont n'est qu'une curiosité locale car ils n'ont pas de desseins politiques.

Pour les écrivains roumains de la fin du XVII siècle et le début du XVIII siècle (M. Costin, C. Cantacuzino, D. Cantemir) le pont a une tout autre valeur. Il est utilisé comme élément qui peut démontrer la descendance latine des Roumains.

Enfin, une nouvelle vision est offert par L. F. Marsigli. L'analyse qu'il fait sur ce pont romain est celle d'un homme qui appartient à l'époque moderne.

Banatul secolului al XVIII-lea: o stare de civilizație a Europei central-sud-orientale

VICTOR NEUMANN

„Ideile unui istoric al vieții omenești, ca și ale unui istoric al vieții naturii, sunt înainte de toate interpretările lui.”..

N. IORGA

De ce Banatul și nu altă regiune? Pentru cine nu cunoaște trecutul, pentru cine nu percepe ori n-are puțința de a redescoperi în conștiința omului elementele tradiționale definitorii ar putea părea surprinzătoare desemnarea Banatului ca un ținut al convergențelor, ca un teritoriu în care se întrepătrund civilizațiile centrului și sud-estului, generind, pe de-o parte, multiplul dialog interior, iar pe de alta, marele dialog european. Să fie oare posibilă aprecierea: o placă turnantă a arealului situat între Viena și Constantinopol?

De ce n-am fi ales atunci Serbia, Croația sau coasta dalmatină, la fel de ilustrative în amintitul sens? Pe urmă, am putea fi bănuți — pe bună dreptate — de ceea ce îndeobște poartă amprenta subiectivității, datorată, nu în ultimă instanță, locului de obârșie al autorului. În fine, multe alte motive ar îndreptăți o atitudine de respingere a afirmației de mai sus. O explicație se impune. Nu vom ascunde faptul că înseși cercetările noastre au pornit, cu ani în urmă, de la sondarea fațetelor interioare și exterioare ale colectivității în mijlocul căreia ne-am format și care ne-a stimulat cele dintii încercări de reconstituire istorică, fapt care nu va atrage după sine diminuarea, cu atât mai puțin excluderea fenomenelor similare petrecute în cuprinsul aceleiași „zone”. Nicidecum o supraevaluare, în vederea dobândirii unei imagini neapărat sincrone cu Europa. Istoricul e dator să facă abstracție de tentația sincronismelor facile.

Dimpotrivă, cînd reflectam la o eventuală integrare a Banatului într-o carte urmărind devenirea lui „Homo Europaeus”^{*} în Răsărit, nădăjduiam ca o judecată cumpănită, pe cît e cu puțință corectă, să ne fie călăuză. Am încercat, prin urmare, o perspectivă, e drept, personală, de unde să rezulte nivelul de civilizație atins în pragul epocii moderne; o perspectivă, nu istorică, cum ar putea bănuși un neavizat sau chiar un specialist într-unul sau altul dintre domeniile care vizează științele omului; mai degrabă, una culturală, nu întru totul tributară unei *Geistesgeschichte*, căci speră, printr-o complexă și multidisciplinară aplecare asupra subiectului, să distingă dedesubturile succesiunii evenimentelor și faptelor, să discearnă mentalitatea care se lasă întrevăzută abia atunci cînd se pășește dincolo de aparențele cotidianului; căci, odată izvoarele analizate și interpretate din varii unghiuri, ne apropiem, în fond, de esențialitatea făpturii umane, de sentimentele și ideile care o animă. Modelarea omului în funcție de mediul asumat spre a-și desfășura viața, iată ce ne interesează.

Am avut impresia că e posibil să decodificăm pecetea inconfundabilă a personalității colective dacă vom străbate formele ei de expresie lingvistică, istorică,

^{*} Fragment din cartea, *Tentația lui Homo Europaeus*, în curs de apariție.

religioasă, culturală, economică, politică; dacă îl vom vedea din aproape în aproape pe micul meseriaș, adevărat creator de civilizație materială, pe funcționarul dintr-o administrație comitatensă, urmărind respectarea cerințelor birocratice ale vremii, pe soldatul de rînd cu știință de carte, cunoscător al evenimentelor contemporane de pe continent, pe guvernatorul militar ori civil aservit preceptelor ideatice ale Casei imperiale, pe țaranul modest, dar important producător de bunuri alimentare, pe antreprenorul, sigur pe sine, îndrăzneț, stabilind culoare de legătură între landurile periferice și piața centrală de desfacere a mărfurilor, pe intelectualul format în școlile luminate europene; o impresionantă comunicare de sus în jos și invers, abia schițată în paginile următoare și deci departe de a fi un excurs cu un caracter exhaustiv. Poziția în care ne situăm este o contemplație prin prisma secolului al XX-lea și ea poate fi mai limpede, în orice caz este alta comparativ cu amalgamul de știri redat întocmai sau prelucrat acum 100 sau 200 de ani.

Banatul are, într-adevăr, un aer propriu, motiv pentru care l-am socotit, nu fără a stăruia asupra nuanțelor și coloritului acelui timp, a fi deținut un loc aparte în geografia istorică central-sud-orientală. I-am urmărit, chiar și cu riscul unor ipoteze, repetatele sale tentații europene. Elocvențele situații invocate vin în mod firesc în întâmpinarea supozițiilor, la rîndul lor provocate de însăși aplecarea constantă și cu răbdare asupra unui trecut greu de dezvăluit.

Am îndrăznit să topim în interiorul discursului experiența istoricului, aceea retrăire pe cont propriu, poate și pentru că o complexă modalitate de punere în discuție a istoriei are șansa de a da viață unei realități prea de multe ori sec înfățișată și aproape întotdeauna în funcție de interesele subiective ale momentului. Astfel vom reliefa starea de civilizație care se afirmă aci în secolul al XVIII-lea, creînd pentru secolul următor un precedent demn de invidiat: ne gîndim la industria metalurgică, la sistemul de exploatare miniere, la transporturile fluviale, la desecări și canalizări, la societățile comerciale, la modul de difuzare a informațiilor prin presă și cărți, la formele moderne de cultivare a pămîntului, la prepararea alimentelor, la instituirea regulilor de igienă etc., toate în măsură să vorbească de beneficul schimb de valori. Un etalon pentru Europa de mijloc și de sud-est? Să nu anticipăm, să lăsăm ca faptele să ne spună adevărul dindărătul lor, rezervîndu-ne modestul rol de a atrage atenția cine le pune în mișcare și pentru ce.

Seduși de concepția lui Nicolae Iorga, sîntem încredințați că, fără a intra în jocul speculațiilor, vom revedea, probabil mai profund, ierarhia lumii bănățene, etajele superioare, ca și acelea inferioare pe care se sprijină. Pornim de la o aserțiune pe de-a întregul valabilă în studiul oricărei țări sau oricărei etnii din lume; potrivit ei, „viața unui popor e necontenit amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dînsule și înriurind necontenit viața acestora... aceleași căldură și aceleași vînturi și aceleași ploi hotărâsc volumul lor de ape, aceleași greutăți ale pămîntului au să le biruiască, săpînd albi și îmblinzind stîncă în prunduri, fărîmițînd-o în nisipurile cu care se joacă. Și, curgînd oricît de departe unul de altul, prin aceea că, la rîndul lor, ele fac cerul senin și noros, ele deschid calea vînturilor, ele determină calitatea aerului, se înriuresc astfel necontenit între sine”¹. Și cum altfel arată Banatul epocii luminilor, dacă nu tocmai ca un ținut unde se manifestă bogăția interferențelor etnice, a convergențelor de idei și tehnici, mulțimea întîlnirilor confesionale, plurilingvismul, nenumăratele progrese născute sub același acoperiș, chiar și atunci cînd fiecare își are cursul său, biruințele materiale și sociale comune. N-au fost acestea simple „mențiuni fugare sau scurte capitole de influențe reciproce”. Ele întruchipează universalitatea umană cu superioarele sale esențe.

Așezat la întretăierea drumurilor comerciale care leagă Europa mediană de Sudul mediteranean, situat între două lumi organizate diferit și stăpînind mijloace de trai adeseori altele, geografic vorbind, Banatul poate reprezenta, pentru călătorul venit aici din oricare punct cardinal, o regiune explicînd în fapt unitatea dintotdeauna a continentului. Contrazice etichetele și împărțirile rigide, generînd înțelegerea trunchiată a întregului. Particularitățile de tot felul implementate de state și religii, componentele etnice și lingvistice cu specificitățile lor incontestabile i-ar putea îndreptăți pe unii să stabilească acele linii de demarcație între Orient și Occident. Geografia și antropogeografia nu îngăduie însă abaterea de la adevărurile fundamentale ale istoriei. Ele conduc mințile luminate spre descifrarea infrastructurilor menite să indice factorii de coagulare. Braudel vedea în Mediterana și lumea înconjurătoare punțile unind teritorii și popoare, culoarele de pătrundere și cunoaștere reciprocă datorate golfurilor, istmurilor, trecătorilor; descoperea unitatea în diversitate. Nu e vorba de formele de relief și climă luate ca elemente de sine stătătoare, ci de natura însăși a cărei viață se însinuează nebănuit de mult în existența omului. Odată astfel acceptată geografia, nu vom privi Banatul sub forma unui pătrat terestru mărginit de Mureș, Tisa și Dunăre, nu prin descrierea detașată a șesurilor, dealurilor sau munților, prin enumerarea bogățiilor solului și subsolului; nu vom urmări evidențierea unui anumit determinism, la rîndul său amăgitor. Aceasta și pentru că recolta datelor, oricît de amplă ar fi din partea noastră și a predecesorilor, nu poate lumina suficient omul. Așa încît am parcurs spațiul și timpul, am inversat deseori planurile, în sensul că am studiat geografia prezentului, considerînd că vom regăsi valorile permanente, realitățile structurale, „organizarea unei așezări în perspectivă potrivit liniei de fugă a celei mai lungi durate”².

Lumea Banatului este bogată, iar geografia avantajează istoria ei. Ea te obligă să zăbovești mult în orașele și satele regiunii, printre ruinele vechilor clădiri și cetăți, să umbli pe crestele dealurilor și pe cărările munților, să suporti arșița soarelui dogoritor de vară pe malurile Timișului, Begăi, Mureșului, Crișului Alb, să admiri din fuga mașinii sau a trenului acele salturi abia perceptibile de la o formă de relief la alta, să străbați cu piciorul imensitatea verde a cîmpiei de mijloc situată între Caransebeș și Ineu, gustînd din dulceața fructelor mediteraneene de la poalele plaiurilor cărășene, să revezi adevărul tehnicilor de lucru în agricultura patriarhală practică încă de țaranul bănățean, să încerci să dezlegi ocupațiile în funcție de pămînt și climă, de acele unelte ancestrale păstrate ca obiecte de preț în muzee, să intri în viile Minișului sau de pe dealurile Mocrei, spre a rememora bucuria muritorului dintotdeauna dornic să se reculeagă în fața vinului de el însuși pregătit prin metode care dăinuie de veacuri, să descoperi bisericile de lemn din zona Făgetului sau acelea zidite în piatră montană din defileul Cernei, întîlnind o climă cînd umedă, cînd prea uscată, niciodată însă cu temperaturi prea joase; e aici un pămînt, în fond un complex de pămînturi care susține în și prin el însuși polivalențele ființei umane. Un Land, cu universul său, cu o multitudine de caracteristici fizice și omenești. Dacă nu o *Mittleeuropa* întru totul, în orice caz o *Kleineeuropa*, înglobînd deopotrivă formele civilizației orientale și occidentale. Geografia, cu amănuntele ei, ne întărește convingerea aceasta din urmă.

Banatul nu înseamnă numai zonă de munte sau numai zonă de cîmpie. El este și una, și alta; de aici, așezări diferite ca înfățișare, cu sate și comune cățarate pe înălțimi în care casele se înghesuie unele în altele, se contopesc, dînd impresia unei fortărețe gata în fiecă clipă să reziste eventualelor asalturi armate, cu localități mai populate și mai bogate aflate pe joasele platforme, oglindindu-se în apele riurilor lin curgătoare, favorizînd o altă comunicare, mai puțin agitată, cu natura. Și tot relieful este acela care îl sprijină pe om în deplasările sale dinspre

o parte spre cealaltă a regiunii, a „zonei”; defileele din sud sau din est mijlocesc contactele cu țara Severinului, cu Ollenia și Muntenia (dincolo de care se pătrunde lesne în inima Balcanilor), cu țara Hațegului și întreaga Transilvanie; podișurile împădurite, brăzdate de cîte o apă, cazul Bîrzavei, mijlocesc accesul dinspre Caransebeș spre Vîrșeț și, mai departe, spre Karlowitz și Belgrad; să nu mai vorbim de liniile drepte ale cîmpiei favorizînd lungi călătorii — expediții de la Lugoj, Timișoara și Arad pînă la Buda și Viena. Așa se și explică întîlnirile, apropierea, comuniunea, șansele de a vedea mai departe de propriul eu. Să nu se presupună de aici că sentimentul de conservare dispare o dată cu acele căutări sau regăsiri în alter ego. Imaginea celuilalt contribuie la o mai limpede cunoaștere a ego-ului. Cît privește puterea de supraviețuire în timp a bănățeanului, ea este constantă, apreciînd continuitatea românească; ea demonstrează cu prisosință forța lungilor durate regăsibile în instinctul de proprietate. Mică, mare, proprietatea asupra pămîntului nu comportă false aprecieri; ea a fost o dimensiune a biografiei, o justificare logică a rămînerii, a dependenței de spațiu: chiar și atunci cînd realitatea imediată nu confirmă acest lucru, speranța, certitudinea că solul acesta este singurul și unicul său loc de naștere și de veci îi este suficientă sieși. Ținutul, oricum ar fi modelat, semnifică o componență majoră a vieții. Caracterele umane însă, atitudinile, obsesiile, starea de spirit sau aceea de civilizație depind în bună măsură de meleagul unde se așază și se organizează individul, colectivitatea. Pentru că una este acomodarea cu muntele, alta cu șesul. Orizontul este de cele mai multe ori dependent de mediul, de natura în care și prin care se modelează ființa. Unitatea rămîne, doar că apare, datorită sufletului și minții altfel cultivate, o diversitate de imagini asupra celor ce ne înconjură. În realitate, planurile se suprapun, elementele fundamentale sînt sau devin aceleași, atunci cînd omul vizează traiul de zi cu zi, idealul de scurtă sau de mai lungă durată.

Să comparăm acum chipul regiunii din secolul al XVII-lea cu acela din veacul următor, măcar și prin prisma unora dintre noțiunile de geografie formulate de cronicari și istorici parcurgînd teritoriul și reliefîndu-l așa cum au știut ei a-l percepe și sintetiza. Intenția călătorilor de atunci pare sinceră, iar cercetarea de azi încearcă să o socotească, și prin alte argumente, ca fiind verosimilă. Să punem față în față pe Evlia Celebi, avînd o amplă și frumoasă descriere, cu Francesco Griselini, oferind o mărturie sigură și elegantă. Văzînd locul unde e amplasată cetatea Timișoarei, Celebi se extaziază: un pămînt mănos și înverzit, pe care parcurile și grădinile înfloresc în voie; o apă, Timișul, „dătătoare de viață, impresurînd zidurile; întinse cîmpii în împrejurimi, hrînind cai, boi, bivoli, oi, miei, un mare număr de animale; bogăția de fructe, „soiuri atît de diferite de vișini, fragi, prune... cum nu se mai află în alte țări“. Apoi, cetatea însăși îi sugerează imaginea construcției așezate în mijlocul unei insule, clădire simplă, dar solidă, plăcută la înfățișare, cu porți, între care funcționează poduri mobile — asemănătoare probabil celor medievale din centrul și estul continentului — cu bolți și turnuri de cărămidă, avînd vîrfurile ascuțite, „acoperite cu scinduri“, arborînd steaguri. Călătorului turc nu-i scapă nici detaliile cu privire la profilul palatului, al pieței centrale, pardosită „cu un strat tare de mortar“, la casele, străzile, magazinele și magaziiile ce asigură viața locuitorilor: o populație pașnică formată din oameni simpli, ostași și negustori, veseli și cumpătați, ce trăiesc sub influența dulcii clime adriatice. Și tot Celebi arată cum s-a înseris Banatul în circuit românesc, balcanic și european prin sistemul de alimentație adoptat. În funcție de consumul grîului, respectiv al piinii și al preparatelor făinoase: „franzeluțe“, „plăcintă cu unt“, „plăcintă cu miere“ — și cronica sa este plină de asemenea informații — putem aprecia nivelul economic al bănățenilor, știînd prea bine cum grîul, făina, pîinea reprezintă treimea care umple istoria Europei, personajul copleșitor, cu rol principal în exis-

tența umană, căci, prin cantitatea și calitatea sa, el definește în mod credibil standardul de viață al unei comunități. Important ni se pare să descoperim, prin același intermediar, rostul producerii în cantități mari a untului, mierii, cărnii și laptelui, înțelegînd astfel bogăția ținutului, dar și prestigiul pe care urma să-l dobîndească, un secol sau două mai târziu, prin masivele și renumitele exporturi de produse agricole. „Miarea și untul de aci sînt vestite în toată lumea” — spune cronicarul și nu ne îndoiim cîtuși de puțin că n-ar fi fost acesta adevărul, de îndată ce alte descrieri și aprecieri, independente de acelea ale lui Celebi, sînt mai mult decît asemănătoare³. În mare, cam așa trebuie să arăta Banatul la mijlocul secolului al XVII-lea. Măcar la suprafață, acolo unde erau detectabile, oarecum mai ușor, componentele geografiei istorice.

Cu alte mijloace materiale și, îndeosebi, cu o pregătire intelectuală superioară va veni Francesco Grisellini. Polihistor, savant de reputație europeană, *Aufklärer* subordonat monarhismului austriac, el reface o infinit mai completă imagine despre Banat. Observațiile lui merg mai departe, stăruind asupra belșugului provinciei. Chiar Casa vieneză, în subordinea căreia intră ținutul în 1718, după pacea de la Passarowitz, se arată interesată în cunoașterea amănunțită a tot ceea ce poate fi exploatat în acest cel mai de sud-est land al imperiului. Italianul va aduce, cu seriozitate și competență, date prețioase cu privire la comorile adăpostite în Banat; voia să ofere știri „adevărate și exacte”, să permită cu ajutorul lor judecarea stării materiale și spirituale a locuitorilor: „...Europa mai numără încă multe țări necercetate — afirmă el — a căror descriere adevărată, întemeiată pe discernămint, ar putea servi savantului drept divertisment, oferind satisfacție fiecărui doritor de cunoștințe și trebuind să intereseze prin utilitatea generală a problemelor — chiar persoane cu funcții mai înalte. Între aceste țări se cuvine rînduit și Banatul Timișan, o provincie însemnată”⁴. Pămîntul roditor încurajează economia casnică, manufacturile și meșteșugurile, este potrivit pentru creșterea animalelor; munții acoperiți cu păduri procură lemnul necesar omului; apele sînt bogate în pești și în nisip aurifer; subsolurile, în minereuri și în izvoare tămăduitoare — Grisellini rămîne impresionat de băile de la Mehadia, închinat de vechii romani lui Hercule; satele, orașele și castelele contribuie și ele la aspectul *sui generis* al unei regiuni pe cale de a dobîndi, dacă nu și dobîndind deja în acele decenii de sfîrșit de veac XVIII, o frumusețe aparte, minunată în ochii vizitatorului, plăcută localnicului, știind că oricînd e posibilă comparația cu alte teritorii europene atît sub raportul fertilității, cît și al șanselor de desfășurare a vieții. De fapt, istoricul luminist avea să studieze pe teren timp de aproape trei ani nu doar geografia, ci și clima Banatului, încercînd mai apoi să-l descifreze demografic și etnografic, religios, etnic și lingvistic. Descoperirile sînt senzaționale pentru el, ca intelectual, pentru Europa, de asemenea, amatoare de cunoaștere a necunoscutului, dornică de circulație pe meridianele globului. În fine, azi îngăduie lămurirea fenomenelor și atmosferei unei epoci: vederile și sentimentele care îl stăpînesc pe Grisellini, motivele care îl îndeamnă să descrie, să afirme sau să nege procesele întîlnite, confruntate cu surplusuri de date, cu tot ceea ce oferă experiența istoriografică a ultimilor ani, ne lasă să întrevădem suprafețele, cadrele, fără goluri, în care se mișcă o colectivitate. Aceasta dacă o surprindem în funcție de ceea ce am spus; atunci explicațiile vor fi plauzibile și ele. Este adevărat că totul ne apare extraordinar în consemnările călătorilor, în speță cînd vorbesc despre ce există și ce se petrece sub ochii lor, cînd inventariază urmele arheologice, descriu peisaje și tipuri umane, cînd catagrafiază monumentele antice și medievale. Uneori sînt subiectivi, merg prea departe în aprecieri, alunecă în interpretări și atunci observațiile le reluăm de la capăt, confruntăm izvoarele, trecem la comparații sistematice. Oricum, textele

invocate, mai mult decât acelea ulterioare, ne fac să recunoaştem cursul natural al istoriei. În această perspectivă trebuie înţeleşi F. Criselini, E. Celebi, J. J. Ehrler, N. Stoica de Haţeg şi mulţi alţii.

Înainte de a vedea personajul central cu înfăţişările sale diverse, trebuie să arătăm că Banatul se află sub directă administraţie vieneză între anii 1718 şi 1779, fiind organizat sub formă de districte⁵. În timpul Mariei Theresia va fi anexat Ungariei şi împărţit în trei comitate: Caraş, Timiş şi Torontal. Regimintele de graniţă sînt administrate permanent de Consiliul de război al imperiului. Coordinarea provinciei se face prin intermediul unei *Landesadministration* în frunte cu un guvernator militar sau civil, mai târziu, prin mijlocirea Consiliului locumtenenţial ungar. Autoritatea forurilor centrale vieneze se exercită prin Camera aulică, prin Comisia Neoaquistică şi prin amintitul Consiliu aulic de război. Banatul este considerat un domeniu al Coroanei şi al Camerei (*Reichsunmittelbare Kron- und Kammerdomäne*), un bun nou dobîndit (*neoaquisitum*), adjucecat în temeiul dreptului războiului (*jure belli*), astfel încît aici nu este recunoscut nici un titlu de drept privat ori public anterior anului 1716, cînd turcii fuseseră stăpîniţi ţinutului⁶.

Imperiul caută să instaureze propriul mod de a gîndi, propria manieră de exploatare a ţărilor şi regiunilor intrate în subordinea sa. Interesele de natură politică, strategică, economică sînt evidente, aşadar orice efort în această direcţie nu numai că nu e inutil, ci ne apare absolut obligatoriu. Ideile de expansiune, de putere, de dobîndire a unei poziţii convenabile, dacă nu avantajoase, în raport cu celelalte mari forţe europene sînt dominante în cancelaria de la Viena. Fiecare ţinut înglobat imperiului trebuie să corespundă orientărilor principale ale habsburgilor, să se supună tuturor intenţiilor lor, modului de viaţă, de dezvoltare economică, de stratificare socială; să nu mai vorbim că nici un pas politic nu era admis în afara sistemului preconizat de ideologii şi politicienii austriei. Chiar de la bun început, statutul juridic al Banatului impus de Eugeniu de Savoya (1717) arată că necesităţile echilibrului politic la graniţa de răsărit au determinat cucerirea regiunii. Împăratul va exercita aici un „*dominium altum*, dreptul de suveranitate al statului, cucerit prin *jus gladii*, şi un *dominium secundum terrestres*, în calitatea sa de proprietar feudal, potrivit căruia în Banat totul devenea cameral“. O puternică şi foarte bine pusă la punct administraţie, în cadrul căreia poliţia îşi are rolul ei bine ştiut, de asigurare a securităţii statului, conferă preaputernicilor o mişcare liberă, constant aceeaşi, de imprimare (folosind mijloacele care îi stau la dispoziţie) a unui mod de manifestare urmărind consolidarea interioară, crearea unui bastion imperial, în esenţă prea puţin diferit faţă cu acela al Vaticanului. De aici şi intenţia de uniformizare a landurilor. Sigur că de anumite specificităţi se ţine seamă, doar că şi ele sînt subordonate aceluiaşi scop. Strălucirea Vienei trebuie să rămînă în prim-plan, îşi spun cei de sus, căci ea reprezintă *factotum-ul*, locul de unde pleacă ideile şi unde se întorc materializate gata. Monarhismul absolut, totalitar este prefăcut într-un despotism luminat atunci cînd Europa se confruntă cu seismele sufleteşti, cu crizele de conştiinţă. Cine rezistă, merge mai departe, cine nu, intră în zodia revoluţiilor şi, acolo, drumurile se încrucişează, dispăre orice siguranţă, totul devine posibil; ceea ce a fost nu va mai fi nicicînd. După 1800 şi pînă către 1850, istoria confirmă sensul unei atari evoluţii. Habsburgii întrezăresc pericolul, îl observă şi alţii, dar ei se pun mai bine la adăpost în faţa marelui cutremur provocat de burghezie. În fapt, doar o amîinare, mai mult ca sigur, inconştientă. După felul în care sînt gîndite şi coordonate lucrurile în secolul al XVIII-lea, nimeni nu îndrăzneşte, măcar la nivelul imperiului acestuia, să vadă un even-tual sfîrşit. În Banat — starea lui de civilizaţie demonstrează cu prisosinţă acest lucru — programele sînt luate şi reluate de la capăt, indică un început, aspirînd

la o desfășurare pe un larg cîmp de activități. Repetate experimentări, înscrise într-o politică mercantilistă, ceea ce înseamnă reforme și iar reforme. Istoricii idealismului austriac sau ai aceluia austro-ungar subordonează știința lor modului oficial de a privi scena istorică. **Sînt ei înșiși niște instrumente**, astfel că Banatul este deseori perceput în funcție de sensul și conținutul acțiunilor imediate. Am arătat în altă împrejurare cazurile de acest gen, de la Schwicker și Preyer, la Borowsky și Szentkláray⁷.

Nu-și are rostul să derulăm aici suita tuturor categoriilor sociale, cu amănunte ținînd de evoluțiile lor. A întreprins-o foarte bine cercetătorul Nicolae Boeșan în cartea sa, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, unde, sub aspect cantitativ și nu numai, sînt prezentate, rînd pe rînd, statutele țărănimii, nobilimii, clerului, cnezilor, grănicerilor, relevîndu-se cu lux de informații implicațiile lor în ansamblul sistemului politic și economic austriac. Vom apela însă la unele exemple, dar ceea ce ne interesează mai curînd este semnificația globală a structurilor modelate în funcție de realitățile timpului, concordante cu obiectivele vieneze și, mai presus de orice, cu firea umană recognoscibilă într-un destin făurit conform propriei mentalități.

Cine formează populația Banatului în secolul al XVIII-lea? Care este colectivitatea supusă imperativelor habsburgice? Și, mai cu seamă, dincolo de aceste aspecte (mult accentuate pînă azi, relevate din unghiuri diferite, cînd supradimensionat, cînd critic, conținînd importante informații), ni se pare că progresul rapid al regiunii trebuie explicat tocmai prin mecanismul interior, căruia-i dau viață oamenii prin experiențele lor, prin schimburile lor mutuale, printr-o conviețuire, care, în general vorbind, reușește să îndeplinească o stare de civilizație europeană la mijlocul distanței dintre două spații și două lumi interferente, eliminînd golurile, așa cum geografia însăși am văzut că ne ajută să înțelegem fenomenul în cauză. În 1774, potrivit unui recensămînt al funcționarului Ehrler, numărul românilor este de 220 000, al sîrbilor și grecilor de 100 000, al germanilor de 53 000, al ungurilor și bulgarilor de 2 400, al evreilor de 340. Se adaugă aici un număr relativ redus de spanioli, colonizați în primele decenii ale secolului la Becicherecul Mare, atunci Noua Barcelonă; dispariția lor a fost apreciată ca o neputință de adaptare la condițiile de viață destul de dure în această parte a provinciei. Cert este că în timpul călătoriei sale în Banat, Griselini nu i-a mai întîlnit. Alte grupuri etnice și mai puțin numeroase și-au făcut, într-un fel sau altul, simțită prezența. Statistica ne pune în fața unei realități demografice; nu însă suficient de convingătoare, căci exactitatea datelor nu reprezintă întotdeauna și istoria propriu-zisă. Sîntem prost informați încă în ceea ce privește complinirea amintitelor grupuri etnice. Faptele, oricît de autentice ar fi, nu simbolizează tridimensionalitatea: suflet, cuget, simțire decît dacă pătrundem în miezul lor, spre a le descoperi chintesența. Probabil că, sub forme diverse, fiecare locuitor s-a simțit, conștient sau inconștient, o particică din marea familie a Banatului.

Acestea fiind zise, adevărata problemă este să aflăm ce anume se întîmplă pe palierul de jos, ca și în sînul elitei. Cauzele pot fi mai bine înțelese dacă urmărim oamenii cu tradițiile și credințele, cu ocupațiile și firea lor. „Românii și sîrbii sînt de la natură supli, înalți, puternici și frumoși”⁸. Religia lor e ortodoxă, ceea ce îi apropie de componenta majoră a vieții spirituale din sud-est. Unii, puțini la număr, vor trece la catolicism — de exemplu, locuitorii satului Slatina, din districtul Caransebeș⁹ —, alții vor accepta (abia în primele decenii ale secolului al XIX-lea) forma tranzitorie: uniția sau greco-catolicismul. Învățătura creștină orientală se interferează cu aceea apuseană. Vechea credință va avea însă un cuvînt

greu de spus în viața cotidiană, dar și în expresia ideatică. Preoții, protopopii și episcopii susțin ortodoxia pe toate căile, chiar și biserica unită are slabe șanse de izbândă, cu mult mai slabe ca în Transilvania; deși rescriptul imperial privind înființarea episcopiei greco-catolice datează de la 1738¹⁰, activitatea antiunionistă este puternică. Începuturile ei, prin Visarion Sarai și discipolii săi, desfășurând opoziția la granițele Banatului, sînt amintite în documente încă în 1742¹¹. Misionarii habsburgilor nu vor reuși în tentativa lor de convertire, de unde și continuitatea specificului mental. În schimb, românii, ca și sîrbii de altfel, sînt receptivi cînd nu se atentează la personalitatea lor. Cînd ocupațiile și calitățile lor sînt încurajate. Gospodăriile țărănești, creșterea vitelor, activitățile miniere, prelucrarea metalelor, exploatarea forestiere și utilizarea lemnului reflectă contribuțiile lor primordiale în economie. În exploatarea minelor de la Bocșa și Reșița, în producerea cărbunilor de lemn necesari la furnale, în fabricarea mangalului, românii au o pondere apreciabilă. Mestieri sosiți din Țara Românească în Banat, acceptați, nu fără reticențe, de autorități, vor reprezenta energii umane cu rosturi bine definite în civilizația materială a Banatului. La fel se va petrece și în planul vieții intelectuale, unde familiile Brediceanu, Broșteanu, Cioroianu, Diaconovici, Groșșianu, Grozescu, Izverniceanu, Nemoianu, Telescu, originare din Oltenia, vor juca un rol de prim rang în emanciparea culturală¹². În mare majoritate țărani, deținători de sesii sau fragmente de sesii, iobagi, jeleri în economia domeniială, românii și sîrbii bănățeni vor adopta cunoștințe noi în practica agricolă, cuceriri ale științei și tehnicii. Plugul de lemn — ne spune un cercetător — era răspîndit atît în rîndul populației băștinașe, cît și al coloniștilor germani. Gospodăriile, sub influența acestora șvabești, sînt înzestrate cu uneltele necesare pentru muncile cîmpului: topor, sapă, hîrleț, furcă, plug, grapă, lopată, seceră, o căruță ușoară cu hamuri, doi cai, o pereche de boi, o vacă, semințe și nutrețuri¹³. Un alt exemplu, cît se poate de edificator în înțelegerea adaptării din mers la noua civilizație, în deslușirea rostului convergențelor îl aflăm de la Griselini: „În vremea pe cînd contele Clary era președinte al Administrației Banatului, la Slatina, în districtul Caransebeșului, a fost ridicată o sticlărie. Românii se iviră pe dată și, sub îndrumarea unui maestru sticlar, învățară arta de a fabrica sticle, pahare ș.a., cu care Banatul se îndestulează acum singur. De asemenea, la exploatarea miniere de pe cuprinsul celor patru oficii montanistice ale Banatului, precum și la Ciclova și Bocșa, alături de lucrătorii germani se găsesc și destui români, cărora nu le lipsește nici iscusința, nici experiența. Tot românii sînt cei ce pot fi folosiți cu cele mai bune rezultate la orezări organizată la Cmor de antreprenorul actual”¹⁴. Versați în arta boiangeriei, dar și în artele mecanice, în acelea plastice — pictează în manieră bizantină —, în arta tiparului, ei sînt apreciați în izvoarele vremii ca fiind ingenioși. Virtuțile lor concurează cu ale oricărui alt grup etnic bănățean. De la acelea morale la acelea păstrătoare de datini ancestrale, de la viața cumpătată la bucuria dansului¹⁵. Specificul dă un plus de savoare, oferă o cromatică vie întregului, observabilă dacă așezăm în paralel alteritățile. Mîncarea constă dintr-un fel de polenta (mămăligă), preparată din porumb, în cazul românilor; sîrbii consumă pîine obișnuită de casă. Amîndouă popoarele însă mîncă cu deosebită plăcere slănină crudă, afumată în aer liber. Ohiceii îl reîntîlnim la maghiari și germani, metodele de conservare a cărnii, în speță a aceleia de porc, fiind bine cunoscute tuturor bănățenilor. Un fel de cult în acest sens. Interferențele sînt nenumărate și pe această linie și ele conduc la dezvoltarea unei arte culinare distincte, originalitatea rezultînd din împrumuturi reciproce. Fiecare ia de la celălalt ceea ce i se pare mai bun. Băutura românilor este răchia, „un lichid fiert din corcodușe și prune, în timp ce a germanilor este vinul. Banatul le va produce în cantități mari, tehnica de preparare a lor fiind însoțită de toji, în vreme ce consumul va deveni o obișnuită delectare în timpul

liber¹⁶. Și pentru că i-am amintit mereu pe sirbi în imediata vecinătate a românilor, trebuie să spunem că istoria lor în această regiune coboară pînă în secolul al XV-lea. Începutul colonizării lor pe teritoriul bănățean datează din vremea comitelui Pavel Chinezu, aspectul urmînd să ia o oarecare amploare în timpul și mai ales după războaiele austro-turce de la finele secolului al XVII-lea și începuturile celui de-al XVIII-lea. Buni agricultori, exercitînd diverse meșteșuguri, oșteni fideli, ei au, așa cum sumar am arătat deja, caracteristici asemănătoare cu ale populației băștinase. Apropierile se petrec în sfera culturii morale și a sîrguinței; biserica și școala îi așază alături, însuși sistemul politic austriac îi domină sau îi stimulează printr-o legislație asemănătoare, dacă nu identică. Privilegiile se vor îndrepta mai mult spre sirbi, conducerea bisericii ortodoxe asigurîndu-i acesteia, prin mitropolia de Karlowitz, unica ierarhie de rit greco-oriental recunoscută de Viena. E un favor care se va resimți în mișcarea de emancipare socială, în revoluția intelectuală. Chiar și așa, redeșteptarea națională va decurge în paralel, ideile novatoare vor pătrunde pe aceleași căi, vor fi receptate cu aceeași putere și adaptate acelorași speranțe de devenire, de recunoaștere europeană. De aici și justetea că drumurile converg și dacă nu le vom vedea astfel întotdeauna vom risca să ne îndepărtăm de firea umană capabilă să se afirme fie în companie, fie în confruntare cu ceilalți, niciodată însă în afara comunicării.

Prezența, în spațiul bănățean, a germanilor, colonizați de Carol al VI-lea, de Maria Tereza, creează o complexitate pe toate planurile: economice, sociale, politice, juridice. Intențiile oficialității nu concordau dintru început cu mentalitatea „zonei”. Chiar dacă scopul era ridicarea provinciei la nivelul acelora din Europa Centrală, perioada adaptărilor, deci noua conviețuire și implantarea unui mod de viață diferit în comparație cu acela anterior, însemna depășirea situației fixate de istorie. Alăturarea era forțată: religii deosebite, alte limbi, tradiții și obiceiuri față de acelea ale locuitorilor autohtoni. Toate puteau concura la un dezastru. Nu s-a întîmplat așa și aici nu poziția imperiului, cît mai ales contractele interumane au jucat un rol extraordinar. E și toleranța românilor la mijloc, a ortodoxismului în genere, mai puțin categoric. Acest lucru de obicei nu-l înțeleg istoricii care extrag cu penseta o singură ideologie dintr-un creuzet, care-și văd semenii doar prin prisma unei apartenențe sociale sau etnice, chiar și atunci cînd coexistă cu altele; nu pot fi trasate linii de demarcație. Nu sîntem pe un teren de sport. O paranteză! Am auzit, prin anii '75, în perioada studiilor la Universitatea din Cluj, o sintagmă tulburătoare, pe care o redăm cu aproximație: „Pînă aici, totul bine și frumos, de aici încolo Mănăstur”! Adică, în traducere, pînă la această margine de oraș, unde începea o suburbie, actualul cartier Mănăstur, viața îți era în siguranță, dincolo puteai oricînd să te prăbușești. Sentimentul morții se făcea simțit pe aproape. Evident, ideea aparținea unor huligani stradali, și nu putea fi nicidecum asemănată temeiurilor vreunei revolte medievale. Probabil, dintr-un manual de istorie însușit în grabă, ei preluaseră informații despre tratativele desfășurate în vremea răscoalei de la Bobilna. Fără discernămint, cu aplicare brutală, căci se refereau la pașnicul trecător, în cele mai multe din cazuri, grăbit spre casă, fără vreun gînd de violență, de răutate, de perversitate. Gîndul de a străbate liniștit drumul vieții sale. Și totuși, o nevinovată victimă! Am exagerat cu bună știință, tocmai spre a reliefa consecințele unui raționament izvorit dintr-o greșită înțelegere a trecutului. E drept, am coborît pînă la nivelul de jos; orcum, șocul este același, indiferent de la cine pornesc judecățile și acțiunile de acest gen. Avertismentul e valabil atîta vreme cît se proliferază amintita infirmitate.

O comunitate umană n-o deslușim în realitatea ei dacă-i aflăm numai idealurile intelectuale sau numai direcțiile de înaintare politică și religioasă, după cum n-o înțelegem corect limitîndu-ne la descrierea ocupațiilor țaranului sau ale comer-ci-

antului. Cu atât mai puțin când uităm în mod voit sau trecem cu indiferență pe lângă un preot ortodox, catolic, reformat sau pe lângă un rabin, fiecare, în felul său, reprezentând un cult, o etnie, un simbol al unei familii de spirite, în fine, o părticică dintr-un întreg, dintr-o colectivitate. Șvabii bănățeni sînt ei înșiși o componentă importantă, un ferment al vieții cotidiene, dar și al aceleia de elevație din regiune. La orașe, ca și la sate, își mărturisesc propria personalitate, se reprezintă pe sine, prin ceea ce construiesc, prin ceea ce făptuiesc în ordinea bunului mers al lucrurilor. Nu trebuie văzuți neapărat ca subordonați, executanți ai politicii vieneze. Adeseori sînt cu totul altele: prin origine, mulți vin din zona Alsaciei, așadar, uneori, combinați cu francezii¹⁷, prin limbă, un dialect net deosebit de al austrieilor; prin tradiții, de sorginte medievală, practicate inițial în regiunile din vestul german; prin meșteșugurile și agricultura profesate nu doar la îndemnul oficialităților ei, îndeosebi, ca urmare a unor vechi deprinderi. Sînt foarte harnici și foarte pricepuți în aproape orice meserie. Muncesc mult, întotdeauna cu dăruire, niciodată cu superficialitate. Îndemînarea — și obiectele produse își spun cuvîntul — le este caracteristică, așa cum disciplina și curățenia le sînt sfinte. Șvabii nu-și desfășoară existența într-o izolare, doar în mijlocul comunității lor. Curioși, dornici să învețe, să-și însușească felurite cunoștințe despre indiferent care element, capabili să ajute la bunăstarea proprie și a celorlalți, ei se simt bine în societate, participă la sărbătorile și evenimentele lor, dar și la acelea ale românilor, sîrbilor, maghiarilor, evreilor. Stăpînesc două—trei limbi. Dintotdeauna buni vorbitori ai românei și maghiarei, cîteodată și ai sirbo-croatei — cazul aceloră din Biserica Albă — șvabii se vor considera, la scurtă vreme după colonizare, ca fiind locuitorii acestei țări. La fel vor fi considerați și de populația hăștinașă. Se vor simți ca în propria lor patrie, vor făptui ceea ce n-au putut făptui în spațiul natal, se vor considera onești slujitori ai acestui pămînt. Aproape de necrezut pentru cine n-a trăit în preajma lor; neverosimilă situație, precum aceea a europeanului stabilit ieri sau azi în America, în mijlocul unei populații extrem de variate. Consecințele sînt contrare prejudecăților! Mici neînțelegeri au existat: le întîlnim și între vechii și noii coloniști. Cert este că pămîntul repartizat lor nu putea prejudicia agricultura practică de români și sîrbi; „.... întregul teritoriu neagră era folosit ca pășune și în aceste condiții lotul de pămînt repartizat ca ogor colonistului nu a afectat suprafețele agricole lucrate de țărani români, ci a redus numai pășunatul extensiv, ineficient“. Instrucțiunile lui Iosif al II-lea privind administrarea regiunii menționează că împărțirea terenurilor arabile se va face în funcție de brațele de muncă ale familiilor fără deosebire între membrii celor trei națiuni ale Banatului¹⁸.

Satele coloniștilor germani, mai numeroase în partea central-nordică și vestică a Banatului, au fost ridicate pe baza unor proiecte. Există hărți cadastrale ale sate-
lor bănățene din secolul al XVIII-lea, de unde se poate desluși o imagine exactă a localităților: configurația locului, zonele economice — agricole din hotăr, resursele de apă, de minereuri, drumurile. De evidența patrimoniului funciar și a veniturilor impozabile se interesează autoritățile. Pe hărți mai figurează ulițele, gospodăria familială (casa, curtea, grădina), instituțiile prezente în viața satului, biserica, școala, locuința marelui proprietar, locuința preotului, reședința aparatului de reprimare (husarii), cărciuma, cimitirul. „Administrația imperială introduce în satele de colonizare șvăbești așa-numita sistematizare teritorială prin dispunerea ulițelor în unghi drept față de celelalte, sistemul acesta de caroiaj regulat al ulițelor fiind introdus și în unele sate vechi românești, cum ar fi Alioșul la 1785, Balințul la 1776—1817, Bara la 1828, înlocuind vechea structură tradițională românească“¹⁹. Șvabul a acordat vieții economice o pondere deosebită, ceea ce nu l-a împiedicat să desfășoare și o bogată activitate intelectuală. Funcționarii, preoții, tipografii,

profesorii alcătuiau un mediu favorabil receptării și emancipării culturale. La 1771 *Temeswarer Nachrichten* ne arată că în jurul tipografului și editorului Mathäus Heimerl s-a format un cerc de cărturari în care se mișcau Johann Jakob Ehrler (funcționar superior al administrației bănățene), Clemens von Rossi (prim canonic și paroh al catedralei, fostul preot al italienilor colonizați în Merțișoara), Wolfgang von Kempelen (consilier al administrației), Gottfried von Brettschneider etc. și în care se înfruntau adepții lui Goethe cu aceia ai lui Wieland²⁰. Până și micul comerciant putea aspira la o existență spirituală. Pe de altă parte, biserica rămâne un pol aglutinator, chiar dacă ideile luministe sînt însușite de un număr din ce în ce mai mare de oameni. Episcopul romano-catolic, împreună cu membrii capitolului, decide în toate problemele religioase din Banat. Jurisdicția capitolului catedral al Cenadului se extinde și asupra unei părți din Ungaria. În 1774, numai la Timișoara funcționează șapte biserici catolice, după cum și trei mănăstiri, două ale franciscanilor și una a minorităților²¹. Domul romano-catolic — „edificiu splendid“, cum îl numește Ehrler — ca și copiii în miniatură din satele șvabești bănățene reflectă alianța puterii politice cu religia, dincolo de care transpare și firescul atașament al omului de rînd la o credință socotită de el pilduitoare. Deosebiți de ortodocși prin cortegiul de tradiții și obiceiuri, de la ritualul de nuntă, pînă la acela de înmormîntare, catolicii imprimă austeritate societății pe care o traversează. Prin reprezentanții lor vor coordona chiar și latura materială a civilizației bănățene, amestecul în problemele administrative fiindu-le caracteristic. Dominarea și înfatuarea le moșteneau prin filiera Vaticanului. Impactul celor două religii nu pare să fi fost prea ușor de realizat, mai ales la începuturi. În timp, o acomodare tacită, un respect se va instala de-o parte și de cealaltă. *Homo Religiosus* însă nu are elasticitate; pe fondul unor metamorfoze de conștiință, el va pierde teren în mod simțitor, astfel încît, deasupra legilor instaurate de el și de rigida lui biserică, oamenii se vor apropia și interfera în majoritatea preocupărilor lor, găsind că este bine, frumos și plin de speranță să-l înțelegi și să-l ajuți pe acel *alter ego* ce îți apare în față. De aici și prietenia, o latură comună a mentalității populației Banatului.

Maghiarii sînt și ei o parte integrantă a istoriei regiunii. Conviețuirea lor cu grupurile etnice de aici datează din evul de mijloc. Situația nu este identică aceleia din Transilvania. Perioada dominației turcești în Banat a întrerupt în bună măsură conviețuirea. Înseși relațiile sociale și politice pe care le puteau întreține în acest teritoriu sînt altele comparativ cu acelea din zona intracarpatică. Un număr relativ redus va trăi alături de români și sîrbi în răstimpul dintre bătălia de la Mohács și pacea de la Karlowitz, respectiv Passarowitz. Punțile de legătură sînt Lugojul și Lipova, integrate mai mult Transilvaniei autonome decît administrației turcești direct exercitate de Poartă. O explicație și mai plauzibilă: nobilimea și iobăgimea, cele două blocuri mari ale colectivității maghiare, sînt clasele ei fundamentale. Sub turci, ele nu vor mai supraviețui, ceea ce nu se va fi întîmplat în Transilvania. Secolul al XVIII-lea va redeschide contactele. Proletariatul agricol reapare la sate, un proletariat industrial se formează treptat, o dată cu înființarea minelor, cu dezvoltarea manufacturilor; un cadru politic nou, clase sociale eterogene, o stare economică diferită de aceea feudală fac ca aspirațiile populare, puține, multe, cîte erau, să se transforme. Catolici, dar și reformați, maghiarii vor reveni cu entuziasm în Banat, o dată cu noua stăpînire, mai cu seamă că rezistența nobiliară de aici este practic inexistentă. Se vor integra în cotidianul bănățean, vor face cunoscută limba lor. Cel mai repede și-o însușesc evreii și germanii. Evreii pentru că parte din ei sosesc din Ungaria sau Austria, pentru că însușirea limbilor le este o trăsătură fundamentală care i-a ajutat să supraviețuiască în orice țară, în orice regiune de pe glob. Cu alte cuvinte, o necesitate. Germanii vor colabora cu maghiarii în sfera meșteșugurilor, a agriculturii, se vor interfera în industria casnică, în pre-

pararea hranei. Pînă la diversificarea ideologiilor, pînă la lupta în numele națiunii, pînă la revoluții, viața se desfășoară sub semnul convergențelor. Și după aceea, infrastructurile și-au dat seama că buna înțelegere e o calitate înăscută a omului pe care trebuie să o păstreze. Adversitățile politice sînt cu totul altceva, și țărani bănățeni, ca și aceia ardeleni au observat foarte bine acest lucru. Dovadă, raporturile lor sociale. Ele se vor regăsi între negustori, tipografi, editori, pînă și între intelectualii care vor lupta pentru emanciparea propriei etnii, înțelegînd că n-o pot face în dauna altora. Contactele în instituțiile de cultură din Timișoara, Arad, Buda, Viena, Karlowitz vor aduce și lumini, nu numai umbre. E drept, Revoluția franceză antrenează, prin ecoul ei, pe unii împotriva altora. E o lipsă de discernămint la mijloc. Cei cu adevărat superiori vor depăși impulsurile de moment, prevăluindu-se de ceea ce este esențial în ordinea devenirii ființei umane. Cazul lui Bălcescu și Szécheny, mai tîrziu al lui Boliac și Toldi rămîn pilduitoare²². Banatul profită din punctul de vedere al civilizației prin integrarea maghiarilor în mecanismul socio-economic. Fiecare experiență se arată benefică.

Evreii și bulgarii, deși mai puțin numeroși, vor contribui și ei cu aspecte revelatoare, nu arareori exotice, la definirea teritoriului. Am arătat într-un capitol precedent²³ care sînt caracteristicile universal valabile ale diasporei iudaice, accentuînd dimensiunile integrării sale în istoria Europei de centru și de sud-est. Tot atunci am sugerat, prin cîteva linii abia schițate, o posibilă monografie a trecutului evreiesc în Banat. Specificitatea credinței, închiderile și deschiderile spirituale, nevoia de cunoaștere și comunicare, durată lungă parcursă din antichitate pînă la modernitate în afara țării noastre fac din evrei un element de curiozitate, de admirație și de respingere totală. De aici, filosemitismul și antisemitismul, care, în cele mai multe cazuri, pe ei îi implică și nu alte popoare semitice. Bănățenii îi vor accepta, numărul lor era oricum neglijabil în veacurile XVII–XVIII. În a doua jumătate a Secolului Luminilor²⁴, cîteva sute de familii locuind în orașele Arad, Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Virșeț aveau să intre într-un dialog, la început modest, mai apoi răsunător cu populația Banatului, dar și cu autoritățile. Nu au pămînt, ca în cazul românilor, sîrbilor, germanilor; ei sînt tolerați, acceptați (în schimbul unor obligații) de imperiali în preajma cetăților; cînd devin intermediarii principali între Viena și Constantinopol, vor juca un rol diplomatic care le va atrage simpatia sau antipatia; cînd devin negustori, vor circula între o provincie și alta, asigurînd penetrația nu doar a mărfurilor, ci și a ideilor, a cărților. În postura de circiumari și mici meseriași îi întîlnim în satele și comunele bănățene; în calitate de comercianți, colportori de carte, tipografi și editori își vor desfășura activitatea în orașele regiunii. Ca peste tot de altfel. Intelectualii: rabini, profesori, medici, farmaciști sînt nelipsiți și ei. Sub aspect spiritual, iudaismul manifestat aici sub ambele forme (sephardim și ashkenzim) tinde să unească și mai mult comunitatea Banatului. Puterea de adaptare, limbile vorbite, rapiditatea acțiunilor sînt o garanție. De asemenea, în sensul înnoirii, al dobîndirii unei condiții compatibile cu iluminismul central-european, evreii fac un pas important. Sînt un „vehicul modern“; aceeași e și explicația supraviețuirii. Secolul al XIX-lea va aduce unele modificări prin ideologiile care intră în scenă. Așa se face că pînă și viața religioasă a evreilor va suferi reforme; una de proporții, de rang european, se va declanșa la Arad; ea aparține rabinului Chorin Aron și va prilejui deschideri mai mari ca pînă atunci, dar nu va mai oferi și aceeași siguranță. Simburele tare al civilizației iudaice riscă să se fisureze. Nu s-a întîmplat astfel, și chiar dacă parte din compromisurile de atunci au fost scump plătite ulterior (vezi cazurile din Ungaria și Germania secolului XX), evreii și-au recîștigat încrederea în sine. Mișcarea lui Aron a fost o formă tranzitorie, de emancipare a cultului, contribuind la însăși emanciparea politică a evreilor din imperiu; istoria a dovedit că, din păcate, nu a fost calea cea mai reușită.

În sfârșit, să-i amintim și pe bulgarii satelor Vinga și Dudeștii Vechi; catolici, așa-ziși paulicieni (converșiți de către călugărul Paulus la începutul evului mediu), ei sînt originari din localitățile care mărginesc Vidinul. Sub influența victoriilor austriece în fața turcilor și în urma unor nereușite răscoale, amintita populație părăsește locurile natale spre a se așeza în Transilvania de sud, la Sibiu, Deva, Vințu de Jos, Alba-Iulia (sfîrșitul secolului al XVII-lea), mai apoi în Oltenia, la Craiova, Brădiceni, Rîmnicu-Vîlcea (după 1718) și în Banat, după retrocedarea Olteniei de către habsburgi (începînd cu anii 1737—1739). Bulgarii vor fi agricultori și meșteșugari de profesie. Obțin acordul autorităților și ridică sate puternice din punct de vedere economic; în perioada de domnie a Mariei Tereza, Vinga — Theresienstadt în epocă — este centrul în jurul căruia gravitează viața celor aproximativ 8 500 de locuitori. Privilegiile, nu fără efort dobîndite, se reflectă în integrarea crescîndă a acestei populații în ritmul de desfășurare al civilizației bănățene².

Avem de-a face cu un mozaic, pe care l-am cuprins astfel și nu în amănunt, tocmai spre a indica sintetic o configurație aparte a istoriei regiunii dintre Dunăre, Tisa și Mureș. Dimensiunile ei n-au fost nicicînd văzute așa și ni se pare că de aici izvorăște și falsa marginalizare a temei, așezată într-un unghi, dacă nu mort, în tot cazul periferic. „Zonă” tampon între două imperii, regiune aparținînd spațiului românesc, ținut de tranziție de la Europa de mijloc la aceea de sud-est, Banatul se complinesce prin cele două lumi care îl alcătuiesc. Mai mult, are posibilitatea să dezvolte o originală stare de civilizație. Să mai spunem că diversitatea grupurilor etnice, ființînd aici împreună cu populația autohtonă — majoritară, mulțimea apartenențelor religioase — pînă și mahomedanismul este prezent — facilitează amintitul și foarte importantul dialog continuu cu Centrul și Apusul, cu Balcanii și cu Bizanțul de după Bizanț.

Note

1. N. Iorga, *După concepții istorice. Cuvîntare de intrare la Academia Română* (17 mai 1911) în vol. *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a III-a, București, 1944, pp. 91—92.
2. Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană...*, vol. I, p. 56; vezi în acest sens întreaga explicație metodologică, precum și rezultatele la care se poate ajunge din punct de vedere al fixării evoluției umane, la nivel conceptual-istoriografic (evident, după un concret demers istoric), Idem, *Ecrits sur l'histoire*, Paris, 1969.
3. *Călători străini despre țările române*, vol. VI, partea a II-a, Evlia Celebi, îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, pp. 496—502; rolul plinii în stabilirea nivelului de trai al unui popor, al unei țări în genere, într-un anume moment istoric, a fost dezvăluit și complex definit de Fernand Braudel, în *Structurile cotidianului*, traducere și postfață de Adrian Riza, vol. I, București, 1984, p. 158. (În original: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe—XVIIIe siècle*, Tome I, *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Paris, 1979).

4. Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1984, p. 22. (Originalul, în limba italiană, poartă titlul: *Lettere odeporeiche ove i suoi viaggi e le di lui osservazioni spetanti all istoria naturale, ai costumi di vari popoli e sopra piu altri interessanti oggetti și descrivono giunteni parecchie memorie dello stesso autore, che riguardano le scienze e le arti utili*, tomo I, Milano, 1780; varianta în limba germană realizată de Ignaz von Born se intitulează: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats im Briefen an Standesperonen und Gelehrten*, Viena, 1780. Pentru cercetările efectuate de Ignaz von Born vezi Robert Podratzky, *Ignaz, Edler von Born, berichtet 1776 über den Banater Bergbau*, în *Beiträge zur deutschen Kultur* (Freiburg), 1987, Heft 2, pp. 45–55. Asupra concepției lui Grisellini vezi Victor Neumann, *Preliminarii la o sinteză a istoriografiei Banatului*, în Idem, *Convergențe...*, pp. 143–146).
5. Cel dintîi guvernator militar, Claudiu Florimund Mercy a organizat Banatul în 12 districte: Timișoara, Becicherecul Mare, Cenad sau Sînnicolau, Ciacova, Lugoj, Vrșec, Mehadia, Penciova, Palanca Nouă, Lipova, Făget, Caransebeș, și Orșova; apud Grisellini, *op. cit.* (ed. în limba română, p. 128).
6. Vezi *Temesvarer Nachrichten*, 1771, nr. IV din 9 mai, în *Österreichische Staatsarchiv, Finanz und Hofkammerarchiv*, Wien, *Banater Akten*, note Nr. 73, Fasz. 1 (1770/78), fol. 660; vezi și J. J. Ehrler, *Das Banat vom Ursprung bis jetzt*, tradusă în limba română cu titlul: *Banatul de la origini pînă acum – 1774*, ediție Costin Feneșan, Timișoara, 1982. Pentru detalii sugestive cu privire la sistemul de administrare a Banatului pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, vezi Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, pp. 53–60.
7. Victor Neuman *op. cit.*
8. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 30; aceeași informație apare și la Francesco Grisellini: românii „sînt puternici și bine făcuți la trup, cel mai adesea cu o înfățișare plăcută și bărbătească”; Grisellini, *op. cit.*, p. 171.
9. I. D. Suci, R. Constantinescu, *op. cit.*, vol. I, document nr. 119, p. 223.
10. *Ibidem*, document nr. 53, pp. 178–180.
11. *Ibidem*, document nr. 96, pp. 185–187; vezi și documentele nr. 107, p. 193, nr. 113, p. 200; nr. 115, p. 201; nr. 116, p. 202 etc.
12. I. D. Suci, *Unitatea poporului român. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1980, p. 60; documentele consemnează de fiecare dată așezarea familiilor de români sosiți din Țara Românească, indicînd numărul lor, precum și localitatea sau administrația districtuală de care urmează să aparțină. De altfel, luarea în evidență a oricărei mișcări de populație era o caracteristică a politicii vieneze; în Banat, sistemul se exercită prin *Landesadministration*, căreia i se subordonau *Verwalteramt*-urile locale, districtuale; vezi în această direcție foarte utila colecție de documente a lui ADATTÁR. I, 1893, unde sînt cuprinse marea majoritate a izvoarelor de tipul amintit. Șefii administrativi ai satelor, subordonați administrației districtuale mai sus amintite, sînt așa-numiții cneji sau obercneji, reprezentanți ai instituțiilor autohtone, a căror vechime coboară pînă în evul de mijloc. Habsburgii au conservat doar funcțiile lor administrative, desființînd privilegiile sociale de care se bucuraseră odinioară; Cf. N. Bocșan, *op. cit.*, p. 94.
13. Szentkláray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Timișoara, 1879, p. 428; vezi și Kakucs Lajos, *Unele aspecte privind înzestrarea tehnică a agriculturii din Banat în secolele XVIII–XIX*, în *AnB* (serie nouă), Etnografic-Artă, vol II, Timișoara, 1983, p. 30.
14. Grisellini, *op. cit.*, p. 181.
15. *Ibidem*, p. 183: „Marea plăcere a acestui popor este dansul. Românii îl au din cele mai vechi timpuri ale creștinismului, strîns legat de datinile lor religioase. Astfel, chiar și cu ocazia celor mai mari sărbători, precum Bunavestire, Nașterea și Învierea Domnului și Ziua Morților, care cade la români în a doua zi de Paști, ei dansează pe pămîntul sfințit, adică în curtea bisericii, unde în prealabil aduc cu toții mîncare de acasă, pe care o mîncă în

comun. Aceste dansuri, executate de ambele sexe, în sunetele fluierului ori ale cîmpoiului, constau din anumite cercuri în care se învîrtesc, cînd mai repede, cînd mai încet, făcînd și diferite mișcări cu capul și trupul. În acest timp, flăcăii aruncă iubitelor sau logodnicilor lor priviri afectuoase“. Autorul surprinde cît se poate de corect aceste datini ancestrale, regăsite și în secolele XIX—XX, în frumoasele zile de sărbătoare. Ele definesc sufletul, starea de spirit a unui popor care își rezervă dintotdeauna bucuria compensatoare muncii.

16. Cît privește producția de vin, Banatul are, în anii buni, o recoltă apreciabilă. În 1774, Ehrler consemnează cifra de 128 460 de vedre; cf. *op. cit.*, p. 30. O contribuție notabilă vor aduce familiile de români venite din Oltenia, unde cultura viței de vie este mai propice, iar băutura obținută prin vechile tehnici a rămas pînă azi superioară aceleia din alte regiuni românești.
17. Emil Botiș, *Recherches sur la population française du Banat*, Timișoara, 1946; autorul susține că francezii sosiți în Banat au fost desnaționalizați de imperiu. Recensămintele, statisticile — observă el — greșesc intrucît se orientează după limba maternă, populația fiind germanizată prin obligația mai veche a adoptării limbii. Problema este cu mult mai complexă decît o susține Botiș, ea comportă un studiu aplicat și paralel între limba franceză și limba germană, mai precis între dialectele celor două limbi care se întrepătrund în zona de graniță: Alsacia și Lorena. O cercetare sistematică privind originea, precum și evoluția numelor de familie la șvabii bănățeni poate aduce rezultate concrete.
18. Cf. Johann Wolf, *Din istoria șvabilor din Banat (1717—1778)*, în vol. *Studii de istorie a naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română*, II, București, 1981, p. 84. Afirmatia potrivit căreia noii coloniști ar fi primit mai mult pămînt decît ar fi putut munci, populației băstinașe nerămînîndu-i nici măcar pămîntul necesar întreținerii gospodăriei, este susținută de Bujor Surdu, cf. *Răscola populară antihabsburgică din Banat*, SMIM, II, 1957, p. 301; autorul pornește de la Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 147, asociind termenul de „némely“ (unii), cu „némel“ (german). Pasajul incriminat este următorul: „Némely alattvalonak több jutott, mint amennyit megmunkálni képes volt; mások ismét attol is elestek, ami élelmieszkre okvellenül szükségelteték“. Rămîne de văzut dacă Szentkláray nu exagerează și doar o nouă confruntare documentară ar îndreptăți reformularea opiniilor, pînă acum contradictorii. În tot cazul, cultivarea pămîntului este, pe parcursul secolului al XVIII-lea, o ocupație constantă a românilor și sirbilor, ea nefiind întreruptă, ci dimpotrivă, stimulată de coloniștii germani.
19. Alexandru Rădulescu, *Colecția de hartă veche a Muzeului Banatului — sursă de informare multidisciplinară*, în *AnB, Etnografie-Artă*, vol. II, Timișoara, 1983, pp. 324—325. Autorul arată că vechea structură a satelor românești — cu dispunere răsfrîtată sau adunată a gospodăriilor, caselor, satelor în hotar — este deosebită de aceea în rețea pătrată, în carouaj, a satelor de colonizare șvăbești.
20. Victor Neumann, *op. cit.*, pp. 59—60.
21. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 81.
22. Victor Neumann, *Convergențe spirituale în Europa centrală și răsăriteană: Séchenyi István și contractele româno-maghiare*, în Idem, *op. cit.*, pp. 84—103; vezi în același sens capitolul: Ștefan Stratimirović și istoria românilor, *op. cit.*, pp. 71—84.
23. V. Neumann, *O diasporă generatoare de convergențe*, comunicare la al X-lea Congres de Studii Iudaice, Ierusalim
24. J. J. Ehrler, *op. cit.*, p. 30; la *Magyar Országos Levéltár* am urmărit cele mai importante izvoare cu privire la mișcarea demografică evreiască în Banat între anii 1700—1849; cf. infra: *O diasporă...* Unul dintre documentele importante, cuprinzînd statutul evreilor, în special al acelor așezați în Timișoara în secolul al XVIII-lea, este următorul: *Juden Ordnung welche nach vorhergegangenem aller gnädigst Kaiserlich Königlichen Bestätigung von der K. K. Temesvarer banatischen Landes-Administration der gesamt banatischen Judenschaft zum allergehorsamt und ohnverbrüchlichsten Nachleb und Befolgung hinaus gegeben wird*. Temeswar gedruckt bey Matthäus Josephus Heimerl, c.e. privil banatischen Administration-Buchdruckern, 1776; sub

- aspect demografic vezi alte interpretări la Borowsky Saum, *op. cit.* (extrem de sumar), precum și la Szentkláray Jenő, *op. cit.* (cu detalii), capitolul III, *Nemzetiségi mozgalmak*, p. 38 și urm.
25. Mulțumim colegului Ioan Hațegan de la Biblioteca Județeană Timiș pentru informațiile bibliografice pe care ni le-a pus la dispoziție; am consultat, prin bunăvoința sa, lucrarea (în manuscris) *Contribuții privind colonizarea bulgarilor din Banat: 1738*. Pentru contextul politic în care are loc migrarea bulgarilor, pentru mișcarea declanșată sub coordonarea episcopului catolic de Nicopole, Nicola Stanislavič, vezi îndeosebi studiile lui Karol Telhizov, dintre care cităm unul de maxim interes: *Bulgarische Adelsgeschlechter im Österreichischen Kaiserreich des XVIII-ten Jahrhunderts (Zur Geschichte der Balkapolitik Österreichs in der ersten Hälfte des XVIII-ten Jahrhunderts)*, în *ÉtBalk*, 1973, nr. 1, pp. 30–47. Lucrarea este însoțită de o bibliografie complexă, bazându-se totodată pe izvoare arhivistice de primă mână.

Le Banat du XVIII-ème siècle: une état de civilisation de l'Europe centrale-sud-orientale

RÉSUMÉ

L'auteur s'occupe des caractéristiques socio-humaines et économiques du Banat pendant le XVIII-ème siècle, mettant en évidence les spécificités résultées grâce à l'existence de plusieurs groupes ethniques: des roumains, des serbes, des allemands, des hongrois, des juifs, des bulgares etc. Cette spécificité se reflète dans l'économie agricole, dans l'alimentation, dans les coutumes, dans l'industrie et aussi dans la vie urbaine et rurale. En conséquence, dans le Banat, qui a un caractère ouvert, il y a une interférence osmotique des éléments de civilisation sud-est et centrale européenne.

Contribuții privind începuturile muzeologiei în Banat*

FLORIN MEDELEȚ

Activitatea muzeală din România care și-a serbat, în 1984, 150 de ani de existență își are temeiul începuturilor în truda și pasiunea unor oameni ai pământului românesc în care se împleteau atât dorința lor de a afirma și pe această cale existența și unitatea națiunii române moderne, cât și bogăția de *arte facte* arheologice, istorice, artistice și de altă natură pe care poporul român și pământul pe care s-a dezvoltat le ofereau cu dărnicie.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în România au fost întemeiate un număr relativ mare de muzee. Fenomenul, manifestat cu specificități caracteristice datorită condițiilor de dezvoltare social-politică și economică a națiunii române aflată în plin proces de făurire a statului național unitar, demonstrează și pe acest plan, prin posibilitatea paralelizării sale cu apariția, în aceeași perioadă de timp, a multor muzee din numeroase țări europene, dorința poporului nostru de a se integra în schimbul de valori spirituale al civilizației europene ca o entitate de sine stătătoare. Între muzeele întemeiate în această perioadă s-a numărat și Muzeul Banatului din Timișoara al cărui centenar a fost sărbătorit în 1972¹.

Primele nuclee muzeale constituite în ținuturile bănățene datează însă cu mult înainte de constituirea, în 1872, a Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara² care-și propunea, între scopurile sale, și pe acela al adunării materialelor necesare constituirii unui muzeu. Apariția acestor nuclee este cu atât mai importantă cu cât, din ținuturile bănățene, stăpânite începând cu 1718 de imperiul habsburgic, au fost înstrăinate, luând drumul muzeelor din Viena și Budapesta, monumente arheologice, dar și din domeniul istoriei naturale de valoare inestimabilă. Sînt de menționat, în acest sens, alături de flori de mină, minerale rare, fosile și meteoriți, săpăturile arheologice întreprinse în 1736 la Băile Herculane de generalul Andreas Hamilton, guvernatorul militar al Banatului, care au prilejuit dezvelirea unor importante inscripții romane trimise în parte la Viena, pe Dunăre, cu ajutorul corăbiilor³. În 1755, un alt guvernator militar, general Engelshoffen, trimitea spre Viena alte monumente care, din nefericire, s-au scufundat în Dunăre în apropierea Budei⁴. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, marele tezaur de aur datînd probabil din secolul al IX-lea, de la Sinnicolau Mare, a ajuns în Muzeul de Istorie a Artei din Viena. Lui trebuie să-i adăugăm tezaurele de podoabe din aur descoperite la Firiteaz, Alioș, Armeniș și în alte locuri, datînd de la începutul primei vîrste a fierului sau din epoca bronzului, ca și numeroasele tezaure monetare dacice și romane ajunse în aceleași muzee din Viena și Budapesta. Din această perspectivă, nucleele muzeale apărute în Banat în veacul al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului al XIX-lea pot fi considerate drept primele încercări de constituire în aceste ținuturi a unui patrimoniu muzeal propriu.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cărturarul italian Francesco Grisellini a întreprins o lungă călătorie prin Banat, ale cărei rezultate au format substanța binecunoscutei *Istorie a Banatului Timișan* și a altor lucrări de o reală importanță documentară⁵. Ioachim Miloia, personalitate culturală marcantă a perioadei interbelice, directorul Muzeului Bănățean între anii 1927—1939, pasionat cărturar, restaurator de monumente, cercetător de artă și istorie, a avut o contribuție majoră nu numai la îmbogățirea patrimoniului muzeului timișorean, ci și în stabilirea direcțiilor mari de dezvoltare ale acestuia, grație cărora un modest muzeu orășenesc a devenit unul din muzeele reprezentative ale țării noastre⁶. Prin strădaniile sale de-a dreptul dramatice datorită lipsei de fonduri, în 1928 a apărut a treia revistă a Muzeului din Timișoara intitulată, *Analele Banatului*. În primul număr al acesteia⁷, redactat în întregime de I. Miloia, omul de cultură timișorean s-a aplecat și asupra unor pagini din Grisellini referitoare la Timișoara anului 1774.

Fie-mi permis să reproduc unul din pasajele traduse de Ioachim Miloia din limba italiană. Acest pasaj, care nu a atras pînă acum atenția, poate constitui un indiciu, cred valoros, pentru începuturile muzeologiei în Banat. Iată pasajul cu pricina:

„În interiorul lui (al castelului Huniade din Timișoara, F. M.)... (este) o sală de arme între care arme, agățate în formă de trofee, se păstrează mai multe luate de la turci și o inscripție cu caractere arabe... Nu știu ce are a face cu aceste arme un femur fosil cît se poate de intact, mai înalt decît două picioare parisiene — 0,65 m — și proporționat de gros deoarece nu-mi vine deloc să admit că ar fi aparținut cutărui sublim turc gigantic ce fusese ucis apărînd Timișoara cu prilejul ultimului asalt (din 1716, F. M.), după cum susținea cel care mi-l arătase“.

Relatarea lui Grisellini nu a fost comentată de către Miloia. În perioada publicării ei în limba română, Muzeul Banatului se muta din primul sediu pe care îl avusese în casa Wellauer începînd cu 1882, în mai multe săli ale Palatului Cultural — actuala clădire a Teatrului Național și Operei Române din Timișoara. Prezentarea științifică a colecțiilor în acest nou spațiu de expunere a fost o operație dificilă care nu a fost definitivată nici pînă la moartea fulgerătoare a lui Ioachim Miloia și nici pînă la izbucnirea celui de-al doilea război mondial cînd conducerea muzeului a fost încredințată pictorului Aurel Ciupe (între anii 1940—1949). Rea-ducerea colecțiilor muzeale evacuate a constituit sarcina noului director al muzeului, începînd din 1945, ca și mutarea acestora în noua clădire atribuită prin decret al Consiliului de Miniștri, în 1947, Castelul Huniade, unde, pentru prima dată, au fost organizate expoziții structurate științifice, valorificînd un bogat patrimoniu de istorie naturală, artă, etnografie, istorie și arheologie, în realizarea cărora meritele profesorului Marius Moga, directorul muzeului pînă în 1973, sînt incontestabile.

În acest punct al istoriei mai recente, cînd se atribuie muzeului Castelul Huniade, cele consemnate de Grisellini dobîndesc o reală valoare documentară.

Din însemnările succinte ale italianului transpare clar că „sala de arme“ este marea sală a cavalerilor de la etajul întîi al castelului ce fusese ridicat spre jumătatea veacului al XV-lea de către Iancu de Hunedoara. În această sală, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea — cu siguranță încă înainte de 1774! — erau expuse trofee de război patinate deja de vreme, ce puteau fi vizitate, fapt obișnuit în epoca luminilor, dar mai existau și o inscripție cu scriere arabă, precum și un femur de o mărime neobișnuită, descoperit probabil la Timișoara, cîndva, în seco-

lul al XVIII-lea, poate cu prilejul regularizării cursului râului Bega sau al excavării temeliiilor noii cetăți ridicate de habsburgi. Înмănunchierea într-o singură sală, cu destinația specială de a fi vizitată, a unor arme de la sfîrșitul veacului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea — evident inutilizabile la 1774 cînd le-a admirat Grisellini —, a inscripției menționate — provenită de la demolarea vechilor clădiri turcești — și a femurului, probabil de mamut, ca și prezența unui fel de ghid al sălii ce-l însoțea pe italian și care a rămas anonim pentru noi, ca și cei care au organizat această expoziție „ad-hoc“, constituie, cred, elemente suficiente pentru a considera că prima expoziție cu caracter muzeal funcționa în Castelul Huniade din Timișoara încă înainte de anul 1774, colecționîndu-se în ea obiecte vechi, reprezentative, ce formau în sine un nucleu patrimonial⁸.

Fără să uit apelul arădeanului Moise Nicoară din 1814 privind necesitatea strîngerii și păstrării documentelor istorice și etnografice pentru a nu se pierde⁹, rămas, după cîte știu, fără urmări concrete, consider că cea de-a doua verigă certă în încercările de constituire a unui nucleu muzeal în Banat datează din deceniile al treilea și al patrulea ale veacului al XIX-lea. Este meritul istoricului Damaschin Mioc de a fi repus în circulație o informație prețioasă, publicată pentru prima dată de Damaschin Bojincă în *Anticele Românilor*¹⁰, pe care o citez:

„Pe lîngă marele număr de monete vechi românești, grecești încă de la Filip și Alexandru Machedon, au adunat acest preacinstit bărbat (Nicolae Stoica de Hațeg, F. M.) și o mulțime de monumenturi, adecă inscripții pe table de morminturi a multor vestiți vechi romani ce se află a fi fost îngropați în ținutul Mehadiiei“.

Damaschin Bojincă l-a vizitat pe cronicarul bănățean despre ale cărui preocupări va fi auzit de la familia sa¹¹. De altfel, însuși Nicolae Stoica de Hațeg menționa în manuscrisele sale faptul că a adunat inscripții romane, monede și alte monumente arheologice, pentru care a întreprins chiar și săpături pe lîngă casa sa de la Mehadia, spre a le arăta celor doritori să le vadă, prilej folosit de cărturar pentru a prezenta vizitatorilor istoria locurilor și a băilor, vechimea și continuitatea neîntreruptă a românilor pe aceste meleaguri.

Ajuns la senectute, în al nouălea deceniu de viață, Nicolae Stoica de Hațeg, protopop de Mehadia, a scris și o *Cronică a Mehadiiei* în limba germană¹², al cărei scop, după cum o mărturisea el însuși, era de a constitui un scurt îndreptar pentru turiștii străini care vizitau băile, asupra istoriei și înfățișării locurilor și a oamenilor care viețuiau în ținuturile bănățene. Dincolo de inerentele inexactități, multe din capitolele acestei cronici, rămasă în manuscris pînă în 1980, constituie un adevărat ghid muzeal, scris între 1829—1832. Dacă la aceasta adăugăm inventarul colecțiilor numismatice ale iluminatului bănățean, avem — cred — suficiente temeiuri de a considera că în urmă cu 160 de ani Mehadia a fost locul unde se constituise un prim nucleu muzeal românesc pentru ținuturile bănățene.

Aceste momente, ca și menționata colecție de antichități de la Caransebeș ce ființa pe la 1841—1842¹³ au precedat în timp întemeierea Muzeului Banatului la 1872, acesta din urmă cuprinzînd, de la bun început, exponate arheologice, istorice, etnografice și de artă plastică provenite din donații, achiziții și cercetări și a cărui istorie depășește intenția contribuțiilor de față.

1. Pentru acest eveniment, vezi *Tibiscus*, III, 1974, Timișoara.
2. Vezi nota 1. Pentru istoricul dezvoltării muzeului timișorean vezi și L. Kakucs, *Unele informații de arhivă privind cercetările arheologice efectuate în Banat între 1872—1918*, în *Banatica*, IV, 1977, Reșița, pp. 471—478; *Idem*, *Legăturile Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara cu Academia Română din București*, în *Tibiscus*, V, 1978, Timișoara, pp. 313—316; *Idem*, *Orientări în cercetările efectuate de Societatea de Istorie și Arheologie din Timișoara la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, mss. pe care autorul mi l-a pus cu amabilitate la dispoziție și căruia îi mulțumesc.
3. Descrise în 1737 de Pascualus Caryophilus (Garofalo) în a sa *De thermis Herculaneis nuper in Dacia detectis*, Vindobonae, 1737. Vezi și Fr. Grisellini, *Istoria Banatului Timișan*, București, 1926, p. 205 (traducere N. Bolocan); Cf. *IDR* III/1, sub voce; cf. L. Kakucs, în *Banatica*, IV, loc. cit.
4. Schița unui sarcofag pierdut cu acest prilej s-a păstrat la Fr. Grisellini, *op. cit.*, pl. III; cf. L. Kakucs, în *Banatica*, IV.
5. Fr. Grisellini, *op. cit.*; o nouă traducere a cărții a apărut în Editura Facla din Timișoara sub îngrijirea lui Costin Feneșan; Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984.
6. Pentru activitatea lui I. Miloia și problemele specifice perioadei vezi, de pildă, A. Bejan, *Aspecte din activitatea progresistă a intelectualilor din Banat în perioada 1920—1930 (I)*. În: *Analele Universității din Timișoara seria Științe Sociale*, vol. I, fasc. 1/1976, pp. 39—42; *Idem*, *Aspecte ale istoriografiei bănățene între anii 1920—1930 ilustrate în revista Analele Banatului*, în *Ibidem*, vol. II, fasc. 1—2/1977, pp. 183—192, cu bibliografia citată; vezi și nota referitoare la Miloia din articolul meu privind cetatea de pământ de la Cornești, cuprins în acest volum.
7. *Analele Banatului*, I, 1, Timișoara, 1928.
8. Pentru textul tradus de Ioachim Miloia și sursa acestuia, tipărită în limba italiană la Milano în 1780, vezi I. M. (Iloia), *Timișoara văzută de Francisc Grisellini la 1774*. În: *AnB*, I, 1, 1928, Timișoara, pp. 65—74.
9. *Foaia Diecezană*, I, nr. 1, Arad, 1814, p. 1. Informație amabilă de la L. Kakucs căruia îi mulțumesc.
10. Damaschin T. Bojincă, *Anticele Românilor acum întâia oară românește scrise*, Buda, I, 1832, II, 1833, în vol. II, pp. 198—200, nota; vezi studiul introductiv al lui Damaschin Mioc la volumul Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, București, Editura Academiei, 1969; *Ibidem*, ediția a II-a revăzută, Timișoara, Editura Facla, 1981, p. 13; cf. și L. Kakucs, în *Banatica*, IV, p. 473.
11. Originară din Gârliște, jud. Caraș-Severin, cf. *Chestionarul Muzeului Banatului*, mss. sub voce.
12. Nicolae Stoica de Hațeg, *Mehadier Chronik*, Kriterion Verlag, București, 1980; *Idem*, *Scrieri*, Timișoara, 1984, pp. 1—74, 175—194.
13. J. G. Kohl, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, IV, 2, Dresden und Leipzig, 1842, pp. 133—146.

* Această contribuție urma să fie comunicată într-o sesiune cu prilejul aniversării a 150 de ani de activitate muzeală în România. Prezentarea ei a fost interzisă de M. Fătu, pe atunci director al Muzeului Banatului.

Contributions sur les commencements de la muséologie dans le Banat

RÉSUMÉ

Grâce aux renseignements de Francesco Grisellini et de Nicolae Stoica de Hațeg, l'auteur montre que les premiers noyaux des musées dans le Banat ont existé à Timișoara en 1774 et à Mehadia en 1829—1832, avant l'année 1834, qui est considérée la date officielle du commencement de l'activité muséale en Roumanie.

Semnificația unor afirmări culturale românești din trecutul Banatului

ION B. MUREȘIANU

Unitatea noastră cultural-spirituală e consecința firească a unui proces complex de largă structură, rezultat din multiplele și permanentele relații interromânești din cursul secolelor, care au sfidat divizarea menită de potrivnici să destrame solidaritatea etnică și să domine. Aceste împrejurări au generat confruntări cu jertfe nenumărate pentru apărarea moștenirilor străbune, pentru dreptate, libertate și unificare statală, ansamblul împrejurărilor istorice lăsând provinciilor anumite particularități.

În Banat, unde neamul românesc reprezenta trei pătrimi din totalul populației, vicisitudinile au înlăturat propria clasă conducătoare cu posibilități materiale și capabilă să-l apere, responsabilitate ce revenea Bisericii ortodoxe, singura instituție organizată, tolerată de ocupanți. Agrară pînă în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, nediferențiată semnificativ, întreaga populație împreună cu slujitorii Bisericii vor răspunde cu dăruire imperativelor istoriei, imprimînd afirmărilor culturale un profund caracter de masă, specific ortodox. Bisericile sînt construite de obștea satului, așa cum sînt cumpărate și cărțile de cult care au circulat de la început în număr foarte mare în toate ținuturile românești cu mesajul unității conștiinței etnice, al credinței, una pentru toți, al culturii și aspirațiilor ce întăresc încrederea în viitor. Pe filele acestor cărți, preoții, dascălii și țărani lasă însemnări de inestimabilă valoare documentară privind momentele istorice importante sau din viața satelor în lupta grea pentru apărarea ființei neamului împotriva opresorilor și pentru împlinirea vrierilor.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, după mutațiile intervenite și reformele mai liberale din Banat puse în serviciul Imperiului habsburgic, luptei i se alătură efortul cărturarilor români ridicați din lumea satelor, de culturalizare a maselor. Pe înțelesul lor, difuzează idei răscolitoare, transformînd condeiul în mijloc de acțiune eficientă, de angajare și dinamizare, ce va lua dimensiuni istorice și va cuprinde întreaga arie de răspîndire a neamului românesc. Posibilitatea de comunicare aparține școlilor. Reorganizate din starea celor existente, cu învățămînt în limba maternă, conform evidențelor oficiale, într-un singur an școlar, 1791—1792, în Banatul din limitele actuale, cu excepția celor o sută de sate în întregime românești din partea estică, militarizată de Austria, din totalul de 348 localități, 258 aveau școli organizate, iar 80 erau afiliate, 240 fiind românești, cu 7 738 elevi, 23 sîrbești cu 715 elevi și 4 mixte cu 328 elevi, școli susținute numai prin Biserică. Nu am menționat școlile populației germane colonizată după 1716, cînd Austria ocupă Banatul aflat sub dominație turcească timp de 164 ani. În cuprinsul provinciei, pînă la 1848, nu a existat nici o localitate și nici o școală maghiară¹.

Pentru acești ștutori de carte, numeroși în raport cu realitatea învățămîntului rural din Europa acelor vremi, pentru înaintașii și urmașii lor ce se înmulțesc cu fiecare an, s-a tradus la Timișoara și, semnificativ, s-a tipărit la Iași *Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndeții*, în 1765, an în care un preot de la tipografia din Rîmnic cere aprobarea înființării unei tipografii la Timișoara. Nicolae Oțălea, un modest funcționar din Denta, publică la 1785 primul volum de fabule în limba română. Constantin Șuboni, protopopul Timișoarei, tipărește în 1784 și 1785 două cărți ce apără ortodoxia împotriva violentelor acțiuni prozelitiste ale conducerii imperiale. Mihail Roșu predă la cursurile de dascălie și traduce, iar în 1799, Paul Iorgovici, cu o cultură însușită în marile centre europene, editează crudițele sale *Observații de limbă românească* în care predomină conștiința națională unitară și a latinității. În același an Gheorghe Cicoșu, „cătană (soldat) de la Casa orașului din Timișoara“, cum semnează el, copiază pe 282 pagini texte cu caracter religios, moral și educativ, înzestrîndu-le cu interesante desene colorate, manuscris comandat de un comerciant român din Fabricul Timișoarei, iar la Ciacova în 1803, Nicolae Pantia, tot într-un miscelaneu de 404 pagini și 140 titluri cu același caracter, ilustrate bogat, intercalează trei texte în greacă, două în slavonă și 355 versuri originale „pre limba cea dulce românească“, nu lipsite de talent, scrise în elevat spirit național și social². În 1818, preotul Petru Teodorovici din Maierale Timișoarei (Elisabetin) sfîrșește prima traducere a romanului *Robinson Crusoe* cuprinzînd 904 pagini cu multe imagini colorate și îndeamnă tineretul să cultive limba maternă, să o îmbogățească împreună cu cultura poporului³. Sînt numai cîteva din mulțimea lor, cu largă circulație, în parte pregătite pentru tipar, dar rămase în manuscris din cauza restricțiilor impuse de ocupații și de sărăcia auterilor, cum a fost și valoroasa *Cronică a Banatului* scrisă de protopopul Nicolae Stoica al Mehadiei.

În efervescența cultural-națională din primele trei decenii ale secolului al XIX-lea se remarcă publicațiile cu conținut istoric, religios, educativ, instructiv și economic ce urmăresc asigurarea progresului, publicate pentru cei mulți, de Dimitrie Țichindeal, Grigorie Obradovici, doctorul Gheorghe Roja, Ioan Tincovici, Ioan Logofet, George Muntean, Ioan Teodorovici, Constantin Diaconovici Loga, Ioan Tomici, Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu, doctorul Pavel Vasici.

Dimitrie Țichindeal, Constantin Diaconovici Loga și doctorul în științe Iosif Iorgovici sînt profesorii școlii pedagogice de la Arad din anul înființării ei în 1812, care în primii 30 ani de funcționare a pregătit pentru învățămînt 868 tineri din Banat și 252 din județele Arad, Bihor și Bichiș, iar din institutul teologic înființat în 1823, în primul deceniu de activitate au plecat să-și îndeplinească misiunea 118 preoți din Banat și 40 din județele menționate⁴. Nu e surprinzător că *Biblioteca Românească*, din care au apărut 4 numere la Budapesta în 1829–1830, în condiții grafice excepționale, este cea dintîi revistă de însuflețitoare conștiință națională prin ampla relatare a „vestitelor fapte“ săvîrșite de Mihai Viteazul, Dimitrie Cantemir, Șerban Cantacuzino și de „strămoșii romani“. Din tirajul ce depășea o mie de exemplare, 244 au fost plătite anticipat de cititori din Banat, 183 din Muntenia, 190 din Moldova, 114 din Transilvania, 100 din Arad, inclusiv de elevii celor două institute, 45 din Oltenia, iar restul din afara ținuturilor amintite, toți cunoscuți nominal din listele publicate la finele revistei, care a fost redactată și scrisă în întregime de Damaschin Bojincă. În Banat, după numărul exemplarelor cerute, cititorii sînt preoți, învățători, mici meseriași și comercianți, funcționari, avocați, militari, pictori, dar și țărani, în celelalte regiuni aparținînd unei anumite clase.

În sinul fenomenului cultural bănăţean de masă din care am reţinut momente semnificative se afirmă viguros numeroasele coruri ţărăneşti înfiinţate în cadrul şi sub scutul Bisericii, care organizează spectacole publice cu programe bogate cuprinzând cîntări, piese de teatru şi recitări menite să servească aspiraţiilor naţionale. În 1928 George Călinescu defineşte astfel generalizarea acestor afirmări: „Frecvenţa reuniunilor e un aspect al solidarităţii elementului românesc. Corul este prin excelenţă forma muzicală a legămîntului între indivizii însufleţiţi de aceleaşi simţiţi [...]. Banatul este un admirabil cor al rezistenţei rasei”⁵. Pavel Rotariu, redactorul ziarului timişorean „Luminătorul”, remarcă în 1885: „Cu mare durere şi nespūsă ruşine trebuie să înregistrăm că afară de Banat şi în puţine locuri în Ungaria, nicăiri în toată românimea nu există astfel de coruri de plugari, cu toate că, ce este în lume mai capace a ridica sufletul şi a întări inime, de cît cîntarea naţională?”. Iar Iosif Vulcan, directorul revistei „Familia”, în acelaşi an, cu prilejul adunării generale a Societăţii de teatru român desfăşurată la Bocşa, sublinia: „Poporul, sub conducerea unor preoţi şi învăţători bravi, formînd încă mai demult deosebi în părţile hănăţene, coruri vocale, nu se mai mulţumeşte nici el cu armonioasele cîntări în biserică, nici cu concertele prin care surprinse lumea, ci începe să dea la sate reprezentaţiuni teatrale [...]. Ţăranul nostru întorcîndu-se de la plug, muncitorul român obosit de lucru, seara şi la sărbători, ia-n mîna-i brăzdată cartea şi notele muzicale, învaţă, se cultivează ca să poată urca scena artelor [...] Teatrul românesc la sate, jucat de plugari”⁶. Consider cu folos şi spusele caransebeşanului Nicolae Popovici din 1886, artistul ce s-a distins pe scena Operei din Viena: „Cîntarea este limba inimii şi este o necesitate a naturei omeneşti a vorbi aceasta. [...]. Românii au ceea ce cu anevoie se va mai găsi la alt popor în lume, au, adică numai în Banat peste 50 de reuniuni de cîntări constătătoare numai din plugari. Însemnătatea acestor reuniuni o cunoaştem toţi, ştim că ele sînt factorul principal la susţinerea limbei şi a simţului naţional, şi împrejurarea că vedem cu ochii efectul civilizatoriu a acestor reuniuni, ne îndeamnă a stărui ca numărul acestor reuniuni să crească pe cît se poate mai mult”⁷.

Mărturiile documentare atestă că la Lugoj în 1810 activa un cor ce grupa în 1837 un mare număr de meseriaşi, plugari şi intelectuali care cîntau în 1840 după note, organizat în 1847 sub numele „Societatea românească cîntătoare şi teatrale”, cu o societate de lectură în anul următor, întîlnită în 1869 ca „Reuniunea de cîntări şi muzică”⁸. Aci, precum în centrele urbane Timişoara, Caransebeş, Lipova, Oraviţa, Reşiţa, Bocşa, Orşova, Bozovici, aceste afirmări iau noi dimensiuni, iar din 1857, exemplul plugarilor din Chizătău e multiplicat în lumea satelor, ca să numere apoi 186 coruri şi 60 fanfare ţărăneşti, în mare parte instruite şi conduse de ţărani⁹.

Programele manifestărilor cuprindeau coruri, recitări şi piese de teatru. La Lugoj, Timişoara şi Oraviţa se traduc piese de teatru şi operete, se elaborează altele, originale, se joacă împreună cu piesele lui Vasile Alecsandri şi ale altor autori de peste munţi. O dramă originală a lugojanului Vasile Maniu, academicianul de mai tîrziu, e jucată în 1848 pe scena teatrului din Bucureşti. În 1855 şi 1856, timişoreanul Petru Lupu-Lupulov traduce din italiană trei piese, una prefăcînd-o din tragedie în comedie şi în 1845 tipăreşte o antologie a poeziei din Ţara Românească. Un alt lugojean, Virgil Popescu, cu studii la Viena şi Roma, traduce şi publică la Lugoj în 1882 din dramaturgia franceză şi italiană, din care traduce şi Mihai Velceanu preotul din Docnecea, cu puţin timp înainte. Reunitul lăutar Nica ce-şi spunea îndreptăţit „cîntăreţ naţional”, tipăreşte la Lugoj în 1862 *Lira naţională*, difuzînd 68 din cele mai răscolitoare cîntece patriotice, urmat aci de compozitorul contemporan lui, Iancu Iancovici, Ştefan Perian, de alţii din Caransebeş, Timişoara şi Oraviţa. Nu e lipsit de importanţă să amintim că Lugojul, după recensămîntul

oficial din 1857, avea 10 739 locuitori din care 5 385 erau români, 2 996 germani, 669 evrei, 386 maghiari, restul flotanți, cei mai mulți români veniți ca muncitori sau să învețe o meserie. Anterior, în 1858, un țăran din Sintești adună într-un caiet cu „cîntece” 33 poezii cu intensă circulație în Banat, din care amintesc: „Deșteaptă-te române”, „Marșul lui Ștefan cel Mare”, Ștefan cel Mare cu mama sa”, „Cîntarea lui Iancu”, „Cîntarea românilor”, 5 poezii, „Versuri din Moldavia”, „Cîntarea moșilor”, „Iloră Unirii”.

Din ansamblul acestor manifestări ce exprimă intensitatea vieții românești desprind numai cîteva aspecte prezentate de ziarul „Luminătorul”¹⁰, anii 1881, 1882 și 1885, pe care l-am cercetat. Evident, ele cuprind numai o parte din manifestări, cele cunoscute redacției, altele fiind consemnate în diferitele publicații ale vremii, sau rămase pentru totdeauna necunoscute. Din 81 afirmări artistice înregistrate de ziar, în anii menționați, 50 aparțin centrelor urbane (Timișoara, 22; Lugoj, 8; Bocșa, 7; Orșova, 4; Oravița, 4; Lipova, 2; Caransebeș, 2; Reșița, 1), iar 31, așezărilor rurale.

La Timișoara, statistica oficială detaliată din 1851 precizează că din totalul populației de 20 560 locuitori aflată în cele patru cartiere, 8 775 erau germani, 3 807 români (2 748 în cartierul Fabric), 2 346 maghiari, 1 770 sirbi, românii ocupînd deci numeric locul al doilea, cu toată politica consecventă de colonizare și acaparare a centrelor urbane, dusă de guvernele dominației străine încă din 1716¹¹. În acest centru important politic, administrativ, industrial și comercial, la 15 februarie 1866, tinerimea română a dat un concert „pentru ajutorarea tinerimii române studioase lipsite”, la care corul din Chizătău compus din 34 plugari „a executat pe note piese românești”¹². În 1881, I. D. Ionescu, directorul teatrului din București, prezintă cu trupa sa pe scena teatrului timișorean „Arena” patru piese, între ele și „Soldatul de la Grivița”, desfășurîndu-și apoi programul, cîte trei zile, la Biserica Albă, Oravița, Reșița, Bocșa și Caransebeș, continuare a drumurilor la frații din vestul Carpaților pe care le-au făcut Pascaly și Millo în 1868 și 1870, primiți în Banat cu nemărginit entuziasm. La moartea lui Pascaly, „Luminătorul”, în numărul din 18 octombrie 1882, sublinia: „A fost cunoscut și la noi în Austro-Ungaria; sîntem convinși că toți românii jlesc pierderea lui. Să zicem dar: eternă să-i fie memoria, iar sufletul așezat între cei ce au deșteptat spiritul și simțul național”.

În octombrie 1881, „directorul de teatru G. A. Petculescu”, calfa de cizmar de odinioară din Lugoj ce îndeplinește din 1878 o înaltă misiune românească în Banat și Transilvania, dă în Timișoara trei reprezentații cu piese de Vasile Alecsandri, M. Petrescu, M. Pascaly, M. V. Teodorini și „Doi soldați români”, de Bujoreanu. În iulie 1882, ziarul îi anunță venirea la Timișoara cu un repertoriu bogat din care făceau parte: „Mihai Eroul sau Reîntoarcerea cu triumf” (patru acte și trei tablouri), „Luarea Rusciucului de armata română” (cinci acte) și „Învingerea Griviței de armata română” (cinci acte), jucate și la Lugoj și reprezentate pe scena timișoreană în 21, 22, 23 și 24 septembrie, apoi în alte localități bănățene, împărțînd generos însuflețitorul mesaj al libertății și unificării neamului.

Pavel Rotariu îndemna la o largă participare „pentru a asculta piese teatrale din care foarte rar avem parte în viața noastră”. În același an bogat în manifestări pline de semnificații, în februarie s-au organizat două serbări cu program artistic în cartierele Elisabetin și Fabric, în favorul celor trei școli românești din aceste cartiere. „Societatea română de lectură din Fabric” existentă după unele însemnări din 1868, activă în 1873, se reorganizează în iulie 1882, iar în august, în cadrul unei festivități, distribuie premiile acordate de comisia expoziției de la Sibiu, meseriașilor români și altor persoane din Timișoara și Banat pentru produsele de artă țărănească și pentru alte produse expuse. La una din ședințele reuniunii ce se țineau lunar în localul propriu se recită „Cîntecul gînteii latine” de V. Alecsandri și alte

poezii, de tineri și tinere ce cîntă și cu vocea și la pian din folclorul național sau din melodiile preferate, iar în alte ședințe se vorbește despre telefon, se țin conferințe cu caracter social și național. În decembrie sînt aprobate statutele „Reuniunii de cîntări din Timișoara-Fabric“.

În toamna aceluiași an, la scurt timp după grandioasa sărbătorire a jubileului de 25 ani de la întemeiere, corul plugarilor din Chizătău participă la festivitățile organizate de orașul Timișoara cu prilejul împlinirii unui secol de la decretarea sa ca oraș liber, fiind aplaudat frenetic, rechemat de trei ori pe scenă și premiat de conducerea orașului.

La începutul anului 1885, „Luminătorul“ înregistrează trei afirmări: balul din Elisabetin, balul din Fabric și concertul dat de Societatea germană de muzică și cîntare din Timișoara. La balul din Fabric dat în folosul școlii din cartier și al „Alumneului“ (internat) național român, înființat în 1866 de protopopul Meletie Dreghici și susținut din donații, care a asigurat întreținerea gratuită la liceu a unui număr mare de tineri veniți din sărăcia satelor, concertează din nou corul mixt din Chizătău compus din 33 persoane. Programul cuprindea, în afară de cîntece patriotice și populare, piesa „Nuntă țărănească“. A participat elita intelectualității din Banat, iar din lunga listă a donatorilor pentru cele două așezăminte amintesc o societate din Craiova și cîteva nume cu rezonanță în istorie: dr. Alexandru, Anton și Eugen Mocioni, Ioan Meșianu episcopul Aradului, Gheorghe Brankovics episcopul catolic din Timișoara, generalul Traian Doda, Vincențiu Babeș, Emanuil Ungurianu, Coriolan Brediceanu, Pavel Rotariu, Constantin Rădulescu, Meletie Dreghici, Ștefan Velovan, Patriciu Drăgălina, Vasile Mangra, Ilie Trăilă, Ioan Bartolomei, Rubin Pațitia. Sub impresia puternică pe care a produs-o spectacolul, Pavel Rotariu a scris și publicat în nr. 13 din 11 februarie aprecierile deja citate despre importanța corurilor de plugari.

La concertul Societății timișorene germane de muzică și cîntare instruită și dirijată de K. R. Kárrász, Dimitrie Popovici-Bayrent de la Opera italiană din București, atunci în vîrstă de 24 ani, care s-a distins apoi pe scenele operelor europene și americane, a cîntat „Mîndruliță de la munte“ de P. Ștefănescu, o romanță din opera „Fata răzeșului“ de E. Caudella, cîntec popular cules de W. Humpel, iar artista de operă E. Walde a executat la pian „Ilustrațiune română“ de Kárrász, din care s-a evidențiat aria inspirată din „Deșteaptă-te române“. Dimitrie Popovici a fost elogiat de presa străină și a participat la spectacolele din Ciacova, Reșița și din alte localități bănățene.

În noiembrie 1885, Reuniunea de lectură a organizat o „Serată și o petrecere socială“, din program făcînd parte coruri, piesa „Rămășagul“, iar la bal s-a dansat „Băluta“ și „Romana“. Manifestările cultural-artistice se înmulțesc, sînt apreciate de public și de critica străină; valoarea lor e în permanentă ascensiune datorită tinerelor talente și sporește încrederea în împlinirea idealului național.

În Timișoara, orașul cu o filarmonică ce executa selectiv încă din 1839 lucrări ale marilor compozitori contemporani, cu prezențe din cele mai cunoscute ale lumii muzicale și cu un public care aplauda sau refuza operele, cu dirijori de mare prestigiu ca Franz Listz, muzica românească s-a bucurat de aprecieri. În 1854, L. Wiest, capelmaistrul Capelei principatului muntean, unul din violoniștii virtuosi ai timpului, execută melodii românești, compoziția „La romanescă“, melodii de dans populare și Imnul român, iar cîntăreața de la Opera din Viena, Millanolo Terezia, cîntă tot atunci melodii românești, variații la Imnul românesc, repetate de mai multe ori la cererea auditoriului. Wiest apare iar în 1860 în programul filarmonicii. Se menționează că în 1900, Adeline de Germaine, îmbrăcată într-un frumos costum

românesc, a cîntat la pian în sala „Reduta“ din Fabric melodii de dansuri populare, aplaudate îndelung. Acesta este anul în care pe aceeași scenă au concertat orchestra din Ploești și corul condus de Dima, foarte bine primite de publicul străin¹³.

Despre manifestările din Lugoj, „Luminătorul“ publică știri puține. La 4 februarie 1882, redactorii și colaboratorii diferitelor ziare organizează „o petrecere“ cu program în favorul Reuniunii femeilor din localitate și al Reuniunii femeilor române care adunau fonduri pentru înființarea unui institut de fete. La această serbare deschisă de Cornelia Brediceanu participă întreaga intelectualitate. Ziarul accentuează la finele notei: „Cel mai frumos succes ce l-a produs comitetul organizator a fost întrunirea tuturor naționalităților la această petrecere“. În iulie același an, „Reuniunea Română de cîntări și muzică din Lugoj“ prezintă a doua oară opereta „Micul principe“ tradusă din franceză de Virgil Popescu și Coriolan Brediceanu, remarcîndu-se Elena Rădulescu, mama poetului Victor Vlad Delamarina, Iuliu Teodori, Francisc Iacobescu. Un spectacol dat de Reuniune în 1885 cuprinde coruri și solo din opere și operete, un altul, cîntece patriotice și populare. Al treilea, o reprezentație dată de jumimea academică română în folosul reuniunii și societății academice Petru Maior, are în program două piese de teatru: „Balul mortului“, comedie din viața studentescă de V. A. Urechia și „Un tutor“, comedie de Matilda Poni. Rolurile au fost interpretate de tineri lugoieni ce s-au impus în mișcarea cultural-națională: Aurel C. Popovici, Ștefan Petrovici, Gheorghe Dobrin, Petru Barbu și Elena Rădulescu, fiica lui Coriolan Brediceanu. Exigențele lugoienilor față de aceste manifestări intrate de mult în tradiție sînt exprimate în coloanele ziarului din 1885 prin o serie de observații critice competente semnate „Dixi“, pseudonimul lui A. C. Popovici, ce se referă și la trupa lui Petculescu pentru care avea cuvinte de apreciere, evidențiind talentul artistei Letiția Petrescu originară din Lugoj.

Pe scena teatrului din Oravița construit în 1817, alături de formațiile străine, unele cu reputație europeană, se afirmă „Reuniunea de Cîntări și Muzică“ și formații țărănești din jur. Din foarte bogatul repertoriu al reuniunii, reținem în 1881 opereta comică „Candidatul Linte“, lucrare originală în două acte cu o uvertură și final pentru solo, elaborată de un orăvițean, însoțită de două coruri de Ciprian Porumbescu, care potrivit programului erau „pur naționale“. La balul mascat din anul următor s-au cîntat trei coruri și o arie din opera „Preciosa“ de C. H. Weber, „membrii activi ai corului — cum lămurește programul — cu mască de țigani, fac ronda în jurul sălii cu Preciosa în căruț“, continuîndu-se cu valsul „La malurile Prutului“ de Ciprian Porumbescu. Tot în același an se cîntă din Hayden și din clasiici, precum și melodii românești. Activitatea Reuniunii va continua cu reluarea unor părți din opere clasice, operete și cu lucrări originale.

La Caransebeș, „Societatea Română de Cîntări și Muzică“ interpretează în 1879 „Ginta latină“ și desfășoară o frumoasă activitate cultural-artistică românească, iar din 1868, manifestările iau amploare în cadrul societății de lectură a studenților teologi ortodocși, la care se atașează puțin mai târziu elevii liceului pedagogic înființat de episcopia din Caransebeș. La Lipova, „Societatea de lectură“ activa organizat din 1867 cu programe din care oficialitatea a interzis cîntecele și recitățile, manifestările românești fiind supuse unei supravegheri deosebit de riguroase. În acest vechi centru cultural românesc, cu foarte mulți meseriași iubitori de carte în limba maternă și cu intelectuali, unii dintre ei trecuți la frații de peste munți unde li se încredințează posturi importante, în 1882 tineretul a cîntat: „Ginta latină“, „Tudor Căpitanul“, „Cîntecul străinătății“; de asemenea s-au recitat „Peneș Curcanul“, „Odă ostașilor români“, beneficiul realizat fiind destinat elevilor de liceu nevoiași. În 1885, „Luminătorul“ publică programul unui concert cu cor mixt bărbătesc, cor și muzică instrumentală la care își dau concursul elevii școlii de muzică din localitate.

Cu acest prilej se execută „Tricolorul“, „Marșul armatei române în 1877“, „Dulce Bucovină“, „Hora Sinaii“, „Steluța“, un potpuriu și se recită „Visul lui Ștefan cel Mare“, „Fata de la Cozia“ și alte poezii.

Aceeași activitate e întâlnită la Reșița unde în 1875 s-a organizat, potrivit programului, „prin românii din Recița Montană“, o frumoasă manifestare cultural-artistică în cinstea Adunării Generale a Societății Teatrale Române. La Bocșa, în 1881, se organizează o reprezentație în sala decorată cu tabloul lui Mihai Viteazul, se dansează „Călușerul“ și „Bătuta“. La începutul lui ianuarie 1882, ziarul anunță că la Orșova s-au pus bazele unei „societăți de lectură românească în care se năzuiește lățirea culturii și a științei prin adunarea opurilor științifice și jurnalelor românești, prin prelegeri publice ș.a., urmărindu-se de odată întărirea frățietății și respectării reciproce între locuitorii de diferite naționalități“, ca la scurt timp „reuniunea de cîntări româno-sîrbe“ să organizeze un concert încheiat cu „Călușerul“ și „Bătuta“. În 1885, un concert își oferă încasările noii școli de fete din Orșova, iar un altul e dedicat învățătorimii confesionale din dieceza Caransebeșului, întrunită în adunarea sa generală, cu un program amplu la care, în afara mai multor bucăți orale populare, s-au cîntat „Hora Severinului“ și „Hora Dobrogeii“.

Corurile de plugari din Ciacova și Cebza se afirmă în 1882, 1885, dar și în alți ani prin mai multe concerte apreciate elogios, onorate cu participarea artistei cu renume european, Mișcovici Ferenczy, a caransebeșeanului Nicolae Popovici, a artistului Dimitrie Popovici-Beyreut, la care s-a cîntat „cîntecul gîntei latine“, „Ilustrațiune română“, „Steaua României“, compozițiile lui Kárrász, prezent și el, precum și „La arme“ și „Junimea română“.

Corurile de plugari mereu înmulțite activează intens în același spirit de solidaritate și unitate românească. Sintetizarea informațiilor și a programelor publicate de ziar în cei trei ani la care am limitat cercetarea înfățișează elocvent realitatea. În localitățile Chizătău, Vărădia cărășană, Lipova, Cebza, Ciacova, Beregsău, Herendești, Satu Mic (Victor Vlad Delamarina), Bocșa, Căprioara, Ticvanu Mic, Sudriaș, Jupani, Sîlha, Leucușești, Seceni, Comloș și în atîtea alte localități s-au cîntat de coruri: „Deșteaptă-te române“, „Cîntecul Tricolorului“, „Fii ai României“, „Imnul român“, „Steaua României“, „Marsilieza română“, „Marseillaise“, „Cîntec ostășesc“, „Cîntecul lui Tudor Căpitanul“, „Arcașul lui Ștefan Vodă“, „Cîntecul gîntei latine“, „Marșul Curcanilor“, „Cîntecul străinătății“, „Mersul armatei române“, cîntece populare. Se recitau poeziile: „Poporul român“, „Deșteaptă-te române“, „Odă ostașilor români“, „Peneș Curcanul“. „Privire în viitor“, „Rugăciune“, „Juna de român“, „Latina gîntă“, „Străina“. S-au prezentat, pe lângă piesele patriotice și cele legate de războiul independenței, mai sus amintite, multe din piesele și vodevilurile lui Vasile Alecsandri, piesa „Curcanii“ în trei acte și un prolog (de V. A. Urechia), de Matilda Poni, din Molière, de alți autori și s-a dansat la balurile ce continuau totdeauna spectacolele artistice, „Bătuta“, „Călușerul“, „Ardeleana“, „Bocșana“, „Hora Sinaii“, „Hora Dobrogeană“, dar și „Cadrilul“, „Polca“, „Valsul“, „Lendrelul“.

Puțin mai tîrziu, în 1892, corul de plugari din Topolovăț organizează un concert în care cîntă „Salutare patriei“, „Moartea lui Mihai Viteazul“, „Junimea pariziană“, „Sus opincă“, „în favorul fondului său propriu destinat pentru înființarea

unei biblioteci și procurarea rechizitelor de cînt și muzică“, cazurile similare fiind numeroase“.

Reșin un alt aspect elocvent. George Barițiu anunța în „Observatoriul“ nr. 60 din 1880, că librarul I. E. Țăranu din Oravița „avu lăudabila și fericita idee de a publica în edițiunea sa două piese de muzică națională“ ale compozitorului Ciprian Porumbescu: „Cîntec de primăvară“ și „Coloane române“, foarte bine primite de „publicul iubitor de muzică“. În nr. 62 din august 1882, „Luminătorul“ înserează sub titlul „Muzică română națională“ un lung și impresionant anunț al editurii muzicale F. J. Vettel din Timișoara, în care transpare condeiul lui Pavel Rotariu. Se vestește cititorilor apariția în fascicule lunare, sub titlul „Cunună de cîntece române“, a unei mari colecții de coruri compuse de K. R. Kárrász, care a trăit timp îndelungat între români și l-a cunoscut pe Ciprian Porumbescu la jubileul de 25 ani al corului de la Chizătău, unde au fost împreună în juriul de premiere a numeroaselor coruri participante, ambii fiind autori de melodii la versurile Cîntecului gînteii latine, frecvente în programe; dirijorul și directorul filarmonicii timișorene a fost prezent în numeroase manifestări românești, unele bisericesti. Anunțul precizează că „Opurile păstrează caracterul național român [...] ce pronunță caracterul poporului, dezvoltă și păstrează simțul național în popor și este cel mai eficace mijloc de păstrarea caracterului național pentru generațiile viitoare“. Ca atare „este o strictă datorie a inteligenților și a amicilor artei, a conlucra într-acolo ca astfel cultivarea cîntărilor naționale a poporului român să se dezvolte după regulile artei“.

În numărul 109 din octombrie 1885 al ziarului se anunța apariția unei partituri muzicale folclorice datorate cunoscutului pianist lugojean Ștefan Perian. Sînt la fel de valoroase poezia patriotică română și compozițiile inspirate din folclor ale compozitorilor Pospischill, dirijorul muzicii militare din Biserica Albă, C. Wusching și Czegka din Lugoj, ale altora, întîlniți în programele corale sătești alături de compozitori din România și din Transilvania.

Informațiile publicate de „Luminătorul“, numai în trei din cei cincisprezece ani ai apariției la care am limitat cercetările, oferă un material deosebit de prețios despre amploarea manifestărilor cultural-artistice de masă din Banatul aflat sub dominație străină, cu multitudinea aspectelor și cu densitatea conținutului acestora. Ele vădese totodată deplina înțelegere și colaborare cu naționalitățile conlocuitoare.

Impresionantă e dimensiunea legăturilor cu frații de peste munți, ale căror lucrări au mare pondere în programele manifestărilor, selecția avînd drept criteriu momentele istorice care răspundeau vrierilor întregului neam. Și tot impresionantă e setea de cultură a plugarilor, care după truda de fiecare zi învață notele muzicale, cîntă în cor, prezintă piese de teatru, recită poezii, se însufleșesc și însufleșesc; organizează spectacole pentru ajutorarea viitorilor cărturari, pentru înființarea de biblioteci sătești, procurarea de instrumente muzicale, mobilizează și dinamizează.

Prin afirmarea marilor disponibilități, împreună cu intelectualitatea, ei s-au impus în fața opresorilor ca parte integrantă a unui popor capabil și hotărît să-și

făurească propria istorie. Fapte din vremi de restriște ce primejduiau ființa națională și-au adus cu generozitate aportul la statornicirea marilor împliniri. Alături de tot ce au lăsat înaintașii din secole, sînt rădăcini ale vieții de azi și dintotdeauna.

Note

1. V. Țircovnicu, *Istoria învățămîntului din Banat pînă la anul 1800*, București, 1978, tabelul statistic p. 153—163.
2. Miscelaneul din 1799, în posesia profesorului universitar dr. Ioan Dalea din Timișoara, iar miscelaneul din 1803, în biblioteca Arhiepiscopiei Timișoarei, donat de dr. George A. Nicolaevici, cercetat de autorul articolului.
3. M. Avram, *Primul traducător al lui „Robinson Crusoe” în limba română: preotul bănățean Petru Teodorovici*, în revista „Mitropolia Banatului”, Timișoara, 1967, nr. 7—9, p. 555—557.
4. T. Botiș, *Istoria Școlii Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic ortodox român din Arad*, Arad, 1922, tabelele nominale p. 415—431 și 677—681.
5. L. Blaga, *Barocul etnografiei românești*, în revista „Banatul”, Timișoara, 1928, nr. 1, p. 3—4.
6. „Luminătorul”. Timișoara, 1885, nr. 13 și nr. 108.
7. N. Popovici, *Despre muzică*, în „Foaia Diecezană”, Caransebeș, 1886, nr. 15, p. 5.
8. C. Brediceanu, *Date și reminiscențe pentru istoria Reuniunii Române de Cîntări și Muzică, din Lugoj, pînă la Ion Vidu*, Lugoj, ed. I publicată în 1891, ed. II, în 1942, p. 3—15.
9. V. Vărădean, *Cîntecul la el acasă*, Timișoara, 1985, tabel. p. 92—95 și completări personale. Lucrare de referință.
10. Ziarul „Luminătorul” apărut la Timișoara între anii 1880—1894 a fost înființat de Meletie Dregheci, protopopul Timișoarei și redactat de înzestratul gazetar, avocatul Pavel Rotariu. Prin atitudinea de demnitate românească, prin bogăția informațiilor deosebit de prețioase privind luptele pentru apărarea cauzei întregului neam, efervescența culturală și literară din această perioadă, prin aportul deosebit la formarea opiniei publice în spirit de solidaritate și progres, rămîne cel dintîi periodic român bănățean de prestigiu, cu caracter politic, permis de ocupanți, supus multor vexații. Informațiile găsindu-se cu ușurință în colecțiile anilor menționați în articol, am considerat alte indicații ca o încărcătură inutilă a notelor.
11. J. N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*, Timișoara 1853, tabel statistic, p. 121.
12. „Sionul Românesc”, Viena, 1866, nr. 1, p. 48.
13. D. Braun, *Bănsăgi Rapsodia (Rapsodia bănățeană)*, Timișoara (fără indicarea anului apariției), lucrare vastă cuprinzînd numeroase informații despre afirmările culturale românești din Timișoara. Menționez că astfel de informații abundă în toate publicațiile românești din Banat și Transilvania acelor vremi, prea puține cunoscute.

La signification des affirmations culturelles roumaines du passe de Banat

RÉSUMÉ

L'auteur presente des aspects du développement de la culture de masse et sa diffusion dans toutes les couches sociales de Banat tels qu'ils ressortissent du journal „Luminatorul“ qui est paru à Timișoara entre 1880—1894, duquel on a jiré des informations au cours des trois années: 1882—1885.

On y passe en revue l'activité chorale, littéraire, théâtrale et d'autres manifestations roumaines de Timișoara et de ses environs, qui sont autant des expressions du désir d'affirmation nationale et de la défense de l'entité nationale roumaine.

Nevoia de mișcare, curiozitate, spirit de aventură, interese diverse (economice, sociale, cultural-artistice), dorința de cunoaștere, toate acestea și altele nenumite sînt cuprinse în ceea ce presupune actul turistic. Simțind necesitatea unei retro-spectivă, prezentăm succint cîteva aspecte din istoria turismului în România, privity exclusiv prin intermediul unuia din obiectivele sale: locul și încărcătura afectivă a acestuia. De la început, excluzînd latura cunoașterii ca atare a unor noi locuri, a naturii și frumuseților ei abordăm acțiunea turistică prin prisma martorilor istoriei, plasați între unul sau altul din punctele geografice și fără de care, în marea lor majoritate, faptele turismului își pierd scopul. Fără monumentele istorice și de artă, fără muzee și case memoriale, în cea mai mare măsură ele nu mai răspund cerințelor culturale ale individului, lipsindu-l pe acesta de cele mai potrivite mijloace de instruire, educație, culturalizare, trăire spirituală, distracție.

În decursul timpului, tema a fost abordată în cîteva lucrări pe care le utilizăm pe parcursul excursului nostru. Indiferent de unghiul de abordare, de specialitate, nici una din acestea nu a neglijat aportul monumentelor și muzeelor la creșterea eficacității faptelor de turism.

Într-o lucrare din 1910, în care subiectul este dedicat lui Spiru C. Haret, deși sînt tratate aspectele turismului montan, întîlnim numeroase apeluri la utilizarea punctelor de interes muzeal și monumental-memorial¹. Încă la acea vreme de începuturi, scopul în sine este bine conturat, chiar dacă enunțul conține un deziderat: „dacă vom reuși să distrugem legenda că în Țara Românească nu e posibilă facerea excursiunilor în munți (subl. a.) vom socoti că munca nu ne-a fost zadarnică”². Începuturi, da! Abia în 1903 se crease „Societatea turiștilor români”, în anii următori luînd naștere la Sinaia „Societatea carpatină”, iar după primul război mondial, în 1920, creîndu-se — prin stăruința Bucurei Dumbravă, Mihai Haret și Em. Bucuța — asociația „Hanul Drumeților”; ultima, în 1925, este transformată în Touring Clubul României „ce se intitula Asociația de turism și pentru protecția naturii”, avîndu-l ca președinte pe M. Haret³. În Transilvania, după anul 1880, „Societatea carpatină ardeleană” (Siebenburgischer Karpaten Verein și Erdély Karpat Egysület) intrînise promotori ai turismului din rîndurile sașilor și maghiarilor, alături de care românii înființează prin strădania lui Romul Popescu societatea „Șoimii” la Sibiu, iar la Beiuș clubul „Aurora”, condus de prof. I. Bușiția, în timp ce la Cluj Em. Racoviță punea, în 1921, bazele societății „Frăția munteană”⁴.

Legînd turismul de aspectele terapeutice ale unora din stațiunile balneoclimaterice, diverșii autori plasează obiectivele respective în contextul istorico-memorial local. Recomandînd efectele binefăcătoare ale apelor termale de pe Valea

Șiștaroveșului, de la Tincea, cunoscute încă din veacul al XVI-lea, de la Băile Episcopale și Băile Felix, E. Țeposu și Val. Pușcariu atrag atenția asupra cetăților de la Șoimuș, Finiș și Oradea, a Muzeului de Antichități și Istorie din capitala bihoreană, a celui de la Palatul Culturii din Arad⁵. Când aceștia prezintă stațiunea de la Cojocna, nu uită îndemnul de-a fi vizitate monumentele clujene: biserica romano-catolică Sf. Mihail, statuile orașului, colecțiile și muzeele acestuia⁶; la Turda amintesc, pe lângă salinile tămăduitoare, biserica reformată și monumentul lui Mihai Viteazul⁷, la Ocna Mureș îndemnau să fie vizitate monumentele, la care se adăugau cele din Alba Iulia și Sebeș sau pictura lui Oct. Smighelschi de la Rădești⁸. La fel se procedează în șirul de stațiuni de sub curbura sudică carpatină: Cașin-Iacobeni, Izvorul Repat, Bodoc, Malnaș, Turia (Fidelis) Tușnad, Jigodin, Archita, Odorhei (Seiche), Vlăhuța-Homorod, Corund, Sovata⁹, Rupea — cu cetatea medievală ce străjuiește așezarea¹⁰ — Bazna — cu obiectivele din vecinătate de la Biertan, Buia, Slimnic¹¹. Ceva mai la nord este prezentată stațiunea de la Vața de Jos, aflată pe valea Crișului Alb și exploatată din veacul al XIX-lea, prilejuind excursii la bisericile de lemn din zonă, ca și la ansamblul memorial de la Țebea, apoi cele de pe Valea Streiului de la Călan și Geoagiu, ce deschideau posibilități de turism la cetățile dacice, Ulpia Traiana Sarmizegetusa și bisericile de piatră din zonă (drum de trăsură)¹². O posibilă legătură montană este surprinsă prin expunerea stațiunilor din zona Munților Apuseni: Stîna de Vale — organizată de episcopul Oradei, Mihail Pavel, în 1883 —, Măguri, Stana și Vad, trasee ce prilejuiau vizitarea bisericilor de lemn, în primul rînd a celei de la Ponorel, a casei-muzeu Avram Iancu de la Vidra de Sus (organizată în 1924, n.a.), a orașelor Cîmpeni și Abrud¹³. Vorbind despre băile de la Zizin, autorii remarcă preferința domnitorului Al. Ioan Cuza pentru locul respectiv (fusesse în 1840 la cură) și contribuția dr. B. Lengyel care face cunoscută compoziția apelor în 1891¹⁴, iar la Vilcele, pe lângă lauda ce o aduc efectelor tămăduitoare ale apelor de aici — subliniază fapta de bine a fostului domnitor al Serbiei, Miloš Obrenovic, care — în memoria însănătoșirii sale — a ctitorit și înzestrat biserica ortodoxă din localitate¹⁵.

Legătura firească dintre obiectivele balneoclimaterice și amplasamentele cultural-artistice din jurul lor se realizează mereu: la Brașov, firește, se recomandă Poiana, unde în 1925 *Societatea de Ski* din localitate a amenajat prima cabană (cu 14 camere și 35 de paturi), dar se atrage atenția și asupra Muzeului de istorie naturală, istorie și preistorie al Liceului săsesc, ca și asupra Castelului Bran și bisericii românești de la Rîșnov, unde Mihai Viteazul a susținut financiar restaurarea¹⁶.

În Maramureș și Oaș sînt notate și laudate stațiunile de la Breb (1846), Borșa, Șuligul, Cărpiniș și Vișc (1815)¹⁷, Bicsad și Maria, din Cîmpia Turului și unde se putea vedea mulțimea bisericilor monumentale de lemn de la Breb, Budești, Călinești, Giulești, Sirbi, Săliște, Cuhea-Ieud, Strîmtura, Bîrsana, Nănești¹⁸, Botiza¹⁹. Peste munți, alte stațiuni: Jabeșița, sub Gurghiu, Toplița, Băița (Chirău), lângă Gherla, Stoiceni (analiză dr. W. Hankó în 1895), Singeorz-Băi, Valea Vinului și Borsec sînt prezentate cu toate efectele lor curative și-n strînsă unire cu monumente ca mănăstirea Vad, cetatea Ciccului etc.²⁰.

Stațiunilor balneare din Banat li se alocă, în literatura de specialitate, un loc deosebit. Și-n cazul lor abordarea se face și din unghiul interesului cultural. Despre cunoscutele izvoare de sub dealul Silașului, de la Buziaș, exploatate din 1811 și cu o primă analiză în 1805²¹, pe lângă calitățile curative, se recomandă excursii la Lugoj, pentru a vedea biserica episcopală și biblioteca acesteia conținînd numeroase rarități ca și la Timișoara, unde castelul lui Iancu de Hunedoara și Muzeul Bănățean întruneau numeroase valori²². Băile de la Ilerculane, unde austriecii încep să restaureze din 1724²³ stabilimentele, operații dictate de voința imperială și terminate în linii mari în 1760, rețin numeroși istorici. Poziția lor

remarcabilă, peisajul, efectele curative ale apelor au atras mari personalități europene, în 1772 împăratul Iosif al II-lea, împreună cu inspectorul Sișcovic inspectând lucrările și tratându-se aici²⁴.

Cînd băile intră în larg circuit, o dată cu începutul veacului al XX-lea, numeroase puncte de atracție istorică și cultural-artistică le învecinau: casa generalului Nicolae Cena, cetatea medievală de la Mehadia, Orșova cu peisajul său unic deschis orizontului dunărean, insula mirifică Adakaleh, Turnu Severin cu ruinele castrului, termelor și podului lui Traian și, desigur, cu Muzeul Porților de Fier, mănăstirea de la Vodița, ca și mai îndepărtatele mănăstiri de la Strehaia, Topolnița și Tismana²⁵. La Herculane, Muzeul de istorie fondat de generalul Nicolae Cena în 1924, numeroasele construcții de epocă formau și ele un adevărat nucleu istoric plin de atractivitate. În plan moldav, lucrurile se prezintă oarecum apropiate. Stațiunea de la Vizantea oferea ca vecinătate mănăstirea locului, bisericile-monumente istorice din Focșani, Soveja, Mera și o parte din Valul lui Traian; cea de la Nastasachi, alte obiective identice: Curtea domnească de la Bacău, biserica Precista, tot de aici, și cea de la Borzești²⁶. Celor ce se tratau la Slănicul Moldovei, cu ape tămăduitoare apreciate de serdarul Mihalachi încă în 1800, sau la Strunga — stațiune condusă din 1834 de dr. Zotta — li se potriveau traseele ce închideau castelul lui Ioan Alexandru Cuza de la Ruginoasa, Iașul cu nenumăratele lui monumente și 3 mari muzee, apoi obiectivele medievale de la Socola, Galata, Frumoasa, Cetățuia, Bîrnova, Coțnari, Roman, stațiunea neolitică celebră de la Cucuteni sau casa memorială V. Alecsandri de la Mircești²⁷. Tot în Moldova, mult căutatele stațiuni balneologice de la Breazu și Mircea (ultima deținătoare a medaliei de aur de la Expoziția universală de la Paris, 1889), Oglinzi, Băltățești — asupra căreia prințul Cantacuzino și dr. I. Cihac atrag atenția în 1810 (și ea deținătoare a medaliei de aur la Expoziția universală de la Paris, 1900) — erau înconjurate de locuri și monumente istorice ce rețineau atenția: cele de la Piatra-Neamț, stațiunea neolitică de la Frumușica și muzeul creat de C. Mătase, mănăstirile de la Neamț, Văratec, Agapia, cetatea Nemțului²⁸ ș.a. La Piatra-Neamț președintele „Cercului de turism” al județului, C. Mătăsă, marchează drumuri, înființează un birou de informații și concomitent, prin anii 1936, amenajează parcul Peste Vale și organizează casa memorială George Panu la Durău²⁹. Stațiunile de la Vatra Dornei (folosită regulat din 1788), Poiana Negră sau Iacoheni, deschideau drum larg intereselor celor ce căutau frumusețile obcinelor și celebrele mănăstiri cu pictură murală din Bucovina de Nord³⁰. Prima dintre acestea, comparată cu stațiunile de la Franzensbad, Elster, Schwalbach, Kudowa, era dintre cele mai frecventate, sigur și pentru relația strînsă pe care cei interesați o puteau realiza cu obiectivele istorice zonale³¹, inclusiv cu cetatea Sucevei și bogatul muzeu local de aici.

Și grupul stațiunilor sud-carpătice a întrunit condițiile de a satisface atât nevoile terapeutice, cît și cele cultural-artistice. Stațiunea de la Săcelu, Călimănești (descoperită în 1848, cu amenajări făcute de A. Goleșcu), cea de la Olănești (pomenită în 1760) — cu o primă analiză în 1830 — (dezafectată pentru cîțiva ani după o teribilă rupere de nori în 1895), sau cele de la Ocnele Mari, Ocnița (folosite din 1833) și Govora (descoperită în 1880 de I. Brătianu și dr. Zorileanu), exploatarea începînd cu anul 1894, ofereau largi posibilități culturale: vizitarea mănăstirilor de la Tismana, Potlogi, Craiova, Arnota, Govora, Surpatele, Bistrița, Cozia, Horezu și a micului muzeu „T. Capelan” la Rîmnicu-Vîlcea³². Iar cele de la Vulcana și Pucioasa (cercetată în 1828 de dr. Sober) dădeau șansa, în răgazul sejurului, vizitelor la Tîrgoviște, la mănăstirile Dealu, Vîforița, Cobia, Frasin, Potlogi etc., în timp ce stațiunile de la Slănic (Prahova), Sărata-Monteoru și Amara ofereau cunoașterea Tîrgsorului, a muzeului din Casa Belu de la Ploiești, a Rîmnicului Sărat și a ora-

şului Buzău³³, cu salba de obiective din jur — mănăstirile Bradu, Ciolanu, Răteşti, Cislău, Berca, zona Aluniş-Colfii de Sus-Boziaru ş.a.

În colţul estic al ţării, în apropierea Brăilei, staţiunea de la Balta Sărată (Balta Albă) era frecventată încă-n primele decenii ale secolului al XIX-lea, I. Ghica, V. Alecsandri şi C. Negri lăsându-ne relatări pline de savoare.

Un ultim grup, cel dobrogean, oferea încă în urmă cu 6 decenii mari posibilităţi, deopotrivă balneoclimaterice şi culturale. Fie că era vorba de Constanţa sau de Techirghiol³⁴, de Mangalia sau Sulina, vilegiaturistul ce se hotăra să vină aici la tratament sau odihnă era îndemnat să viziteze şi însemnatele vestigii de la Adamclisi, Ulmetum, Histria, Capidava, vizibilul „Val al lui Traian”, cetatea romano-bizantină de la Enisala³⁵.

Cît de frecventate erau aceste staţiuni ne spun statisticile din care redăm cîteva date pentru primele două decenii ale veacului. Astfel, în 7 din cele 28 de staţiuni balneoclimaterice din spaţiul transilvano-bănăţean se înregistrau, în anii 1910, următoarele cifre privind vizitatorii:

Staţiunea	Nr. vizitatori autohtoni	Nr. vizitatori străini	
Mehadia	3 674	1 453	(Herculane)
Băile Felix	4 799	—	
Buziaş	2 312	301	
Borsec	1 124	183	
Sovata	1 548	4	
Zizin	581	125	
Bazna	861	26 ³⁶	

Cu cîteva ani mai tîrziu, în preajma primului război mondial, în aceleaşi provincii se înregistrau cifre relativ apropiate de cele prezentate mai sus şi a căror analiză este elocventă pentru fluxul turistic caracteristic epocii:

Staţiunea	Număr de vizitatori
Tinca (jud. Bihor)	999
Băile Felix (jud. Bihor)	4 799
Bicsad (jud. Satu Mare)	754
Zăuani (Sălaj)	600
Băile Herculane (jud. Caraş-Severin)	5 127
Buziaş (jud. Timiş)	2 613
Ocna Sibiului (jud. Sibiu)	2 269
Borsec (jud. Harghita)	1 307
Sovata (jud. Covasna)	1 552 ³⁷

Cîteva relatări despre abordarea temei în diversele lucrări de strictă specialitate, apărute în primele patru decenii ale veacului al XX-lea, nuanţează posibilităţile şi limitele practicii turistice din epocă. La Nicolae Iorga, obiectivele cultural-artistice devin popasuri obligatorii pentru turist. Pe acesta, învăţatul şi-l face părtaş în a vedea împreună valoarea şi a „citi” monumentul, el devine — în concepţia sa — un activ slujitor al cauzei apărării patrimoniului. Altfel nu i-ar comunica, referitor la unele din cele mai celebre creaţii de arhitectură şi artă feudală, asemenea constatări: „La Văcăreştii lui Nicolae-Vodă Mavrocordat, o minune de

artă în vremea ei, sunt hoții, la Mărcuța nebuni, la Pantelimonul lui Grigore al II-lea Ghica, un simulacru de castel vechiu apusean înălțat în acest Răsărit pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, sunt incurabili³⁸. Omul, cetățeanul ca atare, trebuie deprins să vadă, să perceapă adevăratele calități ale mărturiilor istorice, de artă, de arhitectură. Savantul — ce îndeplinea din 1923 și funcția de președinte al Comisiei Monumentelor Istorice — îi arată că „sîmburele Bucureștilor ce vînd” se află în zona dominată de ctitoria brîncovenească — biserica Sf. Gheorghe —, a Lipsanilor; că „În Orient, pînă la Constantinopol nu mai e un bazar ca atare”³⁹. În același timp, prezentînd Palatul Justiției, autorul decide sarcastic: „în măreția căruia lipsește numai măsura”⁴⁰; în schimb, zona Brăneștilor este „una din cele mai frumoase ale țării”⁴¹. Pentru N. Iorga, malul românesc dunărean a fost, „din vremea romanilor pînă acum, un mal de cetăți, chemate să domine șesurile supuse din față”⁴², iar la Porțile de Fier descrierea atinge sublimul: „malurile nu se string aici pentru o înceștare, nu aruncă riul înfuriat în adîncimi care trebuie să-i încapă restrîștea, ci, de o parte și de alta, ele au înfățișarea lor de mai înainte. Numai apa nu mai are același sens pașnic de puternic drumet fără pripă, ci ea se minie pe alocurea, se rupe în fășii spumegate, se învîrte în rotocoale. Căci stînga din fund înalță colțuri ascuțite și chiamă apa la luptă, iar corăbiile la pieire”⁴³. În acele locuri, și Al. Odobescu văzuse „acea surpătură de zid cu masivle-i cărămizi înegrite și ciuruite de timp, roase și măcinate de umezeală și de mușchiu, streajă seculare care, de optsprezece sute de ani aproape, stă cu ochii ținîtuți la soția ei de decîndea riului și parcă amîndouă împreună duc dorul altor optsprezece ca dinsele”⁴⁴.

Mărețul ansamblu de pe malul Oltului, legat de sumele lui Mircea cel Bătrîn, „Cozia, lasă să se vadă un zid alb ciuruit de ferestre, o cupolă acoperită cu tinichea, mai departe o altă biserică părăind mică”, care rămîn, „mai mult icoane zîmbitoare decît priveliști care să imprime și să răsune adînc în inimi”⁴⁵.

Date ample despre monumente și muzee sînt redată de N. Iorga atunci cînd le tratează în lucrări specifice: astfel, la Deva, pe lingă cetate și bisericile mai importante (inclusiv cea de lemn ctitorită la 1700 de banul oțean George Cantacuzino), autorul descrie cu amănunte realizările *Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara*, evidențiate și în bogăția pieselor arheologice din Muzeul județean⁴⁶. La fel procedează și în cazul Sibiului, lăudîndu-i monumentele ce evocă pagini de istorie românească, ca și bogăția muzeelor, în primul rînd a Muzeului Astrei și, mai ales, a Muzeului Brukenthal, ultimul considerat ca deținător al „celui mai mare tezaur de artă occidentală din toată România”⁴⁷.

La Brașov, savantul găsește de cuviință să releveze deopotrivă monumentele orașului: biserica Neagră cu remarcabila ei colecție de covoare transilvănene (orientale), biserica Sf. Nicolae din Schei, cu bogăția icoanelor pe lemn (una din acestea, datînd din 1564), a manuscriselor și cărților vechi, ca și valorosul patrimoniu al muzeelor brașovene⁴⁸. La Tirgu Mureș, spiritului său cercetător nu-i scapă valorile muzeale din atunci înființatul muzeu de arheologie și istorie, opera lui A. Filimon, ca și cele bibliofile adăpostite de celebra Bibliotecă Téleki⁴⁹.

Și în lucrări de mai mică întindere, tot specializate, obiectivele culturale sînt bine precizate, cititorului oferindu-i-se informații suficiente. Într-o „Călăuză a drumetului” se expun în cuvinte potrivite cele mai însemnate monumente din Curtea de Argeș; la Craiova, „drumetului” găsea suficiente atracții cercetînd cele 26 de biserici, 4 monumente de for public” (Titu Maiorescu, B. Știrbei, Tr. Demețrescu, monumentul Independenței), stîndu-i la dispoziție 16 hoteluri, 24 de restaurante, 4 cinematografe; la Cluj, el găsea — într-un oraș de 110 000 locuitori — 29 de biserici, 5 muzee, 3 cinematografe, dar și 10 hoteluri, 26 restaurante, 28

tipografii⁵⁰ ș.a. Și la Arad turistul avea la dispoziție un cunoscut muzeu sau putea viziona filmele ce rula la „Apollo“, „Urania“ și „Elisabeta“; la Brașov, pe lângă cele 9 biserici — incluzând și Sinagoga din Str. Orfanilor 35 — Muzeul săsesc din Piața Hontenus oferea prilej de instruire, iar clipe plăcute se puteau petrece la cele 11 restaurante⁵¹. Un ghid mai vechi stăruia asupra bisericilor Negră, Sf. Bartolomeu, și Sf. Nicolae din Prund (Schei)⁵².

Numeroase indicații necesare turistului, aprecieri referitoare la trasee, la mijloacele și serviciile turistice ne apar răsfoind alte câteva din lucrările de specialitate. Astfel, călătorul ce lua drumul Prahovei, era înștiințat că, de la Hipodromul bucureștean pînă la Ploiești, șoseaua este în general proastă și neprezentînd nici un interes⁵³.

Călătorii bucureșteni erau sfătuiți să ia o trăsură cu 2 cai buni, cu care puteau parcurge — în 2 zile! — drumul pînă la Sinaia, iar bicicliștii să străbată pe bicicletă doar porțiunea Ploiești—Predeal, „mai cu seamă că prima parte, pe lângă toate dezavantajele ce le prezintă, se mai bucură și de plaga javrelor de prin sale, pe cît de necivilizați, pe atît de numeroși“⁵⁴.

La Paralela 45°, loc vechi de tîrg la 15 august și 8 septembrie, existau din vechime 2 hanuri și cunoscutele „Ale două cîrciumi“, aici făcîndu-se schimbul de poștă între Cîmpina și Ploiești⁵⁵.

Odată ajuns la Sinaia, turistul putea lua — cu 6 lei/zi — un cal și călăuze ca David Turcu și Gh. Ion Marin Văsii din Secăria, „oameni cinstiți, de încredere și cari cunosc munții pe degete. În ceilalți să nu prea aveți mare încredere“⁵⁶. La Sinaia, trecînd printre cîmpuri de in și cînepă și peste podul lui Vasile Zangur, ce percepea taxă de 2 parale pe cal la începutul veacului al XIX-lea, apoi la Bușteni existau hanuri și hoteluri, la Bușteni primul hotel fiind construit în 1892 (în 1910 erau deja 3)⁵⁷.

Începînd cu decenul IV al veacului XX apar lucrări ce se ocupă de orientarea publicului. Între acestea figurează C. Mătasă (*Călăuza județului Neamț*, București, Cartea Românească, 1929, cu o prefață de S. Mehedinți), cea deja amintită a lui Em. Țeposu și Val. Pușcariu, *România balneară și turistică* (București, 1932), autori care — alături de alți promotori ai ocrotirii monumentelor naturii: V. Borza, E. Popp, Gr. Antipa, Gr. Racoviță ș.a. — se manifestă viguros prin Comisia Monumentelor Naturii; Oct. Floca, V. Șuiaga, *Ghidul județului Hunedoara*, Deva, 1936; C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor* (Cartea Românească, Cluj, 1938), ultimul conținînd și „Lămuriri și îndrumări practice pentru vizitatori“, adevărat ghid orientativ pentru cunoașterea celebrelor vestigii tocmai dezvelite și protejate în capitala Daciei Romane⁵⁸, C. H. Economu (*Itinerar turistic Alba Iulia*, Alba Iulia, 1939)⁵⁹ ș.a. Era semnul unei noi orientări spre un turism mai bine dirijat și, în același timp, mai adecvat realelor cerințe ale oamenilor. De acum înainte, noi teze vor complica și multiplica sensurile activității turistice.

Mai ales după perioada de reconstrucție ce a urmat încheierii războiului, o dată cu revalorificarea însemnelor istorico-artistice, cu amplele lucrări de restaurare, de extindere a siturilor arheologice și a nucleelor istorice urbane și rurale, fenomenul turistic se amplifică, cuprinzînd largi mase de oameni și decurgînd într-o mulțime de sensuri.

În primul rînd serviciile culturale înseamnă pentru turism o îmbogățire simțitoare a conținutului. De aceea se preconiza ca un deziderat cu o lungă valabilitate a se dezvolta investițiile financiare ale agenților de turism în acțiuni culturale (mai ales în restaurările de monumente, amenajările de zone și centre isto-

rice). Rentabilitatea economică a acestora le justifică întotdeauna cu prisosință⁶⁰. În diverse centre acum se planifică crearea de „așezări patrimoniu“, conținând mai multe categorii de oferte (peisagistico-naturale, balneologice și de larg tratament, vestigii arheologice și istorice, obiective și locuri memoriale, muzee și colecții, monumente de for public). Fie acestea orașe, sate sau grupuri de așezări⁶¹, s-a urmărit ca ele să întrunească calități ce țin deopotrivă de cadrul natural, de amenajarea lui dirijată în timp (de natură arheologico-istorică, tipologico-etnografică, de amplasament al unor elemente de cultură spirituală)⁶², răspunzând astfel dezideratelor mereu crescînde ale unui individ tot mai bine instruit și educat, cu o mai largă propensiune spre desăvîrșirea calităților sale, mai larg interesat de lumea din jurul său, atît cea apropiată, cît și aceea mai îndepărtată.

Note

1. Mihai Gold, *În munții Sinaei, Rucărului și Branului. Călăuză practică și descriptivă a munților și localităților cuprinse între ei*, București, 1910
2. *Ibidem*, p. VII.
3. Vezi detalii la Emil Țeposu și Val. Pușcăriu, *România balneară și turistică*, Cartea Românească, București, 1932, publicate sub egida Touring Clubului României.
4. *Ibidem*, p. VII—VIII. Pe planul reflectării muzeale, la Cluj se creează și un Muzeu carpatin, la conducerea căruia din 1910 a fost numit preistoricianul dr. Márton Róska.
5. *Ibidem*, p. 91—96, 99—100, 101, 103, 104—106. Pe acest traseu se prezintă și baza balneară de la Moncasa, pusă în funcție în 1886 — cu care prilej, vizitatorilor li se atrage atenția asupra peisajului mirific de la poalele munților Codru.
6. *Ibidem*, p. 108—110. Un loc aparte acordă recomandării Colecției Gh. Sion (2 200 vol. carte veche și rară, 1 402 stampe, 100 hărți, documente, monede etc.)
7. *Ibidem*, p. 111—112. Recomandă și vizitarea bisericii din Petridu de Sus, unde se aflau cărți vechi din vremea lui C. Brincoveanu și un manuscris slavon din veacul al XVIII-lea. Monumentul închinat memoriei lui Mihai Viteazul — o troiță ridicată de învățătorii transilvăneni — se află azi expus în cadrul Muzeului Municipal de Istorie Turda.
8. *Ibidem*, p. 114—116.
9. În contextul lor recomandă la Blaj vizitarea muzeelor liceului și a celui eparhial, a Bibliotecii diocezane, *ibidem*, p. 155—179.
10. *Ibidem*, p. 144.
11. *Ibidem*, p. 130, 133. Autorii amintesc aportul chimistului sibian Georg Welte și a lucrării lui Rothen, *Memorabilia Europae* (Ulm, 1749) la cunoașterea efectelor curative ale apelor de la Bazna.
12. *Ibidem*, p. 97—98; 117—121; 124—126.
13. *Ibidem*, p. 345—363. Vezi Silvestru Moldovan, *Zărandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei*, Sibiu, 1898; M. David, *Munții Apuseni (Masivul Bihor)*, Ed. Cartea Românească, 1921.
15. *Ibidem*, p. 146.

16. *Ibidem*, p. 371—381
17. Vezi Al. Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 157
18. La Botiza, locul numit „la Borcut” și urmele de construcții încă evidente semnifică și azi, prin prezența apei, existența în urmă cu 2—3 veacuri a unui stabiliment balnear.
19. F. Țeposu și Val. Pușcariu, *op. cit.*, p. 206—209.
20. *Ibidem*, p. 179—197. La Borsec autorii îl menționau pe V. Alecsandri între cei ce se trase aici, în 1840.
21. În 1829 existau 3 izvoare, după 1850 săpîndu-se alte 5, la evidențierea stațiunii un rol deosebit jucînd dr. Lindermayer (din 1809) și Gh. Ciocirlan (1764—1848), primul balneolog român, vezi detalii la Alex. Rusu, *Din istoria băilor Buziaș*, Apulum, XI, 1973, p. 833, 837. Recent (1987), prin competența muzeologului Florin Medelet s-a organizat în localitate un excelent muzeu al stațiunii. Cf. *Rev. Muz.*, 8, 1987.
22. E. Țeposu și Val. Pușcariu, *op. cit.*, p. 85, 88.
23. Vezi la Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, III, 1902, p. 137.
24. Detalii la N. Iorga *Observații și probleme Bănăfene*, București, 1940, p. 97—101, Istoricul folosește în lucrare acele *Însemnări de cronică, de protopopul Nic. Stoica și alții*, recent reeditate de D. Mioc și C. Feneșan.
25. E. Țeposu, Val. Pușcariu, *op. cit.*, p. 82—83.
26. *Ibidem*, p. 246—250.
27. *Ibidem*, p. 251—263.
28. *Ibidem*, p. 264—269.
29. Aurel Buzilă, *Din activitatea cultural-educativă a lui C. Mătasă*, în *MemArt.*, XII—XIV, 1986, p. 283—288.
30. E. Țeposu, Val. Pușcariu, *op. cit.*, 269—280; 458—465, unde acestea sînt pe larg prezentate.
31. Vezi *Ghid pentru Bucovina și Cernăuți*, Cernăuți, 1925, p. 26—31.
32. *Ibidem*, p. 209—219; 220—231. La Călimănești, unde prima analiză se face în 1830, în 1869, Napoleon al III-lea, sfătuit de C. Davila, urma să vină la o cură; împăratului i s-au trimis pentru tratament ape de aici.
33. *Ibidem*, p. 231—240.
34. Un prim hotel al băilor fusese ridicat în 1898 de Movilă.
35. *Ibidem*, p. 299—316.
36. Vezi Cristu S. Negoescu, *Ardealul nostru. Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul. Din punct de vedere geografic, economic, administrativ și mai ales financiar*, București, 1919, p. 184.
37. Cf. Ion Enescu și Iuliu Enescu, *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul din punct de vedere agricol, cultural și economic*, București, 1915, p. 17, fabion nr. 5 Băi și ape minerale.
38. N. Iorga, *Drumuri și orașe din România*, ed. a III-a, București, 1903, p. 105.
39. *Ibidem*, p. 97.
40. *Ibidem*, p. 102.
41. *Ibidem*, p. 106.
42. *Ibidem*, p. 228.
43. *Ibidem*, p. 239.
44. Al. Odobescu, *Podul lui Traian*, în *Monumentele noastre istorice în lecturi ilustrate, alese, orînduite și publicate pe seama tinerimei școlare*, de Al. Lapedatu, 1914, p. 3.
45. N. Iorga, *op. cit.*, p. 32.
46. *Idem*, *Guide historique*, București, 1935, p. 12.
47. *Ibidem*, p. 18—19
48. *Ibidem*, p. 28.
49. *Ibidem*, p. 16.

50. Dim. Bogdan, A. Ghinea, *Călăuza drumefului*, p. 153—154; 136—138; 106—109. La hanul „Palermo“, în acel timp concerta — după mari succese în Germania, Olanda, Spania, Anglia, Bulgaria, Serbia, Italia și Rusia — *Quartetul Schimay harmony four* din Timișoara, *ibidem*, p. 119.
51. *Ibidem*, p. 67, 100—101. Un număr de 12 hoteluri, printre care „Coroană“ „Metropol“, „Mielul alb“, „Calul alb“, ofereau adăpost călătorului.
52. M. Gold, *În Munții...*, p. 131.
53. *Ibidem*, p. 7.
54. *Ibidem*, p. 22. În schimb, drumul Tîrgoviște—Sinaia era străbătut, tot cu trăsura, într-singură zi, cu condiția să fi avut cai buni, *idem*, p. 28.
55. *Ibidem*, p. 8.
56. *Ibidem*, p. 65.
57. *Ibidem*, p. 12, 84, 100, 104.
58. Autorul, secretar al CMI—Secția pentru Transilvania, este angajat direct în opera nu numai de cercetare, dar și de valorificare, de largă prezentare a monumentelor din cadrul transilvan.
59. Vezi, la același, *Viața culturală a orașului Alba Iulia pînă la 1700*, în „*Apulum*“, I, 1939—1942.
60. Vezi dezbaterea în lucrarea noastră, *Ocroțirea patrimoniului cultural*, București, 1986, în special p. 61, 66—87.
61. În cazul României asemenea inițiative s-au concretizat în „sate turistice“ (elocvente exemple în zona Șirnea-Bran sau cele de pe văile Izei, Tisei, Marei și Cosăului din Maramureș).
62. Vezi măsuri concrete, pe o singură zonă, la Martin Olaru, *Valorificarea patrimoniului turistic al așezărilor rurale din partea de sud-est a țării (județul Caraș Severin)*, în StCom. Cananesebeș, II, 1977, p. 496—505.

Histoire et tourisme: Une abordation nécessaire

RÉSUMÉ

L'auteur résume les principaux renseignements au sujet de la valorification touristique de Roumanie dans le XIX-ème siècle et dans la première partie du XX-ème siècle. Il s'agit des richesses naturelles (les Carpâthes, la Mer Noire, les eaux minérales et thermales etc.) et des richesses culturelles (les monuments antiques et du Moyen Âge, les églises en bois etc.). En même temps, l'auteur présente les principaux livres de tourisme publiés en Roumanie dans la période mentionnée.

Anuarul Institutului de Studii Clasice. Studiu bibliografic și micromonografic

SEVER DUMITRAȘCU

În anul 1919, o dată cu organizarea Universității din Cluj, *Universitatea Daciei Superioare*¹, a luat ființă *Institutul de Studii Clasice* din Cluj. După cum se specifică în *pagina de început* a *Anuarului Institutului de Studii Clasice din Cluj*, pe anii 1928–1932, Parlea I: „Institutul de Studii Clasice din Cluj a luat ființă, acum 13 ani, datorită sugestiei lui Vasile Pârvan, marele învățat și animator al cercetării vestigiilor lumii greco-romane în ținuturile noastre”².

Inițiativa publicării *Anuarului Institutului de Studii Clasice* din Cluj s-a luat în anul 1927, dar primul volum a fost publicat în anul 1932³. Astfel, între anii 1932 și 1949, Institutul de Studii Clasice a publicat cinci *numere* (I–V), în șase volume (primul număr are două volume intitulate: *Partea I* și *Partea II*). În *Enciclopedia Istoriografiei Românești* este prezentat, în cadrul *Periodicelor*, și *Anuarul Institutului de Studii Clasice*⁴, arătându-se judicios că revista: „A publicat o serie de studii, comunicări, note, recenzii din domeniul istoriei, arheologiei clasice greco-romane, al civilizației geto-dace, din epoca migrațiilor, ca și contribuții din domeniul epigrafiei, filologiei clasice etc.”⁵, amintindu-se și numele unor colaboratori de prestigiu ai revistei⁶.

Sublinierile făcute în *Enciclopedia Istoriografiei Românești*, valoarea, deci, a studiilor publicate și prestigiul celor care le semnează, cât și raritatea revistei și interesul ce-l poate stârni în rândul specialiștilor interesați în cunoașterea cercetărilor de istorie veche și arheologie, pentru adâncirea studiului *istoriei arheologiei române*, sînt tot atâtea argumente în favoarea publicării unui studiu bibliografic micromonografic al acestei publicații ce a apărut la *Cluj și Sibiu* între anii 1932–1949. Istoria revistei se constituie într-o veritabilă pagină de istorie a arheologiei și istoriei vechi din România și, implicit, o pagină din istoria științei istorice, învățămîntului și culturii a municipiului Cluj-Napoca.

Menționăm că Institutul de Studii Clasice din Cluj, cu activitate deosebită, deținea o *Bibliotecă* de specialitate cu peste 20 000 volume, *Muzeul de Antichități* (cu următoarele secții: preistorică, dacă, romană provincială, numismatică), o *colecție* de artă medievală și modernă, precum și *Pinacoteca* de artă românească „V. Cioflec”, sectoare mari care necesită studii aparte de specialitate și nu fac obiectul acestei lucrări. Preocuparea noastră se circumscrie limpede numai la activitatea *Anuarului* publicat de către un colegiu de redacție compus din cinci nume prestigioase ale studiilor clasice, istoriei vechi și arheologiei românești: *St. Bezdechi*, *Teodor A. Naum*, *Em. Panaitescu*, *D. M. Teodorescu* și *C. Daicoviciu*⁷, toți profesori ai Universității din Cluj.

Anuarul a apărut cu numerele I–II și V la Cluj, iar numerele III–VI la Sibiu, urmînd astfel soarta refugiului Universității din orașul de pe Someș la Sibiu în urma dictatului odios de la Viena.

UNIVERSITATEA „REGELE FERDINAND I^o” DIN CLUJ
PUBLICAȚIILE INSTITUTULUI DE STUDII CLASICE

— 3 —

A N U A R U L

PE ANII 1928-1932

PARTEA I

CARTEA ROMÂNESCĂ, CLUJ
1932

Fig. 1. Coperta primului volum al *Anuarului Institutului de Studii Clasice* (I, Partea I), apărut la Cluj, în 1932, la Editura Cartea Românească.

PL/324

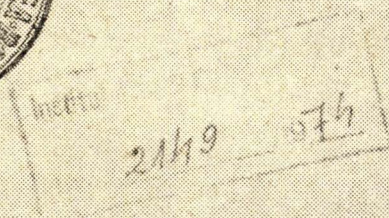
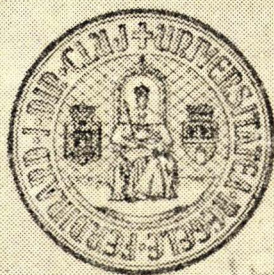
UNIVERSITATEA DIN CLUJ „REGELE FERDINAND Ier”

— SIBIU —

ANUARUL
INSTITUTULUI
DE
STUDII CLASICE

VOL. IV
(1941—1943)

BIBLIOTECA
SILVIU DRAGOMIR

MCMXLIV

TIP. „CARTEA ROMÂNEASCĂ DIN CLUJ” STR. ȘAGUNA 17. — SIBIU

Fig. 2. Coperta volumului patru al *Anuarului Institutului de Studii Clasice* (IV), apărut la Sibiu, în 1944, la Editura Cartea Românească din Cluj. Volumul, cum se poate vedea din *ex libris*, a făcut parte din biblioteca istoricului *Silviu Dragomir*.

UNIVERSITATEA „VICTOR BABEȘ” CLUJ

ANUARUL
INSTITUTULUI
DE
STUDII CLASICE

VOL. V
1944 — 1948

MCMXLIX — 1949 —

Tip. „CARTEA ROMÂNESCĂ” CLUJ, STR. BUDAI NAGY ANTAL 13

Fig. 3. Coperta ultimului volum al *Anuarului Institutului de Studii Clasice* (V), apărut la Cluj, în 1949, la Editura Cartea Românească sub egida Universității „Victor Babeș” din Cluj.

L'Institut d'études classiques de l'Université „Regele Ferdinand I” de Cluj comprend une riche bibliothèque de spécialité (environ 20.000 volumes) et un *étusé d'Antiquités* avec les sections suivantes: préhistorique, dace, romane-provinciale et numismatique.

Une collection d'art médiéval et moderne, ainsi que la Pinacothèque d'art roumain „V. Cârlec” se trouvent sous la même administration.

La direction de l'Institut serait très heureuse de recevoir des échanges de publications similaires.

Toute correspondance concernant les publications, la bibliothèque et les collections de l'Institut sera adressée:

Institutul de Studii Clasice

Str. Gen. Gherescu, 2.

Cluj, Roumanie.

Fig. 4. Scrisoarea de prezentare a Institutului de Studii Clasice și Anuarul său oferit pentru schimb în țară și în străinătate. Prin schimb se populariza știința istorică românească în străinătate, dar, în același timp, se primeau cărți și reviste științifice ce îmbogățeau biblioteca sa de specialitate.

Volumul I, Partea I are la rîndul său o subîmpărțire I, cu studii clasice (V. Bogrea, St. Bezdechi, T. A. Naum), urmate de rezumate în limbi de circulație universală și II cu studii de arheologie (fără rezumate în limbi străine, acestea fiind publicate abia în volumul I, Partea II, care a apărut abia în 1933). Menționăm acest amănunt pentru a nu stîrni nedumeriri în redarea bibliografică, de mai jos, a conținutului acestui prim volum al anuarului. Desigur, apare o anume incertitudine în conturarea profilului acestei prestigioase publicații de arheologie, numismatică, epigrafie și istorie veche, subliniată și în cuvîntul de început al primului volum: „Anuarul acesta are, desigur, scăderile inerente oricărui început, însă aceste scăderi nu ne vor împiedica să lucrăm mai departe, pentru că avem convingerea că ne împlinim o datorie, realizînd un gînd scump dispărutului întemeietor al acestei instituții” (V. Pîrvan, n.n.S.D.). Și după cum se va vedea mai jos, prin cercetările și studiile publicate, Anuarul, condus cu energie de impetuosul secretar de redacție C. Daicoviciu, și-a îndeplinit sarcinile pe care și le-a asumat.

A. AISC, I, PARTEA I, 1928—1932, CLUJ 1932

I

1. V. Bogrea, *Originalitatea poeziei române*, p. 3—32, r. fr. *L'originalité de la poésie roumaine*, p. 65.
2. St. Bezdechi, *Ovidiana*, p. 33—48.
3. Teodor A. Naum, *Izvoarele lui Catul în Poema LXIV*, p. 49—53; r.fr. *Les sources du poème LXIV de Catulle*, p. 65—66.
4. St. Bezdechi, *Introducere la „statul atenian”*, p. 54—64; r.fr. *Introduction à „la Constitution d'Athènes”*, p. 66.

5. Dr. M. Roska, *Mormint german de la Valea lui Mihai*, p. 69–72.
6. Dr. M. Roska, *Stațiunea preistorică de la Valea lui Mihai*, p. 73–80.
7. C. Daicoviciu, *Contribuții la syncretismul religios în Sarmizegetusa*, p. 81–88.
8. St. Kovács, *Cimitirul eneolitic de la Dacia Mureșului*, p. 89–101.
9. O. Floca, *Inscripții inedite din Dacia*, p. 102–108.
10. Mih. I. Macrea, *Două inscripții romane inedite*, p. 109–111.
11. C. Daicoviciu, *Monumente inedite din Dacia*, p. 112–126.
12. Mih. I. Macrea, *Contribuții la un repertoriu numismatic al Daciei*, p. 127–139.
13. A. Decei, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, p. 140–177.
14. Teodor A. Naum, V. Bogrea (1882–1926), (necrolog, apărut la șase ani de la moartea marelui filolog clasic – n.n.S.D.).

B. AISC, I, PARTEA II, 1928–1932, CLUJ, 1933

15. T. A. Naum, *Elogiul Italiei* (Vergiliu, *Georgica*, II, 136–170), p. 1–10; r.fr. *L'éloge de l'Italie*, p. 71.
16. N. Laslo, *Traduceri românești din Vergiliu – Appendix Vergiliană, Bucolica și Georgica* (Încercare bibliografică și critică), p. 11–37; r.fr. *Traductions roumaines de Virgile*, p. 71.
17. St. Bezdechi, *Un manuscris inédit de Nicéphore Grégoras*, p. 38–47.
18. C. Daicoviciu, *Un nou „miliarium” din Dacia*, p. 48–53; r.gr. *Ein neues „Miliarium” aus Dacien*, p. 72.
19. Oct. Floca, *O contribuție la istoria Legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, p. 54–57; r.gr. *Ein Beitrag zur Geschichte der Legio XIII Gemina in Dacien*, p. 72–73.
20. C. Daicoviciu, *Notițe arheologice și epigrafice*, p. 58–63; r.it. *Notiziario archeologico ed epigrafico*, p. 73.
21. C. Daicoviciu, *Varia*. 1. *Petronius, Sat.* 41, 4; 2. *O inscripție în latina vulgară la Ulmetum*, p. 63–69; r.gr. 1. *Petronius, Sat.* 41, 4; 2. *Vulgärlateinische Inschrift bei Ulmetum*, p. 73–74.

Redăm în continuare, așa cum am specificat, pentru a nu sparge existența reală a AISC, vol. I, Partea II, rezumatele lucrărilor apărute în AISC, vol. I, Partea I, compartimentarea II (=arheologie); titlurile acestora au apărut mai sus la nr. 5–13.

a(=5 supra) M. v. Roska, *Germanisches Grab von Valea lui Mihai (Érmihályfalva)* (com Sălaj), p. 67

b(=6 supra) M. v. Roska, *Die prachistorische Ansiedlung von Valea lui Mihai*, p. 67.

c(=7 supra) C. Daicoviciu, *Contributions au syncretisme religieux à Sarmizegetusa*, p. 67–68.

d(=8 supra) St. Kovács, *Le cimetière aenéolithique de Decia Mureșului*, p. 68–69.

e(=9 supra) Oct. Floca, *Inscriptions inédites de Dacie*, p. 69.

f(=10 supra) M. I. Macrea, *Deux inscriptions romaines inédites*, p. 69

g(=11 supra) C. Daicoviciu, *Unveröffentlichte Denkmäler aus Dacien*, p. 69–70.

h(=12 supra) M. I. Macrea, *Contributions à un répertoire numismatique de la Dacie*, p. 70

i(=13 supra) A. Decei, *Il ponte di Traiano a Turnu Severin*, p. 71.

C. AISC³, II, 1933–1935, CLUJ, 1936

22. St. Bezdechi, *Teoria pedepselor viitoare la Platon și Ioan Gură de Aur*, p. 1–33; r.fr. *La théorie des peines futures chez Platon et Jean Chrysostome*, p. 248–254.
23. N. Laslo, *Traduceri românești din Vergiliu – IV Aeneis –* (Încercare bibliografică și critică), p. 34–70; r.it. *Traduzioni romene di Virgilio*, p. 285–288.
24. C. Daicoviciu, *La première division de la Dacie*, p. 71–77.
25. T. A. Naum, *Impresii și sugestii cu privire la câteva traduceri românești din Catul*, p. 78–97; r.fr. *Catulle en roumain. Impresions et suggestions*, p. 288–289.
26. St. Bezdechi, *Marginalia ad Ovidii „Tristia”*, p. 98–106.

27. Mihail Macrea, *Contributi allo studio del Irofeo nell'arte romana*, p. 107—146 și 6 pl.
 28. Mihail Macrea, *Monetele din cetatea dacă de la Costești*, p. 147—163; r.gr. *Die Münzen von Costești*, p. 289—290.
 29. Ioachim Werner¹⁰, *Kampanisches bronzesgeschirr von Costești*, p. 164—168 și 2 pl.
 30. I. I. Russu, *Sarmizegetusa. Contribuție la toponomastica tracă*, p. 169—175; r.gr. *Beitrag zur thrakischen Ortsnamenkunde*, p. 290—292.
 31. C. Daicoviciu, *Observații cu privire la noua etimologie a Sarmizegetusei*, p. 176—180; r.gr. *Bemerkungen zu der neuen Etymologie von Sarmizegetusa*, p. 292—293.
 32. D. Tudor, *Cîteva descoperiri din Dacia inferioară*, p. 181—191; r.gr. *Einige Funde aus Dacia Inferior*, p. 293—294.
 33. C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?*, p. 192—209; r.gr. *Gibt es Christliche Denkmäler aus dem II—III. Jahrhundert im trajanischen Dacien?*, p. 294—296.
 34. I. I. Russu, *Inscripții latine din Durostorum*, p. 210—218; r.fr. *Inscriptions latines de Durostorum*, p. 296.
 35. V. L. Bologa, *Interpretarea medicală a celor două ștampile de oculiști din Dacia superioară*, p. 219—222; r.gr. *Versuch einer medizinischen Auslegung der zwei Okulistenstempel aus Dacia Superior*, p. 297.
 36. Dr. Nicolae Igna, *Instrumente chirurgicale romane găsite la Apulum*, p. 223—227; r.gr. *Römische chirurgische Instrumente aus Apulum*, p. 297.
 37. Gherasim Pintea, *Fragment de relief funerar găsit la Mamaia*, p. 228—231; r.gr. *Fragment eines Grabreliefs aus Mamaia*, p. 297—298.
 38. Marius Moga, *O presupusă stelă funerară în Muzeul din Cluj*, p. 232—239; r.gr. *Eine ausgebliebene Grabstele im Archäologischen Museum zu Cluj*, p. 298.
 39. C. Daicoviciu, *Dacia. În jurul unor probleme din Dacia romană. I. Problema ocupării Daciei; II. Există un Limes Dacicus în Munții Meseșului*, p. 240—256; r.gr. *Dacica. Bemerkungen zu einigen Problemen des römischen Daciens*, p. 299—304.
 40. H. Zeiss, *I. O. M. BUSSUMARUS*, p. 257—258.
 41. C. Daicoviciu, M. Macrea, *Contribuții la bibliografia Daciei romane (1920—1935)*, *Beiträge zur Bibliographie der römischen Daciens (1920—1935)*, p. 259—283.
- D. AISC¹¹, III, 1936—1940¹², SIBIU, 1941
42. J. Marouzeau¹³, *La part de l'auditeur dans l'énoncé*, p. IV—VIII.
 43. St. Bezdechi, *Un petit manuel byzantin de philosophie-à l'usage des Dames. Texte inédit de Nicéphore Grégoras*, p. 1—27.
 44. St. Bezdechi, *Nicéphore Grégoras: De l'âme*, p. 28.
 45. St. Bezdechi, *Un échantillon d'„Arithmetica Geometrica“ dans une lettre de Nicéphore Grégoras*, p. 29—33.
 46. St. Bezdechi, *Vulgarismes dans l'épopée de Nonnos*, p. 34—74.
 47. Nicolae Laslo (nunc Lascu), *Izvoarele literare ale „Metamorfozelor“ lui Ovidiu*, p. 75—123; r.it. *Le fonti letterarie delle „Metamorfosi“ di Ovidio*, p. 341—343.
 48. Teodor A. Naum, *Observațiuni despre pronumele posesiv latin și român*, p. 124—147; r.fr. *Observations sur le pronom possessif latin et roumain*, p. 343—344.
 49. E. Condurachi, *Sur la carrière de Q. Tullius Maximus, gouverneur de Thrace*, p. 148—152.
 50. Oct. Floca, *Cercetări arheologice în Munții Zlatnei, pe Dealul Boteș și Corabia. Raport înaintat Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, Cluj*, p. 160—173; r.gr. *Archäologische Untersuchungen im Zlatne-Gebirge*, p. 344—345.
 51. Ion I. Russu, *Thracica¹⁴. *Note onomastice II*, p. 153—159; r.gr. *Thracica. Bemerkungen zur Namenkunde II*, p. 345—346.*
 52. Ion I. Russu, *Monumente sculpturale din Durostorum*, p. 174—199; r.gr. *Skulpturdenkmäler aus Durostorum*, p. 346—347.

53. C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia. Cîteva observații și precizări de ordin istorico-arheologic* (*Die Kontinuitätsfrage in Dazien*), p. 200—270¹⁵.
54. Mihail Macrea, *Monetele și părăsirea Daciei*, p. 271—305; r.gr. *Die Preisgabe Daziens im Lichte der Münzen*, p. 347—349.
55. E. Condurachi, *Le rang des proconsuls d'Afrique et d'Asie au debut du IVe siècle*, p. 306—318.
56. Ion I. Russu, *Descoperiri arheologice la Potaissa*, p. 319—340, r.gr. *Archäologische Funde aus Potaissa*, p. 349—350.

E. AISC¹⁶, IV¹⁷, 1941—1943, SIBIU, 1944¹⁸

57. St. Bezdechi, *Toujours à propos du relief dionysiaque de Tomis (Courètes et corybantes dans l'épopée de Nonnos)*, p. 1—9.
58. Kurt Horedt, *Eine luteinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, p. 10—16, și 1 pl.
59. N. Lascu, *Dimitrie Cantemir despre exilul lui Ovidiu*, p. 17—34; r.engl. *D. Cantemir about Ovid's Exile*, p. 323.
60. G. Guțu, *Scrisorile lui Seneca sunt adevărate scrisori?*, p. 35—50; r.fr. *Les lettres de Sénèque sont-elles de vraies lettres?*, p. 323.
61. Nicolae Lascu, *Dacia Felix. Între Filologie și Istorie*, p. 51—72; r. engl. *Dacia Felix. (From Philology to History)*, p. 323.
62. Ion I. Russu, *Granița etnică între traci și illiri. Cercetări epigrafice și onomastice. Notă introductivă*, p. 73—147, r.fr. *La frontière ethnique entre Thraces et Illyriens*, p. 324.
63. Fr. Altheim²⁰, *Originea veșmîntului regesc gotic*²¹, p. 148—162.
64. Kurt Horedt, *Funde der Völkerwanderungszeit aus Siebenbürgen*, p. 163—179.
65. C. Daicoviciu, *Bemerkungen zur Frage der „slawischen“ Bedenfunde aus Dazien*, p. 180—185.
66. Ion I. Russu, *Onomasticon Daciae. Numele de persoane în inscripțiile provinciei*, p. 186—233; r.fr. *Onomasticon Daciae*, p. 325.
67. Mihail Macrea, *Cumidava*, p. 234—261; r.fr. *Cumidava*, p. 325—26, Planșa I. Inscripția de la Rîșnov.
68. Marius Moga, *Depozitul de bronz(uri) de la Berzasca*, p. 262—266; r.fr. *Le dépôt de bronze de Berzasca-Timiș*, p. 326.
69. Marius Moga, *O precizare în legătură cu depozitul de bronz(uri) de la Săplac-Sălaj*, p. 267—273; r.fr. *Une mise au point sur le dépôt de bronze de Săplac-Sălaj*, p. 326 și 2 pl.
70. Marius Moga, *Contribuțiuni la studiul minereilor cu bucle*, p. 274, 278; r.fr. *Contributions à l'étude des manches à boucles*, p. 326.
71. T. A. Naum, *Animadversiones criticae Plauti, Aulularia*, p. 76—78, p. 279—281.
72. C. Daicoviciu, *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*²², p. 282—320; r.gr. *Zu einigen Arbeiten über des römische Dazien*, p. 327—323.

F. AISC²³, V, 1944—1948, CLUJ, 1949²⁴

73. St. Bezdechi, *Introducere la dialogul platonice FILEB*, p. 1—58, r.fr., p. 58—60.
74. I. I. Russu, *Religia gelo-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, p. 61—133, r.fr., p. 134—136, indice etc., p. 136—139.
75. N. Lascu, *Academia Română și traducerea din clasicii antici*, p. 140—199; r. engl. p. 199.
76. T. A. Naum, *Considerații introductive la istoria literaturii latine*, p. 200—218; r.fr. p. 218.
77. M. Macrea, *Cullele germanice în Dacia*, p. 219—260; r.fr. p. 261—263.
78. M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitul de bronzuri de la Bârsana (Maramureș)*²⁵, p. 264—279, r.fr. p. 279—281.
79. I. I. Russu, *Rectificări și adăuguri la „Onomasticon Daciae“*, p. 282—295, r.fr. p. 295—296.
80. M. Macrea, *O inscripțiune care nu e falsă*, p. 297—301, r.fr. p. 301.
81. M. Macrea, *Iarăși despre Manius Servius Donatus*, p. 302—303, r.fr. p. 303.
82. Kurt Horedt, *Elemente răsăritene în cîteva descoperiri preistorice din Transilvania*, p. 304—308, r.gr. p. 308—309.

83. Dr. Neagoe Georgescu, *Cîteva silexuri din Gruin (Argeş)*, p. 310—311, r.fr. p. 311.
84. N. Lascu, *Le conte de Pyrame et Thisbé dans deux textes inédits*, p. 312—337²⁶.
85. M. Macrea, *Pretinsa imagine a lui Jupiter Zbelsurdos de la Drobeta*, p. 338—342, r.fr. p. 343.
86. I. I. Russu, *Problema lui „A VRGAIS“*, p. 344—348, r.fr. p. 348.
87. Teodor A. Naum²⁷, D. M. Teodorescu²⁸, p. 348—351 (necrolog).
88. M. Macrea, *Bibliografia Daciei romane (1936—1948)*. *Bibliographie de la Dacie Romaine (1936—1948)*, p. 353—413.

În cele două decenii, cît a apărut, în cele cinci numere, în şase volume, Anuarul Institutului de Studii Clasice a publicat aproape 100 de lucrări ştiinţifice de istorie veche, arheologie, epigrafie, numismatică, înscriindu-se astfel temeinic în peisajul periodicelor ştiinţifice româneşti dintre 1928—1948.

E obligatoriu să consemnăm ţinuta ştiinţifică elevată a studiilor publicate de nume de prestigiu ale studiilor clasice din România, V. Bogrea, Şt. Bezdechi, T. A. Naum, şi N. Lascu, studii publicate în limba română, în limbi de circulaţie universală şi în limba latină.

În domeniul arheologiei, epigrafiei şi numismatiei romane au publicat în Anuar aproape toţi specialiştii români în arheologie daco-romană: C. Daicoviciu, E. Condurachi, M. Macrea, D. Tudor, Oct. Floca, cu studii nu numai din Dacia Superioară, ci şi din Dacia Inferioară şi Dobrogea, ilustrînd unitatea civilizaţiei şi culturii daco-romane în spaţiul vechii Dacii.

În acest context se cuvine să reamintim studiile deschizătoare de noi căi cercetării civilizaţiei şi culturii daco-romane, cum sunt cele privind syncretismul religios din Dacia, continuitatea dacă şi daco-romană, veche românească necurmată în Transilvania, de C. Daicoviciu, monetele şi părăsirea Daciei romane de M. Macrea sau raportul privind cercetările lui Oct. Floca de la Zlatna, din Munţii Apuseni.

Pentru sectoarele de arheologie predacică şi post-romană se cuvin amintite studiile semnate de M. Moga, M. Pelrescu-Dimboviţa, M. Roska, K. Horedt, Şt. Kovács sau cele de istoria medicinei, domeniu în care se remarcă numele unui specialist de marcă — V. Bologa. Însemnate şi substanţiale ne apar rezultatele cercetărilor de lingvistică publicate de tracologul I. I. Russu.

Deşi publicaţiile tină rădăcină, *Anuarul* se impune astfel în opinia ştiinţifică românească şi prin ţinuta sa, ceea ce explică strădania răspîndirii lui în lumea ştiinţifică de peste hotare (v. Fig. 4) şi în lumea ştiinţifică europeană. Alături de cărţile oferite în schimb, de recenzii şi scrisorile de apreciere primite amintim că valoarea sa a fost recunoscută direct prin publicarea unor studii semnate de specialiştii de talie europeană ca J. Marouzeau, Fr. Altheim, J. Werner.

Anuarul a îmbogăţit bibliografia *Daciei romane* cu lucrări de referinţă şi chiar cu două lucrări privind bibliografia *Daciei romane* însăşi, de C. Daicoviciu şi M. Macrea, devenind astfel un îndreptar de lucru indispensabil pentru orice specialist care vrea să studieze cu acribie şi onestitate acest important capitol al istoriei naţionale, a Europei în antichitate.

Prin unele detalii — nu neapărat minore — *Anuarul* aduce precizări de nuanţă asupra dialecticii cercetării arheologice în deceniile patru şi cinci ale secolului, asupra creşterii ştiinţifice a celor care şi-au publicat studiile şi articolele în *Anuar*, asupra dinamicii relaţiilor ştiinţifice din lumea arheologică românească a deceniilor amintite.

Pe lângă datele ştiinţifice certe şi indispensabile aduse în circuitul ştiinţific de *Anuar*, credem că studiul nostru bibliografic micromonografic, aducînd în atenţie studiile de arheologie daco-romană publicate de specialiştii noştri timp de două decenii, contribuie şi la cunoaşterea mai nuanţată a istoriei arheologiei româneşti, capitol important al istoriografiei naţionale.

1. O. Ghibu, *Universitatea Daciei Superioare*, Buc., 1929, p. 53 „De asemenea luă ființă, prin profesorul V. Pârvan, un Institut de Studii Clasice, menit a aprofunda atât istoria, cât și filologia clasică, necesități cu atât mai mari, cu cât vechii stăpâni ai Transilvaniei nu puteau avea pentru astfel de preocupări un interes atât de mare, cum îl putem avea noi, popor latin”; p. 55, Cap. VIII. *Institute* (ale Facultății de Litere și Filozofie, n.n.S.D.) în anul 1918/19: 1. *Institutul de Arheologie și Numismatică*; 2. *Institutul de Geografie*; în anul 1928/29: 1. *Institutul de Studii Clasice*; 2. *Muzeul Limbii Române*; 3. *Institutul și Laboratorul de Psihologie experimentală*; 4. *Institutul de Istorie Universală*; 5. *Institutul de Istoria Românilor*; 6. *Institutul de Pedagogie*“.
2. *Anuarul Institutului de Studii Clasice din Cluj*, pe anii 1928—1932, Partea I, Cluj, 1932, pagina de început, nenumărată (în continuare se va nota AISC).
3. *Ibidem*, pagina de început: „În ultimii ani însă, grație unor împrejurări mai favorabile, Institutul a putut fi organizat aproape definitiv, iar în 1927, după ce, din publicațiile Institutului, apăruseră două lucrări (Șt. Bezdechi: *Antologia liricilor greci și Ginduri și chipuri din Grecia veche*) s-a luat inițiativa întemeierii unui organ de publicitate. Din diferite cauze, acest organ n-a putut vedea lumina zilei decât acum” (1932).
4. C(onstantin) P(reda), în *Enciclopedia Istoriografiei Românești*, Buc., 1978, p. 440, s.v.: „*Anuarul Institutului de Studii Clasice*. Revistă editată sub egida Universității din Cluj, având în frunte un colegiu de redacție: C. Daicoviciu (director), Șt. Bezdechi, T. Naum, Em. Panaiteșcu, D. M. Teodorescu. Au apărut la Cluj și Sibiu începând din 1928, următoarele volume: I, 1928—1932, 179 p.; II, 1933—1935, 304 p.; III, 1936—1940, 350 p.; IV, 1941—1943, 328 p.; V, 1944—1948, 416 p.“
5. *Idem, ibidem*, p. 440, s.v.
6. *Idem, ibidem*, p. 440, s.v.: „Printre colaboratori: Șt. Bezdechi, V. Bogrea, E. Condurachi, C. Daicoviciu, K. Horedt, N. Lascu, M. Moga, T. Naum, M. Roska, V. Russu etc.“.
7. Comitetul de conducere al Anuarului este următorul: Șt. Bezdechi, profesor de limbă și literatură elenă, Teodor A. Naum, profesor de limbă și literatură latină, Em. Panaiteșcu, profesor de istorie antică, D. M. Teodorescu, profesor de arheologie, Secretar: C. Daicoviciu, conferențiar de epigrafie și antichități clasice, pentru AISC, I. Partea I, AISC, II; Partea II; AISC, II. Pentru AISC, III, Colegiul de Direcție e următorul: Șt. Bezdechi, profesor de limba și literatura greacă, C. Daicoviciu, profesor de arheologie cu preistoria, Teodor A. Naum, profesor de limba și literatura latină, Em. Panaiteșcu, profesor de istoria antică, D. M. Teodorescu, profesor de arheologie cu preistoria. Director-gerant (recte girant): Prof. C. Daicoviciu. Colegiul de Direcție al penultimului număr AISC, IV se schimbă din nou și este următorul: Șt. Bezdechi, profesor de limba și literatura greacă, C. Daicoviciu, profesor de arheologie cu preistoria, Teodor A. Naum, profesor de limba și literatura latină, Em. Panaiteșcu, profesor de Istoria antică. Director-gerant (recte girant): Prof. C. Daicoviciu. Cel de al V-lea volum și ultimul al AISC, V, 1944—1948, Cluj, 1949, nu are colegiu de redacție; pe coperta 2 interior se specifică însă că: „Acest volum a fost tipărit cu sumele puse la dispoziție de ministru adjunct Prof. C. Daicoviciu“. Schimbările în colegiul de redacție, de conducere, de direcție se datoresc pe de o parte transformărilor ce au survenit în acordarea titlurilor universitare (C. Daicoviciu devine din conferențiar de epigrafie și antichități clasice, profesor de arheologie cu preistoria) și datorită pensionării Prof. D. M. Teodorescu care fusese director la *Institutul de arheologie și numismatică din Cluj* (1921—1928) și *director-girant al Institutului de Studii Clasice din Cluj* (1929—1941). Astfel, C. Daicoviciu devine începând cu AISC, III, 1936—1940, Sibiu, 1941, profesor universitar de arheologie cu pre-

- istoria și director-girant, al Institutului și implicit și al publicației, cum apare pe interiorul Copertei 1 a numărului sus-menționat din *AISC*. Cf. Ioan G(lodaru), în *Enciclopedia Istoriografiei Românești*, Buc., 1978, D. M. Teodorescu, p. 323, s.v., „Director al Institutului de arheologie și numismatică din Cluj (1921–1928); director girant al Institutului de Studii Clasice (1929–1941)”; C(onstantin P(reda), în *Enciclopedia Istoriografiei Românești*, Buc., 1978, C. Daicoviciu, p. 117, s.v.: „Director al Institutului de Studii Clasice”.
8. Pe coperta 2 interioară a Anuarului apare însemnarea: „Acest volum a fost tipărit cu sumele puse la dispoziție de Facultatea de litere și de Oficiul de Editură al Universității din Cluj”.
 9. După nume apare mențiunea *Già socio dell' Accademia di Romania in Roma*.
 10. Cu precizarea: *Frankfurt am Main*.
 11. Volumul III din *AISC*, apărut în 1941, la Sibiu e dedicat Prof. D. M. Teodorescu cu ocazia împlinirii vârstei de 60 de ani: „*Praeclarissimo ac ornatissimo viro Demetrio M. Teodorescu magistro Dacorom antiquitatum investigatori Sexagenario Collegae Discipuli Amici*”; dată și ocazie care nu prilejuit, pare-se, și pensionarea sa.
 12. Și acest Anuar are pe coperta 2 interior însemnarea: „Acest volum a fost tipărit cu sumele puse la dispoziție de Facultatea de Litere și de Oficiul de Editură al Universității din Cluj”.
 13. Pentru J. Marouzeau se face precizarea: „Professeur à la Sorbone, Paris”.
 14. *Thracica* I, deci prima serie din aceste studii a apărut în volumul omagial închinat fraților Al. și Ion I. Lapedatu, Buc., 1936, p. 763–772.
 15. La acest studiu se face precizarea de către C. Daicoviciu: „Traducerea în l. franceză făcută de colegul și prietenul Yves Auger, a apărut în *Revue de Transylvanie*, VI, 1, 1940, p. 1–72.
 16. Volumul IV al *AISC*, pe care l-am consultat pentru acest studiu, a aparținut Prof. S. Dragomir, a cărui bibliotecă, în întregime a fost cumpărată, prin Anticariatul Cluj, de noi, pentru Biblioteca Institutului Pedagogic (azi de Subingineri) din Oradea, în colaborare cu bibliotecarele acestei instituții, cărora le aduc mulțumiri și cu acest prilej, M. Delcea și A. Garai. Fondul *Silviu Dragomir* se păstrează și în prezent în această bibliotecă.
 17. Începând cu acest volum al *AISC*, prof. D. M. Teodorescu nu mai apare în colegiul de direcție.
 18. Pe coperta 2 interioară se menționează: „Acest volum a fost tipărit cu sumele puse la dispoziție de Universitatea din Cluj”.
 19. Cu un asterisc la p. 73, n. se precizează: „Acest studiu formează partea a II-a a tezei de doctorat în Litere, intitulată *Studii tracice* (partea I „*Tracii și Frigienii în istoria și civilizația Greciei antice*”) susținută la Facultatea de Litere a Universității clujene din Sibiu (iunie 1942)”.
 20. Studiul *Die Herkunft der gotischen Königsrucht*, de Fr. Altheim e un capitol din cartea sa *Die Krise der Alten Welt*, I, Berlin, 1943, p. 98–102.
 21. După nota redacției *AISC*, p. 162 „Traducerea din l. germană a fost făcută de d. asistent I. I. Russu”.
 22. Sunt recenzate, evident critic, și deci popularizate, aduse în atenția opiniei științifice, următoarele lucrări: 1. D. Tudor, *Oltenia romană*, Buc., 1942, 388 p; 2. V. Stanciu, *Aurul Daciei și Imperiul roman*, Timișoara, 1942, 95 p; 3. Al. Borza, *Banatul în timpul Romanilor*, Timișoara, 1943, 120 p.; 4. Gh. Giuglea, *Elemente vechi grecești în limba română*, extras din *Dacoromania*, X, 2, Sibiu, 1943, 62 p; 5. Szilágyi I., *Dacia nyugati határának első védelmi vonala és helyőrségei* (*Die erste Verteidigungslinie an der Westgrunze Daciens und ihre Garnisonen*), în *Közl Cluj*, III, 1, 1943, p. 88–89.
 23. Volumul ultim al *AISC* apare în 1949 în tipografia *Carlea Românească* din Cluj, sub egida Universității „V. Babeș”.
 24. Acest volum este dedicat Prof. Șt. Bezdechi cu ocazia împlinirii vârstei de 60 de ani: „*Praeclarissimo ac ornatissimo viro Stephano Bezdechi Letteris Graecis Latinisque erudite Sexagenarie Collegae Discipuli Amici*”.
 25. În *AISC*, V, 1949, p. 373, 4.2 se menționează lucrarea lui M. Petrescu-Dîmbovița, *Contribuțiuni la ultima epocă a Bronzului din Transilvania*, teză de doctorat în ms. prezentată Facultății de Filozofie și Litere din București în sesiunea din iunie 1947.

26. *AISC*, V, 1949, p. 312. Se menționează că între 1938—1939 N. Lasuc a fost membru al Școlii Române din Franța.
27. *Ibidem*, p. 349, n. 1. „Cu prilejul pensionării sale, în septembrie 1941, Prof. D. M. Teodorescu, în vîrstă de 60 de ani, a fost sărbătorit de colegi și i s-a dedicat vol. III”.
28. *Ibidem*, p. 349 „Școala arheologică românească pierduse mai de mult pe Vasile Pârvan și G. G. Mateescu, în anii din urmă pe I. Andrieșescu și pe Paul Nicorescu. În vara anului 1974 a încetat din viață și D. M. Teodorescu, fostul profesor de arheologie la Universitatea din Cluj”

L'annuaire de l'Institut d'Études Classiques. Étude bibliographique et micromonographique

RÉSUMÉ

L'auteur présente la bibliographie des ouvrages publiés dans les cinq numéros (six volumes) de l'Annuaire de l'Institut d'Études Classiques, paru à Cluj entre 1928—1948.

Les ouvrages publiés par les meilleurs spécialistes roumains en l'étude de l'antiquité daco-romaine, tels comme *C. Daicoviciu*, *D. Tudor*, *E. Condurachi*, *M. Macrea*, *I. I. Russu*, *Oct. Floca*, ou les études classiques gréco-romaines illustrées par les noms de *V. Bogrea*, *T. A. Naum*, *Șt. Bezdechi*, *N. Lascu* mettent sous la main des intéressés une utile possibilité de remémorer et de mieux entendre la dialectique des recherches de profile dans le centre universitaire de la Dacie Supérieure.

Les volumes de l'Annuaire publient aussi, à côté des études et des articles d'archéologie daco-romaine, des études d'archéologie prédacique et postromaine signées par autres spécialistes roumains et étrangers (*J. Marauzeau*, *Fr. Altheim*, *J. Werner*) offrant ainsi d'importantes données concernant l'histoire de l'archéologie roumaine dans les quatrième et cinquième décennies de notre siècle et ses liaisons avec l'historiographie européenne.

De la monument la ansamblu istoric. Lucrări de conservare în județul Timiș

LILIANA ROȘIU

Procesul de modelare a fizionomiei spațiului construit, exprimat prin dialogul dintre prezent și trecut, ridică tot mai accentuat, o dată cu accelerarea dinamicii sale, problema ocrotirii monumentelor. Aceasta se află în strânsă corelație cu sistemul de apreciere a construcțiilor ca monumente.

Astfel, de la sensul restrâns pe care Renașterea îl atribuia doar valorilor anti-chității; noțiunea de monument s-a extins cu timpul asupra realizărilor reprezentative ale tuturor perioadelor istorice, pentru ca în lumea contemporană să fie reliefat nu numai caracterul complex al monumentului izolat, ci, în perspectiva relației om-mediu, să cuprindă și ansambluri de construcții și centre istorice. Acestea au ridicat problema protejării lor globale și a coordonării activității de conservare în întregi zone istorice¹.

În județul Timiș, preocupările pentru păstrarea și prelungirea vieții monumentelor s-au îndreptat pînă nu demult doar asupra valorilor individuale, deși ideea de rezervație a fost introdusă în domeniul restaurării monumentelor din anul 1919². Tratarea unui ansamblu istoric ca rezervație de arhitectură, printr-o serie de intervenții coordonate, a debutat în Timișoara prin lucrările de conservare din Piața Unirii³.

Fie că a operat asupra unui ansamblu sau asupra unui monument individual, activitatea de conservare a înregistrat o gamă variată de lucrări, de la operația curentă de întreținere, la consolidări și refaceri ale unor elemente de arhitectură pierdute sau deteriorate.

Păstrarea caracteristicilor de structură și a ținutei arhitecturale este condiționată în mare măsură de funcționalitatea monumentelor și de modul de întreținere. De aceea, minore în aparență, lucrările de reparații curente constituie o categorie însemnată între operațiunile de conservare, prin neglijarea lor sau prin realizarea tardivă și în condiții de tehnică de lucru nespecifică epocii de ridicare a monumentelor ajungîndu-se la necesitatea unor intervenții complicate, sau la pierderi de valori.

Dintre lucrările simple de protecție, cele de finisaje, aplicate asupra majorității monumentelor, au dovedit în timp necesitatea respectării materialelor și facturii tradiționale. Cazul devenit clasic al soclurilor compacte din mortar de ciment, cu efecte în accentuarea umezelii din ziduri, a dus la compromiterea reparațiilor exterioare la majoritatea monumentelor de zid de secol XVIII și XIX.

Este și situația ultimelor lucrări de întreținere din anii 1981—1982 la exteriorul bisericii Adormirea Maicii Domnului din Lugoj, asupra căreia intervenția cea mai complexă a început în 1934 și s-a realizat pe parcursul unui deceniu, cu reparații interioare și exterioare și cu revenirea învelitoarei turnurilor la profilul baroc⁴. Acele lucrări au fost controlate de Comisiunea Monumentelor Istorice, care

a cerut prin I. Mihail și H. Teodoru respectarea unor forme și materiale originale și a propus placarea soclului cu piatră⁵.

Păstrarea formei și a tipului de material este urmărită și pentru reparațiile sau înlocuirile de învelitori, categorie de lucrări simple și obligatorii pentru păstrarea integrității monumentelor. Astfel de intervenții s-au realizat la majoritatea bisericilor de lemn, în ultimul deceniu la cele din localitățile Crivobara (1984) și Căpăt (1983), iar în Timișoara la Castelul Huniazilor (1982), Domul din Piața Unirii (1987) și la Vechea Prefectură (1982). În cazul bisericii mănăstirii Săraca, înlocuirea a constat în schimbarea șindriei printr-o învelitoare de tablă.

Discutabilă ca metodă în conservare, modificarea este de evitat și în cazul detaliilor, care joacă un rol în păstrarea ținutei și specificului monumentelor. Astfel, la Sinagoga din Cetate de pe strada Mărășești din Timișoara, în zonele deteriorate de deasupra soclului, refacerea unor plăci glazurate cu torsadă și arabescuri s-a făcut cu respectarea modelelor originale. În sublinierea valorii detaliilor, ca de altfel a unui întreg monument s-a dovedit demn de interes și modul de zugrăvire, cu aplicarea culorilor inițiale sau cu alegerea cromaticii. În Timișoara, pentru Vechea Primărie din Piața Libertății sau în spațiul Pieței Unirii, aceste intervenții realizate începând din 1981 au adus în atenția colectivității valori arhitecturale eclipsate anterior de o zugrăveală uniformă.

Capacitatea de atracție a monumentelor este condiționată și de aspectele funcționale, care determină unele intervenții de conservare. Valorificarea unei mici părți păstrate din cetatea Timișoarei — bastioanele de pe străzile Popa Șapcă și Brediceanu — s-a realizat cu alegerea funcțiunilor, care au condus la un anume tip de amenajări interioare, la degajări de goluri și lucrări de consolidare⁶.

Pentru casa Deschan din Timișoara, strada Mihai Eminescu nr. 5, monument din secolul al XVIII-lea, cu fațada neoclasică refăcută la începutul veacului următor, reorganizarea funcțională pentru amenajarea „bazarului” în corpul mai vechi a dus la o serie de operații între care degajarea portalului de pe latura nordică, refacerea unor arcade în perimetrul curții și a fost însoțită de lucrări de consolidare. Intervenția a respectat structura spațiilor interioare, dar a contribuit cu unele adausuri străine ambianței monumentului (grilaje în locul porții de lemn de la accesul principal, corpuri de iluminat și pavaje din mozaic în curtea interioară)⁷.

În cazul celui mai vechi monument al Timișoarei, Castelul Huniazilor, atribuirea funcțiunii de muzeu a făcut necesare lucrări de conservare și amenajare, care au început în 1954 sub girul lui St. Balș. Acestea au asigurat fluența circuitului funcțional prin operații de degajări și străpungeri de ziduri, cu respectarea caracteristicilor structurii moștenite, principiu aplicat și la reparațiile de la acoperiș, înlocuirea unor planșee sau a timplăriei degradate, cât și la refacerile de tencuieli și pardoseli⁸. În cadrul acestei intervenții s-au executat, între 1957—1959, și consolidări la „Sala Cavalerilor”. Exteriorul s-a finisat păstrându-se cărămida aparentă în fațada principală și piatra de talie de la muchiile zidurilor de pe latura sudică, iar soclul a fost îmbrăcat în mozaic.

Reparațiile interioare efectuate între 1983—1985, cu accent pe lucrări de instalații, consolidări de planșee în colțul sud-estic și finisaje, au încercat și reducerea umezelii din ziduri prin crearea în sălile mari de la parter a unui canal perimetral interior de ventilație, sub nivelul pardoselii⁹.

Problema igrasiei este prezentă la majoritatea monumentelor de zid de secol XVII și XIX din județul Timiș. Lucrările de reparații au urmărit în ultima vreme diminuarea acestora prin aplicarea tencuielilor cu mortar de var în cazul bisericilor din Belinț (1988), Giroc (1984), Gelu (1985) și al mănăstirii Sfântul Gheorghe (1987). La biserica din Comloșu Mare s-a mai adăugat și soluția canalului perimetral de

aerisire dispus în exteriorul zidurilor, sub nivelul trotuarului de gardă, însă păstrarea soclului mozaicat stârnește îndoieli în privința eficienței sale.

O intervenție radicală în problema igrasiei s-a aplicat în anul 1988 la biserica mănăstirii Săraca, prin realizarea unui sistem de drenaj amplasat în jurul monumentului la distanța de 3 m și adâncimea de 2,5 m care captează apa dirijând-o spre riul din vecinătate¹⁰.

În cazul bisericilor de lemn, categorie de monumente care, prin perisabilitatea materialului, este mai rapid supusă degradărilor, lucrările de conservare sînt chemate să răspundă unor probleme specifice. În general, intervențiile au fost de tipul reparațiilor cu înlocuiri de material nerecuperabil și de cele mai multe ori s-au aflat sub semnul urgenței.

La majoritatea celor 16 biserici-monument au fost înlocuite învelitoarea de șindrilă cu alta nouă, sau elemente din structură, într-o formulă identică celei vechi¹¹. Lucrările s-au rezumat la conservarea structurii și formei arhitecturale, fără să se ajungă însă la situația unei restaurări complete, pentru cea mai mare parte a bisericilor de lemn rămînînd deschisă problema recuperării picturii interioare.

O primă serie de intervenții asupra acestei categorii de monumente a avut loc în deceniul al cincilea, sub controlul Comisiunii Monumentelor Istorice, cînd s-au realizat reparații și înlocuiri de învelitori, cu păstrarea formatului vechi al șindrilei sau a materialelor înlocuite¹². O altă suită de lucrări de conservare s-a executat peste două decenii ca intervenții de urgență, de către Direcția Monumentelor Istorice, la Hezeriș (1960), Topla (1969) și Zolt (1969)¹³. Șirul lucrărilor de reparații la pereți (în exterior) și la învelitori a continuat la Dragomirești (1969), Bătești, Crivina de Sus, Românești, Poieni și Curtea (1977), Povergina (1978—1979), Hezeriș (1981—1982), Căpăl (1983), Crivobara (1984)¹⁴.

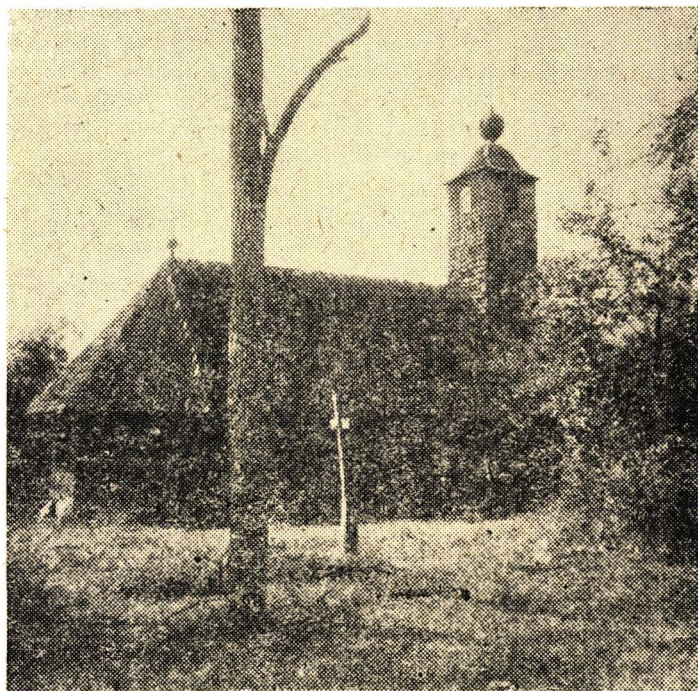

Fig. 1. Biserica de lemn Sfinții Arhangheli din Topla (1987)

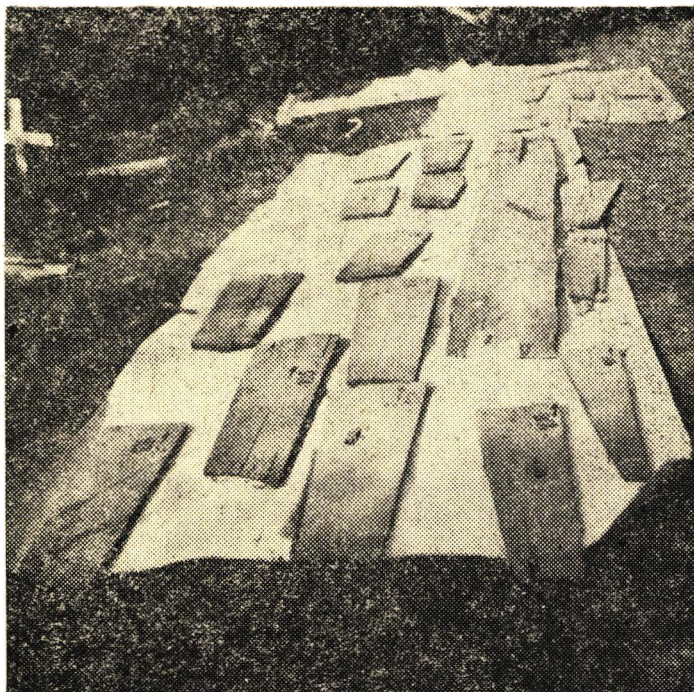

Fig. 2. Piese numerotate la demontarea bisericii din Topla (1987)

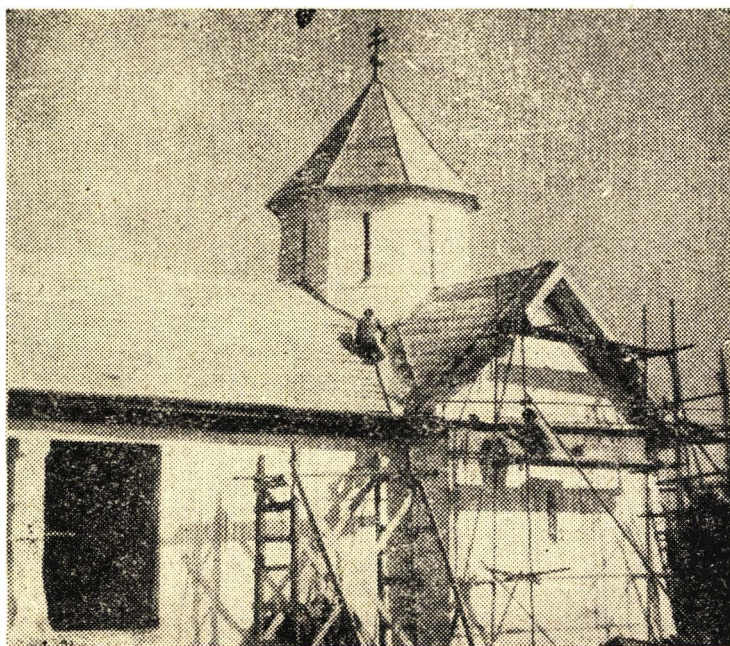

Fig. 3. Lucrări de reparații la biserica mănăstirii Săraca (1988)

Biserica de lemn din Topla, rămasă într-un sat pustiu, a fost demontată în anul 1987, pentru a fi reamplasată în rezervația de arhitectură populară a muzeului din Timișoara¹⁵. Operațiile cărora le-a fost supus monumentul au debutat prin consolidarea picturii interioare, urmată de demontarea bolților, a turnului și birnelor din pereți, pierzându-se doar materialul din învelitoare.

Majoritatea lucrărilor de reparații la bisericile de lemn au refăcut tencuieli, învelitori sau elemente de structură, într-o formulă identică celei vechi. S-au operat însă și unele modificări, cum ar fi supraînălțarea bisericii din Hezeriș, tencuirea exterioară a celei din Căpăt sau placarea cu șindrilă a pereților la biserica din Poieni¹⁶. La Crivobara și Căpăt reparațiile au necesitat și desfaceri, și remontări ale unor elemente constructive, pentru consolidarea structurilor de rezistență.

Această categorie de lucrări a cerut însă intervenții mult mai complexe în cazul citorva monumente de zid. Unul dintre acestea este catedrala ortodoxă sîrbă de pe latura vestică a Pieței Unirii din Timișoara. Pentru oraș, una din cauzele de bază care duce la necesitatea consolidărilor este structura neuniformă a terenului, ceea ce produce tasări inegale sub fundații și generează fisuri în ziduri. Sîtușia a apărut și la catedrala amintită, monument ridicat între 1744–1748, parțial pe albia unui fost braț al Begăi. Tasarea neuniformă a terenului de fundare, infiltrațiile la nivelul învelitoarei și igrasia pronunțată au constituit un conglomerat de factori, al căror efect a fost fisurarea longitudinală a bolții naosului, cedarea tiranților de lemn din pod cu deplasarea spre exterior a zidurilor longitudinale, fisurarea verticală a fațadei vestice și depărtarea turnurilor¹⁷.

Consolidarea s-a realizat prin centuri metalice îngropate în zidărie la două niveluri ale turnurilor și tiranți metalici la cor și navă, într-o dispunere longitudinală și transversală, cu ancorare în plăcuțe metalice încastrate în pereți și pilaștri¹⁸.

La Claustrul mănăstirii franciscane din strada Ungureanu nr. 1, necesitatea consolidării derivă, în afara condițiilor de teren, și din efectele modificărilor în timp ale fostului complex arhitectural. Astfel, pe de-o parte, demolarea bisericii de pe latura sudică în 1911 a provocat dizlocări la colțul sud-estic al monumentului păstrat, pe de altă parte, fundarea din 1986 a construcției din zona nordică a incintei, care înlocuiește un volum parter de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, a dus la reactivarea fisurilor longitudinale de la bolțile culoarelor și din colțul nord-estic al monumentului. Lucrările de consolidare au început în 1989 prin împănări la nivelul bolților, soluția de ansamblu urmînd a fi definitivată¹⁹.

O lucrare complexă de consolidare, inclusă în ansamblul operațiilor de restaurare a monumentului, la care inițial accentul a căzut asupra conservării picturii interioare, s-a realizat la biserica mănăstirii Săraca din Șemlacu Mic²⁰.

Asupra acestui important monument de secol XV s-a intervenit cu un lung șir de lucrări de reparații, legate la început de preocupările Comisiunii Monumentelor Istorice²¹.

Ulterior, rămînînd deschisă problema consolidării bisericii, lucrările au fost urmărite de Direcția Monumentelor Istorice²².

Soluționarea globală a consolidării s-a materializat în anul 1988, într-un sistem spațial compus din elemente verticale și orizontale din mortar-beton armat, integrate zidăriei monumentului, în care au fost incluse și consolidările anterioare²³.

Executată din exteriorul zidurilor sau din pod, consolidarea cuprinde ca elemente verticale colțare lamelare armate dispuse la exteriorul intersecției pereților naosului și altarului cu cei ai absidelor laterale și doi simburii armați în colțurile peretelui vestic al pronaosului. Acestea comunică, la nivelul părții superioare și al infrastructurii, cu elementele orizontale, care sînt: centura perimetrală amplasată la fața exterioară a zidurilor sau în pod, inelul de consolidare de la baza tamburului turlei și centura perimetrală de subzidire parțială²⁴.

Tratat ca o intervenție de restaurare, ansamblul lucrărilor de la Săraca, în care un rol de seamă a revenit conservării picturii, a cuprins și reparații menite să păstreze forma arhitecturală moștenită de monument. Pentru învelitoare s-a propus inițial păstrarea vechiului material²⁵. Ulterior, din considerente de durabilitate, s-a înlocuit șindrila cu tablă, respectându-se doar forma și proporțiile vechii învelitori²⁶. S-a mai intervenit asupra finisajelor, cu refaceri de pardoseli, tencuieli exterioare și elemente de tâmplărie, revenindu-se la foaia de ușă adaptată dimensiunilor golului de acces.

Dacă la biserica mănăstirii Săraca lucrările au stat sub semnul restaurării, o categorie similară de intervenții a ridicat probleme specifice la Vechea Prefectură din Timișoara. Acestea au derivat din necesitatea corelării aspectelor de conservare cu funcțiunea de muzeu de artă, precum și a refacerii fațadelor baroce, pe baza martorilor descoperiți în 1983 sub un strat gros de tencuială. Urmele vechii decorații au apărut pe parapetele ferestrelor de la cele două etaje și pe pilaștri în jumătatea mai veche a clădirii, ridicată în 1754. În relief păstrat, sau doar în amprentă, acești martori trădau specificul barocului central european de la începutul secolului al XVIII-lea²⁷.

În lipsa unei informații complete asupra formei inițiale a fațadei principale, la refacerea caracterului baroc al exteriorului s-a apelat, pe bază de analogii, la completarea zonelor în care motivul decorativ lipsea: capitellurile pilaștrilor și ornamentele din cîmpul superior al acestora, aticul și coronamentele ferestrelor de la etajul al doilea²⁸.

Pentru interior, lucrările urmăresc refacerea într-o formă cât mai apropiată de spiritul barocului a ambianței spațiilor, în concordanță cu funcțiunea de muzeu²⁹. În acest scop au fost necesare desfaceri de ziduri adăugate pentru diferite compartimentări străine formei inițiale și eliberări de goluri, transformări făcute în limita posibilităților de descifrare a multiplelor intervenții survenite în decursul timpului, lucrări de instalații, reparații și înlocuiri de tâmplărie după modelul păstrat, finisaje interioare specifice monumentului și adaptate funcțiunii. Structura a suferit o serie de consolidări ale fundațiilor, pereților și bolților la nivelul subsolului și parterului și înlocuirea planșeelor de lemn prin beton armat³⁰.

Ocupînd jumătate din latura sudică a Pieței Unirii, acest monument se constituie și în element modelator pentru spațiul pieței. Lucrările din acest ansamblu unitar, care a păstrat un caracter dominant baroc, au marcat debutul intervențiilor de conservare într-o zonă urbană tratată ca rezervă de arhitectură și reprezintă un detaliu al propunerii de revitalizare a întregului nucleu istoric al Timișoarei.

În Piața Unirii lucrările începute în 1981 au urmărit, pe de-o parte, aspecte de remanieră funcțională, pe de altă parte, readucerea fondului construit în ansamblul său la caracteristicile arhitecturale și de structură pretinse de viabilitatea acestui spațiu în contemporaneitate³¹.

Subordonîndu-se caracterului dominant al pieței, intervenția a cuprins o gamă largă de operații. Dintre acestea, cele referitoare la funcționalitate au constatat în amenajări de spații comerciale la nivelul parterelor, readucerea suprafeței pieței la cota inițială și transformarea ei într-un vast pietonal, cu limitarea circulației auto doar la latura vestică, urmărind realizarea unui spațiu de contact social³². Rezolvarea funcțiunilor comerciale s-a materializat cu adaptare la specificul spațiilor, în care au fost evidențiate bolți, arce, nișe sau însuși sistemul de structurare a spațiului interior, într-un dialog al acestuia cu finisajele, mobilierul și sistemul de iluminat³³.

Lucrările de conservare a fondului construit s-au diversificat în răspunsuri la cerințe specifice. Astfel, în afara Vechii Prefecturi și catedralei ortodoxe sirbe amintite deja, s-a ivit necesitatea unor lucrări de consolidare la clădirea de la nr. 13

Fig. 4. Consolidări de bolți la Calustrul mănăstirii franciscane din Timișoara str. Ungureanu nr. 1 (1989)

și la cea a Trustului de construcții. Pentru aceasta din urmă intervenția îmbrăcînd o formă radicală, consolidărilor, subzidirilor și refacerilor de ziduri portante le-a răspuns o formulă de rezolvare a fațadei și acoperișului într-o compoziție de elemente considerate clasice, fără a deveni o reeditare de arhitectură veche.

Pentru cea mai mare parte a construcțiilor din ansamblul pieței, lucrările în spațiile interioare s-au limitat la nivelul parterelor, iar cele de întreținere la exterior au urmărit refacerea elementelor de tîmplărie și a unor detalii constructive, reparații la acoperișuri, curățarea straturilor de zugrăveală și întregirea decorațiilor cu sublinierea lor cromatică. Intervenții simple, doar asupra fațadelor s-au aplicat numai în cazul a trei clădiri din frontul nordic.

Lucrările, realizate sau în curs, sînt materializarea unei părți a propunerilor, care au urmărit în acest ansamblu abordarea construcțiilor în profunzime, cu operații de asanare în unele curți interioare și de introducere a confortului modern la toate nivelele, inclusiv la cel al locuirii.

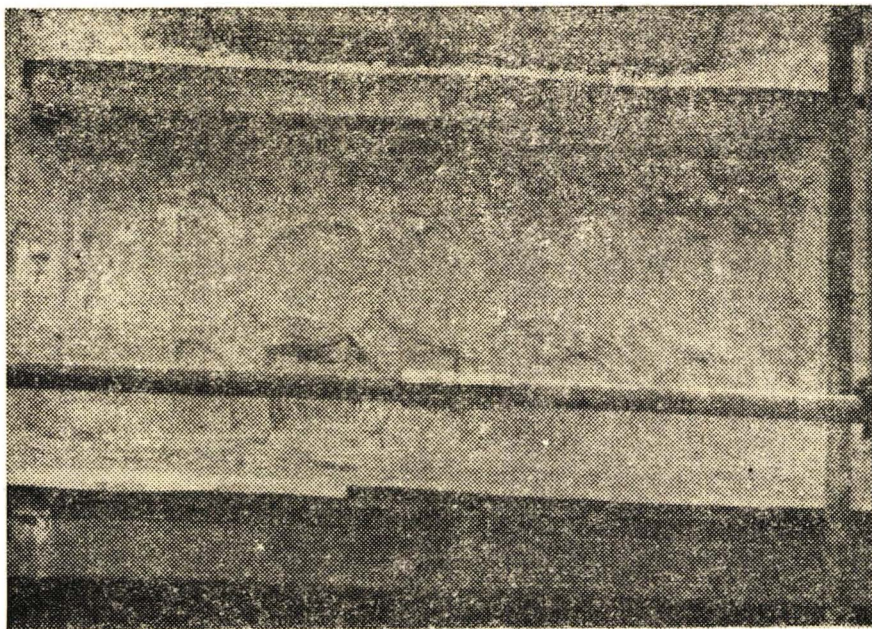

Fig. 5. Martori ai decorației inițiale pe fațada vechii Prefecturi din Piața Unirii (1983).

Aceste preocupări există pentru întregul nucleu istoric al orașului, delimitat de fostul perimetru al zidurilor de incintă ale cetății din secolul al XVIII-lea. Pentru această zonă sînt urmărite reorganizarea funcțională cu repartiția sectorului comercial și a spațiilor de atracție, rezolvarea circulației cu limitarea celei rutiere, lucrări de asanare în curțile interioare, îmbunătățirea condițiilor de locuire, și echiparea tehnico-edilitară, consolidări de structuri și refaceri ale fronturilor stradale cu marcarea dominantelor stilistice, limitarea înlocuirilor de detalii și de inserții noi³⁴.

În cadrul studiului, zona se abordează pe sectoare, reprezentate de fronturi stradale, sau careuri delimitate de artere de circulație. Propunerile au intrat deja în detaliu pentru strada Ungureanu, unde sînt prevăzute o serie de funcțiuni comerciale la parter, urmărindu-se recuperarea spațiului locuibil prin mansardări și folosirea curților interioare degajate de adausuri parazitare, consolidarea structurilor și readucerea frontului stradal într-o formă expresivă, prin refacerea țintei și modernizării fațadelor, a căror percepere a fost mult estompată de modificări mici și întreținere deficitară. În stare avansată se află și propunerile de intervenție pentru cinci careuri delimitate de artere carosabile, în zona sud-estică a Pieței Unirii³⁵.

Dacă prima categorie de lucrări în ansamblul istoric s-a realizat într-un spațiu unitar și a constat, pe lângă restaurarea monumentelor individuale, din amenajări ale spațiilor de interes public de la parter, consolidări și refaceri ale formei arhitecturale, ca primă direcție de intervenție în continuare în centrul istoric se urmărește renovarea spațiului de locuit. Aceasta se înscrie de fapt în necesitatea de refacere a întregii zone istorice, ca proces realizabil în mod treptat, prin coordonarea complexului de probleme pe care le ridică acest subsistem al orașului modern.

În perspectivă, chiar dacă activitatea de conservare continuă, pentru monumentele individuale, să fie influențată de urgențe, iar pentru ansamblurile istorice de priorități impuse de gradul de uzură, cerințe funcționale sau trasee turistice, procesul de intervenție tinde spre conservarea integrală.

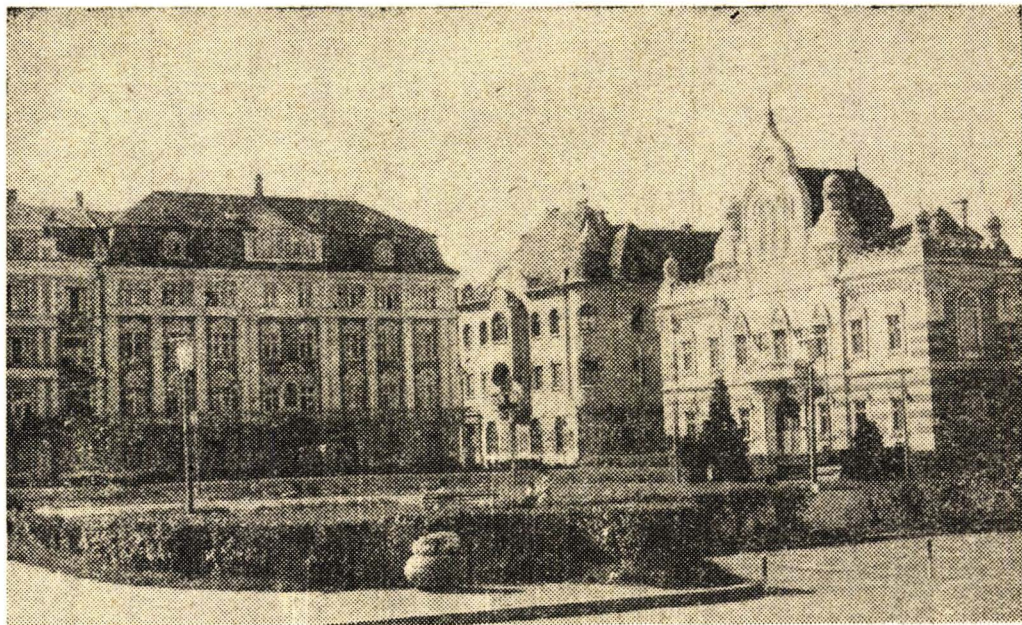

Fig. 6. Colțul sud-vestic al Pieței Unirii (1983)

Fig. 7. Piața Unirii în urma readucerii suprafeței la cota inițială (1988).

1. Art. 14 al Cartei de la Veneția prevede pentru ansamblurile istorice salvarea integrității, asigurarea întreținerii și punerii în valoare.
2. Ion Oprea, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, București, 1986, p. 110.
3. În legătură cu termenul de „rezervație de arhitectură” se cere o precizare: sensul atribuit rezervației prin Carta de la Veneția desemnează o așezare, zonă sau nucleu istoric ce conservă mărturia evoluției ansamblului și are în sine valoare de monument, conservarea vizând ansamblul. Conform sensului mai vechi, rezervația cuprinde o sumă de monumente, pentru care cadrul și relația dintre ele sînt convenționale, conservarea rezumîndu-se la fiecare obiectiv în sine. Pentru Timișoara acesta este cazul rezervației de arhitectură populară de la Pădurea Verde, înființată în 1971, care prin funcțiunea de muzeu ridică o serie de probleme specifice, depășind cadrul subiectului propus.
4. Adriana Buzilă, *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoj — ctitorie a cnezilor români din Banatul secolului al XVIII-lea*, în ActaMN, XVIII, Cluj, 1981, p. 645.
5. Ion Oprea, *Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire*, București, 1988, p. 170; Ion Oprea, *Unele date privilegiate la apărarea monumentelor istorice din Banat*, în Banatica, VIII, 1985, p. 451.
6. Proiectul aparține arh. Ștefan Iojiță.
7. Proiectul de arhitectură: arh. Ștefan Iojiță, soluție de rezistență: dr. ing. Mircea Rozvan. Lucrările s-au executat între 1985—1986.
8. Șef de proiect: arh. Toma Socolescu. Proiect ISPROR nr. 778/1954, Arhiva Muzeului Banatului, Dosar inv. 7/1954; I. Oprea, *Unele date...*, p. 453, cf. supra nr. 5.
9. Șef de proiect: arh. Dan Popa.
10. Soluție propusă de ing. Dumitru Pârscoveanu.
11. În 1989, din totalul de 25 biserici de lemn din județul Timiș, în evidența oficială figurau 16 monumente, între care 12 cu pictură interioară.
12. Reparații au avut loc în 1943 la bisericile de lemn din Zolt, Curtea, Căpăt și în 1946 la Bătești. Au existat preocupări ale Comisiunii Monumentelor Istorice pentru lucrări la Crivina de Sus, Povergina și Jupinești. cf. I. Oprea, *Protejarea mărturiilor...*, p. 180, 184, 187, I. Oprea *Unele date...*, p. 452, cf. supra nr. 5.
13. R. Bordenache, V. Munteanu, *Criterii științifice în activitatea de restaurare a monumentelor*, în BMI, XXXIX, nr. 1, 1970, p. 78.
14. După 1977 lucrările sînt avizate de Comisia Centrală a Patrimoniului Cultural Național.
15. Lucrările s-au executat de către un colectiv al Muzeului Banatului.
16. Nicolae Săcăra, *Valori ale arhitecturii populare românești*, Timișoara, 1987, p. 99.
17. Studiu privind determinarea cauzelor care au condus la fisurarea catedralei ortodoxe sîrbe din str. Ungureanu 12, Timișoara, proiect IPROTIM nr. 17230/1973, parte scrisă, Arhiva O.J.P.C.N. Timiș.
18. Soluția de consolidare: ing. V. Drăgoescu, execuția lucrărilor în 1983.
19. Proiectul de arhitectură: arh. Doina Sturduza, Soluția de rezistență: ing. Gheorghe Izvernariu.
20. Lucrările de restaurare a picturii și de conservare arhitecturală au început în 1972 și s-au încheiat în 1988.
21. În 1931, cu 4 ani înainte de a primi statut de monument, s-au realizat la Săraca lucrări de reparații cu fonduri de la bugetul prefecturii județului și de la Comisiunea Monumentelor Istorice. cf. I. Miloia, *Raport de deplasare din 23 iunie 1931*, mss. Arhiva Muzeului Banatului, inv. 3/1931. Intervenții asupra bisericii și incintei s-au mai făcut în anii: 1939—1940, 1948, 1955—1957.

22. Lucrările din 1968 au urmărit consolidarea structurii, fiind propuse: împănarea subzidirilor din 1940, subzidiri interioare, montarea a 4 tiranți metalici la nașterea arcelor turlei și injectarea fisurilor. Direcția Monumentelor Istorice a respins varianta tiranților melici de la baza turlei, cf. *Adresă CSCAS-DMI, nr. 11887/1966*, Arhiva Mitropoliei Banatului, Dosar Mănăstirea Săraca.
23. Conceptul de consolidare a fost elaborat de prof. ing. Alexandru Cișmigiu și a stat la baza documentației tehnice și a lucrărilor conduse de ing. Valeriu Leoveanu.
24. Liliana Roșiu, *Aspecte privind conservarea arhitecturii la biserica mănăstirii „Săraca”, în Mitropolia Banatului, XXXIX, 1989, nr. 1, p. 84–85.*
25. Proiect al Serviciului tehnic al Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului din decembrie 1983, refăcut în septembrie 1986, mss. Arhiva Mitropoliei Banatului.
26. Soluția de arhitectură dată în 1988 de arh. Virgil Antonescu a necesitat o adaptare a detaliului de streșină.
27. Analogia cea mai strinsă se poate face cu palatul „Kinsky” din Viena, ridicat între 1713–1716, de Johann Lukas von Hildebrandt.
28. Proiectul fațadei: arh. Doina Sturdza.
29. Lucrările au început în 1982 și continuă. Soluția de arhitectură: arh. Șerban Sturdza.
30. Soluția de rezistență: ing. D. Boghian și ing. D. Radoslav.
31. Coordonarea lucrărilor în Piața Unirii aparține arh. S. Sturdza.
32. Liliana Roșiu, Doina Sturdza, *Piața Unirii din Timișoara — aspecte privind evoluția unui ambient istoric și preocupări contemporane de punere în valoare*, în *Monumente istorice și de artă*, nr. 1/1988, XIX, p. 80.
33. Autori: arh. Pompiliu Alămoreanu (nr. 13), arh. Ioan Andreescu (nr. 5), arh. Amur Busuioc (nr. 8, 9), arh. Mariana Gimpel (nr. 9), arh. Șerban Sturdza (nr. 3, 5, 8).
34. Proiect IPROTIM nr. 27077/001 din 1983 și 29063/001 din 1987.
35. Sectorul este delimitat de străzile: Engels, Ceahlău, Alecsandri, 9 Mai, Eminescu, Griselin, Țarcului, Palanca.

Du monument à l'ensemble historique. Travaux de conservation dans le département Timiș

RÉSUMÉ

Dans le département Timiș, l'activité de conservation a été soutenue par de diverses catégories d'interventions: des simples réparations et travaux d'entretien, obligatoires au maintien des monuments vivants, jusqu'aux opérations de réorganisation fonctionnelle, d'élimination de l'humidité, de renforcement et de restauration.

Des travaux spécifiques ont été effectués aux églises en bois, parmi lesquels le déplacement du monument de Topla dans la réserve d'architecture populaire de Timișoara. Quant aux monuments bâtis en briques, les plus complexes

interventions ont été nécessaires à l'église du couvent „Săraca“ de Semlacu Mic et à la Vicille Préfecture de Timișoara.

Le traitement global d'un ensemble à valeur de monument, dans un système unitaire, est de date récente. À Timișoara ce genre de travaux a débuté par les ouvrages de Piața Unirii, où ont été réalisés: la remise en état des façades, l'aménagement des espaces d'intérêt public au rez-de-chaussee, des renforcements. Tous ces travaux vont être élargis en profondeur, dans l'idée d'assainissement urbain et de donner une nouvelle vitalité au centre historique délimité par l'ancienne cité de Timișoara.

DIN CRONICA MUZEULUI BANATULUI

Colectivul secției de istorie a muzeului Banatului în anii 1979–1989

VASILE DUDAȘ

În perioada 1979–1989 colectivul Secției de istorie din cadrul Muzeului Banatului a fost alcătuit din următorii muzeografi:

1. Valeria Arjoca (1 I 1979–31 XII 1989)
2. Doina Benea (1 I 1979–31 XII 1989)
3. Tatiana Bădescu (1 XI 1981–31 XII 1989)
4. Elena Boruga (1 I 1979–31 XII 1989)
5. Eleonora Calincef (16 IX 1983–31 XII 1989)
6. Monica Sandor Chicideanu (16 X 1984–31 XII 1989)
7. Octavian Dogariu (18 IX 1985–31 XII 1989)
8. Florin Drașovean (16 V 1984–31 XII 1989)
9. Vasile Dudaș (1 I 1979–31 XII 1989)
10. Rodica Giurgiu (1 I 1979–31 XII 1989)
11. Ioan Hașegan (1 I 1979–22 II 1985)
12. Elena Ignatoaie (8 I 1979–31 XII 1989)
13. Kakucs Lajos (1 I 1979–5 III 1985)
14. Mircea Mare (1 I 1979–31 XII 1989)
15. Florin Medeleț (1 I 1979–31 XII 1989)
16. Țortansa Radu (1 I 1979–1 I 1984)
17. Alexandru Rădulescu (1 I 1979–31 XII 1989)
18. Constantin Răileanu (1 I 1983–16 IX 1985)
19. Maria Șipos (1 I 1989–5 III 1985)
20. Mihai Ziman (17 VIII 1987–31 XII 1989)

STUDII ȘI COMUNICĂRI PUBLICATE DE MEMBRI AI SECȚIEI DE ISTORIE (1979–1989)

- BĂDESCU, TATIANA, *Inițiative ale statului român privind crearea unui climat de pace și securitate, 1932–1936*, în *Muzeul Național, București*, 1981, V, p. 361–366.
- BENEA, DOINA, *Opaițe romano-bizantine din colecția Muzeului Banatului*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 63–74.
- , *Cu privire la transferarea legiunii a IIII-a Flavia Felix din Dacia în Moesia Superior*, *StComC* IV, 1979, p. 219–228.
- , *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de palmyreni din Dacia*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 131–140.
- , *Cercetările arheologice de la Tibiscum*, în *Materiale și Cercetări arheologice*, XV, București, 1983, p. 306–324.
- , *Regiunea Porților de Fier în secolele II–III. Cu privire la relațiile militare dintre Dacia și Moesia Superior*, *Studii de istoria Banatului*, VIII, 1981, p. 23–31.

- , *Contribuții la cunoașterea unităților militare din castrul roman de la Tibiscum*, *StComC*, Caransebeș, IV, 1982, p. 173—184.
- , *Atelierele ceramice de la Tibiscum. Contribuții la istoria ateliereilor de ceramică din sud-vestul Daciei*, *Potaissa*, 111, 1982, p. 22—43.
- , *Die Militärbeziehungen zwischen Dazien und Moesia Superior. Das Eisernen Tor Gebiet im II—III Jhr.*, *Actes de Congres*
- , *Capsule romane pentru protejarea sigiliilor descoperite la Tibiscum*, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 337—343.
- , *Die Glaswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport ins Barbaricum*, *Apulum*, XXI, 1983, p. 15—120.
- , *Contribuții la istoria Banatului în secolele III—IV în lumina unor recente descoperiri arheologice*, *Studii de istoria Banatului*, IX, 1983, p. 1—11.
- , *Necrolog, Bôgdan Soultov (1930—1982)*, *ActaMN*, XX, 1983, p. 315.
- , *Din istoria militară a Daciei și a Moesiei Superior*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983.
- , *Expoziția: Podoabe din mileniul I în vestul României*, *Revista Muzeelor*, 1984, 4.
- , *Cohors I Vindelicorum p.f. in Dakien*, *Römische Geschichte Altertumkunde und Epigraphik*, Viena, 1985.
- , *Cercetări arheologice în așezarea civilă Tibiscum*, *Edificiul VII. Banatica*, VII, p. 1985, p. 203—223.
- , *Măturii arheologice de la Tibiscum în secolele III—IV*, în *Tibiscum*, VI, Caransebeș, 1986, p. 241—257.
- , *Römische Töpferwerkstätten aus Tibiscum*, *Studii de istoria Banatului*, XI, 1985, p. 11—19.
- , *Numerus Maurorum Tibiscensium. Unele observații cu privire la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, VIII, 1987.
- , *Ioana Bogdan Cătănciu, Evolution of the Sistem of Defense Works in Roman Dacia*, *B.A.R.*, 116, 1981, în *Banatica*, VIII, 1987.
- , *Două noi piese paleocreștine din colecția Muzeului Banatului Timișoara*, în *Revista Mitropoliei*, 1986, 1—2, p. 42—48.
- , *Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungssystem von sud-west Dakien*, *Studien zu Militärgrenzen Roms*, III, Stuttgart, 1986.
- , *Contribuții la istoria relațiilor politice dintre daci și romani. Expediția lui Aelius Catus*, în *Apulum*, 1988.
- , *Cercetările arheologice din castrul Tibiscum (campania 1976)*, *Materiale și cercetări arheologice*, XIII, 1979, p. 215—218. (în colab. cu M. Moga, F. Medeleț ș.a.).
- , *Un bronz roman, de la Tibiscum*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 461—463. (în colab. cu C. Pop).
- , *Așezarea daco-romană din secolele III—IV de la Timișoara-Ciorenii în Materiale și cercetări arheologice*, XV, București, 1983, p. 381. (în colab. cu A. Bejan, M. Mare).
- , *Șantierul arheologic Hodoni-Pusta*, în *Materiale și cercetări arheologice*, XV, 1983, p. 389 sqq. (în colab. cu A. Bejan).
- , *Das Militärdiplom von Drobeta*, *Zeitschrift F.P.u.E.*, 56, 1984. (în colab. cu I. Piso).
- , *Diploma militară de la Drobeta*, în *Drobeta*, VI, 1984, p. 63—73. (în colab. cu I. Piso).
- , *Diploma militară de la Drobeta*, în *ActaMN*, XIX, 1984. (în colab. cu I. Piso).
- , *Așezarea daco-romană de la Ciorenii-Timișoara*, în *Studii de istoria Banatului*, XII, 1980 (în colaborare cu A. Bejan, M. Mare.)
- , *Șantierul arheologic Hodoni-Pusta. Raport preliminar (1979—1984)*, în *Banatica*, VIII, 1987 (în colab. cu A. Bejan).
- , *Atelier de prelucrare a metalului de la Tibiscum (Werkstätten zur Metallverarbeitung in Tibiscum im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.*, în *Germania*, 65, 1987, 1, p. 226—239. (în colab. cu R. Petrovsky).
- , *Aspecte ale vieții rurale în Dacia, secolele II—IV (I)*, în *ActaMN*, XXV, 1988. (în colab. cu A. Bejan).

- BORUGĂ, ELENA, *Activitatea lui Traian Vuia pentru unire (1918–1919)*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 355–365.
- , *Societățile culturale românești din Banat în slujba idealului național (prezentarea expoziției)*, în *RevMuz.*, 1979, 9–10, p. 21–24
 - , *Emilia Lungu-Puhalló — colaboratoare din Banat la revista „Familia”*, în *Crisia*, 1980, X, p. 599–616
 - , *Activitatea despărțământului Bocșu al Astrei (1898–1918)*, în *ActaMN*, 1980, XVII, p. 607–614).
 - , *Adunarea generală de la Arad, din 1884 a Societății pentru crearea unui fond de teatru național român*, în *Ziridava*, 1980, XII, p. 595–598.
 - , *Războiul pentru independența națională a României, oglindit într-o revistă arădănească de la 1877–1878*, în *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara, 1981, 1981, nr. 6–7, p. 104–111
 - , *Activitatea despărțământului Timișoara al Astrei (1898–1918)*, în *Apulum*, 1982, XX, p. 297–306.
 - , *Legăturile asociației Astra cu Banatul în perioada 1861–1895*, în *ActaMN*, 1983, XX, p. 575–584.
 - , *Activitatea despărțământului Oravița al Astrei (1898–1918)*, în *Banatica*, 1985, VIII, p. 369–378.
 - , *Din corespondența lui Traian Vuia cu Caius Brediceanu*, în *Tibiscus (Studii și comunicări de etnografie-istorie)*, Caransebeș, 1986, VI, p. 315–323.
- CALINCOF, ELEONORA, *Contribuții documentare privind Băile Herculane la începutul secolului al XIX-lea*, *Banatica*, Reșița, V, 1979, p. 317–328.
- , *Ecoul războaielor din 1907 în presa germană din Banat (în colaborare cu Traian Rus și Gelu Ureche)*, în *Analele Banatului — istorie*, I, Timișoara, 1981, p. 69–77.
 - , *Atestări documentare privind caracterul antihabsburgic al războaielor populare din Banat din anii 1737–1739*, în *Banatica*, Reșița, VIII, 1985, p. 221–242.
- DRAȘOVEAN, FLORIN, *Cultura Starčevo-Criș în bazinul Mureșului mijlociu*, în *Apulum*, XIX, 1981, pp. 33–45.
- , *Cercetări arheologice de suprafață în așezarea neolitică de la Turdaș (jud. Hunedoara)*, în *Sargetia*, XV–XVII, 1982–1983, p. 89–94.
 - , *Cercetări de suprafață pe teritoriul așezării neolitice de la Chitid (jud. Hunedoara) (în colaborare cu M. Rotea)*, în *Sargetia*, XVIII–XIX, 1984–1985, p. 85–89.
 - , *Așezarea neolitică de la Șoimus. Contribuții la problemele neoliticului târziu din sud-vestul Transilvaniei (în colaborare cu M. Rotea)*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 9–24.
 - , *Așezarea neolitică de la Hunedoara — Cimitirul reformat*, în *Sargetia*, XX, 1986.
 - , *Observații pe marginea unor materiale inedite privind raporturile dintre culturile Starčevo-Criș, Vinča A și lumea liniară în nordul Banatului*, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 9–48.
 - , *O piesă de cult descoperită la Parșa (com. Sag, jud. Timiș)*, (în colaborare cu M. Topoloveici), în *SCIVA*, 2, 40, 1989, p. 199–201.
- DUDAȘ, VASILE, *Din lupta revoluționară a proletariatului timișorean în anii primului război mondial*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 323–330.
- , *Evenimentele revoluționare din toamna anului 1918 în comuna Jebel (jud. Timiș) (în colaborare cu dr. Nicolae Săcară)*, în *StCom Caransebeș*, III, 1979, p. 393–399.
 - , *Contribuția clasei muncitoare din Banat la făurirea statului național unitar român*, în *AnB, S.N.*, 1, 1981,
 - , *Banatul — prezență activă în lupta pentru făurirea statului național unitar român*, *Muzeul Național*, V, București, 1981, p. 295–300.
 - , *Mărturie a unui drum glorios — un drapel al primului detașament de voluntari. În armata română în anii primului război mondial*, în *RevMuz.*, 2, 1981, p. 53–56.
 - , *1 Decembrie 1918 în Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, IX, Timișoara, 1983, p. 105–112.
 - , *Acțiuni revoluționare ale proletariatului reșițean în prima jumătate a anului 1918*, în *Banatica*, VIII, Reșița, 1985.

- , *Itinerariul limișcan al lui Alexandru Ioan Cuza (1866)*, în *Studii de istorie a Banatului*, IX, Timișoara, 1986, p. 67—71.
- GIURGIU, RODICA, NICOLAE URȘU: *Folclor muzical din Banat și Transilvania* (ediție îngrijită cu o prefață și un studiu introductiv), Editura Muzicală, București, 1983.
- , *Nica Iancu Iancovici*, în *Muzica*, februarie, 2, 1980.
- , *Nicolae Ursu — folclorist și compozitor*, în *Muzica*, 6, iunie 1980.
- , *Bela Bartok* (expoziția de la Sînnicolaul Mare), în *Muzica*, 5—6, mai-iunie, 1981.
- , *Cinzece poporale adunate de Romul Popa — o culegere inedită de folclor bănățean*, în *Studii de Muzicologie*, XVI, București 1981.
- HĂȚEGAN, IOAN, *Cavalerii leului în Banatul Severinului (1429—1435)*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 191—196.
- , *Rezistența cnezilor bănățeni față de politica de feudalizare în secolul al XV-lea*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 217—223.
- , *Cnezi români în lupta antiotomană. Cnezi bănățeni și hunedoreni în luptele lui Iancu de Hunedoara. Atestări documentare (1439—1453)*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 225—232.
- , *O controversă istorică legală de incursiunea otomană din Banat în anul 1415*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 531—536.
- , *Pavel Chinezu — un conducător al luptei antiotomane*, în *RevIst.* 32, 1979, 10, p. 1881—1913.
- , *Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, promotori ai latinității românilor în conștiința europeană a secolului al XV-lea*, în *ActaMN*, XIX, 1981, pp. 163—170.
- KAKUCS, LAJOS, *Porticupararea tineretului din județul Satu Mare la reconstrucția țării (1944—1949)*, în *StCom.*, Satu Mare, IV, 1980, p. 269—279.
- , *Începuturile dezvoltării industriale la Topleș*, în *Banatica*, VI, 1981, p. 265—271.
- , *Legăturile Societății de istorie și arheologie din Timișoara cu Academia Română din București*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 313—316.
- , *Contribuții la istoria dezvoltării bibliotecilor din Timișoara înainte de 1904*, în *Studii de istorie a Banatului*, IX, 1983, p. 75—90.
- , *Învățămintul agricol din Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 213—230.
- MARIE, MIRCEA, *Așezarea daco-romană din secolele III—IV de la Timișoara (Cioreni)*, în *MCA*, XV, București, 1983 (în colaborare cu Doina Bence și Adrian Bejan).
- , *Așezarea daco-romană de la Cioreni Timișoara*, în *Studii de istorie a Banatului*, XII, Timișoara, 1986 (în colaborare cu Doina Bence și Adrian Bejan).
- , *Descoperiri arheologice de epoca bronzului și sec. III—IV e.n. la Hodoni-Pusta (Raport privind cercetările arheologice din anii 1983—1984)*, în *Studii de istorie a Banatului*, XIII, Timișoara, 1987, p. 21—31 (în colaborare cu Adrian Bejan).
- MEDELEȚ, FLORIN, *Raport preliminar asupra săpăturilor din 1978 la cetatea dacică de la Cugir (județul Alba)*, în *MCA*, XIII, Oradea, 1979, p. 105—107, (în colaborare cu I. H. Crișan).
- , *Cercetările arheologice din castrul Tibiscum (Campania 1976)*, în *MCA*, XIII, Oradea, 1979, p. 215—218, (în colaborare cu M. Moga, D. Bence, R. Petrovsky).
- , *În legătură cu expediția întreprinsă de Alexandru Macedon la Dunăre în 335 î.e.n.*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 13—22.
- , *Remele Mare, vatră de civilizație multimilenară*, Timișoara, 1983.
- , *Depozitul-atelier de unelte din bronz descoperit la Timișoara (cartierul Fratelia)*, în *Studii de istorie a Banatului*, XIII, Timișoara, 1987, p. 1—20.
- , *Repertoriul descoperirilor de epocă Latene din Banat (I)*, în *Studii de istorie a Banatului*, XIV, 1988.
- , *Expoziția temporară „Noi descoperiri arheologice în sud-vestul României“*, în *Rev.Muz.* 7, 1987, p. 56—58.
- , *Două noi expoziții permanente de istorie locală în orașul Buziaș (județul Timiș)*, în *Rev.Muz.* 8, 1987, p. 12—20.

- , *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, IX, 1987, p. 87—182, (în colaborare cu I. Bugilan).
- , *Manifestare științifică la Buziaș*, în *RevMuz*, 6, 1988, p. 93—94.
- RADU, ORTANSA, *Plastica neolitică de la Chișoda Veche și câteva probleme ale neoliticului din nordul Banatului*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 67—76.
- RĂILEANU, CONSTANTIN, *Semnificația istorică a unui tezaur cu monede de la Vlaicu Vodă ates-tat în nord-vestul Banatului*, în *RevIst*, 37, 1984, 6, p. 569—577 (în colaborare cu T. Nus-sbaum).
- , *Contribuții la problema continuității. Pe urmele unei localități antice dispărute: „Tema”, în Anuar de etnologie, artă, istorie, lingvistică*, 1, Timișoara, 1981, p. 81—90.
- RĂDULESCU, ALEXANDRU, *Mărturii istorice în Piața Operei din Timișoara*, în *MCA*, XIII, Oradea, 1979, p. 403—405.
- , *Cercetările arheologice de la Satchinez, jud. Timiș*, în *MCA*, XIV, Tulcea, 1980, p. 524—528.
- , *Cercetările de la Mănăștiur, jud. Timiș*, în *MCA*, XIV, Tulcea, 1980, p. 579—587.
- , *Despre ansamblul fortificat de la Tricule-Svinița (jud. Mehedinți)*, în *Tibiscus*, V, 1979, p. 169—182 (în colaborare cu Al. Corvătescu).
- , *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec. XV—XVIII)*, în *Suceava, Anuarul muzeului județean*, VIII, 1981, p. 85—99 (în colaborare cu Al. Arlimon).
- , *Principalele probleme și rezultate ale cercetării arheologice a casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în *RMM*, 1, 1983, p. 38—45 (în colaborare cu Mircea D. Matei și Radu Ciuceanu).
- , *Colecția de hartă veche a Muzeului Banatului, sursă de informare multidisciplinară*, în *AnB, etnografie-artă*, 2, 1983, p. 317—342.
- SANDOR-CHICIDEANU, MONICA, *Cu privire la statutul social reflectat în riturile și ritualurile funerare ale tracilor timpurii*, în *Symposia Thracologica*, III, 1985 (în colaborare cu I. Chicideanu).
- , *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Bistreț (jud. Dolj)*, în *Științe politice și sociale din România, A.S.S.P.*, 3—4, 1988 (în colaborare cu I. Chicideanu).
- , *Zu den Grabsitten der Periam-Pecica-Kultur*, în *Dacia, N.S.*, 33, 1989 (în colaborare cu I. Chicideanu).
- , *Contributions to the study of the Gîrla Mare figurines*, în *Dacia, N.S.*, 34, 1990 (în colaborare cu I. Chicideanu)

Activitatea de cercetare arheologică a Muzeului Banatului în perioada 1980–1989*

MIRCEA MARE

1980

1. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iulie-august, Gh. Lazarovici.
2. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană, iulie-august, F. Medeleț
3. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare sec. III–IV, iulie-august, D. Benea A. Bejan.
4. CIORENI (mun. Timișoara) — necropolă sec. X–XI, iulie, A. Rădulescu.
5. TIMIȘOARA—CASTELUL HUNIADE — fortificații medievale, iunie, A. Rădulescu.
6. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august, D. Benea, P. Bona, R. Petrovsky
7. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu.

1981

1. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iulie-august, Gh. Lazarovici.
2. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană, așezare medievală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
3. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare sec. III–IV, iulie-august, A. Bejan, D. Benea, M. Mare.
4. CIORENI (mun. Timișoara) — așezare sec. III–IV, iulie-august, D. Benea, A. Bejan, M. Mare.
5. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august-septembrie, D. Benea, P. Bona, R. Petrovsky.
6. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu.

1982

1. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iulie-august, Gh. Lazarovici
2. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și așezare medievală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
3. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare sec. III–IV, iulie-august, A. Bejan, D. Benea, M. Mare.
4. CIORENI (mun. Timișoara) — așezare sec. III–IV, iulie-august, D. Benea, A. Bejan, M. Mare.
5. MĂNĂȘTIUR (comună, jud. Timiș) — biserică și fortificație medievală, august-septembrie, A. Rădulescu.
6. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august-septembrie, D. Benea, P. Bona, R. Petrovsky.

* Enumerarea s-a făcut în următoarea ordine: localitatea, comuna, județul, tipul sitului, epoca istorică, perioada de cercetare, șeful de șantier și colectivul.

7. HUNEDOARA—CASTELUL CORVINEȘTILOR — așezări neolitic, epoca bronzului, Hallstatt, Latène și epecă prefeudală, iulie, I. Andrițoiu, T. Mariș, F. Drașovean.
8. CUGIR (jud. Alba) — Cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu.

1983

1. PARTA (sat, comuna Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iunie-octombrie, Gh. Lazarovici.
2. IECEA MICĂ (sat, com. Cărpiniș, jud. Timiș) — așezare sec. III—IV, iulie, D. Benea.
3. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și medievală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
4. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare sec. III—IV, iulie-august, A. Bejan, D. Benea, M. Marc.
5. MĂNĂȘTIUR (comună, jud. Timiș) — biserică și fortificație medievale, august-septembrie, A. Rădulescu.
6. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august-septembrie, D. Benea, P. Bona, P. Rogozea.
7. HUNEDOARA — CASTELUL CORVINEȘTILOR — așezări neolitic, epoca bronzului, Hallstatt, Latène, epecă prefeudală, iulie, I. Andrițoiu, T. Mariș, F. Drașovean.
8. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu.

1984

1. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iunie-august, Gh. Lazarovici, F. Drașovean.
2. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și medievală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
3. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare sec. III—IV, august, A. Bejan, D. Benea, M. Marc.
4. MĂNĂȘTIUR (comună, jud. Timiș) — biserică și fortificație medievale, iulie-august, A. Rădulescu.
5. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august-septembrie, D. Benea, P. Bona, P. Rogozea.
6. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu.
7. FREIDORF (mun. Timișoara) — așezare neolitică și sec. III—IV, septembrie-octombrie, D. Benea, F. Drașovean.
8. IECEA MICĂ (sat, com. Cărpiniș, jud. Timiș) — așezare sec. III—IV, octombrie, D. Benea.

1985

1. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iunie-iulie, Gh. Lazarovici, F. Drașovean.
2. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și medievală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
3. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare neolitică, septembrie-octombrie, F. Drașovean.
4. IECEA MICĂ (sat, com. Cărpiniș, jud. Timiș) — așezare sec. III—IV, octombrie, D. Benea.
5. FREIDORF (mun. Timișoara) — așezare neolitică, octombrie-noiembrie, F. Drașovean.
6. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august-septembrie, D. Benea, P. Bona, F. Rogozea.
7. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrițoiu.

1986

1. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și medievală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.

2. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iulie-august, Gh. Lazarovici, F. Drașovean.
3. GLANDA ROMÂNĂ (sat, com. Fırdea, jud. Timiș) — fortificație medievală, august, R. Popa, D. Căpățînă, A. Rădulescu, V. Achim, D. Marcu).
4. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare neolitică, august-septembrie, F. Drașovean.
5. MĂNĂȘTIUR (jud. Timiș) — biserică și fortificație medievale, august-septembrie, A. Rădulescu.
6. VOITEG (comună, jud. Timiș) — necropolă epocă bronzului, octombrie, F. Medeleț.
7. FREIDORF (mun. Timișoara) — așezare sec. III—IV, octombrie, D. Benea, M. Mare.
8. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august, D. Benea, P. Bona, P. Rogozea.
9. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I.H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrișoiu.

1987

1. VOITEG (jud. Timiș) — necropolă epoca bronzului, aprilie, F. Medeleț, A. Rădulescu.
2. FREIDORF (mun. Timișoara) — așezare sec. III—IV, aprilie, D. Benea.
3. ȘIPET (sat, com. Tormac, jud. Timiș) — așezări neolitice și prefeudale, mai-iunie, A. Rădulescu, F. Drașovean, M. Mare.
4. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iulie-august, Gh. Lazarovici, F. Drașovean.
5. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și feudală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
6. MINTIA (sat, com. Vețel, jud. Hunedoara) — așezare neolitică, iulie, L. Marinescu, I. Andrișoiu, F. Drașovean, A. S. Luca.
7. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare neolitică și necropolă feudală timpurie, august-septembrie, F. Drașovean, M. Sandor.
8. FĂGET (comună, jud. Timiș) — cetate medievală, august-septembrie, R. Popa, D. Căpățînă, A. Rădulescu, D. Tomoni.
9. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru român, august, D. Benea, P. Bona, P. Rogozea.
10. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrișoiu.
11. FREIDORF (mun. Timișoara) — așezare sec. III—IV, octombrie, D. Benea, M. Mare.

1988

1. LUGOJ (jud. Timiș) — așezare prefeudală, mai, M. Mare.
2. PECIU NOU (comună, jud. Timiș) — necropolă epoca bronzului, iunie-iulie, F. Medeleț, M. Mare.
3. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iulie-august, Gh. Lazarovici, F. Drașovean.
4. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și feudală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
5. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare neolitică, august-septembrie, F. Drașovean.
6. MINTIA (sat, com. Vețel, jud. Hunedoara) — așezare neolitică, iulie, L. Marinescu, I. Andrișoiu, F. Drașovean, A. S. Luca.
7. CUGIR (jud. Alba) — cetate Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrișoiu.
8. FĂGET (comună, jud. Timiș) — cetate medievală, septembrie, R. Popa, D. Căpățînă, A. Rădulescu, D. Tomoni.
9. FREIDORF (mun. Timișoara) — așezare sec. III—IV, septembrie-octombrie, D. Benea, M. Mare.
10. CRICIOVA (comună, jud. Timiș) — așezare sec. III—IV, octombrie-noiembrie, D. Benea, M. Mare.

11. GĂVOJDLIA (comună, jud. Timiș) — așezare medievală, octombrie, A. Rădulescu.
12. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru și așezare romană, august, D. Benea, P. Bona.

1989

1. CRICIOVA (comună, jud. Timiș) — așezare sec. III—IV, aprilie, D. Benea.
2. TIMIȘOARA-FABRIC — așezare epocă modernă, aprilie-mai, F. Drașovean, A. Rădulescu.
3. SATCHINEZ (comună, jud. Timiș) — așezare neolitică și hallstattiană, iunie, F. Drașovean.
4. PECIU NOŢ (comună, jud. Timiș) — necropolă epoca bronzului, iunie-iulie, F. Medeleț.
5. LUGOJ (jud. Timiș) — așezare prefeudală, iulie-august, M. Mare.
6. REMETEA MARE (comună, jud. Timiș) — așezare hallstattiană și medievală, iulie-august, F. Medeleț, A. Rădulescu.
7. PARTA (sat, com. Șag, jud. Timiș) — așezare neolitică, iulie-august, Gh. Lazarovici, F. Drașovean.
8. HODONI (sat, com. Satchinez, jud. Timiș) — așezare neolitică, august-septembrie, F. Drașovean.
9. CUGIR (jud. Alba) — așezare Latène, august-septembrie, I. H. Crișan, F. Medeleț, I. Andrișoiu.
10. TIBISCUM (sat Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin) — castru roman, august, D. Benea, P. Bona.
11. FREIDORF (mun. Timișoara) — așezare sec. III—IV, septembrie, D. Benea, M. Mare.
12. FĂGET (comună, jud. Timiș) — cetate medievală, august-octombrie, R. Popa, D. Căpățină, A. Rădulescu, D. Tomoni.
13. TIMIȘOARA-FABRIC — așezare epocă modernă, octombrie-noiembrie, F. Medeleț, M. Sandor-Chicideanu.

Creșterea patrimoniului numismatic al Muzeului Banatului în perioada 1979–1989

MONICA ȘANDOR-CHICIDEANU

Din 1979, anul în care a apărut ultimul număr al anuarului Secției de istorie a Muzeului Banatului, *Tibiscus*, pînă în 1989, patrimoniul numismatic al secției noastre a cunoscut o creștere destul de mare, mai precis de 3 841 piese, ajungînd la un număr total de 36 617 monede și bancnote.

Urmărind actele contabile, se constată că piesele din colecția noastră au intrat în posesia muzeului pe trei căi: donații, achiziții și confiscări, ultimele făcute de organele de miliție sau de vămile din punctele de frontieră ale județului.

Cele mai multe piese au ajuns în proprietatea muzeului grație unor donatori, cărora ne simțim obligați a le mulțumi și pe această cale. Este vorba de un număr de 1 964 monede. Din păcate, majoritatea acestor piese o reprezintă monedele moderne sau contemporane, iar piesele antice sînt, din nefericire, de cele mai multe ori, fără loc de descoperire, drept pentru care valoarea lor de izvor istoric este sensibil diminuată. Cea mai mare donație particulară este aceea a Elisabetei Pîslaru, care numără 775 piese (inv. 1325–1875) și care a fost înregistrată în 1987. Această colecție conține mai ales monede din secolele XVIII–XIX, cea mai interesantă parte a ei fiind cea reprezentată de jetoane.

În aceeași categorie, aceea a donațiilor, intră un însemnat tezaur monetar feudal descoperit în septembrie 1987 în apropierea Făgetului, la ferma „Begheul Mic”. Tezaurul, depistat cu ocazia unor lucrări agricole în zonă, a fost predat muzeului de către primăria Făgetului prin reprezentantul său, Tomoni Dumitru, profesor de istorie, care, de altfel, a și asigurat recuperarea cvasitotală a tezaurului. În colecția noastră au intrat pe această cale un număr de 708 piese întregi și fragmentare, toate identificabile, înregistrate la numerele de inventar 2120–2823. Fiind, fără îndoială, cea mai importantă descoperire numismatică din județul Timiș în ultimul deceniu, găsim că este firesc să-i acordăm un spațiu mai larg în această înșiruire, mai ales că tezaurul este, deocamdată, inedit. Componenta tezaurului este următoarea:

- 1 buc. ducat, 1634, Zwolle, D=22,5 mm, AV/RV:1, aur 916⁰⁰/₁₀₀, 3,52 g (FRIEDBERG, 81)
- 17 buc. taleri emiși între 1579–1651 (2 buc. Saxonia, 9 buc. Tirol, 2 buc. Styria și cîte o bucată Regensburg, Thorn, Polonia și Imperiul Romano-german)
- 371 buc. dinari Ungaria emiși între 1526–1639
- 242 buc. monede Polonia emise între 1447–1615 (1/2 gros, 1 gros, 3/2 gros)
- 40 buc. groși Transilvania emiși între 1610–1625

- 2 buc. groși Danzig (1532, 1557)
- 1 buc. gros Elbing (1534)
- 2 buc. groși Prusia (1537, 1542)
- 1 buc. solidus Prusia (1528—1531)
- 1 buc. gros Silezia (1544)
- 1 buc. schilling Riga (1592).

Pieseile cele mai vechi ale tezaurului sînt cele de 1/2 gros, Polonia, Cazimir al IV-lea Jagello, 1447—1492 (HC, 176), iar piesa cea mai recentă este cea de 1 taler, 1651, Tirol, Ferdinand al III-lea, atelier: Viena, AV/RV:2, argint 833⁰⁰/₁₀₀, 28,50 g (RAUCH 34,3774).

Pieseile provenite din confiscări (1 791 bucăți) au, cu excepția a 19 piese, o valoare patrimonială scăzută, cele mai multe fiind monede moderne cu largă circulație în zonă, din metal comun sau chiar monede contemporane, multe dintre ele și azi în circulație, motiv pentru care nu credem a fi utile și alte precizări. Cele 19 piese pomenite mai sus sînt din aur și au fost confiscate în 1982 la vama Stămora-Moravița, în momentul în care se încerca trecerea lor peste granița țării, fără aprobarea Oficiului Județean Timiș al Patrimoniului Cultural Național. Prezentăm în cele ce urmează lista acestor piese, cu precizarea că locul lor de descoperire ne este necunoscut.

1. INV. 124 — daric, Persia, Artaxerxes al II-lea, D=15—16 mm, AV/RV:6, aur 990⁰⁰/₁₀₀, 8,43 g
2. INV. 125 — stater, Lampsacus, D=17 mm, AV/RV:3, electrum 750⁰⁰/₁₀₀, 4,65 g (HEAD, 277—278)
3. INV. 126 — stater, Alexandru Macedon, D=18 mm, AV/RV:12, aur 990⁰⁰/₁₀₀, 8,50 g (MÜLLER, 712)
4. INV. 127 — stater, Alexandru Macedon, D=19 mm, AV/RV:11, aur 990⁰⁰/₁₀₀, 8,45 g (MÜLLER, 1134)
5. INV. 128 — stater, Alexandru Macedon, D=18 mm, AV/RV:3, aur 990⁰⁰/₁₀₀, 8,55 g (MÜLLER, 196)
6. INV. 129 — aureus, Nero, D=18 mm, AV/RV:1, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 7,07 g (COHEN, 114)
7. INV. 130 — aureus, Traianus, D=18 mm, AV/RV:6, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 6,65 g (COHEN, 56)
8. INV. 131 — solidus, Valens, D=21 mm, AV/RV:3, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 4,22 g (COHEN, 35)
9. INV. 132 — solidus, Theodosius I, D=21 mm, AV/RV:6, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 4,40 g (COHEN, 37)
10. INV. 133 — solidus, Zeno, D=20 mm, AV/RV:5, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 4,31 g (GOODACRE, 4)
11. INV. 134 — solidus, Anastasius, D=19 mm, AV/RV:6, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 3,50 g (BMC, 2—5)
12. INV. 135 — stamenon, Roman III, D=23 mm, AV/RV:7, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 4,36 g (RATTO, 1972—1973)
13. INV. 136 — hyperper, Imperiul de la Niceea, Ioan al III-lea, D=19 mm, AV/RV:5, aur 750⁰⁰/₁₀₀, 2,40 g (RATTO, 2284)
14. INV. 137 — florin, Ungaria, Matei Corvin, D=21 mm, AV/RV:5, aur 980⁰⁰/₁₀₀, 3,44 g (UNGER, 531 z)

15. INV. 138 — ducat, Prusia, Ștefan Bathory, D=21,5 mm, AV/RV:7, aur 980⁰⁰/₀₀, 3,42 g (FRIEDBERG, 1091)
16. INV. 139 — florin, Ungaria, Leopold I, D=24 mm, AV/RV:7, aur 980⁰⁰/₀₀, 3,36 g (UNGER, 992 var. AV)
17. INV. 140—10 scuzi, Malta, Emmanuel Pinto, D=22,5 mm, AV/RV:6, aur 840⁰⁰/₀₀, 7,70 g (FRIEDBERG 36)
18. INV. 141 — zecchino, Veneția, Paulo Rainier, D=21 mm, A /RV:1, aur 999⁰⁰/₀₀, 3,36 g
19. INV. 142 — zecchino, Veneția, Ludovico Manin, D=21 mm, AV/RV:1, aur 999⁰⁰/₀₀, 3,44 g.

Cele mai puține piese, 86 la număr, provin din achiziția contra cost a unei colecții particulare aparținând lui L. Megyesi. Numărul redus al pieselor intrate pe această cale se explică prin fondurile de achiziții extrem de reduse de care a dispus muzeul în ultima perioadă, fapt ce a și scos instituția noastră din competiția cu colecționarii particulari și Banca Națională, ea fiind adesea obligată să renunțe la achiziționarea unor piese din aur oferite spre vânzare la prețuri destul de rezonabile de diverși deținători particulari. Cea mai mare parte a monedelor din colecția Megyesi (inv. 2035-2119) este susceptibilă de a face parte din patrimoniul cultural național. Este vorba de o serie întreagă de monede imperiale romane având ca emitenți pe Commodus, Gordianus al III-lea, Philiphus senior, Etruscus, Aurelianus, Carinus, Carus, Diocletianus, Constantius Chlorus, Licinius, Constantin cel Mare, Crispus, Constantius al II-lea, Constans, Arcadius, Magnus Maximus, Theodosius I, Valentinianus al II-lea. La acestea se adaugă câteva piese moderne din argint, austriece și ungurești, cu o stare de conservare foarte bună.

Creșterea patrimoniului secției de istorie în anii 1979—1989

ELENA IGNĂTOAIE

În anul 1979, în patrimoniul Secției de istorie au fost înregistrate un număr de 80 123 obiecte rezultate din săpăturile arheologice sistematice de la *Chișoda Veche*, *Tibiscum*, *Jdioara* și din cele de salvare de la *Timișoara — Podul Modos*. Tot în acel an mai consemnăm 14 obiecte medievale, 19 obiecte din secolul al XIX-lea aparținând breslelor din *Jimbolia* și 14 obiecte din epoca contemporană, toate intrate prin donație. De o importanță deosebită este drapelul Regimentului de voluntari bănățeni de la Darnița, donat de Parohia Ortodoxă din *Belinț*.

În 1980 au intrat în patrimoniul secției 15 431 materiale arheologice provenite de pe șantierele de la *Tibiscum* și *Timișoara — Fratelia* și 174 piese arheologice provenite din descoperiri întâmplătoare. Lor li se adaugă 5 bunuri de istorie medie între care un valoros document papal, 26 bunuri din secolul al XIX-lea, de la breslele din *Jimbolia*, precum și 4 900 de documente de istorie contemporană.

În anul 1981, în patrimoniul secției au fost înregistrate 3 839 piese provenite din cercetările arheologice de la *Chișoda Veche*, un obiect medieval, 69 de epocă modernă (din care 65 donate) și 13 din epoca contemporană între care se află și 7 documente aparținând lui Traian Vuia.

Anul 1982 îmbogățește inventarul secției cu 581 piese arheologice de pe șantierele de la *Hodoni* și *Timișoara — Cioreni*, 54 obiecte din epoca modernă și 41 din epoca contemporană.

În anul 1983, patrimoniul secției sporește cu 924 piese arheologice din cercetările de la *Hodoni* și alte 290 provenind din descoperiri întâmplătoare, o piesă medievală, 590 matrice sigilare aparținând orașului *Timișoara* și comunelor bănățene, precum și 34 documente de istorie contemporană.

În anul 1984, în patrimoniul istoric au intrat 38 piese arheologice de la *Chișoda Veche* și *Zorlențu Mare*, precum și alte 23 piese din descoperiri întâmplătoare, 31 expozate din epoca modernă și 32 documente de istorie contemporană.

În anul 1985 patrimoniul secției cuprinde șase noi piese arheologice descoperite întâmplător, 302 piese de epocă modernă și 105 documente de istorie contemporană dintre care 87 au fost achiziționate.

În 1986 a fost înregistrat un obiect din epoca modernă și 126 documente de istorie contemporană dintre care 13 au fost achiziționate.

În anul 1987 se înregistrează 55 piese rezultate din cercetările arheologice de la *Parța* și 6 piese descoperite întâmplător.

În 1988, în patrimoniul secției au fost înregistrate 3 951 materiale arheologice provenind din cercetările de suprafață.

În anul 1989, patrimoniul istoric a crescut cu 630 bunuri arheologice provenite din descoperiri întâmplătoare, 428 documente de epocă modernă dintre care peste 200 documente referitoare la revoluția din 1848, precum și 1 293 documente de epocă contemporană.

Prescurtări bibliografice

Abbreviations bibliographiques

- ACMIT — Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp — Acta Archaeologica Carpathica, Kraków.
- ActaArchHung — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- ActaArchKopenhagen — Acta Archaeologica, København.
- Acta Harghittensia — Acta Harghittensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN — Acta Musei Napocensis, Cluj.
- ActMuz — (Din) Activitatea muzeelor, Cluj.
- ActaMP — Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ADATTÁR — Dr. Baróti, Lajos, *Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez* I—III Temesvár 1893—1896.
- AEA — Archivo Español de Arqueología, Madrid.
- AFB — Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- ΔISC — Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
- AlbaRegia — Alba Regia. Annales Musei Stephani regis Székesfehérvár.
- Aluta — Aluta, Sfintu Gheorghe.
- AnB (S.N.) — Analele Banatului, Timișoara.
- ΔPA — Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum — Apulum, Alba Iulia.
- AR — Archeologické Rozhledy, Praha.
- ArcAustr — Archaeologia Austriaca, Wien.
- ArchÉrt — Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- ArchJug — Archaeologia Jugoslavica, Beograd.
- ArhMold — Arheologia Moldovei, Iași — București.
- ArhSofia — Arheologija, Sofija.
- AVSL — *Archiv* des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt = Sibiu.
- Banatica — Banatica, Reșița.
- BAR — *British Archaeological Reports*, Oxford.
- BCH — Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
- BCMI — Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
- BerRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a.M. — Berlin.
- BKL — Bányászati és Kohászati Lapok, Budapest.
- BMI — Buletinul Monumentelor Istorice, București.
- CAH — *Cambridge Ancient History*, Cambridge.
- CahRhodaniens — Chahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
- Carpica — Carpica, Bacău.
- CercArh — Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul de Istorie al R.S.R., București.

Cercetări Istorice — Cercetări Istorice, Iași.
 CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
 ComArchHung — *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest.
 Crisia — Crisia, Oradea.
 Cumidava — Cumidava, Brașov.
 Dacia — Dacia, București.
 DissPann — *Dissertationes Pannonicae*, Budapest.
 DolgCluj — Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Éjtem- és Régiszégtárából, Kolosvár = Cluj.
 Drobeta — Drobeta, Turnu-Severin.
 ESA — *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki.
 ÉtBalk — *Études Balkaniques*, Sofija.
 FA — *Folia Archaeologica*, Budapest.
 File de istorie — File de istorie, Bistrița.
 Germania — Germania, Frankfurt a.M.
 GodisnikSevBalg — *Godisnik na muzeite ot Severna Bălgaria*.
 HOME — A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
 HTRTÉ — A Hunyadmegyei történelmi és régészeti Évkönyve, Budapest — Deva.
 IDR — *Inscriptiile Dației Romane*, București.
 Iliria — Iliria. Studime dhe materiale arkeologjike, Tiranë.
 InvArch — *Inventaria Archaeologica*.
 Istraživanja — Istraživanja, Novi Sad.
 Istros — Istros, București.
 IzvestijaSofia — *Izvestija na Arheologiceskij Institut*, Sofija.
 JFA — *Journal of Field Archaeology*, Boston.
 JRGZM — *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, Mainz.
 KözI. Cluj — *Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Éremés Régiszégtárából*, Kolosvár = Cluj.
 Latomus — Latomus, Bruxelles.
 MacedoniaAA — *Macedoniae Acta Archaeologica*, Prilep.
 MAGW — *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Wien.
 MarbStud — *Marburger Studien*, Marburg, 1938.
 Marmatia — Marmatia, Baia Mare.
 Materiale (MCA) — *Materiale și Cercetări Arheologice*, București.
 Materialy — Srpsko Arheolosko društvo gradskij muzej Subotica.
 MemAnt — *Memoria Antiquitatis*, Piatra Neamț.
 MFME — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
 MIA — *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, Moskva.
 MittAI — *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften*, Budapest
 NNU — *Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte*, Leipzig, Hildesheim.
 PBF — *Praehistorisches Bronzefunde*, Berlin.
 Pontica — Pontica, Constanța.
 Posebna isdanija — Posebna izdanija, Sarajevo.
 PPS — *Proceedings of the Prehistoric Society*, Cambridge, London.
 PreistAlp — *Preistoria Alpina*, Trento.
 Pulpudeva — *Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace*, Sofija.
 PZ — *Praehistorische Zeitschrift*, Berlin-Leipzig.
 RadVM — *Rad Vojvodanskij Muzeja*, Novi Sad.
 RégFüz — *Régészeti Füzetek*, Budapest.
 Repertorium — Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma. I. Öskor (Thesaurus antiquitatum Transilvani carum. Tom. I. Praehistorica*, Cluj, 1942.

RevIst — Revista de Istorie, București.
 RevMuz — Revista Muzeelor, București.
 RGF — Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
 RISBC — Revista Institutului Social Banat-Crișana, Timișoara.
 RMM — Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București.
 Sargetia — Sargetia, Deva.
 SCIV(A) — Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologice), București.
 SlArch — Slovenská Archeológia, Bratislava.
 SMIM — Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
 SMMIM — Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.
 Starinar — Starinar, Beograd.
 StComCaransebeș — Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș = Tibiscum.
 StComSatu Mare — Studii și comunicări, Satu Mare.
 StComSibiu — Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie-istorie, Sibiu.
 Studentski Proneivanija — Studentski Proneivanija, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofija.
 Studia Balcanica — Studia Balcanica, Sofija.
 Studia Praehistorica — Studia Praehistorica. Archaeologisches Institut der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften. Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften UdSSR, Sofia.
 Studii — Studii, Revistă de Istorie, București
 Studii și Materiale — Studii și Materiale, Tîrgu Mureș.
 StZ — Študijné Zvesti Archeologicky ústav SAV, Nitra, Bratislava.
 Thracia — Thracia, Sofija.
 Thraco-Dacica — Traco-Dacica, București.
 Tibiscum — Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
 Tibiscus — Tibiscus, Timișoara.
 TRÉT — Történelmi és régészeti értesítő, Temesvár = Timișoara.
 WPZ — Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Wien.
 ZborNM — Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
 ZborŠtip — Zbornik na Štipskiot Naroden Muzej, Štip.
 ZfA — Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
 Zf.E — Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
 Ziridava — Ziridava, Arad.

FLORIN MEDELEȚ, Profesorul Marius Moga la cea de-a 80-a aniversare	5
--	---

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

EUGEN COMȘA, Creșterea animalelor domestice în cursul epocii neolitice pe teritoriul Banatului	13
<i>L'élevage des animaux domestiques pendant l'époque du néolithique sur le territoire du Banat</i>	18
SABIN ADRIAN LUCA, Contribuții la problema modelelor de cuptoare în cultura Starčevo-Criș	19
<i>Some contributions in the matter of the ovens' patterns in the Starčevo-Criș Culture</i>	24
FLORIN DRAȘOVEAN, Așezarea neolitică de la Satchinez (județul Timiș)	25
<i>The neolithic settlement from Satchinez (Timiș county)</i>	48
SABIN ADRIAN LUCA, Observații privind faza clasică a culturii Bodrogkeresztúr în România. Așezarea de la Pecica-Forgaci (județul Arad)	49
<i>Betrachtungen über die frühe Phase der Bodrogkeresztúrkultur aus Rumänien. Die Siedlung von Pecica-Forgaci (Kreis Arad)</i>	84
IOAN ANDRIȚOIU, Metalurgia bronzului în sud-vestul Transilvaniei. Epoca bronzului (I) ..	85
<i>La métallurgie du bronze dans le sud-ouest de Transylvanie. L'époque du bronze (I)</i>	116
FLORIN MEDELEȚ, În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orțișoara, județul Timiș)	119
<i>Sur la fortification en terre de Cornești</i>	150
MONICA ȘANDOR-CHICIDEANU și ION CHICIDEANU, Observații asupra unor materiale ceramice inedite de la Dubovac aflate în colecțiile Muzeului Banatului	151
<i>Observations on previously unpublished pottery from Dubovac in the collections of the Banat Museum</i>	169
CAROL KACSŐ, Depozitul de bronzuri de la Vinători	171
<i>Der Hortfund von Vinători</i>	178
AUREL RUSTOIU, Observații privind tipologia și cronologia fortificațiilor daco-getice cu ziduri din piatră nefasonată	179
<i>Observations sur la typologie et la chronologie des fortifications daco-gètes aus murs de pierre sèche</i>	187
DOINA BENEĂ, Beitrag zum Studium der palmyrenischen Grabdenkmäler in Dakien (besonders mit Bezug auf die Grabungsbefunde aus Tibiscum)	188
EDUARD NEMETH, Despre originea etnică a soldaților și veteranilor din Dacia Porolissensis	195
<i>Die ethnische Herkunft der Soldaten und Veteranen von Dacia Porolissensis</i>	204
OVIDIU BOZU, Obiecte creștine inedite de uz casnic. Furcile de tors pentru deget date în secolele IV—VI e.n.	206
<i>Objets chrétiens inédits d'usage domestique. Les fourches de tissage pour doigt (IV—VIes siècles n.é.)</i>	213
GEORGETA EL SUSI, Analiza resturilor de faună din castrul roman de la Hinova (județul Mehedinți)	215
<i>L'analyse des restes fauniques du castrum romain de Hinova (départ. Mehedinți)</i>	221

ADRIAN BEJAN, MIRCEA MARE, Sud-vestul României (Banatul) în secolele III/IV—VII (Repere actuale ale cercetării)	222
<i>Der Südwesten Rumäniens (das Banat) im 3/4—7 Jh u.Z. (Richtlinien der gegenwärtigen Forschung)</i>	228
ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIE	
DORINA PÎRVULESCU, Tezaurul feudal de la Ernesthaza (Banatski Despotovac), secolele XIV—XV	233
<i>Le trésor féodal de Ernesthaza (Banatski Despotovac), XIV—XVèmes siècles</i>	243
VIOREL ACIHM, Districtul Comiat. Contribuție la geografia istorică a Banatului în evul mediu	245
<i>Le district de Comiat. Une contribution à la géographie historique du Banat au Moyen Âge</i>	258
IOAN HATEGAN, Banatul și turcii otomani (1400—1438)	260
<i>La Banat et les Turcs ottomans (1400—1438)</i>	271
ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ	
ELEONORA CALINCOP, Date privind prediile bănațene din secolul al XVIII-lea	275
<i>Datten über die banater Prädien aus dem 18. Jahrhundert</i>	293
STELIAN MÎNDRUȚ, Emanuil Ungurianu. Un manuscris inedit din 1872	295
<i>Emanuil Ungurianu. Ein un veröffentlichtes Manuskript aus dem Jahre 1872</i>	305
VASILE DUDAȘ, Voluntari bănațeni în armata română în anii primului război mondial ..	306
<i>Banater Freiwillige in der rumänische Armee in den Jahren des ersten Weltkrieges</i>	323
STORIA CULTURII, ISTORIOGRAFIE, MUZEOLOGIE, VARIA	
CORINA TURC, AUREL RUSTOIU, Podul roman de la Drobeta în conștiința posterității (secolele XVI—XVII)	327
<i>Le pont romain de Drobeta dans la conscience de la postérité (les XVI—XVIIèmes siècles)</i> ..	333
VICTOR NEUMANN, Banatul secolului al XVIII-lea: o stare de civilizație a Europei central-sud-orientale	334
<i>Le Banat du XVIIIème siècle: une état de civilisation de l'Europe centrale-sud-orientale</i> ..	349
FLORIN MEDELEȚ, Contribuții privind începuturile muzeologiei în Banat	350
<i>Contributions sur les commencements de la muséologie dans le Banat</i>	354
ION B. MUREȘIANU, Semnificația unor afirmări culturale românești din trecutul Banatului ..	355
<i>La signification des affirmations culturelles roumaines du passé de Banat</i>	364
IOAN OPRÎȘ, Istorie și turism — o abordare necesară	365
<i>Histoire et tourisme: une abondance nécessaire</i>	373
SEVER DUMITRAȘCU, Anuarul Institutului de Studii Clasice. Studiu bibliografic și micromonografie	374
<i>L'annuaire de l'Institut d'Etudes Classiques. Etude bibliographique et micromonographique</i> ..	385
LILIANA ROȘIU, De la monument la ansamblu istoric. Lucrări de conservare în județul Timiș	386
<i>Du monument à l'ensemble historique. Travaux de conservation dans le département Timiș..</i>	396
DIN CRONICA MUZEULUI BANATULUI	
VASILE DUDAȘ, Colectivul secției de istorie a Muzeului Banatului în anii 1979—1989	401
VASILE DUDAȘ, Studii și comunicări publicate de membri ai secției de istorie (1979—1989)	401
MIRCEA MARE, Activitatea de cercetare arheologică a Muzeului Banatului în perioada 1980—1989	406
MONICA ȘANDOR-CHICIDEANU, Creșterea patrimoniului numismatic al Muzeului Banatului în perioada 1979—1989	410
ELENA IGNĂTOAIE, Creșterea patrimoniului secției de istorie în perioada 1979—1989	413
Prescurtări bibliografice	415

ANALELE BANATULUI,
serie nouă, apare în următoarele fascicule:

- Fascicula arheologie-istorie
- Fascicula Etnografie și artă populară
- Fascicula artă
- Fascicula științe naturale

**LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE APĂRUTE ÎN EDITURA
MUZEULUI BANATULUI**

Tibiscus, I, 1971. — epuizat.

Tibiscus, II, 1972. — epuizat.

Tibiscus, III, istorie-arheologie, 1974.

Tibiscus, IV, istorie-arheologie, 1975. — epuizat.

Tibiscus, V, istorie, 1978 (1979).

Analele Banatului, istorie, 1, 1981.

Marius Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului, Monumente epigrafice romane*, Timișoara, 1974.

W. Marin, Gh. Oancea, I. Munteanu, *Unirea Banatului cu România*, Timișoara, 1969.

Redactor: EUGENIA VIȘINOIU

Bun de tipar: 22.II.1993
Format: 16/70×100; Tiraj: 1 130 ex.

Tiparul executat la POLSIB S.A. Sibiu, sub c-da nr. 2 A 66

ISBN 973-95902-1-7